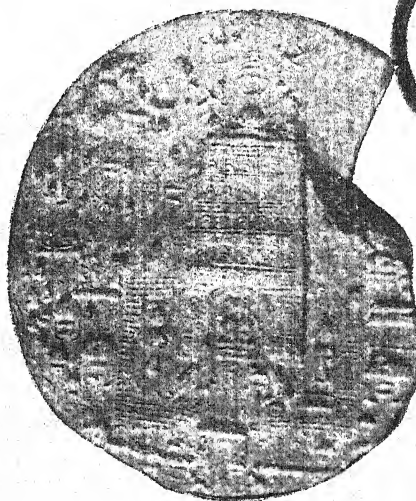

226
68. 8-40
B. 14 ✓

THE JOURNAL
OF THE
BIHAR AND ORISSA
RESEARCH SOCIETY

VOL. XXV

1939

891.05
J. B. R. S.

PATNA

PUBLISHED BY THE BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

Price Rs. 20

CENTRAL ANTHROPOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI.

Acc. No. 33-78

Date..... 31.12.67

Cat. No. 891.05

D. B. R. S

THE ALLAHABAD LAW JOURNAL PRESS, ALLAHABAD

J. K. SHARMA - PRINTER

JOURNAL
OF THE
BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

March 1939

CONTENTS

<i>Leading Articles</i>	PAGE
I. Notes On the Punch-Marked Copper Band Found at Patna. By E. H. C. Walsh, C.S.I., I.C.S., (Retd.)	I
II. The Tridāṇḍamālā of Aśvaghoṣa. By Dr. E. H. Johnston, M.A., D.Litt., Boden Professor of Sanskrit in the University of Oxford	II
III. Aryan Attitude to Female Deities. By Mangovind Banerji, M.A., B.Ed., Ranchi	15
IV. Transport of Saltpetre in India in the Seventeenth Century. By J. N. Sarkar, M.A., Patna College	34

Miscellaneous Articles

V. Asurgarh—An Unexplored Ruin. By H. R. Krishnan, I.C.S., Madhuvani	52
VI. A Note on the Worship of the Godling Basawan among the Ahirs of South Bihar. By the late Sarat Chandra Mitra, M.A., B.L.	58
VII. Chart of letters in Sanskrit MSS. from Tibet. By Rev. Rāhula Sāṅkṛtyāyana	64

Reviews of Books

By Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., D.Phil.

VIII. La Jaune Fille Ches Les Tigres Légendes, Devinettes et Présages de la tribu des Hos, recueillis par	
---	--

	PAGE
Sukumar Haldar adaptés librement par Andrée Karpelès. Feuilles De L'Inde. No.5. Paris 1937. 8×5½, pp. 1-172	66
IX. Annual Report of the Archaeological Department Baroda State for 1936-37. By Dr. Hiranand Sastri, Director of Archaeology, Baroda State. Baroda State Press, 1938. 11½×9, pp. 1-iv, 1-46. Plates I-XIV	67
<i>By S. A. Askari, M.A.</i>	
X. Humayun Badshah By S. K. Banerji, M.A., L.T. Ph. D., Reader, Lucknow University, with an introduction by Sir E. Denison Ross, Published by Oxford University Press, 1938. 8×5½ Pp. i—xxi, 1—284	68
XI. The Rise and Fall of Muhammad Bin Tughlaq. By Agha Mabdi Husain, Agra College, Published by Messrs Luzac & Co., London, 1938. 8×6. Pp. i—xvi, 1—274	72
<i>Notes of the Quarter</i>	
I. Proceedings of the Meeting of the Council held on January 22, 1939	77
II. Proceedings of the Annual General Meeting held on March 21, 1939	80
III. Annual Report of the Bihar and Orissa Research Society for the year 1938-39	82
IV. Statement of Accounts from April 1938 to February 28, 1939	87
<i>Appendix</i>	
I. Pramāṇavārtikavṛtti— <i>Edited by the Rev. Rābula Sāṅkṛtyāyana</i>	137-176

JOURNAL

OF THE

BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

June 1939

CONTENTS

Leading Article

	PAGE
I. Notes on Two Hoards of Silver Punch-Marked Coins, One Found at Ramna and One at Machhuatoli (With Plates). By <i>E. H. C. Walsh, C.S.I. I.C.S. (Retd.)</i>	91

Miscellaneous Article

II. Some Unpublished Letters Relating to Anglo-Nepalese Relations in the Beginning of the 19th Century. By <i>Dr. Kalinkar Datta, M.A., Ph.D. Patna College</i>	118
---	-----

Reviews of Books

By *Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., D.Phil.*

III. Les Toiles Imprimées De Fostat Et L'Hindoustan. By <i>R. Pfister. Paris. Les Éditions D'Art Et D'Histoire. 1938. 9 × 11½, pp. 106, Plates I-XXXVI</i>	125
--	-----

Notes of the Quarter

The Vice-President's 'At Home' to the Hon'ble Mr. Justice John Francis William James, Kt. I.C.S., Barrister-at-Law	127
--	-----

Appendix

- I. Pramāṇavārtikavṛtti—*Edited by the Rev. Rāhula*
Sāṅkhyāyana 177-280

JOURNAL

OF THE

BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

September and December 1939

CONTENTS

<i>Leading Article</i>	PAGE
<p>I. The Extent of the Sena Kingdom. <i>By Adris Banerji, M.A., Custodian, Sarnath Museum, Benares</i></p>	129
<i>Miscellaneous Article</i>	
<p>II. Some Unpublished Letters Relating to Anglo-Nepalese Relations in the beginning of the 19th Century. <i>By Dr. Kalikinkar Datta, M.A., Ph.D., Patna College</i></p>	138
<i>Reviews of Books</i>	
<i>By Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., D.Phil.</i>	
<p>III. Marwad ka Itihas, Part I. <i>By Pandit Biseshwar Nath Ren.</i> Published by the Archaeological Department of Jodhpur, 1938. 10×7, pp. i-xi, 1-405, with 36 plates reproducing the genealogical lists of the Rulers of Marwar and a few historical sites</p>	153
<p>India as described by early Greek Writers. <i>By Baij Nath Puri.</i> Published by the Indian Press, Limited, Allahabad. 1939, 7×4½, pp. 1-155, i-x</p>	154

Notes of the Quarter

Proceedings of a Meeting of the Council of the Bihar and Orissa Research Society, held on July 30, 1939	155
Annual Statement of Accounts for the year 1938-39	161

Appendix

Pramāṇavārtikavṛtti— <i>Edited by the Rev. Rāhula</i> <i>Sāṅkṛtyāyana</i>	281—480
--	---------

JOURNAL OF THE BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

VOL. XXV]

1939

[PART I

Leading Articles

SOME NOTES ON THE PUNCH-MARKED COPPER BAND FOUND AT PATNA

By E. H. C. WALSH

Dr. A. Banerji-Sastri's interesting paper on the Punch-marked Copper Band and on the Stone Mortar, both found in the site for the Imperial Bank of India at Patna, in Part III of this Journal of last year¹ raises certain points of interest in regard to Punch-marks generally. The Band is shown in Dr. Banerji-Sastri's Plate in three sections, which overlap for the purpose of showing all the Marks, the continuous portions being shown between the white arrows on the Plate. For the purpose of reference to the individual Marks, I give on Plate I a Key-Diagram of Dr. Banerji-Sastri's Plate on which the three lines in which

¹ Punch-marked Copper Band from Patna by A. Banerji-Sastri, J.B.O.R.S., 1938, pp. 85-88 with 2 Plates.

the Band is there shown are marked commencing from the bottom of the Plate, as *A*, *B* and *C*, the latter ending at *D*. I sent a copy of this Key-Diagram to Dr. Banerji-Sastri, and asked for certain further particulars, and he has kindly informed me that "Section *DC* begins from the point *D*, Section *C* arrow to *B* arrow begins from *C* arrow, Section *B* arrow to *A* begins from *B* arrow and ends at *A*—the left of the plate."

As the band "is coiled into a round form the two ends being held together with the help of a bolt,"² there is no indication from which end the marks were affixed in serial order on the band—if, they began from *D* and would thus follow from right to left on the Plate, commencing from the top and ending at *A*, they would, of course, be the reverse way up to that if they began from the opposite end of the band at *A* and followed in the successive sections from left to right, upwards and ending at *D*. This question is, however, decided by the Marks themselves;—for instance the Homo-Sign (*B* 10 and *C* 3) is the right way up if the band be read from *A* to *D*, but would be standing on its head if the band be read in the opposite direction, as commencing from *D*. Other Marks, also, similarly show clearly that the marks were stamped on the Band successively commencing from *A* and ending at *D*. In the Key-Diagram only the form of the incuse of the Marks is shown—the Marks themselves are shown on Plate II. It will thus be seen

² *Op. cit.*, p. 88.

that :—(1) there are 22 Marks on the Band—every one of which is different, and no mark occurs twice.

(2) With the exception of the Homo-Mark, Mark No. 14, (B 10 and C 3) and of Mark No. 16, (C 5) which would appear to be intended for a scorpion or a centipede, none of the Marks occur on any Punch-Marked Coins.

(3) It therefore follows that the Marks were not punched on the Band with the object of its being cut into lengths for the purpose of Copper coins.

(4) The Marks would therefore appear to be only for the purpose of ornament.

Dr. Banerji-Sastri informs me that the lengths of the sections of the Band, as shown on the Plate is as follows:—"D to C arrow is 9 inches, C arrow to B arrow is 4 inches, B arrow to A is $6\frac{1}{4}$ inches. The total length of the Band is $19\frac{1}{4}$ inches"—(not 11 inches as given in the Paper). "There are four holes in the Band. The first one and the last were found riveted."

The purpose of the Band is a matter of conjecture, but from the fact that it was in the form of a circular ring bolted together at one end, and that there are two other holes in it for nails (A 2a, B 11a, C 4a, and C 11a) with the object of attaching it to some object, it may be that it was the hoop of a small wooden bucket of which the wood-work would have perished in the soil. Such ornamented metal hoops on wooden buckets are a well-known feature of the early iron-age, found in England and various parts of Europe.

It would not seem likely that these punches

Serial number of the Mark on Plate II	Corresponding Mark on Dr. Banerji- Sastri's Plate, of the Bands, as shown in the Key-Diagram, Plate I
12	B. 11 is overlap and is shown again as C. 4 B. 11a. (Nail Hole) " " C. 4a. C. 1. [The Mark is clearer in the Photo- graph as B. 8].
13	C. 2
14	C. 3
15	C. 4
..	C. 4a. Nail Hole—the same as B. 11a.
16	C. 5
17	C. 6
18	C. 7
19	C. 8
20	C. 9
21	C. 10
22	C. 11 [The Mark is indistinct, owing to the Nail Hole having been punched through it].

The Mark on the Stone Mortar,

consisting of a Swastika and two Nandipadas, occurs, as Dr. Banerji-Sastri notes, on certain Mauryan Coins from Taxila and elsewhere. It may, therefore, indicate that the Mortar was Government property, as in the case of the Broad-Arrow in England.

II

SOME NOTES REGARDING MARKS ON THE
SILVER PUNCH-MARKED COINS FOUND
AT GOLUKHPUR IN PATNA AND
AT GORHO-GHAT

With reference to Dr. Banerji-Sastri's observations regarding certain of the Marks on the Silver-Punch-marked coins found at Golukhpur in Patna and at Gorho-Ghat being Marks also found on coins of Taxila and as showing a connection between these places and Taxila :—

The Mark which Sir Alexander Cunningham associated especially with Taxila, and which is consequently known as "The Taxila Mark" and is referred to as such in reference to the Gorho-Ghat coins, on which it occurs on the Reverse of eight of those coins (Marks Nos. 55 and 56)¹ is one particular Mark, which occurs only on the reverse, and which consists, in its complete form, of a central circular boss with a crescent on either side, and what appears to be a double-barbed arrow-head above and below ; thus:—

, though it is also found in several debased forms, in some cases so debased as to be almost unrecognisable.

With regard to this Mark, Cunningham writes as follows :—"I have often thought that where only one stamp is found on the reverse it might possibly

¹ J.B.O.R.S., 1919, p. 469.

be the peculiar symbol of the place of issue. I found, for instance, that about one-third of the silver punch-marked coins discovered at Taxila bore the same stamp placed alone on the reverse, and as this particular stamp is found as the full reverse of the small gold coins of Taxila, I think that my conjecture may be correct. The peculiar stamp is seen on the reverse of the silver coins 1 and 2 of Plate II, and on the gold coin No. 18, all from Taxila.”²

“The Taxila Mark” does not occur on any of the Pre-Mauryan Punch-Marked coins found at Golukhpur in Patna, and the only obverse marks on those coins which also occur on the Early Pre-Mauryan coins found in the Bhir-Mound at Taxila are the Six-Armed-Symbol (Golukhpur No. 1), the Sun (No. 2), the Elephant (No. 5), the Bull (No. 6), and the Bow-and-Arrow (No. 47). These marks are of very general occurrence on Punch-Marked coins from various places throughout India, including Southern India, that their occurrence on the Pre-Mauryan coins found at Patna and the Pre-Mauryan Coins found at Taxila, cannot be taken to support Dr. Banerji-Sastri’s suggestion from data in the Purāṇas that Mahāpadma Nanda exercised sovereignty over the Assaka (Asmaka) territory adjacent to or forming a unit with Taxila in the 5th century B. C.—4th century B. C., or as indicating any connection between those two places.

The case as regards the Gorho-Ghat coins is entirely distinct. Those coins are of the later class and

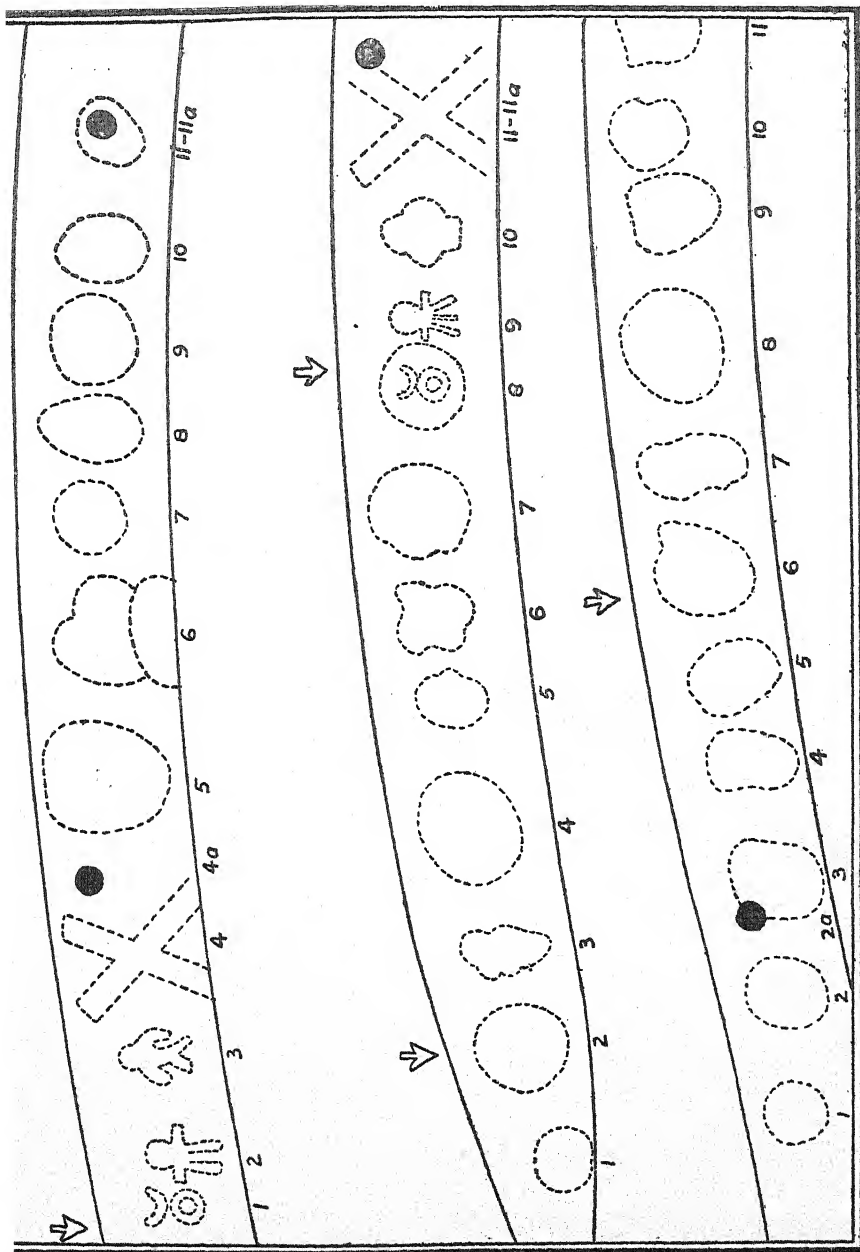
² Cunningham, *Coins of Ancient India*, p. 56.

are of the Mauryan Period. The coins classified by Sir Alexander Cunningham as Taxila coins and shown on Plates II and III of "Coins of Ancient India" are all of the later class, many of them being die-struck coins, and are all of the Mauryan Period, which accounts for the identity of certain of the Marks on the Gorho-Ghat coins, and also on some of the Mauryan coins which have been subsequently found at Patna.

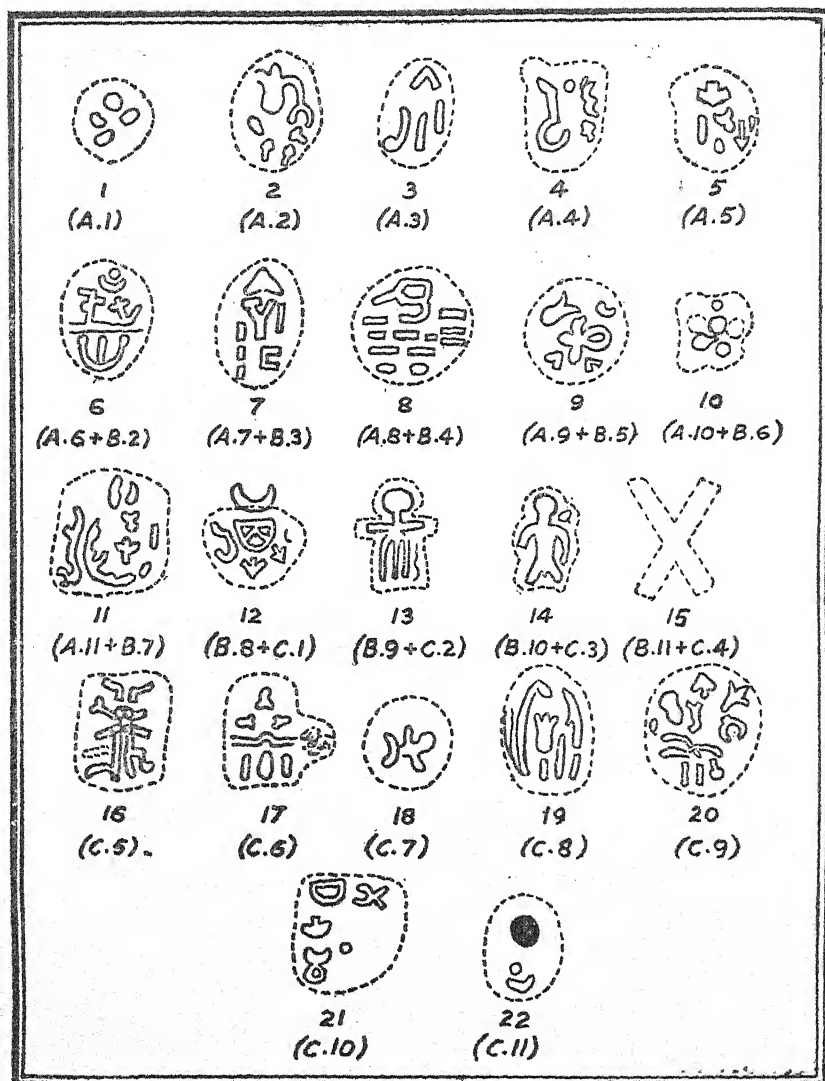
The other Marks which occur on the Taxila coins shown on Plates II and III of Coins of Ancient India, namely, the Hill with Crescent, which would appear to be a distinctive Mark of Chandra Gupta Maurya, (which also occurs on the base of the Mauryan pillar found at Kumrahar), the Hollow-Cross, the Swastika, and the Tree-in-Rail, are all marks of general occurrence on coins of the Mauryan period found in various parts of India.

The occurrence of "The Taxila Mark" or other Marks which occur on the coins of Taxila, on coins found at Gorho-Ghat or elsewhere does not, however, imply that those coins were struck at those places where they were found. These coins are all of the Mauryan period, and there was probably wide circulation of money throughout India, both in the course of Commerce and carried by Pilgrims.

PLATE I

Key-Diagram to Dr. Banerji-Sastri's Plate of the Punch-marked Copper Band (J.B.O.R.S. 1938, p. 85.)

The Punch-marks on the Copper Band
(The Figures in Brackets refer to the Key-Diagram, Plate I.)

THE TRIDAṆḌAMĀLA OF AŚVAGHOṢA

By E. H. JOHNSTON

The travels of the Rev. Rāhula Sāṃkṛtyāyana in Tibet have been so fruitful in the recovery of Sanskrit original texts which were believed to have been lost for good, that Buddhist scholars look forward eagerly to the appearance of each new list of finds. The latest list, published in Vol. XXIV, Part IV, of the Journal does not disappoint expectations, and its value is enhanced by the liberal quotations made from certain MSS.; here I propose to note on one item, which is of peculiar interest to me, the *Tridaṇḍamālā* of Aśvaghōṣa, as it throws a little fresh light on one of the standing puzzles of Sanskrit literature. Neither the Japanese catalogue of the Sde-dge edition of the Bstan-ḥgyur nor the index to the Taisho Issaikyo edition of the Chinese Tripitaka in *Hobogirin* contain any mention of it that I can detect. Moreover the three certain works of Aśvaghōṣa, whose Sanskrit texts are wholly or partly preserved, are written in a highly individual style which is easily recognizable, and the extracts from the *Tridaṇḍamālā* given on pp. 159-160 of the above-mentioned list show none of these characteristics. The internal evidence is thus definitely against the attribution of this treatise to the author of the *Buddhacarita*.

This conclusion is reinforced by a consideration

of the various colophons; the oldest is that of the *Sāriputraprākaraṇa*, found in a MS. which was written in Central Asia, perhaps towards the end of the Kushan period, and it describes Aśvaghōṣa quite simply as *ārya* and *Āryasvarṇākṣīputra*.¹ The *Samdarananda*, the older MS. of which dates back to the twelfth century A.D., is far more elaborate and calls the author *Āryasvarṇākṣīputra*, *Sāketaka*, *bhikṣu*, *bhadantācārya*, *mahākavi* and *mahāvādīn*; and the Tibetan translation of the *Buddhacarita* shows the use of almost identical terms.² On the other hand according to the colophon of the *Tridaṇḍamālā* Aśvaghōṣa is *ācāryasthāvira*, *Sākyabhikṣu*, *Sarvāstivādīn*, and *mahāvādīn*. It omits *Svarṇākṣīputra* which the Central Asian fragments prove to have been used in the colophons of Aśvaghōṣa's works from a very early date; nor does it refer to his home-town of Sāketa mentioned in the colophons of the two epic poems. In this connection it may be noted that the *Āryamañjuśrīmūlakalpa* also gives Sāketa as his native place.³

In fact the colophon omits the two most significant items and agrees with the others merely in the colourless epithet *mahāvādīn*; it does not even have the word *mahākavi*. If then the attribution to Aśvaghōṣa is correct, the inference to be drawn from the irreconcilable differences in literary style and in the colophons is surely that there were two Aśvaghōṣas, one the great poet, the other the author of the *Tridaṇḍamālā*.

¹ Lüders, *SBPAW*, 1911, p. 392.

² *Acta Or.*, XV, The Buddha's Mission and Last Journey, p. 122 of reprint.

³ See Jayaswal, *An Imperial History of India*, verse 940.

If this is granted, we can make use of the colophons to establish a further point. In the introduction to my translation of the *Buddhacarita*, pp. XXIVff., I pointed out a number of reasons for doubting the legends which make Aśvaghōṣa a Sarvāstivādin, and I suggested that the evidence, so far as it went, indicated that he was an adherent of one of the Mahāsaṅghika sects. Now the colophon to the *Tridaṇḍamālā* takes a most unusual form in mentioning the author's sect, and I cannot recall any parallel case. The purpose of the statement, it would seem, can only have been to distinguish Aśvaghōṣa the Sarvāstivādin from some other Aśvaghōṣa of a different school whom it would be natural to identify with the great poet. This naturally leads to the supposition that the colophons of the poet's works call him Suvarṇākṣīputra, again an unusual style, to distinguish him from someone else of the same name, namely from Aśvaghōṣa the Sarvāstivādin. There is thus further support for my view that the poet was not a Sarvāstivādin, and it is easy to see by what confusion the legend arose that he was an adherent of that school.

Though the *Tridaṇḍamālā* is not by the author of the *Buddhacarita*, I would express the hope that the text will be published in due course, since the extracts given show that it contains a number of valuable quotations of sūtras from the Sarvāstivādin canon. The title requires some explanation, which is apparently not forthcoming at the beginning of the work; for *tridaṇḍa* can hardly be understood as the staff of an ascetic here, as the term is not used in Buddhism. One meaning is perhaps to be found in the Pali word

tidanḍa, the pole on a chariot to which the flag was attached, Sk. *triveṇu*.¹ That garlands were hung on such flagpoles appears from *Ūrubhāṅga*, 9. A secondary sense can also be found with reference to the control of thought, word and deed, as in *Manu*, XII, 10, but the excerpts in the list are not long enough to make it clear if this hypothesis is justified or not.

¹ See *JRAS*, 1931, p. 578.

ARYAN ATTITUDE TO FEMALE DEITIES

By MANGOBIND BANERJI

One particular feature of the civilisation discovered in the Indus Valley that demands our notice is the discovery of a large number of female statuettes which are representations of the Mother-Goddess. The most common knowledge associates the Dravidians with the worship of the Mother-Goddess in two prominent aspects, viz., the worship of the Earth-Mother, and that of the serpent. Earth cultivated gives food and sustains life, even as the mother nourishes the babe, and there is no wonder that the food-giving earth should be regarded as the mother. The excavations at Buxar, and at Patna, both in the university area and Balandibagh have brought to light many terracotta figurines which are definitely associated with the worship of the Mother-Goddess in some form or other. It seems, therefore, that at a very ancient period there was a continuity of this civilisation along the Indo-Gangetic valley.

That the Indian valley people were non-Aryan and that their civilisation was therefore non-Aryan was suggested by Sir John Marshall and this view generally holds the ground. This civilisation is considered pre-vedic. There are, of course, some attempts made by scholars, such as Dr. Lakshman Swarup (cf. his Presidential Address in the Vedic

section of the Eighth All-India Oriental Conference) to prove that it was post-vedic. His argument is that the Rig-Veda does not contain the slightest, direct or indirect, reference to any migration of the Aryans into India, from outside. From the evidence of the Rig-Veda itself, it will be impossible to say that the Aryans were not indigenous people or that they migrated into India, from outside. ... The evidence of the Rig-Veda shows that the Aryans were not foreigners who had come from outside and settled into the valleys of the various rivers. The people of the Rig-Vedic period were partly agricultural, partly pastoral. Some others take this chalcolithic civilisation of the Indus Valley to be contemporaneous with that of the Rig-Veda, and even go so far as to say that they are of a kin and perhaps identical. But it seems that Sir John Marshall's theory still holds the ground, and that the civilisation of the Indus Valley was anterior to that of the Vedic period. The Aryans gradually tolerated the non-Aryan worship of the Mother-Goddess and subsequently adopted or rather assimilated it. Dr. R. K. Mookerji says: "The Rig-Veda is also quite familiar with the Primeval Mother whom it calls by several names such as *Pr̥thvī* (VI 12, 5; X 187, 2) or *Pr̥thivī* (V 85, 1, 5; VII 7, 2, 5) or *Aditi*, the mother of *Ādṛtyas*. The Rig-Veda has also a burial hymn mentioning the Earth-Goddess, who is described as *Pr̥thivī Mātaram Matīm*, "Earth the Great Mother" in *Taittirīya Brāhmaṇa* (II 4, 6, 8)". This does not, however, conclusively prove that the Aryans were primarily worshippers of the Mother-Goddess, but to my mind only represents that stage

when they had become sufficiently familiar with the worship of the Mother-Goddess by the Non-Aryans, and finding this worship to have been sufficiently established acquiesced in it.

The Aryans were pre-eminently credited with having a patriarchal society and patrilinear ideas. It was natural for them to have male gods, and when they introduced female deities they were assigned a subordinate position in the pantheon. "Little part is played by minor deities in Vedic theology. The predominance of the male element is marked; the goddesses are pale reflexions of their husbands, by whose names with a feminine affix added they are called; the only one who has a real character is Ushās, and more fairly Prithivi, the 'Earth' and of rivers, the sacred Saraswati."¹

But according to Dr. Banerji-Sastri even this Uṣas "is presumably a deity whom the Aryans found in India on their advent... The similarity between her and Isis is striking—both for the agriculture—"the ruddy mother-cows"... the Asura idea of female supremacy had worked its way into vedic Arya's patriarchal absolutism....."²

In the Sūtra period a village goddess named vāsim seemed to be very important. "Vāsim", as 'the ruling goddess' is noticeable. She is probably the mother-goddess, who, despite all Vedic influence always was the chief spiritual village-power, indented with Siva's wife in various forms.³

¹ Cambridge History of India, Vol. I, p. 105.

² J.B.O.R.S., Vol. XII, pp. 515, 516.

³ C.H.I., Vol. I, p. 238.

There was another goddess called Nrtu. Dr. Sten Konow writing in the *Viśvabhāratī Quarterly* (July, 1925) mentions a goddess called Nerthus, worshipped by certain Germanic tribes described by Tacitus. He says: "I even think it probable that the observances described in 'Tacitus' account of the Nerthus-worship are genetically related to similar ceremonies in connection with the Indian Durga Puja, in other words we have in India and in the Germanic north two different branches of one ancient tree: an Indo-European worship of the Earth-Mother with a complicated ritual, aiming at increasing and instigating the fertility of the earth and the generative power generally, wherewith we seem to be able to trace a male deity in addition to the goddess." He notes the connexion with the Rig-Veda where "the sky Father is commonly mentioned together with Prithivi Matas. But it is doubtful if Nerthus was an indigenous Germanic deity, and if she was not connected with Nrtu. In India, the worship of Kālī or Durgā or the worship of Sakti seems to be a contribution of the pre-Aryan peoples living in India. But the Aryans, seeing that the worship of Mother-Goddess was established adopted it, and we see even in the Rig-Veda the instance of the adoption of the female side of a god."¹

"Each god of the male Trinity has his Sakti, female principle. Thus Brahmā's Sakti is Sāvitrī (in the epics), or Sarasvatī or Vāc; that of Viṣṇu is Śrī, or Lakṣmī, or Rādhā; that of Śiva, Vāmā, Durgā,

¹ Hopkins, Religions of India, p. 490.

Kāli, etc. Together they make a female trinity.”¹

That matrilinear ideas of the non-Aryans had influenced the Aryans is manifest. One instance seems to point to this. *Ambikā* is called Rudra's sister in the *Vājasaneyi Samhitā*, but in the *Taitteriya Āraṇyaka* she has already become the spouse of Rudra, just as in later times, in the Purāṇic Age.

The following legend explains the attitude of the Aryans to the non-Aryan goddesses. In the *Padnot-tarakhaṇḍa* it is related that when the ocean was churned, the gods bestowed Lakshmi upon Viṣṇu. But Lakṣmī said: “How is the younger sister to be wedded, when the elder remains unmarried? First marry my elder sister Alakṣmī, and then marry me. This is the usual law.” Viṣṇu got rid of Alakṣmī by bestowing her on *Vadālakamuni*. This is her description. She had thick lips, without face, deformed body, tawny and unkempt hairs, and blood-shot eyes. When the sage brought her to the hermitage, where vedic hymns were chanted and the rich flames of *home* arose she could not tolerate it and wanted to go away. Vadālaka took her away and deserted her. She began to cry aloud, which moved the sisterly heart of Lakṣmī, who interceded on her behalf and prevailed upon her husband to come with her to console Alakṣmī. Viṣṇu said: “O Alakṣmī, this *Aśvattha* tree has sprung from a portion of mine, so dwell thou here for ever. Lakshmi will visit thee on Mandavāra (Saturday)”. This explains the custom of *Alakṣmī Pūjā* outside the house on the *Kāli-*

¹ Barth, Religion of India, p. 199.

pūja day, in Bengal.

The truth underlying the legend is that Alakṣmī, being the elder sister of Lakṣmī was the earlier goddess, worshipped by the non-Aryans before the Aryans came. She is called her elder—Jyeṣṭhā. Mr. Gopinath Rao, in his “Elements of Hindu Iconography”, (Vol. I, pt. II) has given a long description of *Jyeṣṭhā Devī* and her origin. At the churning of the ocean *Jyeṣṭhā* came out before Lakṣmī, and as none wished to marry her she was given to Ṛṣi Kapila. The *Linga Purāṇa* says that when the ocean of milk was churned, first rose *Kālakūṭa Viṣa* (poison), and then came she. She could not tolerate the praise of Visnu or Siva, or of good thing. She was married to Dussata, a Brahman. Markandeya advised him that he might take her to all places where inauspicious acts were done or words uttered, or non-Vedic forms of worship were in vogue. She was deserted by her husband who had warned her not to enter people’s houses, but assured her that women would offer her oblations. Ever since she has been wandering here and there making the hills and plains, outside inhabited villages her abode, from time to time.

Evidently, she is a very old goddess, and her worship was so much popular and established that the Aryans had very reluctantly to recognise her. The legends mentioned above amply testify to that. Ruse is played upon her, she is tricked, and abandoned. In the Sanskrit works, she is described as “a goddess with two arms and two eyes, with big cheeks and large pendulous breasts, descending as far as the navel, with a flabby belly, thick thighs, raised nose, hanging

lower lip, and in colour as dark as ink"—just the goddess for the black-skinned, thick-lipped, uncouth non-Aryans. She might be treated badly, but could not be altogether got rid of. "In many temples she, though unworshipped, is simply given a corner, in many others her image is pulled out of the seat and thrown away".

In Bengal, on the eve of the Kāli-Pūjā, a rude uncouth shapeless dough of cowdung represents her and after a perfunctory worship, she is dragged out and thrown away, when the children chant, "Out with Alakṣmī, let Lakṣmī be established in her place". At one time she was quite respectable, apparently even amongst the Aryans. She is elaborately mentioned in Sanskrit books on images, a whole chapter is devoted to her in *The Baudhyāna Gr̥hyasūtras*. She had even sculptured representations—stone images in the South of India. In one of the Śaivāgamas she has been spiritualised. "She is one of the eight forms, representing the eight tattvas of Parāśakti, viz., the *Jalamayī*, representing *sthiti*".

"In the old Tamil Nigranthas the names of Jyeṣṭhā are given as follows: *Mugdi*, *Tanvai Kālādi*, *Mudevi*, the ass-rider, *Kettai*, the bad woman and *Ekaveri*. Her weapon is said to be the sweeping broom." She resembles *Sitalā* of Bengal. Small-pox is ascribed to her, she is a dreadful goddess, but she is also a refuge in small-pox. The malignant goddess, when propitiated becomes benignant. Child-eating *rāksasīs*, as non-Aryan goddesses were generally represented turned out to be protectresses of children and worshipped as such. We show our resentment against

a particular order of things by vilifying it and giving it a bad name, but when this order shows an obstinate persistence, we change colour, turn our frowns into smiles, accept the inevitable and show good grace by ultimately submitting to it, and even praising it. It seems the Aryans did the same. The conclusion thus seems irresistible that the conception of female deities and specially of malignant female deities was the direct contribution of the non-Aryans to the Aryan pantheon, and that the process of adoption or of gradual assimilation must have made considerable progress by the time the Purāṇas drew genealogical lists of the Hindu gods and goddesses. It seems therefore that the Purāṇas displayed an all-embracing spirit of compromise by recasting the ancient mythology, history and religious practices of the Aryans, at the time when each of the 18 Purāṇas was written. Prof. Wilson, in his Preface to *Viṣṇu Purāṇa* LXIX, rightly remarks that in the Purāṇās, "there is nothing like the orgies of antiquity." And it is quite possible, as Mr. R. C. Dutt thinks that the idea of Viṣṇu's 24 incarnations, described in the Purāṇās was probably originally borrowed from the story of the 24 Buddhas, who were born before Gautama Buddha. Similarly, in the *Bhaviṣya Purāṇa*, the name of the Prophet of Islam, Mohammad¹ is mentioned by way of a prophecy, just in the same way as Buddha and Mahavīra were freely admitted to the rank of avatāras. It was therefore not that the Aryans gave all they thought

¹ Bhaviṣya Purana, Book 3, Chap. 3, Hymn 3, Verses 5-8, which fact has been duly commented upon in the Islamic Review, Vol. XXIV, No. 8, Page 298.

was good of them and took nothing bad from the non-Aryans.

Among the malignant female deities who have consciously or unconsciously crept into the Hindu fold of goddesses, we may mention the following:—Jatāpahārīnī, Gandharbā, Yoginī, Dākinī, Pāparākṣasī, Bālaghātinī, Jambhikā, Bhutinī, Pretinī and the like, who must first of all be propitiated before any auspicious ceremony is undertaken. Thus *Bhūtaśuddhi* must invariably precede the actual worship at the present day *pūjās*. The result has been that their numerous representatives under modern nomenclatures are being added from day to day in different localities, in different forms, and particularly among the credulous unlettered villagers, who show a tendency to create a deity for each event or festival. We thus hear of Grāmyadevīs (village-goddesses) in every village, who are to be propitiated before any auspicious ceremony is performed. Besides these, there are other unusual goddesses, who are neither malignant nor benignant. Mention may be made in this paper of two of such goddesses in the district of Manbhum, who are unknown elsewhere. They are *Tushu* and *Bhādu*.

The origin of these rituals is lost in obscurity and can only be gathered from folk-lore and songs that have been handed down from generation to generation by words of mouth. *Tushu* is a peculiar female deity worshipped in the district of Manbhum, in the month of *Pous*, corresponding to December. The month of *Pous*, which is otherwise an inauspicious month elsewhere, as no marriages or important reli-

gious ceremonies can be held has a special celebration, called *Piṭhāparab*, (the cake-festival), just like the Christmas cake of the Christians in the month of December. *Pous* to the agricultural people is a joyous month, as paddy is then stocked home. There is a popular saying in the district:

Kāru Pous mās,

Kāru Sorbanās,

meaning the month of Pous is the happy month to some, while it is calamitous to others. For the observance of this happy festival, a new female deity, called *Tushu* or *Tuṣalā* had to be invented by the people of the district.

This deity, so far as the writer has been able to gather is called after *Tush*, meaning husk. It was naturally originally a conception of the aboriginal agricultural people of the district viz., Māhātas, Rajnāsh, who, curiously enough invented this *apadevi* (evil deity) who, if propitiated would protect their paddy (dhān) from being converted into husk and gave her the name of Tushu and more dear names of *Tuṣalā*, *Kantuṣalā* and the like. The so-called religious ceremony, as it is performed in the district at the present day is confined to young girls, who in a large earthen bowl, called *mālsā*, filled with husks, decorated with season-flower, marigold (*Gendā*), that blossoms in abundance at this time sing songs in chorus, specially composed for the occasion in honour of this goddess, *Tushu*. There are numerous songs, which have been collected from village girls in the districts of Manbhum and Bankura (Bengal), where, probably, the *Tushu* cult was imported from Manbhum.

The following song will clearly show the object of the ritual:—

Tushalā, Kāntushalā, Tushalā Go Rāi
Thomār doulate āmrā Chhabri-pithā khāi.
Chhabri, Labri, Gānsināne, jai,
Gānerjale rādi bāri Pakhonār jal khāi.

Oh Tushalā ! lovely and sweet ! O Tushalā, the
dearie,

Through your grace do we have joy of 'Chhabri'
cakes;

We take the ingredients to the river-side;
And have our bath in the river,
Our cooking with its water and
Our drink out of the (adjacent) tank.

The most important function of the celebration is the last night, when parting songs of separation are sung: One of the very popular songs is:

Thris dine Pujlām māke
Thris saltā diye go
Ār māke lārlām Rākte
Makar āichen lite go.

We worshipped Mother, for thirty days,
By offering thirty new wicks;
Alas ! the *Makar* has come to take her away,
And we cannot keep her any longer.

The worship of *Tushu*, which lasts for 30 days, requires the girls of the village to set up Tushu bowls jointly on the first day of the month of *Pous*, and to gather together in the house of one of the votaresses and to sing at least one song every night before they retire for sleep. This process continues for 29 days. On

the night of the 30th day, having kept up the whole night in singing songs, they keep the *Tushu* awake, called *Tushujāgaran*. On the morning of the next day, before sun-rise, they carry each her own pot in procession, singing songs all the way to a neighbouring river or tank and take a holy dip in the water with the *Tushu* pots on their heads. After their return home they sit in the sun and eat to their hearts' content the cakes of the festival, called variously *Chhabri*, *Gorgoriā*, *Sijā-pithā*, etc.

It thus seems that it is a religious rite in the district of Manbhum for the celebration of which quite a curious deity has to be added to the already overcrowded Hindu pantheon of goddesses.

The more important local festival in the district of Manbhum is what is popularly called the *Bhādu Pñjā*. The origin of the festival, which is being celebrated in the district for over three quarters of a century at least, so far as the popular tradition in the district goes is that an ancestor of the present Raja Sahib of Kashipur had a fair-looking beloved daughter, Bhādu by name, who died before her marriage in the month of Bhādra. No evidence, however, in the Pānchet Rāj Record Room has yet been discovered, although this festival is being celebrated every year for a long time, with great pomp, in the Kashipur palace, in the month of *Bhādra*.

One version of the origin of *Bhādupñjā* is that a certain rājā of Kashipur had five sons and only one daughter, named Bhadreswari,¹ whom the raja loved

¹ This account has been gathered from one of the princess

very dearly, more dearly than any of his sons. The marriage of this beautiful girl was settled, the bridegroom and his party had arrived, all necessary arrangements for the wedding made, when, it is said, the lovely girl died on the very night before the actual marriage ceremony could be performed. The *rājā*, the story further runs, ran mad in grief and had only to be humoured by the officers, who wrongly gave him to understand that the funeral ceremony was really the marriage ceremony and that the princess who had gone to her husband's house would return in the month of *Bhādra*. So long as the Raja lived—and he did not, it is said, recover from the attack of insanity—his men prepared every year in the month of Bhadra, an image of *Bhadreśvarī* and celebrated with grandeur the occasion of her coming to her father's house, just perhaps like the belief that goddess Durgā comes to *Her* father's house once a year in Āswīn.

There is yet another account of the story of the origin, which says that Bhādu refused to marry, apparently, not after her choice, a husband selected by her parents, and that by way of protest she either died or committed suicide. She was at once made a martyr to virginhood. This version—how far it is the later invention of the people, one cannot say—at least explains the present custom why the deity is being specially worshipped by the maidens of the district.

The name Bhādu has an ethnological signifi-

of the Panchet Raj, who has very kindly supplied me with many songs.

cance, in so far as the princess was named after the month of *Bhādra*, when she was either born or had died; and following the non-Aryan custom prevalent among the aborigines of the Chota Nagpur custom of naming persons after the name of the week or month. Thus, if a person is born on Monday, the name given is *Somrā* or *Somri*; on Tuesday, *Mangla* or *Mogri*; on Wednesday, *Budhuā* or *Budhni*; on Thursday, *Birsā* or *Birsi*; on Friday, *Sukrā* or *Sukri*; on Saturday, *Sanichar* or *Sanchari*; on Sunday, *Etwā* or *Ethoāri*. Persons are also named after the names of some of the months, as *Jethuā*, *Āsārī*, *Āghnā*, *Māguā*, *Fāguā* etc. Similar names are also traceable in the district of Manbhum among the *Rajuārs* and *Māhātās*, originally a non-Aryan tribe, but are gradually being "swallowed up by the all-absorbing gulf of Hinduism". It thus appears certain that the non-Aryan customs, and even beliefs and rituals must have entered the Aryan system, simultaneously with the collision of these two different types of civilisations, the process of giving and taking having begun either consciously or unconsciously. For, "Civilisation", says Prof. Jastrow, "is the spark that ensues when two different ethnic elements come into collision."

Innumerable traditions soon gathered round the name of *Bhādu*, who, like Joan of Arc was believed by many to have possessed supernatural powers. A belief gradually gained ground among the credulous people of Manbhum that she, who could see shadows of coming events persistently refused to marry. And as she lived and died a virgin, the village maidens

became her principal votaresses; and in course of time, this Maid of Orleans of Manbhum was represented in an image as a goddess and began to be worshipped as such, even up to the present day. Year after year songs have been composed for goddess *Bhādu* and the propagation for her worship was carried throughout the villages, where the *rājā* had jurisdiction. There was also a royal edict to the effect that all unmarried girls in the district of Manbhum must celebrate the *Bhādu Pūjā* every year in the month of Bhadra, the raja himself having shown the way.

This curious local festival of Manbhum, although it resembles the festival in honour of Tushu in many respects, differs from it in the fact that while no image of *Tushu* is made, *Bhādu* is represented in the image of a Kumari (maiden), beautifully decorated. Like the *Tushujāgaran*, the most important function of the ceremony is the last night, popularly called the *Bhādu-jāgaran*, resembling the *Sivarātri*.

It is astonishing to trace how from this noble object of commemorating this famous virgin of Manbhum it degenerated in course of time, in so far as the festival had also been taken up by women of questionable characters in the district of Manbhum and in the western portion of Bankura (Bengal). The comparatively recent songs composed show signs of amorous taste and as such there has been a tendency among the educated families of the district to discourage it and even to discontinue its celebration.

The encouraging feature of the ceremony, however, is that it is congregational and not an individual festival, like the worship of *Lakṣmī*, which is to be

established in every house. Every village, will have generally but one *Pñjā*, where all the girls of the village must assemble, no matter whether the two families pull well with each other or not. The following two lines of a song indicate the fact:

Toder ghare Bhādu Āche,
Tāi Kari ānāganā,
Jakhan Bhādu Chalējā be
Karbi sukhe duyār mānā.
Oh, know why I come to your house, because
Bhādu is here,
Shut the door, when she goes away.

Another remarkable feature of the festival is the novel tune (*sur*) which the Bhadu songs have contributed to the stock of Indian musical tunes. It may be noted in this connection that the district of Manbhum and the Bengali-speaking borders in the district of Ranchi, e.g., Bundu, Tāmār, Silli, have produced another new tune, called *Jhumur sur*, which is simply grand and enchanting. These homogeneous *Bhādu songs*,¹ like *Jhumurs* constitute a class by themselves. A few specimens are given, as a first instalment with the peculiar tune indicated.

Bhādu Song

Ekti phuler lege Bhādu, kena kara abhimān
Duyāre bāiriye dekha, kata go phuler bāgān.
Āmār āngīnar mājhe, chandra surya udai haya

¹ The writer has collected many songs from the village girls, which may be published later on.

Bhādur gāye chāder gāye, dekhba kaman milan
haya.

Shyām chhila more kāner sonā, kutil panā ke kaila,
Jele dila biserbāti, Shyām ke dekhā sādha hala.
Hāter shovā Kāshmir churi, galār shovā chāp kali,
Māthār shovā prajāpati, mukher shovā pān khili.

Translation.

Oh Bhādu ! step out and you will find countless
gardens of flowers;

Why then are you moody and pining for just
one flower ?

The sun and the moon peep in at my courtyard;
How glad I will be to see the silvery moon, ming-
ling with the silvery white of Bhādu's complexion.

Shyam was like a pendant of my ear; who, alas,
did make him so cute ! The flame of poison burns
within my heart, for the desire to meet Shyām has
made me possessed.

As the bangles of Kāshmir decorate the hands,
and the garland of *Champak* buds the neck;

So the butterfly adorns the head and betel beau-
tifies the lips.

Sur—Dono Nisād. *Tal*—eight mātrā.

1	2	3	4	5	6	7	8
Ekti	fu	le	r	le	ge	Bhā	du
pāpā	pā dā	pādhāni	dhā	pādhā	mā	gāmā	regāsāre

1	2	3	4	5	6	7-8	
ke	na	ka	ra	a	bhi	mān	1st line
re	mā	remāpādhā	ma	ga	regā	sa	

Du	yā	re	bāi	riye	e	kha	kata	go
sa	saregā	sa	ni	sāsā	rega	sare	rema	remapadha

phu	ler	bā	gān
mā	gā	regā	sā

1st, 3rd, 5th lines are identical as also 2nd, 4th, 6th lines.

APPENDIX

Bhādu Songs

(1)

Hai Sādher Bhāduke kemane dibago chhere
 moder prāne mānenā
 Chhere dite tāre parān khānde haire tāre ki kare
 rākhite pāri tār upāi balanā:
 Hiyār mājhare, rākhite tāre, hāire, jiban thākite
 dibanā jeta aē moner bāsanā:

Translation.

Oh! how my heart breaks, for how shall I bid
 farewell to our dear Bhadu,

Tears come to my eyes at the thought of separation.

Oh! tell me the means of having her in our midst!
 I shall keep her enshrined in my heart
 Oh that I could, with my life, stop her going away.

(2)

Premānande uthe man māthiā
 Bhādur rup nayāne heriā
 Kibā madhur hāsi,
 Here more man ulasi
 Ichchā hai dibasha rāthi
 Mane hāi hiyār mājhare
 Rākhi, shuna shuna more prānasakhi
 Āmi dekhiba nayān variā.

My heart leaps with the joy of love, as I look on
 the beauty of Bhādu,

And her inexplicably sweet smiles send thrills
 to my heart.

Oh my soul's companion, I wish I could place
her in the core of my heart
And night and day feast my eyes on her Beauty.

(3)

Balbo Bhādu moner kathā thomaī bara bhālabāsi,
Moner kathā, prāner bethyā jānābo lo, bidhumu-
khi.

Gāthī mālā banaphule parābo lo Bhādur galē
Āmrā sab sākhi mile herbō tumāya dibānishi.
Oh Bhādu ! I tell you the secret of my heart,
I love you with all my soul,

Oh moon-faced one ! I will tell you the secret
desire and the agonies of my heart,

I will put a garland of wild flowers round your
neck,

And night and day gaze at you with my compa-
nions.

TRANSPORT OF SALTPETRE IN INDIA IN THE SEVENTEENTH CENTURY

By JAGADISH NARAYAN SARKAR

(A) WATER TRANSPORT

Usually saltpetre was carried from Patna down to Hugli or Balasore or Pipli in various types of country-craft known as *Patellas*, *Boras*, *Purgoes*, *Palwars*, &c., and partly also in the sloops and pinnaces maintained by the English and the Dutch Companies on the river.¹ As described by Bowrey, the *Patellas* were exceedingly strong, "very flat and burthensome" boats that used to come down from Patna with saltpetre or other goods;² a *Boora* (*bhar* or *bora* derived from *Bhada* or lighters) was "a very floaty light boat, rowinge with 20 or 30 owers" (i.e. oars) and carrying saltpetre and other goods from Hugli downwards;³ and a *Purgoo* was used mostly between Hugli and Pipli and Balasore.⁴ Alexander Hamilton (1688-1723) observed that the Hugli-Patna saltpetre

¹ Yule, *Hedges' Diary*, III, p. 197. Foster, *English Factories in India*, 1651-54, p. 95; 1668-69, p. 303.

² Bowrey, *The Countries Round the Bay of Bengal*, pp. 148, 229; Khan, *John Marshall in India* (1668-72), pp. 13, 83, 93n, 97-100.

³ Bowrey, op. cit. pp. 228-9. Some traded to Dacca with salt; and also served as tow boats for ships bound up and down the river. See also Hugli Diary, 27th Oct. 1679. F. R. Hugli No. 2. Ibid. Hobson-Jobson.

⁴ Bowrey, p. 228n. Sir Jadunath Sarkar very kindly suggested to me that the word *Purgoo* might be a mistake for *frigate*, written in Persian as *firkat* or *firgat*.

boats were over 50 yards long, 5 yards broad and $2\frac{1}{2}$ deep and had a capacity of over 200 tons.¹ In 1669, the Patna factors were directed to send the saltpetre down in time in small *Pulwars* or boats (Hindi, *Palwar*, a river boat) of about 12 to 15 tons.²

Considerable difficulties were experienced during the transport of saltpetre along the river and down to the sea. Natural difficulties like eddies and shoals, or submerged sandbanks, &c., seemed to determine the types of boats used. For these saltpetre-carrying boats had to be built very strong and flat-bottomed, otherwise they would either capsize or be shattered to pieces, by being driven against a shoal by "the most impetuous eddies" met with in some places. Even with such boats, accidents did take place frequently, and both the English and the Dutch had to suffer great losses in some years.³ For example, a *porgo*, laden with the English Company's saltpetre, ran aground in the Bay of Bengal of Pipli, in the storm on January 1, 1681.⁴

The influence of tides and winds is illustrated by the following note about Hedges' voyage down

¹ Alexander Hamilton, *A New Account of the East Indies*, Foster's edn. II, p. 12. "They came down in October, before the stream of the River, but were obliged to track them up again, with strength of Hand about 1000 miles." Ibid.

² FEF, 1668-69, p. 303.

³ Bowrey, p. 225. "Dispatch Mr. Allen Catchpoole to Meirdaupore with directions if the Patelloes can by lightning themselves with their small boates get over the severall shoaldes in the way hence to Hugly that then he offer them gratuity soe to doe." (Letter from Hugli, Dec. 9, 1679. F. R. Hugli, no. 5.) Bowrey, p. 225n, 3.

⁴ F.R. Ft. St. George, No. 2—quoted in Bowrey, p. 225n5. See Khan, JMI. pp. 140, 146n.

the Hugli, January 26, 1683:—"This morning early we weighed anchor with the tide of Ebb, but having little wind got no further than the Point of Kegaria Island, where, meeting with the tide of flood, were forced to drop anchor. About 5 this afternoon the *Ganges* came upon to us, whom I ordered to take in 588 Bags of Saltpetre that lay ready for him in two boats within the Kejeria River, and make the best of his way to deliver it abroad of the *Society* and then to return to Hugli."¹

Besides tides and winds, soundings of river beds also decided the length of the journey of the boats. Thus when the saltpetre boats were expected from Patna at Hugli towards the end of November, 1679, Streynsham Master at Cassimbazar sent two men to Merrdaudpore (Mirdaudpur) to find out if there was sufficient water for the passage of the saltpetre boats. The influence of the exigencies of river navigation is clearly illustrated by the fact that in 1669, the Kasimbazar factors were ordered that "if the lowness of the river prevent the boats from coming nearer than 'Merdoudpore,' the saltpetre should be fetched from thence by oxen, and so sent down 'on small dingees or fishing boates to Hughly, where a great boat of the Companies shall lye ready to take it in and proceed with it aboard ship.'"²

¹ Hedges, I, 64. See Hobson-Jobson, p. 364. s.v. Kedgerec,—"Khijri or Kijari, a village and police station on the lowlands near the mouth of the Hoogly on the west bank, and 68 miles below Calcutta. It was formerly well-known as a usual anchorage of the larger Indiamen."

² *Diaries of Streynsham Master*, II, pp. 298-99. Mirdaudpur was 'within 4 or 5 hours travell of Cassumbazar'. Hedges, I, 33. Yule (*ibid* III. 219) suggests that it was near one of the

Besides these unavoidable natural difficulties on the river and the sea, the insecurity of river navigation, due to general disorders of the time also formed another impediment in the transport of saltpetre. During the middle of the seventeenth century, especially after Aurangzeb's accession to the throne of Delhi, and consequent change of government in Bengal,¹ the Hugli river came to be infested with pirates, and it was no longer safe to send goods "in small craft without a convoy."² The deep channel running east of Hijli,³ called the Rogues River, was the favourite haunt of the Arracanese pirates before the days of Shaista Khan.⁴

Hence, about the middle of the 17th century, the Dutch, in transporting saltpetre in boats from Patna, had to provide security against the "theeving Arracan jelliaes,"⁵ besides having some "well-manned and munitioned" sloops or small ships. Agent Greenhill and William Gurney at Fort St. George suggested to the English E.I. company on January

exits of the Jelinghi from the Ganges, but this seems to place it too far to the east. According to Valentyn (pt. V, 149) 'Mierdapoer' was 5 Dutch miles n.e. of Murshidabad. FEF, 1668-69, p. 303, n.

¹ Mir Jumla succeeded Shah Shuja as Nawab of Bengal in 1660. S. N. Bhattacharya, *History of Mughal N.E. Frontier Policy*, p. 400-01.

² Hedges, III, p. 198; Wilson, *Early Annals of the English in Bengal*, I, p. 34.

³ Where 'the Mogul had built a small fort to protect his saltworks with pits and places for boiling brine.'

⁴ Hedges, II, p. 232; Wilson, I, p. 53. For details about the nefarious activities of the Arakanese pirates reference may be made to Sarkar, *Studies in Aurangzeb's reign*, chs. xi-xiii.

⁵ FEF, 1651-54, p. 95; 1634-36, pp. 43-44. These were also called *Jalbas*,—very long and narrow, swift,—with no sails but having about 40 Oars. See Bowrey, 140n.

14, 1652, that they also must adopt similar measures like those of the Dutch if they were "resolved to continue this river-trade to any purpose, especially for saltpetre."¹ From the same letter, it further appears that in February, 1651, the English Company's servants had already bought a vessel at Masulipatam, but it had to be sold away as unsuitable by the Bay factors. Another boat was under construction, for which men and stores were necessary, but as neither could be spared at Fort St. George, it was suggested that the Company "must either send out one or two small lightdraft vessels or supply men and stores for some to be built out here."²

Moreover, in the sixties of the 17th century, Sir Edward Winter, the President at Fort St. George, who had also authority over the whole of the Bengal establishment, followed a bold and vigorous policy of spending a part of the Company's funds in building and maintaining boats on the river to bring saltpetre from Patna. But this bold course was not approved of by the Court of Directors.³

The foregoing facts show that the necessities of saltpetre trade served as an incentive to boat construction under the patronage of the E. I. Company, and also determined the type of inland and coastal boat craft.

Besides the pirates, there were some exacting landholders and chiefs, "impertinent troublesome

¹ Ibid. An example of English imitation of Dutch methods.

² Ibid.

³ Bruce, *Annals of Commerce*, II, pp. 147, 159, 160, 161, in Wilson, Bk. II. ch. I. p. 39.

Rajahs," along the banks of the Ganges between Patna and Cassimbazar, who used to levy and extort contributions on all merchandise passing along the Ganges and through neighbouring territories. Alexander Hamilton wrote that the Fort William garrison, usually two to three thousand strong, was intended less for defending the fort than for conveying the flotilla of boats with the Company's saltpetre and other goods from Patna.¹ Generally soldiers from Fort William had to come in boats to clear the river and some of them were killed in occasional skirmishes.²

In 1665, we hear of a novel type of interference with water transport in Bengal. The letter of Blake and Elwes in Hugli (Sept. 1, 1665) to Madras stated that one obstacle to the quick lading of the ships was "the fact that the boats built the previous year at Hugli had been commandeered by the Governor to fetch 'the Nabob's salt for this place from Hijili.' They had written to Pratt at Dacca to complain, but did not expect much satisfaction. The Nawab's *parwana* already obtained, 'Forbid persons from meddling with ours or hired boats: but his commands (are) little vallewled, when the partye finds the not keeping them

¹ Alexander Hamilton, op. cit. p. 8.

² Ibid. As an example of such exacting chiefs we may cite the Chakwars, a brave Hindu tribe of Sambho in the Begusarai subdivision of the Monghyr District. Holwell, *Interesting Historical Events*, pp. 68-70. There are several corroborative references in Fort William Consultations, 1718-22. (Wilson, op. cit. III, pp. 50, 153, 246, 255, 275, 283, 325, 353). These details were supplied to me by my friend and colleague, Dr. K. K. Datta, Patna College. Buchanan, *Bhagalpur Report*, gives some details about the Chakwars.

turnes to his masters advantage. We doe not heare as yet of any miscarriadg befallen the boats; if well, expect them in few daies. Without the use of said (boats we) shall not be able to procure transport for our goods from hence. They will carry neere 300 tons. Formerly boats might have been procured here on freight; now few or none, arising from the ill government of this place'. If the ships from England would come into the Hugli River, these difficulties would largely disappear."¹

A very interesting direct reference to the part played by Indian vessels in the transport of saltpetre is made by a letter from the Company, dated December 18, 1665, to the Bengal factors, which stated that 'a supply of saltpetre should be sent to the Coast in Indian shipping, to be ready for the vessel to be expected the following season.'²

The superiority of the Dutch Company to the English in the amount of water transport business the former were doing between Patna and Hugli in the middle of the 17th century is clearly illustrated by the letter of Henry Aldworth at Patna to Agent Trevisa, dated July 12, 1660. In it Aldworth promised to despatch about 15,000 mds. of saltpetre to Hugli soon but requested the Agent to send Mir Jumla's *dustuck* as early as possible, because he had no *dustuck* with him. He observed that the Dutch had nine *patellas* of saltpetre "with some 25 in (i.e. or) 26,000 maunds," lying at PunPun (8 miles south of Patna, on the river PunPun) for 16 days, which

¹ FEF, 1665-67, pp. 138-39.

² Ibid, p. 260.

would start for Hugli in 3 or 4 days, as their *dustucks* were all ready.¹

Saltpetre, brought down from Patna to Hugli had to await the arrival of, and lading in, the ocean-going ships of the Company. The letter of the Bengal factors to the English Company, dated December 31, 1669, refers to some interesting details about (i) the reconnaissance of the river channels by the Company's ships during December-February, the best and the only season for that work, (ii) the gratuities of £10 each for William Bramstan (in charge of the *Madras*) and William Walters (master of the *Diligence*) for every ship they would carry up above Cock's Island, and (iii) lack of discipline among 'arrogant and insolent' captains of freighted ships. Thus Gough stopped the saltpetre boats from going abroad the *Antelope*, and Captain Goldsborough was constrained to fetch them by force; further he carried off some of the saltpetre intended for that vessel, in spite of orders to the contrary.²

(B) LAND TRANSPORT

Saltpetre was carried down from Patna to Balasore, not only on different boats along the Ganges, but also by oxen on land. The Balasore factors wrote to the Company (December 15, 1659): "Saltpeeter, none is made here, but what comes from Pattanah; some years 1000 maund, sometimes 2 or 3,000 mds. Its brought downe by oxe 1, who cary up salt

¹ Ibid. 1655-60, pp. 408-09.

² Ibid. p. 314.

in returne; but this yeare little come downe."¹

Saltpetre collected at or near about Agra was usually transported in caravans of carts or camels along both the well-known land routes between Agra and Surat. On December 26, 1630, two Dutch factors Signor Claus and Signor Daniell (possibly Claes Helmont and Daniel Coller) in charge of a *kafila* of 800 camels carrying indigo and saltpetre and bound for Surat met and offered hospitality to Peter Mundy and his companion at Sipri, southwest of Gwalior, while the latter were coming from Surat to Agra along the Eastern route, i.e., Surat-Burhanpur-Sironj-Gwalior-Agra route.² Another Dutch caravan of 40 carts, of which 7 were laden with saltpetre was noticed by Mundy in the beginning of 1633 at Hindaun and Siwana on the Western or Agra-Ajmer-Merta-Siwana-Ahmedabad-Baroda-Surat road.³

To provide security on the highways, guards had to accompany all consignments of saltpetre. Thus, on February 25, 1632 (33) William Fremlin sent some articles, including 12 *fardles* or bundles of saltpetre under Peter Mundy with a convoy of 170 peons or soldiers from Agra to Surat.⁴ Similarly the caravan from Baroda (November, 1630) was accompanied to Rander by a guard of 40 'hired piones' or foot soldiers. After necessary use these were dis-

¹ FEF, 1655-60, pp. 297-98. Master II, pp. 298-9. Due to the Civil War among Shahjahan's sons and consequent disorders. See later.

² *Travels of Peter Mundy*, II, xxiv, pp. 58n, 59. Cipree, that is the stone walled town of Sipri near the Ahir Nadi, Ibid. (See Jourdain, ed. Foster, p. 151n.)

³ Ibid. 292.

⁴ Ibid. 225.

charged.¹ In December, 1655, the Ahmadabad-Surat caravan was sent under the escort of 25 soldiers, who were to be paid one rupee each on arrival at Surat.² Sometimes as a means of security against the exactions of the *chowki* officers, authoritative *parwanas* had to be procured and shown at the *chowkis* in jagirs through which the goods were to be carried. On November 15, 1630, the Surat authorities asked the Baroda factors to procure 'for their own and the Ahmadabad caravan Don Raw (Dhani Rāo) his *perwanna* to the *choukees* within the jurisdiction of Dellil Ckauns (Dalil Khan's) *jaguire* (*jagir*) for their better securing.'³

Towards the end of 1630, the 'Rajah of Bilpare' (Bhilāpur, about 12 miles south of Baroda) detained 42 fardles (bundles) of saltpetre of the English. The Surat authorities asked the factors at Broach (November 23, 1630) to write to those at Baroda to apply to the deputies of Delill Ckaun (Dalil Khan), *jagirdar* or governor of Baroda Sarkar, for their restoration. But as the Baroda factors did not succeed in recovering the saltpetre, the President of the Surat factory and the Company's broker, Gurudas, tried to induce the Raja to release them, by reminding him of the extremely cordial relations between the English Company and his father;—how the latter had promised to protect the English caravans from loss or obstruction in their passage through or near his territories

¹ FEF, 1630-33, p. 95.

² Ibid. 1655-60, pp. 17-18.

³ FEF, 1630-33, p. 95. A similar advice was given to the Baroda factors on November 9, 1630. Ibid. p. 89. Dalil Khan was the late governor of Baroda. Mundy, II, p. 271.

and how he had honourably kept up his promise by restoring goods stolen by bandits, defending them from his own people and in his own jurisdiction. If this conciliatory move proved futile, the President of the Surat factory proposed to make "representations to that Governour there (i.e. at Baroda), hinting that if he declined to help them, complaint would ultimately be made to higher authorities, where the English would have hopes of better right."¹

The trade in saltpetre was subject to many inland exactions, in spite of Jahangir's *firman*, granted to the English in 1626, providing for freedom of trade and prohibition of *rabdaris* on their goods. On February 6, 1627, the Surat factors wrote to John Bangham at Lahore, then the seat of imperial government, that the *firman* was of little effect, for though it was shown everywhere, the Agra-Surat English caravan carrying saltpetre and sugar was forced to pay "most unreasonable exactions" at different places amounting to more than Rs. 2500 in all. At Bahdore (Bhadwar) the officers of Jadoray (Jadu Ray), who had lately "revolted from Nizam Shaw, King of Decan," exacted Rs. 357½. At Daytah (Dhaita) the officers of Raja of Molher, Byram Shaw (Bhairam Shah) in Baglan exacted Rs. 443½, in spite of the letter of the Surat Governor. The Desai of Surat Sarkar did not obey the royal firman, though urged upon by the Diwan, Merja Hassan (Mirza Hasan) and demanded *rabdari* at Quirka (Khirka), Byara (Variao or Viara) and

¹ This incident shows that the Raja of Bilpare was a subordinate of Dalil Khan. FEF, 1630-33, pp. 95, 100, 103, 114, 154, 187, 208.

Balore (Balor), east of Bardoli; while the last *cafila* consisting of 230 laden camels, was detained for inland customs at Quirka (Khirka). The officers of Mir Musa (Mirmoosa), the jagirdar of Barnolee (Bardoli) detained there a laden camel of the first English caravan for *rabdari*. But the case which appeared the most vexatious and villainous to the Surat factors was that of Shaum (Shyam), the Desai of Querka (Khirka) who laughed both at the English and "the *firmaen*, keeping the camells as aforesaid." Hence the Surat factors suggested to John Bangham, who was then at Lahore, to procure, if possible, some penal punishment for Shyam, and express orders for restitution from the others. They also insisted on some more effective security in future, otherwise it was no good taking recourse to bribery for getting royal firmans. Owing to these "exactions on the way down" the saltpetre of Agra proved very expensive at Surat (January 4, 1628).¹

Thus it appears that towards the last years of Jahangir's reign, his authority was practically ignored

¹ FEF, 1624-29, pp. 176-77, 208. *Bahdore*, mentioned in the letter as being within 10 course of Daytah, has been identified with Bhadwar between Nandurbar and Dhaita. (Ibid. 176n). *Quirka*, described as 19 course from Surat, has been identified with Khirka. (Ibid. 28n). *Balore* might possibly be 'Balor' of Tavernier about 10 kos east of Bardoli, and 5 kos west of Kerkoa. It is not mentioned in the Indian Atlas sheet of the district (Ibid. 176n). *Byara* might be either Variao or Viara. These three places were "not five course distant from each other", according to the letter. *Barnolee*, identified with Bardoli, about 18 miles east of Surat (12 course from Surat) (Ibid. 176n). All these places except Quirka are located in the map showing Mundy's routes between Surat and Agra. Mundy, II, p. 39. For later references to claim of duties, and stoppage of boats, see FEF, 1670-77, p. 296.

by distant desais, jagirdars, and semi-independent Hindu chieftains near the Deccan frontier. As a matter of fact the authority of the Mughal Government was never strictly enforced in the distant corners of the country.

In February, 1656, owing to the possible imperial requirements of gunpowder, during the Mughal invasion of Golkonda, the English factor, Jesson, wrote from Agra to Surat (February, 6) that it might "perhaps be as dangerous to send the saltpetre by way of Bram-pore (Burhanpur) as Ahmadabad, for if Prince Aurangzeb required it, he would stop it, and it would be a troublesome business" to get compensation. Jesson desired early instructions on this point, but he was able by February 23, to make a suitable arrangement for the transport of saltpetre to Surat, with the owners of a "parcell" of Deccan oxen bound back to Burhanpur, "willing to accept of a freight" to Surat, "at a very cheap rate",—at Rs. 11½ for 4½ mds., the Company sending 2 peons to accompany the party. They agreed to pay the *Zakat* or road dues, especially in parts of Rajputana controlled by semi-independent chiefs (for by the firman of 1650, they could not be claimed in imperial territory), and further promised not to come within 40 kos of Burhanpur. This was highly advantageous from the point of view of the Company which avoided the chances of Aurangzeb's seizing saltpetre and effected a great economy in saving the freight or *Zakat*, which would have been paid if the English factors had sent the saltpetre either on camels or carts. Moreover, to avoid the search by the King's officers, who had command for

making 1000 mds. of powder besides providing saltpetre for cooling the King's drinking water, the oxen were removed to Ibrahimabad near Biana, and detained till the stipulated quantity was received from the saltpetre manufacturers.¹ It must be remembered, however, that the King's officers did not presume to molest the business of the English in Sadābād (17 miles north of Agra) in Sadulla Khan's jagir.² So Jesson expected to get an additional supply of 400 mds. from there. By April 9, 1656, a part of the saltpetre from Sadabad was dispatched, and it was arranged that this caravan would be joined at Kagarol (Caggarrole, 15 miles s.w. of Sadābād) by 60 more oxen carrying the portion formerly housed at Ibrahimabad. The latter started for Surat by the middle of April, 'under the charge of two house-servants and an escort of six soldiers'. The *zakat* was to be borne by the ox-owners, except in Burhanpur, where the Company had to pay 10 as. an ox.³ Towards the end of 1657, directions were sent from Surat to Jesson at Agra to provide a quantity of saltpetre, the charges for transport being defrayed at Surat. The Company's necessities were so great that though owing to the war of succession among Shahjahan's sons, the country was in a disturbed state and no insurance could be effected, Jesson was ordered to venture the despatch of the consignment, with any other caravan coming south.⁴ The illness of

¹ FEF, 1655-60, pp. 63-64.

² This shows the influence and power of Sadulla.

³ FEF, 1655-60, pp. 66-68.

⁴ Ibid. pp. 120-21.

Shahjahan in Delhi had caused great disorder in the country, but it was expected that his arrival in Agra (October 26, 1657), would make the highways more secure than before and then Jesson proposed to send the saltpetre.¹

The war of succession among Shahjahan's sons interfered with the land and water transport of saltpetre. By April 13, the imperialists had occupied Rajmahal, and 'the whole country west of the Ganges passed out of Shuja's hands.' But the superior land force of Mir Jumla had one weakness,—'he had not, at first, a single boat of his own for campaigning in this land of waterways' against Shuja, who 'had the entire flotilla of Bengal at his disposal.' Gradually, however, the imperial army under Mir Jumla, was 'distributed along the entire western bank,' (Rajmahal, Dogachi 13 miles south, Dunapur, some 8 miles further south and Suti, the southernmost point of the Mughal lines, 28 miles south of Rajmahal). But on May 3, 1659, the imperialists were attacked by Shuja's water forces.² The chief hope of the imperialists for an early success rested upon the Mughal Governor of Bihar, Daud Khan's crossing the Ganges at Patna to assail Shuja's right wing (May 16), under Khwaja Mishki, who had 30 'galliaris' and controlled the waterways so that not even one '*dingi*' could pass to the assistance of Sultan Muhammad. But the flooded state of the Bengal rivers and the strength of Shuja's flotilla stopped the advance of Daud Khan, who was forced to halt opposite Bhagalpur, where he

¹ Ibid. p. 122.

² Sarkar, *Aurangzeb*, pp. 93-94.

remained till the end of 1659.¹ That was the situation which the Patna factors, Pickering and Chamberlain described in their letters, dated May 16 and 17, to Davies in Hugli. "The tide of battle having rolled away to the eastwards," trade was resumed at Patna, but the factors remarked that "unless the Imperialists should succeed in forcing a passage across the river and routing Shah Shuja, there would be little chance of bringing the saltpetre down the river, as usual; it might possibly be carried overland to Suti and there embarked, but otherwise it would have to be transported to Hugli by land, at great expense. Even if the river passage were made available, there would be a difficulty in procuring the necessary boats, so many having been burnt by Shah Shuja, and the remainder having been requisitioned by Sultan Muhammad."² Chamberlain afterwards managed to secure the necessary boats and arranged to send the saltpetre in them to Monghyr, where it was to be transported by land to Suti, so as to avoid the strip of river under Shuja's control, and again by water from Suti to Hugli. But the flight of Sultan Muhammad (June 8) and the withdrawal of Mir Jumla's forces from Suti upset this plan and saltpetre could not be brought down at all during the season.³

Thus, in 1659, no saltpetre was brought down by oxen from Patna to Balasore, owing partly to the war of succession and partly to the fact that the semi-independent forest chiefs, conscious of the value of

¹ FEF, 1655-60, p. 285.

² Ibid.

³ Ibid. p. 290.

the article to the English, used to purchase saltpetre from the caravan of oxen and sell them at enhanced prices at the last moment. The Balasore factors informed the Company (December 15, 1659):—".... The Roja (Raja) of the woods etc. Gentuews, meeting with them by the way, buy up the saltpetre and knowing that this two or three years the English are verry desirous of itt, will not sell it againe in the vacancy of shipping, but keepe itt untell the shippes come, and then inhance the price according as they finde our necessity, as they have been done by us this yeare."¹

The Civil War, throughout 1659, desolated Bihar and Bengal and incidentally stopped the trade of the English merchants and even threatened their personal safety.² The purchase of saltpetre at Patna was, for the time, regarded by the local factors as being out of the question, as "the merchants had fled on the approach of the contending armies, while should they venture back, it was unlikely that the officials would allow any saltpetre to be sent down the river, for fear of its falling into the hands of Shah Shuja."³ On December 1, 1659, Chamberlain at Patna explained to Agent Trevisa the impossibility of sending down his saltpetre and suggested that he should now keep it back till the summer of 1660, when he could bring it down himself easily, as he had *parwanas* from Mir Jumla, Daud Khan and the Emperor's diwan.⁴ By the end of February, 1660, however, the Surat Council

¹ Ibid. 297-98.

² Ibid. p. 279.

³ Ibid. pp. 280-81.

⁴ Ibid. p. 299.

expressed the hope to Agent Trevisa that "the way would be open to carry the saltpetre from Patna to the port."¹ This hope was not realised for we find that the Bengal Agent wrote to the Bantam factors (February 24, 1660) that the wars in this country and the troubles of Mir Jumla hindered the transport of saltpetre from Patna."²

¹ Ibid. p. 390.

² Ibid. p. 391. For details regarding these troubles, see Ibid. pp. 264ff. 275, 276, 392-93.

Miscellaneous Articles

ASURGARH—AN UNEXPLORED RUIN

By H. R. KRISHNAN

One of the most interesting antiquities in the Darbhanga district, is the ruined fort of Asurgarh. The aim of the present article is not so much to give a full account of it, as to draw attention to its existence and possibilities of further research, of those who have more equipment and leisure than I, for the study of ancient monuments. My intention is as it were to state the problem about this particular ruin and not to solve it.

I

The ruins of Asurgarh lie in the village of that name, closely on the border of the village named Garhgaon in the Madhepur police station in the Darbhanga district. Roughly it lies in the position $26^{\circ}, 10' \text{ N}, 86^{\circ}, 30' \text{ E}$ ¹, it is about 40 miles from Darbhanga and from Madhubani.

Though no part of the walls or building lie above the ground, and it is covered only with certain wild vegetation, the ruin of Asurgarh, still shows as an unmistakable landmark for a considerable distance. The land is very flat here, and the ruins, which at places are about 20' or 25' above the surrounding land level,

¹ This is by no means accurate. Taken without instruments, it is only approximate.

appear prominently, in particular during the floods when this is an island on a vast sheet of water stretching continuously over several miles. In fact, it is this distinction that attracted the attention of the present writer.

The fort area, which is very clearly traceable on the ground, and is shown separately in the survey map, occupies about 50 acres, and is roughly, but not quite, a square. For many time (the local tradition states for 60 and 70 years), the river Tiljuga flowed along its eastern edge, actually cutting into its eastern wall; recently another stream of the same river has taken off along its western side, so that at present, the fort lies at the basis of a small triangular water-parting. The western side, however, owing to the greater distance, shallowness, and weak current of that stream has not been eroded and exposed. The traces of the walls are visible every where, but there are several gaps, which might have been the bastions and the gates. It appears that the main entrance lay either to the south, i.e., towards the village Garhgaon, or to the east, i.e., towards, the present course of the river. This, of course, can be established only after excavation and research, which this place, being nearly inaccessible throughout the year, and flooded for about 8 months, seems to have hitherto eluded.

The walls, of which, traces of two are available, were not of very great thickness. But the foundation go down to great depths, and the eastern side, which has been as it were cut into a profiled face by the river, shows masonry and signs of rooms under-

ground, which might be old wells or underground cellars. Since this part of the stream is very deep even in the dry season, exploration of these cells, if cells they are, should be difficult and dangerous; but, this is quite worth while. This profile also shows, burnt bricks, of great size and characteristic appearance. Whole bricks are generally 1 ft. 8" or 9" \times 1½" and invariably bear the mark of the human palm. In fact, these bricks remind one of those found at Bali-raj Garh in the Darbhanga District, and to a degree those reported to have been found at Rajgir and in other ruins of Buddhist origin. The first inference from this will be that the ruins are very ancient, and probably Buddhistic. But it is quite likely also that the palm marked brick became conventional, and happened to be made and used later on. On this point also further study after excavation is necessary. Incidentally, the villagers who have ploughed up certain parts of the area, report that old, earthen pots of big size had been discovered. I have not, however, traced out any of them; so that, I am suspending judgment till earthen pots, if any, are dug out, to confirm or belie the theory that the ruins are Buddhistic.

The main buildings in the 'garh' seem to have been in the North East portion of it; and the more mysterious part of the underground masonry, along the eastern wall, now facing the river.

II

This short and incomplete account of the 'garh' naturally excites one's curiosity. The scrappy traditions I have been able to collect are even more in-

teresting and puzzling. The neighbourhood holds the area in great superstitious awe; they hold this to be ancient, very, very ancient. They consider the 'garh' area, holy ground, and immune from erosion, even by such a wild stream as the Kosi. It is stated by them, that when about 60 or 70 years ago the Kosi, began to attack the Garh, the whole river ran red with blood for several days, till finally the spirit of the Garh married the spirit of the river, and they settled down in proximity and agreement. The physical explanation obviously is that when the river began to impinge the foundation of the eastern wall of the Garh, quantities of crumbled bricks were washed away. But with the increasing west ward shift of the stream, it is quite uncertain how much longer the river would enjoy immunity. Many of the other superstitions are usual everywhere; such as that any body who shoots birds there comes to grief, and that any body who removes things and from the Garh never flourishes. At the same time it is interesting to note that, under the pressure of increasing population, the landlord (Darbhanga Raj) has settled lands in the Garh, with several tenants.

The tradition that this Garh is very very ancient, and the likelihood that it might be of Buddhistic origin, hardly consists with another tradition in these parts. It is said that this was built by one Asur Shah; whom several people, particularly local Muslims, describe as a Muslim Chieftain of influence and power. Further, it is also believed, that he either built or had connection with another fort called Chanaur Garh, about five miles to the East (or south east) lying in the

Supaul sub-division of the Bhagalpore district, which he connected with Asurgarh, by a road, that is still existent in parts, in spite of the action of the floods. I have not seen this Chanaur Garh, but I note as an interesting point that, whoever the founder of Chanaur Garh was, a village connected with his name, exists in the Darbhanga district, about 30 miles from Darbhanga, and about 25 miles North West of Chanaur Garh.

Traditions like this are generally not without some basis. But, if Asur Shah existed, and was a Muslim, the ruins could not be older than the 15th century. This belies the theory of the ruins being Buddhistic, unless, of course, we adapt, the by no means improper explanation, that a later adventurer built on the site of an older fort. The name of the Chieftain (Asur) is by no means complimentary, and might have been given by the local Hindus, to a powerful, and probably cruel, outsider, whose arm they could not resist, but whose strange ways they disliked.

III

There is yet another line of enquiry.

Certain pieces of metal, copper in most cases, have been discovered on the ruins, and the contiguous fields from time to time. The people who collected them, believe that they had been used as coins. I have myself collected, 3 pieces,¹ which, unfortunately have been so covered with rust, that it is difficult to

¹ These are not promising, but can be sent to any body that wants to inspect them.

say whether indeed they were coins.¹ I am on search for more of them, but certain hazy marks on one of the coins make me believe that if they were coins at all, they are of the "punch-marked" variety. They are reminiscent of early times, and, if either the present "coins" or new ones, if discovered, are found to contain marks that can be deciphered, the matter could be clinched to a definite theory. Another interpretation of the same would be that the so-called Asur Shah, having no means or technique for the minting of coins of the proper type, adopted this primitive device. But more on this, after further research.

As I stated in the beginning this short note has not given any theory or explanation, but has only suggested a problem.

The ruins may be of Buddhistic times and therefore very ancient; they may be of a later age, made by an adventurer called Asur Shah. They may, in fact, be both, being relics of comparatively new building founded on an old site. To the elucidation of which view is correct further studies must be, and are being directed. Meanwhile the author would invite the help and attention of gentlemen who are interested in such subjects.

¹ I have examined them. They are early punch-marked coins.

A.B.-Ś., *Editor*, J. B. O. R. S.

A NOTE ON THE WORSHIP OF THE GODLING BASAWAN AMONG THE AHIRS OF SOUTH BIHAR

By The Late SARAT CHANDRA MITRA

Even during the remotest antiquity, when cattle constituted the principal wealth of the early Aryan settlers, they considered it their prime duty to look after the physical welfare of their kine and other livestock. As the first principles of veterinary medicine, whereby this object is secured at the present day, were unknown in those far off times, the primitive Aryans had recourse to sorcery and exorcism for ensuring the welfare of their cattle. We know from the *Atharva Veda* that the sorcerers of those times used several kinds of charms for securing the *prosperity* of cattle and the attachment of a cow to her calf, as also a formula in expiation of the birth of twin-calves. I have already given the texts of these charms in my paper entitled "Sorcery in Ancient, Mediæval and Modern India," which has been published in *The Journal of the Anthropological Society of Bombay*, Vol. VII, No. 5. The Ahirs or Goalās of the Districts of Patna and Gaya also perform a rite or ceremony for ensuring the physical welfare of their cattle. The members of this caste are a thrifty people, selling their grain and husks, themselves living on coarse food and cutting grass for their cattle, while their women go about selling

milk, butter and ghee. They are usually cultivators and cattle breeders. On the 16th Kartic, the day after the Dewali, they observe a curious festival called *Gaidarb* or *Sobrai*. On the Dewali night, rice is boiled in all the milk left in the house and the mixture, called *khir*, is then offered to the godling Basawan, in order that all kinds of disease may be averted from their cattle. All the cattle are left without food during the previous night. The next morning their horns are painted red with vermilion and red spots are daubed all over their bodies. They are then turned into a field in which is a pig with its feet tied together and are driven over the wretched beast until it has been trampled or goaded to death.¹

The Ahirs or Goalās of the Bhagalpur District in South Bihar also worship a godling named Bisu Raut who appears to be the deified ghost of an Ahir of that name. It appears that a sorcerer named Gourhi asked him for a drink of milk which was refused by the former. Thereupon the latter assuming the form of a tiger tore the former into pieces. This godling does not appear to be worshipped by the Ahirs for ensuring the general health and welfare of their cattle.²

The Ahirs of the Monghyr District in South Bihar also worship the deified ghost named Garbhu Kumār and his adopted son (anaiya). But they do

¹ *Vide* Gazetteer of the Patna District by L. S. S. O'Malley, Revised edition of 1924, Patna: Superintendent, Bihar and Orissa Government Printing, pages 51-52.

Also see O'Malley's Gazetteer of Gaya District (edition of 1906), pages 91-92.

² *Vide* the Gazetteer of the Bhagalpur District, By J. Byrne I.C.S., Calcutta: Bengal Secretariat Book Depot 1911, page 48.

not appear to worship him for ensuring the health and welfare of their cattle. The legend regarding the evolution of Garbhu Kumār's deification runs as follows:—

Garbhu Kumār was carried off by a tiger. His mangled corpse lay under a heap of leaves. A naiya by chance set fire to this heap of leaves. As it is the son who sets fire to the funeral pyre of his father the Naiya was taken by Garbhu as his son and one night both of them disappeared. Since then, both have been roaming over the world as evil spirits whom the Goalās propitiate by offerings of goats and the Naiyas by those of fowls.¹

In Bengal also the Ahirs perform a ceremony similar to the sacrifice of pigs performed by his caste-men of South Bihar. On this point Mr. W. Crooke says:—

“So in Bengal, on the last day of Kartick (October-November) a pig is turned loose among a herd of buffaloes who are encouraged to gore it to death. The carcass is given to the Dosadh village menials to eat. The Ahirs, who practise this strange rite, aver that it has no religious significance, and is merely a sort of popular amusement. They do not themselves partake of any portion of the pig. It is plainly a survival of a regular sacrifice.²

Now we should examine the ritual of the

¹ *Vide* the Gazetteer of the Monghyr district By L. S. S., O'Malley, Calcutta. The Bengal Secretariat Book Depot, 1909, page 55.

² *Vide* An Introduction to the Popular Religion and Folklore of Northern India, By W. Crooke, B.A., (Allahabad edition of 1894). Page 377.

worship of the godling Basawan. From an analysis of it we find that:—

(1) Basawan appears to be a godling of animistic origin. As all animistic godlings have an incorporeal essence, they must be represented by some symbol to receive the offerings of their votaries. They are usually represented by a little heap of earth, called a *pindi*, sometimes by a brick placed on a raised mound, sometimes by a log of wood, sometimes by a rough stone and sometimes by a hewn stone or even by an old image. These are daubed with vermilion; libations and offerings are made to the spirits they represent; and occasionally a pair of clogs and a small wooden seat are placed before them. But the godling Basawan has not yet been represented by any of the aforementioned symbols.

(2) Basawan is not an earth-deity for reasons which I shall presently state.

(3) The Ahirs make offerings of *Khir* or rice cooked in milk to this godling for the purpose of cajoling his godlingship to avert all kinds of evil diseases from their cattle.

(4) The cattle are kept fasting on the previous night in order to purify them so that they may be enabled to sacrifice the pig on the next day.

(5) By trampling and goring the pig to death, the cattle are believed to transfer their diseases and misfortunes to the pig and then to kill it by way of sacrifice.

(6) The vermilion spots on the bodies and foreheads of the cattle represent the blood of the sacrificed pig which they sacrifice to the godling Basawan.

(7) Some scholars are of opinion that, as the pig is sacred to the earth-deity, therefore the whole ceremony must be regarded as a sacrifice to the earth-deity. But, with due deference to them I must say that it cannot be a sacrifice to the earth-deity. For sacrifices to the earth god or goddess are buried in the field or thrown down precipices into clefts or ravines. But in this case, the sacrificed pig is neither buried in a field nor is thrown down into a ravine. Under these circumstances, I am decidedly of opinion that the sacrifice of a pig to the godling Basawan is not a sacrifice to the deity.

(8) It will not be out of place to mention here that analogous rites are performed in other parts of India to protect the cattle from the evil eye. For instance, in Mirzapur at the Diwali, a little earthen bell is procured from a village potter, and hung round the necks of the cattle as a protective. In Berar, at the Pora festival the bullocks of the whole village pass in procession under a sacred rope made of twisted grass and covered with mango leaves. The sacred pole of the head man is then borne aloft to the front. He gives the order to advance, and all the bullocks (his own leading the way) file under the rope according to the respective rank of their owners. The villagers vie with each other in having the best painted and decorated bullocks, and large sums are often expended in this way. This rope is supposed to have the magic power of propitiating the cattle from disease or accident. In Northern India it is a common charm in cattle disease to hang a rope of straw on which mango leaves are suspended over

the roadway by which the cattle enter or leave the village on their way to pasture. Among the Dravidians of South Mirzapur, two poles and a cross bar are fixed up at the entrance of the village with the same object. The charm is rendered more powerful if a plough beam is sunk in the ground close by.¹

¹ *Op. Cit.*, Page 377-378.

CHART OF LETTERS IN SANSKRIT MSS. FROM TIBET

By Rev. Rābula Sāṅketyāyana

A.C. 1313				A.C. 1313			
P. 5	P. 4	P. 9		P. 5	P. 4	P. 9	
अ	अ	अ	अ	अः	ॐ	ॐ	ॐ
आ	।	आ	।	इ	इ	इ	इ
अि	ॐ	ॐ	ॐ	क	क	क	क
अी	ॐ	ॐ	ॐ	ख	ख	ख	ख
अु	ॐ	ॐ	ॐ	ग	ग	ग	ग
अृ	ॐ	ॐ	ॐ	घ	घ	घ	घ
अॄ	ॐ	ॐ	ॐ	ङ	ङ	ङ	ङ
अॅ	ॐ	ॐ	ॐ	च	च	च	च
ल				छ	छ	छ	छ
अे	ॐ	ॐ	ॐ	ज	ज	ज	ज
अै	ॐ	ॐ	ॐ	झ			
ओ	ॐ	ॐ	ॐ	ञ	ञ	ञ	ञ
औ				ट	ट	ट	ट
अं	ॐ	ॐ	ॐ	ठ	ठ	ठ	ठ

	P. 5	P. 4	A.C. 1313 P. 9		P. 5	P. 4	A.C. 1313 P. 9
इ	ऽ	उ	उ	र	र	र	र
ढ		ढ	ट	ल	ल	ल	ल
ण	ल	ण	ण ल	व	व	व	व
त	त	त	त	श	श	श	श
थ	थ	थ	थ	ष	ष	ष	ष
द	द	द	द	स	स	स	स
ध	ध	ध	ध ध	ह	ह ऽ	ह	ह
न	न	न	न	ञ	ञ	ञ	ञ
प	प	प	प	त्र	त्र	त्र	त्र
फ	फ	फ	फ	क्ष	क्ष	क्ष	क्ष
ब	ब	ब	ब	श्च		श्च	
भ	भ	भ	भ	श्री	श्री	श्री	
म	म	म	म	त्य	क		
य	य	य	य				

Reviews of Books

LA JEUNE FILLE CHEZ LES TIGRES. Légendes, Devinettes et Présages de la tribu des Hos recueillis par Sukumar Haldar adaptés librement par Andrée Karpelès. Feuilles De L'Inde. No. 5. Paris, 1937. 8×5½, pp. 1-172.

The Chitra Publications in the series entitled "Feuilles De L'Inde" under the editorship of C.-A. Högman, Mouans-Sartaux (Alpes—Maritimes) are doing excellent work in bringing to the fore a fragment of the composite soul of India, a fragment still throbbing with life in the alentours of Santiniketan in spite of the onslaughts of cosmopolitan currents coming from far and near. Some of these folk-songs were published for the first time in English in the 'Journal of the Bihar and Orissa Research Society' (cf. *La Jeune Fille*, p. 19). The present French version is an improvement in reproducing the atmosphere and milieu as far as is possible in an European language.

In view of the importance of folk-lore to a sound reconstruction of history, such collections are of abiding value and further progress of the series will be watched with interest.

A.B.-S.

ANNUAL REPORT OF THE ARCHAEOLOGICAL DEPARTMENT, BARODA STATE, FOR 1936-37. By Dr. Hirananda Sastri, Director of Archaeology, Baroda State, Baroda State Press, 1938. 11½ × 9, pp.1-46, Plates I-XIV.

It is encouraging to note that most of the Native States are organising their archaeological activities into regular departments of State. Baroda and Jaipur secured the services of two experienced retired officers of the Archaeological Department of the Government of India. We have in the present volume their efforts to place investigations on a scientific basis.

The actual achievements in the Report under review are mostly in the nature of routine work. The horde of Potin coins found at Amreli and attributed to the Kṣatrapa ruler Vīradāman placed in the years 156 to 160 of the Śaka era by Rapson (i.e., 234-238 A.D.), is, however, a valuable acquisition. A Hollander's description of Baroda about 1625 A.D. contributed by Vogel, pp. 39-46 gives a brief account of Baroda from the work of the Dutch clergyman François Valentijn who compiled available information regarding the sea-borne trade carried on in Asia by the East India Company of the Netherlands.

It is to be hoped that Dr. Hiranand Sastri will try to emulate the work of the present Government Epigraphist for India who brought to light a number of important inscriptions in the Native State of Rewa. From the archaeological point of view, the Native States offer opportunities for exploration and excavation that may lead to discoveries filling in the un-

certainties and lacunae of many a chapter of Indian history.

A.B.-S.

HUMAYUN BADSHAH *by* S. K. Banerji, M. A. L.T., Ph. D., Reader, Lucknow University, with an introduction by Sir E. Denison Ross, Published by Oxford University Press, 1938. 8×5½ pp. i—xxi, 1—284.

This work has grown out of a thesis approved by the London University, in 1935, for the Degree of Doctor of Philosophy and is based on an examination of most of the available sources, and gives, in twenty chapters, a fairly full history of the gifted and unfortunate monarch down to his defeat at the hands of Sher Shah in 1540. We get in it an analysis of the political dilemma in which Humayun found himself on account of a close league between Bahadur Shah of Gujrat and Sher Shah of Bihar and Bengal.

The opening chapter deals with Humayun, the prince, his education, his campaign against the Eastern Afghans and his appointment to, and recall from, Badakhshan. This is followed by an interesting discussion regarding the opposition of Babar's chief minister to Humayun's succession. We are at one with the author that the Irani-Turani rivalry, a common feature in late Mughal history, is noticeable here in a mild form (19), chapters III, IV and VII describe the Emperor's successful expedition against Kalinga and against the Afghan and the suppres-

sion of the rebellions headed by his kinsmen, the Mirzas while Erskine has been corrected and new light has been thrown, in chapter V on Kamran's occupation of the Punjab and his loyalty towards his royal brother for the first 8 years of the latter's reign "as a set off to the narration of political exploits:" the author has furnished, in chapter VI, an account of state festivities and a description of the foundation of the new city of *Din-i-Panah* or Purana Kila (in Delhi) which 'was meant to announce a new Imperial policy of toleration and fair dealing' and 'indirectly to express Humayun's strong disapproval of the Safavid or Ottoman's policy of tyranny and religious persecution.' Similarly the description of Jaunpur as a magnificent seat of culture and learning (179-81) the account of 'Sher Shah's lofty ideals of government' (181-85) and 'Bahadur Shah's solicitude for the well-being of the Gujratis' (182, 151, 152) form welcome diversion from the stories of selfish schemes of one Monarch against the other.

Humayun's campaigns in Gujrat and Malwa and his relation with Sultan Bahadur Shah (1534-36) form the subject of chapters VIII to XV. The author deals with the importance of Humayun's march to Gwalior, to Sarangpur, to Ujjain, and to Mandasor, and he holds that although the campaign ultimately failed, it revealed Humayun as a general and as a strategist. Both the virtues and the defects of the Emperor Humayun have been pointed out. His lack of statesmanship in not breaking up the secret alliance between Bahadur and Sher Khan and in 'making no arrangement to ensure the continuity'

of Mughal system of government in Malwa or to remove the large wealth deposited at Champanir, (166-67) his misplaced generosity towards the Mirzas that was responsible for their rebellions and misdemeanour (178), his cruelty after the capture of Mandu (135) and his sanguinary and injudicious punishments of his own followers (148) have been justly condemned by our author. On the other hand, Dr. Banerji points out the ability, energy, munificence and piety of Humayun's illiterate but highly capable rival 'who is remembered as one of the most distinguished rulers of Gujrat and deservesa place among the crowned kings of India' (79). The unflinching loyalty of the Hindu subjects to the Sultan after his cause had been given up for lost speaks volumes in favour of the Sultan and justifies the estimate given in this work.

The interesting correspondence between Humayun and Bahadur Shah (534-35) and the author's observation on the twin question of Medieval Muslim diplomacy and religio-political attitude of Muslim victors towards the vanquished* Hindus form interesting reading. One feels inclined to endorse Dr. Banerji's view that "the picture of Muslim religious bigotry has been generally overdrawn". Our author has his own explanation for the "occasional outbursts of Muslim iconoclastic zeal" and he pleads for the "clarification of misunderstandings which cloud our national life".

All the subsequent chapters are concerned with Humayun's Campaigns in Bihar and Bengal and his dealings with the Afghans in general and Sher Khan

in particular. After tracing the early career of Sher Shah down to 1536, the author describes Humayun's march from Agra to help Mahmud of Bengal, his capture of Chunar and his negotiations with Sher Khan which he himself cancelled after his interview with Mahmud at Manar (Patna) and thus allowed the enemy to work up the Afghan sentiments to a desperate degree against himself (p. 216) Sher Khan's activities, his brilliant strategic moves, his transference of wealth to Rohtasgarh and his prompt introduction of civil administration in the conquered countries have been brought out and serve as a contrast to Humayun's ill-conceived measures, imprudent decisions, disregard of events around him, continued stay at Gaur, neglect of army and administration and misplaced and unwise reliance upon his disloyal and selfish brothers and kinsmen. Humayun's fruitless Campaigns in Bengal, his retreat to the west and his defeats at the battle of Chausa and of Kanauj, and his expulsion from his kingdom—have been lucidly described. A bibliography and a well-arranged index add to the usefulness of the book. The treatment is methodical and well-documented and the language is simple and lucid.

Though the printing is good few mistakes of faulty names and language appear to have crept in, e.g. the Doru (37), حسن العهد (101), Bhaoti (183), etc. etc. The author has made an amazing mistake in taking the Diwani of the poet Amir Humayun Ispayni to be that of Emperor Humayun; the only known copy of the Emperor's Diwan is in the possession of the reviewer.

S. H. A.

THE RISE AND FALL OF MUHAMMAD BIN
TUGHLAQ *by* Agha Mahdi Husain, Agra College,
Published by Messrs Luzac & Co: London,
1938. 8×6. Pp. i—xvi, 1—274.

The book is another successful thesis for the degree of Ph. D. of the London University in 1935. Dr. Husain has critically studied the life and times of Md. Bin Tughlaq and gives us balanced views, and at times new information about the Emperor's 'attitude towards the Hindu and his relation with the Hindu subjects and Hindu ascetics, on the one hand, and with the Muslim jurists and saints on the other.' It is a pleasure to read in the preface and elsewhere, (pp. 96, 198, 202, 214 etc.) the statements that "a theory which inculcates severity to non-believers was rejected by almost all the Sultans," that 'the Hindus under Muslim rule were not without the means of securing redress,' that 'the law-abiding Hindus lived on good terms with the Musulmans,' that 'they had complete freedom to read their religious books and study Sanskrit,' that 'Md. Bin Tughlaq patronized several Hindus,' employed them in his army as well as in his government, even appointed them governors, 'waged no wars with the Rajputs,' and his policy towards them 'was far from aggressive' and that 'he actually created Hindu rules in Jawha and Karauli—all of which he has established on the basis of authentic sources. The author has found evidence for the 'Emperor's appreciation of Hinduism,' 'his cultivation of a taste for Sanskrit and his free and unrestrained association with the Hindu devotees.' It has also been shown that the emperor was at times at war with

the *Ulema* and saints and like Mamunten Abbasid, he criticised the judgments of the jurists, doctors of law, and strove to emancipate the human intellect from their shackles. All this was 'gall and wormwood' to Isami Barani and others.

It is for the first time that the author has critically utilized some entirely new, independent and contemporary sources which he discovered in the British Museum and elsewhere. The *Fatuh-us-Salatni* of Malik Abdul Malik Isami which Dr. Husain has edited and published separately under the title of *Shah Nama of Medieval India* enables one to understand the causes and sources of the changes levelled by Ibne-Batuta at the Sultan and the fragmentary Autobiography of the emperor, which has been partly translated and incorporated in the body of the present work, illumines and explains many of Barani's obscure passages regarding the psychology and character of Sultan Mahmud Bin Tughlaq. The *Tughlaq Nama* of Amir Khusru has yielded some valuable information and two Sanskrit-Inscriptions of 1327 and 1328 have also been laid under contribution for the first time.

The title of the book does not prevent the author from giving, in the first chapter, a succinct but graphic account of the whole of medieval period from 1206 to 1526 and showing why the dynasty, founded by Baber, had a longer life than the five dynasties of Sultanate put together.

The second and the third chapters deal with the 'Establishment of the Tughlaq dynasty' and the question of 'Name and Descent'. Our author holds

that the title Muhammad Tughlaq is a misnomer and that the latter was "certainly a Turk but he was not identical with the Qarannas, being a lineal descendant of the Sassanian Kings of Persia" (p. 51). The fourth chapter, dealing with the events of Ulugh Khan—the title held by Md. Bin Tughlaq during the life time of his father—gives some interesting and new information. The author's argument against the theory of rebellion and parricidal plot of the Princes are fairly convincing. The fifth chapter—and the first of part II—headed as 'Political Condition' gives us a glimpse into the condition obtaining not only in India, northern and peninsular, but also in the countries in Central Asia and beyond the Indus on the first half of the fourteenth century. We get a clear idea of the political geography of the empire, particularly in the South, from the next chapter which also contains a useful map, showing the extent of the Empire in 1325. This is followed by a chapter headed as "His Ambitious Projects" wherein the learned author has made an attempt to unravel the mysteries of the Emperor's reign not only in respect of the five well-known charges of Barani but also in regard to two other occurrences, namely, the defeat and imprisonment of the Emperor at the hands of Rana Hammir of Chitor and his inability to withstand Tamer Shirin's invasion. Dr. Husain has proved that the Emperor led no punitive expedition nor did he despatch any army to Chitor and he holds that "the legend arose because the Sultan allowed great latitude to Rana Hammir" (100). The question of Tamer Shirin has been fully discussed and it has been shown that the

"account of his invasion of India with a view to conquer it and of the abject surrender of Md. Bin Tughlaq is apocryphal" (p. 107). The other changes have been similarly discussed with reference to some facts hitherto unnoticed by others. The author has shown that "the fiasco of the Khorasas and Qarachil expeditions and the failure of the token currency adversely affected the finances of the empire and led to the enhancement of the taxation in the Doab." Moreland's view has been contested and it has been established that "the enhancement of the revenue in the Doab was not the first but the last of the Emperor's profits and it decidedly marked the beginning of the great disorder of the realm" (p. 137), the rebellion and disorders of the reign have been arranged in serial and chronological order and their inter-connection and reactions on the domestic politics as well as on the personal history of the reign have been discussed in the next chapter. We get a nice summing up of the whole reign in Chapter X entitled 'Review and Conclusion' the verdict and history about Md. Bin Tughlaq is, says our author, "that he was neither a visionary nor impracticable nor inherently sound nor were his grandiose schemes beyond the range of human possibility. He was far in advance of his age.....He roused the opposition of the *Ulemas*, and in his attempt to reform them had not only paralysed the right arm of the state, but raked up hostilities before which he succumbed and his imperialism perished" (p. 216), at the end of the book there are an index and four appendices on (A) architecture (B) inscriptions (C) a critical account of the sources and (D) select bibliography.

The author has added to the usefulness of the book by several maps and illustrations by the facsimiles of *Fatub-us-Salatni* and of the memoirs of Mahammad Bin Tughlaq.

There may be room for differences of opinion on many points which disprove the theories hitherto held, especially when the evidence brought forward is not sufficient or conclusive: for instance, those who know the ways of the Court poets will find it difficult to accept the solitary testimony of the poet Badrcharch in favour of the royal Persian lineage of the Tughlaq (37).

Again, the obscure references to demolition or desecration in an inscription on a mosque, does not necessarily mean that it was not converted from a temple (p. 61). Taken as a whole however, the book is a solid contribution to the history of Medieval India.

S. H. A.

Notes of the Quarter

Proceedings of a meeting of the Council of the Bihar and Orissa Research Society held on January 22, 1939.

Present

The Hon'ble Sir J. F. W. James, M.A., I.C.S. (in the Chair)

The Hon'ble Mr. Justice S. Fazl Ali.

Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., D.PHIL.

Mr. Sham Bahadur.

1. Confirmed the proceedings of the meeting of the Council held on August 14, 1938.

2. Passed the monthly accounts from July to November, 1938.

3. Confirmed payments of the following bills:

Rs. a. p.

(a) Allahabad Law Journal Press Bill No.

152—Printing charges of Pramāṇavārtikavṛitti for Rs. 1744—part payment 800 0 0

(b) Remuneration to Pandit Subhadra Jha for preparing Index to the Journal

Vol. XXIII—1937. 40 0 0

(c) Indian Photo Engraving Co. Bill No.

9277 37 12 0

(d) Messrs. Kodak Limited Bills:—

	Bill No.	Dated	Rs.	a.	p.
1.	4454	2- 7-1938	214	9 0
2.	4566	19- 7-1938	87	5 0
3.	4569	20- 7-1938	129	15 0
4.	4637	29- 7-1938	5	7 0
5.	4680	5- 8-1938	124	3 0
6.	4730	12- 8-1938	16	15 0
7.	4898	6- 9-1938	100	10 0
8.	5154	13-10-1938	9	1 0
9.	5162	14-10-1938	60	14 0
10.	5450	25-11-1938	133	8 0

(e) Purchase of Palm-leaf manuscript of

Viṣṇu-Purāṇa 175 0 0

4. Passed the following bills for payment:—

(a) Allahabad Law Journal Press Bills:—

1. Bill No. 152, Dated 14-5-1938.
Printing charges of Pramāṇavār-
tikavṛitti-Balance 944 0 0
2. Bill No. 308, Dated 8-9-1938.
Printing charges of Index to Vol.
XXIII-1937 74 2 3
3. Bill No. 353, Dated 18-10-1938.
Printing charges of Journal,
September issue, 1938 208 0 3

(b) Messrs. Kodak, Limited Bills:—

	Bill No.	Dated			
1.	4926	9-9-1938	13	8 0
2.	4941	13-9-1938	5	12 0

5. Passed the account of the Tibetan Expedition as submitted by the Rev. Rāhula Sāṅkṛityāyana.

6. Resolved that Messrs. Kodak Limited be asked to submit their quotation for two copies of enlargement of each print of manuscripts brought from Tibet by the Rev. Rāhula Sāṅkṛityāyana.

7. Resolved that the following Institutions be put on the exchange list of the Society:—

(a) Ramavarma Research Institute, Trichur.

(b) Le Museon, Revue D'Études Orientales, Louvain.

(c) Science and Culture, Calcutta.

8. Resolved that the last week of March be tentatively fixed for the holding of the Annual Meeting of the Society.

Resolved further that Sir Jadunath Sarkar or Mahamahopadhyaya Pandit Vidhusekhara Bhattacharya be approached to address the Annual Meeting.

Resolved further that Mr. Fany Mockerji be asked to show the lantern slides which he has brought from Tibet.

Resolved further that the Hon'ble Mr. Fazl Ali's name be proposed for the Vice-Presidentship of the Society.

9. Considered the application of Mr. Devasahaya Triveda.

Resolved that Mr. Triveda be asked to join the Society.

S. BAHADUR

Honorary General Secretary

23-1-1939

Proceedings of the Annual General Meeting of the Bihar and Orissa Research Society held in the Physics Lecture Theatre of the Science College, Patna, on Tuesday, March 21, 1939.

1. *President*—His Excellency Sir Maurice Garnier Hallett, K.C.S.I., C.I.E., I.C.S., declared the meeting open.

2. The following members were elected office-bearers and members of the Council of the Society for the year 1939-40 on a motion of Khan Bahadur S. M. Ismail.

President—His Excellency Sir Maurice Garnier Hallett, K.C.S.I., C.I.E., I.C.S.

VicePresident—The Hon'ble Mr. Justice Saiyid Fazl Ali, Barrister-at-Law.

Secretary—Mr. J. L. Hill, M.A.

Treasurer—Mr. Sham Bahadur.

Librarian—Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., D.PHIL.

Editorial Board—The Hon'ble Mr. Justice Saiyid Fazl Ali.

Dr. A. Banerji-Sastri M.A.,
D.PHIL.

Members of the Council (in addition to the President, Secretary, Treasurer and Librarian, who are ex-officio members).

The Hon'ble Mr. Justice Saiyid Fazl Ali,
Barrister-at-Law.

Rai Bahadur Sarat Chandra Roy M.A., B.L.

Mr. D. N. Sen, M.A.

Dr. S. Sarkar, M.A., D.PHIL.

The Hon'ble Mr. Justice S. P. Varma.

Mr. H. R. Batheja, M.A.

The Rt. Rev. Dr. J. Sullivan, s.j.

3. The Honorary Treasurer and the Acting Honorary Secretary presented the Annual Statement of Accounts and the Annual Report.

4. The Vice-President reviewed the year's work of the Society.

6. The President invited Rao Bahadur K. N. Dikshit, M.A., Director-General of Archaeology to address the meeting.

6. Rao Bahadur K. N. Dikshit, M.A., Director-General of Archaeology delivered an interesting lecture on "The Romance of Archaeology in India" accompanied with slides.

7. The President proposed a vote of thanks to the lecturer.

8. Dr. A. Banerji-Sastri proposed a vote of thanks to the chair.

9. The President declared the meeting closed.

SHAM BAHADUR

March 23, 1939

Honorary General Secretary

ANNUAL REPORT FOR 1938-39

I—MEMBERSHIP

The total number of ordinary members and subscribers to the Society's journal on December 31, 1938 was 123. This represents an increase of one from the corresponding figure at the end of 1937, the Society losing eight of its ordinary members: four by resignation and four by death. Four new members and five new subscribers were enrolled in the course of the year. With the 14 honorary members and 14 life members, the total membership of the Society stands at 151.

At last year's Annual General Meeting the following were elected office-bearers of the Society and members of the Council:—

President—His Excellency Sir Maurice Garnier
Hallett, K.C.S.I., C.I.E., I.C.S.

Vice-President—The Hon'ble Mr. Justice J. F.
W. James, M.A., I.C.S., Barrister-
at-Law.

Secretary—Mr. J. L. Hill, M.A.

Treasurer—Mr. Sham Bahadur.

Librarian—Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., D.PHIL.

Editorial Board—The Hon'ble Mr. Justice J. F.
W. James, M.A., I.C.S., Barrister-
at-Law.

Dr. A. Banerji-Sastri, M.A.
D.PHIL.

Members of the Council (in addition to the President, Secretary, Treasurer and Librarian who are ex-officio members).

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, M.A.,
I.C.S., Barrister-at-Law.

Rai Bahadur Sarat Chandra Roy, M.A., B.L.

Mr. D. N. Sen, M.A.

The Hon'ble Mr. Justice Saiyid Fazl Ali.

Dr. S. Sarkar, M.A., D.PHIL.

The Hon'ble Mr. Justice S. Varma.

Mr. H. R. Batheja, M.A.

II—MEETINGS

The last Annual General Meeting was held on March 22, 1938 in the Physics Lecture Theatre of the Science College, Patna. His Excellency Sir Maurice Garnier Hallett, K.C.S.I., C.I.E., I.C.S., President of the Society, presiding. After the transaction of the formal business, the Vice-President reviewed the work of the Society during the past year. The meeting was followed by a most interesting lecture on "Sailendra Empire" delivered by Dr. R. C. Mazumdar, Vice-Chancellor of Dacca University.

Meetings of the Council were held on 15th April and 14th August, 1938 and on January 22, 1939.

III—JOURNAL

During the period under review parts 1, 2, 3, and 4 of Volume XXIV of the Society's Journal, containing 553 pages, 3 plates and one plan have been

published. The Volume contains texts of Pramāṇa-vārtika and Pramāṇavārtikavṛitti.

The printing of Buchanan's "An account of the District of Bhagalpur in 1810-11" has been completed under the Editorship of Dr. A. Banerji-Sastri, assisted by Dr. K. K. Dutt and Mr. J. N. Sarkar.

The following publications have been put on the Journal's exchange list:—

1. Journal of the Royal Society of Arts, London.
2. Ramavarma Research Institute, Trichur.
3. Le Museon, Revue D'Études Orientales, Louvain.
4. Science and Culture, Calcutta.

IV—LIBRARY

During the year 244 books (374 volumes) were added to the Library. Of this total 65 were presented, while 159 were obtained by exchange and 20 by purchase. On the 31st December, 1938, the Library contained 8020 volumes as compared with 7646 volumes at the end of the previous year.

Seven steel almirahs have been purchased for the Library for further expansion and storage of books.

V—EXPEDITION TO TIBET

As resolved at a meeting of the Council of the Bihar and Orissa Research Society held on April 15, 1938 the Rev. Rāhula Sāṅkṛityāyana led the expedition to Tibet. With him were the Tibetan Scholar Geshe Gendun Chhomphel and the Photographer Mr. Fany Mockerji. The party was joined later by

Mr. Abhaya Singh Parera and Mr. Kamala Krishna. The party entered Tibet on May 9, and left for India on September 25, 1938. They explored the Monasteries of Shalu, Pokhang, Nagor and Saskya and took 1350 photographs of different MSS.

Dr. Banerji-Sastri is engaged in selecting negatives of important texts for enlargement prior to arrangements for their publication. Government have made another generous grant of Rs. 4,000-0-0 for this purpose.

VI—SEARCH FOR MANUSCRIPTS

The Mithila Pandit was engaged up till September 1938, in reading the proofs of the Tibetan Sanskrit Texts which are being printed in the Journal. These texts include *Pramāṇavārtika* of Dharmakīrti, *Pramāṇavārtikavṛtti* of Manoratha Nandin, *Adhyardhaśataka* of Mātṛceta and *Vigrahavyāvartanī* of Nāgārjuna. He also helped in preparing the press-copy of the *Jayamaṅgalā* commentary on the *Arthaśāstra* of Kauṭilya. The printing of Volume IV of the Descriptive Catalogue of Manuscripts in Mithila edited by Dr. A. Banerji-Sastri is nearing completion. The cost of printing and publishing the volume will be met out of the funds generously placed at the disposal of the Society for the purpose by the late Maharajadhiraja of Darbhanga.

The Mithila Pandit catalogued 333 manuscripts from October, 1938 to January, 1939.

Fifteen manuscripts have been purchased of which one is a palm-leaf manuscript of *Viṣṇu-purāṇa*

copied by the well known Pandit of Mithila, Mahamahopadhyaya Pandit Pakṣadhara Miśra in 1464 A.D.

STATEMENT OF ACCOUNTS FROM APRIL 1,
1938, to FEBRUARY 28, 1939.

A. The actuals for 1937-38 showed a closing balance of Rs. 10,137-9-2, with the amount in Public account *viz.*, Rs. 2,645-12 as. the total balance to the credit of the Society was Rs. 12,783-5-2 at the end of 1937-38.

B. As regards the actuals up to the 28th February, 1939, the current account closing balance was Rs. 2,982-10-11. To this must be added the amount in the Public account *viz.*, Rs. 2,645-12-0 which gives a total of Rs. 5,628-6-11.

C. The chief sources of income are the Government grant, subscriptions, sale proceeds of the Society's Journal and interest on the amount in the Public account. The subscriptions realised up to February 28, 1939 amounted to Rs. 1,205, up to February 28, 1938 the realised amount was Rs. 1,167-8-0 The estimate for the whole financial year was Rs. 1,300.

Our realization from the sale-proceeds of published literature amounted to Rs. 236-8-6 up to the end of February, 1938. For the same period last year, the amount was Rs. 632-15-0.

March 10, 1939

S. BAHADUR
Honorary Treasurer

ACTUALS UP TO FEBRUARY 28, 1939

INCOME

	Actuals	Revised Budget
	Rs. a. P.	Rs. a. p.
Subscription	1,205 0 0	1,300 0 0
Sale of Journal	199 8 6	150 0 0
Miscellaneous	76 11 6	
Postage Recovered ..	14 7 0	10 0 0
Sale of Catalogue of Mithila Manuscripts.	20 8 0	
Sale of Purnea Report ..	16 8 0	
Government Grant ..	5,133 0 0	5,133 0 0
OPENING BALANCE:—		
Hathwa Fund	184 2 6	184 2 6
Darbhangha Fund ..	1,477 12 3	1,477 12 3
Mayurbhanj Fund ..	390 7 0½	390 7 0½
Tibetan Tanjur	1,000 0 0	1,000 0 0
Tibetan Expedition ..	5,954 6 0	5,954 6 0
General Balance ..	3,776 9 4½	3,776 9 4½
GRAND TOTAL ..	19,449 0 2	19,376 5 2

March 10, 1939

S. BAHADUR
Honorary Treasurer

ACTUALS UP TO FEBRUARY 28, 1939

EXPENDITURE

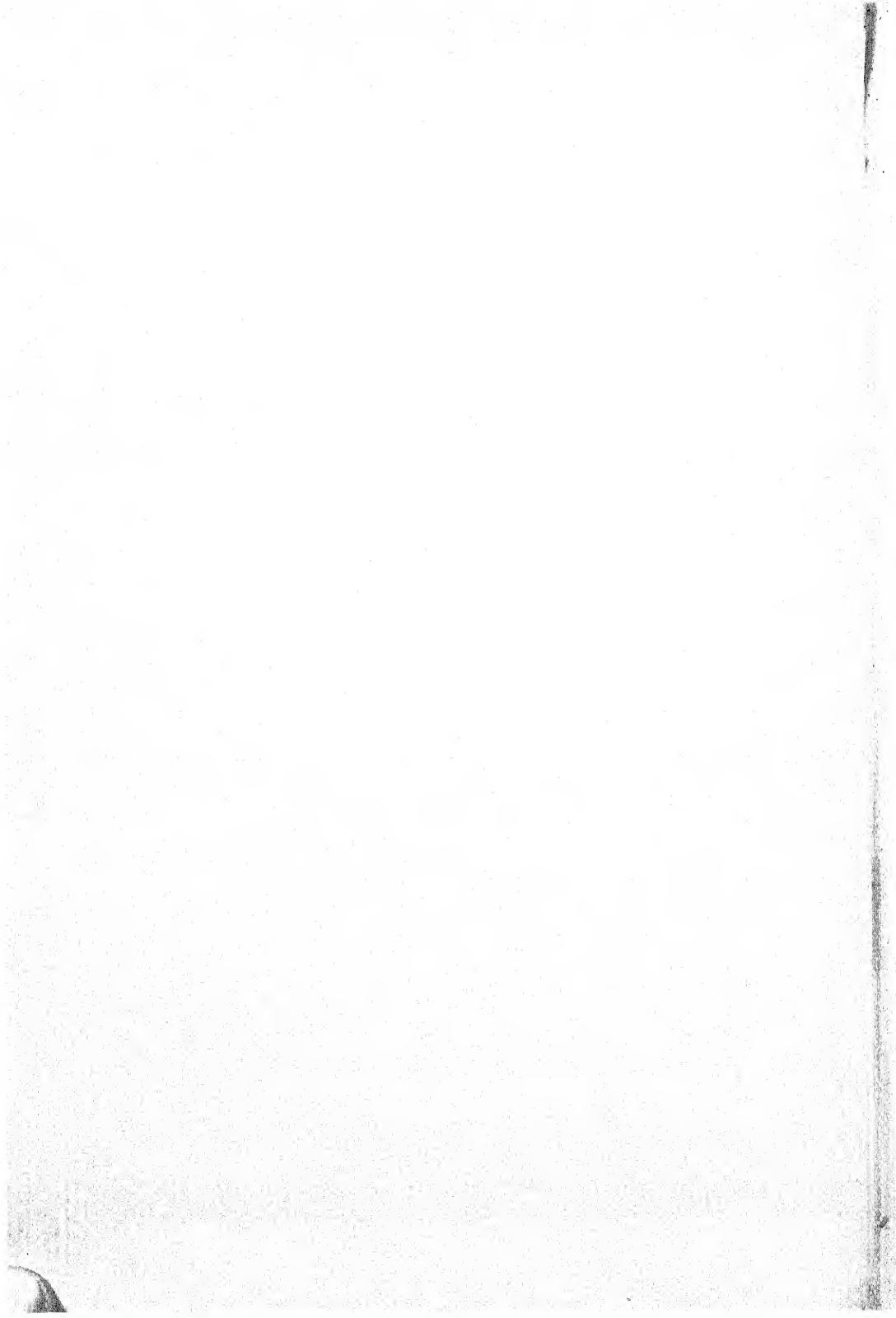
	Actuals			Revised Budget		
	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
Establishment	1,173	9	0	1,280	0	0
Mithila Pandit	1,269	11	3	1,608	0	0
Mithila Manuscripts ..	452	6	0	469	0	0
Telephone	202	0	0	212	0	0
Printing Charges	3,521	14	0	3,740	0	0
Postage	269	15	9	447	0	0
Stationery	63	3	0	90	0	0
Library	1,602	2	3	1,890	3	0
Electrical Charges ...	100	1	0	100	0	0
Hathwa Fund	90	0	0
Darbhanga Fund	251	8	6	1,477	12	3
Mayurbhanj Fund	170	0	0	200	0	0
Miscellaneous	133	13	9	400	0	0
Tibetan Tanjur	1,000	0	0
Tibetan Expedition ..	4,610	4	9	5,954	6	0
TOTAL ..	13,820	9	3	18,958	5	3
CLOSING BALANCE ..	5,628	6	11	417	15	11
GRAND TOTAL ..	19,449	0	2	19,376	5	2

Details of closing Balance on February 28, 1939:—

	C/A			P/A			Total		
	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
Hathwa Fund ..	200	10	6	200	10	6
Darbhanga Fund	102	9	9	1,144	2	0	1,246	11	9
Mayurbhanj Fund	495	3	11½	715	11	0	220	7	0½
General Balance ..	830	9	4½	785	15	0	1,616	8	4½
Tibetan Tanjur ..	1,000	0	0	1,000	0	0
Tibetan Expedition ..	1,344	1	3	1,344	1	3
TOTAL ..	2,982	10	11	2,645	12	0	5,628	6	11

March 10, 1939

S. BAHADUR
Honorary Treasurer

व्यभिचारतः सम्वादेऽनादवास इति चेत् । लिङ्गस्य दुर्दृष्टिर्भ्रातिरलिङ्ग एव
लिङ्गबुद्धिस्तस्या एतल्लिङ्गमीदृशं व्यभिचारि भवतः प्रतिभाति । न खलु त्रिविधं
लिङ्गं साध्यव्यभिचारि । यच्च व्यभिचारि तत्त्रिविधमेव न भवति । (६९)

एतदेवाह (१)

यतः कदाचित्सिद्धाऽस्य प्रतीतिर्वस्तुनः क्वचित् ।

तदवश्यं ततो जातं तत्स्वभावोपि वा भवेत् ॥७०॥

यतो वस्तुनो धूमशिशपादेः लिङ्गादस्य साध्यस्य वह्निवृक्षादेः क्वचिद्वर्मिणि
कदाचिदनुमानकाले प्रतीतिः सिद्धा तद् धूमादिकं ततो वह्न्यादेरवश्यं जातं ।
तच्छिशापादिकं तस्य वृक्षस्य स्वभावोपि वाऽवश्यम्भवेत् । (७०)

न च कार्यस्वभावयोः कारणव्यापकव्यभिचारो यस्मात् (१)

स्वनिमित्तात् स्वभावाद् वा विना नार्थस्य सम्भवः ।

यच्च रूपं तयोर्दृष्टं तदेवान्यत्र लक्षणम् ॥७१॥

स्वस्य निमित्ताकारणाद्विना, स्वभावाद् व्यापकाद्वा विनाऽर्थस्य कार्यस्य 26a
व्याप्यस्य च न सम्भवः । तदुत्पाद्यत्वात्तद्रूपत्वाच्च । ततस्तदाश्रयेणोत्पन्नाऽनुमान-
प्रतीतिरव्यभिचारिण्येव यच्च तयोर्धूमशिशपयो रूपं साध्यकार्यस्वभावत्वस्या-
व्यभिचारनिमित्तं दृष्टं तदेवान्यत्रापि हेतौ लक्षणं बोद्धव्यं । न च तत्पुत्रत्वं
श्यामत्वस्य कार्यं स्वभावो वा ततो यद् व्यभिचारि तदलिङ्गमेव । (७१)

ङ, अनुपलब्धेः प्रतिबन्धः

अनुपलब्धेरव्यभिचारं दर्शयितुमाह (१)

स्वभावे स्वनिमित्ते वा दृश्ये दर्शनहेतुषु ।

अन्येषु सत्त्वदृश्ये च सत्ता वा तद्वतः कथम् ॥७२॥

प्रतिषेधस्य स्वभावे स्वस्य निषेध्यात्मनो निमित्तं कारणे । दृश्ये
दर्शनयोग्ये दर्शनस्य हेतुष्विन्द्रियमनस्कारादिष्वन्येषु सत्सु विद्यमानेषु दृश्ये-
ऽनुपलभ्यमाने च तद्वतो दृश्यानुपलम्भवतो भावस्य सत्ता वा कथं युज्यते ।
न हि सत्स्वन्येषूपलम्भप्रत्ययेषु दृश्यस्य सतः कदाचिदनुपलम्भसम्भवः ।

^१ साध्येन सह कार्यस्य स्वभावस्य चाव्यभिचारनिमित्तं ।

^२ सत्स्वन्येषु ज्ञानानुत्पादात् ^३ सर्वथा नैवेत्यर्थः ।

तस्माद् दृश्यानुपलब्धिरर्थाभाव एव भवतीति तत्प्रभवाऽभावप्रतीतिरविसम्बा-
दिनी । तस्मात्साध्यप्रतिबद्धलिङ्गं प्रसूतत्वात् त्रिविधलिङ्गजेऽप्यनुमाने नास्त्य-
नाश्वासः । (७२)

च, अनुमानं त्रिविधम्

छ, तत्र चार्वाकमतनिरासः

अप्रामाण्ये च सामान्यबुद्धेस्तल्लोप आगतः ।

प्रेत्यभाववद् ;

एवमपि त्वप्रामाण्ये सामान्यबुद्धेरिष्यमाणे तस्य परोक्षस्यार्थस्यानुमानव्यव-
स्थाप्यमानस्य लोपोऽभाव आगतः । प्रेत्यभाववत् परलोकस्येव । यदि हि प्रत्यक्ष-
मेकं प्रमाणं तदा यत्र तन्न प्रवर्तते तस्याप्य^१भाव एव स्यात् । न चैतदस्ति । न
हि चा र्वा को देशान्तरस्थं स्वपितरमनुपलभमानस्तदभावं व्यवस्थापयितुम^२र्हति ।
स्यादेतत् (१)

अद्वैतत् पर्यायेण प्रतीयते ॥७३॥

नोपलभ्यमानमेवास्ति किन्तु पर्यायेण परिपाट्याऽक्षैर्यत् प्रतीयते तदप्यस्ति
चेत् । पित्रादयश्चोपलब्धा उपलप्स्यन्ते चेति सन्त्येव । (७३)

तच्च नेन्द्रियशक्त्यादावद्बुद्धेरसम्भवात् ।

अभावप्रतिपत्तौ स्याद् बुद्धेर्जन्मानिमित्तकम् ॥७४॥

तच्च न युक्तं इन्द्रियाख्यायां शक्तावादग्रहणादाहारादेः क्षुद्रपघातादिसामर्थ्ये
च पर्यायेणापीन्द्रियबुद्धेरसम्भवादभावप्रतीतौ सत्यां प्रत्यक्षाया बुद्धेर्जन्मानिमित्तकं
स्यात् । न हि दृष्टमात्रेभ्यो विषयालोकमनस्कारचक्षुर्गोल^३केभ्योऽध्यक्षजन्म
सत्स्वपि तेष्वभावात् व्यतिरे^३कादतिरिक्तं किञ्चिददृश्यं कारणमिष्यते
यस्येन्द्रियमिति व्यपदेशः । तस्य पर्यायेणापि नाध्यक्षं ग्राहकमस्तीत्यभावः
स्यात् । ततश्चाकारण^३कं प्रत्यक्षजन्म प्राप्तं । अहेतोश्च नित्यं सत्त्वमसत्त्वम्वा
स्यादि (१८२) त्युक्तं । (७४)

ज, प्रत्यक्षाच्च सामान्यप्रतीतिः

स्यादेतत् (१) प्रत्यक्षादेव सामान्यप्रतीतिर्भविष्यति किमनुमानेनेत्याह (१)

^१ एवञ्च कारकं तत् ज्ञापकञ्चेष्यते ।

^२ अनित्यः शब्द इत्येकां बुद्धिं मन्यते ।

^३ असकलकारणं ।

स्वलक्षणे च प्रत्यक्षमविकल्पतया विना ।

विकल्पेन न सामान्यग्रहस्तस्मिस्ततोऽनुमा ॥७५॥

स्वलक्षणे च प्रत्यक्षमविकल्पतया प्रवर्तते^१ सामान्यस्य तु ग्रहो विकल्पेन विना न भवति । ततः कारणात्तस्मिन् सामान्येऽनुमैव विकल्पिका । नाध्यक्षमविकल्पकं ॥ (७५)
ननु (१)

प्रमेयनियमे वर्णानित्यता न प्रतीयते ।

प्रमाणमन्यत् तद् बुद्धिर्विना लिङ्गेन संभवात् ॥७६॥

प्रत्यक्षं स्वलक्षणविषयमनुमानं सामान्यविषयमिति प्रमेयस्य नियमे स्वी-
क्रियमाणे वर्णस्य नीलादे^१ विषयस्यानित्यताऽनित्यतासामान्यात्मता न प्रतीयते
इति प्राप्तं । न हि सामान्यविशेषात्मकं प्रमेयं विशेषमात्रविषयेणाध्यक्षेण सामा-
न्यमात्रविष^२येणानुमानेन वा प्रत्येतुं शक्यं ।^३ प्रतीयते चातस्तद्बुद्धिप्रमाणमन्यत्
स्यात् । न प्रत्यक्षं सामान्यस्य ग्रहणात् । नाप्यनुमानं विना लिङ्गेन सम्भवात् ।
विशेषस्यापि ग्रहणाच्च । (७६)

तथा (१)

विशेषदृष्टे लिङ्गस्य सम्बन्धस्याप्रसिद्धितः ।

तत्प्रमाणान्तरं मेयबहुत्वाद् बहुतापि वा ॥७७॥

वि^१शेषदृष्टे प्रत्यक्षेणाग्निं दृष्ट्वा क्रमात्तमेव धूमाल्लिङ्गात् स एवायं
व^२ह्निरिति निश्चिनोत्यनुमानेन । लिङ्गस्य सम्बन्धासिद्धितः तत्प्रमाणान्तरं 26b
स्यात् । न हि तत्प्रत्यक्षं लिङ्गं बलादुत्पत्तेः । नाप्यनुमानं दहनधूम^३विशेषयोः
सम्बन्धाग्रहणात् । तस्मात् मेयानां प्रत्यक्षं लक्षणं सामान्यं सामान्यविशेषाणां
बहुत्वाद् बहुतापि वा (७७)

प्रमाणानामनेकस्य वृत्तरेकत्र वा यथा ।

विशेषदृष्टरेकत्रिसंख्यापोहो न वा भवेत् ॥७८॥

प्रमाणानां स्यात् । अनेकस्य वा प्रमाणस्यैकत्र विषये वृत्तेः प्रमाणबहुता स्यात् ।

^१ अन्यक्षणे नाशं दृष्ट्वा । आदिना शब्दस्यान्यक्षणस्यानित्यता । तथा हि
शब्दादि स्वलक्षणं । अनित्यतादि सामान्यं । अनयोः संकरेण ग्रहणात् प्रमेयान्तर-
मेतत् । ^२ अनित्यः शब्द इत्येकां बुद्धिं मन्यते । ^३ असकृद्वेति [प्रमाण]समु-
च्चयं व्याचष्टे । विशेषदृष्टे च यज्ज्ञानं तदपि प्रमान्तरमित्याह ।

^४ न सकृद्वृत्तेन समाप्तिः किन्तु तत्र पुनर्मानवृत्तिः समयान्तरे ।

^५ पर्वतवर्तधूमेन वह्नेः सम्बन्धासिद्धेः ।

यथैकमेव स्वलक्षणं प्रत्यक्षेण विशेषदृष्टेन चानुमानेन प्रतीयते। प्रमेयस्य द्वित्व-
ग्रहणयोनियमे प्रमाद्वित्वं स्यात् नान्यथा। त्र्येकसंख्याया अपोहो य उक्तः प्रमेयद्वि-
त्वात्^१ स न वा भवेत् ॥ (७८)

विषयानियमादन्यप्रमेयस्य च सम्भवात् ।

विषयस्य ग्रहणानियमात् यदा ह्येकेनापि प्रमाणेनानेकं गृह्यते तदा प्रमेय-
द्वित्वेऽप्येकमेव प्रमाणं स्यात्। प्रमेयद्वयादन्यस्य च सामान्यविशेषस्य भेदस्य सम्भ-
वात्। त्र्यादिकम्वा तद्ग्राहकं मानं भवेत्।^२

अत्रोच्यते (१)

योजनाद् वर्णसामान्ये नायं दोषः प्रसज्यते ॥७९॥

विकल्पकेन ज्ञानेनानित्यताया वर्णसा^३मान्ये योजनादयं सामान्यविशेषा-
त्मकप्रमेयप्राहकप्रमाणान्तराभ्युपगमलक्षणो दोषो न प्रस^४ज्यते। न हि विशेषोऽ-
नित्यतया योज्यते विकल्पानामतद्विषयत्वस्योक्तेर्व्वक्ष्यमाणत्वाच्च। (७९)

भ. अनित्यादयो नावस्तुधर्माः

ननु वर्णसामान्यस्यावस्तुत्वात्तद्योजिताऽनित्यतादयोऽवस्तु^५धर्माः स्युरि-
त्याह (१)

नावस्तुरूपं तस्यैव तथा सिद्धे प्रसाधनात् ।

अन्यत्र नान्यसिद्धिरचेन्न तस्यैव प्रसिद्धितः ॥८०॥

नावस्तुनो रूपमनित्यत्वादि। तस्यैव वस्तुनस्तथाऽनित्यत्वादिभिराकारैः
सिद्धे निश्चयस्य प्राक् प्रसाधनात्। अध्यवसायानुरोधेन हि विकल्पानां विषय-
व्यवस्था (१) यद्यपि चैते स्वाकारप्राहिणस्तथापि वा^६ह्यमेव विषयतया व्यवस्थाप्यन्ते
अनाद्यभ्यासविशेषात्। अनुमानन्तु वस्तुप्रतिबद्धलिङ्गप्रभवत्वाद्यथावस्थितमेव
वस्तु व्यवस्थतीति वस्तुवैव क्षणस्थितिधर्मकमस्मात्सिद्धं। ततो नावस्तुरूपम-
नित्यत्वादि।

^१ अन्त्यमध्यक्षं प्रवाहविच्छेदे तद्विविक्तोपलम्भश्चेत्यध्यक्षद्वयजनितेन।

^२ तदेवं प्रत्यक्षमनुमानञ्च प्रमाणे लक्षणद्वयं प्रमेयमित्याख्याय तस्य सन्धानेन
प्रमाणान्तरं न च पुनः पुनरभिज्ञानेऽनिष्टासक्तेः स्मृतादिवत्यस्य वृत्ति-
र्यत्तर्हीदमनित्यादिभिराकारैर्वर्णनादि गृह्यतेऽसकृद्वेति व्याख्याता।

^३ न तु विशेषे विशेषस्य विकल्पकेनाप्राहात्।

^४ सामान्यधर्माः। ? न स्वलक्षणस्य

स्यादेतद् (१) अ (न्य) त्रावस्तुनि सामान्येऽनित्यतादिसम्बन्धिनि सिध्यत्यन्यस्य वस्तुनोऽनित्यरूपस्य न सिद्धिरिति चेत् । नैतद्युक्तं त^१स्यैव वस्तुनः तस्यैवानित्यरूपस्याध्यवसाय^२वशेनानुमानात् प्रसिद्धितः । (८०)

ज, लिङ्गधीसंवादकता

कथं पुनर्व्वस्त्वध्यवसायेऽपि तत्सम्वाद^३कतेत्याह (१)

यो हि भावो यथाभूतो स तादृग्लिङ्गचेतसः ।

हेतुस्तज्जा तथाभूते तस्माद् वस्तुनि लिङ्गधीः ॥८१॥

यो हि साध्यधर्मो यथाभूतः का^४रणव्यापकस्वभावः स तादृशः कारणकार्यतया व्यापकव्याप्यतया गृहीतव्याप्तिकस्य लिङ्गस्य चेतसः परंपराहेतुः ।^५ तज्जा तस्माल्लिङ्गचेतसो जाता । तथाभूते वस्तुनि कारणव्यापकरूपे साध्यधर्मे लिङ्गधीः । तस्मात्परंपरया साध्यप्रतिबन्धात् लिङ्गधीः^६ सत्येव वस्तुनि भवन्ती तत्सम्वादात्प्रमाणमेव । (८१)

ननु लिङ्गमपि लिङ्गिवत्सामान्यमेव । तथा धूमः कृतकं वेत्येव न लिङ्गं किन्तिहि वह्निर्कार्यतयाऽनित्यत्वव्याप्यतया च गृहीतं । न च विशेषे व्याप्तिग्रहः । सामान्यञ्च नाध्यक्षगम्यं । विकल्पमात्रेण तत्प्रतीतावनाश्वासः । नैष दोषः । प्रत्यक्षेण कारणकार्ययोर्व्यावृत्तिद्वयविशिष्टयोग^७गृहीतयोर्व्विजातीयव्यावृत्त्याश्रयेणोत्पन्नवि^८कल्पेन क्वचिदनुमानेन व्याप्तिं गृहीतवतः पश्चाद् धूमकृतकत्वादिदर्शनात्तादृष्ये कार्यव्याप्यबुद्धिलिङ्गबुद्धिः (१) सा च तत्प्रतिबन्धादनुमानमेवेति नास्त्यनाश्वासः (१) एतदेवाह (१)

लिङ्गलिङ्गधियोरेवं पारम्पर्येण वस्तुनि ।

प्रतिबन्धात् तदाभासशून्ययोरप्यवंचनम् ॥८२॥

लिङ्गलिङ्गधियोरेवमुक्तक्रमात् पारम्पर्येण वस्तुनि प्रतिबन्धात्तयोर्लिङ्ग-

^१ स्वयं विप्लुतोपि वस्तुप्रतिबद्धजन्मतया वस्तु साधयन् प्रमाणं ।

^२ दर्पणप्रतिबिम्बे तिलकादिसिद्ध्या मुखे तिलकादिसिद्धिवत् ।

^३ वह्निर्धूमादिजनकः । अनित्याकारवान् शब्दः । तल्लिङ्गयतीति तादृग्लिङ्गम् ।

^४ इति कृत्वा

यथैकमेव स्वलक्षणं प्रत्यक्षेण विशेषदृष्टेन चानुमानेन प्रतीयते । प्रमेयस्य द्वित्व-
ग्रहणयोनियमे प्रमाद्वित्वं स्यात् नान्यथा । त्र्येकसंख्याया अपोहो य उक्तः प्रमेयद्वि-
त्वात्^१ स न वा भवेत् ॥ (७८)

विषयानियमादन्यप्रमेयस्य च सम्भवात् ।

विषयस्य ग्रहणानियमात् यदा ह्येकेनापि प्रमाणेनानेकं गृह्यते तदा प्रमेय-
द्वित्वेऽप्येकमेव प्रमाणं स्यात् । प्रमेयद्वयादन्यस्य च सामान्यविशेषस्य मेयस्य सम्भ-
वात् । त्र्यादिकम्वा तद्ग्राहकं मानं भवेत् ।^१

अत्रोच्यते (१)

योजनाद् वर्णसामान्ये नायं दोषः प्रसज्यते ॥७९॥

विकल्पकेन ज्ञानेनानित्यताया वर्णसा^३मान्ये योजनादयं सामान्यविशेषा-
त्मकप्रमेयग्राहकप्रमाणान्तराभ्युपगमलक्षणो दोषो न प्रस^२ज्यते । न हि विशेषोऽ-
नित्यतया योज्यते विकल्पानामतद्विषयत्वस्योक्तेर्व्वक्ष्यमाणत्वाच्च । (७९)

अ. अनित्यादयो नावस्तुधर्माः

ननु वर्णसामान्यस्यावस्तुत्वात्तद्योजिताऽनित्यतादयोऽवस्तु^४धर्माः स्युरि-
त्याह (१)

नावस्तुरूपं तस्यैव तथा सिद्धे प्रसाधनात् ।

अन्यत्र नान्यसिद्धिश्चेन्न तस्यैव प्रसिद्धितः ॥८०॥

नावस्तुनो रूपमनित्यत्वादि । तस्यैव वस्तुनस्तथाऽनित्यत्वादिभिराकारैः
सिद्धे निश्चयस्य प्राक् प्रसाधनात् । अध्यवसायानुरोधेन हि विकल्पानां विषय-
व्यवस्था (१) यद्यपि चैते स्वाकारग्राहिणस्तथापि बा^५ह्यमेव विषयतया व्यवस्थाप्यन्ते
अनाद्यभ्यासविशेषात् । अनुमानन्तु वस्तुप्रतिबद्धलिङ्गप्रभवत्वाद्यथावस्थितमेव
वस्तु व्यवस्यतीति वस्त्वेव क्षणस्थितिधर्मकमस्मात्सिद्धं । ततो नावस्तुरूपम-
नित्यत्वादि ।

^१ अन्त्यमध्यक्षं प्रवाहविच्छेदे तद्विविक्तोपलम्भश्चेत्यध्यक्षद्वयजनितेन ।

^२ तदेवं प्रत्यक्षमनुमानञ्च प्रमाणे लक्षणद्वयं प्रमेयमित्याख्याय तस्य सन्धानेन
प्रमाणान्तरं न च पुनः पुनरभिज्ञानेऽनिष्टासक्तेः स्मृतादिवत्यस्य वृत्ति-
र्यत्तर्हीदमनित्यादिभिराकारैर्वर्णनादि गृह्यतेऽसकृद्वेति व्याख्याता ।

^३ न तु विशेषे विशेषस्य विकल्पकेनाग्रहात् ।

^४ सामान्यधर्माः । ? न स्वलक्षणस्य

स्यादेतद् (१) अ(न्य)त्रावस्तुनि सामान्येऽनित्यतादिसम्बन्धिनि सिध्यत्यन्यस्य वस्तुनोऽनित्यरूपस्य न सिद्धिरिति चेत् । नैतद्युक्तं त^१स्यैव वस्तुनः तस्यैवानित्यरूपस्याध्यवसाय^२वशेनानुमानात् प्रसिद्धितः । (८०)

अ. लिङ्गधीसंवादकता

कथं पुनर्व्वस्त्वध्यवसायेऽपि तत्सम्वाद^३कतेत्याह (१)

यो हि भावो यथाभूतो स तादृग्लिङ्गचेतसः ।

हेतुस्तज्जा तथाभूते तस्माद् वस्तुनि लिङ्गिधीः ॥८१॥

यो हि साध्यधर्मो यथाभूतः का^३रणव्यापकस्वभावः स तादृशः कारणकार्यतया व्यापकव्याप्यतया गृहीतव्याप्तिकस्य लिङ्गस्य चेतसः परंपराहेतुः ।^४ तज्जा तस्मा-
ल्लिङ्गचेतसो जाता । तथाभूते वस्तुनि कारणव्यापकरूपे साध्यधर्मे लिङ्गिधीः ।
तस्मात्परंपरया साध्यप्रतिबन्धात् लिङ्गिधीः^५ सत्येव वस्तुनि भवन्ती तत्सम्वादा-
त्प्रमाणमेव । (८१)

ननु लिङ्गमपि लिङ्गिवत्सामान्यमेव । तथा धूमः कृतकं वेत्येव न लिङ्गं
किन्तहि वह्निकार्यतयाऽनित्यत्वव्याप्यतया च गृहीतं । न च विशेषे व्याप्तिग्रहः ।
सामान्यञ्च नाध्यक्षगम्यं । विकल्पमात्रेण तत्प्रतीतावनाश्वासः । नैष दोषः ।
प्रत्यक्षेण कारणकार्ययोर्व्यावृत्तिद्वयविशिष्टयोग^६हीतयोर्व्विजातीयव्यावृत्त्याश्रयेणो-
त्पन्नवि^७कल्पेन क्वचिदनुमानेन व्याप्तिं गृहीतवतः पश्चाद् धूमकृतकत्वादि-
दर्शनात्ताद्रूप्ये कार्यव्याप्यबुद्धिलिङ्गबुद्धिः (१) सा च तत्प्रतिबन्धादनुमानमेवेति
नास्त्यनाश्वासः (१) एतदेवाह (१)

लिङ्गलिङ्गिधियोरेवं पारम्पर्येण वस्तुनि ।

प्रतिबन्धात् तदाभासशून्ययोरप्यवंचनम् ॥८२॥

लिङ्गलिङ्गिधियोरेवमुक्तक्रमात् पारम्पर्येण वस्तुनि प्रतिबन्धात्तयोर्लिङ्ग-

^१ स्वयं विप्लुतोपि वस्तुप्रतिबद्धजन्मतया वस्तु साध्यन् प्रमाणं ।

^२ दर्पणप्रतिबिम्बे तिलकादिसिद्ध्या मुखे तिलकादिसिद्धिवत् ।

^३ वह्नियधूमादिजनकः । अनित्याकारवान् शब्दः । तल्लिङ्ग्यतीति तादृग्लिङ्गम् ।

^४ इति कृत्वा

लिङ्गिनोराभासः साक्षात् स्वरूपप्रतिभासः। तच्छून्य^१योरपि लिङ्गलिङ्गिवस्तुनि
27a अवञ्चनं^७ सम्वादनं। (८२)

ननु लिङ्गबुद्धेरपि लिङ्गबुद्धित्वात् पृथक् उपादानमनर्थकं (१) नानर्थकं।
प्रत्यक्षमुद्भूतविकल्पो वा तद्बुद्धिरिति विप्रतिपत्तिनिरासार्थत्वात्।^३ यदि प्रमाणे
लिङ्गलिङ्गिधियौ तदा प्रत्यक्षवदभ्रान्ते स्यातामित्याह (१)

तद्रूपाध्यवसायाच्च तयोस्तद्रूपशून्ययोः।

तद्रूपावञ्चकत्वेपि कृता भ्रान्तिव्यवस्थितिः॥८३॥

तयोर्द्वयोः तद्रूपस्य लिङ्गलिङ्गिरूपस्याध्यवसायात् प्रवर्तने सति वस्तुनि
परम्परया तत्प्रतिबद्धतया च तद्रूपस्यावञ्चकत्वे सम्वादकत्वेपि भ्रान्तिव्यवस्थितिः
कृता। कस्मादित्याह^१ तद्रूपशून्ययोः। न हि लिङ्गलिङ्गिस्वरूपप्रतिभासिन्यौ
धियाविमे स्वप्रतिभासेऽनर्थेऽर्थावसायेन प्रवृत्तत्वात्। (८३)

तस्माद् वस्तुनि बोद्धव्ये व्यापकं व्याप्यचेतसः

निमित्तं तत्स्वभावो वा कारणं, तच्च तद्वियः॥८४॥

तस्माद्वस्तुनि विधि^३ना बोद्धव्ये व्यापकं साध्यं। व्याप्यचेतसो लिङ्गबुद्धे-
निमित्तं^४ परम्परया। यस्मात्स्वभावो वा तद् व्यापकं। व्याप्यस्य यथानित्यत्वं
कृतकत्वस्य। कारणम्बा दहनो धूमस्य। तच्च व्याप्यचेतसस्तद्वियः स्वभाव-
कारणधियो निमित्तमिति तयाध्यवसितस्य सम्वादनियमः^२ सम्वादित्वमेवं
प्र^५त्यक्षस्यापि प्रामाण्यलक्षणं। (८४)

(२) अनुपलब्धिचिन्ता^६

प्रतिषेधस्तु सर्वत्र साध्यतेऽनुपलम्भतः।

सिद्धिं प्रमाणैर्बदतामर्थादेव विपर्ययात्॥८५॥

? प्रत्यक्षेण धूमादिः प्रतीयते न तस्य लिङ्गतापि निर्व्वकल्पेन।

^१ वासनाप्रबोधात्तयोः कल्पनं वह्निर्न भात्येव लिङ्गत्वेनापि न भानं धूमस्यै-
व भानात्।

^२ परम्परया वस्त्वविसंवादात्। ? वस्तुनि।

^३ विधिद्वारेण, न प्रतिषेधमुखेन।

^४ सद्व्यापकबलेन लिङ्गबुद्ध्युत्पत्तेः। ? निमित्तं।

^५ स्वलक्षणेन जनितं। स्वलक्षणव्यवस्थापकञ्च। *द्रष्टव्यं परिशिष्टं १।८

प्रतिषेधस्तु यत्र साक्षान्निषेध्यानुपलब्धिर्विरुद्धा ह्यनुपलब्धिर्वा दृश्यते तत्र सर्वत्रानुपलम्भतः साध्यते । यस्मात्प्रमाणैरर्थस्य सिद्धिं वदतामर्थात्सामाख्यदेव विपर्ययात्प्रमाणाभावादर्थभावः सिध्यति । (८५)

ननु विरुद्धाद्युपलब्धावनुपलम्भः कथं निषेधसाधक इत्याह (१)

दृष्टा विरुद्धधर्मोक्तिस्तस्य तत्कारणस्य वा ।

निषेधे यापि तस्यैव साऽप्रमाणत्वसूचना ॥८६॥

दृष्टा विरुद्धधर्मस्योक्तिर्या तस्य निषेध्यस्य तत्कारणस्य^१ वा निषेधे कर्तव्ये यथा नात्र शीतस्पर्शो न वा रोमहर्षयुक्तपुरुषवानयं प्रदेशो वह्नेरिति (१) सापि तस्यैव निषेध्यस्यैवाप्रमाणत्वस्य प्रमाणरहितत्वस्य सूचना । विरुद्धस्य कारणविरुद्धत्वस्य चोपलम्भेन निषेध्यानुपलम्भ एव ख्याप्यते । (८६)

अन्यथैकस्य धर्मस्य स्वभावोक्त्या परस्य तत् ।

नास्तित्वं केन गम्येत ;

अन्यथैकस्य विरुद्धादेर्धर्मस्य स्वभावोक्त्या सत्ताप्रतिपादनेन परस्य निषेध्यस्य तन्नास्तित्वं सिसाधयि^२षितं केन कारणेन गम्येत । न ह्यन्यसत्त्वेऽपरस्य सत्त्वाभावोतिप्रसङ्गात् । अनिषिद्धोपलब्धेरभावासिद्धेः ॥

विरोधाच्चेदसावपि ॥८७॥

सिद्धः केन ;

अथ यन्निषिध्यते यच्चोपदर्श्यते तयोर्विरोधात् सहानवस्थानलक्षणादेकभावेऽन्याभाव इति चेत् । नन्वसावपि (८७) विरोधः केन प्रका^३रेण सिद्धः ॥

असहस्थानादिति चेत् तत् कुतो मतम् ।

दृश्यस्य दर्शनाभावादिति चेत् साऽप्रमाणाता ॥८८॥

द्वयोः सहानवस्थानाद्विरोधः सिद्ध इति चेत् । तत्सहानवस्थानं कुतो हेतोर्मतं ये^४न विरोधव्यवस्था । अविकलकारणस्य प्रवर्तमानस्य दृश्यस्यान्यभावेऽदर्शनात् सहानवस्थानगतिरिति चेत् । ननु यदेवादर्शनं सा(ऽ)प्रमाणाता प्रमाणरहितताऽनुपलब्धिरित्यर्थः । (८८)

तस्मात् स्वशब्देनोक्ताऽपि साऽभावस्य प्रसाधिका ।

यस्याप्रमाणं साऽवाच्यो निषेधस्तेन सर्वथा ॥८९॥

यस्मादवश्यं परम्परयानुपलब्धेरेव प्रतिषेधः। तस्मात्स्वशब्देनानुपलम्भस्वरूप वाचकशब्देनोक्ता स्वभावानुपलम्भादावपि शब्दादनुक्तापि विरुद्धोपलब्ध्या^१दौ सानुपलब्धिरभावसाधिका तस्या एव प्रतिपाद्यत्वात्। यस्य तु चाव्याकस्य साऽनुपलब्धिरप्रमाणं प्रतिषेधे साध्ये तेन सर्वथा निषेधोऽवाच्यः प्रत्यक्षस्य भावमात्र-विषयत्वात्। प्रमाणान्तरस्य चाभावात्। (८९)

एतेन तद्विरुद्धार्थकार्योक्तिरुपवर्णिता।

प्रयोगः केवलं भिन्नः सर्वत्रार्थो न भिद्यते ॥९०॥

एतेन स्वभाव^१तत्कारणविरुद्धोपलब्ध्योरनुपलब्धित्वप्रतिपादनेन तयोः 27b स्वभावतत्कारणयोर्विरुद्धार्थस्य कार्योक्तिरुपवर्णिता बोद्धव्या। यथा नात्र शीतस्पर्शो रोमहर्षवान्वा पुरुषो धूमादिति। अत्रापि निषेधयानुपलम्भस्य परंपरया प्रतिपादनात्। उपलक्षणञ्चैतद् व्यापकविरुद्धतत्कार्योपलब्धी अपि बोद्धव्ये। यथा नात्र तुषारस्पर्शो वह्नेर्धूमादिति। एतासु स्वभावानुपलब्धिविरुद्धोपलब्ध्यादिषु प्रयोगः शब्दाभिधाव्यापारः परमनुपलम्भोपलम्भप्रतिपादकत्वेन भिद्यते। सर्वत्रार्थो निषेधयानुपलम्भलक्षणो न भिद्यते तस्यैव सर्वत्र प्रतिपाद्यत्वात्। (९०)

विरुद्धं तच्च सोपायमविधायापिधाय च।

प्रमाणोक्तिर्निषेधे या न साम्नायानुसारिणी ॥९१॥

^३या पुनर्द्विविधेनापि विरोधेन विरुद्धमर्थमभिधा^४य यं कञ्चिदर्थमुपदर्शयते तन्निषेध्यञ्च सहा^५भावनिश्चयोपायेन कारणव्यापककार्यानुपलम्भे वर्तमानम-विधायात एवापिधाय च पिधानमिव पिधानं स्वरूपप्रतीतिविरोधित्वा^६दनुपलम्भः। तमकृत्वा कारणाद्यनुपलम्भाप्रदर्शनात्तदुपलम्भसंभावना न व्याहतैव। एवं

^१ विरुद्धोपलब्धिः।

^२ स्वभावविरुद्धकार्योपलब्धिः। कारणविरुद्धकार्योपलब्धिश्च।

^३ सांख्येन प्रतिबन्धान्तरं विरोध इष्टस्तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामस्यासंग्रहा-दिति सोत्र स्वभावानुपलम्भेऽन्तर्भावितो विरोधस्यापि दृश्यानुपलम्भबलादेव सिद्धेः। तीर्थ्यास्तु विना विरुद्धविधिमनुपलम्भञ्च स्वतो निवृत्तेरित्याहुस्तानाह। या पुनरित्यादि।

^४ क्रियते प्रमाणोक्तिः। अकृत्वा।

^५ सहानवस्थानपरस्परपरिहारविरोधाभ्यां।

^६ उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धिमकृत्वाऽप्रदर्श्यं।

निषेध्योपलम्भसम्भावनामनिवार्यान्यविधिना निषेधे कर्तव्ये प्रमा^१णोक्तिर्या
न साम्नायानुसारिणी । (९१)

उक्त्यादेः सर्ववित्प्रेत्यभावादिप्रतिषेधवत् ।

उक्त्यादेर्हेतोः । सर्वविदः प्रेत्यभावस्य परलोकस्य निषेधवत् । यथा न
सर्वज्ञत्वमस्य पुरुषस्य वक्तृत्वात् प्रेत्यभावो पु^२रुषत्वादित्यादि । (१)

कस्मात्पुनरियं विरुद्धोक्तिरेव नेत्याह (१)

अतीन्द्रियाणामर्थानां विरोधस्याप्रसिद्धितः ॥९२॥

अतीन्द्रियाणां सार्वज्ञपरलोकादीनामर्थानां केनचित् वक्तृत्वादिना विरोधस्या-
प्रसिद्धितः । ज्ञानोत्कर्षा^३कर्षयोर्वचनापकर्षोत्कर्षादर्शनाद्विपर्ययदर्शनाच्च । (९२)

बाध्यबाधकभावः कः स्यातां यद्युक्तिसंविदौ ।

तादृशोऽनुपलब्धेश्चेद् उच्यतां सैव साधनम् ॥९३॥

यदि चोक्तिसम्बिदौ सह स्यातां कस्तयोः परस्परं बाध्यबाधकभावः । न हि
ज्ञानवचनयोर्विरोधः सिद्धः येनैकसत्त्वेऽपरस्याभावः । अविरोधोपि न सिद्ध इति-
चेत् सत्यं किन्तु संशयेपि न वक्तृत्वमनैकान्तिकं । तादृशः सर्वज्ञस्य वक्तुरनुप-
लब्धेरभावश्चेत् उच्यतां निषेधे साध्ये सैवानुपलब्धिः^४ साधनं नात्रान्यस्य शक्तिः ।
(९३)

अनिश्चयकरं प्रोक्तमीदृक् कानुपलम्भनम् ।

तन्नात्यन्तपरोक्षेषु सदसत्ताविनिश्चयौ ॥९४॥

किन्त्वीदृगतीन्द्रियार्थविषयमनुपलम्भनमनिश्चयकरं प्रोक्तं सत्यप्यर्थं
सम्भवात् । तत् तस्मादत्यन्तपरोक्षेषु सदसत्तानिश्चयौ न स्तः । सत्यपि
प्रमाणावृ^५त्तेः । प्रमाणनिवृत्तावप्य^६र्थभावासिद्धेः । तस्मान्नानुप^७लब्धेः कुतश्चिद-
न्य^८स्मादभावसिद्धिः । किन्तु विरुद्धादेव । (९४)

भिन्नोऽभिन्नोपि वा धर्मः स विरुद्धः प्रयुज्यते ।

यथाऽग्निरहिमे साध्ये सत्ता वा जन्मबाधनी ॥९५॥

स च विरुद्धो धर्मः क्वचिद् भिन्नो वा प्रयुज्यते यथाग्निरहिमे हि^९माभावे साध्ये
(१) क्वचिदभिन्नो वा यथा सत्ता जन्मनो बाधनी महदादीनां जन्माभावप्रसङ्गः

^१ आगमे सर्वविदो वचनकौशलदृष्टेः ।

^२ अर्हत्पुरुषवत् । सन्धानं ।

^३ सुमेव्वादौ ।

^४ पिशाचादेः ।

^५ अवृत्त्यानुपलब्धेः ।

^६ अविरुद्धात् ।

सत्त्वादिति सत्ताजन्मनोश्चाभेदः सां ख्या^१ भ्युपगमादुच्यते । न तु परमार्थतः तादात्म्यं विरुद्धयोरस्ति । विरुद्धे च सत्ताजन्मनी प्रागसत्तया हि अभिव्यक्तिरूपताया लाभो जन्मोच्यते । सत्ता तु विद्यमानता । ततो येन रूपेण सत्त्वं न तेन जन्म । येन च जन्म तेन^२ न सत्त्वमिति व्यक्तः परस्परपरिहारस्थितिर्विरोधः । (९५)

यथा वस्त्वेव वस्तूनां साधने साधनं मतम् ।

तथा वस्त्वेव वस्तूनां स्वनिवृत्तौ निवर्त्तकम् ॥९६॥

यथा च वस्तूनां साध्यानां साधने साधनं वस्त्वेव मतं नावस्तु । तथा वस्त्वेव स्वस्य निवृत्तौ वस्तूनां निवर्त्तकं नावस्तु । (९६)

एतेन कल्पनान्यस्तो यत्र कचन सम्भवात् ।

धर्मः पक्षसपक्षान्यतरत्वादिरपोदितः ॥९७॥

एतेन वस्तुनः साधनत्वप्रतिपा^३दनेन विकल्पनान्यस्तो धर्मः पक्षसपक्षान्यतरत्वादि । आदिशब्दान्मदुपगमादिश्चापोदितः प्रतिक्षिप्तो बोद्धव्यः । तादृशस्य 28a साधनस्य यत्र कचन^४ साध्ये सम्भवात् । न हि पक्षत्वं सपक्षत्वम्वा जातिनियतं किन्तु वाञ्छाधीनमवस्तु । अतः समीहितसिद्धौ सर्व्वं सर्व्वस्य सिध्येत् । (९७)

तत्रापि व्यापको धर्मो निवृत्तेर्गमको मतः ।

व्याप्यस्य स्वनिवृत्तिश्चेत् परिच्छिन्ना कथञ्चन ॥९८॥

तत्र वस्तुन्यपि व्यापको धर्मः कारणं स्वभावो वा । व्याप्यस्य कार्यस्य स्वभावस्य निवृत्तेर्गमको मतः । व्यापकस्य कारणस्वभावस्य स्वनिवृत्तिः कथञ्चन साक्षात्परम्परया वा परिच्छिन्ना चेत् स्यात् । (९८)

यदप्रमाणताभावे लिङ्गं तस्यैव कथ्यते ।

तदत्यन्तविमूढार्थः ;

तथा यस्यार्थस्य एकज्ञानसंसर्गिणोऽप्रमाणता^५ प्रमाणनिवृत्तिस्तस्यैवाभावेऽभावव्यवहारे च साध्ये सा प्रमाणनिवृत्तिः स्वभावानुपलम्भाख्या लिङ्गं कथ्यते । तत्स्वभावानुपलब्धिर्लिङ्गमत्यन्तविमूढार्थः । ये ह्यनुपलभ्यमानमपि दृश्यमसत्तया मोहान्न व्यवहरन्ति तान् प्रति व्यवहारसाधकं तल्लिङ्गं ।

^१ सदुत्पद्यते आविर्भावतिरोभावः परं वैभाष्योपि सद्भावी ।

^२ अनित्यः शब्दः पक्षसपक्षान्यतरत्वाद् घटवदित्यनित्येन प्रत्यासत्तौ दर्शितायां । तदेव वक्तुरिच्छावशास्त्रित्यः शब्दः पक्षसपक्षान्यतरत्वादाकाशवदिति नित्येन प्रत्यासत्तिरिति कम्बलिप्रोक्तं हेतुसपाकर्त्तुमाह ।

कस्मात्पुनरमूढार्थमपि तन्नेत्याह (१)

आगोपालमसंवृत्तेः ॥९९॥

आगोपालमस्यार्थस्यासंवृत्^१ तैरगूढत्वात् प्रसिद्धेरित्यर्थः । (९९)

एतावन्निश्चयफलमभावेनूपलम्भनम् ।

तच्च हेतौ स्वभावे वाऽदृश्ये दृश्यतया मते ॥१००॥

एतावत्त्रिविधम् ।^२ कारणव्यापकस्वभावानुपलम्भनं । अभावेऽभावव्यवहारे च निश्चयफलं । कारणविरुद्धोपलम्भादयस्तु कारणाद्यनुपलम्भोपलक्षणत्वात् त्रिविध एवान्तर्भूताः । तच्चाभावनिश्चयफलत्वमनुपलम्भस्य हेतौ स्वभावे च व्यापके निषेध्यरूपे च दृश्यतया दर्शनयोग्यतया मते दृश्येऽनुपलम्भमाने सति नान्यथा ।

तदेवं त्रिविधलिङ्गजमनुमानं प्रमाणं वस्तुसम्वादात्^३ ततस्तत्प्रसिद्धस्या-
नित्यतादेर्न वस्तुधर्मतेति स्थितं ।^४ (१००)

नन्वनित्योऽयं वर्णः इति स्वलक्षणे योजना तत्कथं योजनाद्वर्णसामान्य
(२।७९) इत्युक्तं । अत्राह (१)

अनुमानादनित्यादेर्ग्रहणेऽयं क्रमो मतः ।

प्रामाण्यमेव नान्यत्र गृहीतग्रहणान्मतम् ॥१०१॥

अनुमानात्परोक्षस्यानित्यादेर्धर्मस्य ग्र^५हणे वस्तुसामान्यमनित्यत्वेन गृह्यत
इत्ययं क्रमो मतः । वर्णसामान्यञ्च प्रत्य^६क्षतः सिद्धं तद्वलभाविना विकल्पेन
विजातीयव्यावृत्त्याश्रयेण व्यवस्थापनात् । यस्तु विनश्वरं^७ वर्णं दृष्ट्वाऽनित्यो-
ज्यमिति विशेषविषयः अनुमानादन्यत्र । तत्र प्रामाण्यमेव न मतं गृहीत-
ग्रहणात् (१०१)

कथं गृहीतग्राहित्वमित्याह (१)

नान्यास्यानित्यता भावात् पूर्वसिद्धः स चैन्द्रियात् ।

नानेकरूपो वाच्योऽसौ ;

^१ विवृतौ

^२ आनुषङ्गिकं सामान्यं प्रकृतमाह ।

^३ सति नान्यदायं क्रमः ।

^४ सन्तानोपलम्भावस्थायामनित्यमेतद्वर्णादिकं । विकारित्वात् । जलादि-
बदिति स्वभावहेतुरतो वस्तुन एवात्र सिद्धिः ।

नान्या भावाद्व^१ण्णदिरनित्यता तस्यैव क्षणक्षयिस्वभावत्वात् । स च भाव
ऐन्द्रियात्प्रत्यक्षात्सिद्धः । पूर्वं विकल्पात् । ततस्तमेव यथागृहीतं विकल्पयन्
विकल्पो गृहीतग्राही । यत एव नान्याभावादनित्यता । अत एवाभावोऽसौ धर्म-
धर्म^२रूपतया नानेकरूपः । तथा न वाच्योऽसौ शब्दानां धर्मधर्मभावस्य तैर्वचनात् ।
तस्य च वस्तुन्यसम्भवात् ।

कस्ताहि वाच्य इत्याह (१)

वाच्यो धर्मो विकल्पजः ॥१०२॥

विकल्पजो विजातीयाश्रयेण विकल्पकल्पितो धर्मः परस्परं यथासंकेतम-
संकीर्णः शब्दानां वाच्यः । (१०२)

सामान्याश्रयसंसिद्धौ सामान्यं सिद्धमेव तत् ।

तदसिद्धौ तथास्यैव ह्यनुमानं प्रवर्तते ॥१०३॥

तस्मात्सामान्यस्यानित्यदेराश्रयस्य वण्णादिः प्रत्यक्षात् संसिद्धौ सिद्धमेव
तत्सामान्यं । यदि त्वभ्यासाद्यभावादनुपनिश्चयाभावा^३दज्ञानं तदा प्रत्यक्षा-
त्तदसिद्धावस्यैव हि वण्णादिस्तथा नित्यत्वेन तदव्यभिचारिलिङ्गादनुमानं प्रवर्तते ।
(१०३)

कस्मात्पुनर्गृहीतेष्यपरिज्ञानमित्याह (१)

क्वचित्तदपरिज्ञानं सदृशापरसम्भवात् ।

भ्रान्तेरपश्यतो भेदं मायागोलकभेदवत् ॥१०४॥

क्वचिदनित्यतादौ गृहीतेष्यनुरूपनिश्चयाभावादपरिज्ञानं । पूर्ववक्षणविनाश-
काले तत्सदृशस्यापरस्य सम्भवात् । भावशून्यान्तरा लक्षणाभावात् । स एवायमिति
28b भ्रान्तेः स्थैर्यग्राहिण्याः क्षणानां भेदम^४पश्यतोऽनिश्चिन्वतः पुंसो दृष्टान्तमाह (१)
मायागोलकभेदवत् । मायाकारदशितौ गोलकौ भिन्नावध्यक्षेण गृहीत्वापि सादृश्या-
ल्लाघवाच्च विप्रलब्धबुद्धिरेकत्वेनाध्यवस्यति यथा तथा स्थिराध्यवसायः । (१०४)

ननु यदि क्वचिन्नाशो दृश्येत तदास्या^५हेतुकस्य स्वभावत्वात् क्षणक्षयिषु भावेषु
एकताबुद्धेर्भ्रान्तत्वं भवेदित्याह (१)

तथा ह्यलिङ्गमाबालमसंश्लिष्टोत्तरोदयम् ।

पश्यन् परिच्छिन्नस्यैव दीपादि नाशिनं जनः ॥१०५॥

^१ चलात् ।

^२ दृश्येतैव दीपादिरिति नित्यं गौः भावी ।

तथा हि दीपादि (१) आदिशब्दात्तुरङ्गादिसन्तान^१ विच्छेदकालेऽसंश्लिष्टोत्तरो-
दयमघटित उत्तरस्य उदयो जन्म यस्मिन् तमेकस्य स्वरसनिरोधित्वेऽपरस्य कारणा-
भावात् । अनुत्पत्तौ नाशिनमध्यक्षतः पश्यन्नलिङ्ग-ङ्गमकलिङ्गरहितमाबालं बाल-
पर्यन्तं जनः परिच्छिनत्त्येव । ततः प्रागपि सतः स्वरसनिरोधात् सदृशापरापरक्षण-
प्रचये स एवायमिति बुद्धिभ्रान्तिरेव । (१०५)

यथा (१)

भावस्वभावभूतायामपि शक्तौ फलेऽदृशः ।

अनानन्तर्यतो मोहो विनिश्चेतुरपाटवात् ॥१०६॥

भावस्य बीजादेः स्वभावभूतायामपि^२ अङ्कुरादिजनिकायां शक्तौ फलेऽङ्कुरादौ
अनान^१न्तर्यतोऽदृशोऽदर्शनात् विनिश्चेतुः पुत्सोऽपाटवात् मोहोऽशक्तभ्रमः । तथा
क्षणिकेषु भावेषु सदृशापरापरोत्पत्तेर्भावशून्यक्षणादर्शनाच्च स्थिरभ्रमः । (१०६)

तस्यैव विनिवृत्यर्थमनुमानोपवर्णनम् ।

व्यवस्थन्तीक्षणादेव सर्वाकारान् महाधियः ॥१०७॥

तस्यैकत्वभ्रमस्यैव निवृत्यर्थं सम्बादिलिङ्गजस्य क्षणिकता विषयस्यानु-
मानस्योपवर्णनं निश्चयारोपमनसोर्बाध्यबाधकभावात् (११५०) इति न्यायात् ।
ये तु^३ महाधियो विपरीतव्यवसायानाक्रान्तप्रत्यक्षा योगिनस्ते पदार्थस्य ईक्षणादेव
सर्वानाकारान् व्यवस्थन्ति निश्चिन्वन्ति । (१०७)

एवञ्च (१)

व्यावृत्ते सर्वतस्तस्मिन् व्यावृत्तिविनिबन्धनाः ।

बुद्धयोऽर्थे प्रवर्तन्तेऽभिन्ने भिन्नाश्रया इव ॥१०८॥

तस्मिन्नर्थे वस्तुतोऽभिन्ने निरंशे सर्वतः सजातीयाद् विजातीयाच्च व्यावृत्ते याव-
त्यो व्यावृत्तयः सन्ति तावद् व्यावृत्तिविनिबन्धना निश्चयात्मिका बुद्धयो भिन्नाश्रया
इव तत्तद्व्यावृत्तिमात्रविषयत्वेन भिन्नधर्मिधर्मादिगोचरा इव प्रवर्तन्ते । (१०८)

यथाचोदनमाख्याश्च सोऽसति भ्रान्तिकारणे ।

प्रतिभाः प्रतिसन्धत्ते स्वानुरूपाः स्वभावतः ॥१०९॥

यथाचो^४दनं यथासंकेतमाख्याः शब्दाश्च प्रवर्तन्ते । यत्र व्यावृत्तौ यः शब्दो
विनिवेशितः स च तस्यां निश्चितायां प्रवर्तते स भावोऽसति भ्रान्तिकारणे यथा-
भ्यासं स्वानुरूपाः स्वव्यावृत्तिसमुचिताः प्रतिभा निश्चयबुद्धीः स्वभावतः प्रति-

संघत्ते उत्पादयति । तस्मादभ्यासवतामीक्षणादेवानित्यादिनिश्चयः अन्येषान्तु स्थिरारोपणार्थमनुमानमिति स्थितमेतत् । (१०९)

अन्ये त्वाचार्याः^१ प्राहुः ।^२

सिद्धोऽत्राप्यथवा ध्वंसो लिङ्गादनुपलम्भनात् ।

अत्र वर्णसन्तानविच्छेदकालेपि सन्तानविच्छेदलक्षणो ध्वंसोऽनित्यता न भाव-
स्वभावात्मिका । स चानुप^३लम्भनाल्लिङ्गात्सिद्धः । नाध्यक्षाद् भावविषयत्वात्तस्य ।

कस्मात्पुनर्ध्वंसोऽनित्यता इत्याह (१)

प्राग् भूत्वा ह्यभवद्भावोनित्य इत्यभिधीयते ॥११०॥

प्राग् भूत्वा हि भावः पश्चादभवन्ननित्य इत्यभिधीयते न तु भाव इत्येव ।
तथा ध्वंस एवानित्यता सा चानुपलब्धिलिङ्गाऽनुमानगम्या । (११०)

ननु प्राक् पश्चादभावयोर्व्यवधायकः सत्ता^४सम्बन्धोऽनित्यता न प्रध्वंसाभाव
इत्याह (१)

यस्योभयान्तव्यवधिसत्तासम्बन्धवाचिनी ।

अनित्यता श्रुतिस्तेन तावन्ताविति कौ स्मृतौ ॥१११॥

यस्य नै या यि का देरुभयस्य प्राक् पश्चादभा^५वस्यान्तस्य यो व्यवधायकः
सत्तासम्बन्धस्तद्वाचिन्यनित्यता श्रुतिरिष्टा तेन वादिना तावन्ताविति कौ^६ स्मृतौ ।
(१११)

प्राक् पश्चादप्यभावश्चेत् स एवानित्यता न किम् ।

षष्ठ्याद्ययोगादिति चेद् अन्तयोः स कथं भवेत् ॥११२॥

प्राग्भावः पश्चादभावोपि चेत् स एव प्राग्भावः पश्चादभावोऽनित्यता कि-
न्नेष्यते । सत्ताविशेषणत्वेनापि तदभ्युपगमस्येष्टत्वात् । पटस्य घटे चा^७भाव इति
29a षष्ठ्यादिविभक्त्ययो^८गात् प्रध्वंसा^९भावो नानित्यता । न हि भावाभावयोः संयो-

^१ तेषां प्रध्वंसाभावेऽनित्यताभिमतता स यथा सिध्यति तद्दर्शयति ।

^२ उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यान्त्यक्षणस्य ।

^३ आकाशञ्चासदि(ति) विशिनष्टि द्विमध्यस्थेति ।

^४ पृच्छत्ययुक्तत्वात् ।

^५ भावाभावयोर्विरोधान्न सम्बन्धषष्ठ्यादि ॥

^६ कार्यस्य सत्तया सहाशेषः ।

गादिः कश्चित्सम्बन्धोस्ति य उच्येत षष्ठ्यादिभिरिति चेत् एवन्तर्हन्तयोः स षष्ठ्यादियोगः कथं भवेत् । अभावयोर्व्यवधिभूता सत्तेत्यादि । (११२)

किञ्च (१)

सत्तासम्बन्धयोर्ध्रौव्यादन्ताभ्यां न विशेषणम् ।

सत्ता तत्सम्बन्धे परमते ध्रौव्यादन्ताभ्यां प्राक्प्रध्वंसाभावाभ्यां न विशेषणं स्यादन्तद्वयविशिष्टा सत्ता तत्सम्बन्धो वेति (१) न हि नित्यस्य सर्वकालव्यापिनो-
ऽन्तसम्भवः ।^१

अविशेषणमेव स्यादन्तौ चेत् कार्यकारणे ॥११३॥

कार्यकारणे अन्तावभिमते इति चेत्^१ तदा ताभ्यां सत्तासम्बन्धयोरविशेषण-
मेव स्यात् । (११३)

असम्बन्धान्न भावस्य प्रागभावं स वाञ्छति ।

तदुपाधिसमाख्याने तेज्यस्य च न सिध्यतः ॥११४॥

यस्मात् स नै या यि का दिभविस्यासम्बन्धात् प्रागभावं सम्बन्धिनं न वाञ्छति ।
तथा च तदुपाधिसमाख्याने प्रागभावविशेषणं कार्यकारणमिति समाख्यानं व्यपदेशो
ययोस्ते तथा ते कार्यकारणेऽप्यस्य न सिध्यतः । यस्य हि प्रागभावः स भवन् कार्य
स्यात् । न च तत्सम्बन्धो भावस्येति कार्याभावः । कार्याभावाच्च कारणाभावः ।
तदुत्पादकस्य^२ कारणत्वात् । (११४)

किञ्च (१)

सत्ता स्वकारणाश्लेषकरणात् कारणं किल ।

सा सत्ता स च सम्बन्धो नित्यौ कार्यमथेह किम् ॥११५॥

जन्म सत्ताश्लेषः सत्तासमवायः स्वकारणेन समवायिना सह नित्यः । तयोः
करणात् किल त्वयेष्टं कारणं । सा च सत्ता स च सम्बन्धो नित्यौ द्वावपि
कार्यम^३थेह द्वयोर्मध्ये किं युक्तं । (११५)

अपि च (१)

^१ वक्तव्यः ।

? भावस्य परं ।

^२ अतो यस्माद् भावः प्रागभावरहितस्ततो न क्रियते ।

यस्याभावः क्रियेतासौ न भावः प्रागभाववान् ।

सम्बन्धानभ्युपगमान्नित्यं विश्वमिदं ततः ॥११६॥

यस्याभाव^१स्योत्पत्तेः प्रागभावः कारणैरसौ क्रियते । न^२ च कश्चिद् भावः प्रागभाववान् सम्बन्धाननभ्युपगमात् । ततः कार्याभावाच्चित्यं विश्वमिदं प्राप्तं । (११६)

कथन्तर्ह्यभावेन सम्बन्धः । न कथञ्चित् । किन्तु बुद्धिपरिकल्पित एवासावित्याह (१)

तस्मादनर्थास्कन्दिन्योऽभिन्नार्थाभिमतेष्वपि ।

शब्देषु वाच्यभेदिन्यो व्यतिरेकास्पदं धियः ॥११७॥

यस्माद्वास्तवसम्बन्धाभ्युपगमे दोषस्तस्माद् भावस्य प्रागभाव इत्यभिन्नार्थत्वेनाभिमतेष्वपि शब्दाद् भिन्नार्थाभिमतेषु च बीजस्याङ्कुर इत्यादिषु शब्देषु धियोऽनर्थास्कन्दिन्यः कल्पितसम्बन्धविषया वाच्यभेदिन्यः । संकेतानुरोधादुपकल्पितसम्बन्धिसम्बन्धलक्षणवाच्यभेदवत्यो व्यतिरेकस्य सम्बन्धिसम्बन्धस्यास्पदं निमित्तं^३ भवन्ति । अलं वास्तवसम्बन्धानुबन्धेन दोषाश्रयेण । (११७)

तदेवं मेयबहुत्वाद् (व)हुतापि चेत्यत्र सानुषङ्गं प्रतिविहितं । अनेकस्य वृत्तेरेकत्र वा यथा विशेषदृष्टेनेत्यत्राह (१)

विशेषप्रत्यभिज्ञानं न प्रतिक्षणभेदतः ।

अग्निं दृष्ट्वा क्रमेण धूमाल्लिङ्गात् तस्यैव विशेषस्य स एवायं वह्निरिति यत्प्रत्यभिज्ञानं न तत्प्रमा^४णं । प्रतिक्षणं भावस्य भेदतः एकार्थसाध्यार्थक्रियायाः सम्वादाभावात् ।

स्यादेतन्न यथा दृष्ट एव विशेषो गृह्यते किन्तु तत्सामान्यमित्याह (१)

न वा विशेषविषयं दृष्टसाम्येन तद्ग्रहात् ॥११८॥

न वा विशेषविषयं तद्विशेषदृष्टमनुमानं वक्तव्यं प्राग्दृष्टस्य विशेषस्य साम्येन तस्योत्तरस्य ग्रहणात् । (११८)

^१ प्रध्वंसाभावस्य मृतकरणप्रसङ्गः ।

^२ प्रागभावश्चेत्तन्न असम्बन्धात् ।

^३ धिय एव ।

^४ विशिष्टत्वाभावात् पूर्व्वनाशापरोत्पत्तेः स एवायमिति मिथ्याज्ञानं ।

स्यादेतदत्र (१) यत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्भेदस्तत्र सामान्यतो दृष्टमनुमानं
इह तु ।

निदर्शनं तदेवेति सामान्याग्रहणं यदि ।

निदर्शनत्वात् सिद्धस्य प्रमाणेनास्य किं पुनः ॥११९॥

तदेव दार्ष्टान्तिकं निदर्शनमिति सामान्याग्रहणं यद्युच्यते तदा निदर्शनत्वा-
त्सिद्धस्य निश्चितस्यास्य दार्ष्टान्तिकस्य प्रमाणेन किं कर्तव्यं । (११९)

विस्मृतत्वाददोषश्चेत् तत एवानिदर्शनम् ।

दृष्टे तद्भावसिद्धिश्चेत् प्रमाणाद् ;

नाप्रसिद्धो दृष्टान्तः स चेत् सिद्धः किमनुमानेन गृहीतस्यापि^१ विस्मृतत्वात् ।
पुनरनुमानप्रतीतावदोषश्चेत् । ततो विस्मृतत्वादेवानिदर्शनं । न हि गृहीतविस्मृ-
तस्य दृष्टान्तता । पूर्वप्रत्ययेन दृष्टेऽर्थे प्रमाणाद्विशेषदृष्टानुमानाच्च एव प्राग्दृष्टः
स एवायमिति तद्भावस्य पूर्वस्य सिद्धिश्चेद्विध्यते (१)

नन्वयं तद्भावः किमन्यवस्तुनि साध्यते उत तत्रैव ।

अन्यवस्तुनि ॥१२०॥

तत्त्वारोपे विपर्यासस्तत्सिद्धेरप्रमाणता ।

प्रत्यक्षेतरयोरैक्यादेकसिद्धिर्द्वयोरपि ॥१२१॥

तत्रान्यवस्तुनि (१२०) वर्तमाने तत्त्वस्यातीतवस्त्वात्मकस्यारोपे स्वीक्रिय-
माणे विपर्यासो^२ऽयथार्थत्वं स्यात् । न ह्यन्यस्यान्यात्मत्वमस्ति तदशक्यप्रापण- 29b
मुपदर्शयदप्रमाणं स्यात् । अथ तत्रैव तद्भावसिद्धिरिति द्वितीयः पक्षः । तदा
तत्सिद्धेरैकसिद्धेर्विशेषदृष्टस्यानुमानस्याप्रमाणता गृहीतग्राहित्वात् । न ह्येकस्य
निर्भागस्य किञ्चिदगृहीतं नाम । तथा हि प्रत्यक्षेतरयोरध्यक्षानुमानविषययोरै-
क्यात् द्वयोरपि प्रत्यक्षेऽनुमाने च एकस्यार्थस्य सिद्धिः । (१२१)

ततश्च दृष्टान्तग्राहिणैवा^३ भ्रष्टस्मृतिसंस्कारेण प्रत्यक्षेण सिद्धत्वात् विफल-
मनुमानं । प्रत्यक्षसंस्कारभ्रंशे तु नादृष्टान्तमनुमानमस्ति (१) तस्माद् (१)

सन्धीयमानं चान्येन व्यवसायं स्मृतिं विदुः ।

तल्लिङ्गापेक्षणात्रो चेत् स्मृतिर्न व्यभिचारतः ॥१२२॥

अन्येनातीतदर्शनेन एकविषयतया सन्धीय^४मानं घट्यमानं परं व्यवसायं^५

^१ अभ्रष्टदर्शनसंस्कारं ।

^२ निश्चयं ।

स्मृतिं विदुर्विद्वांसः । गृहीतार्थविकल्पेन स्मृतित्वं तच्चेह विकलं । तस्य प्रतिपत्तव्यस्य चिह्नमव्यभिचारि लिङ्ग^१ तदपेक्षणान्नोचेद्विशेषदृष्टमनुमानं स्मृतिः सा तु लिङ्गनि-
रपेक्षया । नैतद्युक्तं^२ व्यभिचार^३तः ।^३ तथा हि यदि लिङ्गनिरूपन्तदा व्याप्तिग्रह-
णविषयत्वेनैव तत्सिद्धेर्व्यर्थमनुमानं । अथ न त्रिरूपन्तदा नाव्य^४भिचारनिश्चयः ।
तस्माद्विशेषदृष्टस्याप्रमाणत्वादेकत्रानेकवृत्तेरपि त्र्येकसंख्यापोहनाभावो निरस्तः ।
तस्मात्स्थितमेतन्मानं द्विविधं मेयद्वैविध्यादिति ॥ (१२२) ॥

५. प्रत्यक्षचिन्ता

(१) प्रत्यक्षलक्षणविप्रतिपत्तिनिरासः

क. कल्पनापोढं प्रत्यक्षम्

इदानीमवसरप्राप्तां प्रत्यक्षस्य लक्षणविप्रतिपत्तिं निराकर्तुमाह ।

प्रत्यक्षं कल्पनापोढं प्रत्यक्षेणैव सिध्यति ।

प्रत्यात्मवेद्यः सर्वेषां विकल्पो नामसंश्रयः ॥१२३॥

यत्तत्प्रत्यक्षमिति प्रसिद्धं^१ तत् कल्पनाया अपोढं द्रष्टव्यं कल्पनार्थरहितमित्यर्थः ।
तच्चैतदीदृशं प्रत्यक्षेणैव स्वसम्बेदनेनैव सिध्यति । कल्पनारहितस्यार्थस्य रूपस्य
सम्बेदनस्यापरोक्षत्वात् । यदि तु कल्पनास्वभावत्वमस्य स्यात्तथैव प्रकाशेत ।
विकल्पस्यापरोक्षत्वात् । तथा हि प्रत्यात्मवेद्यः सर्वेषां प्राणिनां विकल्पो नाम-
संश्रयः शब्दसंसर्गवान् । स यदि स्यादुपलभ्य एव भवेत्^४ (१२३)

तस्मात् (१)

संहृत्य सर्वतश्चिन्तां स्तिमितेनान्तरात्मना ।

स्थितोपि चक्षुषा रूपमीक्षते साक्षजा मतिः ॥१२४॥

संहृत्याकृष्य सर्वतो विकल्पनीयाच्चिन्तां स्तिमितेन सर्वाविकल्प-
विगमात् अधिकृष्टेनान्तरात्मना चेतसा स्थितोऽपि पुरुषश्चक्षुर्विज्ञानेन रूप-
मीक्षते साक्षजा निर्विकल्पा मतिः सर्वं सम्बदितैव । (१२४)

^१ स्मृतेर्धूमाद्यपेक्षा नान्त्यस्यास्ति । ^२ न स्मृतिरनिमित्तैव ।

^३ विशेषदृष्टे हि विशेषेणान्वयाभावात् त्रैरूप्यं । तदेवं लिङ्गजं प्रत्यभिज्ञानं
दूषितं प्रत्यक्षजं दूषयिष्यते ।

^४ देशादिकथयापि स्यात् प्रत्यभिज्ञानं न तदव्यभिचारि ।

सन्त्येवेन्द्रियधियः कल्पनास्तास्तु नोपलभ्यन्त इत्यप्यसत् । तथा हि ।

पुनर्विकल्पयन् किञ्चिदासीन्मे कल्पनेदृशी ।

वेत्ति चेति न पूर्वोक्तावस्थायामिन्द्रियाद् गतौ ॥१२५॥

विकल्पावस्थाया ऊर्ध्वं पुनर्विकल्पयन् पुमानासीन्मे कल्पनेदृशीति वेत्ति नेन्द्रियादुत्पन्नायां गतौ बुद्धौ संहृत्येत्यादिना पूर्वमुक्तावस्था यस्यास्तस्याः कल्पनां वेत्ति । यदि सा तत्र स्यादतत्संस्कारस्य स्मृतिर्जायते । तस्मान्नास्तीति निश्चीयते (११२५)

किञ्च (१) वाच्यवाचकाकारसंसर्गवती प्रतीतिः कल्पना । न चेन्द्रियविषयेऽनन्वयात् संकेताऽसम्भवाच्च शब्दयोजनास्ति (१) तथाहि (१)

एकत्र दृष्टो भेदो हि कचिन्नान्यत्र दृश्यते ।

न तस्माद् भिन्नमस्त्यन्यत् सामान्यं बुद्ध्यभेदतः ॥१२६॥

एकत्र दे^१शदौ न दृश्यते न चा^१ननुयायिनि शब्दसंकेतः । सामान्यमनुयायीति चेत् । तस्माद् भेदादन्यद् भिन्नं सामान्यं नास्ति बुद्धेरभेदतः । (१२६)

यदि हि सामान्यं सामान्यं स्यात् द्वयाकारा बुद्धिर्भवेत् । विशेषमात्राकारैव तु प्रत्यक्षबुद्धिरुपलभ्यते ।

तस्माद् विशेषविषया सर्वैवेन्द्रियजा मतिः ।

न विशेषेषु शब्दानां प्रवृत्तावस्ति सम्भवः ॥१२७॥

तस्मात्सर्वैवेन्द्रियजा मतिर्विशेषमात्रविषयाऽन्यस्यानुपलब्धेः । न च विशेषेषु शब्दानां प्रवृत्तौ संभवोस्ति (१२७)

अनन्वयाद् विशेषाणां सङ्केतस्याप्रवृत्तितः ।

विषयो यश्च शब्दानां संयोज्येत स एव तैः ॥१२८॥

विशेषाणामनन्वयात् तत्र संकेतस्या^१प्रवृत्तितः । उत्तरकालं शब्दार्थप्रतिपत्त्यर्थं संकेतक्रिया । न च विशेषाः कालान्तरमनुवर्तन्ते । तस्माद्य एव शब्दानां विषयो व्यवच्छेदः स एव तैः संयोज्येत न स्वलक्षणं । (१२८)

अस्येदमिति सम्बन्धे यावर्थौ प्रतिभासिनौ

तयोरेव हि सम्बन्धो न तदेन्द्रियगोचरः ॥१२९॥

तस्मादस्यार्थस्येदम्वाचकमिति सम्बन्धे वाच्यवाचकभावलक्षणं यावर्थौ प्रतिभासिनौ तयोरेव हि सम्बन्धो वक्तव्यः । यदा चार्थनृष्ट्वा संकेतं तत्र प्रवर्तयति तदेन्द्रियगोचरोऽर्थो नास्ति (१२९)

^१ शब्दादेकत्र नियुक्तात्सर्वत्रार्थप्रतीतिः स्यात् ।

विशदप्रतिभासस्य तदार्थस्याविभावेनात् ।

विज्ञानाभासभेदश्च पदार्थानां विशेषकः ॥१३०॥

संहृतेन्द्रियव्यापारस्य तदा संकेतसंकल्पकाले विष (श?) दप्रति^१भासस्यार्थस्या-
विभावेनात् । यदि तत्रार्थः प्रतिभाति तदेन्द्रियज्ञानवत् स्फुटः प्रतीयते । न च
प्रतिभासभेदेऽपि शब्देन्द्रियज्ञानयोरेकविषयत्वं यस्माद्विज्ञानस्याभासभेद आकार-
भेदः पदार्थानां ग्राह्यानां (?णां) विशेषको भेदकः । यदि तु प्रतिभासभेदेऽप्यर्था-
भेदस्तदा विश्वमेकं द्रव्यं स्यात् । (१३०)

स्यादेतत् । यदा स्वलक्षणमुपदर्श्य शब्दो निवेश्यते तदा स्वलक्षणमेव वाच्य-
वाचकमित्याह (१)

चक्षुषाऽर्थावभासेऽपि यं परोऽस्येति शंसति ।

स एव योज्यते शब्दैर्न खल्विन्द्रियगोचरः ॥१३१॥

चक्षुषार्थावभासे^२पि जाते तथा श्रोत्राच्छाब्दावभासेऽपि धर्ममन्यव्यवच्छेदं
बुद्धिपरिवर्तिनं परः प्रतिपादकोऽस्यार्थस्यायं वाचक इति शंसति कथयति स एवान्य-
व्यवच्छेदः शब्दैर्योज्यते न खल्विन्द्रियगोचरः स्वलक्षणमनन्वयात्तस्य । तद्दर्शनान्तरं
संकेतसंकल्पे च विनाशाच्च । (१३१)

अव्यापृतेन्द्रियस्यान्यवाङ्मात्रेणाविभावेनात् ।

तथाऽव्यापृतेन्द्रियस्यान्यवाङ्मात्रेण स्वलक्षणाविभावेनात् प्रत्यक्ष इव ।

स्यादेतत् (१) संकेताविषयत्वेऽपि शब्दसंसृष्टमेव^३ स्वलक्षणमध्यक्षं प्रकृत्या
प्रत्येष्यतीत्याह (१)

न चानुदितसंबन्धः स्वयं ज्ञानप्रसङ्गतः ॥१३२॥

न चानुदितसम्बन्धो वाच्यवाचकभावो यस्य स शब्दः प्रत्यायको दृष्ट
इति शेषः (१) तथाभ्युपगमे तु स्वयं संकेतमनपेक्ष्यैव श्रुताच्छब्दार्थस्य ज्ञान-
प्रसङ्गतः । (१३२)

नन्विन्द्रियव्यापारसमकालमहिरहिरिति धारावाहिसविकल्पकमध्यक्षं प्रवर्तते ।
यदि तु तत्र विकल्पकमविकल्पकञ्च द्वयमिष्यते तदा विकल्पेन निर्विकल्पस्य
व्यवधानाद् दर्शनं^४ विच्छिन्नं स्यात् । न चैतदस्ति । न युगपज्ज्ञानसम्भवः (१)
अत्राह (१)

मनसो युगपद्वृत्तेः सविकल्पाविकल्पयोः

विमूढो लघुवृत्तेर्वा तयोरैक्यं व्यवस्यति ॥१३३॥

मनसोः सविकल्पाविकल्पयोरेकस्मात्समनन्तराद्युपपद् वृत्तेः कारणात्तयोरैक्यं विमूढः प्रतिपत्ता व्यवस्यति । निर्विकल्पकं हि स्वलक्षणविषयं विकल्पश्च वस्तुतो-
स्तद्विषयत्वेप्यवसायानुरोधात्तद्विषय^१ः । सहोत्पत्तिश्चानुभवसिद्धत्वात् दुरपह्नुवा ।
ततः सहोत्पन्नयोरेकविषययोरैक्यभ्रम एषः । पराभिमतयां^२ युगपदनुत्पत्तावपि
सविकल्पाविकल्पयोर्लघुवृत्तेः शीघ्रवृत्तेर्वा कारणात् तयोर्मूढमतिः प्रतिपत्ता ऐक्यं
व्यवस्यति अलातभ्रान्तौ चक्रमिव । (१३३)

यदि दर्शनमविकल्पं तदनन्तरन्तु विकल्पः पुनस्तदनन्तरं दर्शनं तदा (1)

विकल्पव्यवधानेन विच्छिन्नं दर्शनम्भवेत् ।

इति चेद् भिन्नजातीयविकल्पेन्यस्य वा कथम् ॥१३४॥

विकल्पेन व्यवधानाद्विच्छिन्नं दर्शनं भवेत् । न धारावाहीति चेत् । नन्वस्य
परस्यापि गां पश्यतो निर्विकल्पेन प्रत्यक्षेण भिन्नजातीयस्याश्वादेर्विकल्पे जा^३य-
माने दर्शनं कथमविच्छिन्नं । न ह्यश्ववाचकशब्देन संयोज्य गौर्गृह्यते । येनैकमेव
सविकल्पं तदव्यक्षं भवेत् । एकत्वे वाश्वप्रतीतिर्न स्यात् । गोविषयत्वात्तस्य ।
(१३४)

स्यादेतत् ।

अलातदृष्टिबद् भावपक्षश्चेद् बलवान् मतः ।

अन्यत्रापि समानं तद् वर्णयोर्वा सकृच्छ्रुतिः ॥१३५॥

अलातस्य भ्रम्यमानस्य नानादेशेषु लाघवाद् भावपक्षबलवत्वाच्च दर्शन-
प्रतिस्नधानेन चक्रदृष्टिबद् विजातीयव्यवकीर्यमाणस्य दर्शनस्यान्तरा अभावेपि 30b
भावपक्षो बलवान् मत इति दर्शना^४विच्छेदबुद्धिरिति चेत् । अन्यत्राभावपक्षेपि
तद्बलवत्त्वे लाघवसामर्थ्यात् समानं^५ । ततो दर्शनविच्छेदलाघवाद्विच्छेदधीरे-
वास्तु । सरो रस इत्यादौ वर्णयोर्वा लाघवात्स^६कृत्श्रुतिः प्राप्ता । (१३५)

ख, परमतदूषणम्

किञ्च (1)

सकृत् सङ्गतशब्दार्थेष्विन्द्रियेष्विह सत्स्वपि ।

पञ्चभिर्व्यवधानेपि भात्यव्यवहितेव या ॥१३६॥

^१ अस्पष्टः ।

^२ दृष्टाविमृष्टादौ ।

^३ तथा क्रमाभेदात्सकृत्श्रुतिभेदो न स्यात् ।

सकृत् युगपत्संगताः स्वस्वगोचरीभूताः सर्व्वेऽर्था^२ येषु तेष्विन्द्रियेषु चक्षुरादिषु मनःपर्यन्तेषु सत्स्वपीह^३ सङ्क्रान्तकान्तावदनप्रतिबिम्बस्य सहकारसुगन्धिनः शीतस्य भ्रमद्भ्रमरोपगीतस्य स्वादुनो मधुनः सावर्गुणानुभवकाले प्रसरत्संकल्पजन्मनां यूनां या मतिः पञ्चभिरिन्द्रियबुद्धिभिर्यवधानेपि त्वत्पक्षेऽव्यवहितेव समकालेव भाति । (१३६)

सा मतिर्नामपर्यन्तक्षणिकज्ञानमिश्रणात् ।

विच्छिन्नाभेति तच्चित्रं तस्मात् सन्तु सकृद्विद्यः ॥१३७॥

सेन्द्रियमतिर्नाम्नः शब्दस्य पर्यन्तो वर्णस्तस्य क्षणिकं ज्ञानं तेन मिश्रणात् सरो रस इत्यादिष्वविच्छिन्ना प्राप्नोति । विजातीय^३ विज्ञानान्तराव्यवधानात् । तथापि विच्छिन्नाभा क्रमवती । यत्तु चित्रमाश्चर्यं यदि लाघवकृतः सकृद्ग्रहाभिमानः तदा वर्णज्ञाने स नितरां^४ युक्तो विजातीयाव्यवधानात् । इन्द्रियज्ञानेषु तु न युक्तः पञ्चभिर्यवधानात् । तस्मात्सकृद्विद्यः सन्तु यथोक्तं मनसो युगपद्वृत्तेरि(२११३३)ति । (१३७)

अन्य^५था (१)

प्रतिभासाविशेषश्च सान्तरानन्तरे कथम् ।

शुद्धे मनोविकल्पे च न क्रमग्रहणम्भवेत् ॥१३८॥

सान्तरे पञ्चभिरिन्द्रियज्ञानैर्व्यवहितत्वात् । अनन्तरे सरो रस इत्यादिके ज्ञाने विजातीयाव्यवधानात् प्रतिभासस्याविशेषश्चाप्रसक्तः (१) स चानुभवबाधितत्वात् कथमभ्युपगम इति शेषः । यदि लघुवृत्तित्वात् सकृद्ग्रहस्तदा शुद्धे विजातीयाव्यवकीर्णं मनोविकल्पे च प्राबन्धिके क्रमग्रहणमनुभवसिद्धं न भवेत् । (१३८)

योऽग्रहः सङ्गतेष्वर्थे कचिदासक्तचेतसः ।

ननु यदि युगपत् ज्ञानोत्पत्तिस्तदैकत्रासक्तं पुनस्तत्पत्तिधर्मकं चेतो यस्य तस्यासक्तचेतसः क्वचिदर्थं स्वेन्द्रियेण सङ्गतेषु योऽग्रहो विज्ञानानुत्पत्तिः स कथं ।

आह (१)

सक्त्या नोत्पत्तिवैगुण्याच्चोद्यं वै तद्द्वयोरपि ॥१३९॥

^१ “युगपद्विज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमि” (न्यायसूत्रे १।१।१६) ति दूषयन्नाह ।

^२ युगपद्विज्ञानानुत्पत्तिपक्षे ।

^३ एकलोलीभूतवस्तुग्रहणात्मिका स्यात् ।

^४ युगपज्ज्ञानोत्पत्त्यनिष्टौ ।

एकत्र सक्त्या विषयासञ्चारलक्षणयाऽन्यस्य भिन्नविषयस्य ज्ञानस्योत्पत्ति-
वैगुण्यात् । अविगुणो हि स^१मनन्तरप्रत्ययः स्वकार्यमारभते । न त्वासक्ति-
विगुणः । यच्चैतच्छब्दोऽं परिहृतमस्माभिस्तद् द्वयोरपि समानं युगपद्विज्ञाना-
नुत्पत्तिवादिनोपि मते सर्वत्रैवेन्द्रियसंगमे समाने क्वचिदेव ज्ञानं क्वचिन्नेति
कुतः । (१३९)

तत्रासक्तिवैगुण्यमेव मनस उत्तरं तच्च समानमस्माकमलातदृष्टिवदिति
दृष्टान्तस्यासिद्धिमाह (१)

शीघ्रवृत्तेरलातादेरन्वयप्रतिधातिनी ।

चक्रभ्रान्तिं दृग्वाधत्ते न दृशां घटनेन सा ॥१४०॥

शीघ्रा प्रवृत्तिभ्रमणं यस्यालातादेस्तस्या^१न्वयेनानुगमेन प्रतिधात उपहतत्वं
तद्वती दृग् दृष्टिश्चक्राकारां भ्रान्तिमिन्द्रियजां धत्ते ।^१ न दृशां भिन्नभिन्नदेशाला-
तदर्शनानां घटनेन योजनया सा मानसी भ्रान्तिः स्फुटप्रतिभासत्वात् । मानसस्य
च विपर्ययात् । तस्मादहिरहिरिति विकल्पसमकालमध्यक्षं वस्तु स्फुटमवैति न
तु विकल्प इति स्थितं । (१४०)

केचिदिन्द्रियजत्वादेर्बालधीवदकल्पनाम् ।

आहुर्बालाविकल्पे च हेतुं सङ्केतमन्दात् ॥१४१॥

केचिदाचार्याः शङ्करस्वा मि प्रभृतयः इन्द्रियजत्वादादिशब्दा^१दमानसत्वा-
नुभवाकारप्रवृत्तत्वादेर्हेतोः प्रत्यक्षबुद्धिमकल्पनां बालधीवदाहुः । दृष्टान्तसिद्धयर्थं ।
बालस्याविकल्पे विकल्पाभावे च संकेतमन्दात् हेतुमाहुः । वाच्यवाचकयोजना
हि विकल्पः । सा च संकेतपूर्विका तदभावाद् बालस्य कल्पनाभावः । (१४१)

तेषां प्रत्यक्षमेव स्याद् बालानामविकल्पनात् ।

सङ्केतोपायविगमात् पश्चादपि भवेन्न सः ॥१४२॥

तेषामेवं वादिनां मते बालानां प्रत्यक्षमेव ज्ञानं स्यान्न विचारकं (१) किं
कारणमविकल्पनात् । भवतु को दोष^१ इति चेत् । आह संकेतोपायस्य विचारस्य विग- 3 12
मात् बालानां पश्चादपि स सङ्केतो न भवेत् । तदभावादविकल्पाभावश्च । (१४२)

मनो व्युत्पन्नसङ्केतमस्ति तेन स चेन्मतः ।

एवमिन्द्रियजेपि स्याद् शेषवच्चेदमीदृशम् ॥१४३॥

^१ स्वमतमाख्याय परमतं निषेधति ।

? तदालम्बनं ।

जन्मान्तरागतं व्युत्पन्नं संकेतं मनोस्ति बालानां तेन संकेतः तेषां मतश्चेत् ।
एवं सतीन्द्रियज्ञेपि ज्ञाने स्यात् कल्पना तन्निवर्तकहेत्वभिधानात् ततो^१ दृष्टासिद्धि-
रेव । इदमिन्द्रियजत्वादि ईदृशं निषेध्येन सहासिद्ध^२ विरोधं । शेषवच्चोक्तं ।
(१४३)

अथान्येन लिङ्गेनाव्यभिचारिणा बालज्ञानमविकल्पनं^३ प्रसाध्य दृष्टान्ती-
क्रियते तदा (१)

यदेव साधनं बाले तदेवात्रापि कथ्यताम् ।

साम्यादक्षधियामुक्तमनेनानुभवादिकम् ॥१४४॥

यदेवाव्यभिचारि बाले बालस्येन्द्रियज्ञाने साधनं तदेवात्र व्युत्पन्नसंकेता-
नामिन्द्रियज्ञानेपि कथ्यतां किमिन्द्रियजत्वादिनोपन्यस्तेन । व्युत्पन्नाव्युत्पन्नयोरक्ष-
धियामशब्दसंसृष्टत्वमात्रानुकरणेन साम्यात् । अनेनेन्द्रियजत्वदूषणेनानुभव आदि-
र्यस्य मानसत्वादेस्तदुक्तं दोषवत्तया बोद्धव्यं । (१४४)

(२) सामान्यनिरासः

क. वर्णसंस्थानराहित्यादिसिद्धिः

अविकल्पसिद्धौ पर^१मतं दूषयित्वा स्वयं उपपत्त्यन्तरमाह (१)

विशेषणं विशेष्यञ्च सम्बन्धं लौकिकीं स्थितिम् ।

गृहीत्वा सङ्कलय्यैतत् तथा प्रत्येति नान्यथा ॥१४५॥

विशेषणं^२ व्यवच्छेदकं विशेष्यं व्यवच्छेद्यं तयोः सम्बन्धं यथासम्भवं समवाया-
दिकं लौकिकीं लोकप्रसिद्धां स्थितिं व्यवस्थाञ्च जात्यादिकं विशेषणं विशेष्यं
द्रव्यादि विशेषणविशेष्यशब्दयोश्च पूर्वापरनियम इति पृथक् प्रत्येकं स्वरूपेण
गृहीत्वा तदनन्तरमेतत् सर्व्वं सङ्कलय्य संयोज्य तथा विशेषणविशिष्टत्वेन प्रत्येति
विशिष्टबुद्धिर्नान्यथा । विशेषणाद्यग्रहणे । (१४५)

^१ असिद्धिर्दृष्टे वस्तुनि ।

^२ विपक्षे बाधनादर्शनात् ।

^३ जातिगुणक्रियाद्रव्यसम्बन्धभेदाच्चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति सविकल्प-
वादिनं निषेधति ।

यथा दण्डिनि जात्यादेर्विवेकेनानिरूपणात् ।

तद्वता योजना नास्ति कल्पनाप्यत्र नास्त्यतः ॥१४६॥

यथा दण्डिनि दण्डीति^३ विशिष्टबुद्धिः दण्डपुरुषतत्सम्बन्धादि-
ग्रहणपूर्विका तदग्रहे च न भवति । जातिरादिर्यस्य गुणकमदिः स्वरूपस्य
जात्या^१ विमतो विवेकेनानिरूपणात् तद्वता जातिमता योजना विशेषणविशेष्यभावो
नास्ति । अतो योजनाविरहात् अत्र जातिमदादौ कल्पनापि नास्तीति तस्मा-
ज्जात्यादियोजनात्मिका कल्पना नास्ति शब्दयोजनात्मिका तु सम्भाव्यते ।
सापि स्वलक्षणे संकेताभावान्निर^४स्ता प्राक् । (१४६)

ननु यदि सामान्याभावस्तदा विभिन्नासु व्यक्तिषु कथमन्वयिप्रत्यय
इत्याह (१)

यदप्यन्वयिविज्ञानं शब्दव्यक्त्यवभासि तत् ।

यदप्यन्वयिविज्ञानमुत्पद्यते, तच्च शब्दस्य गौरित्यादेर्व्यक्तेश्च वर्णसंस्थान-
विशेषस्य आभास आकारस्तद्वत्प्रतीयते न जात्याभासवत् ।

किं पुनः सामान्याभासमेव नेत्याह (१)

वर्णाकृत्यक्षराकारशून्यं गोत्वं हि वण्यते ॥१४७॥

वर्णो नीलादिराकृतिः संस्थानमक्षरं गवादिशब्दः । तेषामाकारो यथा
प्रतीतः तेन शून्यं गोत्वं हि सामान्यवा^५दिभिर्व्यर्थ्यते (१४७)

अतोऽन्वयिविज्ञाने यद्वर्णसंस्थानादि प्रतिभासते न तत्सामान्यं (१)

समानत्वेपि तस्यैव नेत्राणं नेत्रगोचरे ।

प्रतिभासद्वयाभावात् बुद्धेर्भेदश्च दुर्लभः ॥१४८॥

तस्यैव समानत्वे वा स्वीक्रियमाणे नेत्रगोचरेऽर्थे नाङ्गीकर्तव्यमीक्षणं ।
[विकल्पप्रतिभासिनः] प्रतिभासद्वयस्य स्फुटास्फुटवर्णसंस्थानवतोऽभावात् । एका-
कारमेव ज्ञानं यद्युभयाभासमङ्गीक्रियते तदा बुद्धेर्(भे)दः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वादिना
दुर्लभः । यदपि स्पष्टप्रतिभासमध्यक्षं तदप्यनक्षजं स्यात् । अस्पष्टप्रतिभासत्वात्^६ ।
एवमनक्षजमध्यक्षं स्यात् । स्पष्टप्रतिभासत्वात् । तस्माददृष्टेन सामान्यादिना न
योजयतीत्यकल्पनमध्यक्षं (१४८)

^१ इयं जातिरयं जातिमानित्यादिविवेकेन न भाति यतो योजना स्यात् दण्डि-
वत् ततो न जात्यादयः सन्ति ।

ख. समवायस्यातीन्द्रियत्वादसिद्धिः

किञ्च (१)

समवायाग्रहादद्यैः सम्बन्धादर्शनं स्थितम् ।

समवा^१यस्यातीन्द्रियस्याग्रहादक्षैरक्षभवैर्विज्ञानैर्जातितद्वतोः सम्बन्धस्या^२-
विशिष्टप्रतीत्याऽदर्शनं स्थितं निश्चितं यद्बलेन यत्प्रतीतिस्तदग्रहे न युक्ता सा ।
य^३दि नास्ति समवायस्तदेह तन्तुषु पट इत्यादयो बुद्ध्यो न स्युरित्याह (१)

पटस्तन्तुष्विहेत्यादिशब्दाश्चेमे स्वयं कृताः ॥१४९॥

31b इह तन्तुषु पट इत्यादि शब्दाः^४ इमे स्वयं समयानुलोचनैः कृता न वस्तुपरा-
धीनाः । (१४९)

तथा^५ हि (१)

शृङ्गं गवीति लोके स्यात् शृङ्गे गौरित्यलौकिकम् ।

शृङ्गं गवि तिष्ठतीति लोके स्यात् प्रमाणप्रसिद्धचोरनुरोधात् । शृङ्गे गौरिति
तु तदुपकल्पितमलौकिकं प्रमाणप्रसिद्धिबहिर्भावात् ।

(३) अवयविनिरासः

यद्यवयवेभ्यो न गौर्भिन्नस्तदा गवि शृङ्गमित्यपि न स्यादित्याह^६ (१)

गवाख्यपरिशिष्टाङ्गविच्छेदानुपलम्भनात् ॥१५०॥

शृङ्गस्य गवाख्यैः परिशिष्टा^७ङ्गैर्विच्छेदेस्य वियोगस्यानुपलम्भनात् शृङ्गं
गवीत्युच्यते न त्ववयवातिरिक्तगोसद्भावात् । (१५०)

ननु तन्तुषु पट^८ इति भवत्येव प्रतीतिरिति चेत् । आह (१)

तैस्तन्तुभिरियं शाटीत्युत्तरं कार्यमुच्यते ।

तन्तुसंस्कारसम्भूतं नैककालं कथञ्चन ॥१५१॥

तैस्तन्तुभिः पटावस्थाप्राग्भाविभिरियं शाटीति कारणभूततन्तुत्तरकालभावि-
तन्तूनां संस्कारस्तुरीयेमकुविन्दकरादिसहकारी प्रभवावस्थाविशेषलाभः ।
तस्मात्स्वरसेन निरुध्यमानात्संभूतकार्यमुच्यते । न तु तन्तुभिः सहैककालं कार्यं

^१ इह बुद्धिनिबन्धनोनुमेय इष्टः ।^२ सम्बन्धाग्रहे तद्विशिष्टाग्रहात् ।^३ समवायास्तित्वमाह ।^४ नापि लौकिका इत्याह ।^५ अतीन्द्रियत्वान्न समवायादयं व्यपदेशः किन्तु ।^६ सास्नाद्यैः ।

तन्तुपट इति कथञ्चन कथ्यते कार्यकारणयोः सम^१कालत्वाभावात् (१५१)

यदि नास्ति तन्तुपटयोर्भेदस्तदा कथमे^२ते तन्तवः पटश्चायमिति व्यपदेश इत्याह (१)

कारणारोपतः कश्चित् एकापोद्धारतोपि वा ।

तन्त्वाख्यां वर्तयेत् कार्ये दर्शयन् नाश्रयं श्रुतेः ॥१५२॥

कारणान्तन्तूनामारोपतः । एकस्य तन्तोरपोद्धारतो बुद्ध्या निःकर्षणात् वा कश्चिद् व्यवहर्ता कार्ये पटे तन्त्वाख्यां तन्तुश्रुतिं वर्तयेत् । पटश्रुतेराश्रयं कारणं दर्शयेन् न तन्तुभ्यो व्यतिरिक्तः पटोस्ति एवमाकारपरिणतास्तन्तवः पट इत्यर्थः । (१५२)

यदि तन्तवः केवला न तेभ्यः पटोऽन्यस्तदा पटव्यपदेशो निनिबन्धनः स्यादित्याह (१)^३

उपकार्योपकारित्वं विच्छेदाद् दृष्टिरेव वा ।

तन्तूनां परस्परं शीताद्यपनोदक्षमं साहित्यमुपकार्योपकारित्वं । अन्योन्यस्य विच्छेदाद् दृष्टिरेव वा पटव्यपदेशनिबन्धनमिति शेषः ।

यदि व्यतिरिक्तं व्यपदेशनिबन्धनं नास्ति तदा पट इति व्यपदेशो न मुख्यः स्यात् । वा ही के गोव्यपदेशवदित्याह (१)

मुख्यं यदस्वलज्ज्ञानमादिसंकेतगोचरः ॥१५३॥

मुख्यन्तदुच्यते यदादिसंकेतस्य गोचरो न व्यतिरिक्त इत्येव परस्पराविच्छेदावस्थेषु च पटश्रुतेः संकेतादस्वलद्गतिगोचरत्वान्मुख्यत्वं । ^३तस्मात्प्रत्यक्षतो जाते-रनुपलम्भाद्योजनाविरहः । (१५३)

(४) नानुमानतः सामान्यसिद्धिः

स्यादेतत् (१) विशिष्टप्रतीतिर्विशेषणप्रतीतिपूर्विका यथा दण्डिप्रतीतिः । विशिष्टप्रतीतिश्च शावलेयादिषु गौरिति विशेषणञ्च शावलेयादिषु गोत्वमेवेत्यनुमानतो जातिसिद्धिरित्याह (१)

^१ समवायस्तु समकालयोरेव ।

^२ न समवायः ।

^३ यथा सास्नादिमान् गौः ।

अनुमानञ्च जात्यादौ वस्तुनो नास्ति भेदिनि ।

अनुमानं वस्तुनः शाबलेयादेर्भेदिनि जात्यादौ नास्ति । न हि व्यक्तिव्यतिरिक्तं विशेषणमुपलभ्यते शृङ्गा^१द्यवयवसन्निवेश एव त्वभिन्नो विशेषणमस्तु । तथा च नाभिमतसिद्धिः ।

दृष्टान्तासिद्धिमप्याह (१)

सर्वत्र व्यपदेशो हि दण्डादेरपि सांवृतात् ॥१५४॥

सर्वत्र पुरुषादौ दण्डीत्यादिव्यपदेशोपि हि न दण्डादेर्वस्तुनः किन्तु सांवृतात्^१ । दण्डस्वलक्षणस्य व्यपदेशो हेतुत्वे सर्वत्र पुरुषे स्यात् । सम्बन्धिन्येवान्यत्रेति चेत् । तर्हि सम्बन्धो दण्डः कारणं दण्डि व्यपदेशस्य सम्बन्धश्च संयोगादिनास्तीति परं कार्यकारणभावः परिशिष्यते । तस्य निमित्तत्वे यथा^२ दण्डी पुरुषस्तथा पुरुषी दण्ड इत्यपि स्यात् । समानत्वान्निमित्तस्य (१) तस्मात् कल्पितविशेषणभावनियमो दण्डः सम्बन्धी सांवृत एव विशेषणं । (१५४)

किञ्च (१)

वस्तुप्रासादमालादिशब्दाश्चान्यानपेक्षिणः ।

गेहो यद्यपि संयोगस्तन्माला किन्तु तद्भवेत् ॥१५५॥

32a षट्सु पदार्थेषु वस्तु वस्त्विति सर्वानुयायी शब्दः प्रासादेषु प्रासादमालेति शब्दो गृहे^३षु बहुषु नगरमित्यादिशब्दाश्चान्यानपेक्षिणोऽर्थान्तरभूतविशेषणरहिता इति व्यभिचारिता^४ हेतोः । न हि पदार्थेषु व्यतिरिक्तं सामा^५न्यं वस्तुतात्व^६मभ्युपगम्यते वै शेषिकैः । न च प्रासादो द्रव्यं विजातीयानां द्रव्यानारम्भात् । ततश्च मालागु^७णोपि गेहो^८ यद्यपि संयोगस्तस्य माला किन्तु तद् भवे^९त् । न भावगुणो निर्गुणत्वात् गुणानां । (१५५)

^१ दण्डदण्डिनोः परस्परपकार्योपकारकभावोपकल्पितादवस्थाविशेषादर्थान्तरभूतात् ।

^२ आदिना ।

^३ अनैकान्तिकता ।

^४ वस्तुवस्त्विति ।

^५ न द्रव्यं ।

^६ अर्थान्तरसंयोगाभावादभ्युपगम्योच्यते ।

^७ वस्त्वनन्तर्भा(वा)न्न किञ्चित् ।

क. सामान्यस्वीकारे दोषः

जातिश्चेद् गेह एकोपि मालेत्युच्येत वृक्षवत् ।

मालाबहुत्वे तच्छब्दः कथं जातेरजातितः ॥१५६॥

जातिश्चेदभ्युपगम्यते एको गेहो मालेत्युच्येत वृक्षवत् । यथा वृक्षत्वजाति-
योगादेको वृक्षो वृक्ष इत्युच्यते एवमेकोपि गेहो माला स्यात् । तथा गेहमालानां
बहुत्वे तच्छब्दो मालेत्यनुगा^१मिशब्दः कथं जाते^२मालायां अजातितो जात्यन्तर-
विरहात् । (१५६)

किञ्च (१)

मालादौ च महत्वादिरिष्टो यश्चौपचारिकः ।

मुख्याविशिष्टविज्ञानग्राह्यत्वान्नौपचारिकः ॥१५७॥

महती प्रासादमालेति कथं व्यपदेशः । महत्त्वं परिमाणं गुणः । तस्य मालायां
न सत्त्वं (१) न हि प्रासादमाला किञ्चिदित्युक्तं । नापि संयोगलक्षणे प्रासादे
महत्त्वं निर्गुणत्वात् (त्) गुणानां । काष्ठादिषु द्रव्येषु प्रासादारम्भकेषु महत्त्वसत्त्वा-
दृक्षेषु कुसुमसम्भवाद्^३ वनसंख्यालक्षणं कुसुमितमिति यथोच्यते । तथा प्रासाद-
माला^४दौ महत्वादि^५रौपचारिको यश्चेष्टः स चायुक्तः काष्ठादिष्वपि तादृशस्य
महत्त्वस्याभावात् ।

किञ्च (१) महान् पर्वत इति^६ मुख्यमहत्त्वग्राहकज्ञानेनास्वल^७दृष्टित्वादवि-
शिष्टेन ज्ञानेन ग्राह्यत्वात् प्रासादमालामहत्वादि^८रौपचारिको न युक्तः (१)
न हि माणवक इव सिंहबुद्धिर्महत्त्वबुद्धिश्च मालायां स्वलति । (१५७)

किञ्च (१) भिन्नविशेषणं मुख्यमभिन्नविशेषणञ्चामुख्यमिति यदुच्यते
तदप्ययुक्तमित्याह (१)

अनन्यहेतुता तुल्या सा मुख्याभिमतेष्वपि ।

पदार्थशब्दः कं हेतुमन्यं षट्कं समीक्षते ॥१५८॥

मुख्याभिमतेष्वपि दण्डादिष्वनन्यहेतुता भिन्नविशेषणनिमित्तरहितता तुल्या
गौणेन^९ सर्वत्र व्यपदेशो हि दण्डा^{१०}देरपि सांवृतादि (२।१५४) त्युक्तेः । किञ्चा-

^१ निःसामान्यानि सामान्यानीति वचनात् । ^२ अवयव्यभावाद्वनसंख्या ।

^३ प्रत्ययवेषु । ^४ अस्मन्मते । ^५ मुख्यविषयौ यौ शब्दप्रत्ययौ ताभ्या-

मविशिष्टो यः प्रत्ययस्तेन ग्राह्य एतावन्मात्रनिमित्तत्वान्मुख्यत्वव्यवस्थायाः ।

^६ सह मुख्येषु । ^७ असत एव विशेषणत्वेनोपनयात् ।

नूयायी पदार्थशब्दः षष्ठ्या पदार्थेषु कमन्यं हेतुं निमित्तं प्रवृत्तौ समीक्ष्यते (? क्षते) ^१।
न हि षट्पदार्थातिरिक्तं किञ्चिदस्ति (१) (१५८)

यो यथा रूढितः सिद्धः तत्साम्याद्यस्तथोच्यते ।

तस्माद्योऽर्थो येन प्रकारेण रूढितः आदिसंकेतानुसारेण सिद्धः स मुख्यः ^४।
यश्च तस्य मुख्यस्य साम्यात्तथामुख्यवाचकशब्देनोच्यते स गौणः (१)

कुत एतदित्याह (१)

यत्र गौणश्च भावेष्वाप्यभावस्योपचारतः ॥१५९॥

भावेष्वापि कुपुत्रादिषु पुत्रादिरित्यभावोपचारतः । परमते तु भावे वृत्तत्वा-
न्मुख्यत्वं भवेत् । (१५९)

ख. विवक्षान्वयिसंकेतानुगमत्वाद् रूढेः

स्यादेतद् (१) रूढचैव मुख्यता किन्तु सापि भिन्ने विशेषणे सतीत्याह (१)
न (१)

संकेतान्वयिनी रूढिर्वक्तुरिच्छान्वयो च सः ।

क्रियते व्यवहारार्थं छन्दः शब्दांशनामवत् ॥१६०॥

संकेतान्वयिनी यथासंकेतं रूढिः स च संकेतो वक्तुः ^२ संकेतयितुरिच्छान्वयी
व्यवहारार्थं क्रियते । छन्दसो गायत्र्या ^३देः शब्दांशस्य प्रकृतिप्रत्यय ^४यादे-
नामवत् । न हि विशिष्टानुपूर्वकिषु वर्णेषु पृथग्भूतं गायत्र्यादिशब्दनिमित्तं
किञ्चिदस्ति । शब्दांशेषु वाऽपि तु संकेतयितुरिच्छानुरोधादेव तथा व्यपदेशः ।
(१६०)

यदि व्यक्तिभ्यो न भिन्नं सामान्यं तदा कथमनुगामी प्रत्यय इत्याह (१)

वस्तुधर्मतयैवार्थास्तादृग्विज्ञानकारणम् ।

भेदेऽपि यत्र तज्ज्ञानात्तान् तथा प्रतिपद्यते ॥१६१॥

^१ पूर्वमनुमादूषणे उक्तेधुना मुख्योपचारलक्षणदूषणे ।

^२ नान्तरनिमित्तः ।

^३ एवं तर्हि किमर्थं क्रियते आह ।

^४ अर्थान्तरविशेषणम्बिना वृत्तेष्वनष्टवादिनामवत् ।

^५ अवयव ।

वस्तुधर्मतया प्रकृत्यैव केचिदर्थः परस्परं भेदेऽपि तादृशस्यानुगामिनोऽस्तत्कार्य-
व्यावृत्तिविषयस्य विज्ञानस्य कारणं । यत्र येष्वर्थेष्वनुगामि ज्ञानं तानभेदिनो-
ऽर्थान् तथा एकत्वेन प्रतिपद्यते न त्वेकसामान्यं (? न्य-) बलात्तथा ज्ञानं । (१६१)

स्यादेतत् । प्रतिव्यक्ति ज्ञानान्यपि भिन्नानीति कथमनुगामि ज्ञानमित्याह (१)

ज्ञानान्यपि तथा भेदेऽभेदप्रत्यवमर्शने ।

इत्यतत्कार्यविश्लेषस्यान्वयो नैकवस्तुनः ॥१६२॥

ज्ञानान्यपि परस्परतो भेदे तथाऽर्थवद्वस्तुधर्मितयाऽभेदप्रत्यवमर्शने निमित्तं
ततो ज्ञानान्यपि तदेकपरामर्शगोचरतयाऽनुगामिप्रत्यय उच्यन्ते इत्यनेन प्रकारेण
भेदिष्वर्थेष्वस्तत्कार्यदर्थस्य विश्लेषो व्यवच्छेदस्तस्यान्वयो विद्यते । न त्वेकस्य 32b
वस्तुनः सामान्यस्य (१६२)

वस्तूनां विद्यते तस्मात्तन्निष्ठा वस्तुनि श्रुतिः ।

व^१स्तूनां विशेषाणामन्वयो विद्यतेऽनुपलम्भबाधितत्वात्तस्य । तस्मात् तन्निष्ठा
व्यावृत्तिविषया वस्तुनि श्रुतिः प्रवर्तते ।

(५) अन्यापोहचिन्ता

क. अतत्कार्यव्यावृत्तिः

नन्वतत्कार्यव्यावृत्तिर्वस्तुनः स्वभावभूता ततो व्यावृत्तिविषयत्वे वस्तुविषय-
तैव शब्दस्य स्यादित्याह^२ (१)

बाह्यशक्तित्वव्यवच्छेदनिष्ठाभावेऽपि तच्छ्रुतिः ॥१६३॥

बाह्यस्य वस्तुनः शक्तेरतत्कार्याद्यो व्यवच्छेदस्तत्र निष्ठा विषयित्वं तस्या-
भावेऽपि तच्छ्रुतिर्व्यवच्छेदवाचिनी श्रुतिः । (१६३)

विकल्पप्रतिबिम्बेषु तन्निष्ठेषु निबध्यते ।

ततोऽन्यापोहनिष्ठत्वादुक्तान्यापोहकृच्छ्रुतिः ॥१६४॥

विकल्पानां प्रतिबिम्बेष्वकारेषु तन्निष्ठेषु तद्व्यावृत्तिवस्तुत्वेन^३ व्यवस्था-
विषयतया तद्व्यवहारव्यवस्थितिषु संके^४तकाले निबध्यते । ततो विकल्पप्रति-

^१ वस्तुषु ।

^२ न च शब्दो वस्तुस्पर्शीत्यनेनास्य विरोधं मन्यते ।

^३ कथमिति न वृत्तेन सम्बन्धनीयः । ^४ स्वलक्षणविकल्पविषययोरैक्यभ्रान्त्या ।

बिम्बानां बाह्य^१व्यावृत्तात्मत्वेन व्यवहारविषयत्वादन्यापोहनिष्ठत्वात्कारणा-
दुक्ता श्रुतिरन्यापोहकृत् । अन्यव्यावृत्ताकारविकल्पजननात् अन्यव्यावृत्तेषु प्रव^२र्त-
नाच्च शब्दोऽन्यापोहकृदुक्तः । (१६४)

ननु शाब्दे ज्ञाने ग्राह्यं बाह्यतयैव प्रतीयते न ज्ञानाकारतयेत्याह (१)

व्यतिरेकीव यज्ज्ञाने भात्यर्थप्रतिबिम्बकम् ।

शब्दात्तदपि नार्थात्मा भ्रान्तिः सा वासनोद्भवा ॥१६५॥

शब्दादुत्पन्नज्ञानेऽर्थप्रतिबिम्बकं व्यतिरेकीव भिन्नं बाह्यमिव यदाभा^३ति तदपि
नार्थात्मा बहिरर्थस्वरूपं किन्तु भ्रान्तिः सा वासना^३निर्मिता । यथा तैमिरिक-
दृष्टेषु केशादिषु बाह्यभ्रमः । एवं विकल्पाकारेपि बाह्यव्यवहारोऽविद्यावशा-
दित्यर्थः । (१६५)

ज्ञाना^४कारस्तर्हि वस्तुभूतो वाच्यः स्यादित्याह (१)

तस्याभिधाने श्रुतिभिरर्थे कौशोवगम्यते ।

तस्यागतौ च संकेतक्रिया व्यर्था तदर्थिका ॥१६६॥

तस्य ज्ञानाकारस्य श्रुतिभिरभिधानेऽर्थेऽतत्कार्यव्यावृत्ते शब्देनाचोदिते कौशो-
वगम्यते न कश्चित्तदकार्यव्यावृत्तस्यार्थस्य शब्दादगतौ च सत्यां संकेतक्रिया व्यर्था
य^५स्मात्तदर्थिका अतत्कार्यव्यावृत्तार्थप्रतीतिफला से^६ष्यते । (१६६)

एवन्तर्ह्यन्यापोहेपि संकेते कृते प्रवृत्तिरर्थेषु न स्यात् । तस्यार्थात्मत्वाभा-
वादित्याह ।^६

शब्दोऽर्थाशकमाहेति तत्रान्यापोह उच्यते ।

आकारः स च नार्थेऽस्ति तं वदन्नर्थभाक् कथम् ॥१६७॥

शब्दोऽर्थाशकमाहेति प्रश्ने तत्रान्यापोहोऽतत्कार्यव्यावृत्तिः सर्वविशेषसंभ-
विनी वाच्यतयोच्यते । अतोऽर्थाशात्मन्यन्यापोहे गृहीतसंकेतः शब्दादुच्चरितार्थं
प्रतीत्य तत्र प्रवृत्तित इति युक्तं । यस्तत्रा^७क्षाकारः स चार्थे नास्ति तं बुद्ध्याकारं
वदन् शब्दोऽर्थभाक् बाह्यार्थाभिधायी कथमस्तु । (१६७)

^१ वस्तुविवेकनिष्ठत्वात् ।

^२ दृश्यविकल्पयोरेकीकरणात् ।

^३ स्वलक्षणानुभववासनाहेतु ।

^४ सावतारः श्लोकः पूर्वपक्षः ।

^५ कुत इत्याह ।

^६ अत्राह सिद्धान्ती ।

^७ बाह्यनीलादिदर्शनाभ्यासायातो ज्ञानीयः ।

किञ्च (१)

शब्दस्यान्वयिनः कार्यमर्थेनान्वयिना स च ।

अनन्वयी धियोऽभेदाद् दर्शनाभ्यासनिर्मितः ॥१६८॥

शब्दस्या^१न्वयि^२नोऽन्वयिनार्थेन कार्यं व्यवहारकाले प्रतीतिलक्षणं प्रयोजनं । स च बुद्ध्याकारः स्वलक्षणदर्शनाभ्यासेन वासनानिर्मितोऽन^३न्वयी धियोऽनन्वयिन्या अभेदात् । (१६८)

ननु यद्यर्थः शब्दस्य न विषयस्तदा तदंशरूपोप्यन्यापोहः कथं वाच्य इत्याह (१)

तद्रूपारोपगत्यान्यव्यावृत्ताधिगतेः पुनः ।

शब्दार्थार्थः स एवेति वचने न विरुध्यते ॥१६९॥

बुद्ध्या^४कारे तद्रूपस्यार्थाशापोहस्यारोपगत्या एकत्वाध्यवसायेनान्यव्यावृत्तस्यार्थ^५स्याधिगतेः शब्दार्थाशापोहः शब्दार्थ उच्यते । न तु सामान्याच्छब्दादर्थ-प्रतीतेः । यदि पुनर्बुद्ध्याकारस्य व्यावृत्तार्थत्वेन प्रतीतेः स बुद्ध्याकार एव शब्दार्थ इत्युपचारादुच्यते बुद्ध्याकारशब्दार्थवादिना (१) तदैवं वचने किञ्चिदपि न विरुध्यते । बुद्ध्याकारस्यानन्वयिनः शब्दार्थत्वानिष्टेः । (१६९)

ख. अन्यापोहकृच्छब्दः

मिथ्यावभासिनो वैते प्रत्ययाः शब्दनिर्मिताः ।

मिथ्यावभासिनो वा शब्दनिर्मिता एते प्रत्ययाः । तथा हि न तावदर्थः शब्द-बुद्धेर्विषयः । तत्स्वरूपानवभासतः । तत्र शब्दसंकेताभावाच्च । नापि बुद्ध्याकारस्तस्य वेदनेपि विषयत्वेनानध्यवसायात् स्वल^६क्षणत्वात् संकेताभावाच्च । न हि बुद्ध्याकारस्य बहिष्ट्वं बाह्यस्य वा बुद्ध्याकरत्वमस्ति येन तथेति भासः सत्यप्रतिभासः स्यात् । तस्माद्वस्तुतोऽवस्तुप्रतिभासिनः शब्दाः प्रत्ययाः ।

कथन्तर्हीदानीमर्थशापोहकृच्छ्रुतिरुक्तेत्याह^७ (१)

अनुयान्तीममर्थांशमिति वापोहकृच्छ्रुतिः ॥१७०॥

^१ गौगौ^१रिति । ^२ यत्र बुद्धौ भासते ततोऽभिन्नः ज्ञानवत् ।

^३ विनारोपं व्यवहाराभावात् यथा संगतिस्तस्य तथाह । ^४ स्वलक्षणस्य ।

^५ अनिष्टं परित्यज्य इष्टे प्रवर्तनात् शब्दाः ।

इममन्यापोहमर्थोऽंशं शब्दा अतत्प्रतिभासित्वेऽपि अनुयान्ति वृत्तिविषयत्वेन व्यवस्थापयन्ति । अर्थदर्शनायातत्वेन परस्परं या तत्प्रतिबन्धनादिति चान्यापोह-
कृच्छ्रतिरुक्ता । (१७०)

तस्मात् संकेतकालेऽपि ;

33a यस्माद् व्यवहारकालेऽन्यव्यवच्छेदप्रतीतिः शब्दात् तस्मात्संकेतकालेऽप्यन्या-
पोहः श्रुतौ वाच्यतया सम्बध्यते नान्यत् ।

नन्वर्थमुपदर्श्य संकेतः क्रियते तत्कथमपोह उच्यत इत्याह (1)

निर्दिष्टार्थेन संयुतः ।

स्वप्रतीतिफलेनान्यापोहः संबध्यते श्रुतौ ॥१७१॥

निर्दिष्टेनार्थेनान्यव्यावृत्तेन व्यवहारकाले स्वस्य प्रतीतिः फलं प्रयोजनं यस्य
तेन संयुतोऽभेदाध्यवसायादेकत्वमुपनीतोऽन्यापोहो बुद्ध्याकारस्वभावः श्रुतौ सम्ब-
ध्यते न त्वर्थ एव । (१७१)

तथा हि (1)

अन्यत्रादृष्ट्यपेक्षत्वात् क्वचित्तदृष्ट्यपेक्षणात् ।

श्रुतौ संबध्यतेपोहो नैतद् वस्तुनि युज्यते ॥१७२॥

संकेतस्यान्यत्र व्यवच्छेद्येऽवृक्षेऽदर्शनापेक्षत्वात् । क्वचिदव्यवच्छेद्ये वृक्षैकदेशे
दृष्ट्यपेक्षणात् श्रुतावपोहः सम्बध्यत इति निश्चीयते । वस्तुनि सामान्यादौ संकेतविषये
एतत् व्यवच्छेद्याव्यवच्छेद्ययोर्दर्शनादर्शनापेक्षणं न युज्यते ।^३ वस्तुनि विधिमुखेन
प्रतिपाद्ये किमन्यत्रादर्शनापेक्षया । अपेक्षयते च ततोऽन्यव्यवच्छेद एव प्रतिपाद्यत इति
गम्यते । अन्यव्यवच्छेदः सामान्यादिकं चापेक्षयते विपक्षपरिहारेण प्रतिपत्त्यर्थमिति
चेत् ।^४ अलं तदा^२ सामान्येन । अन्यव्यवच्छेदेनैव व्यवहारपरिसमाप्तेः । (१७२)

यतश्च जातिगुणक्रियादीनि विशेषणानि वस्तुग्राहिणि ज्ञाने नाभासन्ते (1)

तस्माद् जात्यादितद्व्योगा नार्थे तेषु च न श्रुतिः ।

संयोज्यतेन्यव्यावृत्तौ शब्दानामेव योजनात् ॥१७३॥

तस्माज्जात्यादयस्तेषां योगा^५श्चार्थे^६ न सन्ति । अतस्तेषु श्रुतिश्च नोपयु-
ज्यते । अन्यव्यावृत्तावेव प्रतीतिसिद्धायां शब्दानां योजनात् । (१७३)

^१ नैतेषु विषये प्रवर्तयेयुरिति (दिग्) नागेन ।

^२ विधिमुखेन सामान्यनिमित्तशब्दप्रवृत्तौ दोषमाह । ^३ तथा हि सामान्ये ।

^४ कल्पनानुविद्धार्थग्रहणं ।

^५ सम्बन्धाः ।

^६ इन्द्रियविषये ।

(६) क. प्रत्यक्षे शब्दकल्पनानिरासः

तदेवं जात्यादिकल्पना तत्सम्बन्धकल्पना च नास्तीत्युक्तं । शब्दकल्पनापि न सम्भवतीत्याह (१)

संकेतस्मरणोपायं दृष्टसंकलनात्मकम् ।

पूर्वापरपरामर्शशून्ये तच्चाक्षुषे कथम् ॥१७४॥

शब्दकल्पनं हि पूर्वगृहीतस्य संकेतस्य स्मरणमुपायो यस्य संकेतस्मरणोपायं वाचकत्वेन दृष्टस्य शब्दस्य संकलनं तथायोजनं^१मात्मा यस्य तत् दृष्टसंकलनात्मकं प्रसिद्धं । तच्च पूर्वस्य संकेतकालदृष्टवाचकशब्दस्यापरस्य दृश्यमानार्थस्य परामर्शो वाच्यवाचकतायोजनन्तेन शून्या शब्दामिश्रवस्तुस्वरूपग्राहिणि चाक्षुषे ज्ञाने कथं संभाव्यते । चाक्षुषं चाक्षजमात्रोपलक्षणमिन्द्रियज्ञानमित्यर्थः । (१७४)

किञ्च (१)

अन्यत्र गतचित्तोपि चक्षुषा रूपमीक्षते ।

तत्संकेताग्रहस्तत्र स्पष्टस्तज्जा च कल्पना ॥१७५॥

दृश्यमानादर्थादन्यत्रातीतादौ विकल्पनीये गतचित्तः प्रवृत्तविकल्पोपि द्रष्टा चक्षुषा चक्षुर्विज्ञानेन रूपमीक्षते । तस्य दृश्यमानार्थस्य संकेतः संकेतविषयो वाचकं नाम तस्याग्रहोऽस्मरणं तत्र चाक्षुषे ज्ञाने स्पष्टः । ततस्तज्जा वाचकनामस्मरणप्रभवा कल्पना च चाक्षुषे ज्ञाने नास्तीति शेषः । (१७५)

किञ्च (१)

जायन्ते कल्पनास्तत्र यत्र शब्दो निवेशितः ।

तेनेच्छातः प्रवर्तैरन् नेक्षैरन् बाह्यमक्षजाः ॥१७६॥

तत्र विषये शब्दयोजनात्मिकाः कल्पना जायन्ते । यत्र संकेतकाले शब्दो निवेशितः । न चेन्द्रियविषये शब्दसंकेत इति न तत् ज्ञानं शब्दयोजनात्मकं (प्राक्) । अथेन्द्रियविषय एव शब्दनिवेशस्तदा तेन शब्दविषयत्वेन कारणेनेच्छातः प्रवर्तैरक्षजाः प्रत्यया विकल्पवत् । न चैतदस्ति । इच्छाप्रभवत्वे वा बाह्यार्थसंनिधानानपेक्षत्वात् । बाह्यमर्थं नेक्षैरक्षजाः प्रत्ययविकल्पवत् । (१७६)

अपि च (१)

रूपं रूपमितीक्षते तद्विषयं किमितीक्षते ।

अस्ति चानुभवस्तस्याः सोविकल्पः कथं भवेत् ॥१७७॥

33b

सर्वविकल्पवादिनो मते रूपमिति प्रवृत्तविकल्पबुद्धौ रूपमीक्षेत।^१ तद्वियं रूपधियमपि कल्प्यमानां किमितीक्षते ज्ञाता^२ रूपबुद्धचनुभवो नास्तीति न युक्तं। यस्मादस्ति चानुभवस्तस्याः ^३सर्वेषां प्रतिपत्तूणां। न च रूप इव तद्बुद्धावपि कल्पनाऽनुभूयते। ततश्च रूपबुद्धेरनुभवोऽविकल्पः कथम्भवेत्^४। (१७७)

तयैवानुभवे दृष्टं न विकल्पद्वयं सङ्कृतम्।

एतेन तुल्यकालान्यविज्ञानानुभवो गतः ॥१७८॥

तयैव रूपबुद्ध्या रूपस्य स्वात्मनश्चाऽनुभवेभ्युपगम्यमाने रूपमिति रूपानुभव इति च विकल्पद्वयं सङ्कृतं स्यात्। तच्च नास्त्य^५ नुभववाधितत्वात्। एतेन सङ्कृतकल्पनाद्वयनिषेधेन तुल्यकालेनान्येन^६ निर्विकल्पज्ञानेनानुभवो रूपबु^१द्वेर्गतो निर्णीतोत्तरो बोद्धव्यः। (१७८)

ख. उत्तरकालभाविविकल्पज्ञानेनानुभवः

उत्तरकालभाविना विकल्पज्ञानेनानुभव इति चेदाह (१)

स्मृतिर्भवेदतीते च साऽगृहीते कथं भवेत्।

स्याच्चान्यधीपरिच्छेदाभिन्नरूपा स्वबुद्धिधीः ॥१७९॥

अतीते च रूपानुभवे स्मृतिः पश्चात्तनेन विकल्पेन न भवेन्नानुभवः। सा स्मृतिरगृहीतेऽनुभवे कथम्भवेत्। यदि चातीतबुद्धिर्विकल्प्यते तदाऽन्यस्य पुंसो धियः परिच्छेदेन परोक्षबुद्धिविकल्पात्मकेनाभिन्नरूपा तथात्वेन स्वबुद्धिधीः स्यात्। अस्ति च परबुद्धिप्रतीतिविलक्षणस्वबुद्धचनुभवः। तस्मादवि^२कल्प एवासौ। (१७९)

किञ्च (१)

अतीतमपहृष्टान्तमलिङ्गश्चार्थवेदनम्।

सिद्धं तत्केन तस्मिन् हि न प्रत्यक्षं न लैङ्गिकम् ॥१८०॥

सविकल्पकप्रत्यक्षवादिना निर्विकल्पस्याप्यस्वसंवेदनवा^३दिनो मतेऽतीतमर्थवेदनं न केवलमध्यक्षतो वर्तमानविषय^४त्वाच्च सिध्यति। किन्त्वनुमानादपि यस्मादलिङ्गं लिङ्गरहितं। तथा हि धर्मिणो ज्ञानस्यासिद्धत्वात् लिङ्गमाश्रया-

^१ निर्विकल्प एवैतद्युक्तं प्राक् रूपबुद्धिस्ततोऽस्याविकल्पो नात्र।

^२ यदि रूपग्रहणे बुद्धेरनुभवस्तदोत्तरा स्मृतिर्न स्यादस्ति च तदप्रत्यक्षत्वे-
ऽथप्रत्यक्षत्वाच्च। ^३ त्वन्मतेन। ^४ अनुपलब्धेः।

^५ इन्द्रियज्ञानकालेन विकल्पेन रूपबुद्धचनुभवो निरस्तः इति वृत्तिः।

^६ वैशेषिकस्य।

^७ हेतुः।

सिद्धं । अनुमानात् ज्ञानसिद्धिवादिनः कस्यचिज्ज्ञानस्याध्यक्षासिद्धत्वात् अनुमानसिद्धावनवस्थानात् अपदृष्टान्तं । दृष्टान्तासिद्धौ न^१ व्याप्तिसिद्धिरिति लिङ्गरहितमेवातीतं रूपादिदर्शनं । तत्तस्मात्केन प्रमाणेन सिद्धं तस्मिन् हि रूपादिदर्शने न प्रत्यक्षमभिमतत्वादस्ति । न च लैङ्गिकमनुमानमुक्तक्रमादिति सकलमप्रतिपत्तिकमन्धमू^१ कं जगत्प्राप्तमिति । (१८०)

अथ (१)

तत्स्वरूपावभासिन्या बुद्ध्यनन्तरया यदि ।

रूपादिरिव गृह्येत ;

तत्स्वरूपावभासिन्याऽतीतरूपादिबुद्धिरूपप्रतिभासिन्या तज्जन्ययाऽनन्तरया धियाऽतीतबुद्धिर्यदि गृह्यते सौ त्रान्ति क मते रूपादिरिव तदनुकारिण्या तद-
नन्तर^१या धिया तदा को दोष इत्याह (१)

यदा चिरं बहुषु विषयेषु ज्ञानानि प्रवर्तन्ते तदा (१)

न स्यात् तत्पूर्वधोग्रहः ॥१८१॥

सोविकल्पः स्वविषयो विज्ञानानुभवो यथा ।

अशक्यसमर्थं तद्वदन्यदप्यविकल्पकम् ॥१८२॥

सामान्यवाचिनः शब्दास्तदेकार्था च कल्पना ।

अभावे निर्विकल्पस्य विशेषाधिगमः कथम् ॥१८३॥

अस्ति चेन्निर्विकल्पञ्च किञ्चित्तत्तुल्यहेतुकम् ।

सर्वं तथैव हेतोर्हि भेदाद् भेदः फलात्मनाम् ॥१८४॥

तस्मादन्यात् ज्ञानात् याः पूर्वा धियस्तासां ग्रहो न स्यादिति दोषः ।
अन्त्यबुद्धिजनितया हि धिया सैव गृह्यते न त्वन्या इति स्यात् । अस्ति चानु-
भवस्तासां यद्वलेन चिरमहमद्राक्षमिति भवति द्रष्टुः । तस्मात्स्वविषयः स्वरूपा-
लम्बनो विज्ञानानां पूर्वभाविनामनुभवोऽविकल्पः । स यथा तद्वदन्यदपि
ज्ञानमन्त्यमप्रतिब^१द्धवृत्ति चाविकल्पकं बोद्धव्यं । यस्मात्सकलमेव स्वरूपमशक्य-
समर्थं शब्दसंकेताविषयः । ततश्च न विकल्पग्राह्यं (१) किञ्च विशेषसंकेताभावात्
व्यवहारकालानुयायित्वाच्च सामान्यवाचिनः शब्दास्तैः शब्दैरेकार्था एक-
विषया च कल्पना शब्दयोजनया शब्दार्थ एव कल्पना । परमते च निर्विकल्-
पस्य ज्ञानस्याभावे विशेषस्य विकल्पाविषयस्याधिगमः कथं न कथञ्चि- 34a
दित्यर्थः । विशेषानुभवदर्शनादस्ति किञ्चि^१ निर्विकल्पं च ज्ञानं यथाहुर्मी मां स

^१ प्रत्यक्षासिद्ध्या । वचनाभावात् अननुभूतेनाविकल्प्य वचनं ।

^२ इन्द्रियज्ञानान्यसन्तानेन ।

कादय इति चेत् । एवन्तर्हि तेन निर्विकल्पेन तुल्यहेतुकं चक्षुरूपमनस्कारादिसमान-
हेतुकं विशेषविषयं सर्व्वं ज्ञानं तथैवाविकल्पकमस्तु (१) न तु स्वलक्षणविषयमपि
किञ्चित्सविकल्पकं । हिर्यस्माद्धेतोर्भेदात्फलात्मनां भेदो भवति । हेत्वभेदे तु
फलाभेदे एव युक्तः । नान्यथा क्वचिदप्येकजातीयता स्यात् ।^१ (१८१-८४)

किञ्च (१)

अनपेक्षितबाह्यार्था योजना समयस्मृतेः ।

तथानपेक्ष्य समयं वस्तुशक्त्यैव नेत्रधीः ॥१८५॥

योजना कल्पनाऽनपेक्षितबाह्यार्था बहिरर्थसंकेतविषयमनपेक्ष्यैव समयस्य
प्राग्वृहीतस्य स्मृतेः सकाशाद् भवति तावत् । तथा समयमनपेक्ष्य वस्तुनः
स्वलक्षणस्य शक्त्या स्वाकारानुकारिविज्ञानजननसामर्थ्येनैव नेत्रधीर्जायते यदि
तदा को विरोधः । (१८५)

स्यादेतद् (१)

संकेतस्मरणापेक्षं रूपं यद्यक्षचेतसि ।

अनपेक्ष्य न चेच्छक्तं स्यात् स्मृतावेव लिङ्गवत् ॥१८६॥

रूपमक्षचेतसि कर्तव्ये संकेतस्मरणापेक्षं तदनपेक्षं पुनर्नाशक्तमिति
एवं तर्हि श्रुतावेव रूपं शक्तमिति स्यात् । न त्विन्द्रियबुद्धौ लिङ्गवत् । यथा
हि लिङ्गं न लिङ्गबुद्धौ साक्षाच्छक्तं किन्तु लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धिस्मृतावेव ।
तथा संकेतस्मरणे रूपं निमित्तं स्यात् । न चागृहीतं स्मृतिप्रतिबोधकमिति
निर्विकल्पकमस्य ग्रहणं प्राक् ततः स्मृतिः । ततश्च योजनेति क्रमः । (१८६)

कथं पुनरर्थसम्मुखीभावात् स्मृतिजन्मेत्याह (१)

तस्यास्तत्सङ्गमोत्पत्तेरक्षधीः स्यात् स्मृतेर्न वा ।

ततः कालान्तरेपि स्यात् कचिद् व्याक्षेपसम्भवात् ॥१८७॥

तस्याः स्मृतेस्तत्स्यार्थस्य संगमेन सम्मुखीभावेनोत्पत्तेः^३ । न त्वक्षधीर्यत्स्यात् ।
सा तु स्मृतेरर्थजनितायाः स्यात् । न वा स्मृतेरपि भवेत् स्मृत्यधीनतायां नार्था-
धीनता । यच्च स्मरणं भावि तन्नावश्यं^४ भवतीति कदाचिन्न भवेदपि । ततः स्मृतेः
कालान्तरेणापि स्यादध्यक्षधीः स्मृत्यनन्तरं क्वचिद्विषयान्तरे व्याक्षेपस्या-
शक्तिलक्षणस्य संभवात् । तन्निवृत्तौ सत्यां क्रमेण भवेत् । (१८७)

^१ “प्रत्यक्षं कल्पनापोढमि” त्यादि “अत्रैषा कल्पना नास्ती” त्यन्तः [प्रमाण]
समुच्चयो व्याख्यातः । ^२ शब्दार्थयोः । ^३ अर्थात्सैव स्मृतिः स्यात् । ^४ इच्छावशात् ।

स्यादेतत्प्रथममभिमुखीभवन्नर्थः स्मृ^१तेहेतुस्तत इन्द्रियज्ञानस्येति (१)

क्रमेणोभयहेतुश्चेत् प्रागेव स्यादभेदतः ।

अन्योक्तबुद्धिहेतुश्चेत् स्मृतिस्तत्राप्यनर्थिका ॥१८८॥

क्रमेणोभयहेतुरभिमतश्चेत् । यद्येवं पूर्वपरैकस्वभावसामर्थ्यस्य भावस्याभेदत-
स्तज्जन्यं द्वयमपि प्रागेव स्यात् न क्रमतः ।^२ स्यादेतद् (१) भावानां क्षणिकत्वा-
च्चान्यः स्मृतिप्रबोधकः क्षणोऽन्यश्चाक्ष^३बुद्धेहेतुश्चेत् । तत्राद्येपि क्षणे वाचक-
शब्दस्मृतिरनर्थिका (१८८)

यस्माद् (१)

यथा समितसिध्यर्थमिष्यते समयस्मृतिः ।

भेदश्चासमितो ग्राह्यः स्मृतिस्तत्र किमर्थिका ॥१८९॥

यथा समितस्य शब्दवाच्यतयाऽ^३र्थस्य सिद्धचर्थं समयस्मृतिरिष्यते ।^४ भेदो
विशेषोऽसमितः संकेताविषयश्चाक्षधिया ग्राह्यः । तत्र स्मृतिः समयस्य किमर्थिका
निष्प्रयोजना (१८९)

सामान्ये कालान्तरानुवर्तिनि संकेतः स एव स्मर्यत इति चेदाह (१) न (१)

सामान्यमात्रग्रहणे भेदापेक्षा न युज्यते ।

तस्माच्चतुश्च रूपञ्च प्रतीत्योदेति नेत्रधीः ॥१९०॥

सामान्यमात्रस्य ग्रहणेऽभ्युपगम्यमाने भेदस्य विशेषस्य संकेतविषयस्यापेक्षा
न युज्यते^५ यथा गौरित्युक्ते कीदृशो गौरिति । तस्मात्सामान्यवति विशेषे संकेत-
स्तेनैवार्थित्वाद् व्यवहारिणां । तथा च भेदश्चासमितो ग्राह्य इत्युक्तं । तस्मा-
च्चक्षुश्च रूपञ्च^६ प्रतीत्यासाद्योदेति नेत्रधीरित्यभ्युपगन्तव्यं । (१९०)

व्यवधानेनापि रूपकारणता स्यादिति चेत् । आह (१)

साक्षाच्चेत् ज्ञानजनने समर्थो विषयोक्तवत् ।

साक्षाच्च विषयो रूपादिः स्वग्राहकज्ञानजनने समर्थोऽक्षवत् । न व्यवधानेन ।
स्मृत्यधीनतायां दोषस्योक्तत्वात्^७ (१) तस्मादशब्दसंसृष्टार्थबलभावितद्रूपानुकारि 34b
प्रत्यक्षमनाविष्टाभिलापमविकल्पकमेव युक्तं ॥ × × ॥

^१ इन्द्रियज्ञानहेतोः । ^२ अतस्त्वभावत्वेन वा पश्चादपि अक्षणिकपक्षे ।

^३ स्मृतिविषयस्याक्षज्ञानेन ग्रहार्थं हि स्मृतिः । ^४ यत्र स्मृतिविषयादन्यो ।

^५ अथ कस्माद् द्वयाधीनायामुत्पत्तौ प्रत्यक्षमुच्यते न प्रतिविषयमिति [प्रमाण]
समुच्चयं व्याख्यातुमुपक्रमते ॥

६. प्रत्यक्षभेदाः

(१) इन्द्रियप्रत्यक्षम्

अथ कस्माद् द्रव्याधीनजन्म तत्तेन नोच्यते ॥१९१॥

अथ द्रव्याधीनजन्मविषयेन्द्रियोत्पत्तितदिन्द्रियज्ञानमिन्द्रियेणोच्यते व्यपदिश्यते प्रत्यक्षमिति प्रतिगतमक्षमप्रत्यक्षमिन्द्रियाश्रितमित्यर्थः : (१) कस्मात्पुनर्विषयेण नोच्यते प्रतिविषयमिति । (१९१)

न खलु व्यसनितया व्यपदेशो नियुज्यते । अपि तु (१)

समीक्ष्य गमकत्वं हि व्यपदेशो न गृह्यते ।

तच्चाक्षव्यपदेशेऽस्ति तद्धर्मश्च नियोज्यताम् ॥१९२॥

गमकत्वं समीक्ष्य परिभाव्य । तच्च गमकत्वमक्षेण व्यपदेशे प्रत्यक्षमित्यत्रास्ति^१ तस्य गमकत्वस्य व्यापकस्य धर्मो व्याप्यभूतो नियोज्यतां ।^२ (१९२)

ततो लिङ्गस्वभावोत्र व्यपदेशे नियोज्यताम् ।

निवर्तते व्यापकस्य स्वभावस्य निवृत्तितः ॥१९३॥

ततो व्यापकाभावात् व्यपदेशे धर्मिणि अत्र गमकत्वे साध्ये नियोज्यतां लिङ्गं । प्रतिविषयमिति व्यपदेशात् व्यापकस्य गमकत्वस्य निवृत्तितो निवर्तते नियोज्यतेति व्यापकानुपलब्ध्या तत्र नियोज्यत्वाभावः सिद्धः । (१९३)

क. अक्षाणां गमकत्वात् प्रत्यक्षम्

सञ्चितः समुदायः स सामान्यं तत्र चाक्षधीः ।

सामान्यबुद्धिश्चावश्यं विकल्पेनानुबध्यते ॥१९४॥

ननु सञ्चितालम्बनाः पञ्च विज्ञानकाया इति सिद्धान्तः । “तत्रा^३नेकार्थ-जन्यत्वात् स्वार्थे सामान्यगोचरः” मिति चोक्तं^४ । तथा च परमाणूनां समुदायः^५

^१ रूपशब्दादेः । ^२ अर्हता । ^३ पूर्वार्द्धेनान्वयो द्वितीयेन व्यतिरेकः ।

^४ यच्च वसुबन्धुनोक्तं । आयतनस्वलक्षणं चक्षुर्ग्राह्यत्वादि तत्प्रतिज्ञानानि स्वलक्षणविषयाणि, न द्रव्यं स्वलक्षणं प्रति । एकपरमाणु ।

^५ [प्रमाण] समुच्चये । ^६ रूपशब्दादेः अष्टद्रव्यत्वात् ।

JOURNAL

OF THE

BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

VOL. XXV]

1939

[PART II

Leading Articles

NOTES ON TWO HOARDS OF SILVER PUNCH- MARKED COINS, ONE FOUND AT RAMNĀ AND ONE AT MACHHUATOLI

By E. H. C. WALSH

In the following paper two separate hoards of silver Punch-marked coins are considered, the one found at Ramnā in 1935 and the other at Machhuatoli, in Lohanipur in 1937—both of which places are in the vicinity of Patna. They are discussed together as, although the two hoards differ from each other in certain respects, many of the remarks and conclusions apply to both the hoards.

Dr. K. P. Jayaswal has referred to the finding of these two hoards in an article on "A Jaina Image of the Mauryan Period" in the *Journal* of March 1937.¹

¹ "Jaina Image of Maurya Period" by K. P. Jayaswal—*J.B.O.R.S.* 1937, pp. 128-132; pages 131-2.

But as neither of them have been described and published, and it is desirable that they should be placed on record, I asked the Managing Committee of the Patna Museum, where the coins now are, if I might be allowed to examine them, with a view to their publication. The Committee were unable to allow coins of which they only possessed one specimen to leave the Museum, but resolved that Dr. Banerji Sastri very kindly examine the duplicate coins of the above two hoards and on his recommendation single specimens of them not exceeding fifty in number be sent to me for examination and return. I am greatly indebted for this to the Managing Committee, and to Dr. Banerji Sastri for having so kindly selected the fifty specimens representative of the Machhuatoli hoard. In the case of the Ramnā coins, as there were no duplicates, the President kindly sent me photographs of the Obverses and the Reverses of the 46 coins which were obtained from that hoard, and my examination of them has, therefore, been made from the photographs. The two photographs of the Obverses are given in Plates II and III. I have not shown the photographs of the Reverses as the Marks are mostly very faint, and are of the usual nature of the Reverse Marks on the Older Class of coins and do not call for special notice.

Description of the two Hoards

The particulars of the two hoards are given in the Treasure Trove Reports below:—

THE RAMNĀ HOARD

Treasure Trove Report on the 46 silver punchmarked coins, found in Ramnā, Patna, in 1935

"On Friday the 14th June 1935, in the Dhanesh Chandra Roy's Street, Ramnā, Patna, an earthen pot full of silver punchmarked coins was found at a depth of 8 to 10 feet in the Sewerage Excavation. It is said that there were innumerable coins in the vessel. Out of these, 46 coins could be acquired for the Patna Museum. After their chemical examination they were found to be of silver metal with little mixture of copper and iron etc. The coins weighed between 40 and 52.14 grains. The above coins were found along with a large number of finished and unfinished beads and rock crystal wares of the Maurya and Pre-Maurya periods. Out of the 46 coins two are small broken pieces. One is a dumpy coin of very early type.

It will appear from the photographs of the coins that no two coins are exactly similar to each other."

THE MACHHUATOLI HOARD

Report on the 2232 silver punchmarked coins found in Machhuatoli, Patna, in the year 1937

On the 24th of February 1937, in the Machhuatoli Lane, Patna, an earthen pot full of silver punchmarked coins was found at a depth of about 6 to 7 feet from the newly excavated longitudinal trench dug out for the Patna Sewerage.

It is believed that there were innumerable coins in the vessel but only 2232 could be acquired under

the Treasure Trove Act and also by private treaty. Out of these only 730 coins were acquired under the Treasure Trove Act. After their chemical examination, they were found to be of silver metal with little mixture of copper and iron etc. Average weight of the coins is a little less than 52 grains. Many terracottas, beads, stone sculptures and cross-bars of the Maurya and Pre-Maurya periods have been unearthed in the vicinity of Machhuatoli during the last four years. About 1500 of the Machhuatoli Coins were sent to Mr. Durga Prasad for classification, and he has noted on their envelopes the Marks which appear on the coins and has noted a reference to the Plates on which similar coins have been described and illustrated by him in his very complete *Corpus* of Punch-marked coins.¹ Several of those coins are included in the 50 specimens now considered.

The Obverse Marks

The Obverse Marks which occur on the coins are shown in Plate I and are noted against each coin in the List of the Coins. I have not entered the Reverse Marks in the case of the Pre-Mauryan Coins, of the Older Thin Type, as they are mostly worn and indistinct, and are of the kind usually found on that class of coins. I have, however, in the List of the Machhuatoli coins, noted the cases in which the Mauryan Mark of the Hill-Crescent has been subsequently stamped on the Reverse of the older coins

¹ "Classification and Significance of the Symbols on the Silver Punch-Marked Coins of Ancient India," J.A.S.B., 1934, Numismatic Supplement, No. XLV., pp. 5-59 with 32 Plates.

authorising their continuance in circulation in the Mauryan Empire. As in the case of all this type of the older coins, there are a group of five marks, two of which are always the Six-Armed-Symbol in one of its varieties, (Plate I, Nos. 1a-1x) and the Sun (No. 2). In the case of the Later Small Thick Mauryan coins, the form of the Six-Armed-Symbol is always that shown as No. 1b.

The Later Coins

The Later Thick coins introduced a new series of Marks but several of the Marks on the older coins continued in use. Thus, besides Marks Nos. 1 and 2, Marks 6, 8a, and 9a, on Plate I occur on the nine Machhuatoli coins of the Later Class, (Nos. 16 to 24) in the List of those coins. The New Series of Marks which occur on those coins are shown as Nos. A to N on the Plate. Of these, Mark C, "Tree-in-Rail", is also a Mark on the earlier coins. It is now generally accepted that the Smaller Thick coins are of the Mauryan Empire. This is shown by the fact that they are always found in Mauryan strata, and frequently together with other Mauryan objects, and from their bearing Marks, which are on other independent evidence directly connected with the Mauryan Empire, of which the most conclusive are the Hill-Crescent and the Peacock.

A strong confirmation of their later date, if one were needed, is furnished by two hoards of punch-marked coins, both found in the Bhiri-Mound at Taxila, each of which was dated by an extraneous coin contained in them. The Larger Bhiri-Mound Hoard

found in 1924, in a stratum already fixed as belonging to the third or fourth century B.C., consisted of 1171 silver coins all of the Older Thin Type together with two gold coins of Alexander the Great and one of Philip Aridaeus, "fresh from the mint" and an Achaemid sigloo of Darius of the fourth century B.C. The coin of Philip Aridaeus fixes the date of the deposit at about 317 B.C. The other, the Smaller Hoard which was found in 1912 consisted of 175 coins of the Later Thick class and contained a coin of Diodotus. I have examined these two hoards, and the examination will shortly be published as a Memoir of the Archaeological Survey of India. The examination of the coins leads to the conclusion that the coin of Philip Aridaeus fixes the *latest date* of the hoard of the Earlier coins at 317 B.C., and that the coin of Diodotus fixes the *current* date of those Later Thick coins at 248 B.C., and proves conclusively that the Later Thick Type was not in existence in 317 B.C.

*The Date of the Deposit of the Ramnā Board was
earlier than that of the Machhuatoli Board*

As far as it is possible to judge of the nature of the Ramnā hoard of "innumerable coins" from the 46 coins which it was possible to acquire for the Patna Museum, it is the Older deposit of the two, as all the coins are of the Earlier Class and none of them bear any Mauryan Mark on the reverse which would show that they were subsequently authorised for continued circulation in Mauryan times. On the other hand, of the 50 representative specimens of the Machhuatoli hoard, only 15 coins are of the Earlier

Class and 8 of these bear the distinctive Mauryan Mark subsequently stamped on the reverse, showing that they were in continued circulation in Mauryan times, while 35 coins, namely more than two-thirds, are of the Later Class. On the analogy of the Bhir-Mound coins there may be at least 70 years between the two.

But neither of these hoards is as old as the hoard of 108 coins found at Golakhpur in Patna City in 1917, which was uncovered by the erosion of the bank of the Ganges, at a depth of 15 feet below the present surface and was described in this Journal¹. The groups of the Marks on those coins differ from those that have been found elsewhere, from which it would appear that they were the local coinage of this neighbourhood. Mr. Durga Prasad also considers that those coins "are the earliest known coins of 32 ratis weight with 5 symbols."²

*The Subsequent Mauryan Marks on the Older
Machbhuatoli Coins*

The distinctive Mauryan Mark, the Hill with a Crescent on the top, the *Rājanka* of Chandra Gupta³,

¹ "An Examination of a Find of Punch-Marked coins in Patna City, with reference to the subject of Punch-Marked coins generally" by E. H. C. Walsh, J.B.O.R.S., 1919, pp. 1-72, with 4 Plates.

² "Observations on Different Types of Silver Punch-Marked coins, their Periods and Locale" by Durga Prasad, J.R.A.S.B., 1937. Numismatic Supplement, No. XLVII, pp. 51-92, with 11 Plates; p. 78.

³ Mr. Durga Prasad first pointed out the connection between the Mark of a Hill-with-Crescent with Chandra Gupta, in a Paper read before the Numismatic Society of India "Observations on the Silver Punch-Marked Coins of Ancient India, and their Age" pp. 7-8. Benares 1931, and has adduced convincing evidence in support of it in J.R.A.S.B. 1937. Numismatic Supplement XLVII, pp. 61-62, already referred to.

occurs on the reverse of six of the fifteen specimens of the Older Coins, as shown in the List of those coins, to authorise their continued circulation. The Mark is in every case distinct from the original Reverse marks already on those coins; it is sharp and clear while the original marks are worn away, and in some cases is stamped *over* the previous Marks. The practice of stamping an Obverse-Mark of smaller size on the Reverse of a coin of a different area to authorise its circulation in the area represented by that Obverse mark was already prevalent in Pre-Mauryan times, as is shown by the Larger Bhīṛ-Mound Hoard. Such mark, therefore, never occurs on a coin on which that Mark occurs on the obverse. There is, however, an exception to this on the Later Mauryan Coins in the case of the Marks of the Hill-with-Crescent and the Hill-with-Peacock, which would appear to be the distinctive Mark of Asoka¹, as these two Marks are Empire-Marks and do not indicate any particular area.

The restamping of Earlier coins with the Mauryan Hill-with-Crescent Mark to authorise their continued circulation also occurs in the case of the hoard of Mauryan coins found at Gorho-Ghat, which was described in this journal², in which three earlier coins (Nos. 42, 48 and 50) were thus restamped.

¹ In the latter article, Mr. Durga Prasad notes that Carlyle noticed the figure of a peacock engraved on the Asokan pillar of Lauriya Nandangarh, which he took to be the royal mark of Asoka. A.S.I.R. 1877-80.

² "An Examination of Fifty-eight Silver Punch-Marked coins found at Gorho-Ghat" by E. H. C. Walsh. J.B.O.R.S., 1919, pp. 463-493.

The wide circulation of the Pre-Mauryan Coins

Some of the Ramnā coins and also some of the specimens of the Pre-Mauryan Machhualoli coins bear the same group of five Obverse Marks as coins of the Bhir-Mound. Thus 485 coins of the Bhir-Mound have a distinctive Mark of a Hare-on-a-Hill (Mark 4 on Plate I). From their large number, and from the great number of them with blank reverses, or with few reverse marks, showing that they had not had long circulation and from other considerations, they would appear to have been the *latest* coins of that hoard, and to have been the current coins at the time of deposit in the hoard, about 317 B.C. I have called those coins Class A, and have divided them into Sub-Classes according to the varying Fifth Mark.

Thus, Class A. 1. of which there are 207 coins bear the following group of Marks; Nos. 1 and 2 of Plate I, and the Bull, No. 3, and the Hare-on-a-Hill No. 4, and the Elephant No. 7. Six of the Ramnā coins (Nos. 5, 7, 9, 17, 32 and 34 of the List) and five of the Machhualoli specimens (Nos. 4, 5, 6, 7 and 8 of that list) bear the same group of Marks, and are, therefore of the same coinage. Similarly other coins in both these hoards correspond to certain coins in the Bhir-Mound Hoard, as shown below:—

	Number of coins	The numbers of the coins in the Lists of the Ramnā and the Machhuatoli coins	Bhir-Mound Hoard	
			Class	Number of coins
Ramnā ..	6	5, 7, 9, 17, 32, 34	} A. 1.	207
Machhuatoli	5	4, 5, 6, 7, 8 ..		
Ramnā ..	1	40	A. 2.	29
"	1	13	A. 4.	19
Machhuatoli	1	11	A. 7.	14
Ramnā ..	1	31	A. 8.	9
" ..	3	16, 29, 41 ..	A. 23.	4
" ..	1	2	A. 31.	2
" ..	1	15	} B.b.8.	1
" ..	1	3		
Machhuatoli	3	9, 14, 15	B. e.	21
Ramnā ..	1	27	C. 1.	70
Machhuatoli	1	12	D. 3.	38
"	Bearing the first Four Marks the same as No. 12.	D.1-4	147
Ramnā ..	1	39	I. 3.	2
" ..	1	14	} J. 1.	10
Machhuatoli	1	13		
Ramnā ..	1	46	L. 1.	18
" ..	1	44	L. 4.	2
" ..	2	6, 35	M. 2.	4
" ..	2	18, 28 (two very old coins)	M. 4.	3
" ..	1	42. Four Marks same as	N.	8
" ..	1	36	Q. 4. b	5

Total Ramnā 26 Coins; Machhuatoli 10 Coins.

As regards 9 of the Machhuatoli specimens of the Older Class (Nos. 1 to 9 in the List of those Coins) Mr. Durga Prasad has noted on the envelopes of the coins, a reference to the Plates of his *Corpus*, already referred to, of similar coins which were obtained by him at different places in Northern India. When coins of the same coinage are found at Taxila and at Patna, it is to be expected that they should also be found at intermediate places.

This wide circulation fully accounts for the varying number of the test-marks on the reverses. Such coins as Ramnā No. 22 with 8 reverse-marks, and Nos. 14, 28, 34 and 41 with 9 reverse-marks; and of the Machhuatoli coins, No. 3 with 8 reverse-marks and No. 33 with 12 reverse-marks must have done a great deal of travelling.

The Prevalence of certain Marks

A more difficult question is the universal occurrence of the two Marks, the Six-Armed-Symbol and the Sun on all Pre-Mauryan coins of the Five-Mark-Group System, wherever they are found. This question can only be answered when we are able to get back to the origin of that coinage. The earliest specimens at present known are already as developed and complete as the latest and there is no sign of evolution. Its origin must be much further back than the earliest specimens which are at present known.

Two other Marks of very general occurrence are the Bull and the Elephant, not only on the Five-Mark-Group coins, but also on the other Four-Mark-

Group coins which have, so far, only been found in the area associated with the ancient Kingdom of Kosāla. In the Hoard of those coins found at Paila in the Kheri District of the United Provinces in 1912, out of 1013 coins the Elephant occurs on 990 and the Bull on 23. The Elephant has always been a symbol of sovereignty in India, and the Bull has been connected with the worship of Siva, which the excavations at Mohenjo-Daro have shown to have been the prevalent religion even at that date, 3000 to 2700 B.C., and this would appear to be their significance on the coins.

*The continuance of Marks of the Older Class on
coins of the Later Class*

Certain of the Marks on the Older Class of coins also occur on coins of the Later Class. To take an example from such of those Marks which occur on the present coins:—

Of the Marks shown on Plate I, the Sun, (Mark 2) occurs on all the 35 Later Machhuatoli specimens, and the Six-Armed-Symbol in variety 1*b*., on all but one of them, on which it is variety 1*a*. The other Marks which also occur on the Later coins are Nos. 4*b*, 6, 8*a*, 9*a*, 10, 12*a*, 15*b*, 20, and 21 (either with or without the Taurines).

The four Marks, 1*b*, 2, 4*b* (Dog with an Animal in its mouth) and 9*a* (Three Arches in a Row), corresponding to Class *Be* of the Bhir-Mound coins, occur together with Mark 7 (Elephant) on two of the Older Machhuatoli coins (Nos. 9 and 14), and, together with Mark 6 (The "Caduceus"), on coin No. 15. This

group of four Marks, together with a Mauryan Mark as the fifth Mark, occurs on 60 of the coins of the Later Class in the British Museum¹. From this it would appear that the Older coins which bear that group of four Marks, were the current coins, or were in circulation, when the Mauryan coinage was introduced, and that the same coinage was continued with the substitution of a Mauryan Mark for the former fifth Mark. This also suggests that variety 1*b*. of the Six-Armed-Symbol is later than other varieties, which may be of use in dating other Earlier coins which bear that variety. Mark 4*b*, occurs on only one of the Later Machhuatoli specimens.

The "Caduceus" (Mark 6) is a very prevalent Mark on the Later coins. It occurs on the Ramnā coins Nos. 10 and 40, and on the Earlier Machhuatoli specimens Nos. 1 and 15 and on 13 of the Later specimens, two of which are shown on Plate IV; 18 and 19. Mark 8*a* (Four "Beetles" in a Square Enclosure) occurs on Ramnā coin No. 13, and on Machhuatoli Later coin 22 (Plate IV, 16). The Mark on the Later smaller coin is, necessarily smaller.

The Mauryan Coins of the Later Class—

Thirty-five of the specimens of the Machhuatoli coins are of the Later Thick Class of the Mauryan Period. They are of the usual character of those coins, and bear distinctive Mauryan Marks, and I have therefore included only 9 of them, which have some special feature, in the List of the Coins (Nos. 16 to 24).

¹ "Catalogue of the Coins of Ancient India," by J. Allan, M.A., F.S.A., 1936, pp. 46-52.

The Reverse Marks

The Reverse Marks on the Later Class of Punch-marked coins are of an entirely different nature from those of the Older Class of the coins. They are not the haphazard marks of shroffs and bankers punched in varying numbers on the blank reverse during the course of circulation which was no longer necessary when there was a generally recognised Empire Coinages, and the bankers would no longer need to test unfamiliar "foreign" coins, but are Authority-Marks on a definite system. They are Marks which also occur as Obverse-Marks, but, except in the case of the Hill-with-Crescent, and the Hill-with-Peacock, do not occur on coins which have that same mark on the Obverse. They are much smaller than the corresponding Obverse-Mark. In no case is the reverse of this Class of coin blank, which shows that the Reverse-Mark was stamped on at the time when the coin was minted. There is generally only one Mark on the reverse; of the 35 Machhuatoli specimens, 25 have only one Mark, the remaining 10 have two Marks. The Marks on these coins are the same as Marks which occur on the British Museum coins of this Later Class. They are shown in Figs. *a, b, G, H, I, J, K, L, M, N*, on Plate I. The Hill-with-Crescent does not occur on the Reverse of the specimens, but occurs on the Obverse of 9 coins. It is seen on Nos. 13, 14, 15, 16 and 17 on Plate I, on two of which, Nos. 13 and 14, it occurs together with the Hill-with-Peacock. The Hill-with-Peacock occurs on the Obverse of 3 of the coins, and on the Reverse

of 7 coins, on two of which (13, 13a and 14, 14a on Plate I) it occurs on the Obverse and Reverse of the same coin.

This fact accounts for the occurrence of both these marks on coins of Asoka. Examples of this are shown on Plate IV, No. 5.

It occurs on the Reverse of 38 of the British Museum coins on 16 of which it also occurs on the Obverse. As already noted, the Peacock (*Māyura*, *Maur*) appears to be the individual Mark, the *Rajanka* of Asoka, as the Hill-with-Crescent was of Chandra Gupta, which also continued to be the distinctive Mark of the Mauryan Empire. With the exception of these two Marks, it would appear that, as in the case of the Older Class of Pre-Mauryan coins, Obverse Marks stamped on the Reverse are Area-Authority Marks to authorise the circulation of coins of another area for circulation in the area indicated by that Mark. Where there are more than one such Mark, both the Marks may have been stamped on the coin at the time of minting to authorise its circulation in both those areas, or one of the Marks may have been subsequently added to extend the circulation of a coin issued for a particular area.

The Taxila Mark occurs on the Reverse of 5 of the coins. It is shown on Plate IV.12a. The "Caduceus" occurs on the Reverse of 3 coins and on the Obverse of 13 of the coins; it is shown on Plate IV.18.

The Weight of the Coins

The coins are all of the usual standard of nominally 32 ratis. The weights of the Ramnā coins have

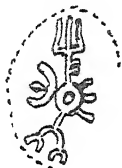
not been given. The 15 Machhuatoli specimens of the Older, Pre-Mauryan Class vary from 46 grains to 51.75 grains, with one coin (No. 15) of 38 grains, and the 35 Later Mauryan Specimens contain one coin of 45 grains, two of 53 grains, and the rest vary from 46 to 52.75 grains.

Round and Square Coins

The two hoards, as is invariably the case, contain both round and square coins. Both forms are of the same metal and standard of weight, and bear the same Marks and, in the case of the Older Thin Coins were both cut out of a thin sheet of metal. In the case of the Later Thick coins, however, there is a distinct difference in their manufacture; the square coins were cut out of a thick sheet of metal, but the round coins were cast as a round pellet which was beaten out flat. No solution has yet been arrived at for these different forms in concurrent circulation.

A Unique Coin

Coin No. 30 in the Ramnā List of Coins, Nos. 30 and 30a on Plate III, (Patna Museum No. 799) which is a copper clump bears Marks on both faces which are different from those on any Copper Punch-Marked Coin, that has, so far, been published. The Mark on the one face, so far as can be made out from the photograph is as shown (enlarged).

OBVERSE
PLATE III 30

REVERSE
PLATE III 30a

The Marks are different from those on other known copper Punch-Marked coins. I am obtaining a cast of this coin, which will be published subsequently. The coin did not form part of the Ramnā hoard. It was found on the 14th June 1935 at a depth of 12 feet. Its weight is 90.10 grains, which is difficult to connect with Kautilya's standard of the copper paṇa of 80 ratis, which at the "full weight" of the rati as 1.8 grains, is 124 grains. The coin would have to have lost more than a quarter of its weight from that standard, of which there is no indication or reason to suppose. Its weight is equal to three quarters of a paṇa. From the distinctive nature of its Marks, this may be the oldest copper coin yet known.

The weight of the coin is 90 grains. It is difficult to allot this weight in the systems of weights and coins mentioned by the early Indian writers. The standard copper coin was the Kārshāpaṇa or Paṇa of one Kārshā weight of 80 ratis, or 146.4 grains according to Cunningham's calculation of the rati. The present coin of 90 grains is thus a little more than .61 of the Kārshāpaṇa, which does not approximate to any mentioned or probable division of that weight.

THE RAMNĀ COINS

Plate I	Serial No.	Museum No. of the coin	Size	Obverse	No. of Marks	Reverse
	1	824	.65 × .60	1a. 2 × × × ×	..	Blank.
	2	829	.65 × .65	1f. 2. 4. 22a. 7. Class A. 31. Clear Marks.	6	Faint Marks.
	3	830	.70 × .50	1b. 2. 18a. 54. There are only 4 Marks. Mark 54 occurs on only one coin of the Bhīr-Mound coins (a Double-Obverse coin), together with Mark 18a. The Fifth Mark being 4f. Class B.b. 8b.	..	Blank.
	4	831	.70 × .50	1f. 2. Top of Tree and Rail × ×	..	Blank.
	5	832	.85 × .60	1a. 2. 3. 4. 7. Class A. 1	..	Blank.
	6	833	.80 × .47	1e. clear. 2. 38. (Fish Tank), 34 Forward curving Horn shows in front of the two Ears (Rhino) 7. (not showing) Class M. 2.	..	Blank.
	7	834	.80 × .67	1a. clear 2. 3. (Hump showing, but the head is off-side the coin) 4. Hill part not on the coin) 7. Class A. 1.	6	Faint marks.

Plate I	Serial No.	Museum No. of the coin	Size	Obverse	No. of Marks	Reverse
	19	796	.60 × .60	an enclosure. There are traces of 8 faint marks on the Reverse which show this to be a very old coin. 1a. 2. 3. 7. X (A Fragment) showing only 1a. and other confused and indistinguishable marks. (A fragment) only one mark, which from the shape of the ears, appears to be the Rhinoceros appears on the coin.	3	..
	20	797	.67 × .50		4	..
	21	798	A fragment		4	Faint marks.
	22	800	.90 × .85	1a. [?] 2. 7. 48. (half on the top edge of the coin and other indistinguishable Marks); a very old coin. None of the Marks on this coin are complete or can be identified.	8	Decipherable, but confused, a very old coin. Indistinct
	23	795	.56 × .50	1a. 2. 4. (One arch of the Hill shows below the Hare at the bottom of the coin, and two indefinite marks) C l a s s A. 1. 2. and indistinguishable marks ..	3(?)	Indistinct
	24	802	.68 × .68 Round		(?)	Indistinct.
	25	803	.70 × .70 Round		5	Indistinct.
	26	804	.70 × .65 Round	1a. 2. 3. 4. Two of the Hill arches show under the Hare, at the foot of the coin.	1	Indistinct.

27	805	.80X.70 Round	Bull, overstamped by 2. X Class A. 1a. 2. 3b. 2i. 7. (clear marks) The Bull on this coin, appears, from the group of Marks to be the Bull-on-a-Hill, only one arch of the Hill appears on the coin under the front leg of the Bull. The coin is Class C.1. of the Bhiri-Mound coins	9	Confused.
28	801	.95X.77 Round	1f. 2. 35. 34. 40. (clear marks), and several reverse marks. Class M. 4. There are a number of very worn reverse marks on the reverse of this coin. 1. 2. 3. 4. 15b. (The Tree only showing) =Class A. 23.	9	Confused.
29	807	.80X.77 Round		5	Faint marks.
30	799	.65X.45 Copper	<p>The "Dumpy Coin" It is of a kind entirely different from the others. Only portion of one mark can be made out with a strong magnifier as shown (—). It is unlike any Mark found on other Punch-Marked coins. The Mark as it now remains on the coin is shown as 30a. on Plate III. The Marks on the</p>

Plate I	Serial No.	Museum No. of the coin	Size	Obverse	No. of Marks	Reverse
Top Row	31	808	.70 × .60 Round	side of this coin which is shown as the Reverse are not Reverse Marks—the coin is struck on both faces. The Marks are different to those found on other Punch marked coins. 1a. 2. 3. 4. (The Hill and the hump of the Hare showing) 20. Class A. 8. 1a. 2. 3. (Head and horns showing) 4. 7. Class A. 1. 1a. 2. × × × 1a. 2. 3. 4. 7. Class A. 1. 1e. 2. 38. 34. 24a. Class M. 2. 1b. 2. 7. 46. 48. Class Q. 4b. and 3 Reverse Marks. 1a. 2. 3. (Back half of Bull, the hump showing) × × × 1. 2. × × × 1. 2. 18a. 50. Class I. 3.	4	Faint marks.
	32	809	.80 × .65 Round		Blank	..
	33	810	.70 × .70 Round			Faint marks.
	34	811	.85 × .75 Round		9	A Taurine clear; Others Faint.
	35	812	.85 × .75 Round		5	Faint.
	36	813	.77 × .75 Round		3	Worn.
	37	814	.63 × .57		8	Faint.
	38	815	.50 × .47		6	Faint.
	39	816	.66 × .55		4	Faint.

40	817	.80 X .50	1a. 2. 3. 4. The two ears of the Hare like a crescent (compare with serial 41) and its head show, and the top arches of the Hill are along the bottom edge of the coin. 6. Cl a s s A. 2.	6	Faint.
41	818	.60 X .60	1a. 2. 4. 15b. one side of the Tree only shows 7. = Cl a s s A. 23.	9	Faint.
42	819	.85 X .80 Round	1a. 2. (stamped over 1b.) 24a. 37. X Similar to Cl a s s N.	8	Indistinct.
43	820	.77 X .75 Round	1m. 2f. X X	7	Decipherable.
44	821	.75 X .60 Round	1h. (Half the Mark shows, including the halves of the two fish) 12a. (the Tree part only showing) 7. 40 = Cl a s s L. 4.	5	One clear; others faint.
45	822	.67 X .50	1x. (Triskalis). 2. 3. 20 (?) (overstamped by 2.) X	2	Confused.
46	823	.75 X .46	1. 2. 12a. 3. (The Head of the Bull is outside the bottom of the coin), 7. Cl a s s L. 1.	3	Two clear; one faint.

I. THE OLDER THIN PRE-MAURYAN COINS

En. No.	S. No.	Patna M. Coin No.	Weight	Size	No. on Plate IV	Obverse Marks	No. of M.	Marks on the Reverse
2	1	663	51.75	.62 X .60	..	1a. 6 and indistinct Marks ..	1	Indistinct.
3	2	686	46.0	.85 X .47	1, 1a	1h. 2. 3. Lower part of a Hill Mark. X.	2	1 worn, and sharp and clear
4	3	691	47.75	.77 X .47	2, 2a	1b. 2. 3. X X ..	8	7 old and over-stamped in the centre.
6	4	695	48.0	.65 X .58	4	1a. 2. 3. 4. (portion) 7 (over-stamped by 2.) Class A. I.	2	1 old and Mauryan Mark
7	5	O	47.50	.66 X .63	5, 5a	1a. 2. 3. 4. (top portion) 7 Class A. I.	1	 sharp and clear.
10	6	789	46.0	.73 X .58	10	1a. 2. 3. 4. (Hare showing) 7 Class A. I.	6	Worn marks.
11	7	710	47.0	.76 X .60	..	1a. 2. 3. 4. 7. Class A. I.	7	Worn marks.

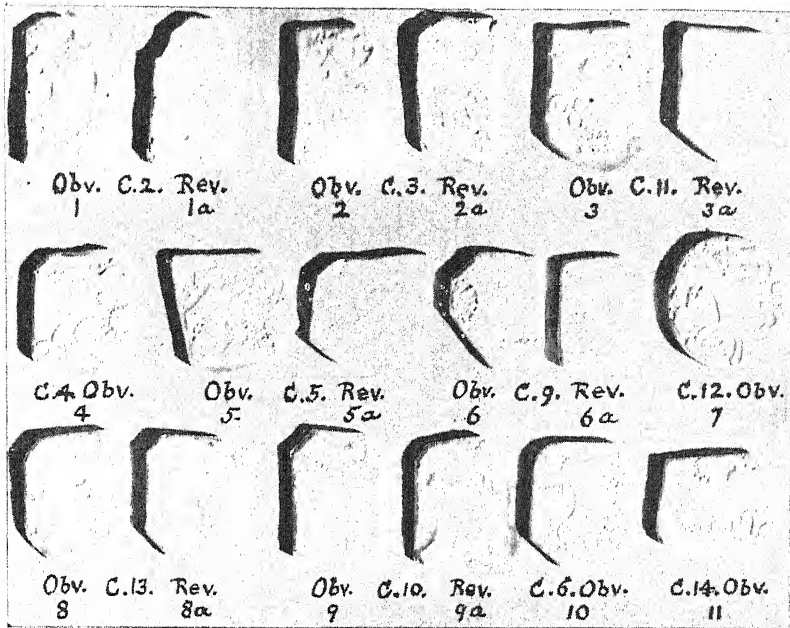
12	8	711	48.75	.76 × .60	..	1a. 2. 3. 4. 7. Class A. I. ..	6	5 worn marks and sharp and clear.
31	9	1354	50.0	.62 × .52	6,6a	1b. 2. 4b. 9a. (centre Arch and part of right hand Arch showing). 7. Class B. e. I.	3	2 old marks and clear.
38	10	D.	47.75	.73 × .53	9,9a	1. 2. 7. part of a Hill Mark. X. Very worn, and a small Reverse Mark.	12	Confused Marks.
39	11	E.	50.0	.76 × .52	3,3a	1a. 2. 3. 4. 24a. Class A. 7 ..	6	5 worn marks, and a later mark
41	12	G.	47.0	.76 × .71 Round	7	1a. 2. 5. 9c. 13. Class D. 3 ..	6	Clear marks.
42	13	H.	50.0	.71 × .56	8,8a	1. 2. 11a. 21. 7. Class J. 1 ..	5	4 clear Reverse Marks and
45	14	K.	50.75	.67 × .56	11	1b. 2. 4b. 9a. 7. Class B. e. 1	5	Worn Marks.
35	15	A.	38.0	.63 × .47	..	1b. 2. 4b. 6. 9a. Class B. e. (-)	1	Blank Reverse and

II. EXAMPLES OF THE LATER THICK MAURYAN COINS

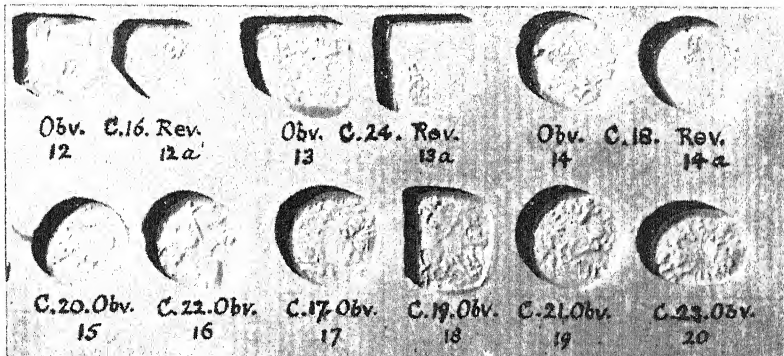
En. No.	S. No.	Patna M. Coin No.	Weight	Size	No. on Plate IV	Obverse Marks	No. of M.	Marks on the reverse
17	16	1269	50.25	.48 X .42	12, 12a	1b. 2. 9a. X X	2	G (The Taxila Mark), H.
21	17	1278	50.0	.60 X .56 Round	17	1b. 2. A. B. (The Crest and Tail of the Peacock showing over stamped by 2) F	1	B. (Peacock clear).
22	18	1279	52.75	.56 X .56 Round	14, 14a	1b. 2. A (with a dot in each Arch.) B. (Peacock)	1	B (Peacock clear).
23	19	1289	51.75	.59 X .48	18	1b. 2. 6. C. D.	2	Indistinct Marks.
29	20	1331	52.50	.54 X .44 Round	15	1b. 2. 6. A. X	3	Indistinct Marks.
36	21	B.	50.0	.57 X .52 Round	19	1b. 2. 6. C. E. (Head over stamped).	1	B. Peacock (The Hill Part showing).
40	22	F.	52.60	.58 X .52 Round	16	1b. 2. 8a. (Debased Form) A. (Top part) X	1	Indistinct mark.
43	23	I.	49.25	.60 X .46 Round	20	1b. 2. 6. C. (The Tree-part) X	1	Indistinct mark.
49	24	O.	51.75	.52 X .51	13, 13a	1b. 2. A. B. F.	1	B. (Peacock), Half showing.

THE MACHHUATOLI COINS

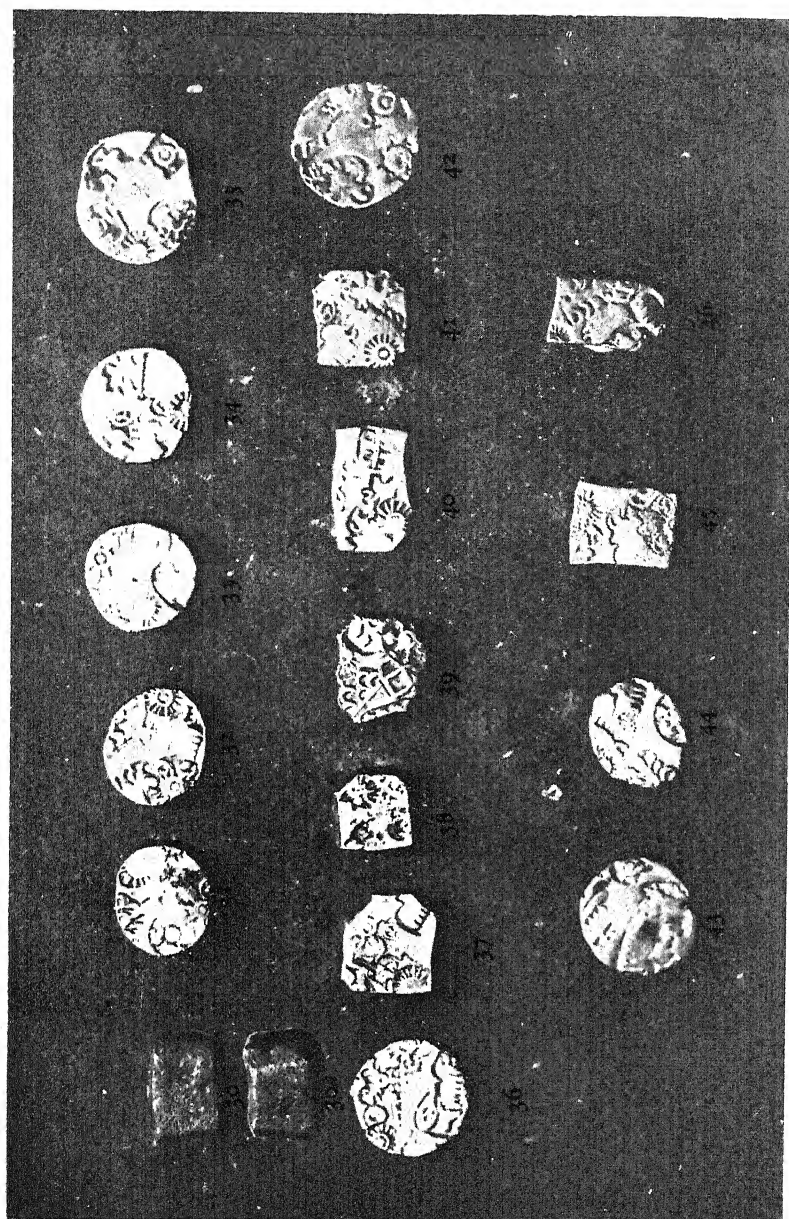

THE EARLIER THIN COINS

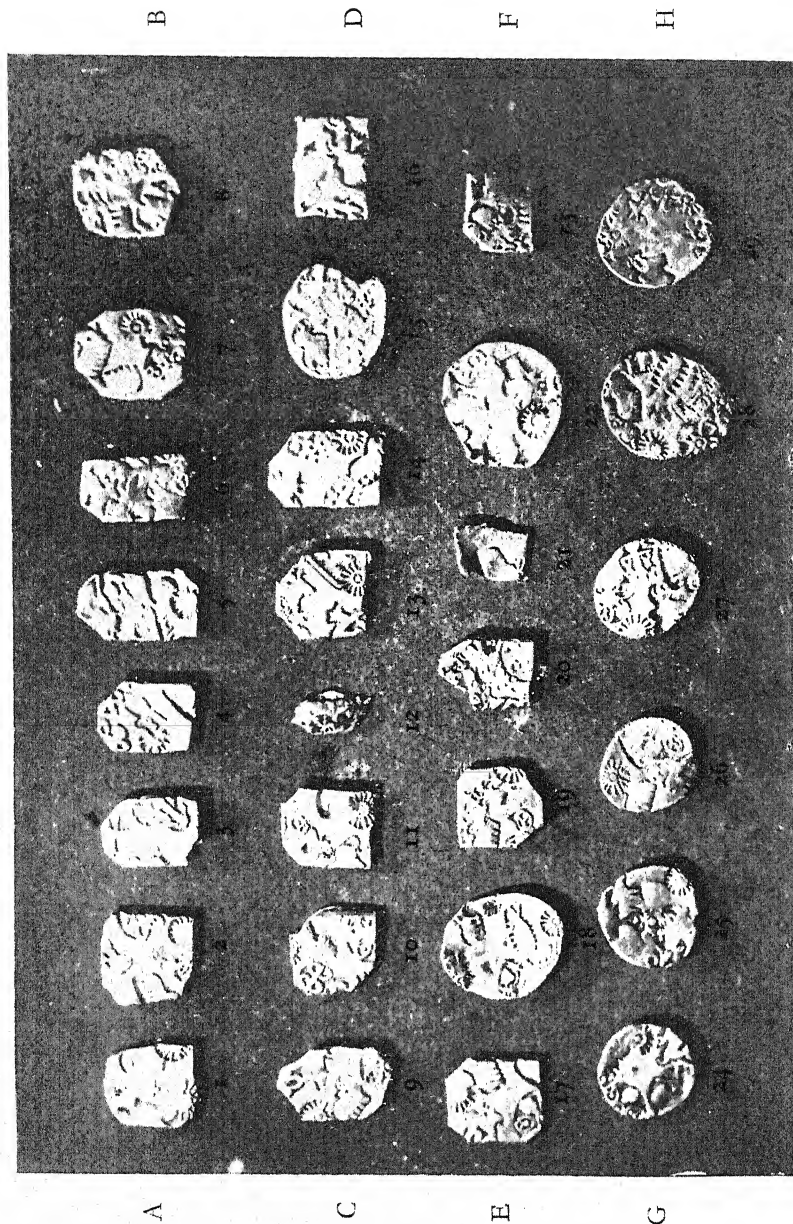
THE LATER THICK COINS

THE RAMNĀ COINS (OBVERSE)

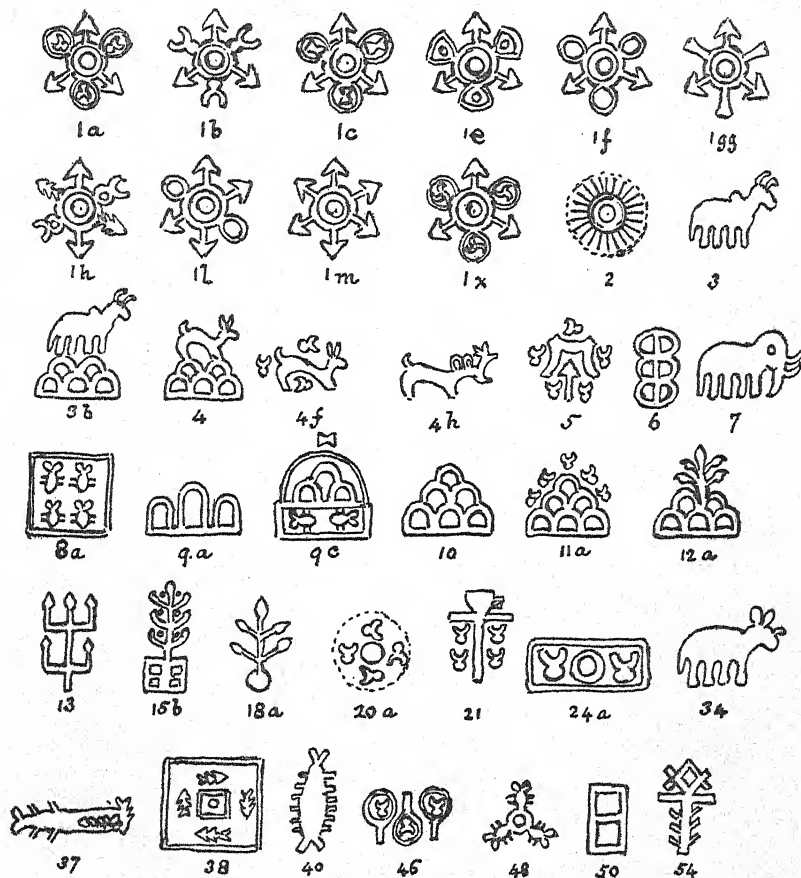

THE RAMNĀ COINS (OBVERSE)

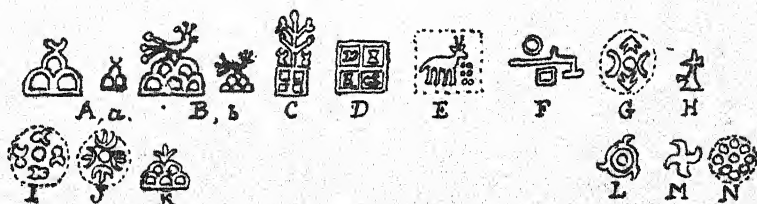
THE MACHHUATOLI COINS

PLATE I

OBSERVE MARKS

THE EARLIER THIN COINS

THE LATER THICK COINS

Miscellaneous Article

SOME UNPUBLISHED LETTERS RELATING TO ANGLO-NEPALESE RELATIONS IN THE BEGINNING OF THE 19th CENTURY

By KALIKINKAR DATTA

As the English East India Company was gradually establishing its authority over Bengal and Bihar during the post-Plassey period, the Gurkhas rose to power in the territory, skirting the northern frontier of Hindustan, and finally subjugated the Nepal valley in 1768 A.D. under the leadership of Prithvi Narayan. A collision between the Gurkhas and the new rulers of Bengal was thus inevitable, particularly because the former occasionally encroached on the northern frontier of Bihar and also interrupted Bengal's age-long commerce¹ with Nepal and Tibet.

The relations between the Gurkhas and the rulers of Bengal (at first the Nawabs and then the English) have not yet been studied with adequate reference to the materials that are most likely lurking in the records of the East India Company. We get only brief accounts of these in the *Siyar-ul-Mutakherin* by Ghulām Husain, the *Khulāṣat-ut-Tawārikh* by Kalyān Singh², Prinsep's *History of the Political and Military Transac-*

¹ K. K. Datta, *Bengal Subah*, Vol. I, pp. 258, 267, 269; *Memo-randum by Mr. Bogle on the trade of Tibet*, in *Indian Historical Quarterly*, June, 1933; Long, *A selection from unpublished Records of the Government*, Vol. I, p. 250.

² Oriental Public Library manuscript, f, 106.

tions in India during the Administration of Marquess of Hastings, published in 1825¹, Edward Thornton's *History of the British Empire in India*, published in 1846² and Cornwallis Correspondence by Ross. Some modern writers³ have referred to early Anglo-Nepalese relations mainly on the authority of Prinsep. Thus we find that Mir Kasim, Nawab of Bengal, sent an expedition to Nepal in 1762, but his army was signally defeated under the walls of Makwanpur. An expedition, sent by the English a few years later, at the suggestion of Mr. Golding, the Commercial Resident at Betiah,⁴ also met with failure and disaster. It was commanded by Major Kinloch, who advanced into the hills in October 1767, but was obliged to retreat early in the next December for lack of supplies and outbreak of diseases among his soldiers.

There are certain unpublished documents in some of the district record-rooms of Bihar,⁵ which supply us with many significant details about the early relations between the English and the Gurkhas. Thus Mr. Edward Colebrooke wrote to the Rajah of Nepal, on the 3rd February, 1787⁶, complaining that the latter's men were frequently encroaching on the village Ashruffa and the borders of Tirhut, to the

¹ Vol. I, pp. 54-80.

² Vol. IV, pp. 251-60.

³ *Cambridge History of India*, Vol. V, p. 377; Champaran District Gazetteer by L.S.S.O.² Mallay, pp. 26-31.

⁴ Subsequently (1773 A.D.) Collector of *sarkar* Saran. 'A Handbook of the Bihar and Orissa Provincial Records', pp. 4-5.

⁵ These records have not been inspected by me personally, but I have utilised their references in 'A Handbook of the Bihar and Orissa Provincial Records'.

⁶ Ibid. p. 37.

great detriment of cultivation, and requesting him to take effective steps for the prevention of such activities in future and the restoration of confiscated goods to their rightful owners. Mr. Thomas Law, Collector of Gaya, in his letter, dated the 5th February, 1787, enclosed translation of a letter from the Rajah of Nepal stating that a large number of pilgrims from Nepal, while coming on a pilgrimage to Gaya on the occasion of an eclipse of the moon, were oppressed by Mansaram, an employee of Mir Barkatullah, at Hajipur and by some servants of Nawab Ayyum Khan, who extorted money from them, and that the Aumil should be punished for this misconduct¹. A letter from the Collector of Tirhut to the Board of Revenue, dated the 3rd April, 1788, shows unwillingness on the part of the Nepal Government to submit to a decision for the settlement of disputes regarding some frontier villages². The Collector of Tirhut wrote to Mr. Archibald Montgomerie, Collector of Saran and Champaran, inviting his help to prevent some zamindars of Champaran "from uniting with the subjects of Nepal and holding land dependent on Nepal Gov-

¹ Ibid. I find in an unpublished English record, so long preserved in the office of the District Judge of Patna and now stored in the Library of the B. & O. Research Society, that in 1781 the Rajah of Nepal purchased a house at Patna (for a short description of the Nepali Kothi, vide Patna District Gazetteer, pp. 185-86) from Colonel Alexander Hardy on Rs.1601. It served as the "temporary residence of some poor natives of Nepal", who came "that way to perform their ablution in the Ganges and to make pilgrimage to Gaya". But, as stated in this letter, the military captains at Patna occasionally 'molested' those men and the Raja of Nepal complained against it to Mr. Henry Douglas, Magistrate of Patna.

² *A Handbook of the Bihar and Orissa Provincial Records*, p. 42.

ernment"¹. In 1791 the English tried to conclude a commercial treaty with Nepal through the efforts of Mr. Jonathan Duncan, Resident at Benares. So Mr. Duncan wrote to Mr. Montgomerie, Collector of Saran and Champaran, on the 17th June, 1791, to supply him with information regarding imports from the territories under the Nepal government, exports thereto, trade duties collected by both governments, a convenient station in Nepal for the payment of duties by merchants on exports from the Company's dominions, and grievances of the Company's traders with respect to their trade with Nepal for which they sought remedy². Mr. Montgomerie sent the necessary information to Mr. Duncan on the 17th July, 1791³. On the 2nd February, 1792, Mr. R. Bathurst, Collector of Tirhut, wrote to Mr. Duncan, supplying him with a list of articles imported from, and exported to, Nepal, and observing that there was no prospect of trade unless protection was given by the Nepal government to the traders and duties were fixed at reduced rates⁴. A commercial treaty was actually concluded by Lord Cornwallis' government with Nepal, and Colonel Kirpatrick was deputed on a mission to Katmandu, which, however, did not produce any favourable result⁵.

Recently, I discovered a few letters in the files of unpublished volumes of English records, so

¹ Ibid.

² Ibid. p. 25.

³ Ibid.

⁴ Ibid. p. 44.

⁵ G. W. Forrest, *Selections from the State Papers of the Governors-General of India: Cornwallis*, Vol. I, pp. 183-84.

long preserved in the Record Room of the District Judge of Patna, and now stored in the Library of the Bihar and Orissa Research Society after being carefully sorted by me, which disclose some interesting details about Anglo-Nepalese relations just in the beginning of the 19th century. These refer to the arrival of some deputies from Nepal at Patna after the conclusion of a commercial treaty between Lord Wellesley's government and the kingdom of Nepal in 1800. After this treaty, Captain W. V. Knox was sent to the court of Nepal as the Company's Resident and the Nepal Government decided to send some persons, "in the capacity of hostages"¹, to meet the Governor-General, who had then come to Patna². Three young men, "representatives of all that have rank and influence"³, were selected for this task. They were (1) Luchmere Sah, a son of the Prime Minister Bum Sah, a relation of the Maharajah, (2) Kur Bur Singh Pande, a son of Dhaumdhur Pande, who was "head of the most powerful family"⁴ in Nepal, and (3) Kishur Jung Sing, a son of Inder Bur of the family of Bishunath, which, "though somewhat inferior in real strength"⁵ to the second one, had then the advantage of being "more in the favour of the Governing Rance"⁶. In the evening of the 24th March, 1802, they were brought to the tent of Captain Knox with a request from Bum Sah and Dhaumdhur Pande to the effect that he "would

¹ Vide documents nos. 'B & H' in Appendix to this article.

² Vide document no. 'A' in Appendix.

³ Vide document no. 'B' in Appendix.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid.

consider them" as his own children and "ease their paternal anxiety by sending with them, to Patna, some person upon whose care and discretion" he could rely¹. The Resident accordingly directed Molovee Abdul Kadir Khaun (Maulavi Abdul Qader Khan) to "take charge of the young chieftains, to proceed with them to Patna and to remain with them for 10 or 15 days in order to give them such instructions as may be useful to inexperienced youths, little acquainted with the language and strangers to the manners of the people of Hindostan"².

The deputies left Nepal on the 25th March, 1802, "under the immediate care"³ of Maulavi Abdul Qader Khan, escorted by Lt. Barker with a detachment from the party of Captain Knox, and carrying letters and presents for His Excellency the Governor General from the Rajah of Nepal. They reached Patna after the Governor General had left that place for Calcutta.⁴ Captain Knox wrote to Mr. H. Douglas, Judge and Magistrate of the city of Patna, on the 26th March, 1802, requesting him to show them "every attention and courtesy" during their stay at Patna, probably till the commencement of the next winter⁵. He also reported their departure to the Secretary to Secret, Political and Foreign Departments of the Company's Government in Calcutta on the same day⁶. He observed to the latter: "Although these

¹ Ibid

² Ibid.

³ Vide document No. 'A' in Appendix.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

⁶ Document No. 'B' in Appendix.

young men are not dispatched in the avowed character of hostages, yet such they are in reality; and as they are to remain at Patna until the commencement of the ensuing cold season, full time will be afforded to ascertain my footing in Nepal". But he was at the same time very particular about recommending to the Government "that these young chieftains be treated with every mark of attention and kindness"¹. So he suggested that they should be regarded as guests and be maintained at Patna at the cost of the Government, an allowance of Rs.550 per mensem to Luchmere Sah and Rs.400 to each of the other two being considered sufficient by him². Mr. C. Lloyd, assistant to the Resident at Nepal, was sent to Patna, to personally attend on the deputies³.

(To be continued).

¹ Ibid.

² Ibid.

³ Vide documents Nos. 'I' & 'J' in Appendix.

Reviews of Books

LES TOILES IMPRIMÉES DE FOSTAT ET L'HINDOUSTAN. By R. Pfister. Paris. Les Éditions D'Art Et D'Histoire. 1938. 9×11½, pp. 106, Plates XXXVI.

M. Pfister's work on the printed textures from Fostat and India supply interesting information regarding the history of the various uses and treatments of cotton in the east, specially in India, in the past and suggest valuable possibilities for the future. The author has utilised the remains of cotton fabrics found in the vast tombs in the valleys of the dead in Egypt around Fostat and Cairo as also the various designs on the extant specimens in the public and private collections in India. The well-reasoned statements in his account are amply corroborated by well-chosen and beautifully reproduced examples.

He shows how from the first century and probably much earlier, India has supplied the rest of the world with cotton and painted cotton fabrics (p.12), 'how the process to colour cotton was an Indian invention' (p.24), 'how the knowledge of colouring the texture and impressing the figments' slowly spread from Guzerat 'till they were in use at Stamboul in the XVII century' (p. 19).

M. Pfister has discussed the various processes and materials used in India and describes in detail the

representative documents in cotton in support of his views.

The printing and reproductions are excellent. M. Pfister has supplied a long-felt want and his work will be of great help to students of Indian arts and crafts,—their past history as well as modern potentialities.

The characteristics of Indian and Egyptian cotton fabrics (p.20), and the use of Indian cotton in Egypt (p.21) have more than a passing value in view of the vital importance of the cultivation and export of cotton to millions in India. Cotton is likely to play a decisive part in the political and economic crises ahead, involving India and the rest of the world.

A.B.-S.

Notes of the Quarter

AT HOME

The Hon'ble Mr. Justice Saiyid Fazl Ali, Vice-President of the Bihar and Orissa Research Society was "AT HOME" on May 8th, 1939 to meet the Hon'ble Sir John Francis William James, Kt., I.C.S, Barrister-at-Law, the retiring Vice-President of the Bihar and Orissa Research Society to wish him farewell and long life in his retirement. The Society's deepest gratitude goes to the Hon'ble Mr. Justice James. A classical scholar himself, interested in the history and geography of this country, Sir Francis has been on the Editorial Board of our Journal for a decade now. He succeeded Sir Courtney Terrell as our Vice-President in November 1939, and his able administration of the Society's affairs for the last ten years has been marked by steady progress in all directions. His guidance at our Council meetings added the authority of a distinguished scholar to that of a great Judge.

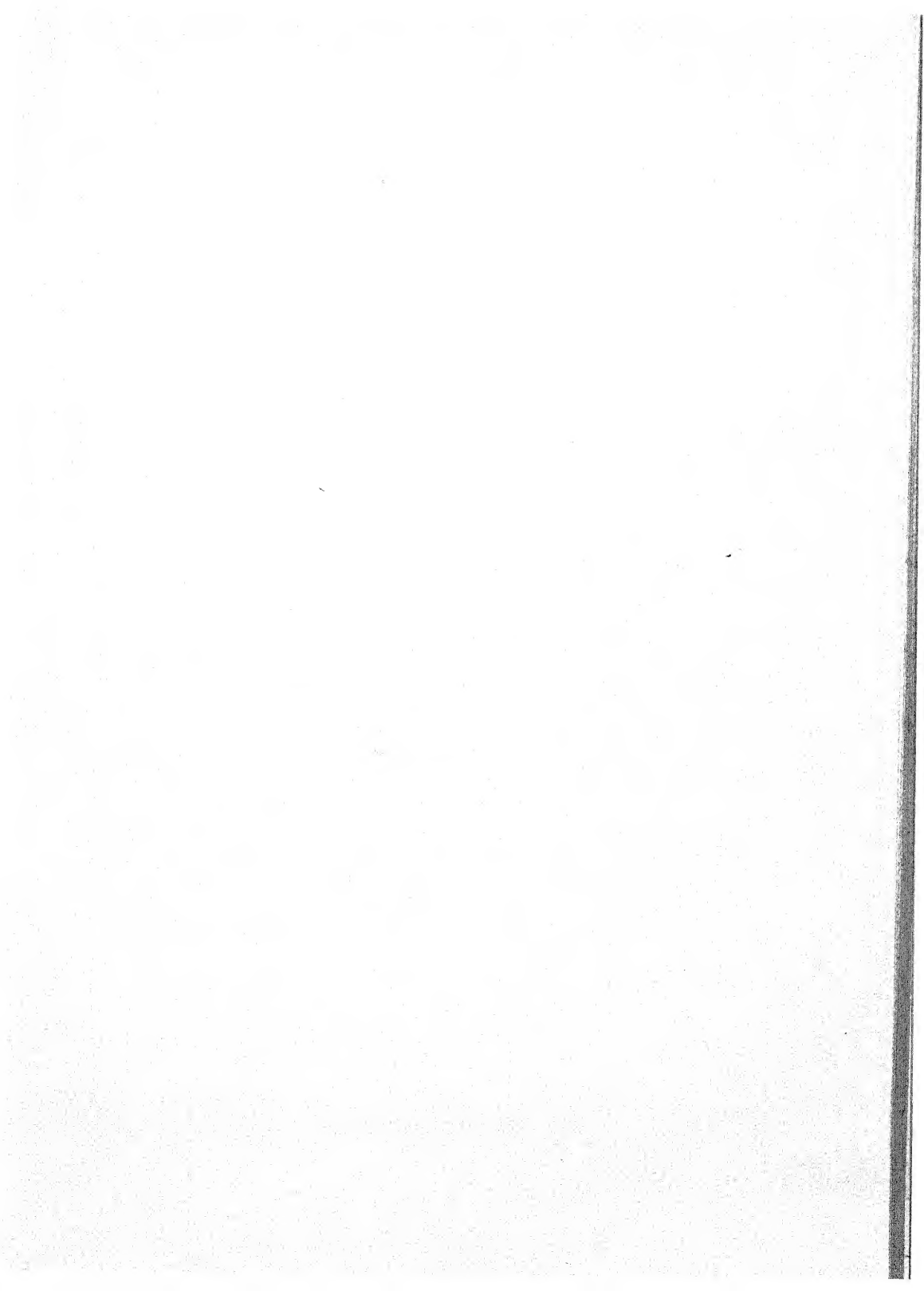
The Vice-President was all attention to the guests and the function was a grand success. The following gentlemen were present:—

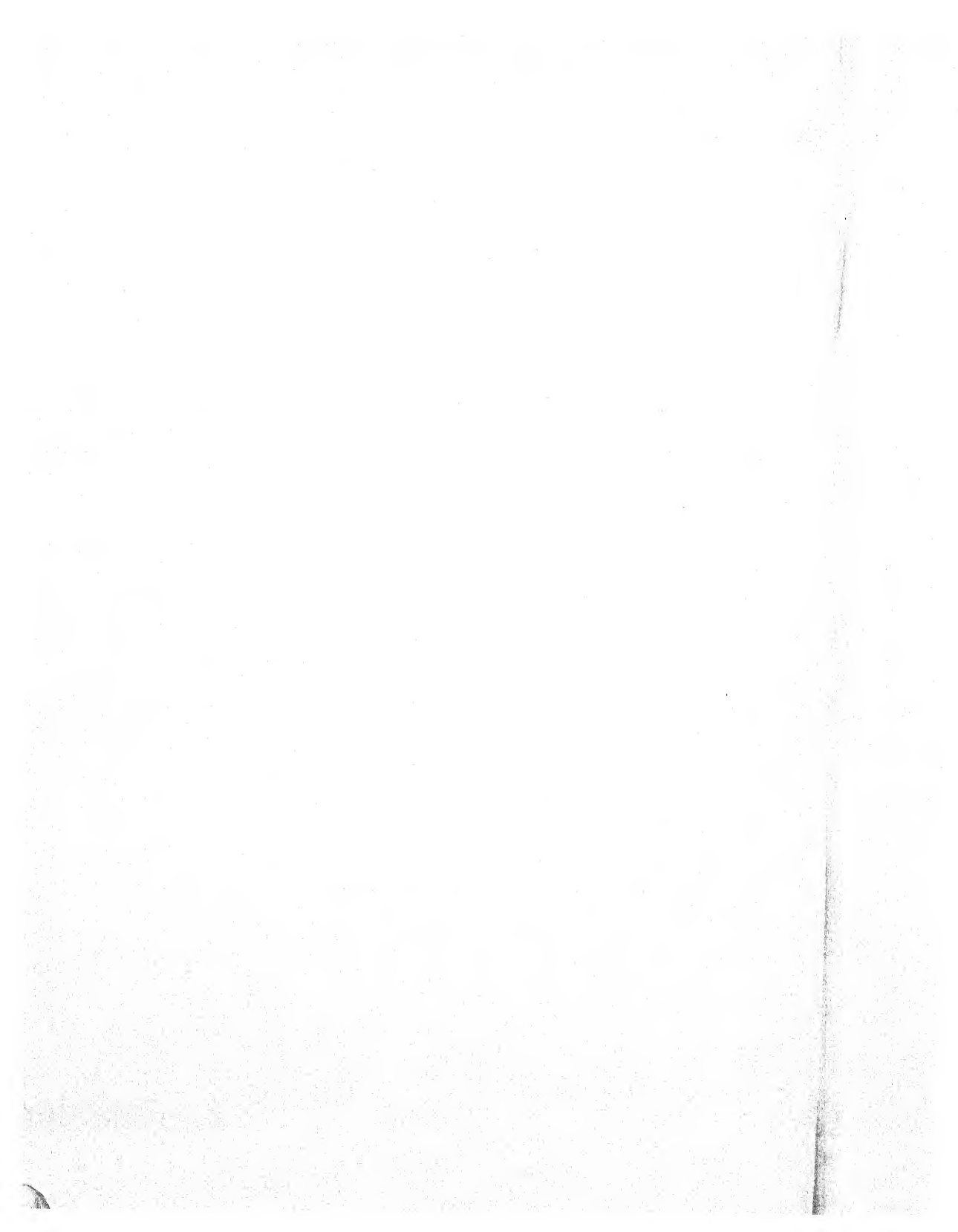
1. The Hon'ble Sir Khwaja Muhammad Nur, Kt., C.B.E., Khan Bahadur.
2. The Hon'ble Mr. Justice Sukhdev Prasad Varma, Barrister-at-Law.
3. The Hon'ble Mr. Justice Subodh Chandra Chatterji.

4. Sir Saiyid Sultan Ahmad, Kt., Barrister-at-Law.
5. Khan Bahadur Saiyid Muhammad Ismail.
6. Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., D.Phil.
7. Sir Manmath Nath Mukerji, Advocate.
8. Dr. Dwarkanath Mitter, Advocate.
9. Mr. Sri Narain Sahay, Barrister-at-Law.
10. Mr. P. C. Manuk, Barrister-at-Law.
11. Mr. Sham Bahadur, Barrister-at-Law and others.

July 4, 1939.

S. BAHADUR

सञ्चित इत्युच्यते । स एव च सामान्ये मतः तत्र च सामान्येऽक्षधीर्जायते (१)
सामान्यबुद्धिश्चावश्यं विक^१ल्पेनानुबध्यते अनुसीव्यते । (१९४)

तत्कथ^२मविकल्पं प्रत्यक्षमुच्यते ॥

अत्रा^३ह (१)

अर्थान्तराभिसम्बन्धाज्जायन्ते येऽणवोऽपरे ।

उक्तास्ते सञ्चितास्ते हि निमित्तं ज्ञानजन्मनः ॥१९५॥

अर्थान्तराणां परमाण्वन्तराणामभिसम्बन्धात्^४ सन्निधानविशेषेणोपसर्पण-
प्रत्ययेभ्यः पूर्वकेभ्यः^५ परमसन्निहितेभ्योऽपरेभ्ये येऽण^६वो जायन्ते ते सञ्चिता उक्ताः
सञ्चितालम्बना^७ विज्ञानकाय इत्यादौ । ज्ञानजन्म^८नस्त एव हि निमित्तमुक्ताः
तत्रानेकार्थजन्यत्वादित्यादिना । (१९५)

अणूनां स विशेषश्च नान्तरेणापरानणून् ।

तदेकानियमाज्ज्ञानमुक्तं सामान्यगोचरम् ॥१९६॥

अणूनां स च ज्ञानजननसामर्थ्यलक्षणो विशेषोऽपरानणून्व्यवधानवर्त्तिनो^९ऽन्त-
रेण विना न भवति । न हि प्रत्येकमणवो दृश्याः किं तु सहिता एव । तत्तस्मा-
देकस्मिन्नर्थे परमाणौ ज्ञानस्यानियमात्^६ सामान्यगोचरं संचितपरमाणुसंघातविषयं
ज्ञानमुक्तं तत्त्ववादिना । न तु परमाण्वतिरिक्तसामान्य^४विषयं । तत्कथं सामान्य-
विषयत्वात् सविकल्पत्वप्रसङ्गः ॥ (१९६)

अथैकायतनत्वेपि नानेकं दृश्यते सकृत् ।

सकृद्ग्रहावभासः किं वियुक्तेषु तिलादिषु ॥१९७॥

अथैकेन्द्रियज्ञानज^{१०}नकत्वात् नीलपीतादीनामेकायतनत्वे रूपायतनत्व-
संग्रहेपि नानेकं नीलादि सकृद् दृश्यते किन्तु क्रमेण तत्कथमणूनां बहूनामेकदा

^१ सामान्यविषयाऽक्षधीः सविकल्पा परस्य ।

^२ यदि रूपशब्दादिसमुदायालम्बना अपि पञ्च विज्ञानकायाः कथमेषां
स्वलक्षणविषयत्वं न व्याहृतं कल्पनापोहत्वञ्च । ^३ पूर्वपक्षद्वये बौद्धः ।

^४ विज्ञानजननसमर्थस्वभावोत्पादनप्रत्ययसन्निधानात् । ^५ असमर्थेभ्यः ।

^६ समर्थाः प्रत्येकं । नान्यदेव सामान्यं । ^७ द्वितीयं परिहरति ।

^८ सर्वेषां तत्साधारणं कार्यमित्यर्थः । न पुनरायतनसामान्यस्य ग्रहणात् ।

^९ न द्रव्यस्वलक्षणमिति व्याचष्टे । नियमेनानुत्पत्तेः ।

^{१०} न विषयव्यपदेशि मनोज्ञानस्यापि विषयज्ञानत्वात् । “असाधारणहेतुत्वाद्-
क्षैस्तद् व्यपदिश्यते” इति दिग्नागः । अवयविद्रव्यमेकं जनकं न बहवः ।

ग्रहणं ।^१ अत्रोच्यते । यदि नानेकमेकदा गृह्यते तदा तिलादिषु वियु^२क्तेषु विभिन्न-
देशेषु सकृद्ग्रहावभासो युगपद् ग्रहणानुभवः किं कस्मादे तौः । (१९७)

ज्ञानानां लघुवृत्तित्वात् सकृद् ग्रह^३णभ्रमश्चेत् । आह (१)

प्रत्युक्तं लाघवञ्चात्र तेष्वेव क्रमपातिषु ।

किं नाक्रमग्रहस्तुल्यकालाः सर्वाश्च बुद्ध्यः ॥१९८॥

प्रत्युक्तं प्रतिक्षिप्तं चात्र सकृद्ग्रहावभासे लाघवं बुद्धीनां । अन्यत्रापि समानं
तद्वर्णयोर्व्या सकृच्छ्रुति^४ (२।१३५) रित्यादिना । तथाप्युच्यते । तेष्वेव तिलादिषु
हस्तादिभ्यः क्रमपातिषु किं कस्मान्नाक्रमग्रहणं भवति । सर्वाश्च बुद्ध्यः^५ सहा-
वस्थितेषु सम्भवन्त्यस्तुल्यकालाः । (१९८)

ततः (१)

काश्चित्तास्वक्रमाभासाः क्रमवत्योपराश्च किम् ।

सर्वार्थग्रहणे तस्मादक्रमोयं प्रसज्यते ॥१९९॥

तासु काश्चिदक्रमभासायाः सहस्थितवस्तुविषयाया अपराश्च बुद्ध्यः
35a क्रमवत्योऽयुगपत्प्रतिभासाः किं भवन्ति याः क्रमपातिवस्तुविषयाः^६ (१) अस्ति चायं
भेदः । तस्मात्सर्व्वस्यार्थस्य क्रमिणोऽक्रमिणश्च ग्रहणेऽक्रमोऽयं लाघवाविशेषा-
त्प्रसज्यते । (१९९)

किञ्च (१)

नैकं चित्रपतङ्गादि रूपं वा दृश्यते कथम् ।

चित्रं तदेकमिति चेदिदं चित्रतरन्ततः ॥२००॥

चित्रपतङ्गादि नैकमनेकं नीलादिरूपं वा दृश्यते कथं यदि नानेकमेकेन गृह्यते ।
चित्रं नीलपीताद्यात्मकं तत्पतङ्गादिकमेकमिति^७ चेत् इदञ्चित्रमेकं यदुच्यते तत्तत-
श्चित्रपतङ्गादपि चित्रतरमाश्चर्यतरं । चित्रमिति नानारूपाणि तदेव पुनरेक-
मुच्यत इत्युपहसति (१२००)

तथा च (१)

नैकं स्वभावं चित्रं हि मणिरूपं यथैव तत् ।

नीलादि प्रतिभासश्च तुल्यश्चित्रपटादिषु ॥२०१॥

^१ येन सामान्यविषयत्वं स्यात् ।

^२ माषमुद्गादेः संयोगस्य सहकारिणो नियुक्तत्वेऽभावाभावावयवी ।

^३ युगपत्पञ्चज्ञानसाधने । ^४ क्षणिकत्वात् । ^५ सकृद्दर्शनमविरुद्धं ।

चित्रमनेकरूपं हि^१ यस्मात्तस्मान्नैकं पतङ्गादि । यथैव संस्थानविशेषेण सन्नि^१ विष्टानां बहूनां मणीनां रूपं तच्चित्रमनेकं नैकमवयवि द्रव्यं विजातीयानां द्रव्याना-
रम्भात् । चित्रबुद्धिकेतवान्मुख्या पतङ्गे^२ मणिरूपादिषु पुनरुपचरितेति चेत् । आह(१)
नीलादिप्रतिभासश्चित्रप्रतिभासः स चित्रपट आदिर्येषां मणिरूपादीनां तेषु चित्रपतङ्गे
च तुल्यः । न त्वग्निमाणवकयोर्दहनबुद्धिरिव स्खलदस्खलद्वृत्तिलक्ष्यते । (२०१)

तत्रावयवरूपश्चैत् केवलं दृश्यते तथा ।

नीलादीनि निरस्यान्यच्चित्रं चित्रं यदीक्षसे ॥२०२॥

तत्र चित्रपटादिषु केवलमवयवरूपं तथा चित्रतया दृश्यते नावयवी विजातीया-
नां द्रव्यानारम्भादिति चेत् । चित्रपतङ्गादावपि नीलादीनि निरस्य पृथक्कृत्य तेभ्यो-
ऽन्यच्चित्रमवयविरूपं यदीक्षसे त्वं तच्चित्रमाश्चर्यं । स्वसिद्धान्तानुरागभेषजविशो-
धितचक्षुरीक्षसे त्वमेव यदीदृशमवयविनं परं नात्रान्येषामधिका^३रः । (२०२)

अपि च(१)

तुल्यार्थाकारकालत्वेनोपलक्षितयोर्द्वयोः ।

नानार्था क्रमवत्येका किमेकार्थाक्रमापरा ॥२०३॥

तुल्या^४र्थकारत्वेन तुल्यकालत्वेन चोपलक्षितयोः कृत्रिमाकृत्रिमपतङ्ग-
विशेषणयोर्द्वयोर्मध्ये एका^५ कृत्रिमपतङ्गविषया धीर्नानार्था विजाती-
यात्मकद्रव्यानारम्भात् क्रमवती च नीलानां बहूनां क्रमेण ग्रहणात् । अपरा
अकृत्रिमपतङ्गविषया एकार्थावयवविषया अत एवाक्रमा च किं कस्मादिष्यते ।
द्वयोरपि समानता युक्ता निमित्तस्य साम्यात् । (२०३)

किञ्च ।

वैश्वरूप्याद्वियामेव भावानां विश्वरूपता ।

तच्चेदनङ्गं केनेयं सिद्धा भेदव्यवस्थितिः ॥२०४॥

द्वियामेव वैश्वरू^६प्यान्नाकारत्वाद् भावानां ग्राह्यानां (? णां) विश्वरूपता
व्यवस्थाप्यते । चित्रस्यावयविन^७ एकतास्वीकारे तद्वुद्धिषु प्रतिभासनानात्वं
भेदव्य^८वस्थितावनङ्गं चेत् । तदा भावानां भेदव्यवस्थितिरपहत्यूयैव । केना-
न्येन निबन्धेन सिद्धा भविष्यति । (२०४)

^१ द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणा गुणान्तरमत्र तु नानारूपा मणयः ।

^२ एकोत्रावयवी । अवयवास्तु विभिन्नाः दृश्यन्ते ।

^३ इति स्वभावानुपलम्भ उक्तः ।

^४ अर्थकारश्च कालश्च ।

^५ सम्बिनष्टत्वाद्विषयस्थितेः ।

^६ चित्रपतङ्गे ।

अपि च^१ (१)

विजातीनामनारम्भादालेख्यादौ न चित्रधीः ।

अरूपत्वान्न संयोगश्चित्रो भक्तेश्च नाश्रयः ॥२०५॥

विजातीनां भिन्नजातीनां रागद्रव्याणां कार्यद्रव्यानारम्भात् आलेख्यादौ चित्रधीर्न स्यात् । आलेख्यं संयोगस्तस्य चित्रं रूपमिति चेत् (१) न (१) संयोगोऽपि चित्रस्तस्यारूपत्वात् ।^२ संयोगो गुणस्तथा रूपञ्च । न च गुणे गुणान्तरमस्ति ।

स्यादेतत् (१) यथा तरुषु संख्यालक्षणं वनं कुसुमितत्वं चात एकार्थसमवायात् वने कुसुमितबुद्धिः । तथावयवेषु चित्रसंयोगयोः समवायान्वित्रं चित्रमिति बुद्धिरुपचारादित्यादि भक्तेरुपचारस्य च संयोग आश्रयो न युक्तः । (२०५)

प्रत्येकमविचित्रत्वाद् गृहीतेषु क्रमेण च ।

न चित्रधीसङ्कलनमनेकस्यैकयाऽग्रहात् ॥२०६॥

प्रत्येकमवयव (व)ानामविचित्रत्वात् । नीलादिषु क्रमेण स्वबुद्धिभिर्गृहीतेषु^३ बुद्धयन्तरेण चित्रसंकलनं संक्षिप्य ग्रहणञ्च न युक्तं । एकया धियाऽनेकस्याग्रहात् । (२०६)

नानार्थैका भवेत्तस्मात् सिद्धातोऽप्यविकल्पिका ।

विकल्पयन्नायेकार्थं यतोऽन्यदपि पश्यति ॥२०७॥

कथं नीलानामेकबुद्ध्या संकलनं । इष्टौ वा तस्मात्संकलनस्वीकारादेवैका बुद्धिर्नाना^४र्थानेकविषया भवेत्^५ । अतोऽनेकार्थवेदनादपि बुद्धिरविकल्पिका सिद्धा । यतः शब्दयोजितमेकमर्थं विकल्पयन्नान्यदसंयोजितमर्थान्तरमपि पश्यति द्रष्टा । न ह्येकदानेकशब्दयोजना तस्मादर्थसञ्चयविषयत्वात् सामान्यविषयत्वं (१) तथापि त्वविकल्पिते तेन विरोधः । (२०७)

ख, चित्रैकत्वचिन्ता

ननु (१)

चित्रावभासेष्वर्थेषु यद्येकत्वं न युज्यते ।

सैव तावत् कथं बुद्धिरेका चित्रावभासिनी ॥२०८॥

^१ एकोऽवयवी यदि ज्ञानजनको न नीलादयस्तदा ।

^२ संयोगस्य रूपत्वे रूपे रूपं स्यात् । ^३ पदचात् ।

^४ यदुक्तं “मेकायतनत्वेऽपि नानेकं दृश्यते सकृदि”ति (२।१९७) तद् ध्वस्तं स्यात् ।

चित्रं नानाकारोऽ^१वभासो येषां पतङ्गादीनां तेष्वर्थेष्वेकत्वं न युज्यते । यदि सैव चित्रार्थग्राहिणी बुद्धिश्चित्रावभासिनी चित्रा^२कारा कथमेका संमता । यथा चित्रत्वेऽपि बुद्धिरेका तथा कार्यद्रव्यञ्चैकं स्यात् । (२०८)

35b

अत्राह (1)

इदं वस्तुबलायातं यद् वदन्ति विपश्चितः ।

इदं वस्तु^३नोऽव्यभिचारि लिङ्गस्य बलादायातं यद्^४दन्ति विपश्चितो बुद्धा भगवन्तः ।

किं तदित्याह (1)

यथा यथार्था चिन्त्यन्ते विशीर्यन्ते तथा तथा ॥२०९॥

यथा यथा येन प्रकारेण एकत्वेनानेकत्वेन वाऽर्था नीलादयो बाह्यज्ञानात्मानो वा विचिन्त्यन्ते तथा विशीर्यन्ते वदचिदपि न व्यवतिष्ठन्त इति यावत् । न हि ज्ञानमेकं नानाकारत्वात् । तल्लक्षणत्वाच्च भेदस्य । ना^५प्यनेकं चित्रप्रतिभासानुपपत्तेः । परस्परभवेदनात् । अन्यस्य च ग्राहकस्याभावात् । (२०९)

किं स्यात् सा चित्रतैकस्यां ;

ननु यदि सा चित्रता बुद्धावेकस्यां स्यात् तथा च चित्रमे^६कं द्रव्यं व्यवस्थाप्येत (1) तदा किं दूषणं स्यात् ।

आह (1)

न स्यात्तस्यां मतावपि ।

न केवलं द्रव्ये तस्यां मतावप्येकस्यां न स्याच्चित्रता । आकारनानात्वलक्षणत्वाद् भेदस्य । नानात्वेऽपि चित्रता कथम् (1) अनेकपुरुषप्रतीतिवत् ।

कथन्तर्हि प्रतीतिरित्याह (1)

यदीदं स्वयमर्थानां रोचते तत्र के वयम् ॥२१०॥

यदीदमताद्रूपेऽपि ताद्रूप्यप्रथ^७नमर्थानां भासमानानां नीलादीनां स्वयमपर-प्रेरणया रोचते । तत्र तथाप्रतिभासे के वयमसहमानाऽ^(?)अपि निषेद्धं । अवस्तु च प्रति^८भासते चेति व्यक्तमालोक्यं । (२१०)

^१परो दूषयति पूर्वोक्तं । ^२परमुखेनोपन्यासो धर्मनैरात्म्यसूचनाय ।

^३तात्त्विकाकारवादिनीयं दोषो न ममेत्याह । ^४धर्मनैरात्म्यं ।

^५प्रष्टुः साध्यं । ^६अविद्यावशादुपलम्भः ।

तस्मान्नार्थेषु न ज्ञाने स्थूलाभासस्तदात्मनः ।

एकत्र प्रतिषिद्धत्वाद् बहुष्वपि न सम्भवः ॥२११॥

तस्मान्ना^१र्थेषु बाह्येषु न ज्ञाने तद्ग्राहके स्थूलाभासः स्थूल आकारः संगच्छते । तदात्मनः स्थूलस्वरूपस्यैकत्रावयवे परमाणौ वा प्रतिषिद्धत्वात् । बहुष्वपि तेषु सम्भवो नास्ति मिलिता अपि हि त^२ एव । ते च प्रत्येकं स्थौल्यविकला इति समुदिता अपि तथैव स्युः । तथा नीलाद्याकारेषु प्रत्येकं चित्रस्य स्थौल्यस्याभावात् समुदायेऽप्यभावः । (२११)

ननु सुखाद्यात्मकं^३ स्वप्रकाशं विज्ञानमेकमिदमिति यो गा चा र मतमव्याहृत-
मित्याह (१)

परिच्छेदोन्तरन्योऽयं भागो बहिरिव स्थितः ।

ज्ञानस्याभेदिनौ भिन्नौ प्रतिभासो ह्युपप्लवः ॥२१२॥

परिच्छेदो ग्राहकाकारः सुखादेरन्तरबहिर्देशे परिच्छेदादन्योऽयं भागो ग्राह्यो नीलादिर्बहिःस्थित इवाभाति सर्व्वेषां । हिर्यस्मात् ज्ञानस्याभेदिनौ भिन्नावाकारौ तत्त्वतो न युक्तौ (१) तस्मादन्तर्बहिर्देश^४सम्बन्धतया प्रतिभास उपप्लवो न सत्यः । (२१२)

तत्रैकस्याप्यभावेन द्वयमप्यवहीयते ।

तस्मात्तदेव तस्यापि तत्त्वं या द्वयशून्यता ॥२१३॥

तत्र एकज्ञानात्मनि विरुद्धं द्वयं न युक्तमित्येकस्य ग्राह्यत्वस्य ग्राहकत्वस्य वादस्याभ्युपगन्तव्येनाभावेन द्वयमप्यवहीयते । अन्योन्यसापेक्षयोरेकाभावेऽपरा-
भावस्य न्यायप्राप्तत्वात् । तस्मात्तस्य ज्ञानस्यापि तत्त्वं तदेव या द्वयेन ग्राह्यग्राहका-
कारेण शून्यता नाम । (२१३)

तद्भेदाश्रयिणी चेयं भावानां भेदसंस्थितिः ।

तदुपप्लवभावे च तेषां भेदोऽप्युपप्लवः ॥२१४॥

इयं च भावानां रूपवेदनादीनां भेदसंस्थितिः (१) तस्य ग्राह्यग्राहकस्य भेदः स आश्रयो^५ यस्याः सा तथा । तस्य ग्राह्यग्राहकभावस्य भेदव्यवस्थानिबन्धनस्यो-
पप्लवभावे मिथ्यात्वे च तेषां रूपादीनां भेदोऽपि तद्व्यवस्थापित उपप्लवः ।
न केवलं रूपादीनां भेदाभेदावुपप्लवः । (२१४)

^१ एकानेकोभयरूपरहिता स्वसन्वित्तिरविरुद्धैव ।

^२ परमाणव एव न स्थूलाः स्वरूपहानेः । ^३ तत्त्वतो द्वयप्रतिभासि ।

लक्षणशून्यत्वान्निःस्वभावत्वमपीत्याह (१)

न ग्राह्यग्राहकाकारबाह्यमस्ति च लक्षणम् ।

अतो लक्षणशून्यत्वान्निःस्वभावाः प्रकाशिताः ॥२१५॥

रूपादीनां ग्राह्यग्राहकाकाराभ्यां बाह्यां भिन्नं लक्षणं न चास्ति । तथा हि विषयतया किञ्चिन्निर्दिश्यते । यथा रूप्यत इति कृत्वा रूपं । किञ्चिद्विषयितया विजानातीत्यादि^१ व्युत्पत्त्या यथा रूपिणः स्कन्धाः । न त्वेतद्व्यतिरिक्तं किञ्चित्तलक्षणमस्ति । अतो लक्षणेन ग्राह्यग्राहकत्वे^२न शून्यत्वान्निःस्वभावाः सर्वधर्माः प्रकाशिता भगवद्भिर्बुद्धैः । (२१५)

किञ्च (१) बहिरर्थवादेपि लक्षणशून्यत्वात् निःस्वभावतां धर्माणामाख्यातु-
माह (१)

व्यापारोपाधिकं सर्वं स्कन्धादीनां विशेषतः ।

लक्षणं स च तत्त्वन्न तेनाप्येते विलक्षणाः ॥२१६॥

स्कन्ध आदिर्येषां धात्वायतनानां तेषां यल्लक्षणं राशीभवन्तीति राश्यर्थः स्कन्धानां (१) कार्योत्पादकत्वेनाकारार्थो धातूनां । आयतन्त्व^३न्तीत्यायद्वारार्थं आयतनानां^४ (१) तत्सर्वं लक्षणं व्यापारोपाधिकं व्यापारविशेषणं । स च व्यापारो- 36a
ऽप्रतीतेर्भेदपक्षे न तत्त्वं । अभेदेपि प्रागभावी भाव एव स्यात् । स च तत्त्वं न भवति । “अशक्तं सर्वमिति चेदि” (२१४) त्यत्रोक्तक्रमात् । तेन व्यापारोपा-
धिकलक्षणायोगेनापि विलक्षणा निःस्वभावा एते स्कन्धादयः । (२१६)

कथं तर्हि बाह्यस्कन्धादिदेशना भगवतामित्याह (१)

यथास्वंप्रत्ययापेक्षाद्विद्योपसृतात्मनाम् ।

विज्ञप्तिर्वितथाकारा जायते तिमिरादिवत् ॥२१७॥

अनाद्यविद्योपसृतात्मनामप्रहीणाक्लिष्टज्ञा^५नानां पुंसां यथास्वं यस्य भ्रमस्य य अत्मीयः^६ प्रत्ययो यथास्वंप्रत्ययस्त^१स्यापेक्षणमपेक्षः । तस्माद्वितथौ ग्राह्यग्राहकाकारौ यस्याः सा तादृशी विज्ञप्तिर्जायते । तिमिरादिवत् तिमिरा-
दाविव, वितथाकारचन्द्रद्वयादिविज्ञप्तिः । (२१७)

^१ संजानातीति संज्ञा, अनुभवतीत्यनुभव इत्यादि ।

^२ न तु सम्बन्ध्या ।

^३ चित्तचैतानामुत्पत्तिभिवस्तृण्वन्ति ।

^४ ग्राह्यग्राहकाभिनिविष्टानां ।

^५ बाह्यानपेक्षत्वे सदा स्यादित्याह ।

^६ सन्तानपरिणाम उत्पत्तिनिमित्तं ।

असंविदिततत्त्वा च सा सर्वपरदर्शनैः ।

सा च विज्ञप्तिः सर्वपरदर्शनैरनुत्कृष्टदर्शनैरसम्बदिता द्वयशून्यतातत्त्वं
यस्याः साऽसंविदिततत्त्वा (१)

कस्मादित्याह (१)

असंभवाद्विना तेषां ग्राह्यग्राहकविसवैः ॥२१८॥

ग्राह्यग्राहकविप्लवैर्विना तेषामपरदर्शनानां विज्ञप्तेरसम्भवात् । ग्राह्यग्राहको-
पप्लुतदर्शनत्वमेव चानुत्कृष्टदर्शनत्वं । (२१८)

तदुपेक्षिततत्त्वार्थैः कृत्वा गजनिमीलनम् ।

केवलं लोकबुद्ध्यैव बाह्यचिन्ता प्रतन्यते ॥२१९॥

तद् भ्रान्तदर्शनानु^२रोधादुपेक्षिततत्त्वार्थैरवधारिततद्वयविवेकैर्भगवद्भिर्बुद्धै-
र्गजनिमीलनं कृत्वा गजस्येव पार्श्वद्वयं पश्यतोपि नयननिमीलनकलया तत्त्वम-
पश्यन्तमिवात्मानं दर्शयद्भि^३लोकस्याविद्योपहतस्य बुद्ध्या द्वयग्राहिण्या बाह्यस्य
चिन्तास्कन्धाद्यतनादित्वेन प्रतन्यते । स्कन्धादिदेशनया हि लोकबुद्धयनुरोधप्रवर्तित-
पापण्डग्रा^३हनिवृत्तौ मुख्यया येषु मुमुक्षवोऽवतार्यन्त इति देशनाक्रमः । (२१९)

अथवा चित्रत्वेपि^३ बाह्यमेकं न युक्तं बुद्धिस्तु चित्राप्येकैवेति दर्शयितुं^३माह (१)

नीलादिश्चित्रविज्ञाने ज्ञानोपाधिरनन्यभाक् ॥

अशक्यदर्शनः ;

नीलादिश्चित्रे ज्ञाने ज्ञानोपाधिरनुभवस्यात्मभूतः अनन्यभाक् आकारान्तरा-
सहचरः^४ केवल इत्यर्थः । तादृशोऽशक्यदर्शनः सहैवाकारान्तरवेदननियमात् । न
हि चित्रे विज्ञाने समुत्पन्ने नीलं निरस्य पीतं शक्यदर्शनं । तस्मादशक्यविवेचनत्वं
तुल्ययोगक्षेमत्वं सहप्रतिभासनियतत्वं ज्ञानात्मनां नीलादीनामेकत्वं । बाह्यात्मनां
तु नैतत्संभवति । एकं पिधायापि द्रष्टुं^४मन्यस्य शक्यत्वात् ।

ननु ज्ञानाकारोपि नीलः पीतानुभवकाले यदा नानुभूयते तदा शक्यविवेचन
एवेत्याह (१)

तं हि पतत्यर्थे विवेचयन् ॥२२०॥

^१ बुद्धादन्यैः । ^२ केवलं । ^३ आत्मग्रह ।

^४ प्रतिबिम्बवदाकाराः पारमार्थिकत्वेऽनेकान्तः स्यात् ।

^५ तज्ज्ञानवत् । ^६ स नीलादिरेकैकं ।

तमनुभूयमानात् पीतात् वि^१वेचयन् भेदेन व्यवस्थापयन् प्रमाता अर्थ एव नीले पतति विवेचकत्वेन। परो^२क्षं तदा नीलमर्थ एव। अपरोक्षतैव तु ज्ञानस्वभावः। अतो यद् विविच्यते तदज्ञानं। यज्ज्ञानं तन्न विवेच्यत एव। (२२०)

तस्माद् (१)

यद् यथा भासते ज्ञानं तत्तथैव प्रकाशते।

इति नामैकभावः स्याच्चित्राकारस्य चेतसि ॥२२१॥

यज्ज्ञानं यथा नीलाद्यात्मतया जातं सत्तथा भासते प्रकाशते। भासमान^३स्वभावत्वात् ज्ञानं तथा तेनैव स्वरूपेणानुभूयते सर्व्वैः प्रतिपत्तुभिः। न चोत्पन्नस्यापि ज्ञानस्य स्वप्रकाशकस्याविदितः कश्चिदाकारोस्ति इत्यशक्यविवेचनत्वात् तुल्ययोगक्षेमत्वात् सहप्रतिभासनियमात्। चित्रस्य नीलपीताद्याकारस्य चेतसि बुद्धावेकभावो नाम भवेत्तदा को दोषः।^३ (२२१)

पटादिरूपस्यैकत्वे तथा स्यादविवेकिता।

ज्ञानवत् पटादिरूपस्य एकत्वेऽभ्युपगम्यमाने तथा ज्ञानस्यैवाविवेकिता-
शक्यविवेचनत्वं स्यात्। न चास्ति (१) नीलादीनां^४ ग्रहणाग्रहणभेदस्य दर्शनात्।

स्यादेतद् (१) अवयवा नीलाद्याः परस्परतोऽवयविनश्च भिन्नास्तेषां भेदाद्विवेकेन ग्रहणं। यस्त्वभिन्नोऽवयवी न तस्य विवेकेन ग्रहणमित्याह (१)

विवेकीनि निरस्यान्यदा विवेकि च नेक्षते ॥२२२॥

विवेकीनि नीलाद्यवयरूपाणि निरस्य पृथक् कृत्वा अन्यदा विवेकिरूपञ्च नेक्षते।^४ दृश्यसम्मतमनुपलभ्यमानं कथमभ्युपगमाहं। (२२२)

यच्चोच्यते परमाणवः प्रत्येकम^५तीन्द्रियत्वात् सञ्चिता अपि न ज्ञानगोचर इ^६ति तत्राह (१)

को वा विरोधो बहवः संजातातिशयाः पृथक्।

भवेयुः कारणं बुद्धेर्यदि नात्मेन्द्रियादिवत् ॥२२३॥

^१ उत्तरज्ञानेन पूर्व्वकं।

^२ अतीतत्वात्।

^३ न ह्येवं बाह्यश्चित्रोर्थस्तथाहि।

^४ पिहितेष्ववयवेषु निरवयत्वादवयवी दृश्यते।

^५ उद्योतकराद्यैः।

^६ नाप्युदकाभ्याहरणं विनावयविनमिति भावः।

36b यदि बहवः परमाणव उ^१पसर्पणप्रत्ययात् संजा^१तातिशया विज्ञानजननयोग्याः
संहता उत्पन्नाः स्वग्राहि कार्यञ्च बुद्धेः कारणं भवेयुस्तदा को विरोध इन्द्रिया^२दिवत् ।
इन्द्रियादयः प्रत्ये^३कं न बुद्धेर्हेतुमिलितास्तु भवन्ति तद्वदणवोपि स्युः । न हि परेपा-
मिवास्माकञ्च नित्यैकस्वभावा अणवः । ते हि यथाप्रत्ययमतीन्द्रियाः सन्त ऐन्द्रिया
अपि स्युः । (२२३)

ननु हेतुत्वेपि कथमणवो ग्राह्या इत्याह (१)

हेतुभावादृते नान्या ग्राह्यता नाम काचन ॥

हेतुभावादृते विना ग्राह्यता नाम या प्रसिद्धा^४ सा नान्या काचित् । अपि तु
हेतुतैव ग्राह्यता ।

एवन्तर्हीन्द्रियादिकमपि हेतुत्वाद् ग्राह्यं स्यादित्याह (१)

तत्र बुद्धिर्यदाकारा तस्यास्तद् ग्राह्यमुच्यते ॥२२४॥

तत्र तेषु हेतुषु बुद्धिर्यदाकारा भवति तस्या बुद्धेस्तद् ग्राह्यमुच्यते अणुसञ्चयः
सैव च बुद्धिराकारमनुकरोति नेन्द्रियादेः । (२२४)

कथं वाऽवयवी ग्राह्यः सकृत् स्वावयवैः सह ।

न हि गोप्रत्ययो दृष्टः सास्नादीनामदर्शने ॥२२५॥

तत्कथं तद्ग्राह्यं । योप्याह (१) नानेकं सकृद् गृह्यत इति । तन्मतेऽवयवी
स्वावयवैः सास्नाककुद्लाङ्गूलादिभिः सह कथम्वा ग्राह्यो युक्तः । न गृह्यत
एवेति चेत् । न हि गोरवयवितः प्रत्यय^५ः सास्नादीनामवयवानामदर्शने क्वापि
दृष्टः^६ । (२२५)

गुणप्रधानाधिगमः सहाप्यभिमतो यदि ।

सम्पूर्णाङ्गो न गृह्येत सकृन्नापि गुणादिमान् ॥२२६॥

यदि सहाप्यभिमतो गुणप्रधानयोर्विशेषणविशेष्ययोरधिगमो नोपाधीनामन्योन्यं
विशेषणविशेष्यभूतानां द्रव्यानां (?णां) वा तादृशानां (?णां) । एवन्तर्हि विषाणी

^१ योग्यदेशत्वाव्यवहितत्वादिना ।

^२ अन्तेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद् वैशेषिकाः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षान्नैयायिकाः ।

^३ पृथगर्थः ।

^४ परस्परमनुपाधिभूतानेकद्रव्यग्रहणं नेष्यते न पुनर्गुणप्रधानभूतस्य । विशेष-
णभूताश्च सास्नादयोऽवयवा गोद्रव्यस्येति तेषां सहग्रहो युक्तः । न त्वणूनामने-
वत्त्वात् ।

सास्नादिमानिति वा यदा गृह्यते तदा तेनैवावयवेन सम्बन्धव्यवसायादितरावयव-
सम्बन्धानवसायात् संपूर्णाङ्गोऽवयव^१वी न गृह्येत । सकृद् गृह्यते च । नापि गुणा-
दिमान् गृह्येत । विषाणी^२ गौरिति बुद्ध्या विषाणविशिष्टो गौर्विषयीकृतो न त्वन्ये
गुणकर्मसामान्यादयः । ततश्च नीलादिरूपं गुणः परिस्पन्दादि च कर्म । वस्तुत्वादि
च सामान्यं न गृह्येत । दृष्टविरुद्धञ्चैतत् । (२२६)

सर्वेषां गुणकर्मसामान्यावयवादीनां वस्तुतो विशेषणत्वात् सर्वग्रहणमिति
चेत् । आह (१)

विवक्षा परतन्त्रत्वात् विशेषणविशेष्ययोः ।

यदङ्गभावेनोपात्तन्तत्तेनैव हि गृह्यते ॥२२७॥

विशेषणविशेष्ययोर्विवक्षापरतन्त्रत्वात् पुरुषेच्छानुरोधात् न पारमार्थिकत्वं ।
तथा विषाणी गौरिति गोविषा^३णमित्यादौ विपर्ययो विशेषणविशेष्ययोः प्रयोक्तु-
रिच्छावशेन दृश्यते । तस्माद्यदेव ह्यङ्गभावेन विशेषणभावेन स्वमनीषिकया
प्रतिपादयित्रोपात्तं तेनैव विशेषणेन विशिष्टं तद्विवक्षितं गृह्यते न तदितरैः ।
तेषामविवक्षितत्वेनाविवक्षितत्वात् । ततश्च न संपूर्णाङ्गो नापि गुणादिमान्
गृह्येत । (२२७)

किञ्च (१)

स्वतो वस्त्वन्तराभेदाद् गुणादेर्भेदकस्य च ।

अग्रहादेकबुद्धिः स्यात् पश्यतोपि परापरम् ॥२२८॥

गुणादिभेदग्रहणान्नानात्वप्रतिपद्यद् ।

अस्तु नाम तथाप्येषां भवेत् सम्बन्धिसंकरः ॥२२९॥

वस्तुनः स्वतो वस्त्वन्तराद् भेदाभावात् वदन्ति हि स्वतो हि न
गौर्नागौर्गोत्वयोगात् गौः । तथा स्वतो हि शुक्लो नाशुक्लः शुक्ल^४त्वयोगात् शुक्ल
इत्यादि । भेदकस्य च गुणा^५देरग्रहात् पदार्थः सह । ततश्च परापरमर्थजातं पश्य-
तोप्येकपदार्थत्वबुद्धिः स्यात् । न हि द्रव्याणामन्योन्यस्य भेदका गुण^६जात्यादयस्तैः^७
सह गृह्यन्ते येन भेदबुद्धिः स्यात् । द्रव्ये गृहीते पश्चाद् गुणादीनां भेदानां विशेषाणां
नानात्वग्रहणं द्रव्या^८णां यदीष्यते । अस्तु नाम पश्चाद् गुणादिग्रहणं । तथाप्येषां

^१ न हि विषाणेनान्येष्युपाधयोऽवच्छिद्यन्ते तेषां विशेष्यत्वप्रसङ्गात् ।

^२ सकृदनेकार्थप्रतीतिप्रसङ्गात् ।

^३ घटदर्शनेपि पटबोध एव विनोपाधि

पदार्थाग्रहात् । ^४ दीर्घत्वादि । ^५ नाना सामान्यादीनि नैकस्येति तद्विशिष्टानां ।

गुणकर्मसामान्यादीनां सम्बन्धिनः सांकर्यं स्यात् ।^१ स्वतो हि द्रव्यं भेदाश्लेषलभ्यते । पश्चादुपलभ्यमानैस्तु गुणादिभिः संबन्धितयावगतैर्भेदेन तद् व्यवस्थापनीयं । तत्तश्चैकत्रैक^२ द्रव्ये गुणादयः सम्बन्धितया प्रतीयेरन् । भिन्नदेशानां गुणानां भिन्नदेशेषु योजनान्न सम्बन्धिसांकर्यमिति चेत् । न (१) देशभेदस्यापि विशेषणत्वात् सोप्येकस्येति स्यात् । एकस्य विरुद्धधर्मायोगात् प्रतीयमानार्थाः पश्चात् प्रतीयमानैः 37a रूपाधिभिर्भिन्ना व्यवस्थाप्यन्त इति चेत् । नन्वेवमपि स्वतोऽर्थानां भेदाभावात् । भेदनिबन्धनैश्चोपाधिभिः सह वेदनाभावान्नाध्यक्षसिद्धा भेदव्यवस्थितिः स्यात् । किन्तु विरुद्धोपाधिसम्बन्धान्यथानुपपत्त्या^३ कल्पनीया । तथा च प्रत्यक्षविरोधः^४ ।

अथ दृष्टेर्पश्चात्तनमध्यक्षमुपाधिग्राहकं तान् योजयेद् भेदग्राहकं । कथमदृश्यमाने योजनोपाधीनां प्रत्यक्षकृता विकल्पकृतैव तु स्यात् । तथा च व्यक्तं न भेददर्शनं स्यात् । विकल्पविषयस्यास्फुट^५त्वात् । दृष्टेर्पश्चादुपाधिः प्रतीयमानस्तस्यैव दृष्ट इति चेत् । तस्येति किमुच्यते । न तावदनेकासूपाधिग्रहणात् पूर्वमनेकत्वस्याप्रतीतेः । एकं चेत् कथमुपाधिभिर्भेदनीयं । अनवधृतैकानेकभावं वस्तुमात्रं तदिति चेत् । तत्र तर्हि देशभेदादयोप्युपाधयः पश्चादुपलभ्यमाना योज्यन्ते । तदनन्तरं दृष्टत्वात् ततश्चानिवार्यः सम्बन्धिसंकरप्रसङ्गः । (२२८, २२९)

सांख्य^६ मतेपि (१)

शब्दादीनामनेकत्वात् सिद्धोनेकग्रहः सकृत् ।

सन्निवेशग्रहायोगादग्रहे सन्निवेशिनाम् ॥२३०॥

शब्दादीनां सुखदुःखमोहात्मकतया अनेकत्वात् शब्दादिग्रहे सकृदनेकग्रहः सिद्धः । सन्निवेशिनामग्रहे सन्निवेशस्य ग्रहायोगात् ।^७ न ह्यङ्गुल्यग्रहणे मुष्टिग्रहणं । (२३०)

ग. (क) कल्पनापोढत्वे धर्मधर्म्यादिसंगतिः

यदि प्रत्यक्षमविकल्पं तदा कथं धर्मधर्म्यादिग्रहणमित्याह (१)

सर्वतो विनिवृत्तस्य विनिवृत्तिर्यतो यतः ।

तद् भेदोन्नीतभेदा सा धर्मिणोऽनेकरूपता ॥२३१॥

^१ भिन्नद्रव्यसमवायान्यपि संकलनात् सम्भिन्नग्रहतः ।

^२ भेदस्थितिः ।

^३ अनध्यक्षत्वस्य । ^४ उपाधीन् । पूर्वके नष्टे । देशभेदादियोगे सति ।

^५ अनेन क्रमेण । ^६ येनैकरूपत (१) इष्टा ।

^७ श्रोत्रादीनां ।

सत्त्वरजस्तमः ।

^८ सुखादीनां ।

^९ शब्दादेः ।

^{१०} दृष्टान्तः ।

सर्वतः^१ परस्माद्विनिवृत्तस्यार्थस्य यतो यतः परस्माद्विनिवृत्तस्तेभेदैर्व्यावृत्ति-
भिरुन्नीता साऽनेकरूपता धर्मिर्धर्मात्मिकतया धर्मिर्गोऽर्थस्य । सर्वतो व्यावृत्ते
प्रत्यक्षेण गृहीते वस्तुनि तद्व्यावृत्त्यनुकारिणो^२ विकल्पा (:) प्रत्यक्षदृष्टत्वेन
धर्मिर्धर्मभावं व्यवस्थापयन्तीति प्रत्यक्षकृतः स उच्यते । न तु प्रत्यक्षप्रति-
भासमानत्वात् । (२३१)

तथा हि (१)

ते कल्पिता रूपभेदाद् निर्विकल्पस्य चेतसः ।

न विचित्रस्य चित्राभाः कादाचित्कस्य गोचरः ॥२३२॥

ते धर्मिधर्मादयो रूपभेदाद् बुद्ध्याकारविशेषा विजातीयव्यावृत्त्याश्रयेण
कल्पिता विचित्राभा वस्तुबलभावित्वात् कादाचित्कस्य विचित्रस्य धर्मि-
धर्मभेदप्रतिभासरहितस्य निर्विकल्पस्य चेतसः प्रत्यक्षस्य न गोचरः । प्रत्यक्षं
हि वस्तुसामर्थ्योत्पन्नं तदाकारमनुकुर्यात् न विकल्पितं । (२३२)

(ख) शब्दविकल्पविषयः सामान्यम्

भवतु^४ वा वस्त्वेव सामान्यं तथापि नासौ शब्दविकल्पविषय इत्याह (१)

यद्यप्यस्ति सितत्वाद् यादृगिन्द्रियगोचरः ।

न सोभिधीयते शब्दैर्ज्ञानयो रूपभेदतः ॥२३३॥

यद्यपि सितत्वादि सामान्यमस्ति पटादौ धर्मिणि यादृक् सितत्वादिविशदा-
कार इन्द्रियस्य गोचरः । स इन्द्रियज्ञानगोचरोऽर्थोऽभिधीयते न शब्दैः । ज्ञानयो-
रिन्द्रियशब्दजनितयो रूपस्याकारस्य स्फुटास्फुटत्वेन भेदतः (२३३)

एकार्थत्वेपि बुद्धीनां नानाश्रयतया स चेत् ।

श्रोत्रादिचित्तानीदानीं भिन्नार्थानीति तत्कृतः ॥२३४॥

बुद्धीनामिन्द्रियशब्दजनितानामेकार्थत्वे एकवि^३षयत्वेपि नानाश्र^५यतया
कारणभेदात्मकस्स आकारभेदश्चेत् । इदानीमेवं स्थितौ श्रोत्रादीन्द्रियचित्तानि

^१ स्वार्थे सामान्यगोचरं व्याख्याय [प्रमाण] समुच्चये ।

“धर्मिणो नैकरूपस्य नेन्द्रियात् सर्वथा गतिः ।

स्वसम्बन्धन्तनिर्द्देश्यं रूपमिन्द्रियगोचर” इति व्याचष्टे ।

^२ कादाचित्कत्वादर्थसन्निधिसापेक्षत्वमाहान्यथा कल्पितधर्मभेदज्ञेयत्वादि-
विषयत्वे सर्वदा स्यात् । एतेन सामान्यं वस्तुसत्प्रतिषिद्धं ।

^३ सामान्यमात्र ।

^५ चक्षुरादिमनसी ।

भिन्नार्थानि शब्दरूपगन्धादिभिन्नविषयाणीति व्यपदिश्यते (१) तत्कुतः प्रमाणादवधारितं । तान्यपि चित्तान्यभिन्नविषयत्वेपीन्द्रियाणामाश्रयभूतानां भेदाद् भिन्नाकाराणीति किन्न कल्प्यते । (२३४)

किञ्च (१)

जातो नामाश्रयोन्योन्यः चेतसां तस्य वस्तुनः ।

एकस्यैव कुतो रूपं भिन्नाकारावभासि तत् ॥२३५॥

सामान्यादिचेतसामाश्रयः कारणमिन्द्रियं शब्दश्चेति अन्योन्यो नाम जातः । तथा पि सामान्यादेर्वस्तुन एकस्यैव रूपं तत्कुतो भिन्नाकारावभासि स्फुटास्फुटावभासि स्फुटास्फुटप्रतिभासं । न हि स्वरूपेण भासमानमेकं भिन्नप्रतिभासं युक्तम् । (२३५)

यदप्युच्यते परैः (१) शब्देन्द्रियज्ञानयोर्यदि नैकविषयत्वं तदा विषाणादि-मन्तमर्थं गौरिति शब्दात्प्रतीत्य कालान्तरे व्यक्तिविशेषं दृष्टवतोऽयमसौ शब्दात् प्राङ्मया प्रतीतो गौरिति प्रत्यभिज्ञानमेकताध्यवसायि यदुत्पद्यते तन्न स्यादिति । तत्राह (१)

वृत्तेर्दृश्यापरामर्शेनाभिधानविकल्पयोः ।

दर्शनात् प्रत्यभिज्ञानं गवादीनां निवारितम् ॥२३६॥

37b अभिधानविकल्पयोर्दृश्यस्याध्यक्षविषयस्यापरामर्शेन विषयीकरणेन वृत्तेः^१ पश्चाद् दर्शनात् स एवायं शब्दनिदिष्टो गौरिति प्रत्य^१भिज्ञानं गवादीनां यदिष्यते तन्निवारितं बोद्धव्यं । इन्द्रियशब्दज्ञानयोर्भिन्नाकारत्वेनैव विषयत्वाभावात् कथं त^१देकताव्यवसायि वस्तुविषयं स्यात् । (२३६)

अन्वयाच्चानुमानं यदभिधानविकल्पयोः ।

दृश्ये गवादौ जात्यादेस्तदप्येतेन दूषितम् ॥२३७॥

यच्च दृश्ये गवादावनेकत्राभिन्नाकारयोरभिधानविकल्पयोरन्वयादनुवृत्ते-जात्यादेरनुमानं परेरुच्यते तदप्येतेनाभिधानविकल्पयोर्दृश्यत्वापरामर्शेन हेतुना दूषितं बोद्धव्यं । न ह्यन्वयिनावपि शब्दविकल्पौ वस्तु स्पृशतः । तत्कथं ताभ्यां वस्तुनः सामान्यस्य सिद्धिः । (२३७)

यदि नास्ति सामान्यं तथा कथमस्तु प्रत्यभिज्ञानमित्याह (१)

^१मिथ्यावत् ।

^२पूर्वापरैकता इन्द्रियज्ञानोत्तरभावि ।

दर्शनान्येव भिन्नान्यप्येकां कुर्वन्ति कल्पनाम् ।

प्रत्यभिज्ञानसंख्यातां स्वभावेनेति वर्णितम् ॥२३८॥

दर्शनानीन्द्रियज्ञानान्येव भिन्नानि नानाक्षणविषयाण्यनेकान्यपि स्वभावेन प्रत्यभिज्ञानकारणस्वरूपेण स्वकारणप्रसूतेन कल्पनात्मकत्वाध्यवसायिनीं प्रत्यभिज्ञानसंख्यातां प्रत्यभिज्ञाननाम्ना प्रसिद्धां कुर्वन्तीति वर्णितं प्राक्^१ ।

तस्मात्स्थितमेतत् प्रत्यक्षमनिर्देश्यत्वादविकल्प^२मिति । उक्तमिन्द्रियप्रत्यक्षं ॥
XX ॥ (२३८)

(२) मानसप्रत्यक्षम्

मानसमाख्यातुमाह (१) तच्चेन्द्रियज्ञानानन्तरमिष्टं । तेन सहैकविषयं भिन्न-विषयं वा स्यात् । उभयथापि तु दोष इत्याह (१)

पूर्वानुभूतग्रहणे मानसस्याप्रमाणता ।

अदृष्टग्रहणेन्वादेरपि स्यादर्थदर्शनम् ॥२३९॥

पूर्वानुभूतस्येन्द्रियज्ञानगृहीतस्य ग्रहणे मानसस्य स्वीक्रियमाणेऽप्रमाणता स्यात् । अज्ञाता(र्थे) प्रकाशस्य प्रमाणत्वात् । इन्द्रियज्ञानादृष्टस्य ग्रहणे पुनरिष्य-माणेऽन्वादेरपि स्यादर्थस्य रूपादेर्दर्शनं । (२३९)

इन्द्रियज्ञानानुभूतविषयत्वे^३पि द्वौ विकल्पौ सोऽर्थः क्षणिको न वा ।

क्षणिकत्वादतीतस्य दर्शने च न सम्भवः ।

वाच्यमक्षणिकत्वे स्याल्लक्षणं सविशेषणम् ॥२४०॥

प्रथमपक्ष इन्द्रियज्ञानविषयस्यार्थ^२स्य^३ पूर्वकालस्य सहभु^४वो वा क्षणिक-त्वादतीतस्य न^५ष्टस्य मानसेन दर्शने दर्शनस्य च न सम्भवोस्ति । अक्षणिकत्वे वा अधिगतार्थाधिगन्तृत्वादप्रमाणं स्यात् । अथ मानसमधिगतार्थाधिगन्तृप्रमाण-मिष्यते तदापि मानसस्य सविशेषणं लक्षणं वाच्यं स्यात् । यथाधिगतविषयत्वेपि “कल्पनापोढमभ्रान्तं” मानसं प्रत्यक्षमिति^६ (१२४०)

^१ प्रथमपरिच्छेदे ।

^२ सौत्रान्तिकस्य ।

^३ “मानसञ्चार्थरागादि स्वसम्बित्तिरकल्पिका”

^४ “योगिनां गुरुनिर्देशाव्यतिभिन्नार्थमात्रदृग्”तिसंवृति व्याख्यातुं परोक्तदूषणं चतुःश्लोकाह । वृत्तिमानसमपि रूपादिविषयमविकल्पकमनुभवाकारप्रवृत्तमिति ।

^५ वैशेषिकस्तुल्यं करामलवद्विषयविषयित्वमाह ।

^६ वैभाष्यस्य स ज्ञानविषयनिरोधः ।

किञ्च (१)

निष्पादितक्रिये किञ्चिद् विशेषमसमादधत् ।

कर्मण्यैन्द्रियमन्यद् वा साधनं किमितीष्यते ॥२४१॥

निष्पादिता क्रिया यस्मिन् तत्र कर्मणि विशेषं किञ्चिदसमादधत् ऐन्द्रियमिन्द्रियज्ञानमन्यद्वा प^१ रश्वादि साधनं किमितीष्यते (१) क्रियानिर्व्वर्तनं हि साधनव्यापारः । तच्चेन्निष्पन्नं किमन्यत् कुर्व्वतत् साधनं स्यात् । (२४१)

अपि च (१)

सकृद् भावश्च सव्वर्त्तासां धियां तद्भावजन्मनाम् ।

अन्यैरकार्यभेदस्य तदपेक्षाविरोधतः ॥२४२॥

तस्मात् स्थिराद् भावाज्जन्म यासान्तासां सव्वर्त्तासां धियां सकृद् भावश्च स्यात् । न क्रमभावः । कमिसहकार्यपेक्षया क्रमेण स्थिरोप्यर्थः करोति बुद्धीरिति चेत् । अतोऽन्यैः सहकारिभिर^२ कार्यो भेदो विशेषो यस्य स्थिरैकरूपस्य तस्य तदपेक्षाया विरोधतः ॥ (२४२)

यत एवं (१)

तस्मादिन्द्रियविज्ञानानन्तरप्रत्ययोद्भवः ।

मनोन्यमेव गृह्णाति विषयं नान्धट्क् ततः ॥२४३॥

तस्मादिन्द्रियविज्ञानमेवानन्तरप्रत्ययस्तस्मादुद्भवो यस्य तन्मनो मानसं प्रत्यक्षं । इन्द्रियप्रत्यक्षग्राह्य (१) द्विषयादन्यमेव विषयं गृह्णाति । तत इन्द्रियज्ञानजन्यत्वात् मानसस्यान्धानां चक्षुर्व्विज्ञानविकलानां दृग् दर्शनं रूपस्य न भवति । गृहीतग्राहित्वं च विषयान्तरग्रहणादपास्तं (१२४३)

यद्यन्यविषयग्राहकं मा^१नसं तदा भूतभविष्यद्ग्राहकमपि स्यादित्याह (१)

स्वार्थान्वयार्थापेक्षैव हेतुरिन्द्रियजा मतिः ।

ततोऽन्यग्रहणेऽप्यस्य नियतग्राह्यता मता ॥२४४॥

स्वार्थः स्वकीयो विषयस्तस्मादन्य उत्पादो यस्यार्थस्य तदपेक्षैव इन्द्रियजा मतिर्मनोविज्ञानस्य हेतुरिष्यते । ततोऽन्यस्य विषयस्य ग्रहणेऽपि मनोविज्ञानस्येऽप्यमाणे नियत इन्द्रियज्ञानग्राह्योपादेयक्षण एव ग्राह्यो यस्य तद्भावो नियतग्राह्यता सा मता^२ । (२४४)

^१ मानसादि ।

^२ अभिधर्मेऽस्ति मनोविज्ञानसमङ्गी तु नीलमिदमिति च, मनो द्विधा । सविकल्पं निर्व्विकल्पञ्च तु तन्मानसं प्रत्यक्षं विमतिनिरासाय व्युत्पादितं ।

ननु स्वज्ञानेन स्वात्मज्ञानेन एककालिकस्तुल्यकालिकोर्थः ।

तदतुल्यक्रियाकालः कथं स्वज्ञानकालिकः ।

सहकारी भवेदर्थ इति चेदक्षचेतसः ॥२४५॥

तेन सहकारिसम्भवेन्द्रियज्ञानेनातुल्यः क्रिया^१कालो यस्य भिन्नकालत्वात् ३४a
सोऽर्थः सहकारी कथमक्षचेतसो भवेदिति चेत् । (२४५)

अत्राह (१)

असतः प्रागसामर्थ्यात् पश्चाच्चानुपयोगतः ।

प्राग्भावः सर्वहेतूनां नातोर्थः स्वधिया सह ॥२४६॥

कार्योत्पत्तेः प्रागसतस्तत्रासामर्थ्यात् । सदधिष्ठानं हि सामर्थ्यमसतः कथं
स्यात् । कार्योत्पत्तेः पश्चात् सतः कारणव्यापाराद्वा पश्चात् कार्यसमकालस्य सतो
वा तत्रानुपयोगतो व्यापाराभावात् । कार्यात्प्राग्भावः सर्वहेतूनामिति स्थितं ।
विषयश्च ज्ञानानां नाकारणमिति प्रसङ्गात् । अतो^१ विषयः कारणात्मकः स्वधिया
स्वात्मज्ञानधिया सह न भवति । पूर्वभावित्वे च विषयस्य तत्कालेन्द्रियज्ञान-
सहकारिता युक्तिमती । (२४६)

ननु (१)

भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः ।

हेतुत्वमेव युक्तिज्ञा ज्ञानाकारार्पणक्षमम् ॥२४७॥

प्राग्भावभावित्वाद् भिन्नकालं वस्तु कथं ग्राह्यमिति चेत् । हेतुत्वमेव
ज्ञानेकारस्य स्वानुरूपस्यार्पणक्षमं ग्राह्यतां युक्तिज्ञा विदुः (१) न हि संदंशा-
योगोलयोरिव ज्ञानपदार्थयोर्ग्राह्यग्राहकभावः । कथन्तर्हि यदाकारमनुकरोति तत्
ग्राह्यस्य ग्राहकमित्युच्यते । (२४७)

ननु यदि कारणं ग्राह्यं त^२दा समनन्तरप्रत्ययादिकं च तथा स्यात् । इत्याह (१)

कार्यं ह्यनेकहेतुत्वेऽप्यनुकुर्वदुदेति यत् ।

तत्तेनाप्यत्र तद्रूपं गृहीतमिति चोच्यते ॥२४८॥

कार्यं हि ज्ञानमनेकहेतुत्वेऽपि यत्कारणमाकारद्वारेणानुकुर्वदुदेति तत्कारण-
मपि तद्रूपमुपरोपितस्वाकारं तेन कारणाकारेण गृहीतमिति चोच्यते । यथा पितृ-
रूपं पुत्रेण गृहीतमिति कथ्यते । उक्तं मानसं ॥ × × ॥ (२४८)

^१ स्वसत्ताकालः ।

(३) क. स्वसंवेदनप्रत्यक्षम्

स्वसम्वेदनमाख्यातुमाह (१)

अशक्यसमयो ह्यात्मा रागादीनामनन्यभाक् ।

तेषामतः स्वसंवित्तिर्नाभिजल्पानुषङ्गिणी ॥२४९॥

रागद्वेषसुखदुःखादीनां सर्व्वचित्तचैत्तानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षमविकल्पत्वात् ।

तथा^१ हि (१) रागादीनामात्मा स्वरूपमनन्यभाक् ना^१न्यं भजते । स्वरूप-
मात्रावस्थितेः । तस्मादशक्यः समयः संकेतोऽस्मिन् अतः संकेताविषयत्वात् तेषां
रागादीनां स्वस्यात्मनः सम्बित्तिः प्रकाशोऽभिजल्पो वाचकशब्दोल्लेखस्तदनुषङ्गो
यस्यास्ति सा तथा न भवति । वा^२च्यं हि वाचकेन संयोज्येत । न च रागाद्यात्मा
वा^३च्यस्ततस्तत्प्रकाशो न शब्दसंगतः । (२४९)

अवेदकाः परस्यापि ते स्वरूपं कथं विदुः ।

ननु रागसुखादय आत्मगुणाः^४ परस्य बाह्यस्याप्यवेदनाङ्गज्ञातत्वात् ते
स्वरूपं कथं विदुः । वेदकस्य कदाचित् स्ववेदनं संभाव्येत । अवेदकं च न
क्वचिदुपयोगि ।

यदि न स्ववेदना रागादयस्तदा कथं वेदयन्त इत्याह (१)

एकार्थाश्रयिणा वेद्या विज्ञानेनेति केचन ॥२५०॥

एकोर्थ आत्मा आश्रयो रागादिभिः सह यस्यास्ति तेनैकार्थाश्रयिणा ज्ञानेन वेद्या
रागादय इति केचन नै या यि का दयः । (२५०)

अत्राह (१)

^१ रागादिसुखादिषु स्वसम्वेदनमिन्द्रियानपेक्षत्वात्मानसं प्रत्यक्षमिति वृद्धिः ।
अत्र च नात्मसंयोगमात्रभावित्वं सुखादेर्दृष्टमिति दृष्टग्रहणात् ।

^२ वैशेषिका ज्ञानाद् व्यतिरिक्तं सुखादिकमात्मगुणमाहुः । सुखादिज्ञान-
बाह्यमिति सांख्या एतदपाकरणाद्यर्थं मानसग्रहणं । साततिकं स्ववेदनं सर्व्वेन्द्रिय-
कालिकत्वात् । धारावाहि च प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । अविकल्पञ्च स्वप्ने स्पष्टभासात् ।
कामशोकादिष्वपि सप्रयोजनञ्च । विज्ञानेन स्मृतेरयोगात् । स्वसम्बित्तेर्निर्व्वि-
कल्पत्वं साध्यं सा च ज्ञानस्यापि नास्ति कुतः सुखादीनां ।

^३ यादृशो यादृशादुत्पन्नो दृष्टस्तादृशोन्योपि तादृशादेव अन्यादृशस्तु यादृशा
इति स्थिते ।

तदतद्रूपिणो भावास्तदतद्रूपहेतुजाः ।

तत्सुखादि किमज्ञानं विज्ञानाभिन्नहेतुजम् ॥२५१॥

तद्रूपिणो विवक्षितैकरूपवन्तोऽतद्रूपिण इतररूपवन्तो भावा यथाक्रमं तद्रूपाद् दृष्टैकरूपाद्धेतोः सामग्रीलक्षणाज्जाता अतद्रूपहेतुजाता विलक्षणसामग्री-जाता भवन्तीति तावत् स्थितं । तत् तस्मादिमं न्यायमुल्लङ्घ्य विज्ञानेन सहाभिन्न एको हेतुरिन्द्रियविषयमनस्कारादिसामग्रीलक्षणस्तस्मात्(त्) जातं सुखादिकं कस्मादज्ञानं समानसामग्रीप्रसूतत्वात् द्वयमपि ज्ञानं स्यान्न वा किञ्चित् । (२५१)

अभिन्नहेतुकतामेव समर्थयितुमाह (१)

सार्थे सतीन्द्रिये योग्ये यथास्वमपि चेतसि ।

दृष्टं जन्म सुखादीनां तत्तुल्यं मनसामपि ॥२५२॥

यस्य यदात्मीयं जनकं तस्मिन्निन्द्रिये सार्थे सविषये योग्ये कार्योत्पादनं प्रति चेतसि समनन्तरप्रत्यये सति सुखादीनामपि जन्म दृष्टं । तद्यथास्वमिन्द्रियादिषु योग्येषु तत्सु जन्म दर्शनं मनसां ज्ञानानामपि तुल्यं । अतस्तुल्यहेतुकत्वात् तुल्यजातीयतैव युक्ता नान्यथा क्वचिदेकता स्यात् । (२५२)

तुल्यहेतुकत्वेपि संस्कारादेर्नियामकत्वात् सुखादिकमज्ञानं स्यादित्याह (१)

असत्सु सत्सु चैतेषु न जन्माजन्म वा क्वचित् ।

दृष्टं सुखादेर्बुद्धेर्वा तत्ततो नान्यतरश्च ते ॥२५३॥

असत्स्विन्द्रियादिषु दुःखादेर्बुद्धेर्वा जन्म न क्वचिद्विष्टं । सत्सु च एतेष्विन्द्रियादिषु अजन्म वा सुखादेर्बुद्धेर्वा न क्वचिद् दृष्टं (१) तत् तस्मात् तत् इन्द्रियादेर्बुद्धेर्वा सामर्थ्यात् कारणात् ते सुखबुद्धी जायेते । अन्यतः संस्कारादेर्न ते तस्य सामर्थ्यादर्शनात् । (२५३)

ख. सुखादिपरवेद्यतानिरासः

नन्वभिन्नहेतुकत्वे सुखदुःखादिभेदश्च न स्यादित्याह (१)

सुखदुःखादिभेदश्च तेषामेव विशेषतः ॥

तस्या एव यथा बुद्धेर्मान्द्यपाटवसंश्रयाः ॥२५४॥

सुखदुःखादिभेदश्चावान्तरस्तेषामिन्द्रियादीनामेव हेतूनां विशेषतोऽवान्तरात् । यथा तस्या बुद्धेरेवान्तरहेतुविशेषात् मान्द्यपाटवसंश्रयाः परस्परसंभविनो भवन्ति (१) तस्मात् सुखादयो विज्ञानेनाभिन्नहेतुकत्वाद्विज्ञानस्वभावा एवेति स्थितं । (२५४)

इदानीं परवेद्यतामेषां निषेद्धमाह (१)

यस्यार्थस्य निपातेन ते जाता धीसुखादयोः ।

मुक्त्वा तं प्रतिपद्येत सुखादीनेव सा कथम् ॥२५५॥

यस्यार्थस्य स्यादेतिपातेन सन्निधानेन ते धीसुखादयो जातास्तं कारणभूत-
माकारार्पणक्षमं मुक्त्वा सुखादीनेव सहभाविनो विषयलक्षणरहितान् सा बुद्धिः
कथं प्रतिपद्येत । अकारणस्य विषयत्वेतिप्रसङ्गात् । (२५५)

अविच्छिन्नाथ भासेत तत्संवित्तिः क्रमग्रहे ।

तल्लाघवाच्चेत्तुल्यमित्यसंवेदनं न किम् ॥२५६॥

अथेन्द्रियज्ञानेन विषयग्रहस्तदनन्तरं मानसाध्यक्षेण सुखादिग्रह इति क्रमग्रहे
स्वीक्रियमाणे तयोर्विषयसुखयोः संवित्तिरविच्छिन्ना यौगपच्चेन न भासेत ।
अस्ति च युगपत्प्रतिभासः परिस्फुटः । तयोर्बाह्यसुखग्राहिमनसोर्लाघवात्
यौगपद्यप्रतिभासश्चेत् तल्लाघवं प्रतिक्षणमेकैकत्वसंवेदनाभावस्यापि तुल्यमि-
त्यसम्बेदनमेव साहित्यस्य किं न भवति । (२५६)

इन्द्रियबुद्धयैक्या बाह्यसुखयोः सकृद्ग्रहणमिति चेत् । आह ।

न चैक्या द्वयज्ञानं नियमादक्षचेतसः ।

न चैक्या द्वयस्य ज्ञानं संभवति । अक्षचेतसोर्बाह्यरूपादिग्रहण एव नियमा-
न्नियतत्वात् सुखा^१द्यात्मगुणग्रहणा^२भावात् ।

किञ्च (१)

सुखाद्यभावेऽप्यर्थाच्च जातेस्तच्छक्त्यसिद्धितः ॥२५७॥

नाकारणं विषयः सुखाद्यभावेऽपि केवलादर्थान्दिन्द्रियबुद्धेर्जतिरूपादात् । तस्य
सुखादेरिन्द्रियबुद्धिजननं प्रति शक्त्यसिद्धेरविषयत्वं ।^२ (२५७)

पृथक् पृथक् च सामर्थ्ये द्वयोर्नीलादिवत् सुखम् ।

गृह्येत केवलं ;

द्वयो रूपिसुखाद्योः पृथक् पृथग्ज्ञानोपपत्तौ सामर्थ्ये बाध्युपगम्यमाने नीला-
दिवत् केवलं सुखं गृह्येत ।

^१ सुखाद्यात्मनः संयोगजमनसा गृह्यते इत्युपगमात् ।

^२ सुखादयो नात्मानं विदुरिति बुद्ध्या वेद्येरन्निति किं सहजया उत्तरकालया
वा तत्र । सहिता व्यस्ताश्च यथा नीलादयो ज्ञानहेतुस्तद्वत् सुखादिविषयश्च
स्यादिति द्वयं ग्रहणमविरुद्धमित्याह ।

अयुक्तं चैतत् ।

तस्य तद्वैतवर्थमगृह्यतः ॥२५८॥

न हि तस्य सुखादेर्हेतुमर्थं स्यादिसंगृह्यतः^१ (॥२५८॥)

न हि संवेदनं युक्तमर्थेनैव सह ग्रहे ।

सुखस्य संवेदनं युक्तं । अर्थेनैव सह सुखस्येन्द्रियधिया ग्रहे नास्ति दोष^२ इति चेत् । न (॥१॥)

किं सामर्थ्यं सुखादीनां नेष्टा धीर्यत्तदुद्भवा ॥२५९॥

सुखादेरिन्द्रियबुद्धिजनने किमस्ति सामर्थ्यं येन तस्याः स विषयः सन् सह गृह्येत । यद्यस्मात्तदुद्भवा सुखादुद्भवा नेन्द्रियधीरिष्टा तस्मान्न तद्ग्राहिका । (२५९)

विनार्थेन सुखादीनां वेदने चक्षुरादिभिः ।

रूपादिः स्यादिभेदोऽदृष्टा न गृह्येत कदाचन ॥२६०॥

ततश्च कथमर्थसुखयोः सहवेदनं । अर्थेन विनैव चक्षुरादिभिश्चक्षुरादिज्ञानैः सुखादीनां वेदने चाभ्युपगम्यमाने स्यादेभेदो विशेषो रूपादिः सुखहेतुरक्षणा चक्षुर्ज्ञानेन (न) कदाचन गृह्येत । (२६०)

कस्मादेवमित्याह (॥१॥)

न हि सत्यन्तरङ्गेऽर्थे शक्ते धीर्बाह्यदर्शनी ।

अर्थग्रहे सुखादीनां तज्जानां स्यादवेदनम् ॥२६१॥

अन्तरङ्गे सन्निहिते अर्थे क्षेत्रज्ञसमवेते सुखादौ शक्ते स्वग्राहिज्ञानोत्पादनक्षमे सति न हि बाह्यदर्शनी धीरर्थग्राहिणी युक्ता । बहिरङ्गो बाह्योर्थ इन्द्रियालोकादिसहकार्यपेक्षणात् । सुखादिस्तु न तत्सापेक्ष इति तस्माज्जाता धीस्तमेव गृहणीयात् । इन्द्रियधियाऽर्थग्रहे स्वीक्रियमाणे सुखादीनां तज्जानामर्थदर्शनप्रसूतानामर्थमवेदनं स्यात् । इन्द्रियबुद्धिरर्थग्रह एवोपयुक्ता तत्कालमन्या च धीर्नास्ति पश्चात् ज्ञानान्तरकाले विषयबलभाविनः सुखादेरभाव इति कथं वेदनं । (२६१)

धियोर्युगपदुत्पत्तौ तत्तद् विषयसम्भवात् ।

सुखदुःखविदौ स्यातां सकृदर्थस्य सम्भवे ॥२६२॥

^१ अर्थग्रहणनिरपेक्षं न तत् सिद्धिकल्पं ॥

^२ विषयाभावादेव ।

विषयसुखग्राहिण्योर्द्वयोरिन्द्रियबुद्धिमनोबुद्ध्यात्मिकयोः । तस्य सुखहेतो-
र्दुःखहेतोश्च विषयस्य सम्भवात् युगपदुत्पत्तावभिमतयां सकृदर्थस्य सुखदुःखहेतोः
सम्भवे सति सुखदुःखविदौ स्यातां । (२६२)

स्यादेतत् (१)

सत्यान्तरेषुपादाने ज्ञाने दुःखादिसम्भवः ।

नोपादानं विरुद्धस्य तच्चैकमिति चेन्मतम् ॥२६३॥

न केवलमर्थे सति किन्तुहान्तरे समनन्तरप्रत्यये ज्ञान उपादाने सति
39^a दुःखादिसंभवः । तच्चोपादानापेक्षं ज्ञानं विरुद्धस्य सुखदुःखादेर्न कारणं भवितु-
मर्हतीति मतं चेत् (१ २६३)

अत्राह (१)

तदज्ञानस्य विज्ञानं केनोपादानकारणं ।

आधिपत्यं तु कुर्वीत तद्विरुद्धेऽपि दृश्यते ॥२६४॥

तद्विज्ञानमज्ञानस्य सुखदुःखादेरुपादानकारणं केन हेतुना सम्मतं । समान-
जातीयं कारणमुपादानं नान्यत् । न च सुखादिज्ञानमिष्टं ज्ञानमज्ञानकार्ये आधि-
प^१त्यं सहकारित्वं कुर्वीत । तदाधिपत्यं विरुद्धेऽपि का^२र्ये दृश्यते । (२६४)

अद्वयोर्यथैक आलोको नक्तश्चरतदन्ययोः ।

रूपदर्शनवैगुण्यावैगुण्ये कुरुते सकृत् ॥२६५॥

यथा एक आलोको नक्तंचरस्य मनुष्यादेरक्षणे रूपदर्शनस्य वैगुण्यावैगुण्ये
यथाक्रमं सकृत् कुरुते । (२६५)

तस्मात् सुखादयोरर्थानां स्वसंक्रान्तावभासिनाम् ।

वेदकाः स्वात्मनश्चैषामर्थेभ्यो जन्म केवलम् ॥२६६॥

यस्माद^३न्येन सुखादीनां^१ वेदनं न घटते । तस्मात्सुखादयो ज्ञानात्मानः
स्वस्मिन् स्वरूपे प्रतिबन्धद्वारेण संक्रान्तावभासनशीलाश्च येऽर्थानां तेषां वेदकाः ।
आत्मनश्चापरोक्षत्वाद्वेदकाः । अर्थसरूपस्यात्मनोऽपरोक्षतैव अर्थवेदनं स्ववेदनञ्च ।
न त्वन्यः कश्चिद् ग्रहणप्रकारः । ततश्चैषां सुखादीनामर्थसरूपाणामर्थेभ्यो जन्मैव
केवलं ग्रहीतृत्वं नापरः कश्चिद् व्यापारः । (२६६)

^१ सिद्धान्त्येवाह (१) आधिपत्यमानं स्यात् ।

^२ न च तावतोपादानत्वात् । ^३ महत्तत्त्वादिना ।

अर्थात्मा स्वात्मभूतो हि तेषां तैरनुभूयते ।

तेनार्थानुभवख्यातिरालम्बस्तु तदाभता ॥२६७॥

अत एवार्थानुभवः कथं स्ववेदनमर्थज्ञानयोर्भेदात् । तद्वेदनयोश्च भेदस्य न्यायप्राप्तत्वादिति ब्रुवाणः प्रतिक्षिप्तः । तथा हि तेषां सुखादीनामर्थात्मा अर्थाकारः प्रतिबिम्बसंक्रान्त्या स्वात्मभूतः स्वभावभूतस्तैः सुखादिभिरनुभूयतेऽपरोक्षत्वात् । तेनोपचारेणार्थस्य परभूतस्य प्रतिबिम्बहेतोरनुभवस्य ख्यातिः प्रसिद्धिः । ततश्च ज्ञानस्यालम्बोऽर्थालम्बनं तदाभता अर्थाकारत्वं विचार्यमाणमवशिष्यते न तु पार-
मार्थिकमालम्ब्यालम्बकत्वं नाम । (२६७)

ग. स्वसंवेदने सांख्यमतनिरासः

इदानीं सांख्यमतमुत्थापयन्नाह (१)

कश्चिद् बहिःस्थितानेव सुखादीनप्रचेतनान् ।

ग्राह्यानाह न तस्यापि सकृद्युक्तो द्वयग्रहः ॥२६८॥

कश्चिद् बहिःस्थितानेव न त्वात्मसमवायिनः । प्रधानपरिणामजत्वेन सुखदुःख-
मोहस्वभावत्वात् अर्थानप्रचेतनान् आत्मन एव चेतनत्वाद् बुद्धिदर्पणे जडात्मनि
स्वच्छेऽर्थचेतनयोः प्रतिबिम्बसंक्रान्तिद्वारेण च्छायापत्त्या चेतनस्य ग्राह्या-
नाह (१) तस्यापि मते द्वयस्य सुखस्य नीलादेश्च सकृद् ग्रहो नियमेन न युक्तः ।
कदाचिद्रूपनिरपेक्षमपि रूपसुखमनुभूयेत । (२६८)

सुखाद्यभिन्नरूपत्वाग्रीलादेश्चेत् सकृद् ग्रहः ।

भिन्नावभासिनोर्ग्राह्यं चेतसोस्तदभेदि किम् ॥२६९॥

सुखादेरभिन्नरूपत्वाग्रीलादेः सकृन्नियमेन ग्रहश्चेत् । भिन्नावभासिनो-
भिन्नाकारयोः सुखनीलचेतसोर्ग्राह्यं तत् किमभेदि इष्यते । सुखदुःखादीनां नील-
पीतादीनाञ्च भिन्नमनोग्राह्यानामेकत्वमेवं स्यात् । (२६९)

किञ्च (१)

तस्याविशेषे बाह्यस्य भावनातारतम्यतः ।

तारतम्यञ्च बुद्धौ स्यान्न प्रीतिपरितापयोः ॥२७०॥

यदि नीलाद्येव सुखाद्यात्मकं तदा तस्य बाह्यस्य सुखदुःखाद्यात्मतयाऽविशेषे
विशेषाभावे रूच्यरुचिविषयतया भावनायास्तारतम्यतः । तारतम्यञ्च बुद्धौ
प्रीतिपरितापयोर्न स्यात् । न हि ग्राह्याविशेषे तज्ज्ञानं विशिष्यते । (२७०)

सुखाद्यात्मतया बुद्धेरपि यद्यविरोधिता ।

स इदानीं कथं बाह्यः सुखाद्यात्मेति गम्यते ॥२७१॥

बुद्धेरपि प्रधानपरिणामरूपाया भावनातारतम्यात् सुखाद्यात्म^१ताविशेषाद् बाह्याविशेषेपि प्रीतिपरितापतारतम्यस्याविरोधितेष्यते । यदि इदानीमन्याभ्युपगमे बाह्योऽर्थः स सुखाद्यात्मेति कथं गम्यते । अनुभूयमानं सुखमन्यत्रासंभवद् बाह्ये व्यवस्थापनीयं । (२७१)

अग्राह्यग्राहकत्वाच्चेद् भिन्नजातीययाः पुमान् ।

अग्राहकः स्यात् सर्वस्य ततो हीयेत भोक्ता ॥२७२॥

39b यदा तु बुद्धिरपि सुखात्मिका तदा किं बाह्यसुखकल्पनया । बाह्यमह^२ेतोर-
सुखरूपत्वाच्च भिन्नजातीययोर्ग्राह्यग्राहकत्वाभावात् सु^३खाद्यात्मता बाह्यस्य
गम्यत इति चेत्^३ । पुमान् चेतनो निर्गुणत्वादसुखादिरूपो ग्राह्यस्याचेतनस्य सुखा-
द्यात्मकस्य सर्वस्य भिन्नजातीयत्वात् अग्राहकः स्यात् । ततोऽग्राह^४कत्वात् भोक्तृ-
तास्य हीयते । अनुभविता हि भोक्तोच्यतेऽनुभवाभावे कथं भोक्ता । (२७२)

कार्यकारणतानेन प्रत्युक्ताऽकार्यकारणे ।

ग्राह्यग्राहकताभावाद् भावेन्यत्रापि सा भवेत् ॥२७३॥

बुद्धिसुखयोर्ग्राह्यग्राहकताभावात् । नाकारणं विषय इति कार्यकारणता ।
ततो ग्राह्य^५स्य सुखाद्यात्मकत्वात् तत्कार्यया बुद्ध्यापि सुखाद्यात्मिकया^७
भवितव्यमिति परैरुक्ता कार्यकारणता सानेनातिप्रसङ्गेन प्रत्युक्ता । तथा हि
भोक्तापि ग्राहक इति स च कार्यसुखाद्यात्मकः कथं स्यात् । अपि चाकार्यकारणे
बुद्धिसुखे ग्राह्यग्राहकतायाः कार्यकारणतानिवन्धनाया अभावात् । ग्राह्यग्राहक-
त्वभावात् कार्यकारणभावस्य च भावेऽभ्युपगम्यमानेऽन्यत्रात्मविषय^६योरपि सा
कार्यकारणता स्यात् । ग्राह्यग्राहकताया भावात् । (२७३)

^१ नीलादि सुखादि च भिन्नमेव । नीलसंप्रहर्षणाकारयोर्भेदात् ।

^२ प्रधानान्महान्महतोहंकारस्ततः पञ्च शब्दादीनि ततः पञ्चाकाशादीनि
पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मनश्च ...
सांख्यस्य । ग्राह्यग्राहकत्वाभावः प्रसज्येद्(?)तास्ति स न स्यात् ।

^३ विषयबुद्धयोः ।

^४ न बाह्यं ज्ञाने संकामति स्वरूपेण वेद्यते वाऽन्यादाहप्रसङ्गात् ।

^५ बुद्ध्या कटो विषयाकारः पुमांसमव्यारोहति ततोऽस्य भोक्तृत्वं ।

^६ विजातीययोरपि ।

यस्मात्सुखादेर्बाह्यस्य भावनातस्ता^१रतम्यानुयोगयोगः ।

तस्मात्त आन्तरा एव ,

तस्मादसुखादय आन्तरा ज्ञानस्वभावा अवाह्या अभ्युपगन्तव्याः ।

किञ्च (१)

सम्वेद्यत्वाच्च चेतनाः ।

संवेदनं न यद् रूपं न हि तत्तस्य वेदनम् ॥२७४॥

सम्वेद्यत्वाच्च हेतोस्ते चेतनाः । तथा हि सम्वेदनं तद्रूपं यद्विषयस्वरूपं न भवति तत्संवेदनं तस्य विषयस्य वेदनं यस्मान्न भवति । न ह्यविषय-स्वरूपं प्रतिविषयं भेदव्यवस्थां कर्तुमर्हतीति साकारं ग्राहकं । तथा च साकारं ज्ञानमेव सुखमस्तु तदुपधायकं तु बाह्यमयुक्तं । भावनाविशेषेण सुखादिवेदनस्या-विशेषदर्शनात् । बाह्याधीनत्वे च तदयोगात् । (२७४)

स्यादेतद् (१)

अतत्स्वभावोऽनुभवो बौद्धांस्तान् सन्नवैति चेत् ।

मुक्त्वाध्यक्षस्मृताकारां संवित्तिं बुद्धिरत्र का ॥२७५॥

भावनातस्तरतम्ययोगिनस्तान् बुद्ध्यात्मकसुखादीन् अतत्स्वभावोऽमुखाद्या-कारोऽनुभवः सन्नवैति प्रत्येतीति^१ चेत् ।^१ संवित्तिमध्यक्षाकारां हर्षविषादाकारां स्मृताकारामतीतसुखादिकल्पनारूपां सौमनस्यलक्षणां मुक्त्वा अत्र संवेदनावसरे का परा बुद्धिरनुभूयते । यस्याः सुखाद्यात्मकत्वमध्य^२वसायात्मकत्वञ्चेष्यते । (२७५)

तांस्तानर्थानुपादाय सुखदुःखादिवेदनम् ।

एकमाविर्भवद् दृष्टं न दृष्टं त्वन्यदन्तरा ॥२७६॥

तांस्तानर्थानिष्टा^३ननिष्टानुपादायाश्रित्यैकं सुखदुःखादिवेदनमाविर्भवद् दृष्टं अन्यद् बुद्धिरूपमन्तरा विषयसंवेदनयोरन्तराले न दृष्टं । (२७६)

संसर्गादविभागश्चेदयोगोलकवह्निवत् ।

भेदाभेदव्यवस्थैवमुच्छिन्ना सर्ववस्तुषु ॥२७७॥

बुद्धिचेतनयोः संसर्गादियोगो^३लकवह्न्योरिवाविभागो भेदानुपलब्धिरिति चेत् । एवं भिन्नाकारानुभवेप्यभेदकल्पनायां^४ सर्ववस्तुषु भेदाभेदव्यवस्थोच्छिन्ना स्यात् । (२७७)

^१ स्वप्रक्रियामात्रदीपनमेतत् ।

^२ बुद्धिः ।

^३ अयःपिण्डमग्निदीप्तं ।

^४ तथा एकाकारेप्ययोगोलकवत्संसर्गकल्पनायां ।

तथा हि (१)

अभिन्नवेदनस्यैक्यं यन्नैवं तद् विभेदवत् ।

सिध्येत्साधनत्वेस्य न सिद्धं भेदसाधनम् ॥२७८॥

अभिन्नमेकाकारं वेदनं यस्य तस्यैक्यं यन्नैवं भिन्नवेदनं तद्विभेद^१वत् सिध्येत् (१) अस्यैकाकारज्ञा^२नस्याभेदप्रत्यसाधनत्वे तद्विपरीतभिन्नाकारवेदनं भेद-साधनमसिद्धं । (२७८)

भिन्नाभः सितदुःखादिरभिन्नो बुद्धिवेदने ।

अभिन्नाभे विभिन्ने चेत् भेदाभेदौ किमाश्रयौ ॥२७९॥

सां^३ख्यस्य तु सितदुःखादिभिन्नाकारोऽभिन्न इष्टः । बुद्धिवेदने त्वभिन्ना-भे विभिन्ने इष्टे चेत् । भेदाभेदौ किमाश्रयौ किं निमित्तौ ते व्यवस्थापनीयौ । (२७९)

ननु वे^४दनाचेतनासंज्ञादीनां चैतानां महाभूमिकादीनां सकृदुत्पन्नानां भेदः परस्परं^५ प्रतीयते । अथ चास्ति । तद्वद्बुद्धिसुखयोरपि स्यादित्याह ।^६

तिरस्कृतानां पटुनाप्येकदाऽभेददर्शनात् ।

प्रवाहे चित्तिभेदानां सिद्धा भेदव्यवस्थितिः ॥२८०॥

पटुना सुखदुःखा^७दीनां वेदनास्कन्धसंगृहीतेन चैतने तिरस्कृतानामभिभूतानां संज्ञादीनामेकदाऽभेददर्शनात् । प्रवाहे चित्त^८सन्ताने सुखाद्यभावकाले स्व^९रूपेणोपलक्षितानां भेदव्यवस्थितिः सिद्धा । रवेरुदये तारका अनुपलक्षिता अपि निशायामुपलक्ष्यमाणा भेदेन व्यवस्थाप्यन्त एव ।^{१०} तस्माज्ज्ञानात्मानः स्ववेदनाश्च सुखादय इत्याख्यातं स्ववेदनं ॥ × × ॥ (२८०)

(४) योगिज्ञानप्रत्यक्षम्

योगिज्ञानमाख्यातुमाह (१)

प्रागुक्तं योगिनां ज्ञानं तेषां तद् भावनामयम् ।

विधूतकल्पनाजालं स्पष्टमेवावभासते ॥२८१॥

^१ विभेदोऽस्यास्तीति कृत्वा ।

^२ भेदाभेदनिबन्धनाभावमाह ।

^३ वैभाष्या वेदनादिसंप्रयुक्तविप्रयुक्तवादिनः प्रत्याहुः । ^४ एकैकस्योपलब्धेः ।

^५ नैव दोषः । ^६ यदा कमनीये तृष्यति अन्यत्र द्वेष्टि रज्यते विरज्यते ।

^७ कदाचित्तिरस्कारेण चित्ताभिसंस्कारकाले चेतना वेद्यत एव यतः ।

^८ नैवं प्रवाहेऽपि बुद्धिसंवेदनयोर्भेदवेदनमस्ति ।

प्राक् प्रथमपरिच्छेदे^{१७} योगिनां ज्ञानं सत्यविषयमुक्तं । तेषां योगिनां भावना-
मयं भावनाहेतुनिष्पत्तिकं तत् ज्ञानं सत्यस्वरूपविषयत्वेन विधूतकल्पनाजालम-
विकल्पत्वाच्च स्पष्टं विशदज्ञेयाकारमेवावभासते । (२८१)

भावनाभवं कथं स्पष्टमित्याह (१)

कामशोकभयोन्मादचौरस्वप्राद्यपप्लुताः ।

अभूतानपि पश्यन्ति पुरतोऽवस्थितानिव ॥२८२॥

कामश्च शोकश्च भयञ्च तैरुन्मादाश्चौरस्वप्नादयश्चेति कामशोकभयोन्माद-
चौरस्वप्नादिभिरुपप्लुता भ्रान्तास्तेऽभूतानप्यर्थान् भावना^{१८}वशात् पुरतोऽवस्थिता- 40a
निव पश्यन्ति । यस्मात्तदनुरूपां प्रवृत्तिं चेष्टन्ते । (२८२)

भवतु भावनाजं स्पष्टमविकल्पं तु कथमित्याह (१)

न विकल्पानुबद्धस्यास्ति स्फुटार्थावभासिता ।

न विकल्पेनानुबद्धस्य संस्तुतस्य ज्ञानस्य स्फुटार्थावभासितास्ति ।

ननु विप्लववशात् विकल्पकमपि स्वप्ने स्पष्टाभं ज्ञानं भवतीत्याह (१)

स्वप्नेपि स्मर्यते स्मार्त्तं न च तत्तादृगर्थवत् ॥२८३॥

स्वप्नेपि स्मार्त्तं स्मरणं किञ्चिदुत्पद्यते । न च तत्प्रबोधावस्थायां तादृगर्थ-
वद्यादृशो निर्विकल्पेनानुभूतोऽर्थस्तादृशार्थेन युक्तं स्मर्यते । किन्ताहि अस्पष्टार्थ-
मेव स्वप्नस्मरणं स्मर्यते । (२८३)

नन्वभूतार्थभावनावलजं भवतापि स्पष्टाभमविकल्पञ्च सिद्धान्ते नेष्यते
इति तेन सह विरोध इत्याह (१)

अशुभा पृथिवी कृत्स्नाद्यभूतमपि वर्ण्यते ।

स्पष्टाभं निर्विकल्पञ्च भावनावलनिर्मितम् ॥२८४॥

अशुभा विनीलकविपूयकास्थिसंकलादिका पृथ्वीकृत्स्नादि भूमयत्वादि
अभूतमसत्यमपि भावनावलेन निर्मितं स्पष्टाभं निर्विकल्पकञ्चास्माभिर्वर्ण्यते
इति नास्ति सिद्धान्तविरोधः । (२८४)

^{१७} योगिनामप्यागमविकल्पाव्यवकीर्णमर्थमात्रदर्शनं प्रत्यक्षमिति व्याचष्टे ।

^{१८} यद् भाव्यते तत् स्फुटं स्यादित्यस्य दृष्टान्तोऽर्थं श्लोकः । ^{१९} अनुमेयं ।

^{२०} द्विधा स्वप्नज्ञानं स्पष्टमेकमन्यदतीतस्वप्नाकारं ।

तस्माद् भूतमभूतं वा यद् यदेवाभिभाव्यते ।

भावनापरिनिष्पत्तौ तत् स्फुटाकल्पधीफलं ॥२८५॥

यतो भावनाया भाव्यस्पष्टतायामाधिपत्यं । तस्माद् भूतमार्यसत्यादि अभू-
तमशुभादि यद्यदेवात्यन्तं भाव्यते । तद् भाव्यमानं भावनायाः सादरनिरन्तरदीर्घ-
कालप्रवर्तितायाः परिनिष्पत्तौ^१ स्फुटा कल्पधीः सा फलं यस्य तत्तथा ।
(२८५)

तत्र प्रमाणं सन्वादि यत्; प्राङ् निर्णीतवस्तुवत् ।

तद् भावनाजं प्रत्यक्षमिष्टं शेषा उपप्लवाः ॥२८६॥

तत्र भावनावलभाविषु स्पष्टानिर्विकल्पेषु यत्संवादि उपदर्शितार्थप्रापकं
तद् भावनाजं प्रत्यक्षं प्रमाणमिष्टं ।

किमिवेत्याह (१)

प्राक् प्रथमपरिच्छेदे निर्णीतं वस्तु सत्यचतुष्टयं तस्मिन्निव । यथा आर्य-
स^१त्यविषयं भावनावलजं संवादित्वात्प्रत्यक्षं प्रमाणमेवमन्यदपीदृशं । शेषा^२
अयथार्था उपप्लवा भ्रमा यथा अशुभा पृथ्वीकृत्स्नादिप्रत्ययाः । (२८६)

कल्पनापि स्वसंवित्ताविष्टा ना^३र्थे विकल्पनादिति व्याख्यातुमाह^३ (१)

शब्दार्थग्राह्यं यद् यत्र तज्ज्ञानं तत्र कल्पना ।

स्वरूपश्च न शब्दार्थस्तत्राध्यक्षमतोऽखिलम् ॥२८७॥

शब्दार्थग्राहि अन्यव्यवच्छेदस्य ग्राहकं यज्ज्ञानं यत्र विषये तज्ज्ञानं तत्र कल्प-
नोच्यते । ज्ञानानां स्वरूपञ्च स्वलक्षणात्मकं न शब्दस्यार्थो विषयोऽतो वाच्यत्वा-
त्तत्र स्वरूपेऽखिलं ज्ञानमविकल्पत्वादध्यक्षं । उक्तं चतुर्विधं प्रत्यक्षं ॥ × × ॥
(२८७)

७. प्रत्यक्षाभासचिन्ता

प्रत्यक्षाभासमिदानीं वक्तव्यं ।

त्रिविधं कल्पनाज्ञानमाश्रयोपलवोद्भवम् ।

अविकल्पकमेकञ्च प्रत्यक्षाभं चतुर्विधम् ॥२८८॥

^१ अव्यतिभिन्नाथो नरव्यापितार्थ उक्तः ।

^२ मात्रशब्दव्यवच्छेद्याः ।

^३ अत्रापि स्मृतिरस्तीति निर्विषयत्वं स्फुटयति ।

त्रिविधं कल्पनाज्ञानं^१ प्रत्यक्षाभं मरीचिकायां जलाध्यवसायि भ्रान्तिज्ञानं संवृतौ वि^२संवादिव्यवसायसां^३वृतज्ञानं पूर्वदृष्टैकत्वकल्पनाप्रवृत्तं लिङ्गानुमेयादिज्ञानं । अविकल्पकञ्च एकं प्रत्यक्षाभं । कीदृशमाश्रयस्येन्द्रियस्योपप्लवस्तिमिराद्युपघातस्तस्माद् भवो यस्य तत्तथा । एवञ्च चतुर्विधञ्च प्रत्यक्षाभासं । (२८८)

नन्वविकल्पकं प्रत्यक्षं । ततस्त्रयमपीदं सविकल्पकत्वादेकः प्रत्यक्षाभासः । तत् किं भ्रान्तिज्ञानं मृगतृष्णिकायां जलावसायि संवृतिमतो द्रव्यादेशानं । अनुमानं लिङ्गज्ञानं आनुमानिकं^४ लिङ्गज्ञानं स्मार्तं स्मृतिः आभिलाषिकं चेति विकल्प-प्रभेद आचार्य दिग्नागे नोक्त इत्याह (१)

अनन्तजत्वसिद्धयर्थमुक्ते द्वे भ्रान्तिदर्शनात् ।

सिद्धानुमादिवचनं साधनायैव पूर्वयोः ॥२८९॥

द्वे सांवृतारोपितयोः कल्पनाज्ञानेऽनक्षजत्वस्यानिन्द्रियत्वस्य सिद्धयर्थं भेदेनोक्ते । परेषां तयोरक्षजत्वभ्रान्तिदर्शनाद् घटोयं द्वौ^५ कम्पत इत्यादि । जल-भिदमिति च व्यवसायात्मकमिन्द्रियप्रत्यक्षमेव प्रतिपद्यत इति परो मन्यते तन्निरासार्थं द्वयोरुपादानं । अनिन्द्रियत्वेन स्मृतिबलभावित्वेन सिद्धं च तदनुमादि च तस्य वचनं पूर्वयोः संवृतारोपितकल्पनयोरेवानक्षजत्वसाधनाय । तथा हि यत्पूर्वानुभूतसमयस्मृतिभावि न तत्प्रत्यक्षं । यथाऽनुमानादि । अनुभूतसमयस्मृति-सापेक्षा चावयविजलादिकल्पना इति विरुद्धोपलब्धिस्तथा । (२८९)

ननु सांवृतारोपितकल्पनायाः कथं^६ प्रत्यक्षताशङ्केत्याह (१)

संकेतसंश्रयान्यार्थसमारोपविकल्पने ।

न प्रत्यक्षानुवृत्तित्वात् कदाचिद् भ्रान्तिकारणम् ॥२९०॥

बहूनां रूपादीनामेकार्थकारित्वख्यापनार्थं घट इत्यादिशब्दनिवेशः स संश्रयो हेतुर्यस्याः सा संकेत^७संश्रयाकल्पना दृश्यमानान्मरीचिनिचयादेरन्यस्य जलादेरा-

^१ “भ्रान्तिसंवृतिस्तत् ज्ञानमनुमा(ना)नुमानिकं ।

स्मार्ताभिलाषिकञ्चेति प्रत्यक्षाभं सतैमिरं” ॥ व्याचष्टे ॥

संकेताश्रयकल्पना घटादि । अर्थान्तरारोपकल्पना मरीचिषु जलं । परोक्षार्थ-कल्पनाऽनुमानानुमानिकादिषु सम्बन्धकालदृष्टैकत्वेन वृत्ता ॥

^२ सत्त्वं द्रव्यं घटसंख्याक्षेपणसत्ता घटत्वादिषु ।

^३ कल्पनमपि स्वसम्बित्तावध्यक्षं स्वसम्बेद्यत्वात् सुखादिवत् ।

^४ संकेतः परमाणुषु । संख्यासमच्चयव्यवच्छेदेन ।

रोपितस्य कल्पना। अन्यार्थकल्पना। ते एते कल्पने प्रत्यक्षानन्तरभावित्वेन प्रत्यक्षानुवृत्तित्वादात्मन्यपि कदाचिदविमर्शकानां प्रत्यक्षता भ्रान्तिकारणं भवतः। (२९०)

यथैवेयं परोक्षार्थकल्पना स्मरणात्मिका।

समयापेक्षिणी नार्थं प्रत्यक्षमध्यवस्यति ॥२९१॥

4ob अतो यथैवेयमनुमानानुमानिकादिपरोक्षार्थकल्पना पूर्वं गृहीतसमयापेक्षिणी सती स्मरणादिरूपा प्रत्यक्षं प्रत्यक्षविषयमर्थं ना(ध्य)वस्यति। किन्तु कल्पितमेव गृह्णाति (१२९१)

तथानुभूतस्मरणमन्तरेण घटादिषु।

न प्रत्ययोनुर्यस्तच्च प्रत्यक्षात् परिहीयते ॥२९२॥

तथा संकेतकाले व्यवहारलाघवार्थं कल्पितस्य द्रव्यादेरनुमानभूतस्य पश्चात्स्मरणमन्तरेण घटादिषु घटोऽयमित्याद्येकवस्त्ववसायी प्रत्ययो न भवति। तच्च संकेतितमारोपितं चार्थमनुयन् घटोऽयं जलमिति च प्रत्ययः प्रत्यक्षात् प्रत्यक्षत्वात् परिहीयते। तस्य वस्तुविषयत्वात् संकेतापेक्षस्य च विपर्ययात्। (२९२)

अपवादश्चतुर्थोऽत्र तेनोक्तमुपघातजम्।

केवलन्तत्र तिमिरमुपघातोपलक्षणम् ॥२९३॥

सतैमिरमिति चतुर्थो हेत्वाभासः कल्पनारहितत्वेनातिप्रसक्तायाः प्रत्यक्षताया अपवादः। अभ्रान्तत्वस्य लक्षणैकदेशत्वोपलक्षणत्वं च न तु कल्पनापोढत्वनिराकृतस्योदाहरणमिदं। केवलं सतैमिरमित्यत्र तिमिरं सबाह्योपघातस्य ज्ञानविकृतिहेतोरूपलक्षणं। तेनान्ये^१न्द्रियविकारजमिन्द्रियजञ्च निर्विकल्पं प्रत्यक्षाभासं सिध्यति (१२९३)

मानसं तदपीत्येके तेषां ग्रन्थो विरुध्यते।

नीलद्विचन्द्रादिधियां हेतुरक्षाण्यपीत्ययम् ॥२९४॥

तद् द्विचन्द्रादिज्ञानमपि मानसं मनोभ्रम इत्येके^२ आ^३चार्याः। तेषामेव वादिनां नीलद्विचन्द्रादिधियामक्षाण्यपि हेतुरित्येतदर्थवाचको ग्रन्थो विरुध्यते। ग्रन्थः पुनरयं यावच्चक्षुरादीनामप्यालम्बनत्वप्रसङ्गः। तेषां हि परमार्थ-

^१ श्रोत्रादि। ^२ उक्तं।

^३ कणादादयः।

तोऽन्यथा विद्यमाना नीलाद्याभासस्य द्विचन्द्राद्याभासस्य च ज्ञानस्य कारणी-
भवन्तीति । (२९४)

स्यादेतत् (१)

पारम्पर्येण हेतुश्चेदिन्द्रियज्ञानगोचरे ।

विचार्यमाणे प्रस्तावो मानसस्येह कीदृशः ॥२९५॥

मानसस्य प्रत्यक्षस्येन्द्रियं पारम्पर्येण हेतुः । तेन विरोधाभावश्चेत् वा द
विधिप्रकरणे इन्द्रियज्ञानस्य प्रत्यक्षस्य गोचरे विचार्यमाणे मानसस्य विकल्पस्य
इहावसरे कीदृशः प्रस्तावः । येन परम्परया तद्वेतुरिन्द्रियमुच्यते । (२९५)

किञ्चैन्द्रियं यदक्षाणां भावाभावानुरोधे चेत् ।

तत्तुल्यं विक्रियावच्चेत् सैवेयं किं निषिध्यते ॥२९६॥

तिमिरज्ञानं भ्रममनिच्छतोपि किं कीदृशमैन्द्रियज्ञानमिष्यते । यदक्षाणां भावा-
भावयोरनुरोधे स्वभावाभ्यामनुवर्तकं तदैन्द्रियमिति चेत् । तत इन्द्रियभावाभा-
वानुरोधित्वं तैमिरिकज्ञानस्यापि तुल्यं (१) न हीन्द्रियव्यापारमन्तरेण तैमिरि-
कज्ञानमुत्पद्यते । इन्द्रियविकारेण विक्रियावत् ज्ञानमैन्द्रियं चेत् द्विचन्द्रादिज्ञानानां
तिमिरादीन्द्रियविकारेण विक्रिया (१) सैवेयमभूतार्थोपदर्शनात्मिका भ्रान्तत्वनिमि-
त्तमुक्ताऽस्माभिः किं निषिध्यते । (२९६)

सर्पादिभ्रान्तिवच्चास्याः स्यादक्षविकृतावपि ।

निवृत्तिर्न निवर्त्तत निवृत्तेऽप्यक्षविलसे ॥२९७॥

यदि च द्विचन्द्रादिधीर्मानसी भ्रान्तिस्तदा सर्पोचितदेशे मन्दमन्दालोके रज्ज्वादौ
संस्थानसाम्यग्रहात् उत्पन्नायाः सर्पादिभ्रान्तेरिव मरीचिषु जलभ्रान्तेरिव यथा
प्रत्यक्षं विचारात् । अस्य (१) द्विचन्द्रादिभ्रान्तेरक्षविकृतावपि सा निवृत्तिः स्यात् ।
अक्षविप्लवो हि न तस्या हेतुः^२ (१) ततश्च सत्यपि तस्मिन् विमर्शाश्रितं
सर्पबुद्धिरिव तथा ह्यक्षविप्लवेऽपि तिमिरादौ निवृत्तेऽपि तत्त्वमविचारयतो न
निवर्त्तते तद्विचन्द्रबुद्धिः । अक्षविप्लवस्य तत्कारणत्वाभावात् । अकारणनिवृत्तौ
च निवृत्त्ययोगात् । (२९७)

किञ्च (१)

कदाचिदन्यसन्ताने तथैवाप्येत वाचकैः ।

दृष्टस्मृतिमपेक्षेत न भासेत परिस्फुटम् ॥२९८॥

^१ अजाजीपुष्पतुल्येनासरूपकत्वेन ।

^२ यदुक्तं दिग्भागेन बोद्धं प्रत्येतत् ।

^३ तदनन्तरजत्वात् ।

^४ अथ पूर्वकं हित्वा ।

यथानुभवं समदेशकालस्यान्यस्य चित्तसन्ताने यथा अहिरहिरित्युपदर्शनेन सर्पभ्रान्तिरप्यन्ते । तथा द्विचन्द्रादिभ्रान्तिरपि तस्या वाचकैः शब्दैरप्यन्ते सामग्रीतुल्यत्वात् । तिमिर^१स्य चाहेतुकत्वात् । अपि च (१) यथा मरीचिषु तरङ्गजलसमासु पूर्ववदृष्टजलस्मरणसापेक्षा जलभ्रान्तिः । तत्र द्विचन्द्रादिभ्रान्तिरपि मानसीत्वात् दृष्टचन्द्रद्वयस्मृतिमपेक्षेत । न चेयं स्मरणसापेक्षा चक्षुर्विस्फारणमात्रेण स्फरणात् । ^१तथा मानसीत्वात् परिस्फुटं सुव्यक्तग्राह्याकारा न भासेत ।^२ जलादिभ्रान्तिरिव । (२९८)

सुप्तस्य जाग्रतो वापि यैव धीः स्फुटभासिनी ।

सा निर्विकल्पोभयथाप्यन्यथैव विकल्पिका ॥२९९॥

412 तस्मात्सुप्तस्य जाग्रतोपि वा यैव धीः स्फुटावभासिनी व्यक्तग्राह्याकारा सा निर्विकल्पाऽभ्युपगन्तव्या^१ अन्यथैव ह्यस्फुटावभासिनी धीरुभयथा सुप्तस्य जाग्रतोपि वा कल्पिका युक्ता । (२९९)

यत एवं (१)

तस्मात्तस्याविकल्पेपि ग्रामाण्यं प्रतिषिध्यते ।

विसंवादात्तदर्थं च प्रत्यक्षाभं द्विधोदितम् ॥३००॥

तस्मात् कल्पनापोढमित्युक्ते तिमिरज्ञानस्याविकल्पे निर्विकल्पत्वेपि सति ग्रामाण्यं प्रत्यक्षात्मकं प्राप्तं सतैर्मिरमित्यपवादेन विसम्वादात् प्रतिषिध्यते । संवादलक्षणत्वात्प्रामाण्यस्य । तदर्थमुपप्लुतज्ञाननिवृत्त्यर्थं चाचार्यं दिङ् नागेन प्रत्यक्षाभं संक्षेपतो द्विधोक्तं सविकल्पमविकल्पञ्च । उक्तं प्रत्यक्षाभं ॥३००॥

८. प्रमाणफलचिन्ता

प्रमाण^१फलव्यवस्थां कर्तुमाह ।

क्रियासाधनमित्येव सर्व्वं सर्व्वस्य कर्मणः ।

साधनं न हि तत्तस्य साधनं या क्रिया यतः ॥३०१॥

क्रियायाः साधनं हेतुरित्येव न हि सर्व्वं कारणं सर्व्वस्य कर्मणः क्रियायाः साधनं करणं (१) किन्ति हि तद्वस्तु तस्य कर्मणः साधनं करणं या क्रिया यतः पदार्थादि-

^१ “न विकल्पानुबद्धस्य स्पष्टार्थप्रतिभासिता” ।

^२ कल्पनापोढवचनादेव निवृत्तेः । अभ्रान्तत्वे यत्नवैध्यं स्यात् ।

व्यवधानेन भवति स तस्याः कारणमुच्यते । ततश्चेन्द्रियादेः प्रमितिं प्रत्यव्यवहित-
साधकत्वाभावात् न प्रमाणं । (३०१)

किन्तर्हि प्रमाणमस्तीत्याह (१)

तत्रानुभवमात्रेण ज्ञानस्य सदृशात्मनः ।

भाव्यन्तेनात्मना येन प्रतिकर्म विभज्यते ॥३०२॥

तत्र रूपादौ कर्मणि ज्ञानस्यानुभवमात्रेणानुभवात्मनो सदृशात्मनस्तुल्यरूपस्य^२
तेनात्मना स्वरूपेण प्रतिविषयं व्यतिरेकिणा भाव्यं येन प्रतिकर्म प्रतिविषयज्ञानं
विभज्यते । नीलस्येदं पीतस्येदमिति । अन्यथानुभवमात्रतया सर्वत्र विषये सदृशं
ज्ञानं प्रतिविषयं कथं भेदेन व्यवस्थापयितुं शक्येत । (३०२)

स्यादेतदिन्द्रियादेर्हेतोः सव्यापा^१रतादिलक्षणो विशेषो ज्ञानानां भेदेन निया-
मकमित्याह (१)

अनात्मभूतो भेदोऽस्य विद्यमानोऽपि हेतुषु ।

भिन्ने कर्मण्यभिन्नस्य न भेदेन नियामकः ॥३०३॥

हेतुष्विन्द्रियादिषु भेदो विशेषः सव्यापारतादिलक्षणो विद्यमानोऽप्यस्य
ज्ञान^३स्यानुभवमात्रात्मतया भिन्नस्य भिन्ने कर्मणि नीलादौ ग्राह्ये भेदेन नियामको
न युक्तः । कस्मादित्याह (१) अनात्मभूतः । ज्ञानास्वरूपत्वाद्विन्द्रियस्य विशेषः
प्रतिकर्म न भेतुमर्हति । (३०३)

तस्माद् यतोऽस्यात्मभेदादस्याधिगतिरित्ययम् ।

क्रियायाः कर्मनियमः सिद्धा सा तत्प्रसाधना ॥३०४॥

तस्मादस्य ज्ञानस्यात्मभेदात् यतोऽस्यार्थस्येयमधिगतिरिति क्रियाया अधि-
गतेः कर्मणि वेद्ये नियमः सा क्रिया तत्प्रसाधना तत्करणाऽभ्युपगन्तव्या ।
(३०४)

स्यादेतद् (१) इन्द्रियादिरेव स्वभेदाद् भेद^४को ज्ञानस्य प्रतिविषयमधिगते-
नियामकः । ततश्चानुभवात्मत्वादविषय एवासिद्ध इत्याह (१)

अर्थेन घटयत्येनां न हि मुक्त्वार्थरूपताम् ।

अन्यः स्वभेदाज्ज्ञानस्य भेदकोऽपि कथञ्चन ॥३०५॥

^१ आविलतादि । ^२ विषयसारूप्यानधिगमे निराकारवादिनः सर्व्वं ज्ञानं
बोधरूपतामात्रेणावशिष्टं विषयाधिगते हेतुरिति स्थितिः ।

एनामधिगतिमर्थरूपतामर्थसरू^१पतां मुक्त्वा न ह्यन्यः कश्चिन्द्रियादिः स्वभेदात् कथञ्चन केनापि प्रकारेण ज्ञानस्य भेद^२कोप्यर्थेन ज्ञेयेन घटयति योजयति नीलस्ये-
यमधिगतिः पीतस्य चैयमित्यादि । तथा हि यद्यपि प्रत्यर्थं प्रतीन्द्रियञ्च
ज्ञानानामस्ति भेदः तथापि विषयसारूप्याभावे स एव विशेषोऽश-
क्यनिर्दे^३शः । अथ विशेषोप्यधिगतेरेव व्यवस्थाप्यत इति चेत् । ननु तस्या
एव^४ व्यवस्थापकमिष्यते । न चाव्यस्थिते व्यवस्थापके व्यवस्थाप्य-
सिद्धिः । ननु न सर्वत्र परशुव्यापारदृष्टिपूर्विकाच्छिदासिद्धिः । छिदादर्शनादपि
परशुव्यापारव्यवस्थितेः । एवमिहाप्यधिगतिपूर्विकायां प्रमाणस्थितौ न दोषः ।
असमानमेतत् । तथा हि परशुच्छिदयोः कार्यकारणभावविशेषः क्रियाकरणभावः ।
अधिगतिज्ञानात्मभूतविशेष^५योस्तु व्यवस्थाप्यव्यवस्थाकभाव एषितव्यः । उभयो-
रपि ज्ञानस्वरूपा^६त्मत्वात् । तत्र कारणमज्ञातमपि स्वकार्यं निर्वर्तयतीति कार्यदर्श-
नाच्च तद्व्यवस्था युक्तैव । व्यवस्थापकस्तु नानुपलक्षितो व्यवस्थाप्य व्यवस्थायां
क्षमते । न ह्यप्रतीतिं कल्प्यमानं आश्वस्त्यं^७ व्यवस्थापयति । (३०५)

तस्मात्प्रमेयाधिगतेः साधनं मेयरूपता ।

साधनेऽन्यत्र तत्कर्मसम्बन्धो न प्रसिध्यति ॥३०६॥

तस्मात्प्रमेयाधिगतेः फलभूतायाः व्यवस्थाप्यायाः साधनं प्रमाणं मेयरूपता ।
41b अथ न सारूप्यं तस्य प्रतिविषयं भिन्नस्य सूपलक्षणत्वात् सारूप्यात्पुनर^८न्यत्र साधने
तस्याः क्रियायाः कर्मसम्बन्धो नीलस्येयमधिगतिः पीतस्य चेत्यादि न सिध्यति ।
इन्द्रियाधिगतिविशेषस्य सम्भवेप्यनुभवमात्रात्मकज्ञानस्याविशेषकत्वायोगात् ।
ज्ञानगतस्यापरविशेषस्य लक्षणभेदेनानुपलक्षणात् । (३०६)

सा च तस्यात्मभूतैव तेन नार्थान्तरं फलम् ।

सा चाधिगतिरनुभवस्वभावा ज्ञानस्यात्मभूतैव । तेन प्रमाणान्नार्थान्तरं फलं ।
प्रमेयमेव फलमित्यर्थः ।

ग्राह्यग्राहकभावोपि भाक्त एवेति दर्शयितुमाह (१)

दधानं तच्च तामात्मन्यर्थाधिगमनात्मना ॥३०७॥

^१ अत्रैव तादात्म्यात् । ^२ इन्द्रियमाविलं ज्ञानञ्च तथा ।

^३ अधिगतेरेव व्यवस्थापकं सारूप्यस्य ।

^४ सारूप्यं ।

^५ आश्वस्त्यस्तस्य भावः ।

तच्च ज्ञानमात्मनि तामर्थ^१सरूपतां दधानं विभ्रद् अर्थस्याधिग^१मनात्मना-
ऽधिगमलक्षणेन (३०७)

सव्यापारमिवाभाति व्यापारेण स्वकर्मणि ।

तद्वशात्तद्व्यवस्थानादकारकमपि स्वयम् ॥३०८॥

व्यापारेण सव्यापारमिव स्वकर्मणि ग्राह्ये आभाति^२ । व्यापारमपि वस्तुतो-
ऽकारकमपि स्वयं तद्वशात्तद्व्यवस्थानादकारकमपि व्यवस्थानात् । (३०८)

यथा फलस्य हेतूनां सदृशात्मतयोद्भवाद् ।

हेतुरूपग्रहो लोकेऽक्रियावत्त्वेपि कथ्यते ॥३०९॥

यथा लोकेपि हेतूनां सदृशात्मतया सदृशरूपतयोद्भवात् । फलस्याक्रियावत्त्वेपि
हेतुरूपग्रहणव्यापाराभावेपि हेतुरूपग्रहः कथ्यते पितृ रूपं गृहीतं सुतेनेत्यादि ।
अतोऽ^३र्थरूपतां मुक्त्वाऽधिगतिसाधनमन्यदयुक्तं । (३०९)

आलोचनाक्षसम्बन्धविशेषणधियामतः ।

नेष्टृप्रामाण्यमेतेषां व्यवधानात् क्रियाम्प्रति ॥३१०॥

अत आलोचनस्यार्थालोचनमा^३त्रस्य जात्यादिविशिष्टनिश्चयफलं प्रति ।
अक्षसम्बन्धस्य इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यालोचनफलं प्रति विशेषण(स्य) वेद्यविशेष्यबुद्धि-
फलं प्रति प्रामाण्यं साधनत्वं नेष्टं । एतेषामालोचनार्थसम्बन्धविशेषणज्ञानानां
क्रियायामधिगतिविषयसारूप्येण व्यवधानात् । (३१०)

व्यवस्थानेपि साधकतमत्वं स्यादिति चेत् । आह ।

सर्वेषामुपयोगेपि कारकाणां क्रियाम्प्रति ।

यदन्त्यं भेदकं तस्यास्तत् साधकतमं मतम् ॥३११॥

^१ यदाकारमुत्पद्यते तत्र प्रमाणमुपचर्यते ।

^२ विना हि क्रियां न करणं । अथैतत् क्रियाव्याप्यं कर्म वेति विषयाधिगतिः
कर्मव्यापारः प्रतिपत्तृधर्मत्वादस्या एतया हि विषयो व्याप्यते । व्यवसायवशाच्च
कर्तृगतापि विषयगता व्यवस्थाप्यते यथाध्यवसायं सर्वव्यवहारवृत्तेः (१) तत्र च
साधकतमस्वव्यापारेण तदानुकूल्योत्पत्त्या अर्थसारूप्यं करणमिति कर्ता कर्म
करणं क्रिया चेति चतुष्टयमुक्तं ज्ञेयं ।

^३ प्रथमं जगति किमप्येतदित्यालोचनं । नागृहीतविशेषणा विशेष्ये धीः
(१) विशेषणं जातिगुणक्रियादयः ।

सर्वेषां^१ कारकाणां साक्षात्पारम्पर्येण क्रियां प्रत्युपयोगेति तेषु मध्ये यत्कारक-
मन्त्यं कारकान्तरेणाव्यवहितव्याप्यारं सत् क्रियाभेदकं तत्तस्याः साधकतमं मतं
नान्यत् । (३११)

तथा हि (१)

सर्वं सामान्यहेतुत्वादज्ञाणामस्ति नेदृशम् ।

तद्भेदेऽपि ह्यतद्रूपस्यास्येदमिति तत्कुतः ॥३१२॥

अक्षाणां तावदीदृशं साधकतमत्वं नास्ति सर्व्वं सामान्यहेतुत्वात् ।
^१ सर्व्वज्ञानसाधारणहेतुत्वात् । अवान्तराधिगतिभेदकत्वानुपपत्तेः । तेषामिन्द्रियाणां
प्रमादाविलत्वादिभेदेऽपि ज्ञानस्यातद्रूपस्य विषयसारूप्यरहितस्य इदमस्य
ग्राहकमिति ग्राहकत्वं यदिष्यते तत्कुतः । (३१२)

एतेन शेषं व्याख्यातं विशेषणधियां पुनः ।

अतादृश्ये न भेदोऽपि तद्वदन्यधियोऽपि वा ॥३१३॥

एतेनाक्षाणामसाधनत्वदर्शनेन शेषमालोचनार्थसम्बन्धादि व्याख्यातं । तदप्यर्थ-
सारूप्यरहितमसाधनं ।^२ सारूप्यं च स्वीकर्तव्यं तदेवाव्यवहितत्वात् साधनमस्तु ।
विशेषणधियां पुनरयमधिको दोषः । अतादृश्ये विशेषणसारूप्याभावे विशेष्यधियः
सकाशाद्भेदोऽपि न स्यात् । द्वयोरप्याकाररहितत्वेन भेदस्थित्यनुपपत्तेः । ततश्चैका
प्रमाणमन्या च फलमिति कुतः । अथ सारूप्यं विशेषणधियो भेदकमिष्यते । एवं च
सति तदेव प्रमाणं फलं च स्यात् । अर्थसरूपत्वादधिगतिरूपत्वाच्च । तद्वद् विशेषण-
बुद्धेरिव अन्य^३ बुद्धेर्विषयसारूप्यं फलात्मकञ्चेष्यतां । (३१३)

किञ्च (१)

नेष्टो विषयभेदोऽपि क्रियासाधनयोर्द्वयोः ।

एकार्थत्वे द्वयं व्यर्थं न च स्यात् क्रमभाविता ॥३१४॥

क्रियासाधनयोर्विषयभेदोऽपि नेष्टः सर्व्वस्य । न ह्यन्यत्र परशुव्यापारश्छिदा
चान्यत्र । इह तु विशेषणे प्रमाणव्यापारः क्रिया च विशेष्य इति भिन्नविषयता
कथमिष्टा ।

^१ नीलादेः ।

^२ अस्येदमित्यालोचनमित्यसिद्धेः ।

^३ विशेष्यबुद्धेः ।

^४ द्वे ज्ञाने विशेषणविशेष्यभिन्नविषये इति विशेषणे तदधिगमरूपतया
व्यापृतं विशेष्ये ।

अथैतद्दोषतया द्वयोः क्रियासाधनयोः क्रमभाविनोरेकार्थत्वे एकविषयत्वे च स्वीक्रियमाणे द्वयं भिन्नं प्रमाणं फलं च व्यर्थं विशेषणज्ञानं प्रमाणं फलं चास्तु विषयस्वरूपत्वादधिगमस्वभावाच्च । ततः परं तु विशेष्यज्ञानमधिगताधिगन्तृत्वादनुपयुक्तं । न चैकविषययोजनयोः क्रमभावित्वास्ति विषयस्य तज्जननशक्तस्य क्रमेण स्वकार्यजननविरोधात् । (३१४)

सकृदुत्पत्ता^१वेव विशेषणविशेष्यधियोः प्रमाणफलता भविष्यतीति चेत् । 42a

आह (१)

साध्यसाधनताभावः सकृद्भावे ;

सकृद्भावे साध्यसाधनतायाः अभावः । कार्यकारणभावविशेषत्वेन तस्या इ^१ष्टत्वात् ।

नन्वेवमाकाराधिगमयोरेकज्ञानात्मत्वेऽपि प्रमाणफलताऽनुपपन्नेत्याह (१)

धियोऽंशयोः ।

तद्व्यवस्थाश्रयत्वेन साध्यसाधनसंस्थितिः ॥३१५॥

धियोऽंशयोराकाराधिगमलक्षणयोः साध्यसाधनसंस्थितिः क्रियाकरणव्यवस्था । तद्व्यवस्थाश्रयत्वेनाकारवशेनाधिगतिविशेषव्यवस्थानात् । नास्त्यत्र कार्यकारणात्मकः क्रियाकरणभावः किं तु^१ व्यवस्थाप्यव्यवस्थापकभावः । स च तादात्म्येऽप्यविरुद्धः । (३१५)

अर्थसन्निकर्षोऽपि न प्रमाणमित्याह (१)

सर्वात्मनापि सम्बद्धं कैश्चिद्देवावगम्यते ।

धर्मैः स नियमो न स्यात् सम्बन्धस्याविशेषतः ॥३१६॥

बाह्यं सर्वात्मना सर्वैराकारैरिन्द्रियादिभिः सम्बद्धमपि कैश्चिद्देव धर्मेर्नीलत्वादिभिर्गम्यते न त्वणुपुञ्जत्वादिभिः^२ । स एष ग्रहणस्य नियमो न स्यात् । सम्बन्धस्यापि गतिस्थितिहेतोरविशेषतः । (३१६)

^१ प्रमाणादन्यफलवादिना ।

^२ विज्ञानमेव हि विषयप्रतिभासमुत्पद्यमानं ग्राह्यग्राहकभेदवदुपलक्ष्यते तेन बाह्योर्थोऽस्तीति नार्थाधिगतिरूपा काचित् क्रियास्ति, या प्रमाणफलत्वेन व्यवस्थाप्यते इति वृत्तिः । प्राप्यकारीन्द्रियपक्षे सर्वात्मना विषयस्पर्शात् सर्वथावसायः स्यात् साक्ष्ये तु यावन्मात्रेण प्रतिबिम्बस्तावतो ग्रहण दोषः ।

^३ सन्निकर्षप्रमाणत्वे । ^४ सन्निकर्षस्य ।

तदभेदेपि भेदोयं यस्मात्तस्य प्रमाणता ।

संस्काराच्चेदताद्रूप्ये न तस्याप्यव्यवस्थिते ॥३१७॥

यस्मादिन्द्रियसन्निकषादिः प्रामाण्यमयुक्तं तत्तस्मादभेदेपि सन्निकषाद्विशेषेपि यस्मान्नियामकात् तज्ज्ञानस्यायं भेदो नीलस्येदं ज्ञानं पीतस्य चेदमित्यादि तस्य प्रमाणता युक्ता । स च आकार एवेति स एव प्रमाणं ज्ञानजातज्ञानहेतोः संस्काराज्ज्ञानस्य कैश्चिदेव धर्मैर्ग्रहणनियम इति चेत् न (१) तस्य संस्कारस्याप्य-
ताद्रूप्ये विषयासरूपत्वेऽव्यवस्थितेः । (३१७)

यदाकारं ज्ञानं स्यात्तस्यानुभवः संस्कारश्च भवेत् । तस्माच्च ग्रहणप्रति-
नियमः । अनुभवस्थित्यभावे तु सर्व्वमव्यवस्थितं ।

क्रियाकरणयोरैक्यविरोध इति चेदसत् ।

धर्मभेदाभ्युपगमाद् ;

क्रियाकरणयोरधिगमाकारयोरैक्यात्म्ये विरोध इति चेत् । असदेतत् । धर्म-
भेदस्य व्यावृत्त्युपकर्त्तृत्वात् तस्याभ्युपगमात् । अनाकारव्यावृत्तिः प्रमाणं । अनधिगति-
व्यावृत्तिश्च फलमिति नानयोरैक्यं ।

कथन्तर्ह्युक्तं (१) “सा च तस्यात्मभूतैव तेन नार्थान्तरं फलमि” (२।३०७)
त्याह (१)

वस्त्वभिन्नमितीष्यते ॥३१८॥

परमार्थतो ज्ञानात्मकं वस्त्वभिन्नमितीष्यते । (३१८) न तु कल्पितधर्मद्वारेणपि ।

किं पुनस्तत्त्वत एव साधनाद् भिन्नाऽधिगतिश्छि दादिवन्नेष्यत इत्याह (१)

एवं प्रकारा सर्व्वेव क्रियाकारकसंस्थितिः ।

भावस्य भिन्नाभिमतैष्वप्यारोपेण वृत्तितः ॥३१९॥

सर्व्वेव क्रियाकारकयोः संस्थितिर्व्यवस्था एवं प्रकारा कल्पितैव भिन्नाभि-
मतैष्वपि दारुपरश्वादिषु क्रियाकरणभावस्यारोपेण वृत्तितः । न हि तत्रापि कार्य-
कारणवस्तुद्वयव्यतिरिक्ता क्रियास्ति । द्विधाभूतं काष्ठमेवातद्व्यावृत्त्या भेदान्तर-
प्रतिक्षेपेण छिदेत्युच्यते । तत्कारणेषु च पुरुषकरपरश्वादिषु सामग्र्यन्तरवर्त्तिनः
कराच्छिदायाः अनुत्पत्तेः परशोरसाधारणं सहकारित्वमुपदर्शयितुमतद्व्यावृत्त्या
करणव्यपदेशः । न तु क्रियाकरणत्वमन्यदेव कार्यकरणाभ्यां । अधिगमाकार-
योस्तु व्यवस्थाप्यव्यवस्थापकभावः क्रियाकरणभावः (१) यथा यः कम्पते सोऽश्व
इति (१) उक्ता प्रमाणफलव्यवस्था ॥ X X ॥ (३१९)

९. विज्ञप्तिमात्रताचिन्ता

(१) अर्थसंवेदनचिन्ता

क. अर्थसंविद्

इदानीं यो गा चा रो वेद्यवेदकभावमपश्यन् सौ त्रा न्ति कं पृ^१च्छति ।

कार्थसंविद् ;

काऽर्थस्य संवित् ज्ञानमुच्यते ।

अत आह (१)

यदेवेदं प्रत्यक्षं प्रतिवेदनम् ।

यदेवेदं प्रत्यक्षमनुभवसिद्धं प्रतिवेदनं नीलाद्याकारेण प्रतिनियतं वेदनं प्रति-
सन्ताननियतं वा सैवार्थसंविदुच्यते ।

तदर्थवेदनं केन ताद्रूप्याद् व्यभिचारि तत् ॥३२०॥

ननु तत् प्रतिनियतं वेदनमनुभूयमानमर्थस्य वेदनं केन हेतुनोच्यते स्वप्रका-
शात्मकत्वात् स्व^०वेदनमेव तद्युक्तं नार्थवेदनं । तस्य सर्व्वदा परोक्षत्वात् ताद्रू-
प्यादर्थसरूपत्वात् ज्ञानमर्थवेदनमिति चेत् । तदर्थसारूप्यव्यभि^२चारि, द्विचन्द्र-
केशोण्डूकज्ञानाद्याकारस्यार्थमन्तरेणापि भावात् । (३२०)

अथ सोऽनुभवः कास्य

अथानुभाव्याभावे सोऽनुभवः प्रत्यात्मवेद्योऽस्य ज्ञानस्य न कर्मणि व्यवस्थाप-
नीयः । न हि कर्मरहिता क्रिया क्वचिदस्ति ।

अत्राह (१)

तदेवेदं विचार्य्यते ।

यदुच्यते व्यवहृतृ^३भिरिदमनेनानुभूयते इति तदेवेदमस्माभिर्व्विचार्य्यते । ज्ञानं
स्वप्रकाशमुपलभ्यते प्रकाशश्चोच्यत इत्ययुक्तं ।

42b

^१ अन्तर्बहिस्तीर्थ्या दूषिता(ः) प्रमाद्वयं प्रमेयद्वैविध्यादुक्तं प्रत्यक्षलक्षणञ्च ।
सौत्रान्तिकप्रमाणं सारूप्यं ब्राह्मोर्थः प्रमेयोधिगतिः फलं व्यवस्थाप्याधुना विज्ञप्तौ
प्रमाणफलव्यवस्थां निर्दिदिक्षुः “स्वसम्बन्धिः फलञ्चात्र तद्रूपो ह्यर्थनिश्चय” इति
सम्बन्धिं व्याख्यातुमाह सौत्रान्तिकं ।
^२ अतिव्याप्त्या ।

यच्चार्थसारूप्यमनुभविबन्धनमुक्तं तदप्यसम्भवीति दर्शयन्नाह (।)

सरूपयन्ति तत् केन स्थूलाभासञ्च तेऽणवः ॥३२१॥

ते परस्परं भिन्ना अणवः तज्ज्ञानं स्थूलाभासं स्थूलाकारं केन रूपेण सरूपयन्ति^१। यदणुस्वरूपमस्थूलमस्ति न तत् ज्ञानारूढं। यच्च ज्ञानारूढं स्थूल्यं नाणुषु तदस्ति। (३२१)

तन्नार्थरूपता तस्य सत्यार्थान्वयभिचारिणी।

तत्सम्बेदनभावस्य न समर्था प्रसाधने ॥३२२॥

तस्मात्तुल्यज्ञानस्य नार्थरूपताऽस्ति। सत्यां वार्थरूपतायां व्यभिचारिणी सा द्विचन्द्रज्ञानादिषु। ततश्च तत्सम्बेदनभावस्यार्थसंबेदनत्वस्य प्रसाधनेषु सार्थरूपता न समर्था। न केवलार्थसारूप्यादर्थसंबेदनत्वं येन व्यभिचारः स्यात्(।) किन्ताहि सारूप्यतदुत्पत्तिभ्यां(।) ते च द्विचन्द्रज्ञानादीनां न स्तः। चन्द्रद्वयस्याभावात् तदुत्पत्तेरयोगात्। (३२२)

एतदेवाह (।)

तत्सारूप्यतदुत्पत्ती यदि सम्बेद्यलक्षणा।

सम्बेद्यं स्यात् समानार्थं विज्ञानं समनन्तरम् ॥३२३॥

तेन ग्राह्येण सारूप्यं तस्मादुत्पत्तिः स्वसम्बेद्यस्य लक्षणं यदि संमतं तदापि समनन्तरं ज्ञानमुत्तरज्ञानेन समानार्थं समानग्राह्यं संबेद्यं स्यात्। तत्सारूप्यतदुत्पत्त्योः संभवात्। (३२३)

ख. दृश्यदर्शने प्रत्यासत्तिविचारः

स्यादेतत्(।)

इदं दृष्टं श्रुतम्बेदमिति यत्रावसायधीः।

न तस्यानुभवः ;

सारूप्यतदुत्पत्तिमत्त्वेपीदं दृष्टं श्रुतम्बेदमिति यत्रावसायधीरुत्पद्यते तस्य सोऽनुभवो नान्यस्य। न च समनन्तरप्रत्यये दृष्टश्रुताद्यवसायो भवति तत्र ग्राह्योऽसौ।

अत्राह (।)

सैव प्रत्यासत्तिर्विचार्यते ॥३२४॥

^१ अवयवी सौन्नान्तिकेनैव निरस्तः।

^२ पूर्वानुभूतस्मरणं। ^३ स्मार्त्तनेदं प्रयोगः।

दृश्यदर्शनयोः सैव प्रत्यासत्तिर्विचार्यतेऽस्मा^१भिः । (३२४)

दृश्यदर्शनयोर्येन तस्य तद् दर्शनम्मतम् ।

तयोः सम्बन्धमाश्रित्य द्रष्टुरेष विनिश्चयः ॥३२५॥

येन प्रत्यासत्तिसम्भवेन तस्य बाह्यस्य तज्ज्ञानं दर्शनं मतं । तयोर्दृश्यदर्शनयोः सम्बन्धं प्रत्यासत्तिमाश्रित्य द्रष्टुः पुरुषस्येदं दृष्टं श्रुतं वेदमित्यर्थनिश्चयः । तत्सारूप्यतदुत्पत्तिलक्षणा च प्रत्यासत्तिः समनन्तरप्रत्ययेपि समानेति तन्निबन्धनो दृष्टश्रुताध्यवसाय (१)पि तत्र स्यादित्यर्थः । (३२५)

आत्मा स तस्यानुभवः स च नान्यस्य कस्यचित् ।

प्रत्यक्षप्रतिवेद्यत्वमपि तस्य तदात्मता ॥३२६॥

तस्माद्वेद्यरहितस्तस्य ज्ञानस्य स नीलादिरूप आत्मानुभवः (१) स चानुभवो नान्यस्य कस्यचिद् बाह्यस्य । तस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षप्रतिवेद्यत्वमपि यदुच्यते । सा तदात्मताऽपरोक्षानुभवात्मता । (३२६)

नान्योनुभाव्यस्तेनास्ति तस्य नानुभवोपरः ।

तस्यापि तुल्यचोद्यत्वात् स्वयं सैव प्रकाशते ॥३२७॥

यथा च स्वरूपपादन्यो बुद्ध्या अनुभाव्यो नास्ति । तथा तस्य ज्ञानस्य चापरोऽनुभवो नास्ति । तस्य^३ ज्ञानग्रहण^२स्यापि तुल्यार्थचोद्यत्वात् । स ह्यन्यत्वनिबन्धनो ग्राह्यग्राहकभावः । तच्चानुपपन्नमित्युक्तं । तत्तस्मात्तत् ज्ञानमपरोक्षतयोत्पन्नं स्वयं प्रकाशते । नान्येन प्रकाश्यते । (३२७)

ग. नीलाद्यनुभवप्रसिद्धिः

कथं तर्हि नीलाद्यनुभवप्रसिद्धिरित्याह (१)

नीलादिरूपस्तस्यासौ स्वभावोनुभवश्च सः ।

नीलाद्यनुभवात् ख्यातः स्वरूपानुभवोपि सन् ॥३२८॥

^१ ज्ञानज्ञेययोः पृथगिष्टे न तादात्म्यं तद्रूपेथेऽसत्यपि तद्रूपज्ञानात् न तदुत्पत्तिः विषयव्यवस्थाश्रय इदं परामर्शः परामर्शाच्च तद्विषयव्यवस्था ।

^२ ग्राह्यग्राहकत्वायोगात् । ^३ ग्राह्यत्वस्य ।

^४ यत् स्वसम्बिद्गुणं तन्निरालम्बनं यथा स्वप्नज्ञानं स्वविद्रूपञ्च जागरेपीति तन्मात्रानुबन्धित्वात् (त्) स्वभावहेतुवक्तुः (ः) एतेन अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति नासिद्धत्वं ।

तस्य ज्ञानस्य नीला^१दिरूपोऽसौ स्वभावोऽनुभवः प्रकाशात्मकश्च सः। तेन स्वरूपानुभवोपि सञ्जीलाद्यनुभवात् तथा संप्रसिद्धिः। (३२८)

प्रकाशमानस्तादात्म्यात् स्वरूपस्य प्रकाशकः।

यथा प्रकाशोभिमतस्तथा धीरात्मवेदिनी ॥३२९॥

यथा प्रकाशस्तादात्म्यात् प्रकाशात्मकत्वात्^४ परनिरपेक्षः प्रकाशमानः स्वरूपस्य प्रकाशकोऽभिमतः। तथा धीः परनिरपेक्षा प्रकाशात्मनोत्पन्ना प्रकाशमानाऽत्मवेदिनीति उपचारादुच्यते। (३२९)

तस्याश्चार्थान्तरे वेद्ये दुर्घटौ वेद्यवेदकौ।

अवेद्यवेदकाकारा; यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते ॥३३०॥

विभक्तलक्षणग्राह्यग्राहकाकारविसर्वा।

चकारो हेतौ। यस्मात्तस्या धियोऽर्थान्तरे वेद्ये वेद्यवे(द)काकारौ दुर्घटौ^(१) तस्माद् वस्तुतोऽवेद्यवेदकाकारा सा बुद्धिर्नीलप्रकाशात्मनोत्पन्ना तथा प्रकाशते। न तु तत्र कश्चिद् ग्राह्यस्य ग्राहकस्य चाकारः समस्ति। कथं तर्हि ग्राह्यग्राहक-प्रतिभासव्यव^६सायावित्याह (१) भ्रान्तैरप्रहीणद्वयवासनाविप्लवैर्यथा विभक्त-लक्षणौ ग्राह्यग्राहकाकारावेव विप्लवौ यस्याः सा तादृशी निरीक्ष्यते विभाव्यते भ्रान्तदर्शनानुरोधेन (१ ३३०)

घ. ग्राह्यग्राहकप्रतिभासव्यवसायः

तथा कृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत् ॥३३१॥

तथा ग्राह्यग्राहकभेदेन कृतव्यवस्था स नीलादिवहिर्देशं ग्राह्यमान्तरञ्च संवेदनं ग्राहकमिति विप्लव एष केशादिज्ञानभेदवत्। न हि केशोण्डूकज्ञानविशेषस्य ग्राहकवद् ग्राह्यः केशावयवोस्ति (१) किं तर्हि केशाभासः प्रकाश एव
43a केवलः। (३३१)

यदा तदा न संचोद्यग्राह्यग्राहकलक्षणौ।

तदान्यसम्बिदोभावात् स्वसम्बित् फलमिष्यते ॥३३२॥

विप्लववशाच्च ग्राह्यग्राहकभेदेन बुद्धिर्यदा व्यवस्थाप्यते तदा न संचोद्य-

^१ कल्पितः कर्मकर्त्रादीति वाच्यं।

^२ न संचोद्ये ग्राह्यग्राहकलक्षणे यस्याः।

ग्राह्यग्राहकलक्षणा सा । न हि वस्तुतो ग्राह्यग्राहकभावः सम्भवति । न च विप्लव-
वशाद्वस्तुव्यवस्था केशद्विचन्द्रादेरपि तत्त्वप्रसङ्गात्^(१) यदा च न ग्राह्यग्राहकता
विज्ञप्तिमात्रतायां तदान्यस्य ग्राह्यस्य संबिदो ज्ञानस्याभावात् स्वसंवित् फलमि-
ष्यते । (३३२)

ड. बाह्यार्थनिरासः

यदि बाह्योऽनुभूयेत को दोषो नैव कश्चन ।

इदमेव किमुक्तं स्यात् स बाह्योऽर्थोऽनुभूयते ॥३३३॥

ननु यदि बाह्योऽर्थो ज्ञानेनानुभूयते तदा को दोषः । येन स्वसंवित् फलमिष्यते ।

आह (१) यद्यनुभूयते त^१दा नैव कश्चन दोषः । अनुभव एव तु बाह्यस्य
नास्तीत्युच्यते । तथा इदमेव किमुक्तं स्यात्^१त् 'बाह्योऽर्थो ज्ञानेनानुभूयते' इति^२
(३३३।)

यदि बुद्धिस्तदाकारा सास्याकारविशेषिणी ।

सा बाह्यादन्यतो वेति विचारमिदमर्हति ॥३३४॥

यदि बुद्धिस्तदाकारा वा बाह्यसरूपेत्युच्यते । सत्यमस्ति सा बुद्धिराकार-
विशेषिणी नीलानीलाद्याकारविशेषयुक्ता । किंतु सा बुद्धिर्बाह्यादर्थज्जायेतान्यतो
वासनाप्रतिनियमाद्वा इति विचारमिदमर्हति । न तावद् बुद्धिव्यतिरेकिणाऽर्थः
कश्चिद्धेतुतयोपलभ्यते । बुद्धिस्वरूपमात्रवेदनात् । कादाचित्कतया तु कारणं
तस्याः किञ्चिद् व्यवस्थापनीयं तच्च बाह्यं वासना वा स्यात् उभयथाप्युपपत्तेः ।
(३३४)

दर्शनोपाधिरहितस्याग्रहात्तद्ग्रहे ग्रहाद् ।

दर्शनं नीलनिर्भासं ;

तत्र दर्शनेन ज्ञानेनोपाधिना विशेषणेन रहितस्य नीलादेरग्रहात्^३ तस्य ग्रहे
च नीलस्य ग्र^३हात् सदैव नीलधियोर्व्वेदनात् दर्शनं नीलादिनिर्भासं नीलाकारं

^१ रिक्तं पश्यन् पृच्छति परं ।

^२ यदि निराकारा बुद्धिर्व्विषयोऽर्थान्तरं तदा सम्बन्धासिद्धेः ।

^३ तथा नीलाकारस्याग्रहे ज्ञानाग्रहात् । ^४ नीलग्रहे दर्शनाच्च ।

^५ न हि ज्ञाने द्वावनुभवौ किन्तु स्वोपलम्भ एव ज्ञानस्यापि ।

व्यवस्थितं । यत्तावत् नीलादिकं बाह्यमित्युच्यते । तज्ज्ञानेन सहोपलम्भनियमात्
तदभिन्नस्वभावं द्विच^१न्द्रादिवत् ।

कस्तीहि नास्तीत्याह (१)

नार्थो बाह्योस्ति केवलम् ॥३३५॥

बाह्यो नीलादि^२र्थः केवलं नास्ति । तत्साधकत्वेनाभिमतस्याध्यक्षस्या-
सामर्थ्यात् । (३३५)

एवन्तीहि ज्ञानस्य गजाद्याकारस्यालोकादिनिमित्तान्तरसद्भावेऽपि देशका-
लादिप्रतिनियमदर्शनात् अर्थो^३ व्यवस्यतीत्याह (१)

कस्यचित् किञ्चिदेवान्तर्वासनायाः प्रबोधकम् ।

ततो धियाऽम्बिनियमो न बाह्यार्थव्यपेक्षया ॥३३६॥

कस्यचिज्ज्ञानस्य गजाद्याकारस्य किञ्चिदेव ज्ञानमन्तर्वासनायाः समनन्तर-
प्रत्यया^४न्तरवर्तिन्या नियतज्ञानजननयोग्यतालक्षणायाः प्रबोध^५कं कार्योत्पादना-
भिमुख्यकारकं । ततः प्रबोधकवशात् धियां नियताकार^६तया विनियमः । न बाह्यार्थ-
व्यपेक्षया (१) को हि विशेषो बाह्यो वा नियामकः प्रतिभासस्य प्रबुद्धवासना-
विशेषः समनन्तरप्रत्ययो वा । तत्र वासनायाः सामर्थ्यं स्वप्नादावुपलब्धं ।
न तु बाह्यस्य नित्यपरोक्षत्वात् । न तथापि परोक्षस्य बाह्यस्य साधकस्याभावेऽपि
नाभावस्थितिरिति चेत् । प्रतिभासमानं ज्ञानं बाह्यं तु न प्रतिभासत एवेति ताव-
तैवाभिमतसिद्धेः । साधकप्रमाणरहितपिशाचायमानबहिरर्थनिषेधेनास्माकमादरः ।
यदि तु^७ तन्निषेधनिर्बन्धो गरीयान् सांशत्वानंशत्वकल्पनया परमाणुप्रतिषेधे
आचार्यो यः पर्येक्षि(?)षितव्यः । (३३६)

च, विज्ञानद्वैतस्य

तस्माद् द्विरूपमस्त्येकं यदेवमनुभूयते ।

स्मर्यते चोभयाकारस्यास्य सम्बेदनं फलम् ॥३३७॥

यस्माद् बाह्योऽर्थो नानुभूयते तस्मादेकं विज्ञानं अविद्योपप्लुतत्वात् द्विरूपं बोध-
रूपं नीलादिरूपञ्चास्ति । यत् यस्माज्ज्ञानमेवं द्वयाकारतयाऽनुभूयते स्ववेदनेन यथा-

^१ भ्रान्त्या ।

^२ प्यस्तीति । अन्यथा सदा सर्वत्र ज्ञानं स्यात् । यथा

बीजादि सदा स्थितोऽपि कार्यकारी ।

^३ आलयाख्य ।

^४ आलयपरिणतेः सहकारिज्ञानं ।

नुभवं कालान्तरे स्मर्यते च (१) यथा चान्यस्य संवेदनाभावात् । उभयाद्याकारस्य नीलाद्यनुभवरूपस्य संवेदनं फलं । तदेवं प्रमेयो ग्राह्याकारः प्रमाणं ग्राहकाका^१रः^६ फलं स्वसंविदिति दर्शितं भवति ।^२ (३३७)

छ. अर्थसंवित्फलम्

यदा निष्पन्नतद्भाव इष्टोनिष्टोपि वा परः ।

विज्ञप्तिहेतुर्विषयस्तस्याश्चानुभवस्तथा ॥३३८॥

यदा बहिरर्थवादेपि परो बाह्योऽर्थ इष्टोऽनिष्टोऽपि वा निष्पन्नतद्भावो भावनावशाद् व्यवस्थितेष्टानिष्टभावः सरूपाया विज्ञप्तेर्हेतुः सन् विषयो भवति । तदा तस्या विज्ञप्तेस्तथा इष्टानिष्टाकारेणानुभवो विषयस्य चानुभव उच्यते । तेन विषयसारूप्यं प्रमाणमर्थसंवित् फलमु^३क्तं । (३३८)

अथवा विज्ञानवादेऽप्यविरुद्धमित्याह (१)

यदा सविषयं ज्ञानं ज्ञानांशे^४व्यवस्थितेः ।

तदा य आत्मानुभवः स एवार्थविनिश्चयः ॥३३९॥

यदा ज्ञानस्यांशे आकारे विप्लववशात् अर्थ^५स्य व्यवस्थितेर्ज्ञानं सविषय-
मि^६ष्टं । तदा य आत्मनो ज्ञानाकारस्यानुभवः स एवार्थस्य निश्चयः संवेदनमिष्यते ४३^b
(१) ततश्च वि ज्ञान वा दे प्य^७र्थाकारः प्रमाणमर्थसंवित्फलमविरुद्धं । (३३९)

यदीष्टाकार आत्मा स्यादन्यथा वानुभूयते ।

इष्टोनिष्टोपि वा तेन भवत्यर्थः प्रवेदितः ॥३४०॥

^१ "सव्यापारप्रतीतत्वात् प्रमाणं फलमेव सत् ।

स्वसम्बन्धिः फलम्वात्र तद्रूपो ह्यर्थनिश्चयः ।

विषयाभासतैवास्य प्रमाणन्तेन मीयते ।

यदाभासं प्रमेयन्तत् प्रमाणफलते पुनः ॥

ग्राह्यग्राहकसम्बन्धि त्रयज्ञातः पृथक्कृतमि^८ति

सूत्रचतुष्टयानुरोधाच्चतुरावर्तितः फलविकल्पः । सम्भवमात्रेणामी विकल्पाः

समाप्तिस्तु विज्ञानवाद एव कृता ॥

^२ असमर्थोयमेषः फलविकल्पः ।

^३ रागद्वेषाभ्याम् ।

^४ इति द्वितीयः फलविकल्पः

^५ ग्राह्यस्य ।

^६ अर्थशून्यं ।

^७ ग्राह्याकारः प्रमेयः ।

बहिरर्थनयेपि बुद्धिवेदनस्यैवार्थवेदनत्वात् तथा यदीष्टाकारोऽस्या बुद्धेरात्मा-
ऽनुभूयतेऽन्यथानिष्ठाकारो वा । तदा तेन ज्ञानेनेष्टोऽनिष्टो वार्थः प्रवेदितो भवति
नान्यथा । (३४०)

विद्यमानेपि बाह्येर्थे यथानुभवमेव सः ।

निश्चितात्मा स्वरूपेण नानेकात्मत्वदोषतः ॥३४१॥

यस्मान्निष्ठमानेपि बाह्येऽर्थे यथानुभवमनुभवाकारानतिक्रमेण स^१ बाह्योऽर्थो
निश्चितात्मा व्यवस्थाप्यते नार्थस्वरूपेण । यथा सम्भविना निश्चितात्मा व्यव-
तिष्ठते । इष्टानिष्टत्वेन पुरुषाभ्यामेकस्यार्थस्य ग्रहणादनेकात्मत्वदोषः प्रसज्यते ।^१
(३४१)

यदि बाह्यं न विद्येत कस्य संवेदनं भवेत् ।

यद्यगत्या स्वरूपस्य बाह्यस्यैव न किं मतम्* ॥३४२॥

अभ्युपायेपि भेदेन न स्यादनुभवो द्वयोः ।

अदृष्टावस्थात्स्यात् चेन्न नामार्थवशा गतिः ॥३४३॥

अनेका^१त्मकत्वस्याभ्युपाये स्वीकारेपि^२ द्वयोः पुरुषयोर्भेदेनेष्टत्वेनैकस्यान्यस्य
चानिष्टत्वेनानुभवो न स्यात् । द्वयाकारत्वाद्वस्तुनस्तथै^३व प्रतीतिप्रसक्तिः । अदृष्टे-
न सुखदुःखवेदनीयेन कर्मणावरणात् । द्वितीयस्याका^२रस्य एकात्मत्वेन प्रतिभासः
स्यादिति चेत् । एवं सत्यर्थवशा ग^४तिर्ज्ञानमिति नाम प्रसिद्धं न स्यात् । अदृष्ट-
वशेनेष्टानिष्ठाकारयोः प्रतीतिरूपदर्शनात् । (३४२, ३४३)

किञ्च (१)

तमनेकात्मकं भावमेकात्मत्वेन दर्शयत् ।

तददृष्टं कथं नाम भवेदर्थस्य दर्शकम् ॥३४४॥

भावमनेकात्मकमेकात्मकत्वेनैकाकारतया दर्शयददृष्टं तत्कथमर्थस्य दर्शकं नाम
भवेत् । तदेव हि दर्शकमस्य यत् तत्स्वरूपं प्रतिभासयति । न चैकाकारोऽर्थः ।
ततस्तत्प्रतीतिनार्थप्रतीतिः । (३४४)

^१ अर्थवशाद् बुद्धेर्व्यवस्थाने यावन्त आकारा ज्ञाने तेर्यगताः प्रसजन्तीत्य-
नेकाकारोर्थः स्यात् । * वृत्तिकृता त्वविवृतैषा ॥ ^२ सांख्यस्य बाह्यरूपाः
सुखादयः त्रिगुणात्मकत्वाज्जगतः । ^३ बाह्यवादिभिरपि यथानुभवमेवार्थ-
निश्चयोऽभ्युपगत इत्यात्मानुभव एवार्थस्य । ^४ द्वयोरपीष्टानिष्टसङ्करप्रतीतिः
स्यात् । ^५ आलोकं चिकीर्षता सर्व्वमेवान्धीकृतं तर्हि ।

इष्टानिष्टावभासिन्यः कल्पना नाक्षधीर्यदि ।

अनिष्टादावसन्धानं दृष्टं तत्रापि चेतसाम् ॥३४५॥

यथावस्थितवस्तुग्राहिण्यक्षधीस्तदनन्तरमिष्टानिष्टावभासिन्यः कल्पना^१ज्य-
थार्था । तेनानेकात्मकत्वदोषप्रसङ्ग इति यदीष्यते । तत्रैन्द्रियत्वप्यनिष्टादावादि-
शब्दात्कामलादौ चेतसामिन्द्रियज्ञानानामसन्धा^२नमर्थाकाराननुविधानं दृष्टं ।
तस्मादिन्द्रियबुद्धिरयथार्थाकारा न भवतीति नास्ति । (३४५)

तस्मात् प्रमेये बाह्येपि युक्तं स्वानुभवः फलम् ।

यतः स्वभावोस्य यथा तथैवार्थविनिश्चयः ॥३४६॥

तस्मान्न केवलं स्वरूपे बाह्येपि प्रमेये स्वानुभवः कलं युक्तं । यतः कारणात्
स्वभावोस्य ज्ञानस्य यथा प्रतिभाति तथैव नार्थस्य विनिश्चयः सिध्यति । (३४६)

तदर्थभासतैवास्य प्रमाणं न तु सन्नपि ।

ग्राहकाऽत्माऽपरार्थत्वाद् बाह्येष्वर्थेष्वपेक्षते ॥३४७॥

तत् तस्माद् बाह्येष्वर्थेषु ग्राह्येष्वस्य ज्ञानस्यार्थभास^३ताऽर्थकारितैव प्रमाण-
मपेक्षते न त्वन्वयिग्राहकात्मा ग्राहकाकारोऽपरार्थत्वात्^३ आत्मविषयत्वात्तस्य ।
(३४७)

ज, आत्मसंविदेवार्थसंविद्

यस्माद् यथा निविष्टोसावर्थात्मा प्रत्यये तथा ।

निश्चीयते निविष्टोसावेवमित्यात्मसंविदः ॥३४८॥

यस्मात्कारणाद्यथा इष्टत्वेनानिष्टत्वेन वार्थस्यात्माकारः प्रत्यये निविष्टस्तथा-
ज्यो निश्चीयते तस्मादर्थकारः प्रमाणं । असावर्थाकार एवमिष्टानिष्टत्वेन बुद्धौ
निविष्ट इत्यात्मसंविदः स्वसंवेदनाभिश्चीयते । (३४८)

इत्यर्थसंवित् सैवैष्टा यतोर्थात्मा न दृश्यते ।

तस्माद् बुद्धिनिवेश्यार्थः साधनं तस्य सा क्रिया ॥३४९॥

इति तस्मात् सैवात्मसंविदर्थसंविदिष्टा । यतः स्वरूपाद् बहिर्भूतोऽर्थात्मा न
दृश्यते^४ बुद्ध्याकार एव तु वेद्यते । अतस्तद्वेदनदर्शनमेवार्थवेदनं । यस्मान्चार्थ-

^१ अन्याकारत्वं । ^२ ज्ञानारूढाकारसंवेदनानुरूपेणार्थविषयव्यवस्थानात् ।

^३ परार्थं प्रमाणं च ग्राह्याकारवद् ग्राहकाकारो व्यवस्थाकारीति भावः ।

सारूप्यवशेनार्थाधिगतिव्यवस्था तस्माद् बुद्धिनिवेश्यार्थोऽर्थप्रतिबिम्बं साधनं प्रमाणं तस्य प्रमाणस्य साधिगतिः क्रिया फलमिष्यते । (३४९)

यथा निविशते सोर्थो यतः सा प्रथते तथा ।

अर्थस्थितेस्तदात्मत्वात् स्वविदप्यर्थविन्मता ॥३५०॥

यतः कारणात् यथार्थो ज्ञानात्मनि निविशते तथा सा स्वसंवित्तिः प्रथते ख्याति (१) तस्मादर्थस्य स्थितेरधिगतेस्तदात्मत्वात् परमार्थतः^१ स्वविदपि सती अर्थविद् मता । स्वसंवेदनभेदार्थवेदनमुपचारादुच्यते^२ इति तादात्म्यमनयोः (१) (३५०)

तस्माद् विषयभेदोपि न ;

यस्मादर्थकार एव प्रमाणं प्रतीतिसाधनत्वात् फलञ्च प्रतीयमानं तस्मात्प्रमाणफलयोर्विषयभेदोपि नास्ति । यथा परमते आलोचनविशेषणज्ञानादीनामेकार्थापेक्षिण्यावेव हि सारूप्यप्रतिपत्ति प्रमाणफलत्वं प्रतिलभेते ।

यद्यर्थसंवेदनं फलं तदा स्ववित्फलं कथमुक्तमित्याह (१)

स्वसंवेदनं फलम् ।

उक्तं स्वभावचिन्तायां तादात्म्यादर्थसंविदः ॥३५१॥

अर्थसंवेदनस्य वस्तुतः स्वभावचिन्तायां स्वसंवेदनं फलमुक्तं । अर्थसंविदस्ता-
44a दात्म्यात्^३ स्वसंवेदनात्मत्वात् । न स्वाकारप्रतीतेरन्यास्त्यर्थप्रतीतिः स्वरूपेण तस्याः प्रतीतिः । (३५१)

ननु यदि यथार्थं नानुभवस्तदा स्ववासनाप्रबोधकमनुवर्तमानस्य ज्ञानस्यार्थो^३ बाह्योस्तीत्येतदेव कुत इत्याह (१)

तथावभासमानस्य तादृशोऽन्यादृशोपि वा ।

ज्ञानस्य हेतुरर्थोपीत्यर्थस्येष्टा प्रमेयता ॥३५२॥

तथा इष्टानिष्टाकारेणाव^४ भासमानस्य ज्ञानस्यार्थोपि ता^५ दृशोन्यादृशो वा

^१ तद्यद्यर्थसारूप्यं मानं स्ववित्फलं तदा विषयभेदः । आत्मविषया वित्ति-
र्बाह्यविषयं सारूप्यमित्याह । प्रतिभासमात्रेण तद्व्यवस्थाहेतुत्वात् ।

^२ विद्यमानेपि बाह्ये^३ यथानुभवमेव वे (२।३४९) त्यादिना । “यदा त्वबाह्य एवार्थः प्रमेय” इत्यादि समुच्चयस्य तृतीयः फलविकल्पो व्याख्यातः ।

^३ विना च बाह्यं तत्स्वरूपाग्रहणं कथम्बाह्यार्थस्तृतीयः फलविकल्पः ।

^४ अर्थनिरपेक्षत्वं । ^५ यथावभासोऽन्यादृशो आलोकादिभावेपि नीलादि-
रहितदेशेऽनुत्पत्तेरिन्द्रियसिद्धिवत् ।

हेतुरित्यर्थस्य प्रमेयतेष्टा सौ त्रा न्ति क मते । सारूप्यस्य परमार्थतः “सारूप्यन्ति तत् केन स्थूलाभासञ्च तेणव” (२।३२१) इति प्रतिषेधात्^१ । (३५२)

यथा कथञ्चित्तत्स्यार्थरूपं मुक्त्वावभासिनः ।

अर्थग्रहः कथं ;

यदि सारूप्याभावस्तदा^१ तस्य ज्ञानस्यावभासिनो यथा कथञ्चिदिष्टा-
निष्ठादिना भासमानमर्थरूपमर्थकारं मुक्त्वा कथं केन प्रकारेणार्थस्य ग्रहः स्यात् ।
न ह्यर्थः स्वरूपेण दृश्यते । तत् स्वरूपबुद्धिवेदनादर्थग्रहव्यवस्था । सारूप्यमेव
चेन्न संभवति कथमर्थग्रह इति मन्यते सौ त्रा न्ति कः

यो गा चा र स्तु तस्य साहाय्यकं मन्यमान आह (१)

सत्यं न जानेहमपोदशम् ॥३५३॥

स^२त्यं न जानेऽहमपीदृशमर्थग्रहः कथमिति । (३५३)

कथं तर्ह्यसत्यर्थे ग्राह्यग्राहकफलभेद इत्याह (१)

अविभागोपि बुद्ध्यात्मविपर्यासितदर्शनैः ।

ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥३५४॥

पर^३मार्थतोऽविभागो भेदरहितोपि बुद्ध्यात्मद्वयवासनया विपर्यासितं
विभागनोपदर्शितं दर्शनं येषां तैरतत्त्वदर्शिपुरुषैर्ग्राह्यग्राहकसंवित्तीनां परस्परं
भेदस्तद्वानिव लक्ष्यते । (३५४)

अत्र दृष्टान्तमाह (१)

मन्त्राद्युपप्लुतान्नाणां यथा मृच्छकलादयः ।

अन्यथैवावभासन्ते तद्रूपरहिता अपि ॥३५५॥

यथा मृच्छकलादयो मन्त्रादिभिरुपप्लुतयथार्थज्ञानहेतुकृतमक्षं येषां तेषा-
मन्यथा सुवर्णादित्वेनैवावभासन्ते । तेन सुवर्णादिना रूपेण रहिता अपि
वस्तुतः । (३५५)

^१ ननु तादृशोऽन्यादृशोपि वार्थः प्रमेयो नेष्टः स्वपरयोस्तत् किमेवमुच्यते ।
परेण स्ववाचा बाह्यं निषेधयितुमुक्तं तदाह ।

^२ य एवमिच्छति स पृच्छयतां ।

^३ आनुषङ्गिकमुक्त्वा विज्ञप्तौ प्रमादिमाह ।

कस्मात्पुनर्मन्त्रादिसामर्थ्यात्^३ सुवर्णादितामेव यातं मृत्वण्डमिति नाभ्यु-
प(ग)म्यते इत्याह (१)

तथैव दर्शनात्तेषामनुपप्लुतचक्षुषाम् ।

दूरे यथा वा मरुषु महानल्पोपि दृश्यते ॥३५६॥

मन्त्रादिनाऽनुपप्लुतचक्षुषान्येन पुंसां तेषां मृच्छकलादीनां यथोपहृताक्षेण
ते दृश्यन्ते तथैव दर्शनात् मृदात्मत्वेनैव दर्शनात् सुवर्णादित्वेन निष्पत्तिकल्पनम-
युक्तं । यथा मरुषु दूरेऽल्पोपि महान् दृश्यते तद्दृशस्थैरल्पत्वेनैव भातस्य दर्श-
नात् । (३५६)

यथानुदर्शनञ्चेयं मेयमानफलस्थितिः ।

क्रियतेऽविद्यमानापि ग्राह्यग्राहकसंविदाम् ॥३५७॥

तस्माद् ग्राह्यग्राहकसंविदां परमार्थतोऽविद्यमानापि मेयमानफलस्थितिर्यथा-
दर्शनं क्रियते । ग्राह्याका^१रो मेयः ग्राहकाकारो मानं संवित्तिः फलमिति
व्यवस्थाप्यते । (३५७)

अन्यथैकस्य भावस्य नानारूपावभासिनः ।

सत्यं कथं स्युराकारास्तदेकत्वस्य हानितः ॥३५८॥

अन्यथा यदि वस्तुतो ग्राहकादिविभाग इष्यते तदैकस्य भावस्य ज्ञानात्मनो
नानारूपा(व)भासिनोऽनेकाकारप्रतिभासवन्त आकारा ग्राह्यादिकाः कथं सत्यं
स्युः । तस्यैकज्ञानात्मन एकत्वस्य हानितः । न ह्येकं प्रतिभासमानानेकाकारात्मकं
भवितुमर्हति । प्रतिभासेन सर्वेषां भेदेन व्यवस्थापनात् । (३५८)

अनेकमेव तर्हि ज्ञानं परिच्छेदादित्वेन स्यादि^२त्याह ।

अन्यस्यान्यत्वहानेश्च ;

न चानेकं ज्ञानं एकमेवेष्टव्यं । वस्तुतो भिन्नस्याभेदे इष्यमाणे ग्राह्यादेः
परस्परतोऽन्यस्यान्यत्वहानेः । यदा हि भेदप्रतिभासेऽप्येकत्वमिष्टं तदा भेद एव
न व्यवस्थितः । ततश्च सुखदुःखादयो नीलपीतादयश्च परस्परं न भिद्येरन् ।
प्रतिभासभेदस्य तत्साधनत्वात् । अन्यस्य च तत्साधनस्याभावात् ।

^१प्रथमे विकल्पे नीलादिपरिच्छेदद्वारेण तज्ज्ञानं फलं आकारः प्रमा । द्वितीये
विज्ञप्तौ ग्राह्यांशः प्रमेयो ग्राहकांशः प्रमा । तदुभयवेदनं फलं । तृतीये तु प्रति-
पत्तृव्यवसाये नेष्टानिष्टादिरूपेण गृह्यमानोऽर्थः प्रमेयः तथा भानं मानं । तत्संवि-
तं फलं । तदार्थाभासतैवास्तैवाऽस्य प्रमाणमित्युक्तः चतुर्थः ।

एवन्तर्ह्येकं तावत् ज्ञानं नानाकारं स्यादिति शङ्कायां नकारं काकाशिवत्
संबन्धयन्नाह (१)

नाभेदो रूपदर्शनात् ।

रूपाभेदेऽपि पश्यन्ती धीरभेदं व्यवस्यति ॥३५९॥

ना^१भेदो ज्ञानस्याभिबुद्धस्य रूप^२स्यादर्शनात् । रूपाभेदञ्चाद्रादी पश्य^३न्ती
धीरभेदं व्यवस्यति । न च ग्राह्यग्राहकादिषु भिन्नाभासेष्वभेदप्रतिभासः । (३५९)

तस्माद् (१)

भावा येन निरूप्यन्ते तद्रूपं नास्ति तत्त्वतः ।

यस्मादेकमनेकं च रूपं तेषां न विद्यते ॥३६०॥

भावा^३ ग्राह्यादयो येन रूपेण ग्राह्यत्वादिना निरूप्यन्ते अनुभूयन्ते तद्रूपं तत्त्वत-
स्तेषां नास्ति । यस्मादेकं रूपमनेकञ्च रूपं तेषां न विद्यते । वस्तुभवदेकमनेकं वा
स्यात् । न च ग्राह्याद्याभा एकोऽनेको वा युक्तः । तस्मादुपप्लव एवायं । (३६०)

तनु (१)

साधर्म्यदर्शनाल्लोके भ्रान्तिर्नामोपजायते ।

अतदात्मनि तादात्म्यव्यवसायेन नेह तत् ॥३६१॥

अदर्शनाज्जगत्यस्मिन्नेकस्यापि तदात्मनः ।

लोके साधर्म्यदर्शनादतदात्म^४नि तादात्म्यव्यवसायेन भ्रान्तिर्विना- 44b
कारा बुद्धिर्जायते इति नाम प्रसिद्धं । इह^५ विज्ञप्तिनये तत् साधर्म्यदर्शनं नास्ति ।

(३६१) एकस्यापि तदात्मनो भूताकारस्य जगत्यदर्शनात् ।

अत्राह (१)

अस्तीयमपि या त्वन्तरूपसवसमुद्भवा ॥३६२॥

दोषोद्भवा प्रकृत्या सा वितथप्रतिभासिनी ।

अनपेक्षितसाधर्म्यदृगादिस्तैमिरादिवत् ॥३६३॥

साधर्म्यदर्शनाद्या मानसी भ्रान्तिरियमप्यस्ति ।^६ या पुनरन्तरूपप्लवसमुद्भवा
अविद्याप्रभवा सा प्रकृत्या दोषोद्भवा । अविद्या तिमिरादिहेतुका वितथप्रति-
भासिन्यभूताकारा अनपेक्षितसाधर्म्यदृगादिस्तैमिरादिवत् । यथा तिमिरज्ञान-

^१ अभिन्नरूपदर्शने हि अभेदः स्यात् । ^२ बुद्धेन रूपज्ञ दृश्यते । ^३ चित्तगताः ।

^४ मरीचिषु जलवत् । ^५ इयमेवेति तु न नियमः । अनपेक्षितसाधर्म्याप्यस्ति ।

मिन्द्रियदोषादनपेक्षितसाधर्म्यमेव जायते तथा ग्राह्यादिभ्रान्तिरपीत्यर्थः, जायमानमेव हि ज्ञानं वासनासा^१मर्थ्यादिनुभवाननुभवत्वेनान्तर्बहिर्देशत्वेन सुखादि नीलादि दर्शयति। एवं तर्हि बहिरर्थोपदर्शनशक्तमेव स्वदर्शनहेतुबलात् कस्मान्नेष्यत ज्ञानमिति चेत्। न (१) स्वप्नादावविद्याया असद्ग्राह्याकारोपदर्शनसामर्थ्योपलब्धेः। आकारातिरिक्तबहिरर्थस्यादर्शनाच्च ज्ञानस्य तदुपदर्शनसामर्थ्यकल्पना न्याय्येत्यास्तां तावदिदं। (३६२, ३६३)

ॐ, विज्ञप्तिमात्रतायां प्रमाणफलव्यवस्था

विज्ञप्तिमात्रतायां प्रमाणफलव्यवस्थाप(ना)र्थमा^१ह (१)

तत्र बुद्धेः परिच्छेदो ग्राहकाकारसम्मतः।

तदात्म्यादात्मवित्तस्य स तस्य साधनं ततः॥३६४॥

तत्र विज्ञप्तिमात्रतायां बुद्धेः स^२ग्राहकाकारः संमतः परिच्छेदे आकार आत्मवित् तस्य ग्राहकाकारस्य फलं। तदात्म्यात् परिच्छेदस्वभावत्वात् स्वसंवित्तिः फलम्बेति सूत्रे स्वाभासं विषयाभासञ्च ज्ञानमुत्पद्यते (१) तत्र यत् स्वसंवेदनन्तत् फलं विषयः(ः) परिच्छेदात्मक एव हि ग्राहकाकारः स एव चात्मवेदनं। ततः परिच्छेदवशेनात्मवेदनव्यवस्थानात् (१) स परिच्छेदस्तस्यात्मविदः^३ फलभूतायाः साधनं प्रमाणं। (३६४)

तत्रात्मविषये माने यथा रागादिवेदनम्।

इयं सर्वत्र संयोज्या मानमेयफलस्थितिः॥३६५॥

तत्र एवं सत्यात्मविषये माने स्वसंवेदने प्रमाणे यथा रागादिवेदनं^३ मानमेय-फलात्मकं। इयं मानमेयफलस्थितिः सर्वत्र विज्ञप्तिनयेपि सं^३योज्या। (३६५)

तथा हि (१)

तत्राप्यनुभवात्मत्वात्ते योग्या स्वात्मसंविदि।

इति सा योग्यता मानमात्मा मेयः फलं स्ववित्॥३६६॥

तत्रापि रागादिवेदनेपि ते रागादयोऽनुभवात्मत्वात् स्वात्मनः संविदि योग्या इति तस्मात् सा स्ववेदनयोग्यता रागादीनां मानमा^४त्मा मेयः फलं स्ववित्। (३६६)

^१बाह्यविज्ञानवादौ द्विरावृत्तौ भेदकथनार्थः।

^२ विज्ञप्तौ ग्राह्यांशो मेयो यः पूर्वं प्रमाणमुक्तः। ग्राहकांशः प्रमा तदुभय-संवेदनं फलं। ^३स्वविनिष्ठं। ^४ अनुभवनीयः।

ननु रागादिष्ठात्मसंवेदनं फलभूतं मानयुक्तमिह तु ग्राहकाकारो योग्यता-
लक्षणं प्रमाणमुच्यत इति व्या^१हृतमिति शङ्कायामुत्तरं (१)

ग्राहकाकारसंख्याता परिच्छेदात्मतात्मनि ।

सा योग्यतेति च प्रोक्तं प्रमाणं स्वात्मवेदनम् ॥३६७॥

या ग्राहकाकारसंख्याता परिच्छेदात्मता साऽत्मनि संवेदने योग्यता चेति
तस्माद्वागादिषु स्वा^१त्मसंवेदनं प्रमाणं प्रोक्तं । न हि स्ववेदनं फलभूतमिह विवक्षितं
किन्तु योग्यता । तस्मादभिन्नार्थतैव । (३६७)

ननु स्वाभासं तावदस्तु ज्ञानं परिच्छेदस्व^२भावत्वात् । विषयाभासं तु कथं
यथा विषयं कारणं तथा चक्षुरादिरपीति तदाकारतापि स्यादित्याह (१)

सर्वमेव हि विज्ञानं विषयेभ्यः समुद्भवद् ।

तदन्यस्यापि हेतुत्वे कथञ्चिद् विषयाकृति ॥३६८॥

सर्वमेव हि ज्ञानं विषयेभ्यः समुद्भवदुत्पद्यमानं तेभ्यो विषयेभ्योऽन्यस्येन्द्रिया-
देरपि हेतुत्वे कथञ्चित् स्वकारणायतविषयगतशक्ति^३भेदाद्विषयाकृति भ^३वति
नेन्द्रियाद्याकारं । (३६८)

यथैवाहारकालादेर्हेतुत्वेऽपत्यजन्मनि ।

पित्रोस्तदेकस्याकारं धत्ते नान्यस्य कस्यचित् ॥३६९॥

यथैवापत्यजन्मनि पित्रोर्मातापित्रोराहारकालादे^४श्च हेतुत्वेपि तदेकस्य
पित्रोर्मध्ये एकस्य पितुर्मातुर्व्वीकारमपत्यं धत्तेऽन्यस्याहारकालादेश्च कस्य-
चित् (न) । (३६९)

तद्धेतुत्वेन तुल्येपि तदन्यैर्विषये मतम् ।

विषयत्वं तर्दशेन तदभावे न तद् भवेत् ॥३७०॥

यत एवं तत् तस्मात् ततो विषयादन्यैरिन्द्रियादिभिर्हेतुत्वेन तुल्ये सदृशेपि
विषये रूपादौ विषयत्वं ग्राह्यत्वं तेन स्वाकारार्पकत्वेनांशेन विशेषणं मतं । यस्मादा-

^१ दिग्नागोक्तं रागादिषु च स्वसम्वेदनमिन्द्रियानपेक्षत्वात् मानसं प्रत्यक्षं
पुनः ग्राहकाकारसम्बन्धी प्रमाणफलते इति ग्राहकाकारः प्रमाणं । वार्तिके तु
योग्यतोक्ता । आह एकाभिप्रायतां ।

^२ ज्ञानं तज्ज्ञानविशेषात् द्विरूपता ज्ञानस्य ।

^३ आलम्बनच्छायमिति वस्तुधर्मता । ^४ आदिनाऽदृष्टादिः ।

कारार्पण^१कत्वं विषयलक्षणमवस्थितं । तस्मात्तस्याकारार्पणकत्वस्याभावे तद्विषयत्व-
मिन्द्रियादिषु न भवेत् । (३७०)

किञ्च (१)

अनर्थाकारशङ्का स्यादप्यर्थवति चेतसि ।

अतीतार्थग्रहे सिद्धे द्विरूपत्वात्मवेदने ॥३७१॥

अर्थवति चेत^१स्यनर्थाकारता अर्थाकाररहितता शङ्का स्यादपि दृश्यमान-
स्याकारस्यार्थत्वेनैव सम्भाव्यमानत्वात् । अतीतस्यार्थस्य ग्रहे विकल्पात्मके त्वर्थस्या-
45a भा^२वात् । अर्थाभासतया च द्विरूपत्वं तथा चापरोक्षत्वादात्मसंवेदनं चेति द्वे अप्यस्तु
सिद्धे । न ह्यसन्नेवार्यो दृश्यते । ततोऽर्थाकारता सा ज्ञानस्यैव^३ तथा^४र्थेन च परो-
क्षत्वाभावात् स्वाभासञ्च तत् । न चान्येन ज्ञानेन तद् वेद्यते । वेद्यवेदकभावस्य
निषिद्धत्वात् । अतः स्ववेदनमेव तत् । (३७१)

अ. सामान्यस्य नित्यानित्यत्वप्रतिषेधः

स्यादेतद् (१) अतीता व्यक्तिरसत्त्वान्न विकल्पविषयो जातिस्तु सत्त्वात्
स्यादित्याह (१)

नीलाद्याभासभेदित्वान्नार्थो जातिरतद्वती ।

सा वा नित्या न जातिः स्यान्नित्या वा जनिका कथम् ॥३७२॥

अतीतविकल्पस्य नीलाद्याभासभेदित्वात् वर्णसंस्थानाद्याकारविशेषवत्त्वात्
न जातिरतद्वती वर्णाद्याकाररहितार्थविषयः । किञ्च (१) जातिर्विषयीभवन्ती
अनित्या वा भवेत् नित्या वा । सा चानित्या जातिर्न स्यात् नित्यलक्षणत्वा-
त्तस्याः नित्या वा बुद्धेर्जनिका कथं स्यात् । (३७२)

नित्यस्य क्रमयौगपद्याभ्यां विरहात् । ना^५मनिमित्ते विप्रयुक्तः संस्कारो विष-
यश्चेदित्याह (१)

नामादिकं निषिद्धं प्राङ् नायमर्थवतां क्रमः ।

इच्छामात्रानुरोधित्वादर्थशक्तिर्न सिध्यति ॥३७३॥

^१ साकारत्वात्ततोऽन्यं भाविकमर्थं कल्पयतः किमयं ज्ञानीय एवार्थो बहिर्वा
येन ज्ञानमनर्थकं स्यात् । ^२ सिद्धा ज्ञानस्यैव द्वाभासता ।

^३ बुद्धेर्द्विरूपत्वमात्मवेदनञ्च ते सिद्धे । ^४ संज्ञा नाम । अर्थसरूपमिति ।

नामादिकं विषयत्वेन निषिद्धं प्राक् (२।११) “नामादिवचने वक्तृश्रोतृवाच्यानु-
बन्धिनी” (२।११) त्यादिना । किञ्चार्थवतां सविषयाणां चक्षुर्विज्ञानादीनामयं
क्रमोऽर्थसामर्थ्येन विनोत्पाद इति नास्ति । मनोविज्ञानानां त्वर्थसन्निधानानपेक्षाणा-
भिच्छामात्रानुरोधित्वात् जनिकार्थ^१शक्तिर्न सिध्यति । न चाहेतुरर्थी ग्राह्यो-
ऽतिप्रसङ्गात् । (३७३)

(२) स्मृतिचिन्ता

भवत्वतीतार्थालम्बनं विज्ञानं विषयाकारमनुभवस्तु भा भूदित्याह (१)

स्मृतिश्चेद्दृग्बुद्धिं ज्ञानं तस्याश्चानुभवाद्भवः ।

स चार्थाकाररहितः सेदानीं तद्वती कथम् ॥३७४॥

ईदृग्बुद्धिमतीतविकल्पनात्मकं ज्ञानञ्च स्मृतिः । तस्याश्चानुभवाद् भव
उत्पादः । न ह्यनुभवमन्तरेण स्मृतिः । स चानुभवो भवन्मतेऽर्था^२काररहितः ।
इदानीमस्मिन्नभ्युपगमे सा स्मृतिस्तद्वत्यर्थाकारवती कथमस्तु । यद्यनुभवारूढो
नार्थाकारः कथमसौ विदितः । अविदितस्य का स्मृतिः । (३७४)

क. नार्थात् स्मृतिः

अर्था^३स्मृतिरुत्पद्यत इति चेत् । आह (१)

नार्थाद् भावस्तदाभावात् स्यात्तथानुभवेऽपि सः ।

आकारः स च नार्थस्य स्पष्टाकारविवेकतः ॥३७५॥

नार्थाद् भावस्तस्यास्तदा^४ स्मृतिकालेऽभावादतीतार्थस्य ।^५ यथा चार्थादुत्पद्य-
मानायाः स्मृतेरर्थाकारो भवति । तथानुभवेऽप्यर्थादुत्पद्यमाने सोऽर्थाकारः स्यात् (१)
अपि च स्मृत्यारूढः सोऽस्पष्टश्चाकारो नार्थस्या^६नुभवारूढात् स्पष्टादर्थकाराद्
विवेकतो भेदात् । (३७५)

व्यतिरिक्तं तदाकारं प्रतीयादपरस्तथा ।

नित्यमात्मनि सम्बन्धे प्रतीयात् कथितञ्च न ॥३७६॥

यदि च बुद्धिव्यतिरिक्तोऽर्थ एव मनोविज्ञानग्राह्यस्तदा बुद्धेर्व्यतिरिक्तमेकेन
विकल्प्यमानन्तदाकारमपरोपि^७ योग्यदेशस्थः प्रमा न प्रतीयात् । परोपलभ्यतां

^१ निराकारवादित्वात् ।

^२ सिद्धमतः साकारं स्मरणं ।

^३ अभ्युपगम्य निराकारवादिनि प्रसङ्गमाह । ^४ युक्तो (?) स्मृतौ नीलाद्यः ।

निषेद्धं नित्यमात्मन्यस्य विकल्प्यस्यार्थस्य सम्बन्धे वा^१ स्वीक्रियमाणे यदा स्वयमनुचिन्तयितुं पर^२स्मै कथ्यते तदा कथञ्चित् परो न प्रतीयात् प्रत्येति च कथितं (३७६)

एकैकेनाभिसम्बन्धे प्रतिसन्धिर्न युज्यते ।

एकार्थाभिनिवेशात्मा प्रवक्तृश्रोतृचेतसोः ॥३७७॥

प्रतीत्यर्थमेकेनैकेन वक्त्रा श्रोत्रा च भिन्नस्य भिन्नस्य अर्थस्याभिसम्बन्धेऽत्रा^३पि स्वीक्रियमाणे प्रवक्तृश्रोतृचेतसोः प्रतिसन्धिरेकार्थाभिनिवे^४शात् यदेवानेन कथितं तदेव मया प्रतीतं यदेव मया कथि^५तं^६ तदेवानेन ज्ञातमित्यभिन्नार्थाध्यवसायरूपो न युज्यते । (३७७)

तदेकव्यवहारश्चेत् सादृश्यादतदाभयोः ।

भिन्नात्मार्थः कथं ग्राह्यस्तदा स्याद्धीरनर्थिका ॥३७८॥

वक्तृश्रोतृसम्बन्धिनोस्तयोरर्थयोरेकव्यवहार एकत्वावसायः सादृश्याच्चेत् । तदुभयदर्शने सादृश्यं न चात्र दर्शनं । भवतु वा तथापि अतदाभयोर्भिन्नात्मसम्बन्धार्थाप्रतिभासिनोर्व्वक्तृश्रोतृचेतसोर्भिन्नात्माऽर्थः^७ कथं ग्राह्यः । यदा चार्थाभेदो नास्ति तदाऽभिन्नार्थाध्यवसायिनी धीर्व्वक्तृश्रोत्रोरनर्थिका स्यात् । यथार्थं बुद्धेरभावात् । यथाबुद्धि चार्थाभावात् । (३७८)

भवतु तावदेवं स्मृतिविषयाकाराऽनुभवज्ञानं^८ त्वनाकृति स्यादित्या^९ह (१)

तच्चानुभवविज्ञानेनोभयांशावलंबिना ।

एकाकारविशेषेण तज्ज्ञानेनानुबध्यते ॥३७९॥

तच्चानुभ^{१०}वविषयेण स्मरणेनानुव^{११}ध्यतेऽनुगम्यते स्मर्यते इति यावत् ।

कीदृशेनोभयांशावलम्बिना ज्ञेयप्राचीनज्ञानगतविषयाकारानुभवरूपधर्मद्वयविषयेण कथमनुबध्यत इत्याह (१)

एकस्मादविवादसिद्धादनुभवाकाराद्विशेषो विषयाकारस्तेन स्मरणज्ञानेन हि विज्ञानमर्थकारानुभवाकारविशिष्टमेव स्मर्यते ततस्तादृशमेव तत् । (३७९)

^१ प्राप्यकारित्वात्कार्यस्य ।

^२ किञ्चिन्तयसीति पृष्ठे ।

^३ सर्वः पुरुषः प्रत्यात्मैकैकसंगतः परतः श्रवणेपि स्वार्थाबाधी ।

^४ यमलकयोरेव ।

^५ किं चिन्तयसीति पृष्ठे ।

^६ भेदेनाभानात् ।

^७ विषयज्ञाने तज्ज्ञानाद्याचष्टेनुभवविज्ञानम् ।

^८ प्राचीन ।

^९ विषयाकारता नेष्टा परेणेति द्विरूपता साध्यते । शरीरान्तर्वर्तिनो यथा ।

अन्यथा ह्यतथारूपं कथं ज्ञानेधिरोहति ।

एकाकारोत्तरं ज्ञानं तथा ह्युत्तरमुत्तरम् ॥३८०॥

अन्यथाऽतथारूपमाकारद्वयरहितमनुभवज्ञानं स्वग्राहिणि स्मरणज्ञाने कथं द्व्याकारमधिरोहति । अधिरूढं च ततो द्व्याकारं तत् । तथा ज्ञानमुत्तरमुत्तरं बुद्धिपूर्वज्ञानालम्बनमेकाकारोत्तरमेकेनैकेनाकारेणाधिकं प्रतीयते । अर्थज्ञानेन तदालम्बक एकोऽर्थाकारः प्रतीयते । तदालम्बनेन^१ तु विषय^२भूतज्ञानाकारस्तदा- 45b
लम्बकश्च स्वाकारः । (३८०)

तस्यार्थरूपेणाकारावात्माकारश्च कश्चन ।

द्वितीयस्य तृतीयेन ज्ञानेन हि विविच्यते ॥३८१॥

यस्मात्तस्य द्वितीयस्य ज्ञानस्य तौ द्वावाकारावर्थरूपेण विषयभावेन तदालम्बक आत्माकारश्च कश्चन तृतीयेन द्वितीयज्ञानालम्बकेन हि यस्माद् विवेच्यते अवधार्यते । तस्मादर्थकारं स्ववेदनञ्च ज्ञानमभ्युपगन्तव्यं । (३८१)

अर्थकार्यतया ज्ञानस्मृतावर्थस्मृतेर्यदि ।

भ्रान्त्या सङ्कलनं ;

अ^३थ निराकारमेव ज्ञानमर्थस्य कार्यमनुभवरूपमर्थकार्यतया ज्ञान^४स्मृतौ विशेषणत्वेना^५र्थस्य स्मृतेः स्मर्यमाणस्यार्थस्य भ्रान्त्या ज्ञानात्म^६नि संक^७लनं सम्ब(न्ध)नं यदि स्यात्तदा को दोषः ।

आह ।

ज्योतिर्मनस्कारे च सा भवेत् ॥३८२॥

अर्थवत् ज्योतिष आलोकस्य मनस्कारस्य च ज्ञानहेतुत्वात् । तत्कार्यज्ञाने स्मर्यमाणे सा स्मृतिज्योतिर्मनस्कारे आलोकसमनन्तरप्रत्ययोरपि स्यात् । तत्र भ्रान्त्या अर्थाकारमिवालोकमनस्काराकारमपि संकलनीयं । न त्वर्थाकारमेव नियमेन संकलयितुं युक्तं । (३८२)

सर्वेषामपि कार्यर्याणां कारणैः स्यात्तथा ग्रहः ।

कुलालादिविवेकेन न स्मर्येत घटस्ततः ॥३८३॥

^१ प्रथमज्ञानस्य यौ बाह्यग्राहकाकारौ । तौ द्वितीयस्य ज्ञानस्य ग्रह्याकारौ जातौ ।

^२ स्पष्टेप्यर्थे बाह्याभिनिवेशत्यागार्थं परप्रक्रियां दूषयितुं परमतमुपक्षिपति ।

^३ कार्यभूते विषयज्ञाने या स्मृतिः ।

^४ तत्कारणस्य स्मृतिर्भवति ततः ।

^५ निराकारेपि साकारवतः ।

यदि चा^१र्थकार्यं भ्रान्त्या स्मर्यते तदा सर्वेषामपि कार्याणां कारणैः सह तथा ग्रहः कार^२णात्मत्वेन ग्रहणं स्यात् । ततश्च घटकुलालादिकार्यं कुलाला-
देविवेकेन भेदेन न स्मर्येत । (३८३)

अथास्त्येव कश्चिदालोकादिभ्यो विषयस्य ज्ञानात्मन्यारोपणीयो विशेषस्त-
तस्तदाकारावग्रहेण स्मर्यते । नान्यथेत्याह (१)

यस्मादतिशयाज्ज्ञानमर्थसंसर्गभाजनम् ।

सारूप्यात्तत् किमन्यत् स्याद् दृष्टेश्च यमलादिषु ॥३८४॥

यस्मादर्थारोपितादतिशयात् ज्ञानमर्थसंसर्गस्यार्थसंश्लेषस्य भाजनं पात्रं भवति ।
अर्थेन सारूप्यादन्यत् किन्तत् स्यात् । सारूप्यादन्यस्यातिशयस्योपलक्षणत्वायो^३-
गात् । यमलादिषु सारूप्याद् भ्रान्त्या तथार्थनिश्चयस्य दृष्टेश्च । (३८४)
किञ्च ।

आद्यानुभयरूपत्वे ह्येकरूपं व्यवस्थितम् ।

द्वितीयं व्यतिरिच्येत न परामर्शचेतसा ॥३८५॥

आद्यस्यार्थज्ञानस्यानुभयरूपत्वेऽर्थकाररहितत्वात् अनुभवैकरूपत्वे तदालम्बकं
द्वितीयं ज्ञानमेकस्मिन् रूपेऽनुभवात्मनि व्यवस्थितं परामर्शचेतसा ज्ञानज्ञाना-
लम्बकेन तृतीयज्ञानेन न व्यतिरिच्येत । न विषयज्ञानग्राहकतया भेदेन गृह्येत ।
स्वाभासमात्रत्वेन सर्वस्याविशेषात् । (३८५)

अर्थसंकलनाश्लेषा धीर्द्वितीयावलम्बते ।

नीलादिरूपेण धियं भासमानां पुरस्ततः ॥३८६॥

यतो बुद्धेरनाकारत्वे दोषोऽयं ततः पु^४रोऽर्थस्य धियं नीलादिरूपेण भासमानां
द्वितीया धीरर्थसंकलनस्यार्थकारावग्रहस्याश्लेषः संसर्गो यस्याः सा तामवलम्बते ।
(३८६)

अन्यथा ह्याद्यमेवैकं संयोज्येतार्थसम्भवात् ।

ज्ञानं नादृष्टसम्बन्धं पूर्वार्थेनोत्तरोत्तरम् ॥३८७॥

अन्यथा यद्यनाकारं ज्ञानमर्थकार्यतया भ्रान्त्याऽर्थकारं स्मर्यत इत्याश्रीयते
त^५दाद्यमेवैकमर्थज्ञानं स्मृत्याऽर्थेन संयोज्येत । अर्थात्संभवात् तस्य । न उत्तरो-
त्तरं ज्ञानं पूर्वस्य ज्ञानस्यार्थेनाकारणभूतेनादृष्टसम्बन्धं संयोज्येत ।

^१ इत्यर्थकारसमावेशितज्ञानम् ।

^२ विषयज्ञानतज्ज्ञानविशेषात् द्विरूपतेति व्याख्याय स्वयमुपपत्तिमाह (१)
अद्विरूपं विषयाभासाभावात् । ^३ न विषयाकारोपधानात् ।

तस्मात्स्थितमेतत् ज्ञानानां विषयसार्थरूप्यानुभवरूपत्वाभ्यां द्वयाकारत्वं ।
ततश्च सहोपलम्भनियमोऽर्थविज्ञानयोः । अर्थाकारताया अर्थोपलम्भात् । अनु-
भवरूपतायाः स्वभेदोऽनन्तत्वात् । (३८७)

तथा च (१)

सकृत् सम्वेद्यमानस्य नियमेन धिया सह ।

विषयस्य ततोऽन्यत्वं केनाकारेण सिध्यति ॥३८८॥

धिया सह नियमेन सकृत्संवेद्यमानस्य विषयस्य ततो धियोऽन्यत्वं भेदः केना-
कारेण प्रकारेण सिध्यति ।^१ भिन्नयोः सहोपलम्भनियमायोगात् । (३८८)

यदि विषयज्ञानयोरभेदस्तदा ग्राह्यग्राहकतया भेदः कथं प्रतिभातीत्याह (१)

भेदश्च भ्रान्तविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये ।

भेदश्च वार्त्तनावशात् भ्रान्तमुपप्लुताकारं ज्ञानं येषां तैरर्वागुद्दिशिभि-
र्दृश्येत । इन्दाविवाद्वये एकरूपे द्वैतं तिमिरोपहतबुद्धिभिः ।

भेदेऽपि कस्मान्न सहोपलम्भनियम इत्याह (१)

संवित्तिनियमो नास्ति भिन्नयोर्नीलपीतयोः ॥३८९॥

भिन्नयोर्नीलपीतयोः संवित्तिनियमो नास्ति । ततो यत्रास्ति तत्राभेदएव । (३८९)

तथा हि (१)

नार्थोऽसम्बेदनः कश्चिदनर्थम्वापि वेदनम् ।

दृष्टं सम्वेद्यमानन्तत् तयोर्नास्ति विवेकिता ॥३९०॥

तस्मादर्थस्य दुर्वारं ज्ञानकालावभासिनः ।

ज्ञानादव्यतिरेकित्वं ;

नार्थोऽनुभवमन्तरेण कश्चिद् दृष्टः (१) वेदनञ्चार्थाकारम्विना न दृष्टं
सम्बेद्यमानं । तत्तस्मात्तयोरर्थतदुपलम्भयोर्नास्ति विवेकिता । (३९०) तस्मात्
ज्ञानकालावभासिनोर्थस्य । अर्थज्ञानयोरपि सहसंवित्तिज्ञानादव्यतिरेकित्वमभिन्नत्वं
दुर्वारमित्युपसंहारः ।

स्यादेतत् ।

हेतुभेदानुमा भवेत् ॥३९१॥

^१ विषयस्याभावात्तदभेदो न साध्यः किन्तु बुद्धिरेव तदात्मिका साध्यते ।

^२ तादात्म्यप्रतिबन्ध उक्तः ।

अभावादक्षबुद्धीनां सत्स्वप्यन्येषु हेतुषु ।

नियमं यदि न ब्रूयाद् प्रत्ययात् समनन्तरात् ॥३९२॥

46a

सत्स्वप्यन्येष्विन्द्रियादिषु हेतुष्वक्षबुद्धीनामभावात् । हेतुभेद^१स्य तदतिरिक्तस्य कारणविशेषस्यानुमा भवेत् । कारणसाकल्ये सति तन्मात्रसाध्यस्य कार्यस्यानुत्पादा-
योगात् । यश्चासौ कारणभेदः स बाह्योऽर्थो भविष्यतीति मन्यते परः । एवमप्यनुमान-
गम्यो बहिरर्थो भवेन्न प्रत्यक्षो यथेष्यते । किन्तु व्यतिरेकसामर्थ्यादपि तदाऽर्थः-
सिद्ध्येत । यदि यो गा चा रो नानार्थप्रतिभासिनीनां धियामुत्पादक्रमस्य नियमंयथा-
प्रत्ययं प्रबुद्धवासनागर्भात् समनन्तरप्रत्ययान्न ब्रूयात् । (३९१, ३९२)

बीजादङ्कुरजन्माद्भूमात् सिद्धिरितीदृशी ।

बाह्यार्थाश्रयिणी यापि कारकज्ञापकस्थितिः ॥३९३॥

ननु बाह्या^२र्था^३भावे बीजादङ्कुरस्य जन्मेतीदृशी एवंजातीया यापि प्रतीति-
सिद्धा कारकस्थितिः । धूमात् कार्यात्कारणस्याग्नेः सिद्धिरितीदृशी यापि ज्ञापक-
हेतुस्थितिः तदुच्छेदः स्यात् । हेतुफलभावाश्रयस्य बाह्यस्यैवाभावात् । (३९३)

अत्राह^३ (१)

सापि तद्रूपनिर्भासा तथा नियतसङ्गमाः ।

बुद्धीराश्रित्य कल्प्येत यदि किं वा विरुध्यते ॥३९४॥

सा कारकज्ञापकस्थितिरपि तद्रूपनिर्भासा बीजादङ्कुरधूमाग्निप्रतिभास-
वासनाप्रतिनियमात् । तथा क्रम^४विशेषेण नियतः सङ्गम उत्पादो यासां ता
बुद्धीरा^५श्रित्य यदि कल्प्यते तदा किं^६स्वा विरुध्येत न किञ्चित् हि बीजप्रतिभासं
ज्ञानं स्वहेतोः प्रबुद्धाङ्कुरज्ञानवासनापाटवमङ्कुरज्ञानं जनयति । एवं धूमज्ञान-
मग्निज्ञानमुत्पादयति । तावतैव च ज्ञापकव्यवस्थाया अवरोधः । (३९४)

^१ “विद्यमानेषु बाह्ये^७ यथानुभवमेव वे” (२।३४१) त्यादिना “यदा तु बाह्य
एवार्थः प्रमेय” इत्यादि [प्रमाण] समुच्चयस्य तृतीयः फलविकल्पो व्यख्यातः ।

^२ विज्ञप्तौ कार्यकारणत्वस्थापनाय प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनं हेतुफलभावं पर-
माशङ्कते ।

^३ बुद्ध्योर्बस्तुत्वान्नावस्तुकं कार्यकारणत्वं ।

^४ यथा बीजादङ्कुरजन्मनि एवमेव बीजबुद्ध्यनन्तरमङ्कुरबुद्धिः ।

^५ न हि वस्तु केनचिद् गम्यते स्वयमात्मानं गमयति ज्ञानप्रतिभासस्यैव
वेदनात् ।

नन्वस्ति विरोधः । तथा हि (१)

अनभिज्ञान्यो धूमः स्यात् तत्कार्यात् कारणेऽगतिः ।

न स्यात् कारणतायां वा कुत एकान्ततो गतिः ॥३९५॥

धूमज्ञानादग्निज्ञानोत्पादेऽनग्निजन्यो धूमः स्यात् । अग्निप्रतिभासस्य प्राग्विद्यमानत्वात् विपर्ययः स्यात् । तत् तस्मात्कार्यात् कारणे गतिर्न स्यात् । अग्निज्ञानं प्रति धूमज्ञानस्य कारणतायां वा कारणात् कार्य^१ एकान्त^२तोऽसंदिग्धा कुतो गतिरिति (३९५)

अत्राह (१)

तत्रापि धूमाभासा धीः प्रबोधपटुवासनाम् ।

गमयेदग्निनिर्भासान्धियमेव न पावकम् ॥३९६॥

तत्र धूमादग्न्यनुमानेपि धूमाभासा धीरग्निवासनाप्रतिबद्धा एकसामग्र्य-धीनतयाऽग्निनिर्भासान्धियमेव धूमज्ञानादेव प्रबोधेन पटुजननोन्मुखा वासना शक्तिर्यस्यास्ताङ्गमयेत् । न पा^३वकं बाह्यरूपं सर्व्वदाऽदर्शनात् । (३९६)

अग्निवासनाधूमज्ञानयोर्हेतुफलतामाख्यातुमाह (१)

तद्योग्यवासनागर्भ एव धूमावभासिनीम् ।

व्यनक्ति चित्तसन्तानो धियं धूमोन्नितस्ततः ॥३९७॥

तस्याग्निप्रतिभासस्य योग्या^४ जननसमर्था वासनागर्भे स्वभावभूता यस्य चित्तसन्तानस्य स चित्तसन्तानो धूमावभासिनीं धियं व्यनक्ति उत्पादयति (१) त^५तोऽग्नित एव धूमो भवतीति न कार्यकारणताविपर्ययः । न च कारणात्कार्यानुमानमग्निवासनाप्रभवत्वात् धूमाग्निज्ञानयोः । धूमज्ञानात् प्रबुद्धाग्निवासनाद्वारेणाग्निज्ञानानुमितिरेकसामग्र्यधीना । (३९७)

ख, ज्ञानद्वयरूपतासिद्धिः

१. एवन्तर्हि विज्ञाननय एव सर्व्वव्यवस्था^६नमविरोधात् कथमाचार्येण बहिरर्थपि क्षया ज्ञानद्विरूपतोक्तेत्याह (१)

^१ अनुमातव्ये । ^२ नावश्यं कारणानि कार्यवन्ति स्युः ।

^३ येन लिङ्गबोधकाले धूमभासज्ञानस्यानग्निजन्यत्वं स्यात् ।

^४ बाह्यवादिनोपि तुल्यमेतद्येन बह्विना धूमो जनितः कथं तदनुमानं यश्च भावी तेनासौ न जनित इति भाव्यनुमीयते ।

अस्त्येष विदुषां वादो बाह्यन्त्वाश्रित्य वर्ण्यते ।
द्वैरूप्यं सहसंवित्तिनियमात्तच्च सिध्यति ॥३९८॥

अस्त्येष सर्वव्यवस्थासु विज्ञप्तिमात्रताप्रतिपादको विदुषां न्यायदर्शिनो
यो गा चा रा णां वादः । सौ वा न्ति कै रिष्टं बाह्यमर्थमाश्रित्य ज्ञानस्य द्वैरूप्यमा-
चार्येण वर्ण्यते । तच्च द्वैरूप्यं सहसम्बेदननियमात् सहोपलम्भनियमात् सिध्यति ।
(३९८) भेदेपि सति तदभावात् ।

b. द्वैरूप्यसिद्धावुपपत्त्यन्तरं वक्तुमाह (i)

ज्ञानमिन्द्रियभेदेन पटुमन्दाविलादिकाम् ।
प्रतिभासभिदामर्थे विभ्रदेकत्र दृश्यते ॥३९९॥

इन्द्रियस्य भेदेन प्रसादोपघातादिना विशेषेण पुरुषार्थे ज्ञानं पटुमन्दाविलादिकां
प्रतिभासभिदां विभ्रत् दधत् दृश्यते । (३९९)

अर्थस्याभिन्नरूपत्वादेकरूपं भवेन्मनः ।
सर्वं तदर्थमर्थाच्चेत् तस्य नास्ति तदाभता ॥४००॥

तस्य ज्ञानस्यार्थाच्चेन्नास्ति तदाभताऽ^१ र्थाकारता तदार्थस्याभिन्नरूप^२त्वात् ।
तदर्थं तद्विषयं सर्वं मनोवेदनमेकरूपम्भवेत् । न पटुमन्दाविलादिभिन्नं ज्ञानस्य
स्वगताकारभेदानभ्युपगमात् । अर्थस्यैकरूपत्वात् प्रतिभास^३भेदविरोधात् । अस्ति
चायं तस्मादर्थरूपताऽनुभवरूपता चेति द्वैरूप्यसिद्धिः । (४००)

46b

नन्वर्थरूपतायामप्यर्थस्यैकरूपत्वात् तत्सरूपं ज्ञानमेकाकारं स्यात् । न प्रसन्ना-
विलादिरूपमित्याह (i)

अर्थाश्रयेणोद्भवतस्तद्रूपमनुकुर्वतः ।
तस्य केनचिदंशेन परतोपि भिदा भवेत् ॥४०१॥

अर्थस्य सरूपस्याश्रयेणोद्भवतस्तस्य ज्ञानस्य तद्रूपमर्थाकारमनुकुर्वतः केन-
चिदंशेनाकारेण पटुमन्दत्वादिना परतो वासनादेरपि कारणाद्^४ भिदा
भवेत् । (४०१)

^१ निराकारत्वात् ।

^२ एकरूप एवार्थः साकारः ।

^३ एकस्मिन्नर्थे नानाकारः ।

^४ यस्मिन् सति यत्स्यात् येन विना न भवति तदान्येषु सत्त्वपि तत्तस्य कारणं ।

तथा ह्याश्रित्य पितरं तद्रूपो हि सुतः पितुः ।

भेदं केनचिदंशेन कुतश्चिदवलम्बते ॥४०२॥

तथा हि पितरमाश्रित्य तद्रूपः पित्राकारोपि सुत उत्पन्नः केनचिदंशेनाकारेण कुतश्चित् कम्मदिर्हेतोः पितुः शकासात् (? सकाशात्) भेदमन्यादृशत्वमवलम्बते पितापुत्रयोः सर्व्वथा साम्याभावात् । (४०२)

c. द्वैरूप्यसिद्धावुपपत्त्यन्तरमाह (1)

मयूरचन्द्रकाकारं नीललोहितभास्वरम् ।

सम्पश्यन्ति प्रदीपादेर्मण्डलं मन्दचक्षुषः ॥४०३॥

मयूरचन्द्रकाकारमन्तरान्तरा नीललोहितभास्वरं दीप्तं प्रदीपादेर्मण्डलमविद्यमानमेव मन्दचक्षुषः^१ संपश्यन्ति । दीपस्य तादृशस्वरूपाभावात् । ज्ञानस्यानुभावात्मनः स आकार इति द्वैरूप्यसिद्धिः । (४०३)

अथ तादृशं वस्त्वेवोत्पन्नं दृश्यत इति न ज्ञानाकार इत्याह (1)

तस्य तद्बाह्यरूपत्वे का प्रसन्नेक्षणेऽक्षमा ।

भूतं पश्येच्च तद्दर्शी कथञ्चोपहृतेन्द्रियः ॥४०४॥

शोधितं तिमिरेणास्य व्यक्तं चक्षुरतीन्द्रियम् ।

पश्यतोऽन्यात्तदृश्येर्धे तदव्यक्तं कथं पुनः ॥४०५॥

तस्य मण्डलस्य तद्बाह्यरूपत्वेऽभ्युपगम्यमाने प्रसन्नेक्षणे द्रष्टरि काऽक्षमा द्वेषो येनास्मै नात्मानमुपदर्शयेत् । यद्वस्तूपहृतेन्द्रियेण दृश्यते । तदनुपहृतेन्द्रियेण सुतरां दृश्यते । भूतं सत्यं च पश्यन् तद्दर्शी मण्डलदर्शी कथमुपहृतेन्द्रियैः (४०४) अपरैरदृश्यं मण्डलं पश्यतोऽस्य मन्दचक्षुष्ट्वेन नष्टस्य तिमिरेण व्यक्तं चक्षुः शोधितमित्युपहसति । किन्तु तैमिरिकस्यातीन्द्रियार्थदर्शनक्षमं तच्चक्षुरन्यस्यातैमिरिकस्याक्षदृश्येऽर्थे प्रदीपे कथं पुनरव्यक्तमस्फुटं यदतीन्द्रियं पश्यति तत् सर्व्वं दृश्यं सुतरां पश्यति । (४०५)

किञ्च (1)

आलोकाक्षमनस्कारादन्यस्यैकस्य गम्यते ।

शक्तिर्हेतुस्ततो नान्योऽहेतुश्च विषयः कथम् ॥४०६॥

आलोकाक्षमनस्कारादन्यस्य दीप^१स्य एकस्य मण्डलज्ञानजनने शक्तिर्गम्यते
तन्मात्रभावेन भावात् । ततो दीपादन्यो मण्डलो न हेतुरहेतुश्चासौ मण्डलज्ञानस्य
कथं विषयोतिप्रसङ्गात् । (४०६)

स एव यदि धीहेतुः किम्प्रदीपमपेक्षते ।

स मण्डल एव मण्डलग्राहिण्या धियो हेतुर्न दीपो यदीष्यते तदा मण्डलं किं
कस्मात् प्रदीपमपेक्षते न ह्यहेतोरपेक्षाऽतिप्रसङ्गात् ।

दीपो मण्डलञ्च मण्डलबुद्धिहेतुरित्याह (१)

दीपमात्रेण धीभावादुभयन्नापि कारणम् ॥४०७॥

उभयं न कारणं दीपमात्रेण मण्डलधियो भावात् ।^२ (४०७)

दूरासन्नादिभेदेन व्यक्ताव्यक्तं न युज्यते ।

तत्स्यादालोकभेदाच्चेत्तत्पिधानापिधानयोः ॥४०८॥

यदि चार्थ एव साकारो ग्राह्यो ज्ञानन्त्वनाकारं तदार्थस्य दूरासन्नादिना भेदेन
विशेषेण व्यक्ताव्यक्तं न युज्यते एकात्मनः पदार्थस्य स्वरूपेण दृश्यमानत्वात् ।
दूरासन्नस्थाभ्यां समानः प्रतीयेत ।^३ ज्ञानस्वगताकारभेदानभ्युपगमात् । व्यव-
धानाव्यवधानयोरालोकस्य मान्द्यामान्द्यभेदात् । तद् व्यक्ताव्यक्तं वस्तु स्यादिति
चेत् (१) दूरस्थितौ^४ तस्यालोकस्य पिधानमपिधानञ्चाऽभ्युपगन्तव्यं तयो-
स्तुल्ययोः (१) (४०८)

47a

तुल्या दृष्टिरदृष्टिर्वा सूक्ष्मोऽंशस्तस्य कश्चन ।

आलोकेन च मन्देन दृश्यतेतो भिदा यदि ॥४०९॥

सर्वस्य प्रतिपत्तुर्दृष्टिरदृष्टिर्वा तुल्यार्थस्य स्यात् ।^५ दूरस्थस्य रजोनी-
हारादिरुपहतत्वात् मन्देनालोकेन तस्य दृश्यार्थस्य सूक्ष्मोऽंशोऽवयवः कश्चन

^१ एकमेष्टव्यं वस्तुतो भिन्नस्याभेदे इष्यमाणे । मरीचिषु जलवत् ।

^२ बाह्यमभ्युपेत्य द्वैरूप्यमुक्त्वाधुना बाह्याभावमाह ।

^३ एकस्य नानात्वविरोधात् ।

^४ अत्र द्वौ विकल्पौ ।

^५ साव्यक्ताव्यक्तत्वं ।

न दृश्यतेऽतः। सन्निकृष्टाद् व्यक्तं दृश्यमानादर्थद्वयव्यक्तत्वेन भिदा यद्युच्यते तदापि द्वयी कल्पना। (४०९)

योसौ स्थवीयान् दृश्यते स एकोऽनेको वा।

एकत्वेऽर्थस्य बाह्यस्य दृश्यादृश्यभिदा कुतः।

अनेकत्वेऽणुशो भिन्ने दृश्यादृश्यभिदा कुतः ॥४१०॥

तत्रैकत्वेऽर्थस्य बाह्य^१स्याभ्युपगम्यमाने दृश्यादृश्यभिदा कुतः शङ्किता(१) एवं दृश्यमदृश्यमेव वा स्यादेकान्तेन अनेकत्वे दृश्यस्यार्थस्याभ्युपगम्यमानेऽणुशो भिन्नेऽस्मिन् दृश्यादृश्यभिदा कुतः। न ह्यणुष्वपि स्थूलसूक्ष्मभेदः। येन किञ्चिदुपलभ्येत किञ्चिन्नेति विभागः। (४१०)

मान्द्यपाटवभेदेन भासो बुद्धिभिदा यदि।

भिन्नेऽन्यस्मिन्नभिन्नस्य कुतो भेदेन भासनम् ॥४११॥

अथैकरूपेऽर्थे भास आलोकस्य मान्द्यपाटवभेदेन स्पष्टास्पष्टतया भेदो बुद्धेर्यदीष्यते।^२ तदाप्यन्यस्मिन्नालोके पटुमन्दतया भिन्नेऽभिन्नस्यार्थस्य स्वरूपेण दृश्यमानस्य कुतो भेदेन स्पष्टास्पष्टतया भासनं युक्तं। (४११)

किञ्च (१)

मन्दन्तदपि तेजः किमावृत्तेरिह सा न किम्।

तनुत्वन्तेजसोऽप्येतदस्त्यन्यत्राप्यतानवम् ॥४१२॥

व्यवहितवस्त्वन्तरालवृत्तिं तेजो मन्दं किं कस्माद्धेतो रजोनीहारादिभिस्तद्देशवृत्तिभिरावृत्तेरालोको मन्द इति चेत्। इह सन्नहितवस्त्वन्तरालवृत्तिन्यालोके सा रजोनीहारादिभिरावृत्तिः किन्न भवति।^३ तनुत्वादावारकस्य नीहारादेर्नावृत्तिश्चेत्। तत्तनुत्वं तेजसोऽपि सन्नहितवस्त्वन्तरालवृत्तिर्नोऽस्तीति सन्नहितञ्च वस्तु न स्फुटं प्रतीयते तथाऽन्यत्र दूरस्थं वस्तु स्फुटं प्रतीयते। दूरस्थे वस्तुन्यावारकालोकयोः समानमतानवं, समीपस्थे च समं तानवमिति न स्यात् प्रतीतिभेदः। (४१२)

किञ्च (१)

अत्यासन्नं च सुव्यक्तं तेजस्तस्यादतिस्फुटम्।

तत्राप्यदृष्टमाश्रित्य भवेद्रूपान्तरं यदि ॥४१३॥

लोचनस्यात्यासन्ने शलाकादौ सुव्यक्तं तेज आवारकस्य तनुत्वादिति तदत्यासन्नं शलाकादिकमतिस्फुटं स्यात्। न च मनागव्यवहितमिवात्यासन्नं वस्तु स्फुट-

मीक्ष्यते । तत्र दूरात्यासत्तिभेदेन व्यक्ताव्यक्तदर्शनेऽप्यदृष्टं धर्माधर्ममाश्रित्यापेक्ष्य रूपान्तरं व्यक्ताव्यक्तं जायत इति यद्युच्यते (१४१३)

अन्योन्यावरणात्तेषां स्यात्तेजोविहितस्ततः ।

तत्रैकमेव दृश्येत तस्यानावरणे सकृत् ॥४१४॥

तदा तेषां व्यक्ताव्यक्तानां रूपाणामन्योन्यस्यावरणात् कदाचित्कस्यचिदुपलम्भो भवतीति वक्तव्यं । तत एकोपलम्भकालेऽपरोपलम्भहेतोस्तेजसो^१ विहितिरावृत्तिरिति च स्यात् । अन्यथा नावृत्ते तस्मिन्नपरस्याप्युपलब्धिः स्यादवैकल्यात्सामग्र्याः । तत्रापरोपलम्भहेतोरालोकस्यावरणे सति एकमेव व्यक्तमव्यक्तस्वरूपं दूरासन्नादिदेशस्थितैः प्रतिपत्तुभिः सर्वैर्दृश्येत । न त्वेकेन व्यक्तमितरेण चाव्यक्तमिति स्यात् । तस्यादृष्टोत्पन्नरूपस्य परस्परमनावरणे तेजसश्चानावरणे सकृत् (१४१४)

पश्येत् स्फुटास्फुटं रूपमेकोऽदृष्टेन वारणे ।

अर्थानर्थौ न येन स्तस्तददृष्टं करोति किम् ॥४१५॥

47b

स्फुटास्फुटं रूपं पश्येदेकः^१ प्रतिपत्ता । दृश्यरूपद्वयस्य दर्शनहेतोश्चालोकस्यानावरणाददृष्टेन द्वितीयस्य रूपस्य । वरणे व्यक्तमव्यक्तमेव वा रूपमेकं दृश्यत इति^२ चेत् । येन द्वितीयरूपावरणेन कृतेन पुंसोऽर्थानर्थौ^३ विदृष्टकार्यौ^४ न स्तः सम्भवतस्तदावरणमदृष्टं कर्तुं किं कस्मात् करोति शुभाशुभलक्षणं ह्यदृष्टमर्थानर्थफलं (१) यत्पुनरनुभवस्वभावं तत्^५ दृष्टफलमेव भवति (१४१५)

यस्मात् सर्वमनन्तरोक्तमसंगतं ।

तस्मात् संविद् यथाहेतु जायमानार्थसंश्रयात् ।

प्रतिभासभिदां धत्ते शेषाः कुमति दुर्न्यायाः ॥४१६॥

तस्मादर्थसंश्रया^१ ज्जायमाना संविद् बुद्धिर्यथाहेतु वासनाप्रबोधहेत्वनतिक्रमेण प्रतिभासस्याकारस्य व्यक्ताव्यक्तादेर्भिदां धत्ते विभर्तीति^२ न्याय्यं । तदितरे पुनरालोकभेदोपन्यासाद्याः शेषाः कुमतिर्दुर्न्यायाः परवादिनां कुमतीनां दुर्विवर्शाः^३ (१४१६)

^१ एकैको दूरासन्नस्थः सर्वः । ^२ युगपत् स्फुटानि भवन्ति रूपाणि । ।

^३ सौमनस्योत्पादनेनानुग्राहकं धर्मी दर्शयति । दुःखोत्पादनेने (? नो) पपात-
कमावृणोति विपर्ययादधर्मः ।

^४ अभ्युपगमेऽर्थस्य ।

^५ द्वैरूप्यं

^६ अर्थव्यक्त्यसंभवन्दर्शयन् बुद्धेर्द्वैरूप्यमाह ।

किञ्च (१) अनाकारेण ज्ञाने^२नार्थः क्षणि^३कोऽक्षणिको वा व्यज्येत (१) तत्र (१)

ज्ञानशब्दप्रदीपानां प्रत्यक्षस्येतरस्य वा ।

जनकत्वेन पूर्वेषां क्षणिकानां विनाशतः ॥४१७॥

क्षणिकानां ज्ञानशब्दप्रदीपादीनां स्वविषयस्य प्र^४त्यक्षस्याप्रत्यक्षस्य वा ज्ञानस्य जनकत्वेन हे^५तूनां पू^६र्वेषां ज्ञानकाले विनाशतः (४१७)

व्यक्तिः कुतोऽसतां ज्ञानाद् ;

असतां ज्ञानात् कुतो व्यक्तिः । यदा^७र्थस्तदा न ज्ञानं यदा ज्ञानं तदा नार्थ इति कुतो व्य^८ङ्ग्यव्यञ्जकभावस्तयोः । अथ शब्दादयो ज्ञानेन सह द्वितीयं स्वोपादेय-क्षणं जनयन्ति स एव तेन ज्ञानेन व्यज्य^९ते नेतरदित्याह (१)

अन्यस्यानुपकारिणः ।

व्यक्तौ व्यज्येत सर्वो^{१०}र्थस्तद्धेतोर्नियमो यदि ॥४१८॥

स्वकारणादन्यस्य सहोत्पन्नस्यानुपकारिणो व्यक्तिविवक्षायां सर्वो^{११}र्थः समान-कालेन ज्ञानेन व्यज्यतामनुपकारकत्वाविशेषात् । तस्मात्सहोत्पादकात् हेतोरनुपकार-कत्वविशेषेणैव सहोत्पन्न एवार्थो ज्ञानेन व्यज्यत इति नियमो यदि कल्प्यते (४१८)

नैषापि कल्पना ज्ञाने ज्ञानन्वर्थावभासतः ।

तं व्यनक्तीति कथ्येत तदभावेपि तत्कृतम् ॥४१९॥

तदेषापि कल्पना न युक्ता ज्ञाने व्यञ्जकत्वस्य स^{१२}होत्पन्नेन्द्रियादिव्यञ्जकत्व-प्रसङ्गात् । अस्माकं मते तु साकारं तेनार्थेन कृतं ज्ञानमिति ज्ञानस्य काले तस्यार्थस्याभावेऽप्यर्थविभासतो^{१३}र्थकारात्संवेद्यमानात् तमर्थं व्यनक्तीति कथ्यतेऽन्य-स्यार्थव्यक्तिप्रकारस्यायोगात् (४१९)

सहोत्पन्नस्यापि तर्हि स्वाकारज्ञानेन व्यक्तिः स्यादित्याह (१)

नाकारयति चान्यो^{१४}र्थोऽनुपकारात् सहोदितः ।

व्यक्तोनाकारयज्ज्ञानं स्वाकारेण कथं भवेत् ॥४२०॥

कारणादन्यस्यान्यद्वैतार्थः सहोत्पन्नो ज्ञानं नाकारयति स्वाकारेण विशेषयति अनुपकारात् । न ह्यनुपकार(का)कारे^{१५}ण विशिष्यतेऽतिप्रसङ्गात् । यश्चार्थो ज्ञानं नाकारयति स कथं व्यक्तो भवेत् । (४२०)

^१ नित्यो दीपः कस्यचित् । शब्दो नित्यो वैयाकरणादेः बुद्धिर्नित्या सांख्यस्य ।

^२ यदा स्वरूपानुकारि ज्ञानमव्यवहितं विकल्पज्ञानजनने ।

^३ ज्ञानादीनां । ^४ नाकारणं विषयः । ^५ ज्ञानस्यैव विषयाकारः सिद्धः ।

^६ इन्द्रियेणापि ज्ञानहेतुना यज्जनितमिन्द्रियन्तद्विषयः स्यात् ।

ग, अक्षगणिकस्य व्यक्तिसम्भवा

अक्षगणिकस्याप्यर्थस्य व्यक्तिं निषेद्धमाह (1)

वज्रोपलादिरप्यर्थः स्थिरः सोन्यानपेक्षणात् ।

सकृत् सर्वस्य जनयेज्ज्ञानानि जगतः समम् ॥४२१॥

यो वज्रोपलादिः स्थिरोऽर्थः सोऽपि ज्ञानोत्पादनस्वभावत्वेनान्यस्य सहकारि-
णोऽनुपकारकस्यानपेक्षणात् सकृत्सर्वस्य जगतः स्वग्राहकाणि ज्ञानानि सममेक-
कालं जनयेत् । (४२१)

न चैतदस्ति (1)

क्रमाद् भवन्ति तान्यस्य सहकार्युपकार्यतः ।

आहुः प्रतिक्षणं भेदं स दोषोऽत्रापि पूर्ववत् ॥४२२॥

48a क्रमेणोत्पादात् क्रमाद् भवन्ति जायमानानि^१ तानि वज्रादिज्ञानान्यस्य वज्रोप-
लादेः । सहकारिणामुपकारात् स्वभावान्तरलक्षणात् प्रतिक्षणं भेद^२ मन्त्यस्वभावता^३-
माहुः, यथा च पूर्ववत् शब्दादिष्विवात्र वज्रादिष्वपि क्षणिकेषु विज्ञानात् पूर्व-
कालभाविषु सोऽव्यक्तदोषप्रसङ्गस्तदवस्थः । (४२२)

(३) 2. स्वसंवेदनचिन्ता

क, बुद्धिरर्थाकारा

पुनर्बुद्धेरर्थाकारसिद्धयर्थमाह (1)

संवेदनस्य तादात्म्ये न विवादोस्ति कस्यचित् ।

तस्यार्थरूपताऽसिद्धा सापि सिध्यति संस्मृतेः ॥४२३॥

सम्वेद^४नस्य तादात्म्येऽनुभवरूपत्वे कस्यचिद्विदुषो वा^५दो नास्ति । तस्य
संवेदनस्यार्थरूपता विवादोऽसिद्धा^६ साऽर्थ^७कारतापि संस्मृतेरर्थाभासानुभवस्य
सम्य^८क् स्मरणात् सिध्य^९ति । (४२३)

^१ कारकाधारकत्वेन । ^२ क्षणिकत्वं ।

^३ विनाशादसतां कुतो ज्ञानाद् व्यक्तिरिति ग्राहिकया ।

^४ यस्माच्चानुभवोत्तरकालं विषय इव ज्ञाने स्मृतिरूपद्यते, तस्मादस्ति
द्विरूपता ज्ञानस्येत्यादि व्याचष्टे ॥ ^५ ज्ञानं न ज्ञानरूपमिति वत् ।

^६ विषयज्ञानतज्ज्ञानेत्यादौ एकत्र ज्ञाने विषयाकारोल्लेखेन द्वैतस्यमुक्तमत्र ।

^७ यथा परस्परविलक्षणेषु रूपादिष्वनुभूतेष्वन्योन्यविवेकेन स्मृतिः स्यात्तथा
ज्ञानेपि स्मृतिरूपद्यते तदस्ति द्वैतस्यमर्थवेदनम्विनार्थस्मृतेरयोगादस्ति च सात्र ।

^८ कुत एतच्चस्मात् ।

भेदेनानुभूतेस्मिन्नविभक्ते स्वगोचरैः ।

एवमेतन्न खल्वेवमिति सा स्यान्न भेदिनी ॥४२४॥

अस्मिन्नर्थसंवेदनेन भेदेनानुभूते स्व स्य गोचरैरर्थैः स्वाकारसमर्पणद्वारेणा-
विभक्ते परस्परतो भेदेन व्यवस्थापिते एतज्ज्ञानमेवं घटग्राहकं । न खल्वेवं नैव
घटग्राहकमिति । सा सम्वेदनस्मृतिर्भेदिनी विभागवती न स्यात् ज्ञानेन सह
(१४२४)

न चानुभवमात्रेण कश्चिद् भेदो विवेचकः ।

विवेकिनी न चास्पष्टभेदे धीर्यमलादिवत् ॥४२५॥

न चानुभवमात्रेणावान्तरभिन्नेन प्रतिज्ञानं कश्चिद् भेदो विद्यमानोपि परस्परं
विवेचको भेदव्यवस्थापनहेतुः । तथाविधास्पष्टे भेदे सत्यपि धीः स्मृतिरूपा
विवेकिनी न भवति । कित्त्वे^१ कबोधाध्यवसायिनी प्रत्यभिज्ञैव स्याद्यमलादि^२ वद्य-
मलयोरर्थान्तरभेदसद्भावेऽप्येको दृश्यमानो नापरस्माद् भेदेनावसीयते कित्त्वेकत्वेनैव
प्रत्यभिज्ञायते । (४२५)

तस्मादर्थकारानुभवाकारतया बुद्धिद्विरूपैव ।

द्वैरूप्यसाधनेनापि प्रायः सिद्धं स्ववेदनम् ।

स्वरूपभूताभासस्य तदा संवेदनेक्षणात् ॥४२६॥

ज्ञानानां द्वैरूप्यसाधनेनापि^३ प्रायो बाहुल्येन^४ स्ववेदनं ज्ञानं सिद्धं । तथा^५
ज्ञानस्य स्वरूपभूतस्याभासस्याकारस्य तदा द्विरूपज्ञानोत्पत्तिकाले संवेदनादनु-
भूतेरीक्षणात् (१४२६)

ख, अर्थानुभवाकारा

ज्ञानान्तरेण सरूपेण ज्ञानमर्थवद्वेद्यते इति चेत् । तदा (१)

धियाऽतद्रूपया ज्ञाने निरुद्धेऽनुभवः कथम् ।

स्वञ्च रूपं न सा वेत्तीत्युत्सन्नोऽनुभवोऽखिलः ॥४२७॥

धि^६याऽतद्रूपयाऽग्राह्यज्ञानस्वरूपया निरुद्धे ग्राह्ये ज्ञाने कथमनुभवः । स्वकाले-

^१ स्वसत्ताकाले ^२ सारूप्यादन्य इन्द्रियादिभेदात् । ^३ सामग्रीभेदात् सुखादि-
भेदवद्विवेकेन स्मृतिः सेत्स्यतीत्यपि न । यतः सदा र्था स्पष्टानुभवपूर्व्वा साकारा नैवं
सुखादिरन्तः प्रीत्यादिरूपः । ^४ यथापरस्परविलक्षणेषु रूपादिष्वनुभूतेष्वन्योन्य-
विवेकेन । ^५ ग्राहिकया ^६ तच्च वेद्यत इत्यर्थादात्मवेदनं न साक्षात्प्रायः शब्दाः ।

^७ अनुत्तरेण द्वैरूप्ये विषयसारूप्यमात्मभूतं ज्ञानस्य सिद्धं ।

ज्ञानं न वे^१द्यते ग्राहककाले ग्राह्यस्यैवाभाव इति कथं बुद्धिवेदनं। स्वञ्च रूपं त्वन्मते सा बुद्धिर्न वेत्तीत्यनुभवो^२ऽखिलोऽर्थस्य ज्ञानस्य चोत्सन्नः स्यात्। ज्ञानप्रकाशो ह्यर्थप्रकाशः। स च स्वपरकालयोर्नास्तीति प्रकाशो न स्यात् सर्वस्य। (४२७)

किञ्च (१)

बहिर्मुखञ्च तज्ज्ञानं भात्यर्थप्रतिभासवत्।

बुद्धेश्च ग्राहिका वित्तिर्नित्यमन्तर्मुखात्मनि ॥४२८॥

अस्यार्थस्य ग्राह्यस्य प्रतिभासवदाकारवत्तद् बाह्यग्राहकं ज्ञानं बहिर्मुखं बाह्य-
तया प्रतिभाति यथा नीलादिज्ञानं। बुद्धेश्चात्मनि ग्राहिका वित्ति^३ नित्यं सर्वकाल-
मन्तर्मुखाऽबाह्यतया ग्राहकत्वेन प्रतिभाति। तदेतत् स्ववेदनताया^४मेवोपपन्नं।
(४२८)

यदि तु बुद्ध्यन्तरग्राहिका बुद्धिः स्यात्तदा नीलादिवत् स्मर्यमाणाऽतीतस्व-
बुद्धि^३वच्च ग्राहकाकारत्वाद् बहिष्त्वेनावभासेत तथा स्ववेदनताऽभावे (१)

यो यस्य विषयाभासस्तं वेत्ति न तदित्यपि।

प्राप्ता का संविदन्यास्ति ताद्रूप्यादिति चेन्मतम् ॥४२९॥

यो विषयस्याभास आकारो यस्य ज्ञानस्य तं स्वाकारार्पकं विषयं तदाकारवत्
ज्ञानं न वेत्तीति प्राप्तं विषयस्वरूपस्यात्मनो वेदने हि विषयवेदनं तत्परोक्षतया
अर्थोपि परोक्षः स्यात्। यतोऽर्थस्वरूपधी^५वेदनादन्या का संविदर्थस्यास्ति।
ताद्रूप्याद्विषयसारूप्या^६दस्वसंवेदनादर्थस्य संविदिति चेन्मतं। (४२९)

एवं सति (१)

प्राप्तं संवेदनं सर्वसदृशानां परस्परम्।

बुद्धिः सरूपा तद्विच्छेत् नेदानीं वित् सरूपिका ॥४३०॥

सर्वेषां यमलकादीनां सदृशानां परस्परं सम्बेदनं प्राप्तं न सदृश इत्येवानुभवः
सरूपा तद्विदर्थस्य संवेदनञ्चेत्। इदानीमस्मिन्नभ्युपगमे सरूपिका विन्न भवति।
सारूप्यं वेदनलक्षणं न भवति। किन्तु नुभवरूपता। सत्यपि सारूप्ये यमल-
कादी^७नामनुभवत्वात्। नापि सारूप्यवाहितानुभवमात्रं वेदनं, किन्तु स्वसंवेदनं
सारूप्यं। (४३०)

48b

^१ तुल्यकालयोनं ग्राह्यग्राहकत्वं स्वसम्बेदनं नाभ्युपेतं।

^२ प्रत्यक्षविरुद्धत्वं स्ववेदनाभावस्याह एतेन।

^३ या विषयग्राहिका पूर्वा।

^४ नैयायिकः न स्वरूपबोधं मन्यते।

यदि सारूप्यवशाद्वेदनं तदा बुद्ध्यात्मनापि सारूप्याद्वेदनं स्यात् । तथा ग्राह्य-
ग्राहकयोर्भेद एव प्राप्त इत्याह (१)

स्वयं सोऽनुभवस्तस्या न स सारूप्यकारणः ।

तस्या बुद्धेः सोऽनुभवोऽपरोक्षत्वं स्वयं स्वरूपेण तथोत्पत्तेर्न सारूप्य^१कारणः
सोऽनुभवो बुद्धेः । एवं तर्हि बाह्योप्यर्थे बुद्धिसारूप्यं निष्फलमित्याह (१)

क्रियाकर्मव्यवस्थायास्तल्लोके स्यान्नबन्धनम् ॥४३१॥

तदर्थसारूप्यं क्रियाया अर्थादनुभूतेः । कर्मणो बाह्यस्य व्यवस्थाया निबन्धनं
लोके बहिरध्यवसायिनि स्यात् । (४३१)

न ह्यस्य सारूप्यमन्तरेण्येयमस्य संवित्तिरिति शक्यं व्यवस्थापयितुं^२ (१)

स्वभावभूततद्रूपसंविदारोपविस्रवात् ।

नीलादेरनुभूताख्या नानुभूतेः परात्मनः ॥४३२॥

यस्या बुद्धेः स्वभावभूतस्य रूपस्य विषयाकारस्य संविदो बहिरर्थेष्वारोपः स
एव विप्लवो भ्रान्त्युपनीतत्वात् तस्मान्नीलादेर्वस्तुतोऽदृश्यमानस्याप्यनुभूताख्या-
ऽनुभवव्यवहारो लोकस्य न पुन^३ज्ञानात्परात्मनोर्थस्य साक्षादनुभूतेरर्थानुभव-
व्यवहारः । (४३२)

धियो नीलादिरूपत्वे बाह्योर्थः किं प्रमाणकः ।

परमार्थतस्तु धियो नीलादिरूपत्वे स्वसम्बन्धे तदाकारार्पको बाह्योऽर्थः स्वरू-
पेणादृश्यमानः किं प्रमाणकः । न ह्याकारद्वयं वेद्यते येनैको बाह्यस्यापरो ज्ञानस्येति
स्यात् ।

बाह्य एवाकारवान् धीस्तु निराकारेति प्रत्यक्षसिद्धोऽर्थः स्यादित्याह (१)

धियोऽनीलादिरूपत्वे स तस्यानुभवः कथम् ॥४३३॥

धियोऽनीलादिरूपत्वे सोऽर्थाकाररहितोऽनुभवस्तस्य नीलस्य ग्राहक इति
कथं शक्यव्यवस्थापनः । (४३३)

यदा संवेदनात्मत्वं न सारूप्यनिबन्धनम् ।

सिद्धं तत् स्वत एवास्य किमर्थेनोपनीयते ॥४३४॥

अनुभवमात्रात्मतया सर्वत्र ज्ञानेऽविशेषात् विशेषव्यवस्थानशक्त्या ।

^१ सारूप्यकृतः ।

^२ यदि स्वानुभवात्मतयैव प्रकाशो नार्थानुभवात्मतया
तदा सम्बन्धाभावादर्थानुभवव्यपदेशो न युक्त इत्याह (१)

^३ असतोपि ।

यदा सम्बेदनात्मकत्वमपरोक्षत्वं न सारूप्यनिबन्धनं तदा स्वत एव प्रकाशात्म-
तयोत्पत्तेस्तत्संबेदनात्मत्वं सिद्धं । ततश्चार्थेनास्य ज्ञानस्य किमुपेक्ष्यते येन तस्य
तद्वेदनमित्युच्यते^(१) न हि ज्ञानस्य स्वप्रकाशेऽर्थापेक्षा । न च स्वस्माद् व्यतिरिक्तं
तेन वेद्यते तत्कथमर्थवेदनमनेनेत्युच्यते (१४३४)

किञ्च (१)

न च सर्वात्मना साम्यमज्ञानत्वप्रसङ्गतः ।

न च केनचिदंशेन सर्वं सर्वस्य वेदनम् ॥४३५॥

ज्ञानं सर्व्वैर्यत्ना वा एकदेशेन वाऽर्थस्य सारूपं यत्तद्ग्राहकं स्यात् । तत्र न
तावत्सर्व्वेण जडत्वादिना साम्यमज्ञानत्वप्रसङ्गतः । न च जडयोर्ग्राह्यग्राहकभावः
केनचिदंशेन वस्तुत्वनीलत्वादिना सर्व्वं ज्ञानं सर्व्वस्यार्थस्य संबेदनं स्यात् । सर्व्वं
वा नीलज्ञानं सर्व्वस्य^१ नीलस्य वेदनं स्यात् । (४३५)

यथा नीलादिरूपत्वान्नीलाद्यनुभवो मतः ।

तथानुभवरूपत्वात्तस्याप्यनुभवो भवेत् ॥४३६॥

यथा नीलादि^२रूपत्वात् ज्ञानं नीलादीनामनुभवो मतः तथा किमनुभव-
रूपत्वात् तस्यानुभवस्यार्थविषयस्यापि पूर्व्वकस्योत्तरं ज्ञानमनुभवो न^३ भवेत् ।
(४३६)

नानुभूतानुभव इत्यर्थवद् (हि) विनिश्चयः ।

तस्माददोष इति चेत् नार्थेऽप्यस्त्येष सर्व्वदा ॥४३७॥

ना^३नुभवेऽनुभूतानुभव इत्यर्थवदर्थ इव गृहीते विनिश्चयो भवति । तस्मादनु-
भवस्याप्यनुभवो ग्राह्यः कः स्यादित्ययमदोष इति चेत्^४ न केवलमनुभवे-
ऽर्थेऽप्येषो^५ऽनुभूतत्वनिश्चयः सर्व्वदा नास्ति । न हि धारावाहिन्यर्थज्ञानेऽर्थेषु
प्रतिक्षणमनुभूतनिश्चयः^६ । ततश्चार्थोपि नानुभूतः स्यात् । (४३७)

कस्माद्वाऽनुभवे नास्ति सति सत्तानिबन्धने ।

अपि चेदं यदाभाति दृश्यमाने सितादिके ॥४३८॥

^१ भिन्नाकारस्य न वेदनमिति शङ्का स्यात् नीलाकारस्तु सर्व्वनीलानुकारीति
सर्व्वग्रहः ।

^२ ताद्रूप्यमभिव्यापित्वाद्विषाणित्वमिव गौर्नानुभवलक्षणः । ^३ न चेष्ट्यते ।

^४ तद्रूप्यतिसारूप्ययोः सतोरपीदं मयानुभूतमिति निश्चयोऽर्थानुभवः ।
नैवमनुभवविषयोऽनुभवः स्मृतिरेव तु स्यात् ।

^५ परामर्शयोगी । ^६ पश्यत एवार्थं विषयान्तरव्याक्षेपान्नानुभूतनिश्चयः ।

पुंसः सिताद्यभिव्यक्तिरूपं संवेदनं स्फुटम् ।

तत्किं सिताद्यभिव्यक्तेः पररूपमथात्मनः ॥४३९॥

कस्माद्वाऽनुभवेऽनुभूतनिश्चयस्य सत्तानिबन्धने सारूप्ये तदुत्पादे च सति नास्ति सत्तानिश्चयः । अर्थेऽप्यनुभूतनिबन्धने सारूप्यतदुत्पत्ती एव ते तज्ज्ञानेऽपि समाने । अपि च स्वसंवेदनानभ्युपगमे सितादिके ^१दृश्यमाने, यदिदं^२ (४३८) सिताद्यभिव्यक्तिरूपमन्तः प्रकाशमानं संवेदनं स्फुटं पुंसः प्रतिपत्तुराभाति । तत् किं सिताद्यभिव्यक्तेः पररूप^३मथात्मभूतमिति विकल्पो, सतस्तत्त्वान्यत्वाव्यतिक्रमात् । (४३९)

49a

पररूपेऽप्रकाशायां व्यक्तौ व्यक्तं कथं सितम् ।

ज्ञानं व्यक्तिर्न सा व्यक्तेत्यव्यक्तमखिलं जगत् ॥४४०॥

पररूपेऽभ्युपगम्यमाने सम्वेदनं यत्प्रकाशते तन्न सितादिव्यक्तिरूपमित्यप्रकाशायां शुक्लादिव्यक्तौ सितं कथं व्यक्तं । ज्ञानं हि व्यक्तिर्न च सा व्यक्ता सितादिके दृश्यमाने इष्यते इत्यव्यक्तमखिलं जगत्प्राप्तं । सिताद्यभिव्यक्तिरेषितव्या । (४४०)

तथा हि (१)

व्यक्तेर्व्यक्त्यन्तरव्यक्तावपि दोषप्रसङ्गतः ।

अर्थव्यक्तेर्व्यक्तिरापद्यमाना न व्यक्ता स्यात् । अथ व्यक्तिरेव न सिध्येत् । तस्याः स्वप्रकाशत्वेऽर्थव्यक्तिरपि तथास्तु । अथार्थव्यक्तिर्व्यक्तेर्व्यक्त्यन्तराद् उत्तरकालभाविवेदनाद् व्यक्तिरेवं तस्याश्चा^३न्यत इत्यनवस्था दुर्वारा ।

किञ्च (१)

दृष्ट्या वाज्ञातसम्बन्धं विशिनष्टि तथा कथं ॥४४१॥

दृष्ट्या धि याऽ^४सम्बन्धितया सहाज्ञातसम्बन्धमर्थं कथं विशिनष्टि प्रतिपत्ता दृष्टोयमिति । (४४१)

कथमर्थो दृष्ट्याऽज्ञातसम्बन्ध इत्याह (१)

यस्माद् द्वयोरेकगतौ न द्वितीयस्य दर्शनम् ।

द्वयोः संसृष्टयोर्दृष्टौ स्याद् दृष्टमिति निश्चयः ॥४४२॥

यस्माद् द्वयोरर्थज्ञानयोर्मध्ये एकस्य गतौ दर्शन^५काले न द्वितीयस्य दर्शनमस्ति । तथा हि न पदार्थो दृश्यते न तदा बुद्धिरूपलभ्यते तदुपलम्भस्य भावित्वात् ।

^१ विच्छिन्ने ।

^२ तदैवावेदनात् ।

^३ विषयज्ञानस्यापि स्वयमव्यक्तेः ।

^४ तत्समकालं, आह

यदा च बुद्धिरूपलभ्यते न तदाऽन्योऽस्तीति तत्वात् । तस्माद् द्वयोरर्थज्ञानयोः संसृष्टयोरेकोपलम्भात् वृष्टौ सत्यां वृष्टमिदमिति निश्चयः ततोऽन्योपलब्धिः स्वोपलब्धिरूपैव स्यादेतत् । (४४२)

सरूपं दर्शनं यस्य दृश्यतेन्येन चेतसा ।

दृष्टाख्येति न चेत् ;

यस्यार्थस्य सरूपं समानाकारं दर्शनं ज्ञानमन्येन चेतसा दृश्यते तत्रार्थे वृष्टाख्या दृष्टव्यवहारा इति चेत् ।

अत्राह (१)

सिद्धं सारूप्येऽस्य स्ववेदनम् ॥४४३॥

अस्य ज्ञानस्यार्थेन सह सारूप्ये सिद्धे स्वसंवेदनं ज्ञानं सिद्धं । तथा ह्यर्थ-कारस्तावत् ज्ञानकाले परिस्फुटं वेद्यमानो ज्ञानस्यात्मा चेत् ज्ञानमप्यर्थकार-वदपरोक्षमेव स्वभावत इति नान्यवेद्यं । (४४३)

अथात्मरूपं नो वेत्ति पररूपस्य वित् कथम् ।

अथ ज्ञानमात्मरूपं न वेत्ति पररूपस्य बाह्यरूपस्य वित्^१ कथं । न ह्यर्थकार-ज्ञानवेदनमन्तरेणार्थवेदनमित्युक्तं ।

सारूप्यमात्रेणार्थवित्तिर्भविष्यतीति चेत् (१)

सारूप्याद् वेदनाख्या च प्रागेव प्रतिवर्णिता ॥४४४॥

सारूप्यादनुभवात्मतारहिताद्वेदनाख्या वेदनव्यवहृतिश्च प्रागेव (२॥४३०) “प्राप्तं संवेदनं सर्वसदृशानां परस्परमि”त्यनेन प्रतिवर्णिता प्रत्युक्ता । (४४४)

किञ्च^२ (१)

दृष्टयोरेव सारूप्यग्रहोर्थञ्च न दृष्टवान् ।

प्राक् कथं दर्शनेनास्य सारूप्यं सोध्यवस्यति ॥४४५॥

दृष्टयोरेव कयोश्चित् सारूप्यग्रहो दृष्टो यथा यमलकयोः । न च कश्चिद् द्रष्टा ज्ञानात्^३ प्रागर्थं दृष्टवान् । तत्कथन्दर्शनेन सहास्यादृष्टस्यार्थस्य स द्रष्टा सारूप्यमध्यवस्यति निश्चिनोति । (४४५)

किञ्च (१)

^१ वेदकमप्रत्यक्षोपलम्भात् । ^२ सारूप्यमेव नास्तीत्याह (१) ^३ प्रथमज्ञाने ।

सारूप्यमपि नेच्छेद्यः तस्य नोभयदर्शनम् ।

तदार्थो ज्ञानमिति च ज्ञाते चेति गता कथा ॥४४६॥

सारूप्यमपि^१ शब्दात् स्वसंवेद^२नं यो वादी नेच्छेत् न तस्योभयस्यार्थस्य ज्ञानस्य च दर्शनं संगच्छते । सारूप्याभावेऽर्थवेदनाऽयोगात् । स्ववेदनाभावे च न ज्ञानसंवेदनं । अन्येन तद्ग्रहस्य निषिद्धत्वात्^३ । यदा चैवं तदार्थो ज्ञानमिति भेदः । ते च ज्ञाते चेति कथापि गतेति कृत्स्नं जगदन्धमूकं भवेत् । प्रतीतिनिवन्धनत्वादस्य व्यवहारस्य । (४४६)

अथ स्वरूपं सा तर्हि स्वयमेव प्रकाशते ।

यत्तस्यामप्रकाशायामर्थः स्यादप्रकाशितः ॥४४७॥

अथ यदेतत्सिताद्यभिव्यक्तिरूपं स्फुटसंवेदनमा^४भाति तद् बुद्धेः स्वरूपं (१) सा बुद्धिस्तर्हि स्वयमेवापरोक्षतया प्रकाशते यद्यस्मादस्यां बुद्ध्यावप्रकाशायां परोक्षायामर्थोऽप्रकाशितः स्यात् । प्रकाशते चार्थ इति बुद्धिरप्यपरोक्षस्वभावेति स्वसंवेदनसिद्धिः । (४४७)

एतेनानात्मवित्पक्षे सर्वार्थादर्शनेन ये ।

अप्रत्यक्षां धियं प्राहुस्तेपि निर्व्वर्णितोत्तराः ॥४४८॥

अनात्मवित्पक्षे स्वसंवेदनाभावे^५ एतेनानन्तरमुपदर्शितेन सर्व्वस्यार्थस्यादर्शनेन दर्शनाभावप्रसङ्गेन ये जै मि नी या अप्रत्यक्षां धियमर्थापत्तिगम्यामा^६हुः तेपि निर्व्वर्णितोत्तरा दतोत्तरा बोद्धव्याः । तथा ह्यर्थदर्शनान्यथानुपपत्त्या बुद्धिर्व्वयस्थापनीया । अर्थदर्शनमेव तु बुद्धिपरोक्षतायामसङ्गतमिति न तदन्यथानुपपद्यमानं बुद्धिं कल्पयितुमलं । (४४८)

अपि च (१)

आश्रयात्मस्वनान्ध्यासभेदाद् भिन्नप्रवृत्तयः ।

सुखदुःखाभिलाषादिभेदा बुद्ध्य एव ताः ॥४४९॥

आश्रयस्येन्द्रियस्यालम्बनस्य सुखादिवेदनीयस्याभ्यासस्य च यथा वृत्तस्य भेदाद्विशेषात् सुखदुःखाभिलाषादि^७भेदा भिन्नप्रवृत्तयो नानाकाराः सम्बि-

^१ अनाकारवादी वैभाष्यादिः । साकारवाद्यपि नैयायिकादिर्यः संवेदनं नेच्छति ।

^२ ज्ञानान्तरेण स्वयमविदिते नान्यग्रहायोगात् ।

^३ यत्सर्व्वार्थादर्शनमुक्तं पूर्व्वं अर्थो ज्ञानमिति ते । ^४ द्वेषप्रत्यत्नादिरादिना ।

49b दितरूपा जाय^१न्ते बुद्ध्य^२ एव च ता बोधस्वभावत्वात् । ज्ञानेनाभिन्नहेतुकत्वा^३च्च ।
(४४९)

प्रत्यक्षास्तद्विविक्तञ्च नान्यत् किञ्चिद् विभाव्यते ।

यत्तज्ज्ञानं परोप्येतान् भुञ्जीतान्येन विद्यदि ॥४५०॥

ततः प्रत्यक्षाः । न च सामान्येन वेदनमिति स्ववेदनतैव । न च तेभ्यः सुखा-
दिभ्यो विविक्तं भिन्नमन्यत् किञ्चिद् बुद्धिस्वरूपं विभाव्यते उपलभ्यते यत्तत्
प्रत्यक्षं ज्ञानं स्यात् । किञ्चान्येन ज्ञानेनान्यस्य ज्ञानस्य वित् वेदनं यदीष्यते तदा
भोक्तृसन्तानवर्त्तिन एतान् सुखादीन् परः प्रतिपत्ताज्ज^४भ्यमानो भुञ्जीत सुखाद्युप-
भोगवान्भवे^५त् भोक्तृपुरुषवत् । (४५०)

तज्ज्ञा तत्प्रतिभासा वा यदि धीर्वेत्ति नापरा ।

आलम्बमानस्यान्यस्याप्यस्त्यवश्यमिदं द्वयम् ॥४५१॥

तस्मात्सुखादेर्जाता तत्प्रतिभासा सुखादिप्रतिभासा वा तान् सुखादीन्
वेत्ति भोक्तृत्वेन नापरायाः काश्चिद् बु^६द्धिरिति यदीष्यते तदा भोक्तृसन्तानवर्त्तिनः
सुखादीनालम्बमानस्यान्यस्य पुरुषान्तरज्ञानस्येदं तज्जत्वं तत्प्रतिभासि^७त्वं द्वयमा-
लम्बनीयसुखाद्यपेक्षयाप्यवश्यमस्ति ततः सोपि भोक्ता स्यात् । (४५१)

अथ नोत्पद्यते तस्मान्न च तत्प्रतिभासिनी ।

सा धीर्निर्विषया प्राप्ता ;

अथान्यस्य धीर्भोक्तृसुखादेः सकाशा^८नोत्पद्यते नापि तत्प्रतिभासिनीष्य^९ते
तदा सा धीर्निर्विषया प्राप्ता । ग्राह्यस्य पररूपस्याभावेपि प्रकाशमाना स्वप्रकाशैव
स्यात् ।

स्यादेतत् (१) भोक्तुः सुखं यद्यपि स्वरूपेण परबुद्ध्या न गृह्यते तत्सामान्यमात्रं
तु गृह्यते इति भोक्तृत्वनिरालम्बनत्वयोरभाव इत्याह (१)

सामान्यं च तदग्रहे ॥४५२॥

न गृह्यत इति प्रोक्तं ;

^१ सुखादिजातं प्रतिभासे ।

^२ पूर्वं बुद्धिरूपाः स्थापिताः ।

^३ पाश्चात्यज्ञानं तदालम्बते न स्ववेदनं तदनुमातृसन्तानेप्यस्ति ।

^४ तन्नान्यस्य भोगः ।

^५ उत्पत्तिसारूप्याभ्यामालम्बनव्यवस्थानात् ।

^६ सुखाद्यनालम्बनत्वात् ।

तस्य भोक्तृसुखविशेषस्याग्रहे (४५२) तत्समवायि सामान्यं न गृह्यत इति प्रोक्तं। “अतत्समानता व्यक्ती तेन निः^१त्योपलम्भनमि” (२।२०)त्यादिना।

न च तद्वस्तु किञ्चन।

तस्मादर्थवभासोसौ नान्यस्तस्या धियस्ततः ॥४५३॥

न च तत्सामान्यं किञ्चन ^१वस्तु (१) यथा ह्युपगतस्यानुपलम्भवाधितत्वात्। तस्मादनन्तरोक्ताद् युक्तिकलापात् अर्थवभासोसौ स्फुटं प्रकाशमानस्तस्याः परोक्षत्वेनेष्टाया धियो नान्यः किन्तु तद्रूप एव (१।४५३)

सिद्धे प्रत्यक्षभावात्मविदौ; गृह्णाति तत्पुनः।

नाध्यक्षमिति चेदेष कुतो भेदः समर्थयोः ॥४५४॥

ततोऽर्थाभासज्ञानयोस्तादात्म्यात् प्रत्यक्षभावात्मविदौ प्रत्यक्षत्वस्वसंविती सिद्धे। ज्ञानस्यापरोक्षतया परनिरपेक्षप्रकाशत्वाच्च।

स्यादेतत् (१) स्वसन्तानवर्त्तिनः^४ सुखादीनध्यक्षमालम्बते ततः प्रीतिपरितापादियोगाद् भोक्तृता (१)

अन्यस्य पुनस्तान् सुखादीन् नाध्यक्षं^३ गृह्णाति किन्तु बुद्धिमात्रं^३ ततः प्रीतिपरितापाद्यभावात् न भोक्तृत्वमिति चेत्। समर्थयोरेकविषययोः स्वपरसन्तानवर्त्तिनोन्नयनयोरेष प्रत्यक्षाप्रत्यक्षलक्षणः कुतो^४ भेदः। सुखस्वरूपविषयत्वात् द्वयमपि प्रत्यक्षमप्रत्यक्षम्वा स्यात्। (४५४)

अदृष्टैकार्थयोगादेः सम्बिदो नियमो यदि

सर्वथान्यो न गृह्णीयात्सम्बिद्भेदोऽप्यपोदितः ॥४५५॥

अदृष्टाच्छुभाशुभादिलक्षणादेकार्थसम^५वायादेर्वी निमित्तात्स्वसन्तानवर्त्ति-सुखग्राहिकायाः सम्बिदो नियमो^५ भोगरूपत्वावधारणं। तेनान्यस्य न भोक्तृतेति यदीष्यते तदाऽदृष्टेनैकार्थसमवायेन वा नियमितं सुखाद्यन्यो न गृह्णीयादेवेत्यस्तु स्वरूपप्रतिभासे^६ भोक्तृत्वस्याप्रतिषेधात्। न ह्यात्मसमवायितामात्रेण सुखादेर्भोगः किन्तु ह्युपलम्भेन। स च परस्याप्यस्तीति भोक्ता स्यात्। एकस्य विषयस्य सम्बिद्भेदो^६ ग्रहणभेदेऽपि व्यक्ताव्यक्ततया उदितो निराकृतः। ततः स्वरूपप्रतिभासस्यैकप्रकारत्वात्। (४५५)

^१ तदा व्यतिरेकाव्यतिरेकोभयरूपेणायोगः प्रागुक्त एव। ^२ अन्यस्य।

^३ अनुमा। ^४ अस्ववेदने। ^५ नान्यस्यैकात्मसमवायः। ईश्वर-प्रसाद आदिना। ^६ परस्य स्वीकृते।

येषाञ्च योगिनोन्यस्य प्रत्यक्षेण सुखादिकम् ।

विदन्ति तुल्यानुभवास्तद्वत्तोपि स्युरातुराः ॥४५६॥

येषाञ्च^१ परेषां कारणादीनां योगिनोन्यस्य सुखादिकं प्रत्यक्षेण योगवलोत्पन्नेन विदन्तीति मतं तेषां मते परेण सुखिना दुःखिना च सह तुल्यानुभवा योगिन इति तद्वत् दुःखिपुरुषवत् योगिनोप्यातुरा दुःखपीडिताः स्युः । (४५६)

विषयेन्द्रियसम्पाताभावात्तेषां तदुद्भवम् ।

नोदेति दुःखमिति चेत् न वै दुःखसमुद्भवः ॥४५७॥

५०२ विषयेन्द्रिययोः सम्पातस्य संसर्गस्याभावात् । तदुद्भवं विषयेन्द्रियसंसर्गजं दुःखं तेषां योगिनां नोदेतीति चेत् । न वै नैव दुःखस्य समुद्भव उत्पत्तिः (४५७)

दुःखस्य वेदनं किन्तु दुःखज्ञानसमुद्भवः ।

न हि दुःखाद्यसंवेद्यं पीडानुग्रहकारणम् ॥४५८॥

दुःखस्य वेदनं दुःखित्वं । किन्तु दुःखविषयज्ञानसमुद्भवो दुःखिता (१) न हि दुःखं आदिशब्दात् सुखमसम्बेद्यं अज्ञायमानं पीडानुग्रहयोः कारणं भवति येन दुःखसुखयोत्पत्ती दुःखितासुखिते स्यातां । (४५८)

ग. स्वसंवेदननये योगिनामनातुरता

ननु बौद्धस्यापि मते योगिनः सुखाद्याकारेण ज्ञानेन परदुःखमालम्बमानाः कस्मादातुरा न भवन्ति दुःखिन इव योगिनोपि दुःखाकारं स्वसम्बेदनञ्च ज्ञानमिति न कश्चिद्विशेष इत्याह (१)

भासमानं स्वरूपेण पीडा दुःखं स्वयं यदा ।

न तदालम्बनं ज्ञानं न तदैवं प्रयुज्यते ॥४५९॥

दुःखं स्वयं^३ परनिरपेक्षप्रकाशं स्वरूपेण प्रकाशस्वभावेन भासमानं पीडा (१) तत्तस्मादुत्पन्नं तत्स्वरूपं तदालम्बनं योगिनो ज्ञानेन पीडेति यदा बौद्धैरिष्यते तदैवं योगिनोपि परदुःखालम्बका दुःखिनः स्युरिति न युज्यते येनायं भेदः (४५९)

^१ वैभाष्यादीनां ।

^२ परचित्ताभिज्ञया मनसा सुखादियुतं मनो वेत्ति योगी यथाग्न्यादयः स्वयमसञ्चरन्तः स्वज्ञानेध्यक्षास्तदाभासमात्रेण । न हि दुःखादीति वृत्तौ सिद्धान्ते योजितं ।

^३ स्वसन्ततिजं ।

भिन्ने ज्ञानस्य सर्वस्य तेनालम्बनवेदने ।

अर्थसारूप्यमालम्ब आत्मा वित्तिः स्वयं स्फुटा ॥४६०॥

तेन सर्वस्य ज्ञानस्यालम्बनवेदने भिन्ने भिन्नलक्षणे तथा ह्यर्थ^१सारूप्यमा-
लम्ब आलम्बनार्थः । आत्मा स्वयं प^२रनिरपेक्षः स्फुटा वित्ति^३र्व्वेदनार्थः । (४६०)

अपि चाध्यक्षताऽभावे धियः स्याल्लिङ्गतो गतिः ।

तच्चाक्षमर्थो धीः पूर्वो मनस्कारोपि वा भवेत् ॥४६१॥

अपि च धियोऽध्यक्षताऽभावे लिङ्गतो गतिः स्यात् । तच्च लिङ्गमवदक्ष-
मिन्द्रियमर्थो विषयो धी^४रन्तरा पूर्वो मनस्कारो वा भवेत् । (४६१)

कार्यकारणसामग्र्यामस्यां सम्बन्धि नापराम् ।

सामर्थ्यादर्शनात्तत्र नेन्द्रियं व्यभिचारतः ॥४६२॥

तथार्थो धीमनस्कारौ ज्ञानं तौ च न सिध्यतः ।

नाप्रसिद्धस्य लिङ्गत्वं व्यक्तिरर्थस्य चेन्मता ॥४६३॥

लिङ्गं ;

यस्मात्कार्यकारणसामग्र्यामस्यामेभ्योऽपरमात्मनः संयोगादिसम्बन्धि नास्ति
सामर्थ्यादर्शनात् । तत्र^५ तेष्विन्द्रियं तावन्न लिङ्गं व्यभिचारतः सत्यपि तस्मिन्
ज्ञानाभावात् । (४६२) तथार्थोपि ज्ञानव्यभिचारान्न लिङ्गम् । धीमनस्कारौ
बोधस्वभावत्वात् ज्ञानं तौ च लिङ्गज्ञाना^६त्प्राक् न सिध्यतः ज्ञानस्यानुमेय-
त्वात् (१) न चाप्रसिद्धस्य निश्चितस्य लिङ्गत्वं सत्तामात्रेण लिङ्गत्वेऽतिप्रसङ्गात् ।
अर्थस्य व्यक्तिः स्फुटता बुद्धेर्लिङ्गं मता चेत् (४६३)

सैव ननु ज्ञानं व्यक्त्यर्थोनेन वर्णितः ।

व्यक्तावननुभूतायां तद्व्यक्तत्वाविनिश्चयात् ॥४६४॥

ननु सैव व्यक्तिज्ञानमर्थप्रकाशलक्षण^७त्वात् । न च तदेव लिङ्गं चेति युक्तं ।
अनेन व्यक्तेर्लिङ्गत्वकथनेन व्यक्तोऽर्थो वर्णितः प्रतिक्षिप्तः । तथा हि व्यक्तौ

^१ अर्थान्तरात्सारूप्येणोत्पत्तिः ।

^२ ग्राह्यग्राहकत्वादिजात्यादिरहितः । ^३ स्वसंवेदनरूपोत्पत्तिः

^४ धीः स्वयमिति वृत्तिः । यानुमेया सैव प्रकारान्तरेण लिङ्गं कल्पेत यथा
यत्कृतकं तदेवानित्यं । अनन्तरानुमानमेव युक्तं ।

^५ मुप्तमूर्च्छादौ ।

^६ सर्वं लिङ्गमात्मनि ज्ञानापेक्षं लिङ्गबोधोपायो भवति ।

बुद्धिरूपायामननुभूतायामर्थसम्बन्धिनस्तद्ब्यक्तत्वस्य व्यक्तिव्यक्तत्वस्याविनिश्च-
यान्न लि^१ङ्गत्वं सत्तामात्रेण लिङ्गत्वेऽतिप्रसङ्गात् । (४६४)

अथार्थस्यैव कश्चित्स विशेषो व्यक्तिरिष्यते ।

अथार्थस्यैव स्वभावभूतः स कश्चित् स्वभावविशेषो व्यक्तिरिष्यते न ज्ञानं ।

नानुत्पादव्ययवतो विशेषोऽर्थस्य कश्चन ॥४६५॥

तदप्यर्थस्य स्थिरैकरूपत्वादनुत्पादव्ययवतो^२ विशेषो व्यक्तिरूपः कश्चन न
सङ्गतः । (४६५)

तदिष्टौ वा प्रतिज्ञानं क्षणभङ्गः प्रसज्यते ।

स च ज्ञातोऽथवाऽज्ञातो भवेज्ज्ञातस्य लिङ्गता ॥४६६॥

तस्य विशेषस्येष्टौ वा प्रतिज्ञानमर्थस्य पूर्वस्वभावनाशे सति स्वभावान्तरो-
त्पादात् क्षणभङ्गः प्रसज्यते (१) स चार्थस्वभावविशेषो ज्ञातोऽज्ञातो वा भवेत्
लिङ्गं ज्ञानस्य तत्र ज्ञातस्य यदि लिङ्गतेष्यते (१४६६)

तदा (१)

यदि ज्ञानेऽपरिच्छिन्ने ज्ञातोसाविति तत्कुतः ।

ज्ञातत्वेनापरिच्छिन्नमपि तद् गमकं कथम् ॥४६७॥

ज्ञानेऽपरिच्छिन्ने तदुपाधिर्ज्ञातोसावर्थो लिङ्ग^३मिति यदिष्टं तत्कुत
उपपद्यते (१) अथाज्ञातस्य लिङ्गता तदा ज्ञातत्वे^४नापरिच्छिन्नमपि तद्वस्तु कथं
गमकं लिङ्गं सत्तामात्रेण गमकत्वेऽतिप्रसङ्गादित्युक्तं । न च ज्ञानादर्शने दृष्टता
युक्ता । (४६७)

अदृष्टादृष्टयोन्येन द्रष्टा दृष्टा न हि क्वचित् ।

हिर्यस्माददृष्टा दृष्टिर्ज्ञानं येषां तेऽर्थाः क्वचिदन्येन द्रष्टा दृष्टा इति न दृष्टा
निश्चयविषयाः स्युः ।

अथार्थस्यै (व) वि^५शेषः कश्चिद् बुद्धिकृत आस्ते तेन बुद्ध्यनुमानमित्याह (१)

विशेषः सोऽन्यदृष्टावप्यस्तीति स्यात्स्वधीगतिः ॥४६८॥

^१ व्यक्तोऽर्थो लिङ्गज्ञार्थमात्रमिति यत्कल्प्यते तस्य ।

^२ यत् केनचिज्ज्ञानेन गृह्यमाणस्य व्यक्तिर्व्यवस्थितिः ।

^३ न कारकवज्ज्ञापकोऽज्ञातोपि कार्यकारी ।

^४ एकदृष्टावप्यन्यस्यास्त्यर्थस्याज्ञातो विशेषः ।

स विशेषोऽर्थस्यान्येन पुरुषेण दृष्टावप्यस्तीति पुरुषान्तरस्यातद्व्यापृतेन्द्रियस्य^१ तस्मादर्थगतविशेषात् स्वधीन^२तिः स्यात् । (४६८)

50b

अथ धर्मस्य साधारणत्वात् तस्य बुद्धयव्यभिचारात् ।

तस्मादनुमितिर्बुद्धेः स्वधर्मनिरपेक्षिणः ।

केवलान्नार्थधर्मात्कः ; स्वधर्मः स्वधियो परः ॥४६९॥

तस्मात् केवलादर्थधर्मात् स्वधर्मनिरपेक्षिणोऽनुमातृपुरुषात्मभूतज्ञाननिरपेक्षा-
द्वुद्धेरनुमितिनं सम्भवति सर्वस्यैव तस्मात् स्वबुद्धचनुमानप्रसङ्गात् । अथात्मधर्मं
एव स कश्चिद् बुद्धेर्गमक इति चेत् । आह (१) स्वस्यात्मनो धर्मः स्वबुद्धेरात्म-
सम्बन्धिन्या बुद्धेरपरोन्यः कः (४६९)

प्रत्यक्षाधिगतो हेतुः तुल्यकारणजन्मनः ।

तस्य भेदः कुतो बुद्धेर्व्यभिचार्यन्यजश्च सः ॥४७०॥

प्रत्यक्षाधिगतो हेतुः स्यात् । न ह्यप्रतीतस्य हेतुता । न च बुद्धेः प्रत्यक्ष-
तेष्यते तद्व्यतिरिक्तश्च कश्चिदात्मधर्मो न प्रत्यक्ष इति न स्याद् बुद्धचनुमानं (१)
किञ्चात्मधर्मोसौ बुद्ध्या सममेककारणो वा स्यात् भिन्नकारणो वा (१) तत्र
बुद्ध्या सह तुल्यात् कारणाज्जन्म यस्य तस्यात्मधर्मस्य बुद्धेः सकाशात्
कुतो भेदः । अभिन्नहेतुकत्वेऽभिन्नतैव युक्ता । अथान्यहेतुकोसौ तदान्यजश्च
स व्यभिचारी स्यात् । एकसामग्र्यधीनयोरेकदर्शनादपरानुमानमव्यभिचारि
नान्यथा ।^३ (४७०)

उक्तमेवार्थं संगृह्णन्नाह (१)

रूपादीन् पञ्चविषयानिन्द्रियाण्युपलम्भनम् ।

मुक्त्वा न कार्यमपरं तस्याः समुपलभ्यते ॥४७१॥

रूपमादिर्येषां तान् शब्दगन्धरसस्पर्शान् पञ्चविषयान् पञ्चेन्द्रियाणि चक्षुः
श्रोत्रादीनि उपलम्भनं ज्ञानं मुक्त्वा तस्या बुद्धेर्न कार्यमपरं समुपलभ्यते । इयतैव
सर्वस्य संग्रहात् । (४७१)

^१ तमर्थमपश्यतोपि स्वबुद्धचनुमानं स्यान्न च युक्तं ।

^२ पुरुषस्य ।

^३ बुद्धचक्षुर्बुद्धेर्न तादात्म्यं नापि तदुत्पत्तिरनुमेयधिया ।

^४ बुद्धेर्लिङ्गादनुमाने तल्लिङ्गेन कार्येण भाव्यमिति ।

तत्रात्यक्षं द्वयं पञ्चस्वर्थेष्वेकोपि नेक्ष्यते ।

रूपदर्शनतो जातो योन्यथा व्यस्तसम्भवः ॥४७२॥

तत्र तेषु मध्ये द्वयमिन्द्रियं ज्ञानञ्चात्यक्षमतीन्द्रियं इन्द्रियस्य ज्ञानान्यथानुप-
पत्त्या व्यवस्थापनात् । ज्ञानस्य त्वन्मतेऽप्रत्यक्षत्वात् । रूपादिषु पञ्चस्वर्थेषु एकोपि
नेक्ष्यते बुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् । यो यावद् दृश्यमानोऽन्यथा ज्ञानमन्तरेण व्यस्तसम्भवः
प्रतिक्षिप्तसत्त्वो विषयस्य रूपदर्शनतो बुद्धेर्जातोऽभ्युपगम्यते । (४७२)

यदेवमप्रतीतं तल्लिङ्गमित्यतिलौकिकम् ।

विद्यमानेपि लिङ्गे तान्तेन सार्द्धमपश्यतः ॥४७३॥

यच्चैवं बुद्धिनान्तरयीकतयाऽप्रतीतं तद् बुद्धेल्लिङ्गमित्यतिलौकिकं लो^१ काति-
कान्तं । किञ्चाभ्युपगम्योच्यते । विद्यमानेपि कस्मिंश्चिल्लिङ्गे कदाचिद् बुद्धिं तां
तेन लि^२ङ्गेन सार्द्धमपश्यतोऽप्रतिपत्तेः । (४७३)

कथं प्रतीतिलिङ्गं हि नादृष्टस्य प्रकाशकम् ।

तत एवास्य लिङ्गात्प्राक् प्रसिद्धेरुपवर्णने ॥४७४॥

तस्माल्लिङ्गात् कथं बुद्धिप्रतीतिः । लिङ्गं ह्यन्वयरहितमदृष्टस्यार्थस्य न प्रका-
शकं यु^३क्तं (१) तत एव लिङ्गादस्य ज्ञानस्यान्वयसिद्धयर्थमात्मन्यनुमानात्प्राक्
सिद्धेर्निश्चयस्योपवर्णने वाभिधीयमाने (४७४)

दृष्टान्तान्तरसाध्यत्वं तस्यापीत्यनवस्थितिः ।

इत्यर्थस्य धियः सिद्धिः नार्थात्तस्याः कथञ्चन ॥४७५॥

तस्यान्वयसाधकस्याप्यनुमानस्य दृष्टा^४न्तान्तरेणानुमानसाध्येन साध्यत्व^५-
मित्यनवस्थितिः स्यात् । तथा चैकस्यासिद्धौ सर्वस्यासिद्धिः प्रसज्यते ।

इति तस्मादर्थस्य धियः सकाशात् सिद्धिर्नार्थात् तस्या धियः कथं च न सिद्धि-
रिति न्याय्यं (४७५)

तदप्रसिद्धावर्थस्य स्वयमेवाप्रसिद्धितः ।

प्रत्यक्षाञ्च धियं दृष्ट्वा तस्याश्चेष्टाभिधादिकम् ॥४७६॥

^१ बालोपि सम्बद्धमेव लिङ्गमाह वह्नेरिव धूमः ।

^२ आत्मनि बुद्धेरन्वयादृष्टेः ।

^३ स्यादेतद् (१) येन कायस्पन्दादिनात्मनि बुद्धिं साधयितुमिच्छति प्रमाता तत
एव लिङ्गात् सपक्षे बुद्धिः सेत्स्यति तथा सिद्ध्यात्मन्यनुमानमिति सपक्षेऽनुमानं
विना दृष्टान्तबलेनेत्याह ।

^४ अन्यथा सपक्षे यदि दृष्टान्तं विना सिद्धिरात्मन्यपि किञ्च सिद्धिः ।

यस्मात्तस्य धियोऽसिद्धावर्थस्य स्वयमेवाप्रसिद्धितः कथं लिङ्गता ।

स्वप्रकाशत्वात् प्रत्यक्षां धियं तस्याश्च चेष्टाऽभिधाऽदिर्यस्य सुखप्रसाद-
वैवर्ण्यदि^१स्तं दृष्ट्वा गृहीतव्याप्तिकस्यान्यसम्बन्धिवेष्टादिदर्शनात् । (४७६)

परचित्तानुमानञ्च न स्यादात्मन्यदर्शनात् ।

सबन्धस्य मनोबुद्धावर्थलिङ्गाप्रसिद्धितः ॥४७७॥

परचित्तानुमानञ्चेष्टं न स्यात् । बुद्धेरात्मनि स्वसन्ततौ चेष्टादिभिः सह सम्बन्ध-
स्यादर्शनात् । अपि च वासनामात्रवलभाविन्या मनोबुद्धौ विकल्पबुद्धौ विषय-
भूतस्यार्थस्याभावात्^१ अर्थस्य लिङ्गस्यासिद्धितो^२ बुद्धयन्तराललिङ्गादनुमानं
स्यात् ।^३ (४७७)

प्रकाशिता कथं वा स्यात् बुद्धिर्बुद्धयन्तरेण वः ।

अप्रकाशात्मनोः साम्याद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकता कुतः ॥४७८॥

कथंवा बुद्धयन्तरेणाप्रत्यक्षेण बुद्धिः प्रकाशिता स्यात् । वो युष्माकं दर्शनं^४ 51a
यस्मादप्रकाशात्मनोर्लिङ्गलिङ्गिनोरसिद्धत्वेन साम्यात् व्यङ्ग्यव्यञ्जकता कुतः ।
यद्यप्रकाशात्मनोर्न व्यङ्ग्यव्यञ्जकता तदार्थज्ञानयोरपि कथं व्यङ्ग्यव्यञ्जकता-
भाव इति । (४७८)

विषयस्य कथं व्यक्तिः ;

विषयस्य कथं व्यक्तिरिति (१)

उत्तरमाह (१)

प्रकाशो रूपसंक्रमात् ।

स च प्रकाशस्तद्रूपः स्वयमेव प्रकाशते ॥४७९॥

प्रकाशो स्वसम्बिदिते ज्ञाने विषयस्य रूपसंक्रमात् सारूप्यसंभवात् ज्ञानेनार्थ-
प्रकाशित इत्युच्यते । स च प्रकाशस्तद्रूपो विषयस्वरूपः स्वयमेवा^१परोक्षप्रकाशा-
त्मनोत्पन्नः प्रकाशते न त्वन्येन प्रकाश्यते । (४७९)

^१ न विकल्पोऽर्थपेक्षः । ^२ अनुमानं न स्यात् । ज्ञानान्तरवेद्यपक्षेपि ।

^३ तत्रापि

^४ पूर्व्वर्त्तिरूपयोत्तरबुद्धयेति चेदाह । एकस्य विकल्पाविकल्पजननविरो-
धात् पूर्व्वविध्या परधीबोधजनने स्मृतेरजननात् द्वितीयतया विध्या स्वविषया-
(व) बोधाद्यवधानं ।

स्यादेतद् (१) बुद्धिरपि बुद्धचन्तरसरूपोत्पन्ना प्रकाशमाना बुद्धेर्व्यञ्जिका मतेति चेत् । आह (१)

तथाभ्युपगमे बुद्धेः बुद्धौ बुद्धिः स्ववेदिका ।

सिद्धान्यथा तुल्यधर्मा विषयोपि धिया सह ॥४८०॥

बुद्धेः प्रकाशयायाः बुद्धौ व्यञ्जिकायां तथा संक्रान्तसारूप्यप्रकाशद्वारेण वेदनाभ्युपगमे व्यञ्जिका बुद्धिः स्वसंवेदिका सिद्धा (१) धीसरूपाया बुद्धेः स्वप्रकाशत्वे पूर्वबुद्धिः प्रकाशिता स्यात् । अन्यथा^२ स्वप्रकाशत्वानभ्युपगमे विषयोप्यप्रकाशस्वभावतया धिया सह तुल्यधर्मेति सोपि बुद्धेर्व्यञ्जकः स्यात् । सरूपयोर्धीविषययोरन्योन्यं व्यञ्जकता भवेत् । (४८०)

इति प्रकाशरूपा नः स्वयं धीः संप्रकाशते ।

अन्योस्यां रूपसंक्रान्त्या प्रकाशः सन् प्रकाशते ॥४८१॥

इति तस्मान्नोऽस्माकं मते धीः स्वयमात्मना प्रकाशरूपोत्पन्ना सती प्रकाशते । न त्वन्येन प्रकाशते इति युक्तं । अन्यः पुनरन्योस्यां बुद्धौ प्रकाशयायां रूपसं^१क्रान्त्या प्रकाशः सन् प्रकाशते । ततोऽर्थवेदनव्यवहारः । (४८१)

सादृश्येपि हि धीरन्या प्रकाश्या न तथा मता ।

स्वयं प्रकाशमाना ;

सादृश्ये सारूप्येपि सति तथा सरूपया धियाऽन्या पूर्विका धीर्न प्रकाश्या मता प्रकाशस्वभावस्य परेण प्रकाशायोणात् किन्तु स्वयं प्रकाशस्वभावतया प्रकाशमाना प्रकाशत इत्यभ्युपेयं ।

घ. अर्थस्य ज्ञानरूपेण प्रकाशकता

एवन्तर्ह्यर्थस्याप्रकाशात्मनः कथं प्रकाशत इत्याह (१)

अर्थस्तद्रूपेण प्रकाशते ॥४८२॥

अर्थः सारूप्यसंक्रान्तेस्तद्रूपेण ज्ञानरूपेण प्रकाशते न तु साक्षात् ^४स्वरूपेण । (४८२)

दृष्टान्तमाह (१)

यथा प्रदीपयोर्दीपघटयोश्च तदाश्रयः ।

व्यङ्ग्यव्यञ्जकभेदेन व्यवहारः प्रतन्यते ॥४८३॥

यथा प्रदीपयोः प्रकाशात्मनोर्न प्रकाश्यप्रकाशकभावः। तथा बुद्धयोरपि।
यथा दीपघटयोः प्रकाशाप्रकाशस्वभावयोरेकः प्रकाशकोऽन्यः प्रकाश्यः। तथा
ज्ञानार्थयोरपि। तदाश्रयोऽप्रकाशप्रकाशात्मनिष्ठो व्यङ्ग्यव्यञ्जकभेदेन व्यवहारो
लोके प्रतन्यते (४८३)

विषयेन्द्रियमात्रेण न दृष्टमिति निश्चयः।

तस्माद्यतोयं तस्यापि वाच्यमन्यस्य दर्शनम् ॥४८४॥

यतश्च विषयमात्रेण इन्द्रियमात्रेण वे^१दं दृष्टमिति न निश्चयस्त^२स्माद्यतस्तद्-
व्यतिरिक्ताज्ज्ञानादिदं दृष्टमिति निश्चयस्तस्यापि विषयेन्द्रियाभ्यामन्यस्य ज्ञानस्य
दर्शनमपरोक्षत्वं वाच्यमिति बुद्धिपरोक्षतावादो न युक्तः। (४८४)

(३) b. स्वसंवित्तिसिद्धिः

क. स्मृतेः स्वसंवित्तिः

स्व^३संवित्तिसिद्धयर्थमुपपत्त्यन्तरमाह (१)

स्मृतेरप्यात्मवित्तिसिद्धा ज्ञानस्य ;

ज्ञानस्यातीतस्य स्मृतेरप्यात्मवित् सुसंवित्तिः सिद्धा। प्रतीतमेव हि स्मर्यते
यथार्थः।^३

स्यादेतत् ज्ञानं प्रतीतमन्येन चेतसा न स्वसंवेदनेनेत्याह (१)

अन्येन वेदने।

दीर्घादिग्रहणं स्याद् बहुमात्रानवस्थितेः ॥४८५॥

अन्येन^४ ज्ञानेन पूर्वकस्य ज्ञानस्य^५ वेदनेऽभिधीयमाने^६ दीर्घा^६देः स्वरस्य

^१ नैयायिकजैमिनीयादेर्बुद्धिपरोक्षत्वात् न स्यादेव।

^२ स्वोपपत्तिभिः स्ववेदं प्रसाध्याचार्योपपत्तिमाह।

^३ स्मर्यते च बुद्धिः।

^४ परोक्षं सिद्धसाधनत्वं स्वयं परिहृ(र)ति ज्ञानान्तरेणानुभवेऽनिष्टा।

^५ तत्रापि हि स्मृतिविषयान्तरसञ्चारस्तथा न स्यात् स चेक्षते इत्याद्याचार्य-
सिद्धान्तं मुक्त्वाधिकदोषाभिधानाय।

^६ ह्रस्वप्लुतादेः।

ग्रहणं न स्यात् । क्षणिकस्य ज्ञानस्य एका^१ ण्वत्ययकालमात्रस्थायि^२ नोऽ^३ नेकक्षण-
निर्व्वर्त्त्यासु बह्वीषु मात्रासु दीर्घादिनिर्व्वर्त्तनीकासु ग्राहकत्वेनानवस्थितेः ।
न ह्येकक्षणमात्रस्थायि ज्ञानमनेकक्षणकलापनिर्व्वर्त्तनीयमात्रासञ्चयात्मकं दीर्घा-
51b दिकं शक्नोति ग्रहीतुं । किन्त्वकाराद्येकैकमा^४त्रावयवलेशं गृह्णाति । तद्ग्राह-
कत्वेन द्वितीयज्ञानेन तत् प्रतीयते एवमपरापरैर्ज्ञानैरवयवलेशाग्राहकैः स्वस्व^५-
ग्राहकज्ञानान्तरितैर्ग्रहणक्रमे केन मात्राग्रहणं । मात्राप्रचयदीर्घादिग्रहणं वा
स्यात् । (४८५)

अवस्थितावक्रमायां सकृदाभासनान्मतौ ।

वर्णः स्यादक्रमोऽदीर्घः ;

अथा^१नेकमात्राकालमेकैव बुद्धिरस्तीत्युच्यते तदानेककालमवस्थितौ सत्या-
मक्रमायां मतौ सर्व्वमात्राणां सकृदाभासनादीर्घादिर्व्वर्णोऽक्रमः स्यात् ।^२ प्रतीति-
निबन्धनत्वाद्वस्तुव्यवस्थायाः । तथा चादीर्घा^३ भवेत् । न ह्येककालमुच्चैरुच्चार्य-
माणोप्येकमात्रिको दीर्घः ।

ननु क्रमवन्तो वर्णा अवयवक्रमेणोत्पद्यमाना दीर्घादिवुद्धिमुत्पादयिष्यन्ती-
त्याह (१)

क्रमवानक्रमां कथम् ॥४८६॥

उपकुर्यादसंश्लिष्यन्वर्णभागः परस्परम् (१)

^१ यावता कालेन परमाणुरिष्टः परमाण्वन्तरमेकमतिक्रामति तावत्कालः
क्षणः (१) क्षणिका श्रोत्रधीः सर्व्वेषामनेकक्षणमात्मकमेकवर्णनिष्पत्तिकालं न
तिष्ठति ।

^२ एकवर्णभागग्राहिबुद्धौ नष्टायामनन्तरन्तदनुभवबुद्धिरिति व्यवहितं तद-
परवर्णभागज्ञानं तद्विया तदज्ञानात् दीर्घग्रहो न स्यात् स्मृतिरपि न विकल्पावि-
कल्पयोरेकेन जननविरोधात् ।

^३ सर्व्वेषु वर्णभागेषु बुद्ध्यः स्वसंविदिता इति स्मृतिसंकलं स्यात् न च
स्ववेदनं मन्यते ।

^४ पूर्वपूर्व्वेण ।

^५ आसर्गप्रलयादेरेकैव बुद्धिः सांख्यस्य तमाह तां ।

^६ अपरापरबुद्धावपरापरमात्राभागप्रतिभासक्रमेण दीर्घभानं यतः ।

क्रमवान् वर्णभागः स्वस्वकालस्थायी प^१ रस्परमसंसिलष्यन्नसम्बध्यमानो दीर्घ-
बुद्धिमक्रमां कथमुपकुर्व्यादुत्पादये^२त् ।^३ क्रमवति ज्ञेये ज्ञानमपि तथैव यु^४क्तं ।
(४८६)

ख. क्रमभाविनां वर्णानां स्फोटनासंगतिः

अथोत्पन्ना वर्णवियवा अन्त्यावयवोत्पत्तिपर्यन्तमनुवर्तन्ते । ततः क्रमग्रहणं
सर्वग्रहणञ्चास्तीति युक्तं दीर्घादिग्रहणमित्याह (१)

आन्त्यं पूर्वस्थितादूर्ध्वं वर्धमानो ध्वनिर्भवेत् ।

आ अन्त्यमन्त्यं वर्णवियवं यावत् पूर्वपूर्वेषां वर्णवियवानां क्रमोत्पन्नानां
स्थितौ सत्यां प्रथमवर्णवियवाद्दूर्ध्वं पूर्वोत्पन्नस्यानुवृत्तावपूर्वस्य चापरस्योत्पत्तौ
वर्द्धमानो ध्वनिर्भवेत्^४ । न चै^३तदस्ति । अवयवक्रमग्रहणेन दीर्घबुद्धेरुत्पा-
दात् ।

स्यादेतत् (१) क्रमेणोत्पन्नानामवयवानामन्त्यावयव^५काले ग्रहणमिति न
वर्द्धमानध्वनिर्भवति पूर्वं कस्यचिद् ग्रहणाभावादित्याह (१)

अक्रमेण ग्रहादन्ते क्रमवद्धीश्च नो भवेत् ॥४८७॥

अक्रमेण ग्रहणादन्त्यवर्णनिष्पत्तिकाले च तद्ग्राहिका क्रमवती धीनो भवेत् ।
ततश्च न दीर्घग्रहणं । न ह्येककालमनेकैरुच्चार्यमाणेऽनेकस्मिन्नकारादौ दीर्घबु^६द्धि-
र्भवेत् । (४८७)

एकैकबुद्धिः सकृदुत्पन्ना क्रमेणावयवान् गृह्णत्यान्त्यावयवग्रहणकाले दीर्घ-
ग्राहिकेति चेत् आह (१)

धियः स्वयञ्च न स्थानं तदूर्ध्वविषयास्थितेः ॥४८८॥

^१ उच्चारितैकवर्णभागनाशेऽपरोच्चारणमिति साहित्यं नास्ति ।

^२ पूर्वभागस्य बुद्धिजनकत्वे परभागानामनुपयोगात् ।

^३ स्वाकारबुद्धिजननेन ।

^४ न द्विमात्र इति प्रत्यक्षविरोधः ।

^५ “नादैराहितबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह

आवृत्तपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोवधार्यते” इति

वै या क र णा स्तानाह ।

धियोऽवयवग्राहिकायास्तस्मादेकायवग्रहणादूर्ध्वं पूर्वगृहीतस्य विषय^१ स्या-
स्थितेर्हेतोर्न स्थानं स्थितिर्युक्ता^२ । (४८८)

स्थाने स्वयम्न नश्येत् सा पश्चादप्यविशेषतः ।

दोषोयं सकृदुत्पन्नाक्रमवर्णास्थितावपि ॥४८९॥

अथ विषयानवस्थानेपि स्वयमविनश्वरस्वभावतया बुद्धेः स्थाने वा स्वीक्रिय-
माणे पश्चादन्तावयवग्रहणानन्तरमप्यविनश्वरस्वभावतया^३ऽविशेषतो न नश्येत् ।
^२बुद्धेः सकृदुत्पन्नायाश्चिरावस्थाने यो दोषः सर्वदाऽविनाशप्रसङ्ग उक्तोऽयं सकृ-
दुत्पन्नानामक्रमाणां वर्णानां क्रमग्राहिविज्ञानोत्पत्तिकालं यावदवस्थितावप्युच्य-
मानायां बोद्धव्यः । यदि सकृदुत्पन्ना अप्यविनश्वरस्वभावतया कञ्चित्कालमनु-
वर्तते तदा चिरमपि तत्स्वभावाप्रच्यवादनुवर्तेरन् । (४८९)

किञ्च (१)

सकृद्यत्नोद्भवाद् व्यर्थः स्याद्यत्नश्चोत्तरोत्तरः ।

सकृत् कृताद्यत्ना^४तात्वादिव्यापारात् वर्णा^५नामुत्पन्नत्वादुत्तरोत्तरो यत्नश्च
व्यर्थः स्यात् ।

ग. न संयोगविभागद्वारेण शब्दाभिव्यक्तिः

योपि मन्यते (१) प्रयत्नप्रेरितेन वायुना स्तिमितस्य वायोराकाशसंयुक्तस्य
संयोगविभागकृता शब्दस्याभिव्यक्तिर्भवतीति तं प्रत्याह (१)

व्यक्तावप्येष वर्णानां दोषः समनुषज्यते ॥४९०॥

^१ भागानामस्थितेरिति तुल्यकालम्बिष(य)विषयित्वेऽयं येन दीर्घादिबुद्धि-
काले न स्यात् ।

^२ शब्दपरमाणून् तद्देशविभागेनापरापरदेशसंयोगेन श्रोत्रपथमानयत्यतो
वर्णाभिव्यक्तिरिति प्रत्यभिज्ञा च ।

^३ नैयायिकस्य ।

^४ मीमांसको वर्णस्फोटवादी न वर्णातिरिक्तं पदं वाक्यं वाचकमस्तीत्याह
श्रोत्रप्राप्यकारि । वर्णाश्च नित्या देशकालनरान्तरेष्वेकाकारबुद्धिग्राह्यत्वात्
यद्देशः शब्दस्तद्देशसन्निहितो वायुरवृष्ट्योदितः ।

वर्णानाम्वायवीयसंयोगविभागद्वारेणाभिव्यक्तावपीष्यमाणाया मयमनन्तरोक्-
तोऽक्रमणां सकृदभिव्यक्तेः सत्तरो यत्नः प्राणप्रेरणादि^१को व्यर्थः स्यादिति दोषः ५२८
समनु^२षज्यते । (४९०)

स्यादेतद् (१)

अनेकया तद्ग्रहणे यान्त्या धीः सानुभूयते ।

न दीर्घग्राहिका सा च तन्न स्यादीर्घधीस्मृतिः ॥४९१॥

अनेक^३या धिया तस्यानेकाश्रयात्मकस्य वर्णस्य ग्रहणे कृते पश्चाद्
यान्त्या धीरन्त्यावयवग्राहिका सा बुद्धचन्तरेणानुभूयते तथा दीर्घादिबुद्धि-
र्भविष्यतीति चेत् । नन्वेवं पूर्वसां बुद्धीनामनेकावयवग्राहिकाणां न बुद्धचन्तरेण
ग्रहो नापि स्वसम्बेदनेन वित्तिः । या चानुभूयते साऽन्त्यावयवग्राहिका धीः सापि
हि न दीर्घा^४दिवर्णग्राहिका तत्तस्मादीर्घधीस्मृतिर्न स्यात् । (४९१)

पृथक् पृथक् च बुद्धीनां सम्बित्तौ तद् ध्वनिः श्रुतेः ।

अविच्छिन्नाभता न स्याद् घटनञ्च निराकृतम् ॥४९२॥

न ह्यगृहीतमेव स्मर्यते वर्णवियवग्राहिकाणां बुद्धीनां पृथक् पृथक् स्व^५स्वग्रा-
हिणीभिः बुद्धिभिः संवित्ताविष्यमाणायाञ्च तद् ध्वनिश्रुतेर्दीर्घादिवर्णबुद्धेर-
विच्छिन्नाभता निरन्तरप्रतिभासता न स्यात् । अन्तरान्तरा बुद्धिग्राहिणीभिर्बुद्धि-
भिरवयवग्राहिबुद्धीनां व्यवधानात् । स्वग्राहिकाभिर्बुद्धिभिर्व्यवधानेपि बुद्धीनां लघु-
वृत्तित्वात् घटनमव्यवधानाध्यवसानं निराकृतमन्यत्रापि समानं तदि^६त्यादिना
(२।१३५) यथावयवग्राहिका बुद्धयो लघुवृत्तयः तथा तद्ग्राहिबुद्धिकाले तद-
भावोपि लघुवृत्तिरिति बुद्धचवच्छेदवर्णविच्छेदोऽपि मन्येतेत्युक्तं प्राक् । (४९२)

किञ्च (१)

विच्छिन्नं शृण्वतोप्यस्य यद्यविच्छिन्नविभ्रमः ।

ह्रस्वद्वयोच्चारणेपि स्यादविच्छिन्नविभ्रमः ॥४९३॥

विच्छिन्नं शृण्वतोपि लघुवृत्तेर्यद्यविच्छिन्नभ्रमस्तदा ह्रस्वद्वयोच्चारणेपि लघु-
वृत्तेरविच्छिन्नविभ्रमः स्यादिति दीर्घबुद्धिर्भवेत् । (४९३)

^१ सकृदभिव्यक्तस्य सदा स्थितेर्नित्यत्वात्

^२ उक्तमप्युत्तरप्रबन्धावतारार्थमाह । ^३ सावयववादी मीमांसक आह ।

^४ निरन्तरया इति पूर्वतो विशेषः । ^५ पूर्वाग्रहादेव ।

^६ पूर्वानुभवाभिः । ^७ तद्वर्णयोर्वा सकृत् श्रुतिः ।

विच्छिन्ने दर्शने चाक्षादविच्छन्नाधिरोपणम् ।
नाक्षात्सर्वाक्षबुद्धीनां वितथत्वप्रसङ्गतः ॥४९४॥

वर्णावयवानाम^१क्षादिन्द्रिया^२द्विच्छिन्ने स्वबुद्धिभिर्व्यवहिते च वस्तुतो दर्श-
नेऽक्षादविच्छिन्नस्य दर्शनस्याधिरोपणमारोप इति न युक्तं । एवं सर्वसामक्ष-
बुद्धीनां रूपादिग्राहिणीनां वितथत्वप्रसङ्ग^३तो न किञ्चिदभ्रान्तं स्यात् ।
(४९४)

घ. बुद्धेर्बुद्धयन्तरेण गृहीतो नाविच्छेदप्रतिभासः

बुद्धेर्बुद्धयन्तरेण गृहीताविच्छेदप्रतिभासो नास्तीति सोपपत्तिकमाख्यातु-
माह (१)

सर्वान्त्योपि हि वर्णात्मा निमेषतुलितस्थितिः ।

स च क्रमादनेकाणुसम्बन्धेन नितिष्ठति ॥४९५॥

सर्वेषां दीर्घादीनामेकमात्रिकत्वादन्त्यो वर्णात्माऽकारादिनिमेषेण नयननि^४
मीलनेन तुलिता^५ परिमिता स्थितिर्यस्य स तथा । स चाक्षिनिमेषकालस्थाय्य-
कारादिरनेकेषामाकाशतमःसंज्ञितानां पक्षमालाद्वयवर्तिनामणूनां सम्बन्धेना-
क्रमणेन निमेषकालसंज्ञितेन क्रमाद् भूयः क्षणव्यवधानान्नितिष्ठति परिसमाप्यते ।
एतेनान्त्योपि वर्णोऽनेकक्षणस्थायीत्युक्तं । (४९५)

एकावत्ययकालश्च कालोलपीयान् क्षणो मतः ।

बुद्धिश्च क्षणिका तस्मात्क्रमाद्वर्णान्प्रपद्यते ॥४९६॥

एकस्याणोरद्वय आक्रमणं स कालः परिमाणं यस्य^६ तादृशश्च कालोलपीयान्
लघुतमो भेत्तुमशक्यः क्ष^७णो भवेत् । तावत्कालमात्रस्थाणुतया बुद्धिश्च क्षणिका^८
तस्मात्क्षणिकत्वाद् बुद्धिः क्रमात्पुन^९र्धीर्व्यवहिता भूयसी भवन्ती वर्णान् प्रतिपद्यते
तत्कथमविच्छिन्नवर्णग्रहः सङ्गतः । (४९६)

^१ श्रोत्रात् श्रवणे ।

^२ व्यवधानेप्यव्यवहितभानात् । ^३ निमेषमात्रेणाभिनिर्वृत्तिधर्मेति यावत् ।

^४ अन्यस्य द्वित्रिपरमाणुव्यतिक्रमादिभेदेन कालो भेत्तुं शक्यः ।

^५ अनेकक्षणाभिनिर्वृत्तिधर्माश्च वर्णाः ।

^६ क्रमग्राहिकापि स्वग्राहिकयान्तरितेत्यविच्छिन्नग्रहः कुतः ।

इति वर्णेषु रूपादावविच्छिन्नावभासिनी ।

विच्छिन्नाप्यन्यथा बुद्धिः सर्वा स्याद्वित्थार्थिका ॥४९७॥

इति तस्माद् वर्णेषु रूपादावपि बुद्धिस्तद्ग्राहिकयाऽन्यथा धियाऽन्तरिता वस्तुतो विच्छिन्नाप्यविच्छिन्नावभासिनी कुतश्चिन्मिताद् भवन्ती सर्वा वित्थार्थिका शून्या भ्रान्तिः स्यात् । (४९७) 52b

घटनं यच्च भावानामन्यत्रेन्द्रियविभ्रमात् ।

भेदालक्षणविभ्रान्तं स्मरणान्तद्विकल्पकं ॥४९८॥

यच्च भावानां सद्गुणपरापरेषामुत्पद्यमानानां स एवायमित्येकत्वघटनं तद् भावानां परस्परतो भेदालक्षणेन विभ्रान्तं विकल्पकं ज्ञानं स्मरणं । अन्यत्रेन्द्रियविभ्रमात् । अतः पुनरलातादिषु भ्राम्यमाणेषु चक्राद्याकारं ज्ञानमुत्पद्यते-ऽसाविन्द्रियक्रमो निर्विकल्पक एव । (४९८)

तस्य स्पष्टावभासित्वं जल्पसंसर्गिणः कुतः ।

नाक्षग्राह्येति शब्दानां योजनेति विवेचितम् ॥४९९॥

तस्य विकल्पस्य जल्पसंसर्गिणः शब्दसंसर्गवतः स्पष्टावभासित्वं ज्ञेयाकार-वैशद्यं कुतः । यस्मादक्षग्राह्ये स्वलक्षणे शब्दानां संकेताग्रहणात् वाचकत्वेन योजना नास्तीति विवेचितं प्राक् । (४९९)

इ. तदा न विच्छिन्नं दर्शनम्

विच्छिन्नं पश्यतोप्यक्षैर्घटयेद्यदि कल्पना ।

अथाक्षैरिन्द्रियज्ञानैः स्वज्ञानव्यवहितैरपरापरमर्थं विच्छिन्नं पश्यतोपि ज्ञाना-नुचरी कल्पना तदेवेदमित्येकत्वेन घटयेदिति यद्युच्यते (१)

^१ यथा वर्णेषु प्रत्येकं विभ्रम एवं रूपादावपीति दार्ष्टान्तिककथनं ।

^२ तन्माभूत् सर्वेन्द्रियज्ञानवितथत्वमिति नाविच्छिन्नभ्रमः स्वीकर्तव्यस्तदा च निरन्तरभानन्न स्यादस्ति चातः स्ववित्तिज्ञानानां सिद्धा ।

^३ क्षणिकानां निरन्वयविनाशिनः । असति बाधके भानादेवानयोः प्रामाण्यं ।

^४ इन्द्रियवैगुण्ये तु न घटनं सकृदसदर्थप्रतिभासं स्पष्टमेव ज्ञानमत्र ।

^५ यतोनेन दीर्घादिवर्णस्य प्रतिभासो गृह्येत ।

^६ यश्चाक्षप्रत्ययः स्पष्टप्रतिभासस्तस्य वर्णभागेष्वनुसन्धायी दीर्घादिप्रत्ययो नास्ति ।

^७ ग्राहकज्ञानानुभवस्यानन्तरजा तृतीया ।

तदा विच्छिन्नदर्शनमेव नास्तीति व^२क्तुमाह (१)

अर्थस्य तत्संवित्तेश्च सततं भासमानयोः ॥५००॥

अर्थस्य ग्राह्यस्य तत्संवित्तेश्च विजातीयाव्यव^१कीर्णत्वात् । सततं भास-
मानयोरनयोरविच्छेद^३भासनस्य (॥५००॥)

बाधकेऽसति सन्न्याये विच्छिन्न इति तत्कुतः ।

बुद्धीनां शक्तितनयमादिति चेत्स कुतो मतः ॥५०१॥

बाधके संश्चासौ न्यायश्च तस्मिन् प्रमाणभूते बाधकेऽसतीत्यर्थः । तेऽर्थसंवित्ती
ज्ञानज्ञानेन विच्छिन्ने इति यदुच्यते तत्कुतः^३ । बुद्धीनामेकैकबुद्धिजननशक्ति-
नियमात् न ग्राह्यबुद्ध्या सह तद्ग्राहिका बुद्धिर्भवति । ततो विच्छिन्न^४तयाऽर्थ-
दर्शनमिति चेत् । स युगपत् ज्ञानानुत्पादः कुतो हेतोर्मतः । (५०१)

युगपद् बुद्ध्यदृष्टेश्चेत् तदेवेदं विचार्यते ।

युगपद् बु(द्)ध्योरुत्पन्नयोरदृष्टेश्चेत् यद्यदर्शनं प्रमाणं विच्छेदस्यापि तद-
स्तीति सोप्ययुक्ताभ्युपगमः । अथ विच्छेदादर्शनेपि विचारात् सा सिध्यति तदा
तदेवेदं युगपद् बुद्ध्यदर्शनमपि बाध्यतया न युगपद् बुद्ध्युत्पादबाधनासमर्थमिति
विचार्यते । तत् किमस्योपन्यासेन ।

च. न युगपत् चित्तद्वयसंप्रतिपत्तिः

ननुक्तं भगवता “ऽस्था^४नमेतत् यत् द्वे चित्ते युगपत् संप्रतिपद्येयाता-
मि”ति । तत्कथमित्याह (१)

तासां समानजातीये सामर्थ्यनियमो भवेत् ॥५०२॥

ता^५सां बुद्धीनां विकल्पिकानामिन्द्रियजानाञ्च समानजातीय एकस्मिन् ज्ञाने
कर्तव्ये सामर्थ्यनियमस्तथा भगवता प्रतिपादितो भवेत् । ततो ग्राह्य^६ग्राहकम-
समानजातीयं बुद्धिद्वयमपि सह जायेत । समानजातीयन्तु न सह जायेत । (५०२)

^१ इन्द्रियज्ञाने अर्थोपि निरन्तरं भासते तज्ज्ञानमपि तदाकारं सम्बेद्यतेऽक्षसिद्धं ।

^२ प्रत्यभिज्ञा नेह विच्छेदावसायसाधकं किञ्चित्प्रमाणमस्ति ।

^३ यस्मिन्विच्छेदे सति कल्पिकया घटनं । ^४ वैभाष्यः स्ववित्तिं नेच्छति ।

^५ आभिप्रायिकमेतत् ।

^६ विषयज्ञानान्तदनुभवज्ञानञ्च ।

तथा हि सम्यक् लक्ष्यन्ते विकल्पाः क्रमभाविनः ।

तथा हि विकल्पाः क्रमभाविनः सम्यग् लक्ष्यन्ते । इन्द्रियज्ञानानि^१ च समान-
जातीयानि क्रमवन्ति च दृश्यन्ते विकल्पेन्द्रियज्ञाने चक्षुःश्रोत्रादिज्ञाने च
सहोत्पद्यते (न्ते) ।

(४) प्रत्यभिज्ञाचिन्ता

क. एकत्वमन्तरेण प्रत्यभिज्ञानम्

एतेन यः समक्षे^२ प्रत्यभिज्ञानकल्पनाम् ॥५०३॥

स्पष्टावभासां प्रत्यक्षां कल्पयेत् सोपि वारितः ।

एतेन विकल्पाविकल्पयोः सहोत्पादेन यो मीमांसकः^३ समक्षे प्रत्यक्षे^४ स
एवायमित्येक^५ त्वविषयां प्रत्यभिज्ञानाख्यां कल्पनां (५०३) स्पष्टप्रतिभा^६सां प्रत्यक्षां
प्रमाणं कल्पयेत् सोपि निवारितः । विकल्पो हि विकल्पितार्थगोचरत्वादस्पष्ट-
प्रतिभास एव । विष^७(?श)दप्रतिभा^८सनेन्द्रियज्ञानेन सहभावित्वात् स्पष्ट- 53a
ग्राह्यारोपोऽध्यवसीयते ।

किञ्चैकत्वमन्तरेणापि प्रत्यभिज्ञानं दृश्यत इति दर्शयन्नाह (१)

केशगोलकदीपादावपि स्पष्टावभासनात् ॥५०४॥

लूनपुनर्जति केशादौ मायाकारदर्शिते गोलकादौ क्षणविनाशिदीपादौ ।
स्पष्टावभासनात् । (५०४)

प्रतीतभेदेऽप्यध्यक्षा धीः कथन्तादृशी भवेत् ॥

तस्मान्न प्रत्यभिज्ञानाद्वर्णाद्येकत्वनिश्चयः ॥५०५॥

प्रत्यक्षात् प्रतीते भेदे सा प्रत्यभिज्ञा तादृशी एकत्वाध्यवसायिनी दृश्य-
मानाध्यक्षा धीः कथं^९ भवेत् । प्राप्नोति च प्रत्यभिज्ञा प्रत्यक्षवादिनो म^{१०}ते ।
तस्मान्नास्ति प्रत्यभिज्ञानाद् वर्णाद्ये^{११}कत्वनिश्चयः । (५०५)

^१ जैमिनीयः ।

^२ विकल्प एव प्रत्यभिज्ञा ।

^३ विषयज्ञानान्तदनुभवज्ञानञ्च परो भ्रान्त्या ।

^४ एकत्वसाधनाभिमतस्यानेकत्रापि दर्शनात् ।

^५ इति साध्यं हेतुः परं ।

^६ रूपादिः ।

पूर्व्वानुभूतस्मरणात्तद्वर्मारोपणाद्विना ।

स एवायमिति ज्ञानं नास्ति तच्चाक्षजे कुतः ॥५०६॥

यस्मात्पूर्व्वानुभूतस्यार्थस्य स्मरणात्तद्वर्मस्य विद्यमानत्वेनारोपणात् विना स एवायमिति ज्ञानमेकत्वविषयं नास्ति^(१) तच्च पूर्व्वानुभूतस्मरणं तद्वर्मारोपण-
ञ्चाक्षजे वर्तमानवस्तुबलभाविनि कुतः सम्भवति । (५०६)

ख. अविच्छिन्नं वर्णादिदर्शनम्

स्यादेतद् (१) अर्थज्ञानयोर्युगपत्सम्भवे सत्यविच्छिन्नं वर्णादिदर्शनं स्यादि-
त्याह (१)

न चार्थज्ञानसम्बित्योर्युगपत्सम्भवो यतः ।

लक्ष्यते प्रतिभासौ द्वौ नार्थार्थज्ञानयोः पृथक् ॥५०७॥

न ह्यर्थाभासि च ज्ञानमर्थो बाह्यश्च केवलः ।

न चार्थज्ञानयोर्ये सम्बिती तयोर्युगपत्सम्भवोस्ति (१) यतर्थस्यार्थज्ञानस्य
द्वौ प्रतिभासौ पृथग् न भेदेन लक्ष्यते । (५०७) न ह्यर्थाभासि तत् ज्ञानं । अर्थो
बाह्यश्च केवलो बुद्धिव्यतिरिक्त इति द्वौ प्रतिभासौ सम्भवतः ।

स्यादेतत् । अर्थज्ञानज्ञानयोर्भिन्नावेव प्रतिभासौ केवलं तदुत्तरया विकल्प-
बुद्ध्या एकत्वेन गृह्यते अत्राह (१)

एकाकारमतिग्राह्ये भेदाभावप्रसङ्गतः ॥५०८॥

एकाकारया मत्या विकल्पिकया ग्राह्येऽर्थज्ञानयोर्ज्ञाने यदि तदा तयोर्भेदस्या-
भावप्रसङ्गत एकत्वमेवाभ्युपगन्तव्यं^३ अर्थज्ञानज्ञानयोः प्रतिभासभेदाभावात् ।
(५०८)

सूपलक्षणेन भेदेन यौ सम्बितौ न लक्षितौ ।

अर्थार्थप्रत्ययौ पश्चात् स्मर्येते तौ पृथक् कथम् ॥५०९॥

^१ स्वीकृत्येन्द्रियत्वं दूषयित्वा ऐन्द्रियस्वभावमधुनाह ।

^२ अतीतारोपं विना स एवायमिति नास्ति ।

^३ बौद्धेन स्वीकृत्युगपज्ज्ञानसम्भवे सति ।

^४ बौद्धेन स्वीकृत्युगपज्ज्ञानसम्भवे सति ।

^५ उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेः ।

^६ बुद्ध्याकाराभेदादर्थभेदेन ।

अर्थश्चार्थप्रत्ययश्चार्थार्थप्रत्ययौ सूपलक्षणे भेदेन संवित्तावनुभवे, न लक्षितौ ।
तौ पश्चात् कालान्तरे पृथग् भेदेनायमर्थोऽर्थज्ञा^१ नञ्चेदमिति कथं स्मर्येते युगपदर्थ-
ज्ञानतज्ज्ञानयोरुत्पादे प्रतिभासनानात्वप्रसङ्गात् । (५०९)

क्रमेणानुभवोत्पादेऽर्थार्थमनसोरयम् ।

प्रतिभासस्य नानात्वचोद्यदोषो दुरुद्धरः ॥५१०॥

अर्थार्थमनसोः क्रमेणानुभवोत्पादेपीष्यमाणेऽयं प्रतिभासस्य नाना^२त्वचोद्यद-
लक्षणो दोषो दुरुद्धरः । द्वयप्रतिभासस्य क्रमेणाभ्युपगमात् । (५१०)

अर्थसंवेदनं तावत्ततोर्थाभासवेदनम् ।

न हि संवेदनं शुद्धं भवेदर्थस्य वेदनम्* ॥५११॥

तथा हि नीलाद्याकार एक एकं च वेदनम् ।

लक्ष्यते न तु नीलाभे वेदने वेदनं परम् ॥५१२॥

न चार्थज्ञानं ज्ञानञ्च कदाचिद् भेदेन प्रतीयते^३ । (५११) तथा हि नीला-
द्याकार एको ग्राह्यतया एकञ्च तद्ग्राहकं वेदनं लक्ष्यते न तु नीलाभे वेदने पृथग्
ग्राहकमपरं वेदनं लक्ष्यते । तस्माज्ज्ञानस्य विदितस्यान्येनानुभवासम्भवे स्ववेद^४-
नमेव तदिति व्यवतिष्ठते ॥ (५१२)

किञ्च (१)

ज्ञानान्तरेणानुभवो भवेत्तत्रापि च स्मृतिः ।

दृष्टा; तद्वेदनं केन तस्याप्यन्येन चेत्;

नीलादिविषयस्य^५ ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेणानुभवो भवेत्^६ । तत्रापि ज्ञान-
ज्ञानेपि हि^७ स्मृतिर्दृष्टा । यदा ज्ञानान्तरालम्बकं ज्ञानं क्रमेण स्मर्येते न चागू-

^१ स्मर्येते च तस्मान्न युगपद् द्वयं । ^२ पूर्व्वेन्द्रियज्ञानस्य मनसानुभवेपि
युगपद् भानम्मा भूद्विच्छिन्नमुत्पद्येत । ^३ अर्थज्ञानं ज्ञानज्ञानारूढमिति ।

^४ एकोऽर्थाकारः सस्वेदनाकारश्चेत्यप्रसङ्गोऽत्र ।

^५ शास्त्रकृत् स्वयं परित्यज्याचार्यीयमाह (१) न ह्यसौ स्मृतिरभावितेषु
जात इत्याचार्येण स्वसम्बित्तिसाधनायोक्तं । परेणात्र सिद्धसाधनमुक्तं विनापि
स्वसंबित्तिं ज्ञानान्तरेण संविद् भविष्यतीति सिद्धान्तितमत्र । ज्ञानान्तरेणानु-
भवेऽनिष्टा तत्रापि हि स्मृतिः विषयान्तरसञ्चारस्तथा स्यात् स चेत् स इति
व्याचष्टे । ^६ भवतु नाम, तथापि चात्र स्मृतिर्दृष्टासीन् ने ज्ञानज्ञानमिति

सा न स्यात् स्वयन्तस्याननुभवात् ।

*वृत्तिकृतात्त्वविवृतैषा ।

हीतं स्मर्यते इति तस्य ज्ञानज्ञानस्य वेदनं वक्तव्यं । तत् केनास्तु वेदनं यदि स्वसम्बे-
दनेन तदा पूर्वकस्यापि तथा स्थितिव्यर्थमन्येन वेदनाङ्गीकरणं (१) तस्याप्य-
न्येन^१ चेद्वेदनं तदा (१)

इमाम् ॥५१३॥

मालां ज्ञानविदां कोयं जनयत्यनुबन्धिनीम् ॥

पूर्वा धीः सैव चेन्न स्यात्सञ्चारो विषयान्तरे ॥५१४॥

ज्ञानवृत्तीनामिमां (५१३) मालामनुबन्धिनीं प्रबन्ध^२प्रवृत्तां को जनयति ।
न तावदर्थेन्द्रियादिसामग्री तस्या अर्थज्ञानमात्रजननव्यापारत्वात् । सैव ग्राह्या धीः
पूर्विका स्वग्राहिकां धियं जनयति सा च स्वग्राहिकामिति । प्रबन्धप्रवृत्तिरिति
चेत् । एवं सति स्वकारणग्रहणप्रवणत्वाद्विषयान्तरे ज्ञानादन्यस्मिन्नर्थे सञ्चारो
ग्राहकत्वेन प्रवृत्तिर्न स्यात्^३ । (५१४)

तथा हि (१)

तां ग्राह्यलक्षणप्राप्तमासन्नां जनिकां धियम् ।

अगृहीत्वोत्तरं ज्ञानं गृहीयादपरं कथम् ॥५१५॥

53b

जनिकां धियमासन्नां ग्राह्यलक्षणप्राप्तमागृहीत्वोत्तरं ज्ञानमपरं विषयं^४ कथं
गृहीयात् । (५१५)

प्रत्यासन्ननार्थेन प्रतिबद्धशक्तित्वात् पूर्वा धीरर्थग्राहकमेव ज्ञानं जनयति
न स्वग्राहकमिति चेत् । आह (१)

आत्मनि ज्ञानजनने स्वभावे नियताञ्च ताम् ।

को नामान्यो विबध्नीयाद् बहिरङ्गोऽन्तरङ्गिकाम् ॥५१६॥

आत्मनि विज्ञानजनने स्वग्राहकज्ञानोत्पादके स्वभावे नियतां व्यवस्थितां च
तामिमामन्तरङ्गिकामन्यनिरपेक्षत्वात् को नामान्योर्थो बहिरङ्गः स्वज्ञानजनने
चक्षुर्मनस्कारादपेक्षित्वाद्विबध्नीयात् । स्वग्राहकज्ञानजननप्रवृत्तां तिरस्कुर्यात् ।
येन विषयान्तरसञ्चारो धियः स्यात् । (५१६)

बाह्यः सन्निहितोऽप्यर्थः तां विबध्नन् हि न प्रभुः ।

धियं नानुभवेत् कश्चिदन्यथार्थस्य सन्निधौ ॥५१७॥

^१ अनवस्था स्यादेवं ।

^२ स्वकं विषयान्तरासञ्चारान्तावदाह त्यक्त्वाचार्यीयं ।

^३ एकार्थविषयैव ज्ञानपरम्पराऽसञ्चारं स्यात् ।

तस्माद्वाह्यः सन्निहितोऽप्यर्थस्तां स्वग्राहकज्ञानजनने शक्तां धियं विबध्नन् प्रतिहातुं न प्रभुः शक्तः । अन्यथा यद्येवं नाभ्युपगम्यते तदार्थस्य सन्निधौ तत् ज्ञानस्यैवोत्पादनात् ज्ञानज्ञानस्यानुत्पादादियं कश्चिन्नानुभवेत् । (५१७)

न चासन्निहितार्थास्ति दशा काचिदतो धियः ।

उत्खातमूला स्मृतिरप्युत्सन्नेत्युज्ज्वलं मतम् ॥५१८॥

न च काचिद्दशा सन्निहितार्था^१स्ति यत्र ज्ञानज्ञानमुत्पद्येत नार्थज्ञानमिति न स्यादनुभवो बुद्धेः । तस्माद् धियः स्मृतिरप्यु^२त्खातमूला उत्सन्ना बुद्धिस्मरणस्य हि मूलं बुद्ध्यनुभव इति ज्ञानाननुभवे कुतः स्मरणमिति ज्ञानान्तरेण ज्ञानानुभववादिनामुज्ज्वलं मतमित्युपहसति । (५१८) किञ्च (१)

अतीतादिविकल्पानां येषां नार्थस्य सन्निधिः ।

सञ्चारकरणाभावादुत्सीदेदर्थचिन्तनम् ॥५१९॥

येषामतीताद्यर्थ^३विषयाणां विकल्पानामर्थस्य सन्निधिर्नास्ति यः पूर्वकस्य ज्ञानस्य स्वग्राहकज्ञानजननशक्तिं प्रतिबध्नीयात् येन विषयान्तरग्राहिणो विकल्पाः स्युः । तत्र सञ्चारकारणस्या^४र्थस्य विकल्पविषयस्याभावात् कस्यचिदतीतादेरर्थस्य चिन्तनं विकल्पनमुत्सीदेत् । (५१९)

स्यादेतत् (१)

आत्मविज्ञानजनने शक्तिसंचयतः शनैः ।

विषयान्तरसञ्चारो यदि ;

तज्ज्ञानानामात्मनि ग्राहकज्ञानजनने शनैः क्रमेण स्वग्राहकज्ञानजनिकायाः शक्तेः संक्षयतः तथाभूतज्ञानानुत्पत्तौ विषयान्तरे सञ्चारो ज्ञानप्रवृत्तिर्यदि कथ्यते ।

सैवार्थधीः कुतः ॥५२०॥

शक्तिक्षये पूर्वधियो न हि धीः प्राग्धिया विना ।

तदा पूर्वधियः शक्तिक्षये सति सैवार्थग्राहिका धीः कुतो जा^५यते । (५२०) न हि प्रा^६ग्धिया पूर्विकां धियं समर्था विनोत्तरमर्थज्ञानमुत्पद्यते ।

अन्यार्थाशक्तिविगुणे ज्ञाने ज्ञानोदयागतेः ॥५२१॥

^१ पञ्चस्कन्धके भवे सदैवार्थः ।

^२ भवतु नामाध्यक्षेषु विषयेषु सञ्चारोऽतीतानागतविकल्पे तु नार्थो यः ।

^३ अर्थबुद्धिजननापेक्षया पूर्वाऽन्त्या तस्याः क्षये सर्वा बुद्धि न जनयेदविशेषात् ।

यदि च सा शक्तत्वात् स्वग्राहिकान्धियं कर्तुमसमर्थार्थं धियमपि न कुर्यात् ।^१
 तथा ह्यन्यस्मिन्तर्था आसक्तिरभिष्वङ्गस्तया विगुणे पूर्वं विज्ञाने तदुत्तरस्य
 ज्ञानस्योदयागतेः जन्माप्रतीतेः पूर्वबुद्धेः सामर्थ्यादुत्तरबुद्धेर्जन्मेति निश्चीयते । (१)
 ततः समर्था पूर्वबुद्धिः स्वग्राहिणीमेव धि^२यं जनयेत् । तत्र परापेक्षाविरहात् ।
 (५२१)

न^३न्वा ल य वि ज्ञा न आ त् सकृत् षट् प्रवृत्तिविज्ञानानि जायन्त इतीष्यते
 ततस्तान्यर्थाशक्तिवैगुण्येपि पू^४र्वचेतस आलयज्ञानान्तरं जायेरन् आलयज्ञान-
 स्याव्याहतशक्तित्वादित्याह^५ । (१)

सकृद्विजातीयजातावप्येकेन पटीयसा ।

चित्तेनाहितवैगुण्यादालयान्नान्यसम्भवः ॥५२२॥

सकृद्विजातीया^६नां प्रवृत्तिज्ञानानां जातावप्यालयज्ञानादिष्टायामेकेन चित्तेन
 स्वविषयासक्तेन पटीयसा विषया^७न्तरज्ञानजननं प्रत्याहितमारोपितं वैगुण्यं
 यस्य तस्मादालयादन्यस्य विषयान्तरग्राहिज्ञानस्य सम्भवो न भवति । (५२२)

न ह्यालयज्ञानमित्येव प्रवृत्तिज्ञानानि भवन्ति । (१) किन्तु मनस्कारसाद्गुण्यम-
 पेक्षन्तेऽन्यथा यद्येवं नेष्यते तदा । (१)

नापेक्षेतान्यथा साम्यं मनोवृत्तेर्मनोन्तरम् ।

मनोज्ञानक्रमोत्पत्तिरप्यपेक्षा प्रसाधनी ॥५२३॥

54a

मनसः समनन्तरप्रत्ययस्य वृत्तेः साम्यं^८मर्थान्तरानासक्तत्वेनानुकूल्यमुत्पित्तु
 मनोऽन्तरं नापेक्षेत । अपेक्षते च । ततो मनस्कारानुकूलता सापेक्षादालयात्
 ज्ञानोत्पत्तिः । तथा मनोज्ञानानां विकल्पानां क्रमेणोत्पत्तिर्युगपदनुत्पादोप्युत्तरज्ञा-
 नानां पूर्वज्ञानापेक्षा प्रसाधनी । (५२३)

एकत्वान्मनसोन्यस्मिन्सक्तस्यान्यागतेर्यदि ।

ज्ञानान्तरस्यानुदयो न कदाचित्सहोदयात् ॥५२४॥

^१ कुत एतदिति युक्तिमाह । सन्निहितेपि विषये ज्ञानोत्पादानुपलब्धेः ।

^२ विज्ञानवादिन आलय (विज्ञानं) विविधवासनाभाविता नदीस्रोतोवदविरतं
 इन्द्रियज्ञानानां प्रवर्तकं । ^३ मनसः ।

^४ न च प्रवर्तन्ते इति मन एवापादानं नालयं ।

^५ आलयाद्विजातीयत्वं मनसो व्याकृतत्वेन, ऐन्द्रियाणां च कदाचित्कत्वेन ।

^६ आलयाद्विजातीयत्वं । अवैगुण्यं साम्यं ।

अविगुणपूर्वज्ञानानपेक्षायामालयादिन्द्रियज्ञानानीव विकल्पज्ञानान्यपि सह जायेरन् ।^१ अणुपरिमाणस्य नित्यस्यैकस्य मनसोऽन्यस्मिन्निन्द्रिये सक्तस्यान्यत्रेन्द्रियान्तरेऽगतेरगमनादिन्द्रियान्तरजस्य ज्ञानान्तरस्यानुदयो यदि सम्मतः सोऽपि न युक्तः । कदाचिद् नर्तकीदृष्ट्यवस्थादिष्वनेकविषयसन्निपाते चक्षुरादिज्ञानानां सहोदयात् । (५२४)

यदा च न पटीयान् कश्चिद्विषयः प्रत्युपतिष्ठते पुरुषस्य च न क्वचिद्विशेषेणेच्छा भवति तदा^२ (१)

समवृत्तौ च तुल्यत्वात्सर्व्वदान्यागतिर्भवेत् ।

जन्म चात्ममनोयोगमात्रजानां सकृद् भवेत् ॥५२५॥

अर्थपुरुषेच्छायाः समायां साधारणायां वृत्तौ च मनस एकेन्द्रियसम्बद्धस्य तुल्यत्वाद्विषयान्तरे प्रेरकाभावात् उदासीनत्वात् सर्व्वदा तदिन्द्रियज्ञानोत्पत्तौ सत्यामन्यस्येन्द्रियान्तरज्ञानज्ञेयस्यागतिर्भवेत् प्रतीतिर्न स्यात् । अस्ति च क्वचिदनासक्तस्य विषयान्तरेष्वेकस्याप्यनेकार्थदर्शनं ।^३ आत्ममनोयोगमात्रजानां विषयानिरपेक्षाणां सुखादिज्ञानानामिन्द्रियमनोयोगविशेषस्य नित्यात्मकस्याभावात् सकृद् वा जन्म स्यात् । (२२५)

एकैव चैत्तिक्यैकः स्यात् किन्दीपोऽनेकदर्शनः ।

क्रमेणापि न शक्तं स्यात्पश्चादप्यविशेषतः ॥५२६॥

न हि रूपादिबुद्धीनामेव सुखादिबुद्धीनामिन्द्रियमनोयोगविशेषात् प्रतिनियमः शक्यो वक्तुं एकस्मान्मनस एकैव सुखादिबुद्धिलक्षणा क्रिया जायते न च द्वे इति चेत् । यद्येवं किं कस्माद्दीप एकोऽनेकदर्शनोऽनेकद्रष्टृज्ञानजनकः । द्रष्टुर-

^१ यतो विषयान्तरादिदृष्टः स्यात् ।

^२ सकृदपि दीर्घशङ्कुलीसमर्मरध्वनिं समुद्रहृद्बहलामोदां धवलादिरसान्वितां अतिस्पर्शवतीं कुड्यां मिश्रतो(?)ता)नेकेन्द्रियज्ञानस्य सम्बेदनात् स्फटिकतुल्ये समनन्तरे सकृत्संगतसर्व्वार्थेऽप्यिन्द्रियेष्वसत्स्वपीत्यादौ साधितं प्राक् ।

^३ वैशेषिक आह (१) अणु मनोद्रव्यं पृथिव्यादिद्रव्येषु पतितं । ज्ञानत्वात्मगुणो नवस्वात्मगुणेषु मध्ये पाठात् ।^४ यत्रात्मा मनसा तदिन्द्रियेण तद्विषयेण तत्र क्रमोत्पत्तिकल्पनैवं स्यादपि । आत्ममनसोर्नित्यत्वादविशेषात्तत्प्रतिबद्धसन्निर्वाण्यविशिष्टः ।^५ न क्रमनियामकं मन एकत्वात् सकृदात्मसंयोगात् ।

^६ आत्मानं कर्त्तारमपेक्ष्य कारणभूतात् ।

नेकत्वादेको^१प्यनेकज्ञानजनक इति चेत् । ज्ञेयस्यानेकत्वात्तद्ग्राहकानेक^२-
ज्ञान^३जन^४कोपि स्यादिति समानं । किञ्च (१) मनो नित्यमेकदापि सर्वज्ञानजनन-
शक्तं न वा । शक्तञ्चेत् सर्वज्ञानानि सकृत् कुर्यात् । अशक्तञ्चेत् क्रमेणापि
तज्जनने न शक्तं स्यात् । पूर्वावस्थितस्याशक्तस्य रूपस्य पश्चादप्यविशेषतो
विशेषाभावात्^५ । (५२६)

अनेन देहपुरुषावुक्तौ संस्कारतो यदि ।

नियमः स कुतः पश्चात् बुद्धेश्चेदस्तु सम्मतम् ॥५२७॥

अनेन मनसः शक्तत्वाशक्तत्वविकल्पादोषद्वयेन देहपुरुषौ शरीरात्माना-
वुक्तावुक्तोत्तरौ । तयो^६रपि तथा^७विकल्पे तथादोषसद्भावात् ज्ञानजात-
ज्ञानहेतोः संस्कारतो बुद्धीनामसकृद् भावनियमो यदीष्टस्तदा संस्कारस्य कुतः
पश्चा^८दुत्पन्नो बुद्धीनियमयेत् । बुद्धेः पूर्विकाया उपपद्यत इति चेत् (१) अस्तु
पूर्वस्या बुद्धेर्वसनासंज्ञकस्य संस्कारः स बुद्ध्यात्मनो जन्म सम्मतमस्माकं
(१) तथा च यदुक्तं “न हि धीः प्राग् धिया विने” (२।५२१) ति तदेव प्रसाधितं
स्यात् । ततश्च बुद्धेर्बुद्ध्य^९न्तरजन्मनः सामर्थ्यादुत्तरया धिया पूर्वबुद्धिर्बुद्ध्येतेति न
स्याद्विषयान्तरसञ्चारोऽस्याः । (५२७)

स्यादेतत् । बुद्धेरुपादानतामात्रं बुद्ध्यन्तरं प्रति न तद्ग्राह्यता ततो
विषयान्तरसञ्चारो भवेदित्याह (१)

न ग्राह्यतान्या जननाज्जननं ग्राह्यलक्षणम् ।

अग्राह्यं न हि तेजोस्ति ;

न बुद्ध्यन्तरजननादन्या तद्ग्राह्यता किन्तर्हि जननमेव ग्राह्यस्य लक्षणं ।
तच्चेदस्ति कुतो ग्राह्यताया अभावः (१) न हि तेजो ज्योतिर्बुद्धेर्जनकतयाऽ-

^१ मनसः करणानां न स्वातन्त्र्यं कर्तृवशवृत्तेः । कर्त्रोरैक्ये (इ) न्द्वयैक्यमनेकत्वे
तु एककरणेनाप्यनेका क्रिया परस्य ।

^२ पूर्वानुवादः (:) । न तर्हि मनो नियामकं ज्ञानानामात्मैव सवासनो
नियामकः स्यात् । ^३ युगपत्

^४ न सहकार्यपेक्षाप्यनाधेयातिशयस्य ।

^५ एकदेहादिकज्ञानं वैभाष्यस्य पुद्गलनामा पुरुषोपि । स सांख्यस्यात्मा इष्टः ।

^६ नित्यत्वे सकृद्भाव एव अनित्यत्वे तु प्रहनः ।

ग्राह्यमस्ति । तस्मात्^१दिदमेव बुद्धिं प्रति ग्राह्यत्वं ग्राह्यस्य यत्तत् ज्ञानं नाम । ५४b

ननु च तेजसो बुद्धिजनकस्य सूक्ष्मो व्यवहितः सन्निहिततरश्च कश्चिदवयवो यथा न गृह्यते तथा जनिकापि बुद्धिर्न गृह्येतेत्याह^२ ।

न च सौक्ष्म्याद्यनंशके ॥५२८॥

अनंशके निरवयवे ज्ञाने सौक्ष्म्यं सूक्ष्मत्वं नास्ति । आदिशब्दात् स्वसन्तान-वर्तित्वाव्यवधानात्पासत्यादयश्चानुपल (म्भ) हेतवो न सन्ति । (५२८)

स्यादेतत् (१) ज्ञानस्य द्वे शक्ती ज्ञानजननशक्तिर्ग्राह्यताशक्तिश्च^३ तत्र क्रमेण ग्राह्यताशक्तिहानौ जननशक्तिमात्रमवतिष्ठत इत्याह (१)

ग्राह्यताशक्तिहानिः स्यात् नान्यस्य जननात्मनः ।

ग्राह्यताया न खल्वन्यज्जननं ग्राह्यलक्षणे ॥५२९॥

अन्यस्य ज्ञानकार्यभूतजननात्मनो जनकस्वभावस्य पूर्वज्ञानस्य ग्राह्यता-शक्तिहानिर्न स्यात् । जननस्य ग्राह्यलक्षणत्वात्तस्य च सत्त्वात् । तथाहि ग्राह्यलक्षणेऽक्षवि^४द्युपलभ्यमाने^५ न खलु ग्राह्यताया अन्यत् साक्षाज्जननं । यदेवोत्तरोत्तरज्ञानस्य साक्षाज्जननं तदेव तद्ग्राह्यत्वं (१) ततो^६ जननसत्त्वे नास्ति ग्राह्यत्वहानिः । (५२९)

साक्षान्न ह्यन्यथा बुद्धे रूपादिरूपकारकः ।

ग्राह्यतालक्षणादन्यस्तद्भावनियमोस्य कः ॥५३०॥

न ह्यन्यथा साक्षाज्जननादन्येन प्रकारेण रूपादिर्दृश्यमानो बुद्धेर्ग्राहिकाया उपकारकः । परस्परपकारिणोपि ग्राह्यत्वे रूपकारणग्रहणमपि स्यात् । अनु-पकारकस्य ग्राह्यत्वे सर्वग्रहणप्रसङ्गः । तस्मादस्य रूपादेर्ग्राह्यतालक्षणाद्देशाद्य-वि^७प्रकर्षिणः साक्षाज्जनकत्वादप्यः कस्तद्भावनियमो ग्राह्यत्वनियमः^८ । (५३०)

बुद्धेरपि तदस्तीति सापि सत्त्वे व्यवस्थिता ।

ग्राह्योपादानसंविन्ती चैतसो ग्राह्यलक्षणम् ॥५३१॥

^१ आलोको यदि न ग्राह्यो न जनयेदेव बुद्धिः ।

^२ आलोकेप्यग्राह्यत्वं जनकत्वेन दृष्टमेव । अभ्युपगम्याह । आलोकः सावयव इति स्यादप्यग्राह्यता न त्वमूर्त्तं ज्ञाने । ^३ ग्राहके रूपज्ञानादौ सति ।

^४ व्यवधानाभावात् स्वभावविशेषसंमुखीभावात् कारणान्तरसाकल्याच्च ।

^५ न बुद्धिमात्रं परबुद्धिसत्त्वात् । नोपादानमात्रमिन्द्रियत्वात् परमते । तस्माद् द्वयं ।

तत्साक्षाज्जनकत्वलक्षणं ग्राह्यत्वं बुद्धेरप्यस्तीति साप्युत्तरबुद्धिजनिका तथैव तद्ग्राह्यत्वे व्यवस्थिता रूपादिषु कारणत्वेपि देशाद्यविप्रकर्षश्चक्षुराद्युपयोगञ्चापेक्ष्य तद्ग्राह्यतेष्यते। चेतसस्तु देशादिविप्रकर्षाभावाच्चक्षुराद्युपयोगाभावाच्च ग्राहिणो ज्ञानस्योपादानमुपादानकारणता सम्बित्तिरनुभवात्मता ते ग्राह्यलक्षणं। स्वसम्बे^१दनस्वभावतायां सत्यामुपादानकारणतोत्तरबुद्धिग्राह्य-
तेत्यर्थः। (५३१)

(५) क. योगिनां ज्ञानम्

ननु सूक्ष्मव्यवहितासन्नरूपाद्यनुपादानञ्च ज्ञानञ्चेन्न ग्राह्यं तदा कथं यो^१-
गिनां तेषां ग्रहणमित्याह (१)

रूपादेश्चेतसश्चैवमविशुद्धधियं प्रति।

ग्राह्यलक्षणचिन्तयेमचिन्त्या योगिनां गतिः ॥५३२॥

रूपादेरसूक्ष्मस्याव्यवधानादिविशिष्टस्य बुद्धिकारणत्वं। चेतसश्चानुभवात्मत्वे सत्युपादानता ग्राह्यत्वमिति। एवमनेन प्रकारेण ग्राह्यलक्षणचिन्तये^२ प्रक्रान्ता अशुद्धधियं वासनोप^३प्लुतबुद्धिमदव्वाग्दर्शिनं जनं प्रति न तु विशिष्टबुद्धीन् योगिनः प्रति (१) यस्मा^४द्योगिनां सूक्ष्मव्यवहितपरचित्तादिगतिरचिन्त्या। भावसत्तामात्रं योगिज्ञानापेक्ष्यं ग्राह्यलक्षणमित्यर्थः। (५३२)

तत्र सूक्ष्मादिभावेन ग्राह्यमग्राह्यतां व्रजेत्।

रूपादि बुद्धेः किं जातं पश्चाद् यत् ग्राह्यं न विद्यते ॥५३३॥

तत्रैतादृशे ग्राह्यलक्षणद्वये स्थिते सति रूपं स्थूलमव्यवधानादिभावे सति ग्राह्यं सत्पश्चात् सूक्ष्मादिभावेनाग्राह्यतां व्रजेदिति युज्यत एवैतत्।^३ बुद्धेरकदा ग्राह्यायाः पश्चादग्रहणकाले किं सूक्ष्मत्वाद्य^४ग्राह्यताकारणं जातं यत् प्रागुपलम्भ-
काले न विद्यते। न हि स्वसन्तानवर्तिनश्चेतसो निरवयवस्य सर्वदा किञ्चि-

^१ यदि सौक्ष्म्यादेरग्राह्यं रूपादिरचित्तञ्चानुपादानभूतत्वात्तदा योगिनां तदु-
भयं न ग्राह्यं स्यात् (१) भवति च तद् व्यभिचारि लक्षणं।

^२ समाधिबलेनैकजन्मकुशलेनापि देवेष्वष्टगुणैश्वर्यादिः किं पुनश्चिरेण वीता-
वरणानां।

^३ रूपमग्राह्यं स्यादपि बुद्धेस्त्वेतत् सर्वं नास्तीति कथमग्राह्यता।

दुपलम्भकारणमस्ति । तादृशस्य यद्यनुपलम्भः कदाचिन्नोपलभ्येत । उपलभ्यते चेह कदाचित्सर्वदोषलम्भप्रसङ्गः ॥ (५३३)

सति स्वधीग्रहे तस्मात्सैवानन्तरहेतुता ।

चेतसो ग्राह्यता सैव ततो नार्थान्तरे गतिः ॥५३४॥

तस्माच्चित्तान्तरेण स्वधीग्रहे सति चेतसो यैवानन्तरहेतुता बुद्ध्यन्तरं प्रति सैव ग्राह्यता सा च नापैति तत् उत्तरोत्तरबुद्धेः पूर्वपूर्वबुद्धिग्रहणमेव व्यापार ५५२ इत्यर्थान्तरे न स्याद् ग^१तिः । (५३४)

ख. ग्राह्यताशक्तिहानादपि न जननशक्तिः

ननु भावा अनेकशक्तियो^२गादनेककार्यकारिण एकशक्तियोगादेककार्य-
कारिणः तत् ज्ञानस्य ग्राह्यताश^३क्तिरप्यन्या । अन्या च जनन^४शक्तिः । ततो
ग्राह्यताशक्तिहानादपि जननशक्तिर्भविष्यतीत्याह (१)

नानैकशक्त्यभावेऽपि भावो नानैककार्यकृत् ।

प्रकृत्यैवेति गदितं; नानैकस्मान्न चेद्भवेत् ॥५३५॥

नानैकशक्त्यभा^५वेऽपि भावव्यतिरिक्ताऽनेकासां शक्तीनामेकस्याश्च शक्तेर-
भावेऽपि भावः स्वहेतो^६नानैककार्यकारणस्वभावतयोत्पन्नो नानैककार्यकृत् प्रकृत्यैव
भवतीति गदि^७तं ।

ननु नानैकं कार्यमेकस्मात्कारणान्न भवेत्सिद्धा^८न्तविरोधादिति चेत् । (५३५)

(६) हेतुसामग्र्याः सर्वसम्भवः

न किञ्चिदेकमेकस्मात्सामग्र्याः सर्वसम्भवः ।

सत्यमेतन्न किञ्चित्कार्यमेकस्मात्कारणाज्जायते किन्तु सामग्र्या जन्मानेको-
पादानसहकारिभावसञ्चयात्मिकायाः सर्वस्यैकस्यानेकस्य च कार्यस्य सम्भवः ।
कथन्तर्ह्येकमनेकस्य^९ हेतुरुच्यत इत्याह (१)

एकं स्यादपि सामग्र्योरित्युक्तं तदनेककृत् ॥५३६॥

^१ न विषयान्तसञ्चार इत्युपसंहारः ।

^२ दर्शकवादी ।

^३ कर्मरूपा ।

^४ कर्तृरूपा ।

^५ भिन्ना शक्तिरयुक्ता ।

^६ प्राक् ।

^७ स्वयूथ्याः ।

^८ तथानेककृदेकोपि तद्भावपरिदीपन इत्यत्र ।

चक्षुरूपा लोकमनस्कारादिषु जायमानरूपक्षणेन्द्रियज्ञानकार्यद्वयापेक्षयाऽवान्तर-
भिन्नसामग्र्योरेकस्य रूपस्योपादानसहकारिभावेनोपयोगात् एकस्मादप्यनेकं कार्यं
जायत इति तत एकमनेककार्यकृदित्युच्यते (१) न त्वेकस्मादसहायादानेकं कार्यं
जायते इत्यभिप्रायात् । (५३६)

स्यादेतत् (१)

अर्थ पूर्वञ्च विज्ञानं गृहीयाद् यदि धोः परा ।

धीर्जायमाना पूर्वञ्च विज्ञानमर्थञ्च तत्कालसन्निपतितं यदि गृहीयात्
तदा विषयान्तरसञ्चारः सम्भवेत् । अत्राह (१)

अभिलापद्वयं नित्यं स्याद् दृष्टक्रममक्रमम् ॥५३७॥

पूर्वापरार्थभासित्वाच्चिन्तादावेकचेतसि ।

पूर्वगृहीतस्य वर्णस्य चिन्तादावादिशब्दात् प्रत्यक्षेप्येकस्मिन् चेतसि दृष्टः
क्रमो यस्य तत् दृष्टक्रममभिलापद्वयं वर्णद्वयं नित्यमक्रमं स्यात् युगपत्प्रतीयेतेत्यर्थः ।
(५३७) किं कारणमित्याह (१) पूर्वपरार्थभासित्वा^१त् चिन्ताविज्ञानेन हि
पूर्ववर्णग्राहकज्ञानं गृह्येत इति^२ तत्प्रतिभासी वर्णो गृह्येत । तत्का^३लोपनिपति-
तश्चान्यो वर्ण इति क्रमोपलभ्ययोर्युगपद् ग्रहणप्रसङ्गः ।

द्विद्विरेकं च भासेत भासनादात्मतद्विधोः ॥५३८॥

एकञ्च वर्णादिद्विद्विभसित । आ^३त्मतद्विधोभसिनात् । तद्दर्शने तत्
ज्ञानदर्शने तु तद्दृष्टमिति द्विधा दर्शनप्रसङ्गः^४ । (५३८)

(७) आत्मानुभूतं प्रत्यक्षम्

विषयान्तरसञ्चारे यद्यन्त्यन्नानुभूयते ।

परानुभूतवत्सर्वाननुभूतिः प्रसज्यते ॥५३९॥

अथ विषयज्ञाने वृत्ते तज्ज्ञाने चोत्पन्ने विषयदर्शनस्य निष्पन्नत्वात्

^१ प्रसङ्गसाधनमिदं यदि पूर्वपरिवर्तविकत्र भासेते इत्यर्थः ।

^२ अवर्णचिन्तने अग्राहिज्ञानग्राहकं यदुत्तरमिव वर्णग्राहकं तत्रेकारश्च पूर्वज्ञाना-
रूढाकारश्च भासत इत्यभिलापद्वयमेकचित्तं स्यात् । न चास्ति ।

^३ विषयरूपमात्मा, तदिति तदालम्बनं ज्ञानं तयोः । एकदा ह्यकारः
स्वग्राहिज्ञाने भाति पुनरिकारज्ञाने स्वज्ञानारूढः इत्येकवर्णचिन्तैव न स्यात् ।

^४ स्वयं सिद्धसाधनं परिहृत्याचार्यीयं समन्वयते परिहारं ।

JOURNAL
OF THE
BIHAR AND ORISSA
RESEARCH SOCIETY

VOL. XXV]

1939

[PARTS III-IV

Leading Article

THE EXTENT OF THE SENA KINGDOM

By ADRIŚ BANERJĪ

In the contributions that have been made from time to time, dealing with the various aspects of the Sena dynasty of Bengal, one small point seems to have escaped the attention of all,—the extent of the territory ruled over by these kings. The evidence furnished by the small number of their epigraphs point to the conclusion that there was steady expansion and consolidation by the various members of the dynasty before their hegemony came to an end, and they were compelled to live a precarious existence in east Bengal. The purpose of this contribution is, to discuss these details.

The Sena dynasty arose, it will be remembered, on the ruins of the old Pāla kingdom. It has been stated by many scholars, especially Bengali, that they

were indigenous and their native district was Rāḍhā. But the evidence furnished by Sena inscriptions leads to a contrary conclusion. The verse 8 of the Deopara Inscription of Vijayasena states that Sāmanta-sena exterminated the wicked despoilers of the Karṇāṭa's glory.¹ It is inconceivable, how a princeling of Rāḍhā, because Sāmantasena was nothing more than that, could successfully embroil himself in a struggle to maintain the fortunes of the distant Karṇāṭa, when he had no territorial possessions in Orissa. In another place the same inscription, Vīrasena is referred to as *Dākṣhiṇāṭya-kṣhaṇḍra*.² Another verse states that bards used to sing stories of his valour at Rāmeśvaram.³ In Barrackpore grant of Vijayasena, he is described as the head ornament of 'Brahma-kshattriyas.' "*Brahma-kshattriyāṇām-ajani kula-siro-dāmo*."⁴ And in the Madhainagar grant of Lakshmaṇasena we find a parallel verse where Sāmanta-sena is described as '*karṇṇāṭa-kshattriyāṇām-ajani-kula-siro-dāma*.'⁵ It has never been explained by the indigenous theorists of Sena Kings, how these epithets came to be used to glorify members of a dynasty, which had never any historical connexion with the Carnatic.

Another evidence pointing to the southern origin of the Senas is the *virudas* used by these kings, which is a typical south Indian practice.

¹ N. G. Majumdar—*Inscriptions of Kings of Bengal*, pt. III, p. 47.

² Majumdar—*op. cit.* p. 46, verse 4.

³ *Ibid.*, p. 46, verse 5.

⁴ *Ibid.*, p. 46, verses 3-5.

⁵ *Ibid.*, p. 110, verse 4.

Vijayasena	=Vrishabhaśaṅkara
Vallālasena	=Niḥśaṅkaśaṅkara
Lakshmaṇasena	=Sudana-śaṅkara
Keśavasena	=Asahya-śaṅkara.
Viśvarūpasena	=Vrishabhāṅka-śaṅkara.

It appears that this Sena family hailed from Karṇāṭa. Taking advantage of the chaotic condition that persisted in Bengal during the later days of the second Pāla empire, they must have arrived in the train of one of the various south Indian invaders⁶ and ensconced themselves in some part of Rāḍhā. This shows that they probably came through Midnapur area, unlike their supplanters, Ikhtyāruddin Muhammad ibn Bakhtyār Khālji, who *probably* came through north Bengal.

Whether Sāmantasena was an independent prince of great position is a moot point. We are not in a position to state categorically, whether he was able to occupy the whole of *Uttara* and *Dakṣiṇa* Rāḍhā. The Deoparā inscription merely states that Sāmantasena performed some religious rites on the banks of the Ganges.⁷ His son, Hemantasena's reign was not characterised by any remarkable achievements. All the records of their successors are silent about his reign. *Ballāla-Charitam*, a work written in the 16th Century makes a vain attempt in describing Sāmantasena as the ruler of all the country lying be-

⁶ For various theories consult, R. Chanda—*Gaudarājamālā*; R. D. Banerji—*Bāṅgālār Itihāsa* (2nd. ed.) Vol. I; H. C. Ray—*Dynastic History of Northern India*, Vol. I.

⁷ *Epigraphia Indica*, Vol. I, p. 308.

tween Vindhya and Setubandha, which is absurd.⁸

According to all accounts, Vijayasena seems to have been the first remarkable ruler of the dynasty. His exploits are to be found in some detail in his two inscriptions (one stone and another metal land-grant), and those of his successors. It appears that some time during the earlier part of his reign, Vijayasena had conquered Vaṅga or east Bengal from the Varmān kings, because his only land grant found at Barrackpur was issued from Vikramapura, which, as the present writer has pointed out elsewhere, was their capital⁹, though the actual conquest is not mentioned. The verses 20 to 23 are of great historical importance. They state that he defeated Nānya and Vīra, impetuously assailed the lord of Gauḍa, put down the lord of Kāmarūpa (*Kāmarūpa-bhūpa*), defeated the Kālīṅga (king?). Then he is credited with having imprisoned a number of princes, including Nānya, Rāghava, Vīra and Vardhana. These accomplished, he sent a naval expedition to the coast to conquer the western regions, which sailed up the whole course of the Ganges.¹⁰ In interpretation, some attention has to be paid to the phraseology of the *praśasti* in order to find out the underlying meaning. Thus verse twenty merely says that he impetuously assailed the lord of Gauḍa and defeated (*jigāya*) the Kāmarūpa and Kālīṅga Kings. It is evident that the *praśastikāra* carefully weighs every word. He does not deliberately use

⁸ H. P. Sastri—*Ballāla Charitam*, Bibliotheca Indica Series, Chapter XII, verse 50, p. 61.

⁹ *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, Vol. XIX, pp. 298-305, *Indian Culture*, Vol. II, pp.

¹⁰ Majumdar—*op. cit.* p. 48, verse 20-23.

the term conquered in describing the campaigns against these kings, without the least respect for facts, in which the older poets often indulged. He merely says 'assailed' or 'defeated,' that is, Vijayasena was not able to exterminate the Pāla *faineants*—they still continued to maintain a precarious existence, nor he was able to put an end to the empire of the Eastern Gaṅgas of Kalinga. The position is made more clear in the following verse, with regard to Nānya and Rāghava, where it is stated that he humbled the pride of Nānya and Rāghava, and no territorial possession is probably implied even though a serious defeat might have been inflicted. Professor Dr. H. C. Ray is inclined to include Nānya and Rāghava amongst imprisoned princes referred to in verse 21. I differ with them. No doubt the poet describes the prison house being resounded with the voices of the imprisoned princes but it does not categorically adduce any evidence of Nānya and Rāghava's imprisonment.¹¹

Nānya according to consensus of opinion is Nānyadeva of Tirhut (c. 1097-1150 A.D.), the founder of Karṇāṭaka dynasty of Mithilā. In an inscription of Jayapratāpa-Malla of Nepal, Nānyadeva is mentioned as the first member of the Karṇāṭaka dynasty.¹² Rāghava (c. 1156-70 A.D.) is generally taken to be the son and successor of Anantavarman-Choḍagaṅga. This identification rests on the date of Vijayasena himself which is still far from certain. Rāghava's

¹¹ H. C. Ray—*Dynastic History of Northern India*, Vol. I, Calcutta University Publications, p. 358.

¹² R. D. Banerji—*op. cit.* p. 318, Ray—*op. cit.* p. 358, *J.A.S.B.*, 1915, p. 411; *J.B.O.R.S.*, Vol. IX, p. 302; *I.A.*, Vol. IX, p. 188; Vol. XIII, p. 418.

date is also a moot point, it has been calculated from the known dates of his predecessor and his successor Rājarāja II.¹³

Vira has been identified with Viraguṇa of Koṭā-tavī, mentioned as a feudatory of Rāmapāla, in the *Rāmcharita* of Sandhyākaranandī.¹⁴ The identity of the Kāmarūpa king is again a matter of controversy. The late Mr. R. D. Banerji held that, he could not possibly be Rāyārideva-Trailokysimha, because he held different views about the date of Vijayasena, from that of Dr. H. C. Ray and late Mr. Girindranath Sarkar. A prince named Dorapavardhana is mentioned in *Rāmcharita* and this feudal lord has been taken to be identical with Vardhana of Deopara inscription.¹⁵

Vijayasena was succeeded by his only son Vallālasena—famous in the traditional stories of Bengal as a great social reformer. Very little information about the historical nature of his reign is available. Verse 12 of his only land grant so far discovered relates that ‘the sons of the enemies of this king, were being reared up in Savara homes,’ which probably indicate that he came into conflict with the Orissan kings; because Savaras even now inhabit the jungle tract of Orissa known to us as the *garhjāt*, and known in the middle ages as Koṭṭa-deśa or Koṭā-tavī. In order to appreciate properly the extent of the Sena kingdom, it is necessary to go through the six epigraphs of Laksh-

¹³ V. A. Smith—*Early History of India*, (3rd. ed.) p. 409, R. D. Banerji—*History of Orissa*, Vol. I, p. 254.

¹⁴ *I.A.*, 1920, pp. 174-75.

¹⁵ *E.I.*, Vol. V, pp. 181-88; *I.A.*, 1920, pp. 174-75.

maṇasena and two of his sons. Thus verse 11 of Madhainagar grant of Lakshmaṇasena tells us that he seized the kingdom of Gauḍa.¹⁶ We have already noted that in Deopara *praśasti* there is mention of Vijayasena having attacked the Gauḍa king with indecisive results, evidence furnished by the Madhainagar grant is the best proof in support of that theory. In it Lakshmaṇasena is described as *Gauḍeśvara* (line 32), an adjective which Umāpatidhara, composer of Deopara Inscription could not use against Vijayasena by his strict regard for facts. This indicates that Vijayasena could not exterminate the dying Pāla house and that part of Bengal known in ancient times as Gauḍa, must have remained outside Vijayasena's realm. This king is credited with having crippled (*vikalīkṛita*) the king of Kalinga (lines 31-2). But his greatest achievement lies in his successful campaign against the Gahadvālas of Kanauj, who are referred to as Kings of Kāśī. The same exploit is also referred to in the Edilpur plates of Keśavasena and Madanapādā plates of Viśvarūpasena, no doubt indicating the importance of the event according to the Sena historians. A conflict between the Senas and the Gahadvālas had become inevitable by the encroachment of the Kanauj monarchs over Magadha, as is evident from certain land grants of theirs. The Maner Plates of Govindachandra of V.S. 1183 record the grant of the villages of Gunāve and Padalī to a brāhmaṇa.¹⁷ While the Lar plates of V.S. 1202

¹⁶ Majumdar—*op. cit.* p. 111.

¹⁷ *J.A.S.B.*, Vol. XVIII, (N.S.), pp. 81-84.

proves that his empire extended upto Munghyr.¹⁸ The Shaheth-Maheth plates not only confirm our supposition that Magadha was included within Gahadvāla dominions, but have also enabled the scholars to correctly identify the city of Śrāvastī. In the Edilpur plates and Madanapādā plates Lakshmaṇasena, is credited with having planted pillars of victory at Benares and Prayāga. The Madhainagar grant also states that '*Yenāsan Kāśīrājāḥ samarā bhūvi jītvā*'. These show that some decisive results must have been obtained in the campaign against the Gāhadvālas. With Viśvarūpasena and Keśavasena our knowledge of the Sena dynasty comes to an end, therefore it is necessary to sum up our conclusions.

CONCLUSION

The Sena dynasty came from the Carnatic, and established themselves in southern Bengal taking advantage of the decay of the Pāla power. Either in the reign of Hemantasena but most probably in the reign of Vijayasena, the Sena kings made their first conquest by annexing Vaṅga. It was this monarch who consolidated their position in Bengal by exterminating the loyal adherents of the older ruling house, but could not conquer Gauḍa. His efforts against the neighbouring kingdoms of Assam, Tirhut and Orissa were not very successful. Because even after his alleged resounding victories, we find the dynasties of Choḍa-Gaṅga and others safely enjoying their territories, suffering not the least

¹⁸ *E.I.*, Vol. VII, pp. 98ff.

except by the loss of some border districts. So in Vijayasena's time, the Sena kingdom consisted of Rāḍhā, Varendrī, Vaṅga and parts of Puṇḍra. The area around Gauḍa that is north Bengal was probably held by the Pālas. Lakshmaṇasena in his youth made some expeditions against Kāmarūpa, Kālīṅga etc., but his permanent successes were obtained in Magadha and Gauḍa. In Lakshmaṇasena's time Sena kingdom comprised the whole of Bengal, Bihar and parts of present United Provinces. It is significant that his sons use the grand titles of: *aśvapati-gajapati-narapati-rājatrayaādhipati* etc., which were not used by any of their predecessors, and what is more it is in their records that the ominous term *Gārga-yavaṇānvaya*, which is interpreted as implying the Turks, occurs. Was there another Lakshmaṇasena who is identical with Rai Lakhmania of Minhaj-i-Siraj, the unworthy descendants of heroic kings?

Miscellaneous Article

SOME UNPUBLISHED LETTERS RELATING TO ANGLO-NEPALESE RELATIONS IN THE BEGINNING OF THE 19th CENTURY*

By KALIKINKAR DATTA

Mr. Douglas on his part duly informed the Governor-General of the arrival of these deputies at Patna and was instructed by the latter to afford them "every practicable accommodation and assistance which can contribute to their satisfaction during their residence at that city" and to inform them that His Excellency considered "their mission to be a proof of the sincere desire of the Government of Nepaul (Nepal) to cultivate and improve the connection between the British Government and the State of Nepaul, and of its solicitude to give full effect to the provisions of the Treaty lately concluded between the two states."¹ He regretted his inability to see them, due to their late arrival at Patna, but instructed Mr. Douglas to inform them of his intention to visit the upper provinces of Hindustan before the beginning of the next rainy season and to arrive at Patna before the period of their stay at that city expired. He further asked him to invest each of the deputies with *kbelat*, suited to their respective ranks, according to

*Continued from J.B.O.R.S., Vol. XXV. Pt. II, p. 124.

¹ Document No. 'D' in Appendix.

the advice of Maulavi Abdul Qader Khan, and authorised him to spend Rs.1200 per mensem for their entertainment at Patna.¹ The deputies, and their attendants, were not to be subjected to the jurisdiction of the Court at Patna. But, in case of any dispute between them and the subjects of the Company, the Magistrate of Patna was required to investigate into it, and if the conduct of the former deserved "exemplary punishment," he was to report the affairs of the case to the Governor-General who would direct the adoption of such measures as might appear proper to His Excellency.² Mr. Douglas made necessary arrangements for suitable accommodation and comfort of the deputies, and presented *sanads* to their vakeels. His measures were fully approved of by the Governor-General.³

The deputies wanted to leave Patna before the expiry of the period, fixed for their stay there. On referring this point to the Governor General, Mr. Douglas was informed in reply on the 22nd June, 1802, that His Excellency was not "aware of any motive sufficiently urgent to render necessary the detention of the Deputies at Patna against their will."⁴ The Governor General was of opinion that the English must rely "upon the goodwill of the administration of Nepaul for the faithful performance of their engagements on the part of the Nepalese Government" and that "any compulsory measures would

¹ Ibid.

² Ibid.

³ Vide documents Nos. 'F' & 'G' in Appendix.

⁴ Vide document No. 'H' in Appendix.

tend to excite disgust and would impede rather than promote the object of such measures.”¹ He desired that the deputies should be induced, by conciliatory means, to stay at Patna, and that if they expressed any desire to visit Calcutta they should not be prevented from going there.² On the 12th May, 1803, Mr. N. B. Edmonstone, Secretary to the Government, informed Mr. Douglas that the deputies from Nepal were “at liberty to return immediately to that country.”³

But the alliance of the English with the Nepal Government was soon dissolved, and Captain Knox was recalled from Katmandu. The undefined frontiers and rival claims of the Gurkhas and the English made a serious conflict between the two inevitable. It came, as is well known, in the time of Lord Hastings.

APPENDIX

A. “I have the honour to inform you, that three young persons (whose names and families are subjoined for your information), the sons of people of first consequence in Nepaul, are now on their way to Patna under the immediate care of Maulvi Abdul Kadir Khaun, and are charged with letters and presents for His Excellency the most Noble the Governor General from the Rajah of Nepaul.

In the event of His Lordship having passed Patna before their arrival, I hope there is no irregularity in my requesting of you to receive the letters and presents from their hands to forward the former to

¹ Ibid.

² Ibid.

³ Vide document No. ‘L’ in Appendix.

the Persian Secretary to Government and to apply through his channel for the command of His Excellency respecting the disposal of the latter.

I have directed the Maulavi to introduce these young Gentlemen to you and have assured them, that, during their stay at Patna, which will probably be extended to the commencement of the ensuing cold season, they may rely on every attention and courtesy in your power to bestow.

I have directed Lt. Barker with a detachment from my escort to accompany them to Patna, and upon his departure from that city, to have 1 Havildar and 14 sepoys to attend Mr. Charles Lloyd, appointed Secretary of Legation to Nepal. May I request you to receive the report of the Havildar, and upon Mr. Lloyd's arrival at Patna, to direct him to put himself under the orders of that Gentleman." (Letter from W. V. Knox, Resident at the Court of Nepal, camp near Nurkutteea, March 26th, 1802, to H. Douglas, Judge and Magistrate of the city of Patna).

B. Extract from a letter from the Resident at the Court of Nepal to the Secretary to Government in the Secret, Political and Foreign Departments, dated 26th March, 1802:—

"I have the honour to acquaint you, for the information of His Excellency the most noble the Governor-General, that the three young persons mentioned in my dispatch No. 8, were in the evening of the 24th instant brought to my tents, with a solicitous message from Bum Sah, and Daumdhur Pande, requesting that I would consider them as my own children, and ease their paternal anxiety by sending

with them, to Patna, some person upon whose care and discretion I could thoroughly rely.

2nd. Knowing that my wishes on this point would be completely gratified by my sending Molovee Abdul Kader Khaun, I directed him to take charge of the young chieftains, to proceed with them to Patna, and to remain with them for 10 or 15 days in order to give them such instructions as may be useful to inexperienced youths, little acquainted with the language, and strangers to the manners of the people of Hindostan.

3rd. Letters and presents from the Maharajah to the Governor-General are entrusted to their care but as His Excellency may have passed Patna before their arrival, I have directed the Molovee in that event to introduce them to Mr. Douglas and have requested that Gentleman to receive and forward the letters to the Persian Secretary to Government.

4th. Although these young men are not dispatched in the avowed character of hostages; yet, such they are in reality; and as they are to remain at Patna until the commencement of the ensuing cold season, full time will be afforded me to ascertain my footing in Nepal. The first in rank is Luchmere Sah, a son of Bum Sah, and consequently a relation of the Maharajah. The next is Kur Bur Singh Pande, a son of Daumdhur Pande, who is the head of the most powerful family in Nepaul. The third is Kishur Jung Sing, a son of Inder Bur of the family of Bishunath, which, though somewhat inferior in real strength to the former, has the advantage, at present being more in the favour of the Governing Ranee.

5th. As representatives of all that have rank and influence in Nepaul, I beg leave to recommend that these young chieftains be treated with every mark of attention and kindness. Entrusted by their parents to our care and protection at a very tender age, they will, no doubt, feel much uneasiness at being far separated from their families, inconvenience from being strangers to the manners and language of Hindostan, and oppression from a climate so different from their own. To balance these causes for discontent, exclusive of Khelauts to which I imagine they are entitled by established custom, I request permission to suggest the propriety of their being regarded as guests, and maintained during their stay at Patna at the expense of Government. An allowance of Rs.550 per month to Luchmere Sah, and 400 to each of the other two, would be fully sufficient, and satisfy their families that their comfort and convenience were objects highly interesting to the Governor-General."

C. "Agreeable to the instructions I received from Captain Knox, Resident at the Court of Nepaul, I have the pleasure to send one Havildar and twelve sepoy to you, from whom they are to receive their further orders.

Moulvy Abdul Kadir Kawn reported to me yesterday his having presented to you the three young persons brought under my charge from the borders of Nepaul to this place." (Letter from W. Barker, Lieut. 16 Regt. to H. Douglas, dated Bankypore, 4th April, 1802).

D. "I am directed by His Excellency the most noble the Governor-General to acknowledge the re-

ceipt of your letter dated the 3rd instant, together with the letters from the Members of the Deputation from Nepaul recently arrived at Patna, and from the Rajah and his Ministers, to His Excellency's address, stated to be enclosed in your dispatch.

2. I am commanded by His Excellency to state to you that, considerations of a political nature render it highly expedient to manifest on the part of the British Government the utmost degree of attention and civility towards the Deputies lately arrived at Patna, and to afford them every practicable accommodation and assistance which can contribute to their comfort and satisfaction during their residence at that city.

3. If you will take an early opportunity of expressing to the Deputies the satisfaction which His Excellency has derived from their arrival you will state to them that His Excellency considers their mission to be a proof of the sincere desire of the Government of Nepaul to cultivate and improve the connection which has been so happily formed between the British Government and the State of Nepaul, and of its solicitude to give full effect to the Provisions of the Treaty lately concluded between the two states. You will express to them His Excellency's regret that the lateness of their arrival at Patna should have precluded His Excellency from the pleasure of receiving them in person, assuring them, however, that His Excellency is desirous of manifesting towards them every degree of attention and respect and of affording them every accommodation and assistance which will contribute to their comfort and satisfaction during their conti-

nuance within the Company's territories. You will inform them that it is His Excellency's intention to visit the upper provinces at the commencement of the ensuing rainy season, and that as His Excellency expects to arrive at Patna before the expiration of the period allotted for their continuance at that station, His Excellency hopes to have an opportunity of manifesting in person the sentiments of friendship and regard which he entertains towards them the most convincing proofs of his disposition to cultivate the alliance so happily formed between the British Government and the State of Nepal.

4. His Excellency further desires that you will invest each of the three deputies in the name of the Governor-General with Khelauts adapted to their respective ranks. You will be guided by the suggestions of Moulvy Abdul Kauder in devising the Khelauts to be assigned to each of the deputies, and you will desire them to consider this investiture as a mark of His Excellency's favour and protection.

5. His Excellency further desires that the deputies may be accommodated with a suitable place of residence at the public charge.

6. His Excellency is also pleased to authorise you to defray the expense of their entertainment at Patna, to an extent not exceeding the sum of 1200 Rupees per mensem.

7. You will be pleased to report to me, as speedily as may be practicable, for the information of the Governor-General, the amount of the monthly expenses which will be required for the purposes above mentioned. The Collector of Behar will be

directed to pay to you monthly the amount of the charges, which His Excellency, on the receipt of your report, may think proper to authorise for the accommodation and entertainment of the Deputies.

8. It will be advisable that you should appoint a discreet and intelligent person to attend the Deputies for the express purpose of supplying their occasional wants, and of protecting them from the inconveniences and embarrassments to which their youth and inexperience may eventually expose them.

9. As His Excellency reposes the fullest confidence in the discretion and judgment of Molavy Abdool Kauder, His Excellency desires that you will be guided by the advice of the Molavy with respect to the outward forms of civility and attention which may be proper for you to observe towards them with reference to their birth and station, and to the political consideration which render it an object of importance to conciliate the goodwill and to promote the satisfaction of the Deputies.

10. His Excellency does not think proper to subject the deputies and their attendants to the Jurisdiction of the Court. His Excellency, however, directs that in the event of any disputes accruing between those persons and the subjects of the Company, you will enter into an investigation of the case and when the conduct of the former shall appear to merit exemplary punishment, you will report the circumstances of the case to the Governor-General, who will direct such measures to be adopted, on the occasion, as may appear to His Excellency to be proper.

11. You will be pleased to inform the Depu-

ties that His Excellency was much gratified by the receipt of their letters, and of those which they have sent to His Excellency's address from the Rajah of Nepaul and his Ministers; and that answers to these will be communicated as soon as they can be prepared.

12. You will transmit the presents, which have been delivered to you by the deputies for the Governor-General, to the Presidency, by any opportunity which may offer. The presents which you received from the Deputies on your own account are too insignificant to require any directions with regard to the disposal of them." (Letter from N. B. Edmonstone, Persian Secretary to Government, dated Fort William, 20th April, 1802, to H. Douglas).

E. "I am directed by His Excellency the most noble the Governor-General to transmit to you the accompanying letters addressed to the Rajah of Nepaul, Beem Sah, Damoodar Pande, Lutchbeer Sah, Kur Beer Pande, Kuther Jung Sing and Gujraj Misser, in reply to their letters enclosed in your favour of the 3rd ultimo and which His Excellency desire that you will deliver to the Deputies lately arrived from Nepaul." (Letter from same to same, dated Fort William, 8th May, 1802, to H. Douglas).

F. "I am directed by His Excellency the most noble the Governor-General in Council to acknowledge the receipt of your letter under date the 2nd instant and to inform you that His Excellency in Council entirely approves the arrangements which you have made for the entertainment of the Deputies lately arrived from Nepaul." (Letter from same to same, dated the 20th May, 1802).

G. "I am directed by His Excellency the Most Noble the G. G. in Council to acknowledge the receipt of your letters of the 20th and 23rd ultimo and to inform you that His Excellency approves of your having presented shawls to the vakeels who accompanied the Nepaul Deputies and also of your conduct on the occasion of the dispute between the followers of Kur Beer Pande and some of the Police Peons. You are to carry all expenses incurred on account of the Deputies to the Head of Durbar charges." (Letter from same to same, dated 10th June, 1802).

H. "I am directed by His Excellency the most noble the Governor-General to acknowledge the receipt of your letter under date the 4th instant and together with the Nazzars from the Nepaul Deputies enclosed therein.

2nd. In reply to the reference contained in the 2nd Paragraph of your letter, I am directed to state to you that His Excellency is not aware of any motive sufficiently urgent to render necessary the detention of the Deputies at Patna against their will. Although they were sent to Patna in the capacity of Hostages, their mission is to be considered rather as an indication of a sincere disposition on the part of the administration of Nepaul to give full effect to the Provisions of the Treaty lately concluded with that state, than as a security for the due performance of its conditions on the part of the Nepalese Government. The Engagements which we have contracted with that Government are not of a nature to be secured by Hostages. We must rely upon the goodwill of the

administration of Nepaul for the faithful performance of their engagements on the part of the Nepalese Government. Any compulsory measures would tend to excite disgust and to aggravate jealousy and would impede rather than promote the object of such measures.

3rd. It is His Excellency's desire that the deputies should have every inducement, which can arise from kind and conciliatory treatment, to remain at Patna during the period originally prescribed for their residence within the Company's Provinces, but for the reasons above stated His Excellency does not think it expedient to oppose their earlier departure by coercive measures.

4th. If therefore the Deputies should express any anxiety to depart before the expiration of the intended period of their residence at Patna, His Excellency desires that you should intimate to them the necessity of a reference upon that subject to His Excellency, but encouraging them to expect His Excellency's ready compliance with their wishes, and accompanying your communication with suitable expressions of regret on the part of the Governor-General.

5th. If the Deputies should attempt to leave Patna without the declared permission of Government, or without a previous application for leave to depart, you will endeavour to convince them of the propriety of waiting the result of a reference to His Excellency, but you will not adopt any measures to oppose their departure.

6th. As it is His Excellency's wish, however, that the deputies should continue within the Com-

pany's provinces until the expiration of the rainy season, it will be advisable to dissuade them from an earlier departure.

If the Deputies should manifest an inclination to visit Calcutta, His Excellency will have no objection to their coming. Under the circumstances of their supposed anxiety to return to Nepaul and of their probable knowledge of the character in which they have been sent to Patna, they might interpret a direct proposition to them to proceed to the Presidency into a scheme for their detention. It may not therefore be advisable to give them a direct invitation to proceed thither, but it may be intimated to them that His Excellency being prevented by the urgency of public affairs from leaving the Presidency according to his original intention, if they should be desirous of paying their respects to His Excellency, there is no doubt that His Excellency would readily comply with their application for permission to visit him at Calcutta." (Letter from same to same, dated Fort William, 22nd June, 1802).

1. "I am directed by His Excellency the most noble the Governor-General in Council to inform you that His Excellency has thought proper to direct Mr. C. Lloyd (who has been appointed to be assistant to the Resident at Nepaul) to proceed to Patna for the express purpose of attending to Deputies, during their residence within the Company's provinces and of accompanying them on their return to Nepaul.

2. In adopting this measure it is His Excellency's object, both to mark his consideration for the Deputies and to facilitate the means of promoting their

accommodation. It is not however His Excellency's intention that the mission of Mr. Lloyd should supersede your exercise of the authority and your discharge of the duties assigned to you by His Excellency's former instructions. You will, therefore, consider those instructions to be still in force notwithstanding the mission of Mr. Lloyd whose immediate duty it will be to promote the object of them by his personal attendance on the Deputies and by being the immediate agent of those civilities and attention which His Excellency is desirous of manifesting towards the deputies under the guidance of your advice and direction.

3. On Mr. Lloyd's arrival at Patna you will be pleased to introduce him to the Deputies. You will also be pleased to communicate to him the instructions which you have received, and assist him with your counsel for the regulation of his conduct towards the Deputies in conformity with the principles stated in those instructions." (Letter from same to same, dated 24th June, 1802).

J. "I am directed by His Excellency the most noble the Governor-General to transmit to you the enclosed letters from His Excellency addressed to Luch Beer Sah and Kuther Jung Sing the Deputies from Nepaul remaining at Patna.

I take the opportunity to acknowledge the receipt of your letter of the 26th ultimo notifying the departure of the other Deputy Kur Beer Pande, which has been communicated to His Excellency the most noble the Governor-General." (Letter from same to same, dated 10th July, 1802).

To

LUCH BEER SAH

WRITTEN 9 JULY, 1802.

Being desirous of manifesting every degree of attention towards you, and of providing, by every means within my power, for your accommodation during your residence within the Company's territories, I have directed Mr. Lloyd, who has been appointed to the situation of Secretary of Captain Knox the Resident at the Court of Nepaul, to proceed to Patna for the express purpose of attending you during your continuance at Patna, and of accompanying you on your return to Nepaul. It will be the duty of that Gentleman to assist Mr. Douglas in discharging the offices of hospitality towards you.

You will consider this arrangement to be a proof of my desire to manifest the respect which I entertain for the Maharajah and for you, and of my solicitude to cultivate and improve the friendship which has so happily been established between the two states."

K. "I have the honour to acknowledge the receipt of your letter of the 13th ultimo, together with the Presents from the Rajah of Nepaul mentioned therein." (From N. B. Edmonstone to H. Douglas, dated 12th August, 1802).

L. "I am directed by His Excellency the most noble the Governor-General in Council to acknowledge the receipt of your letter under date 5 May and to inform you that the Deputies from Nepaul are at liberty to return immediately to that country." (Letter from same to same, dated 12th May, 1803).

Reviews of Books

MARWAD KA ITIHAS. Part I. By Pandit Bisheshwar Nath Reu. Published by the Archaeological Department of Jodhpur, 1938. 10×7, pp. i-xi, 1-405, with 36 plates reproducing the genealogical lists of the Rulers of Marwar and a few historical sites.

In 1929, His Highness the Maharaja of Jodhpur paid the following tribute to the Member controlling the Archaeological Department of Jodhpur—"I must too mention the despatch with which Mr. Drake Brockman has been able to push through the compilation of the long awaited History of Marwar, a task which the Historical Department through its life of three generations showed no signs of accomplishing." In 1933 was published the History of Rashtrakutas (Rathodas) with its Hindi version in 1934. It brought the story up to the advent of Rao Sīhājī in Marwar, following an account of the Rāṣṭrakūṭas in Gujerat and Kanauj. The present history continues the narrative from Rao Sīhājī in Marwar to the present day—about 800 years of Rajput achievements and Rajput strivings, forming an illuminating background of the history of India.

The chronicles of Marwar are always a difficult theme. They stir a chord in every Indian heart reflecting romance in history. Great courage and even greater discipline are necessary to subject the glories

of Marwar to a dispassionate and scientific appraisal. Mr. Reu has discharged his duties well. He has combined careful research with sober judgment and has produced an eminently readable book. Hindi literature will be richer for it and the much needed study of local history will receive an assuring impetus.

A. B-S.

INDIA AS DESCRIBED BY EARLY GREEK WRITERS. By Baij Nath Puri. Published by the Indian Press, Limited, Allahabad. 1939. 7×4½, pp. 1-155, i-x.

Mr. Puri has made available in an easily accessible form the accounts left by the Greek writers. His notes in the light of recent researches are interesting and helpful.

A. B-S.

Notes of the Quarter

Proceedings of the meeting of the Council of the Bihar and Orissa Research Society held on July 30, 1939.

Present

The Hon'ble Mr. Justice S. Fazl Ali (*in the chair*).

The Hon'ble Mr. Justice S. P. Varma.

Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., D.Phil.

Mr. J. L. Hill, M.A. (Oxon).

Mr. Sham Bahadur.

1. Confirmed the proceedings of the meeting of the Council held on January 2, 1939.

2. Passed the monthly accounts for December, 1938 and January to June, 1939.

b. Passed the Annual Statement of Accounts for the year 1938-39.

c. Passed the Revised Budget for 1939-40 and the Budget Estimate for 1940-41.

Resolved further that the Mithila Pandit be asked to stop further work of cataloguing Mithila Manuscripts from August 1, 1939 in view of the grant on this account being under consideration of Government.

3. Passed payments of the following bills:—

a. Library Account—		Rs. a. p.		
1.	Messrs. Godrej & Boyce Co's Bill No. 11022 dated 18-1-39 cost of Steel almirahs	713	0	0
2.	Messrs. Meherchand Lachman Das Bill dated 7-2-39	41	6	0
3.	Oriental Book Co's Bill No. 6/170 dated 13-2-39	123	6	0
4.	Messrs. J. N. P. Agarwala & Co's Bill No. 968/38L dated 20-2-39..	76	2	9
5.	Mr. N. C. Seth's Bill dated 16-2-39	68	8	0
6.	Messrs. Meherchand Lachman Das Bill dated 20-2-39	28	2	0
7.	Mr. Arthur Probsthain's Bill ..	35	4	9
8.	Messrs. Luzac and Co's Bill ..	15	7	9
9.	Messrs. Meherchand Lachman Das Bill dated 1-4-39 and balance of Bill No. 2463	10	10	0
10.	Encyclopaedia Britannica for the year 1939	26	4	9
11.	Card Box for Library	14	0	0
12.	Messrs. J. N. P. Agarwala & Co's Bill 910/381 dated 26-1-39 ..	4	9	9
13.	Messrs. J. N. P. Agarwala & Co's Bill 1991/M dated 12-3-39 ..	40	2	6
14.	Oriental Book Depot's Bill No. 6/29 dated 13-4-39	48	2	0
15.	Mr. Arthur Probsthain's Bill ..	36	2	4
16.	Mr. M. O. Kokil's Bill dated 15-5-39	8	0	0
17.	Messrs. J. N. P. Agarwala & Co's Bill No. 1161/H dated 10-6-39	29	9	6

	Rs.	a.	p.
<i>b.</i> Lama Dharmavardhan for cataloguing Tibetan Books ..	50	0	0
Lama Dharmavardhan for cataloguing Tibetan Books ..	120	0	0
<i>c.</i> Price of Mithila Manuscripts purchased	271	8	0
<i>d.</i> Patna Cycle Co's Bill No. 10/39 dated 25-1-39 price of a new cycle purchased for the office ..	38	5	0
<i>e.</i> Travelling allowance to Rao Bahadur K. N. Dikshit to address the annual meeting	111	0	0
<i>f.</i> Printing Charges of Journal:—			
1. Allahabad Law Journal Press Bill No. 206 dated 10-6-39 printing charges of Journal March issue, 1939	343	7	0
2. Allahabad Law Journal Press Bill No. 53 dated 24-2-39 printing charges December issue, 1938 ..	388	3	3
<i>g.</i> Patna Law Press Bill No. 8/38 dated 31-3-39	67	8	0
<i>h.</i> Tibetan Expedition:—			
1. Abhaya Singh Pareira	100	0	0
2. Messrs. Dharmaman Purnaman Calcutta	1,937	5	3
3. Rev. R. Sankrityayana	618	1	3
4. Messrs. Kodak Limited Bill No. C/P 133 dated 21-6-39 for enlargement and mounting ..	540	14	0

4. Elected the following gentlemen as ordinary members of the Society:—

Sir Saiyid Sultan Ahmad, Kt., D.L., Barrister-at-Law, Patna.

Mr. Bepin Bihari Varma, Advocate, High Court, Patna.

Mr. Devasahaya Priveda, Research Scholar, Patna College.

Mr. M. M. Nagar, Curzon Museum, Muttra.

Dharmaendra Brahmachari Sastri Esq., M.A., Patna College.

Babu Mahabir Prasad Singh, B.A., Compiler and Editor, Bihar Cyclopaedia.

Virasena Mehta Vidyalankara, Sadakat Asram.

Upendra Maharatji, Pustak Bhandar, Patna.

Resolved further that the following members be elected as additional members of the Council:—

Dr. Harichand Sastri, D.Litt., Principal, Patna College.

Prof. Y. J. Taraporewala, Patna College.

5. Resolved that the following Journals be put on the exchange list of the Society from 1939:—

Jainasiddhanta Bhaskara, Arrah.

Journal of the Assam Research Society.

Journal of the Bombay Historical Society.

Journal of the Indian Anthropological Institute, Calcutta.

New Asia, Calcutta.

6. Considered the renewal of Telephone connection.

Resolved that the Telephone connection be discontinued.

7. Read the letter dated 17-6-39 from the Honorary Secretary, Bhandarkar Research Institute, Poona.

Resolved that he be informed that the Society has no objection if the scholars come and study the Tibetan Manuscripts in the Library.

8. Read Dr. Johnston's letter dated July 3, 1939. Resolved that prints may be sent to him as requested.

9. Read Mr. Devasahaya Triveda's application to deliver lectures under the auspices of the Society.

Resolved that the Society is unable to arrange for the lectures.

10. Resolved that Mr. Fany Mookerji may be asked to submit a detailed account of his dues and the amount which he has already received from the Rev. Rahula Sankrityayana.

11. Resolved that the names of the following members be struck off the register of the Society.

By Resignation:—

Mr. V. S. Agarwala, Muttra.

Prof. A. S. Altekar, Benares.

Dr. Narendranath Law, Calcutta.

Mr. J. Ph. Vogel, Leiden.

Mr. Wali Ahmad, Lucknow.

Mr. G. E. Fawcus, Ranchi.

Mr. D. N. Sen, Patna.

P. Anujam Achan, Cochin.

By Death:—

Rai Bahadur Harendranarain Mahasaya, Lakshana-nath.

Lt. Colonel M. L. Bhargava, Jhansi.
Raja Rajendra Lal Singh, Bariha of Barsambar.

S. BAHADUR

Honorary General Secretary

1-8-1939.

ANNUAL STATEMENT OF ACCOUNTS FOR 1938-39

INCOME

Heads	Actuals			Revised Budget		
	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
Library	1,000	0	0	1,000	0	0
Establishment	1,000	0	0	1,000	0	0
Mithila Pandit	1,533	0	0	1,533	0	0
Journal	1,600	0	0	1,600	0	0
Postage recovered	16	3	0	..		
Subscription	1,360	0	0	..		
Sale proceeds of Journal ..	199	8	6	150	0	0
Miscellaneous	13	8	0	..		
Sale of Mithila Mss. Cat. ..	20	8	0	..		
Sale of Buchanan's Reports	16	8	0	..		
Tibetan Expedition	4,000	0	0	..		

OPENING BALANCE:—

Tibetan Expedition	5,954	6	0	..
Tibetan Tanjur	1,000	0	0	..
*General Balance	3,183	3	2	..
GRAND TOTAL ..	20,896	12	8	..

*This includes General Balance, Huthwa Fund, Darbhanga Fund and Mayurbhanj Fund Balances.

S. BAHADUR

July 30, 1939

ANNUAL STATEMENT OF ACCOUNTS 1938-39

EXPENDITURE

Heads	Actuals			Revised Budget		
	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
Library	1,681	0	9	1,890	3	0
Establishment	1,280	4	0	1,280	4	0
Mithila Pandit	1,858	1	9	1,608	0	0
Purchase of Mss.			469	0	0
Printing charges of Journal	3,521	14	0	3,740	0	0
Telephone	202	0	0	212	0	0
Postage	269	15	9	447	0	0
Stationery	63	3	0	90	0	0
Electrical Charges	108	4	0	100	0	0
Miscellaneous	181	10	3	400	0	0
Darbhangra Fund	251	8	6	1,477	12	0
Mayurbhanj Fund	170	0	0	200	0	0
Tibetan Expedition	6,597	10	0	5,954	6	0
CLOSING BALANCE	4,711	4	8	..		
GRAND TOTAL	20,896	12	8	..		

S. BAHADUR

July 30, 1939

ज्ञानान्तरं विषयान्तरग्राहकमिति स्याद्विषया^१न्तरसञ्चार इत्यभिमतं यद्यन्त्यं ज्ञानं ज्ञानानुभवितृ नानुभूयते तदा सर्व्वस्यार्थस्य तत् ज्ञानस्य चाननुभूतिः प्रसज्यते परानुभूतवत् । पुरुषान्तरानुभूतार्थतज्ज्ञानयोरिव (५३९) ।

ननु आत्मनाऽनुभूतमर्थं तत् ज्ञानं प्रत्यक्षं न परैरनुभूतमिति यद्युच्यते ।

आत्मानुभूतं प्रत्यक्षं नानुभूतं परैः यदि ।

आत्मानुभूतिः सा सिद्धा कुतो येनैवमुच्यते ॥५४०॥

नन्वन्त्यज्ञानाननुभवेऽर्थज्ञानस्याननुभवात् । तदनुभवाभावे चार्थानुभवासिद्धे-
रात्मानुभूतिः सा कुतः सिद्धा । येनैव^२मुच्यते । आत्मानुभूतं प्रत्यक्षं^३ न परानु- ५५b
भूतमिति । (५४०)

ननु चक्षुरादावनर्थभूते चक्षुरादिना रूपाद्यनुभूतमिति यथा तथा ज्ञाना-
ननुभवेऽप्यर्थो ज्ञात इति भविष्यतीत्याह (१)

व्यक्तिहेत्वप्रसिद्धिः स्यात् न व्यक्तेर्व्यक्तमिच्छतः ।

व्यक्तयसिद्धावपि व्यक्तं यदि व्यक्तमिदं जगत् ॥५४१॥

अर्थव्यक्तिहेतोश्चक्षुरादेरर्थदर्शनेऽप्यप्रसिद्धिरव्यक्तिः स्यात्^३ यतो न कारण-
दर्शनपूर्व्वकं कार्यदर्शनं । न तु व्यक्तेरूपलब्धेर्व्यक्तमर्थमिच्छतो व्यक्त्यसिद्धि-
र्युक्ता । यदि पुनर्व्यक्तेरसिद्धावपि व्यक्तं वस्तूच्यते तदा सर्व्वमिदं जगद्
व्यक्तं^४ स्यात् । अव्यक्तव्यक्तिकत्वेन विशेषाभावात्^५ तथा ह्यर्थो न सत्तामात्रेण
प्रतीत उच्यते । प्रतिपत्तिसंयोगात् (१) नापि ज्ञानसत्तामात्रेण परचित्तज्ञानेनापि
संवेदनप्रसङ्गात् किन्तु ज्ञानानुभवेनार्थप्रतीतिर्व्याख्या । न चान्येन सम्बेदनं ज्ञान-
स्योपपद्यत इति स्वप्रकाशमेव स्वभावतस्तद्व्यक्तिव्यमिति स्वसम्बेदनसिद्धिरिति ।^२
(५४१)

आचार्यश्री म नो र थ न न्दि कृतायां वा^६ तिक्-

वृत्तौ प्रत्यक्षपरिच्छेदो द्वितीयः ॥

^१ ज्ञानज्ञानादन्त्यवर्तिनो ज्ञानान्तरेणाननुभूताद्विषयान्तरसञ्चारस्तस्य स्ववेद-
नमवश्याभ्युपेयं । तस्याननुभवे प्राक्तनमगृहीतमिति सर्व्वलोपः ।

^२ अनुभवसिद्धौ ह्यात्मपरविभागः ।

^३ अज्ञातस्यापि बीजस्याङ्कुरजननदृष्टेः ।

^४ सर्व्वं सर्व्वज्ञाः स्युः ।

^५ न च भवति तस्मात् स्ववेदनमेष्टव्यम् ।

तृतीयः परिच्छेदः

स्वार्थानुमानं

प्रत्यक्षमाख्यायावसरप्राप्तमनु^१मानमिदानीम्वक्तव्यं (१) तच्च द्विविधं (१)
स्वार्थं परार्थञ्च । तत्र स्वार्थमिदानीं वक्तव्यं एतत्पूर्वकत्वात् परार्थस्य ।

१—हेतुचिन्ता

(१) हेतुलक्षणम्

तल्लिङ्गे च विप्रतिपत्तयः सन्तीति तासां निराकरणेन तद्वचवस्थापनार्थमाह ।

पक्ष^२धर्मस्तदंशेन व्याप्तो हेतुः ;

पक्षो धर्मिधर्मसमुदायोनुमेयः । तदेकदेशत्वा^३दुपचारेण^३ धर्मी पक्ष उक्तः ।
तस्य धर्मः (१) अनेन पक्षधर्मत्वमुक्तं । धर्मिधर्मो हेतुरित्यनुमाने सर्व्वस्य धर्मि-
धर्मो हेतुः स्यादित्युपचाराश्रयणं । तथा चाक्षु^४षत्वादिः शब्दे धर्मिणि न हेतुः ।
तदंशेन पक्षस्य धर्मेण^५ सिसाधयिषितेन व्याप्तो हेतुर्बोद्धव्यः । द्विविधा चेयं
व्याप्तिर्व्यापकव्याप्यधर्मतया । तत्र व्याप्ये सति व्यापकस्यावश्यम्भाव^६स्तस्य
व्याप्तिः । व्याप्यस्य च व्याप^७क एव^७ सति भावो नाम तस्य व्याप्तिः । आभ्यां

^१ निरोधमार्गप्राप्तिदुःखसमुदयपरिहारार्थत्वादस्यैव ।

^२ श्लोकेन लिङ्गलक्षणं संख्या (त्रिधैव) नियमः (अविनाभावनियमात्)
संख्यानियमकारणं विपक्षनिवृत्ति (हेत्वाभास)श्चोक्तो

^३ तदंशत्वेन सम्बन्ध उक्तः ।

^४ यथा रूपमिति दृष्टान्तधर्मिधर्म एव हेतुः स्यादन्यथा ।

^५ धर्मिमात्रस्य पक्षत्वाद् धर्मी च बन्ध्यादिः साध्य एव तदंशो विवक्षावशाद्
यदा तु समुदायः पक्षस्तदा तदंश एकदेश एव ।

^६ इति व्याप्यधर्म उक्तो व्याप्ये धर्मिणि व्याप्तिर्द्धर्मः ।

^७ व्यापकधर्मोऽत्र व्याप्तिमत्त्वात् धर्मत्वं व्याप्तेः ।

यथाक्रममन्वयव्यतिरेकावुक्तौ । व्याप्यसद्भावे व्यापकस्य सत्वनियमस्यान्वयरूप-
त्वात् । व्यापकाभावे व्याप्याभावस्य च व्यतिरेकरूपत्वात् (१)

(२) हेतुस्त्रिधा

एतेन त्रिरूपत्वं हेतोरलक्षणमुक्तं ॥

त्रिधैव सः ।

त्रिधैव त्रिप्रकार एव कार्यस्वभावानुपलम्भभेदेन स^१ हेतुः । यथाग्निरत्र
धमात् । वृक्षव्यवहारयोग्योयं शिशपात्वात् ।^२ नेह प्रदेशे घट उपलब्धिलक्षण-
प्राप्तस्यानुपलब्धेरिति संख्यानियम उक्तः ।

कस्मात् पुनस्त्रिविध एव हेतुरित्याह ।

अविनाभावनियमात् ;

अविनाभावस्य साध्याव्यभिचारित्वस्य त्रिविध एव हेतौ नियमात् निय-
तत्वात् । संयोग्यादिषु चाभावात् सत्येवाविनाभावे हेतुत्वं स च व्याप्त्या कथितः ।
अनेन संख्यानियमकारणमुक्तं ।

(३) हेत्वाभासाः

हेतव उक्ताः । के पुनर्हेत्वाभासा इत्याह (१)

हेत्वाभासास्ततोऽपरे ॥१॥

56a

हेतुवदा^३भासन्त इति हेत्वाभासा हेतुप्रतिरूपकाः (१) ततस्त्रिविधाद्धेतो-
रपरऽन्ये संयोग्यादयः । अविनाभावे सति हेतुत्वं स च तादात्म्यात् तदुत्पत्तेश्च ।
ये तु तद्विकलास्तेऽविनाभावविरहात् हेत्वाभासा इत्यर्थः (११)

यदि^४ तदुत्पत्त्या गम्यगमकभावस्तदा धूमत्वविशेषवत् सामान्यधर्माः पार्थि-
वत्वादयोपि गमकाः स्युः । तथाऽग्नेः सामान्यधर्मवच्चान्दनत्वादयोपि विशेषधर्मा^५
गम्याः स्युः । सर्व्वथा कार्यकारणभावादित्याह ।

कार्यं स्वभावैर्यावद्भिरविनाभावि कार्यवत् ।

^१ पक्षधर्मत्वेन यथोक्तव्याप्त्या च युक्तः ।

^२ दिङ्नागोक्तं परं प्रति सर्व्वथा गम्यगमकत्वं कार्यहेतौ शङ्कते ।

pany's provinces until the expiration of the rainy season, it will be advisable to dissuade them from an earlier departure.

If the Deputies should manifest an inclination to visit Calcutta, His Excellency will have no objection to their coming. Under the circumstances of their supposed anxiety to return to Nepaul and of their probable knowledge of the character in which they have been sent to Patna, they might interpret a direct proposition to them to proceed to the Presidency into a scheme for their detention. It may not therefore be advisable to give them a direct invitation to proceed thither, but it may be intimated to them that His Excellency being prevented by the urgency of public affairs from leaving the Presidency according to his original intention, if they should be desirous of paying their respects to His Excellency, there is no doubt that His Excellency would readily comply with their application for permission to visit him at Calcutta." (Letter from same to same, dated Fort William, 22nd June, 1802).

I. "I am directed by His Excellency the most noble the Governor-General in Council to inform you that His Excellency has thought proper to direct Mr. C. Lloyd (who has been appointed to be assistant to the Resident at Nepaul) to proceed to Patna for the express purpose of attending to Deputies, during their residence within the Company's provinces and of accompanying them on their return to Nepaul.

2. In adopting this measure it is His Excellency's object, both to mark his consideration for the Deputies and to facilitate the means of promoting their

accommodation. It is not however His Excellency's intention that the mission of Mr. Lloyd should supersede your exercise of the authority and your discharge of the duties assigned to you by His Excellency's former instructions. You will, therefore, consider those instructions to be still in force notwithstanding the mission of Mr. Lloyd whose immediate duty it will be to promote the object of them by his personal attendance on the Deputies and by being the immediate agent of those civilities and attention which His Excellency is desirous of manifesting towards the deputies under the guidance of your advice and direction.

3. On Mr. Lloyd's arrival at Patna you will be pleased to introduce him to the Deputies. You will also be pleased to communicate to him the instructions which you have received, and assist him with your counsel for the regulation of his conduct towards the Deputies in conformity with the principles stated in those instructions." (Letter from same to same, dated 24th June, 1802).

J. "I am directed by His Excellency the most noble the Governor-General to transmit to you the enclosed letters from His Excellency addressed to Luch Beer Sah and Kuther Jung Sing the Deputies from Nepaul remaining at Patna.

I take the opportunity to acknowledge the receipt of your letter of the 26th ultimo notifying the departure of the other Deputy Kur Beer Pande, which has been communicated to His Excellency the most noble the Governor-General." (Letter from same to same, dated 10th July, 1802).

To

LUCH BEER SAH

WRITTEN 9 JULY, 1802.

Being desirous of manifesting every degree of attention towards you, and of providing, by every means within my power, for your accommodation during your residence within the Company's territories, I have directed Mr. Lloyd, who has been appointed to the situation of Secretary of Captain Knox the Resident at the Court of Nepaul, to proceed to Patna for the express purpose of attending you during your continuance at Patna, and of accompanying you on your return to Nepaul. It will be the duty of that Gentleman to assist Mr. Douglas in discharging the offices of hospitality towards you.

You will consider this arrangement to be a proof of my desire to manifest the respect which I entertain for the Maharajah and for you, and of my solicitude to cultivate and improve the friendship which has so happily been established between the two states."

K. "I have the honour to acknowledge the receipt of your letter of the 13th ultimo, together with the Presents from the Rajah of Nepaul mentioned therein." (From N. B. Edmonstone to H. Douglas, dated 12th August, 1802).

L. "I am directed by His Excellency the most noble the Governor-General in Council to acknowledge the receipt of your letter under date 5 May and to inform you that the Deputies from Nepaul are at liberty to return immediately to that country." (Letter from same to same, dated 12th May, 1803).

Reviews of Books

MARWAD KA ITIHAS. Part I. *By* Pandit Bisheshwar Nath Reu. Published by the Archaeological Department of Jodhpur, 1938. 10×7, pp. i-xi, 1-405, with 36 plates reproducing the genealogical lists of the Rulers of Marwar and a few historical sites.

In 1929, His Highness the Maharaja of Jodhpur paid the following tribute to the Member controlling the Archaeological Department of Jodhpur—"I must too mention the despatch with which Mr. Drake Brockman has been able to push through the compilation of the long awaited History of Marwar, a task which the Historical Department through its life of three generations showed no signs of accomplishing." In 1933 was published the History of Rashtrakutas (Rathodas) with its Hindi version in 1934. It brought the story up to the advent of Rao Sīhajī in Marwar, following an account of the Rāṣṭrakūṭas in Gujerat and Kanauj. The present history continues the narrative from Rao Sīhajī in Marwar to the present day—about 800 years of Rajput achievements and Rajput strivings, forming an illuminating background of the history of India.

The chronicles of Marwar are always a difficult theme. They stir a chord in every Indian heart reflecting romance in history. Great courage and even greater discipline are necessary to subject the glories

To

LUCH BEER SAH

WRITTEN 9 JULY, 1802.

Being desirous of manifesting every degree of attention towards you, and of providing, by every means within my power, for your accommodation during your residence within the Company's territories, I have directed Mr. Lloyd, who has been appointed to the situation of Secretary of Captain Knox the Resident at the Court of Nepaul, to proceed to Patna for the express purpose of attending you during your continuance at Patna, and of accompanying you on your return to Nepaul. It will be the duty of that Gentleman to assist Mr. Douglas in discharging the offices of hospitality towards you.

You will consider this arrangement to be a proof of my desire to manifest the respect which I entertain for the Maharajah and for you, and of my solicitude to cultivate and improve the friendship which has so happily been established between the two states."

K. "I have the honour to acknowledge the receipt of your letter of the 13th ultimo, together with the Presents from the Rajah of Nepaul mentioned therein." (From N. B. Edmonstone to H. Douglas, dated 12th August, 1802).

L. "I am directed by His Excellency the most noble the Governor-General in Council to acknowledge the receipt of your letter under date 5 May and to inform you that the Deputies from Nepaul are at liberty to return immediately to that country." (Letter from same to same, dated 12th May, 1803).

Reviews of Books

MARWAD KA ITIHAS. Part I. By Pandit Bisheshwar Nath Reu. Published by the Archaeological Department of Jodhpur, 1938. 10×7, pp. i-xi, 1-405, with 36 plates reproducing the genealogical lists of the Rulers of Marwar and a few historical sites.

In 1929, His Highness the Maharaja of Jodhpur paid the following tribute to the Member controlling the Archaeological Department of Jodhpur—"I must too mention the despatch with which Mr. Drake Brockman has been able to push through the compilation of the long awaited History of Marwar, a task which the Historical Department through its life of three generations showed no signs of accomplishing." In 1933 was published the History of Rashtrakutas (Rathodas) with its Hindi version in 1934. It brought the story up to the advent of Rao Siḥajī in Marwar, following an account of the Rāṣṭrakūṭas in Gujerat and Kanauj. The present history continues the narrative from Rao Siḥajī in Marwar to the present day—about 800 years of Rajput achievements and Rajput strivings, forming an illuminating background of the history of India.

The chronicles of Marwar are always a difficult theme. They stir a chord in every Indian heart reflecting romance in history. Great courage and even greater discipline are necessary to subject the glories

of Marwar to a dispassionate and scientific appraisal. Mr. Reu has discharged his duties well. He has combined careful research with sober judgment and has produced an eminently readable book. Hindi literature will be richer for it and the much needed study of local history will receive an assuring impetus.

A. B-S.

INDIA AS DESCRIBED BY EARLY GREEK WRITERS. By Baij Nath Puri. Published by the Indian Press, Limited, Allahabad. 1939. 7×4½, pp. 1-155, i-x.

Mr. Puri has made available in an easily accessible form the accounts left by the Greek writers. His notes in the light of recent researches are interesting and helpful.

A. B-S.

Notes of the Quarter

Proceedings of the meeting of the Council of the Bihar and Orissa Research Society held on July 30, 1939.

Present

The Hon'ble Mr. Justice S. Fazl Ali (*in the chair*).

The Hon'ble Mr. Justice S. P. Varma.

Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., D.Phil.

Mr. J. L. Hill, M.A. (Oxon).

Mr. Sham Bahadur.

1. Confirmed the proceedings of the meeting of the Council held on January 2, 1939.

2. Passed the monthly accounts for December, 1938 and January to June, 1939.

b. Passed the Annual Statement of Accounts for the year 1938-39.

c. Passed the Revised Budget for 1939-40 and the Budget Estimate for 1940-41.

Resolved further that the Mithila Pandit be asked to stop further work of cataloguing Mithila Manuscripts from August 1, 1939 in view of the grant on this account being under consideration of Government.

3. Passed payments of the following bills:—

a. Library Account—		Rs.	a.	p.
1.	Messrs. Godrej & Boyce Co's Bill No. 11022 dated 18-1-39 cost of Steel almirahs	713	0	0
2.	Messrs. Meherchand Lachman Das Bill dated 7-2-39	41	6	0
3.	Oriental Book Co's Bill No. 6/170 dated 13-2-39	123	6	0
4.	Messrs. J. N. P. Agarwala & Co's Bill No. 968/38L dated 20-2-39 ..	76	2	9
5.	Mr. N. C. Seth's Bill dated 16-2-39	68	8	0
6.	Messrs. Meherchand Lachman Das Bill dated 20-2-39	28	2	0
7.	Mr. Arthur Probsthain's Bill ..	35	4	9
8.	Messrs. Luzac and Co's Bill ..	15	7	9
9.	Messrs. Meherchand Lachman Das Bill dated 1-4-39 and balance of Bill No. 2463	10	10	0
10.	Encyclopaedia Britannica for the year 1939	26	4	9
11.	Card Box for Library	14	0	0
12.	Messrs. J. N. P. Agarwala & Co's Bill 910/381 dated 26-1-39 ..	4	9	9
13.	Messrs. J. N. P. Agarwala & Co's Bill 1991/M dated 12-3-39 ..	40	2	6
14.	Oriental Book Depot's Bill No. 6/29 dated 13-4-39	48	2	0
15.	Mr. Arthur Probsthain's Bill ..	36	2	4
16.	Mr. M. O. Kokil's Bill dated 15-5-39	8	0	0
17.	Messrs. J. N. P. Agarwala & Co's Bill No. 1161/H dated 10-6-39	29	9	6

Rs. a. p.

b.	Lama Dharmavardhan for cataloguing Tibetan Books ..	50	0	0
	Lama Dharmavardhan for cataloguing Tibetan Books ..	120	0	0
c.	Price of Mithila Manuscripts purchased	271	8	0
d.	Patna Cycle Co's Bill No. 10/39 dated 25-1-39 price of a new cycle purchased for the office ..	38	5	0
e.	Travelling allowance to Rao Bahadur K. N. Dikshit to address the annual meeting	111	0	0
f.	Printing Charges of Journal:—			
1.	Allahabad Law Journal Press Bill No. 206 dated 10-6-39 printing charges of Journal March issue, 1939	343	7	0
2.	Allahabad Law Journal Press Bill No. 53 dated 24-2-39 printing charges December issue, 1938 ..	388	3	3
g.	Patna Law Press Bill No. 8/38 dated 31-3-39	67	8	0
h.	Tibetan Expedition:—			
1.	Abhaya Singh Pareira	100	0	0
2.	Messrs. Dharmaman Purnaman Calcutta	1,937	5	3
3.	Rev. R. Sankrityayana	618	1	3
4.	Messrs. Kodak Limited Bill No. C/P 133 dated 21-6-39 for enlargement and mounting ..	540	14	0

4. Elected the following gentlemen as ordinary members of the Society:—

Sir Saiyid Sultan Ahmad, Kt., D.L., Barrister-at-Law, Patna.

Mr. Bepin Bihari Varma, Advocate, High Court, Patna.

Mr. Devasahaya Priveda, Research Scholar, Patna College.

Mr. M. M. Nagar, Curzon Museum, Muttra.
Dharmaendra Brahmachari Sastri Esq., M.A.,
Patna College.

Babu Mahabir Prasad Singh, B.A., Compiler and Editor, Bihar Cyclopaedia.

Virasena Mehta Vidyalankara, Sadakat Asram.

Upendra Maharatji, Pustak Bhandar, Patna.

Resolved further that the following members be elected as additional members of the Council:—

Dr. Harichand Sastri, D.Litt., Principal, Patna College.

Prof. Y. J. Taraporewala, Patna College.

5. Resolved that the following Journals be put on the exchange list of the Society from 1939:—

Jainasiddhanta Bhaskara, Arrah.

Journal of the Assam Research Society.

Journal of the Bombay Historical Society.

Journal of the Indian Anthropological Institute,
Calcutta.

New Asia, Calcutta.

6. Considered the renewal of Telephone connection.

Resolved that the Telephone connection be discontinued.

7. Read the letter dated 17-6-39 from the Honorary Secretary, Bhandarkar Research Institute, Poona.

Resolved that he be informed that the Society has no objection if the scholars come and study the Tibetan Manuscripts in the Library.

8. Read Dr. Johnston's letter dated July 3, 1939. Resolved that prints may be sent to him as requested.

9. Read Mr. Devasahaya Triveda's application to deliver lectures under the auspices of the Society.

Resolved that the Society is unable to arrange for the lectures.

10. Resolved that Mr. Fany Mookerji may be asked to submit a detailed account of his dues and the amount which he has already received from the Rev. Rahula Sankrityayana.

11. Resolved that the names of the following members be struck off the register of the Society.

By Resignation:—

Mr. V. S. Agarwala, Muttra.

Prof. A. S. Altekar, Benares.

Dr. Narendranath Law, Calcutta.

Mr. J. Ph. Vogel, Leiden.

Mr. Wali Ahmad, Lucknow.

Mr. G. E. Fawcus, Ranchi.

Mr. D. N. Sen, Patna.

P. Anujam Achan, Cochin.

By Death:—

Rai Bahadur Harendranarain Mahasaya, Lakshana-nath.

Lt. Colonel M. L. Bhargava, Jhansi.
Raja Rajendra Lal Singh, Bariha of Barsambar.

S. BAHADUR

Honorary General Secretary

1-8-1939.

ANNUAL STATEMENT OF ACCOUNTS FOR 1938-39

INCOME

Heads	Actuals			Revised Budget		
	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
Library	1,000	0	0	1,000	0	0
Establishment	1,000	0	0	1,000	0	0
Mithila Pandit	1,533	0	0	1,533	0	0
Journal	1,600	0	0	1,600	0	0
Postage recovered ..	16	3	0	..		
Subscription	1,360	0	0	..		
Sale proceeds of Journal ..	199	8	6	150	0	0
Miscellaneous	13	8	0	..		
Sale of Mithila Mss. Cat. ..	20	8	0	..		
Sale of Buchanan's Reports	16	8	0	..		
Tibetan Expedition ..	4,000	0	0	..		
OPENING BALANCE:—						
Tibetan Expedition ..	5,954	6	0	..		
Tibetan Tanjur	1,000	0	0	..		
*General Balance	3,183	3	2	..		
GRAND TOTAL ..	20,896	12	8	..		

*This includes General Balance, Huthwa Fund, Darbhanga Fund and Mayurbhanj Fund Balances.

S. BAHADUR

July 30, 1939

ANNUAL STATEMENT OF ACCOUNTS 1938-39

EXPENDITURE

Heads	Actuals			Revised Budget		
	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
Library	1,681	0	9	1,890	3	0
Establishment	1,280	4	0	1,280	4	0
Mithila Pandit	1,858	1	9	1,608	0	0
Purchase of Mss.			469	0	0
Printing charges of Journal	3,521	14	0	3,740	0	0
Telephone	202	0	0	212	0	0
Postage	269	15	9	447	0	0
Stationery	63	3	0	90	0	0
Electrical Charges ..	108	4	0	100	0	0
Miscellaneous	181	10	3	400	0	0
Darbhangra Fund	251	8	6	1,477	12	0
Mayurbhanj Fund ..	170	0	0	200	0	0
Tibetan Expedition ..	6,597	10	0	5,954	6	0
CLOSING BALANCE ..	4,711	4	8	..		
GRAND TOTAL ..	20,896	12	8	..		

S. BAHADUR

July 30, 1939

ज्ञानान्तरं विषयान्तरग्राहकमिति स्याद्विषया^१न्तरसञ्चार इत्यभिमतं यद्यन्त्यं ज्ञानं ज्ञानानुभवितृ नानुभूयते तदा सर्वस्यार्थस्य तत् ज्ञानस्य चाननुभूतिः प्रसज्यते परानुभूतवत् । पुरुषान्तरानुभूतार्थतज्ज्ञानयोरिव (५३९) ।

ननु आत्मनाऽनुभूतमर्थं तत् ज्ञानं प्रत्यक्षं न परैरनुभूतमिति यद्युच्यते ।

आत्मानुभूतं प्रत्यक्षं नानुभूतं परैः यदि ।

आत्मानुभूतिः सा सिद्धा कुतो येनैवमुच्यते ॥५४०॥

नन्वन्त्यज्ञानाननुभवेऽर्थज्ञानस्याननुभवात् । तदनुभवाभावे चार्थानुभवासिद्धे-
रात्मानुभूतिः सा कुतः सिद्धा । येनैव^२मुच्यते । आत्मानुभूतं प्रत्यक्षं^३ न परानु- 55b
भूतमिति । (५४०)

ननु चक्षुरादावनर्थभूते चक्षुरादिना रूपाद्यनुभूतमिति यथा तथा ज्ञाना-
ननुभवेऽप्यर्थो ज्ञात इति भविष्यतीत्याह (१)

व्यक्तिहेत्वप्रसिद्धिः स्यात् न व्यक्तेर्व्यक्तमिच्छतः ।

व्यक्तयसिद्धावपि व्यक्तं यदि व्यक्तमिदं जगत् ॥५४१॥

अर्थव्यक्तिहेतोश्चक्षुरादेरर्थदर्शनेऽप्यप्रसिद्धिरव्यक्तिः स्यात्^४ यतो न कारण-
दर्शनपूर्वकं कार्यदर्शनं । न तु व्यक्तेरूपलब्धेर्व्यक्तमर्थमिच्छतो व्यक्त्यसिद्धि-
र्युक्ता । यदि पुनर्व्यक्तेरसिद्धावपि व्यक्तं वस्तुच्यते तदा सर्वमिदं जगद्
व्यक्तं^५ स्यात् । अव्यक्तव्यक्तकत्वेन विशेषाभावात्^६ तथा ह्यर्थो न सत्तामात्रेण
प्रतीत उच्यते । प्रतिपत्तिसंयोगात् (१) नापि ज्ञानसत्तामात्रेण परचित्तज्ञानेनापि
संवेदनप्रसङ्गात् किन्तु ज्ञानानुभवेनार्थप्रतीतिर्वाच्या । न चान्येन सम्वेदनं ज्ञान-
स्योपपद्यत इति स्वप्रकाशमेव स्वभावतस्तद्वक्तव्यमिति स्वसम्वेदनसिद्धिरिति ।^१
(५४१)

आचार्यश्री म नो र थ न न्दि कृतार्था वा^७स्तिक-
वृत्तौ प्रत्यक्षपरिच्छेदो द्वितीयः ॥

^१ ज्ञानज्ञानादन्त्यवर्तिनो ज्ञानान्तरेणाननुभूताद्विषयान्तरसञ्चारस्तस्य स्ववेद-
नमवश्याभ्युपेयं । तस्याननुभवे प्राक्तनमगृहीतमिति सर्वलोपः ।

^२ अनुभवसिद्धौ ह्यात्मपरविभागः ।

^३ अज्ञातस्यापि बीजस्याङ्कुरजननदृष्टेः ।

^४ सर्वे सर्वज्ञाः स्युः ।

^५ न च भवति तस्मात् स्ववेदनमेष्टव्यम् ।

तृतीयः परिच्छेदः

स्वार्थानुमानं

प्रत्यक्षमाख्यायावसरप्राप्तमनु^१मानमिदानीम्वक्तव्यं (१) तच्च द्विविधं (१)
स्वार्थं परार्थञ्च । तत्र स्वार्थमिदानीं वक्तव्यं एतत्पूर्वकत्वात् परार्थस्य ।

१—हेतुचिन्ता

(१) हेतुलक्षणम्

तल्लिङ्गे च विप्रतिपत्तयः सन्तीति तासां निराकरणेन तद्व्यवस्थापनार्थमाह ।

पक्ष^२धर्मस्तदंशेन व्याप्तो हेतुः ;

पक्षो धर्मिधर्मसमुदायोनुमेयः । तदेकदेशत्वा^३दुपचारेण^३ धर्मी पक्ष उक्तः ।
तस्य धर्मः (१) अनेन पक्षधर्मत्वमुक्तं । धर्मिधर्मो हेतुरित्यनुमाने सर्व्वस्य धर्मि-
धर्मो हेतुः स्यादित्युपचाराश्रयणं । तथा चाक्षु^४षत्वादिः शब्दे धर्मिणि न हेतुः ।
तदंशेन पक्षस्य धर्मेण^५ सिसाधयिषितेन व्याप्तो हेतुर्बोद्धव्यः । द्विविधा चेयं
व्याप्तिर्व्यापकव्याप्यधर्मतया । तत्र व्याप्ये सति व्यापकस्यावश्यम्भाव^६स्तस्य
व्याप्तिः । व्याप्यस्य च व्याप^७क एव^७ सति भावो नाम तस्य व्याप्तिः । आभ्यां

^१ निरोधमार्गप्राप्तिदुःखसमुदयपरिहारार्थत्वादस्यैव ।

^२ इलोकेत्र लिङ्गलक्षणं संख्या(त्रिधैव)नियमः (अविनाभावनियमात्)
संख्यानियमकारणं विपक्षनिवृत्ति(हेत्वाभास)इत्युक्तो

^३ तदंशत्वेन सम्बन्ध उक्तः ।

^४ यथा रूपमिति दृष्टान्तधर्मिधर्म एव हेतुः स्यादन्यथा ।

^५ धर्मिमात्रस्य पक्षत्वाद् धर्मी च वन्त्यादिः साध्य एव तदंशो विवक्षावशाद्
यदा तु समुदायः पक्षस्तदा तदंश एकदेश एव ।

^६ इति व्याप्यधर्म उक्तो व्याप्ये धर्मिणि व्याप्तिर्द्धर्मः ।

^७ व्यापकधर्मोऽत्र व्याप्तिमत्त्वात् धर्मत्वं व्याप्तेः ।

यथाक्रममन्वयव्यतिरेकावुक्तौ। व्याप्यसद्भावे व्यापकस्य सत्वनियमस्यान्वयरूप-
त्वात्। व्यापकाभावे व्याप्याभावस्य च व्यतिरेकरूपत्वात् (१)

(२) हेतुस्त्रिधा

एतेन त्रिरूपत्वं हेतोरलक्षणमुक्तं ॥

त्रिधैव सः ।

त्रिधैव त्रिप्रकार एव कार्यस्वभावानुपलम्भभेदेन स^१ हेतुः । यथाग्निरत्र
धमात्। वृक्षव्यवहारयोग्योयं शिशपात्वात्।^२ नेह प्रदेशे घट उपलब्धिलक्षण-
प्राप्तस्यानुपलब्धेरिति संख्यानियम उक्तः।

कस्मात् पुनस्त्रिविध एव हेतुरित्याह।

अविनाभावनियमात् ;

अविनाभावस्य साध्याव्यभिचारित्वस्य त्रिविध एव हेतौ नियमात् निय-
त्वात्। संयोग्यादिषु चाभावात् सत्येवाविनाभावे हेतुत्वं स च व्याप्त्या कथितः।
अनेन संख्यानियमकारणमुक्तं।

(३) हेत्वाभासाः

हेतव उक्ताः। के पुनर्हेत्वाभासा इत्याह (१)

हेत्वाभासास्ततोऽपरे ॥१॥

56a

हेतुवदा^३भासन्त इति हेत्वाभासा हेतुप्रतिरूपकाः (१) ततस्त्रिविधाद्धेतो-
रपरेऽन्ये संयोग्यादयः। अविनाभावे सति हेतुत्वं स च तादात्म्यात् तदुत्पत्तेश्च।
ये तु तद्विकलास्तेऽविनाभावविरहात् हेत्वाभासा इत्यर्थः (११)

यदि^४ तदुत्पत्त्या गम्यगमकभावस्तदा धूमत्वविशेषवत् सामान्यधर्माः पार्थि-
वत्वादयोपि गमकाः स्युः। तथाऽग्नेः सामान्यधर्मवच्चान्दनत्वादयोपि विशेषधर्मा^५
गम्याः स्युः। सर्व्वथा कार्यकारणभावादित्याह।

कार्यं स्वभावैर्यावद्भिरविनाभावि कार्यवत् ।

^१ पक्षधर्मत्वेन यथोक्तव्याप्त्या च युक्तः।

^२ दिङ्नागोक्तं परं प्रति सर्व्वथा गम्यगमकत्वं कार्यहेतौ शङ्कते।

कार्यं स्वभावैर्वाविवृत्तिर्विशिष्टैर्धूम^१वत्वादिभिरविनाभावि विना न भवतीति कारणे कारणविषयेऽवधारितं तैरेव विशिष्टैः स्वभावैर्हेतुर्न साधारणैः पार्थिवत्वादिभिः । अग्निमन्तरेणापि तेषां भावात् । तथा कारणेऽधिकरणे याव^२द्भिः स्वभावैरग्नित्वादिभिः सामान्यधर्मैरविनाभावि कार्य^३ धूमादिनिश्चितं तेषां सामान्यधर्माणां हेतुर्न विशेषधर्माणां चान्दनत्वादीनां । तान्यन्तरेणापि धूमादेर्दर्शनात् । यदि धूमत्वविशेषितं पार्थिवत्वं हेतुः क्रियते तदेष्टमेव व्यभिचाराभावात् । (१) यदि च कारण^३गतचान्दनत्वादिविशेषजनितो धूमस्य विशेषः शक्यो निश्चेतुं तदा चान्दनत्वादयो गम्या इष्यन्ते । न हि कार्यकारणभावः सत्तामात्रेण गम्यगमकभावनिमित्तं किन्तु निश्चयापेक्षः । स च यावन्निश्चीयते तथा-गम्यगमकभावः ।

भावोपि स्वभावोपि हेतुः स्वभावे साध्ये कीदृशे हेतोर्भावः केवलो भावमात्रं तदनुरोद्धुमनुवर्तितुं शीलमस्येति भावमात्रानुरोधि तस्मिन् । यस्य सत्तामात्रेण यो धर्मोऽवश्यं भवति न हेत्वन्तरमपेक्षते । तस्मिन् साध्ये स्वभावाख्यो^४ हेतुर्नान्यत्र यथा वस्त्रत्वं रागे । (१) एवञ्च विधिसाधनत्वं कार्यस्वभावयोर्दर्शितं ।

२. अनुपलब्धिचिन्ता

(१) दृश्यानुपलब्धिफलम्

इदानीं तृतीयहेतोः प्रतिषेधफलत्वमाह ।

अप्रवृत्तिः प्रमाणानां^१;

^१ इत्थंभूतलक्षणा तृतीया । स्वगतैः सामान्यैः धर्मैः कार्यस्यास्तु विशेष-धर्मा गमकाः स्वभावे कृतकत्वेन प्रमेयत्वं गमकं ।

^२ कारणस्थैः ।

^३ एवमङ्गेन जन्यजन(क)त्वं स्यादिष्यते च सर्वथा । आह ज्ञापकहेतुरयं ।

^४ प्रत्यक्षपृष्ठभाविना निश्चयेनाधूमव्यावृत्तिरूपावधारणेन धूमादिस्वलक्षणे भासमानं ताण्णादिविशेषानवधारणेन चानेकस्वलक्षणरूपं सामान्यलक्षणं लिङ्गं प्रत्यक्षविषयो व्यवस्थाप्यते लिङ्गि च ।

व्यक्तिभेदेन मानबहुत्वात् आगमापेक्षया वा आगमस्यापि निवृत्तिर्ना-भावं साधयतीति वक्ष्यते ।

प्रमाणनिवृत्तिरूपानुपलब्धिरसति सद्ब्यवहारातिक्रान्तत्वादसदविशिष्टे देश-
कालस्वभावविप्रकृष्टे सु मे र्वा दौ (१) सज्ज्ञान^१शब्दव्यवहाराणां प्रवृत्तिप्रतिषेधो-
ऽप्रवृत्तिस्तत्फला (१) एतच्चाप्रवृत्तिफलत्वं दृश्यादृश्यानुपलब्धयोः साधारणं ज्ञान-
पूर्वकत्वात्^२ (१) सत् ज्ञानशब्दव्यवहारस्य ज्ञानाभावे तदभावस्य न्यायप्राप्तत्वात् ।

दृश्यानुपलब्धेः फलान्तरमाह । काचित् प्रमाणनिवृत्तिरसत्ज्ञानमभावज्ञानं
तत्फला । कथमित्याह ।

56b

हेतुभेदव्यपेक्षया ॥२॥

हेतुरुपलम्भस्तस्य भेदो विशेषणमुपलब्धिलक्षणप्राप्तविषयत्वं । तस्य
व्यपेक्षया कांक्षया उपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलब्धिरित्यर्थः ।

ननु^३ यद्यनुपलब्ध्याऽभावः साध्यते तदोपलब्ध्यभावोपि तत् एवेत्यन^४वस्था-
नादभावाप्रतिपत्तिः स्यात् । दृष्टान्तश्च न स्यादन्यस्याभावसाधनस्याभावादनुप-
लब्धेरचान^५वस्थाप्राप्तत्वात् । अथ पदार्थान्तरूपलब्धिरेवानुपलब्धिस्तयाऽध्यक्ष-
सिद्ध्याऽभावः साध्यते तस्मान्न दोषः । यद्येवमर्थान्तरादपि किन्नाभावः साध्यते (१)
तदपि ह्यनुपलब्धिरूपं प्रत्यक्षसिद्धञ्च । को वान्योपलम्भाभावेन सम्बन्धः ।

उच्यते । एकज्ञानसंसर्गि वस्त्वन्तरं तदुपलब्धिश्चानुपलब्धिर्विवक्षितोप-
लब्धेरन्यत्वादभक्षास्पर्शनीयवत् । स एवाभावः तदतिरिक्तस्य विग्रहवतोऽभावस्या-
भावात् । तस्मात्तादात्म्यमभावानुपलम्भयोः सम्बन्धः ।

एवं तर्ह्यनुपलब्धिसिद्धिरेवाभावसिद्धिः किं साध्यते ॥

^१ उपलब्धिः कर्मधर्मश्चेद्वस्तुयोग्यता । कर्तृधर्मश्चेज्ज्ञानं । उपलि (? लब्धि) :
सत्त्वमेव । असताञ्चानुपलब्धिरसत्त्वं । मुख्यं सत्त्वमनेन दृश्यानुपलब्ध्याऽक्षेपः ।
अदृश्यानुपलब्धिः । दृश्यानुपलब्धौ वस्तुवशान्निवृत्तं सत्त्वं स्वनिमित्तं ज्ञानादि
निवर्तयति । अदृश्येऽप्यभीष्टकार्याकिरणादसत्कल्पे प्रतिपत्त्यध्यवसायान्निवृत्तं सत्त्वं
स्वनिबन्धनं निवर्तयति (१)

^२ उपलब्धिः कारणं सद्ब्यवहारस्य । तदभावे कार्याभाव उक्तः ।

^३ अभावप्रमाणस्वीकारे यद् दूषणं तदिहातिदिश्य परिहृ(र)ति ।

^४ यस्य विषयस्याभावः साध्यते तदुपलब्धेरप्यभावोन्ययानुपलब्ध्या तस्या
अप्यन्ययेति ।

^५ येनैव पक्षधर्मेण साध्यधर्मिण्यभावः साध्यते । तेनैव दृष्टान्तधर्मिण्यपि ।
तत्राप्यपर(१) दृष्टान्त इति ।

सत्यं (१) नाभावः^२ साध्यः सिद्धत्वादस्य । किन्तुहि (१) विषयोपदर्शनेन विषयी व्यवहारः साध्यते । यथा गोव्यवहारविषयोऽयं सास्तादिसमुदाया^१त्म-
कत्वात् । (२)

(२) अनुपलब्धिश्चतुर्विधा

सा च प्रयोगभेदादनूपलब्धिश्चतुर्विधा कथमित्याह ।

विरुद्धकार्ययोः सिद्धिरथ हेतुस्वभावोः ।

दृश्यात्मनोरभावार्थानुपलब्धिश्चतुर्विधा ॥३॥

विरुद्धञ्च कार्यञ्च विरुद्धकार्ये कार्यञ्च प्रत्यासर्तौ^१विरुद्धस्यैव बोद्धव्यं ।
तयोर्दृश्यात्मनोर्हेतुभावयोः कारणस्वभावयोश्च दृश्यात्मनोर्यथाक्रमं सिद्धिरुप-
लब्धिरसिद्धि^२रनुपलब्धिश्च ।

विरुद्धोपलब्धिर्यथा नात्र शीतस्पर्शोऽग्नेः । व्याप्यव्यापकयोर्वस्तुतस्तादात्म्यात् ।
^३व्यापकविरुद्धोपलब्धिरप्यनेनैवोक्ता भवति । यथा नात्र तु^३षारस्पर्शोऽग्नेः ।
विरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा नात्र शीतस्पर्शो धूमात् । कारणा^४नुपलब्धिर्यथा नात्र
धूमोऽग्ननेः । स्वभावानुपलब्धिर्यथा नात्र धूमोनुपलब्धेः । अनेन व्यापकानुपलब्धिर-
प्युक्ता^५ यथा नात्र शिशपा वृक्षाभावात् ।

चतुर्विधाप्यनुपलब्धिरभावार्था प्रतिषेधफला (१) तत्र स्वभावानुपलब्धिः
स्वयमेव प्रतिषेध्याभावरूपतया सिद्धाऽभावव्यवहारसाधनी । इतरास्तु निषेध्या-
भावाव्यभिचारिण्यः तदभावमभावव्यवहारञ्च साधयन्ति । तस्यासिद्धत्वात् । (३)

यदि विरुद्धकार्योपलब्ध्याऽभावसिद्धिस्तदा विरुद्धकारणोपल^६ब्ध्यापि किं न
साध्यत इत्याह ।

तद्विरुद्धनिमित्तस्य योपलब्धिः प्रयुज्यते ।

निमित्तयोर्विरुद्धत्वाभावो हि व्यभिचारवान् ॥४॥

^१ सिद्धमेतदस्यैव गोत्वात् ।

^२ कारणाभावस्यैव ख्यापनात् ।

^३ अस्य व्यापकं शीतं ।

^४ एकप्रकारैवेयं ।

^५ प्रभेदोऽस्याः कारणविरुद्धोपलब्धिः कारणविरुद्धकार्योपलब्धिश्च प्रतिषेध-
कारणानुपलम्भसाधनात् । वद्विरुद्धं शीतं निवर्त्तयन् तत्कार्यं निवर्त्तयति (१)

^६ स्वभावाभावस्यैव प्रतिपादनात्

तद्विरुद्धनिमित्तस्य निषेध्य (= शीतस्पर्शवृत्ति) विरुद्धकारण (= काष्ठ) स्य
योपलब्धिः प्रयुज्यते (१) यथा न शीतस्पर्शोत्र काष्ठादिति सा निषेध्यस्य विरुद्धस्य
च ये निमित्ते तयो^१ विरुद्धत्वाभावे व्यभिचारिणी अनैकान्तिकी। विरोधे तु
निमित्तयोरिष्यत एव^२ (१) यथा नास्य^३ रोमहर्षादि^४ विशेषाः^५ सन्ति सन्नि- 57a
हितदहनविशेष^६त्वात् (१) रोमहर्षतदभावयोर्विरोधः। तत्कारणयोश्च शीत-
दहनयोरिति युक्तेयमनुपलब्धिः। तथा निषेध्य (= रोमहर्ष) विरुद्ध (= ताप)-
कारण (= दहन) काय (= धूम) पलब्धिर्यथा। न रोम^६ हर्षयुक्तपुरुषवानयं
प्रदेशो^{१०} धूमादित्युक्ताष्टविधानुपलब्धिः। (४)

अनया दिशाऽपरा अपि बोद्धव्याः।

इष्टं विरुद्धकार्येपि देशकालाद्यपेक्षणम्।

अन्यथा व्यभिचारी स्यात् भस्मेवाशीतसाधने ॥५॥

वि^१रुद्धकार्ये विरुद्धकार्योपलब्धावपि^२ विषये निर्देशात् (१) देशस्य सन्नि-
हितस्य कालस्य वर्तमानस्य क्वचिदतीतापेक्षणमिष्टं^३ (१) अन्यथा व्यभिचारि
स्याल्लिङ्गं (१) उदाहरणमाह (१) भस्मेवाशीतस्य शीताभावस्य साधने (१)
यथा नासीत् क्वचित्^४ शीतस्पर्शो, नास्ति वात्र भस्मन इति भस्मानैकान्तिकं।
देशविशेष्येऽतीतकालापेक्षया तु स्याद्वेतुर्नासीदत्र शीतस्पर्शो भस्मन
इति ॥ (५)

ननु (१)

^१ काष्ठतुषारयोः

^२ यद्यप्यग्निजनकान्त्यकाष्ठेन शीतनिमित्तस्य विरोधस्तथापि तस्य कार्य-
दर्शनादेव निश्चय इति कार्यविरोध एव।

^३ कारणविरुद्धोपलब्धिः।

^४ दन्तवीणादि।

^५ शीतकार्या न पिशाचादिकृताः।

^६ रोमहर्षापिनयक्ष्मः।

^७ संतापः।

^८ रोमाञ्चतापनिमित्तयोः

^९ कारणविरुद्धकार्योपलब्धिरियं।

^{१०} धूमादित्यस्य पक्षधर्मत्वदर्शनाय पुरुषे धर्मिणि न स्यात्। धूमस्य प्रदेश-
धर्मत्वात्। अत्र धूमोपलब्ध्याऽग्निविरुद्धशीतकार्यरोमहर्षाद्यभावः।

^{११} चिरविनष्टेऽप्यग्नौ धूमसंभवात् कथं न व्यभिचार इत्याह।

^{१२} अपिशब्दात् कार्यहेतावपि (१)

^{१३} आदिशब्दादवस्थाविशेषापेक्षा। ^{१४} देशानपेक्षा।

हेतुना यः समग्रेण कार्योत्पादोनुमीयते ।

अर्थान्तरानपेक्षत्वात् स स्वभावोनुवर्णिणतः ॥६॥

हेतुना समग्रेण यः कार्योत्पादोनुमीयते (१) स कस्मिन् हेताव^१न्तर्भवती-
त्याह (१) स स्वभावहेतुनुवर्णिणतः । न हि समग्रा^२द्धेतोः कार्यसम्भवोनुमीयते (१)
किन्तहि (१) कार्यार्जनयोग्यत्वं (१) तच्चार्थान्तरानपेक्षत्वाद्धेतुसाकल्यमात्रानु-
बन्ध्येवेति तस्मिन् साध्ये हेतुसाकल्यं स्वभावहेतुरेव । (६)

कस्मात् पुनः कार्यमेव नानुमीयत इत्याह ।

सामग्र्योफलशक्तीनां परिणामानुबन्धिनि ।

अनैकान्तिकता कार्ये प्रतिबन्धस्य सम्भवात् ॥७॥

कार्येऽनुमेयेऽनैकान्तिकता हेतुसाकल्यस्य । कीदृशे (१) सामग्र्याः फलञ्च ताः
[उत्तरक्षणं] (१) शक्तयश्च तासां परिणामः^३ कार्योत्पादानुगुणस्तार^३तम्ययोगी
क्षणप्रबन्धः । तदनुबन्धिनि तदपेक्षिणि । अत एव प्रतिबन्धस्य सम्भवादित्युक्तं । (७)

न खलु कार्यं हेतवो मिलिता इत्येव भवति (१) किं त्वेषां विशेषमपेक्षते-
ऽत्रान्तरे च शक्तिव्याघातो मन्त्रतन्त्रादिना वैकल्यञ्च सम्भवतीति कार्यस्यावश्य-
भावाच्च तदनुमानं ।

एकसामग्र्यधीनस्य रूपादे रसतो गतिः ।

हेतुधर्मानुमानेन धूमेन्धनविकारवत् ॥८॥

या च रसतो मधुरादिगात् (१) रूपादेरादिशब्दाद् गन्धस्य स्पर्शस्य च
एकसामग्र्य^४धीनस्य रसादिना ^३सहैकसामग्र्यायत्तस्य गतिः सा कथमित्याह (१)

^१ अप्रतिबद्धसामर्थ्याच्चेत् कार्यमुत्पन्नं दृश्येतैव । कारणकारणान्तु
व्यभिचार इत्याह ।

^२ यथा तानवितानवतस्त (न्तु) न व्यापारवत्पुंसाधिष्ठितान् दृष्ट्वा पदानु-
मानं । कारणार्थं नानुपलब्धि (त्रिधैवेति इष्यते) विधिसाधनात् । कारणस्वभावत्वान्न
कार्यं । अन्येनान्य (ानु)मानान्न स्वभावोपि हेतुरित्याह । नात्र कार्योत्पादानुमानं
किन्तु समग्राणां कार्योत्पादनयोग्यता । स्वभावविशेषः कार्यमुत्पद्यतेऽस्मादिति
श्लोकेष्वर्थः प्रयोगो या समग्रा सौत्तरपरिणामात् कार्योत्पादनयोग्या यथोत्पादित-
कार्यसामग्री (१)

^३ पुनस्त्रिधैवेति त्रस्यति (१) अकार्यकारणभूते नानुमेयादन्येनान्वकारे
मातुलुङ्गादिरसमास्वाद्य चम्पकगन्धमाघ्राय वह्निस्पर्शमनुभूय तेषां रूप-
सामान्यमनुमीयते । सा कथमनुमेयादन्येनानुमानान्न स्वभावहेतुः ।

हेतुधर्मानुमानेन रसकारणस्य धर्मो रसादिसहचररूपजनकत्वं (१) तदनुमानेन रसाद्
रूपादिगतिः । न हि कार्यं रसः कारणमन्तरेण । कारणञ्चास्य^१ रससहकारि रूप-
जनकं पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तेः । अतः तस्मिन्ननुमितेऽनुमितमेव रूपं धूमन्धनविकार-
वत् ।^२ धूमाद्धेतुधर्मानुमानेनेन्धनविकारस्याङ्गः रादेर्धूमसहचरस्येवानुमानं । (८)

एतदेव स्फुटयन्नाह (१)

शक्तिप्रवृत्त्या न विना रसः सैवान्यकारणम् ।

इत्यतीतैककालानां जायते कार्यलिङ्गतः ॥९॥

रसहेतोः शक्तिप्रवृत्त्या शक्त्याभिमुख्येन विना न रस उत्पद्यते (१) सैव
रसहेतोः शक्तिप्रवृत्तिरन्यस्य रूपादेः कारणं इतरसमानकालरूपादिजनकत्वेन रस-
हेतोर्^३तीतस्य हेतोरेककालानां रससहचराणां च रूपादीनां गतिः त^४स्य रस-
रूपहेतोः कार्याद् रसाल्लिङ्गाज्जाता ॥

एवं पिपीलिकोत्तरणादि^५दर्शनात् वर्षं (१) पिपी^६लिकादिक्षोभहेतोर्भूतपरि-
णामविशेषस्यानुमानात् वर्षानुमानं कार्यलिङ्गजं वेदितव्यं । नदीपूरादेर्वर्षकार्यत्वं
व्यक्तमेव ॥ (९)

हेतुना योऽसमग्रेण कार्योत्पादोऽनुमीयते ।

तच्छेषवदसामर्थ्याद् देहाद् रागानुमानवत् ॥१०॥

यः पुनर्हेतुनाऽसमग्रेण कार्योत्पादः कार्योत्पादनयोग्यत्वमनुमीयते^७ तच्छेष-
वदनैकान्तिकमसामर्थ्यात् । समर्थ^८ हि कार्योत्पादनयोग्यं न च व्यग्राणां समर्थता । 57b
देहात्^९ बुद्धिन्द्रियादेश्च हेतो रागानुमानवत् । देहादीनां कथञ्चिद्^{१०} रागहेतुत्वेपि^{११}

^१ इति कार्यात् कारणविशेषानुमानं ।

^२ रसोपादानसमानकालभाविनोतीताः । लिङ्गभूतरससहभाविन एककालाः ।

इति अनेन द्वारेण । नानागतगतिः (१)

^३ योग्यतानुमानं ।

^४ मत्स्योत्पत्तनात् । गूहीताण्डस्यान्यत्र गतिः बलाकातस्तोयं (१)

^५ भीमांसाकादिभिः ।

^६ कार्यं सर्वथाऽसम्बद्धं योग्यतापि नास्ति क्षणपरिणामेनापि रागादिमानयं देह
इन्द्रियबुद्धिमत्वात् ।

^७ अदेहादे रागादृष्टेः

^८ अहं ममेत्यात्मात्मीयाभिनिवेशपूर्वकत्वात् (१)

नायोनिशोमनस्कार^१रहितानां कारणत्वं सहितानामेव^२ हेतुत्वात् । ततः केवलाद् देहाद् रागानुमानमनैकान्तिकं । (१०)

तथा (१)

विपक्षेऽदृष्टिमात्रेण कार्यसामान्यदर्शनात् ।

हेतुज्ञानप्रमाणाभं वचनाद् रागितादिवत् ॥११॥

विपक्षेऽदृष्टिमात्रेण कार्यसामान्यस्य^३ क्वचिद् धर्मिणि दर्शनात् । हेतुज्ञानं^४ यत् प्रमाणाभं सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकं^५ तत् वचनाद् रागितादिवत्^६ । यथा वचनस्य वीतरागेऽदर्शनात् क्वचिद् दर्शनाद् रागानुमानमनैकान्तिकं (१) न हि रागवचनयोः कार्यकारणभावः सिद्धः । वक्तुकामता^७ हेतुत्वात् तस्य । सा च वीतरागस्य करुणया^८ संभवति । यद्यपि वक्तरि रागो दृश्यते तथापि क्वचिद् वक्तुकामतासत्वेऽपि रागाभावे वचनाभावासिद्धेर्न तत्कार्यतासिद्धिरुपल-
ख्येष्टाद् वक्तुकामता^९ निवृत्तेरेव वचनाभावो न तु रागाभावात् (१) ततो वीत-
रागात् सन्दिग्धोऽस्य व्यतिरेकः ॥ (११)

न चादर्शनमात्रेण विपक्षेऽन्यभिचारिता ।

संभाव्य व्यभिचारित्वात् स्थालीतंडुलपाकवत् ॥१२॥

न च विपक्षे^{१०} हेतोर्दर्शनमात्रेण साध्याभावप्रयुक्तसाधनाभावनिश्चयरहितेन साध्याव्यभिचारिता साध्यते सम्भाव्यव्यभिचा (f) रत्वात् । यदि विपक्षाद्धेतु-
निवृत्तिनिश्चय एवं व्यभिचारशङ्कानिरासः । स तु नास्तीति तस्याप्यभावः ।

^१ योनिशो मनो नैरात्म्यज्ञानं (१) तद्विरुद्धमात्मादिज्ञानं ।

^२ रागे साध्ये तत्र हितोपलंबिपक्षस्तत्र देहाद्यदृष्टेरस्ति (१)

^३ वक्तुकामताजस्य राग्यरागितवचनस्य (१) वक्तुकामतैव रागश्चे-
दिष्टन्तत् । अभिष्वङ्गो नो रागः ।

^४ नैवं करुणाधर्मालम्बनत्वात् । न वाग्विशेषात् सरागोऽपि वीतरागवदि-
त्यनिश्चयात् ।

^५ द्वेषमोहादि ।

^६ अविशिष्टं विवक्षामात्रं ।

^७ नैयमभिष्वङ्गो धर्मालम्बनत्वात् ।

^८ विपक्षे दृष्ट्या व्यभिचारी न च विरागे वचनं दृष्टमित्याह । अनैकान्ति-
कस्यादर्शनमात्रेणानिरासादनैकान्तिकविपक्षेण यद्वचनं तेन वैशेषिकेण वायोः
सत्वसाधनार्थं स्पर्शश्च न च दृष्टानामिति (वैशे० सू १० । अ० २ । आ० १)

स्थालीतण्डुलपाकवत् । स्थाल्यन्तर्गतानां तण्डुलानां^१ पाकस्येवानुमानं । तदित-
रेषां पाकादर्शनात् शेषवत् ॥ (१२)

(क) शेषवदनुमाननिरासः

किं पुनः शेषवदित्युच्यते^२ । इत्याह ।

यस्यादर्शनमात्रेण व्यतिरेकः प्रदर्श्यते ।

तस्य संशयहेतुत्वाच्छेषवत्तदुदाहृतम् ॥१३॥

यस्य लिङ्गस्यादर्शनमात्रेण विपक्षे^३ व्यतिरेकः प्रदर्श्यते । न तु कारणव्यापक-
निवृत्त्या तस्य संशयहेतुत्वात् साध्यानिश्चायकत्वात् शेषवत् तदुदाहृतं । सन्दिग्ध-
विपक्षव्यावृत्तिकत्वं शेषवदुच्यते प्रतिबन्धाभावादित्यर्थः ।^४ (१३)

(ख) त्रिषु हेतुरूपेषु निश्चयः

हेतोस्त्रिष्वपि रूपेषु निश्चयस्तेन वर्णितः ।

असिद्धविपरीतार्थव्यभिचारिविपक्षतः ॥१४॥

सूत्रमुक्तं (१) अस्यायमर्थः (१) यो गुणः स द्रव्याश्रयी तद्यथा रूपादिः । अपाक-
जानुष्णाशीतस्पर्शश्च (२) स्य गुणः तस्मात् तस्याश्रयभूतेन द्रव्येण भवितव्यं^१ । (१)
न चायं दृष्टानां पृथिव्यादीनां गुणः (१) तेषां पाकजानुष्णाशीतस्पर्शादिगुणत्वात्
(१) ततो यस्यायं गुणः स वायुर्भविष्यतीत्युक्ते वैशेषिकेण (१) तत्राचार्यं दिग्नागे-
नोक्तं (१) यद्यदर्शनमात्रेण दृष्टेभ्यः^२ (स्पर्शस्य) प्रतिषेधः क्रियते न च सोपि
युक्त इति दृश्यादृश्यसमुदायस्य सामान्येन निषेधात् (१) यदेतदुक्तं तद्विरुध्यत
इति वार्तिककारो दर्शयन्नाह दृष्टेत्यादि । यद्यदृष्ट्या निवृत्तिः स्यात्
तदाऽदृष्टेन दर्शनात् कारणादपाकजस्यानुष्णाशीतस्पर्शस्य दृष्टाऽयुक्तिः (१) दृष्टेषु
पृथिव्यादिष्वसङ्गतितर्यां वर्णिता वैशेषिकैः यस्या आचार्येणायुक्तत्वमुक्तं सा
स्यादविरोधिनी युक्तैव स्यादित्यर्थः । वायुप्रकरणे पृथिव्यादिभ्यः^४ यदि स्पर्शा-
देर्गुणत्वं सिद्धं स्यात् ततो वायुद्रव्यानुमानं स्यात् । सैव त्वसिद्धा स्वातन्त्र्येण
प्रतीतेः स्पर्शाविशेषोस्माकं वायुः (१) आचार्येण तु स्पर्शव्यतिरिक्तं वायुमभ्युप-
गम्यायुक्तत्वमुक्तं परे ।

^१ बाहुल्येन पक्षदर्शनेपि पक्षसमहेतवः पक्षा इति युक्तं वैधर्म्ये ।

^२ पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्टमिति (न्यायसू० १११५) शेषवत्त्वक्षणं
नैयायिकस्य विरुद्धं कारणात् कार्यानुमानं पूर्ववत् । शेषः कार्यं यस्यास्ति तच्छेषवत्
(१) कार्यात् कारणानुमानं । अतः पृच्छति किमिति (१)

^३ क्वचित् ।

तेन प्रतिबन्धस्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वेन हेतोस्त्रिष्वपि पक्षधर्मा^१न्वयव्यतिरेकेषु निश्चय आचार्ये दिग्नागे न वर्णिताः । कथमुक्त इत्याह । असिद्धस्य विपरीतार्थस्य विरुद्धस्य व्यभिचारिणोऽनैकान्तिकस्य विपक्षेण^२ । तत्रासिद्धत्वविपक्षेण पक्षधर्मत्वस्य निश्चय उक्तः । विरुद्धविपक्षेणान्वयस्य । अनैकान्तिकविपक्षेण व्यतिरेकस्य ॥ (१४)

(३) व्यासिचिन्ता

(क) प्रतिबन्धो दिग्नागेष्टः

न ह्य^३ सति प्रतिबन्धे विपक्षाद् व्यतिरेकः शक्यनिश्चयः । उक्तश्च निश्चयस्ततः प्रतिबन्धोप्याचार्येणोष्ट इति प्रतीयते । अन्यथा (१)

व्यभिचारिविपक्षेण वैधर्म्यवचनं च यत् ।

यद्यदृष्टिफलं तच्च तदनुक्तेषु गम्यते ॥१५॥

प्रतिबन्धानिष्टौ व्यभिचारिणोऽनैकान्तिकस्य विपक्षेण वैधर्म्यस्य व्यतिरेकस्य वचनं यदाचार्यस्य^४ (१) एष तावन्न्यायः यदुभयं वक्तव्यं^५ विरुद्धानैकान्तिकप्रतिपक्षेणेत्युभयमन्वयव्यतिरेकौ । तच्च यद्यदृष्टिफलमदर्शनमात्रफलं तददर्श^६-नमात्रमनुक्तेषु^७ व्यभिचारिविपक्षेण व्यतिरेको गम्यते (१) हेतुत्रैरूप्यनिर्देशादेव विपक्षोऽदर्शनमात्रस्य गतत्वात् । तस्माद् वैधर्म्यवचनेन^८ विपक्षे हेत्वभावः कथ्यते । स चादर्शनमात्रेण न सिध्यति ॥ (१५)

नास्तीति वचनादेव सिध्यतीति चेत् ।

न च नास्तीति वचनात् तन्नास्त्येव यथा यदि ।

नास्ति स ख्याप्यते चायमुक्तौ नेति गतिस्तदा ॥१६॥

^१ प्रसिद्धस्तु द्वयोरपि साधनमित्यादिना वादिविवादिनोः ।

^२ तृतीया आद्यदिग्धातु सिविपक्षत(?) इत्यत्र ।

^३ तद्वचर्थमित्याकृतं

^४ न्यायमुख आचार्येणोक्तं साधर्म्यं वैधर्म्यं चोभयं ।

^५ वैधर्म्यस्य ।

^६ अनैकान्तिकस्यादर्शनमात्रेणानिरासादनैकान्तिकविपक्षेण यद्वचनं तेन ।

न च नास्तीति वचनादेव तत्साधनं विपक्षे नास्त्येवेति युक्तं । तदपि ह्यनुप-
लम्भमेव ख्यापयति^१ (१) स च सर्वस्माद्विपक्षाद्वैतभावप्रतीतावशक्तः । ५४a
(कथन्तर्हीत्याह) यथा येन प्रकारेण साध्यसाधनयोः प्रतिबन्धे सति साध्याभावेन
साधनं विपक्षे नास्ति स न्यायो यदि ख्याप्यते व्यभिचारिविपक्षेण वैधर्म्योक्त्या
तदा नास्तीति गम्यते नान्यथा ॥ (१६)

किञ्च (१)

यद्यदृष्टौ निवृत्तिः स्याच्छेषवद् व्यभिचारि किम् ।

व्यतिरेक्यपि हेतुः स्यान्न वाच्याऽसिद्धियोजना ॥१७॥

यद्यदृष्टौ विपक्षाद्वेतोनिवृत्तिः स्यात् शेषवत् सन्दिग्धविपक्षव्यतिरेकं^२ व्यभि-
चारि किमिष्टमाचार्येण । एवञ्च सरसान्येतानि फलानि रूपाविशेषादिति ।
सर्वस्य तादृग्यूपस्य पक्षीकृतत्वात् न व्यभिचारदर्शनं विपक्षे चादर्शनमस्तीति
प्राप्तमदर्शनमात्राद् व्यतिरेकवादिनो हेतुत्वमस्य ॥

व्यतिरेक्यपि हेतुः स्यात् । नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरमप्राणादिमत्वप्रसङ्गादि
ति । बौद्धं प्रति सात्मकस्य कस्यचिदसिद्धेरन्वयाभावात् । निरात्मकेभ्यश्च पटा-
दिभ्यो निवृत्तेः प्राणादि^३व्यतिरेकी स हेतुः स्यात् । अदर्शनाद् व्यतिरेकसिद्धेर-
निष्ट^४श्चा^५चार्येण ॥

किञ्च (१) वादिप्रतिवादिनोरसिद्धस्यान्यतरासिद्धस्य सन्दिग्धस्याश्रया^६
सिद्धस्य सन्दिग्धाश्रयासिद्धस्य असिद्धस्य च निरासं पक्षधर्मत्वनिश्चयेन प्रतिपाद्या-
न्वयव्यतिरेकनिश्चयवचनेन सपक्षविपक्षयोर्हेतोरन्वयस्य व्यतिरेकस्य च विपरीताया
असिद्धेश्चतुर्विधाया योजना आचार्येण सपक्षे सन्नसन्नित्येवमादिष्वपि यथायो^७ग-
मुदाहार्यमित्यादिना निर्दिष्टा (१) सापि न वाच्या । अदर्शनस्य व्यतिरेकनिश्चय-
हेतुत्वे सन्दिग्धव्यतिरेकस्य हेतुत्वात् ॥ (१७)

अपि च (१)

^१ विशिष्टकारणानुमानं ।

^२ उपभुक्तान्यफलानि पक्वानि मधुरादिरसानि वा । रक्तादिरूपा-
विशेषादुपभुक्तफलवत् । एकशाखाप्रभवत्वाद्वा । ^३ अपानोन्मेषनिमेषादि ।

^४ घटादावपि नैरात्म्यासिद्धेर्बौद्धाभ्युपगमाच्चेत् आत्मा न स्यात् ।

^५ आचार्येण ह्युक्तं पक्षधर्मो वादिप्रतिवादिनिश्चितो गृह्यते । तेनैषां
निरासः । ^६ अन्यतरासिद्धादीनां सपक्षादिष्वसम्भवात् यथायोगं ।

विशेषस्य व्यवच्छेदहेतुता स्याददर्शनात् ।

प्रमाणान्तरबाधा चेन्नेदानीन्नास्ति तादृशः ॥१८॥

विशेषस्यासाधारणस्य^१ श्रावणत्वादेनित्येऽनित्ये चादर्शनादुभयतो व्यावृत्तेः शब्दे धर्मिणि द्वयव्यवच्छेदन^२ हेतुता स्यात् । प्रमाणान्तरबाधा चेत्^३ अन्योन्य-व्यवच्छेदरूपयोरेकप्रतिषेधस्यापरविधिनान्तरीयकत्वात् उभयव्यवच्छेदो^४ नुमान-बाधित^५ । नैदानीं^६ (बाधसंभवे) नास्ति तादृशः । एवं तर्ह्यदृष्टेरभावनिरश्चयो नास्तीति वक्तव्यं । यथा श्रावणत्वेनोभयव्यावृत्ततया निश्चितेन प्रसाध्यमानस्यो-भयव्यवच्छेदस्य प्रमा(णा)न्तरेण बाधा । (१८)

(ख) आचार्यीयमतनिरासः

तथान्यत्रापि संभाव्यं प्रमाणान्तरबाधनम् ।

दृष्टाऽयुक्तिरदृष्टेऽस्य स्यात् स्पर्शस्याविरोधिनी ॥१९॥

तथान्यत्रापि विपक्षाद्धेतो^१ व्यतिरिक्तेऽपि संभाव्यं प्रमाणान्तरबाधनं । अदर्शन-मात्रस्य निमित्तस्य समानत्वात् । तथा दृष्टाऽयुक्तिरदृष्टेश्च^२ स्यात् स्पर्शस्याविरो-धिनी । दृष्टेषु पृथि^३ व्यादिष्वपाकजस्यानुष्णाशीतस्पर्शस्यायुक्ति-र्थोभावात्ः (१) अदृष्टेरदर्शनात् वै शेषे किं स्येष्टाऽनुपलम्भाद् व्याप्त्या निवृत्त्या निश्चयादाचार्येण प्रतिक्षिप्ता च । ६ “यद्यदर्शनमात्रेण दृष्टेभ्यः^{१०} प्रतिषेधः क्रियते न च सोऽपि युक्त”

^१ अदर्शनमात्राद् व्यावृत्तिरिष्टाऽस्ति च नित्यानित्ययोरदर्शनं ।

^२ प्रतिषेधहेतुत्वं ।

^३ श्रावणत्वस्य कृतकत्ववद् वस्तुधर्मत्वान्नित्यादस्त्येव व्यतिरेको बाधकात् । परे तु नित्यमपि वस्तिवच्छन्ति तदपेक्षयोच्यते नित्यानित्यव्यावृत्तिः ।

^४ वस्तु भवत्तत्त्वमन्यत्वम्वा नातिक्रामति (१)

^५ यद् विरुद्धं न तस्यैकत्र युगपत्सम्भवो यथा शीतोष्णयोर्विरुद्धश्च नित्या-नित्ययो युगपदेकत्र धर्मिणि व्यवच्छेदो यथोक्तविधानेनेति व्यापकविरुद्धं ।

^६ लक्षणयुक्ते बाधासम्भवे तल्लक्षणमेव दूषितं स्यादिति सर्वत्रानाश्वासः । नैवं मानद्वये ।

^७ अध्यक्षं किञ्चिद् दृष्ट्वा यत् किञ्चिद् पृथिव्यादि तत् सर्वमनुष्णा-शीतरहितं तत्र तूलोपलपणं वादिवद् भेदसम्भवात् । अदर्शनमात्रे प्रत्यक्षबाधा ।

^८ असङ्गतिः ।

^९ यद्यदृष्ट्या निवृत्तिस्तदाऽदृष्टेरदर्शनादनुष्णाशीतस्य स्पर्शस्य दृष्टो युक्तिः दृष्टेषु पृथिव्यादिष्वसङ्गतिर्या वैशेषिकोक्ता । यस्याचार्येणायुक्तत्वमुक्तं स्याद-विरोधिनी, युक्तैव । ^{१०} दृष्टमेव स्वीकृत्यादृष्टेऽपि ।

इत्यादिनाऽविरोधिनी विरोधरहिता स्यात् । एवमाचार्यीयः^१ कश्चन प्रति-
बन्धमनभ्युपगच्छन् विरोधादुपालब्धः ॥ (१९)

संप्रति परान् प्रत्याह^२ (१)

देशादिभेदाद् दृश्यन्ते भिन्ना द्रव्येषु शक्तयः ।

तत्रैकदृष्ट्या नान्यत्र युक्तस्तद्भावनिश्चयः ॥२०॥

देशादिभेदात् देशकालसहकारिभेदात् दृश्यन्ते भिन्ना नानाप्रकारा द्रव्येषु
शक्तयः^३ (१) तत्रैकस्मिन् देशादावेकस्य द्रव्यस्य शक्तिविशेषवतो दृष्ट्याऽन्यत्र
देशादौ^४ तस्य शक्तिविशेषवतो द्रव्यस्य भावनिश्चयो न युक्तः प्रतिबन्धमन्तरेण ।
न ह्येकत्र यथौषधयो दृष्टास्तथैवान्यत्रापि ताः शक्यन्ते व्यवस्थापयितुं क्षेत्रादि-
विशेषाद् विशिष्टतररस^५ वीर्यादि^६ दर्शनात् । (२०)

58b

(क) वैशेषिकमतनिरासः

किञ्च ।

आत्ममृच्चेतनादीनां योऽभावस्याप्रसाधकः ।

स एवानुपलम्भः किं हेत्वभावस्य साधकः ॥२१॥

आत्ममृच्चेतनादीनां योऽभावस्याप्रसाधकः । आत्मनोनुपलम्भमानस्य च
योऽनुपलम्भोऽभावस्याप्रसाधको वैशेषिकस्येष्टः (१) तथा मृदश्चेतनायाः
स्वभावभूताया योऽनुपलम्भोऽभावाप्रसाधकश्चा र्वा कस्येष्टः ।^७ तथा क्षीरादौ
दध्याद्यभावस्य योऽनुपलम्भोऽप्रसाधक इष्टः सांख्यस्य । स एवानुपलम्भः किं
कस्माद् विपक्षे हेत्वभावस्येष्टो वैशेषिकादिभिः (१) यथा घटादौ प्राणादि-
मत्वाभावो वैशेषिकस्य । वक्तृत्वाभावो विपक्षे^८ चार्वाकस्य । संघात^९त्वाभावो
वा विपक्षे सांख्यस्यानुपलम्भादिष्टः ।

^१ शिष्योऽज्ञोऽदर्शनेनाभाववादी ।

^२ अनेकशक्तिद्रव्येषु तत्र ।

^३ हेतोर्विरोधादनुयुक्ते ।

^४ वीर्यदोषापनयशक्तिः परिणामो विपाकः संस्कारः क्षीरसेकादि ।

^५ लोकायतिकस्य ।

^६ आदिना । ^७ असर्वज्ञाविरागयोः ।

^८ अपरार्थेषु च शशविषाणादिषु (परार्थाश्चक्षुरादय इत्यभिधाय)

संघातत्वस्यादर्शनाद् व्यतिरेकः को हि संहृतस्य परार्थत्वे नियमः ।

उक्तः परेषाञ्च न्यायव्याघातः^१ परस्परविरोधश्च^२ (१) (२१)

यस्माददर्शनमात्रात् न व्यतिरेकसिद्धिः ।

तस्मात् तन्मात्रसम्बन्धः स्वभावो भावमेव वा ।

निवर्तयेत् कारणं वा कार्यमव्यभिचारतः ॥२२॥

तस्मात् तन्मात्रसम्बन्धस्तत्साधनं केवलं तन्मात्रं तेन सम्बद्धः । हेतु^३सत्ता-
मात्रेण कारणान्तरापेक्षारहितेन सम्बन्धो यस्येत्यर्थः^४ । स्वभावो व्यापको
धर्मो निवर्तमानो भावं व्याप्यमेव वा निवर्तयेत् । यथा वृक्षत्वं शिशपां वृक्ष-
विशेषत्वाच्छिषपायाः । कारणं वा निवर्तमानं कार्यं निवर्तयति अव्यभिचारतः (१)
न हि व्याप्यं कार्यं च व्यापकेन कारणेन विना भवतः तत्स्वभावत्वात् तदधीनत्वा-
च्चेति । (२२)

तादात्म्यतदुत्पत्ती अवश्याश्रयणीये ॥

अन्यथैकनिवृत्त्यान्यविनिवृत्तिः कथं भवेत् ।

नाशवानिति संदेहे किं न वा पशुसंशयः ॥२३॥

अन्यथैकस्य साध्यस्य निवृत्त्याऽन्यस्य साधनस्य विनिवृत्तिः कथम्भवेत्
स्वतन्त्रत्वात् । न हि मर्त्योऽश्वरहित इति गोरहितोपि भवति । (२३)

तथा (१)

सन्निधानात् तथैकस्य कथमन्यस्य सन्निधिः ।

गोमानित्येव मर्त्येन भाव्यमश्ववतापि किम् ॥२४॥

तथा सन्निधानादेकस्य हेतोः^५ कथमन्यस्य साध्यस्य सन्निधिः । गोमा^६नित्येव
मर्त्येन भाव्यमश्ववतापि किं । गवाश्वस्य परस्परमप्रतिबद्धत्वादेकभावे नान्यभावः ।
तथा शि^७शपाऽवृक्षादावपि स्यात् (१) यस्मात् कारणव्यापकनिवृत्त्या कार्य-
व्यापकनिवृत्तिर्दर्शनीया वि^८पक्षे (१२४)

^१ भिन्ना द्रव्येष्विति ।

^२ आत्मन्यस्वीकृतिः । ^३ ज्ञापको लिङ्गः ।

^४ साध्यस्य ।

^५ स्वभावेनासम्बद्धस्य । ^६ यस्मात् ।

^७ यस्माद् व्याप्तिग्राहकं प्रमाणं नान्यत् स्वभावप्रतिबन्धग्राहकात् । तेनैव
साधनस्य साध्यायत्तत्त्वग्राहत् । साध्याभावेऽभावो गृहीत एव । केवलं तद-
विनाभावग्राहकं प्रमाणं विस्मृतत्वाद् दृष्टान्ताभ्यां साधर्म्यवैधर्म्ययोः प्रदर्शयते ।

तस्माद् वैधर्म्यदृष्टान्ते नेष्टोवश्यमिहाश्रयः

तद्भावे च तन्नेति वचनादपि तद्गतिः ॥२५॥

तस्माद् वैधर्म्यदृष्टान्ते नेष्टो^१ऽवश्यमिहाश्रयः वस्तुभूतो धर्मी । तस्य कारणव्यापकस्य साध्यस्याभावे च तत्कार्यव्याप्यं साधनं नेति वचनादपि तस्य साध्याभावे साधनाभावस्य गतिः । वस्तुनि वस्तुनिवृत्तिः सन्दिग्धा वस्तुसम्बन्धा-विरोधात् । अवस्तु^२नि तु वस्तुसत्ता विरुध्यते निवृत्तिस्तु युक्ता । अतः स धर्मिणमन्तरेणापि बाह्यमात्रतोपि गम्यत एव (॥२५॥)

यतः ।

तद्भावहेतुभावौ हि दृष्टान्ते तद्वेदिनः ।

ख्याप्येते विदुषां वाच्यो हेतुरेव हि केवलः ॥२६॥

तद्भावहेतुभावौ दृष्टान्ते ख्याप्येते (१) तस्य साधनस्य भावस्तादात्म्यं साध्यस्य हेतुभा^३वश्च । ख्याप्येते वैधर्म्यदृष्टान्ते साध्यनिवृत्त्या साधननिवृत्ति-कथनेन तयोस्तादात्म्यतदुत्पत्तिबन्धमजानतो याह्यन्यनिवृत्त्येतरनिवृत्तिः । सा वस्तुभूतमा^४श्रयमन्तरेणापि शक्यते निर्देष्टुं । ये तु प्रतिबन्धं विदन्ति^५ तेषां विदुषां हेतुरेव केवलो वाच्यः^६ । न दृष्टान्तः तत्र दर्शनीयस्य^७ प्रतिबन्धस्य सिद्धत्वात् । यस्माद् दृष्टान्ते प्रतिबन्धः कथ्यते । (२६)

तेनैव ज्ञातसम्बन्धे द्वयोरन्यतरोक्तिः ।

अर्थापत्त्या द्वितीयेपि स्मृतिः समुपजायते ॥२७॥

तेनैव कारणेन ज्ञातसम्बन्धे हेतौ साधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तयोरन्यतरस्योक्तितो^८ऽर्था-पत्त्या सामर्थ्येन द्वितीयेपि स्मृतिः समुपजायते इति न तस्य निर्देशः कर्तव्यः^९ (१) तथा हि यत् कृतकं तदनित्यं^{१०} यथा घट इति (१) तादात्म्ये निजति नित्यत्वाभावे 592

^१ नियमेन कार्यस्वभावे हेतौ ।

^२ स्वभावहेतौ साध्यस्य तद्भावः साधनव्यापकत्वं । कार्यहेतौ साध्यस्य हेतुभावः कारणत्वं । ^३ अविस्मृतेः ।

^४ पक्षधर्ममात्रनिश्चयार्थं ।

^५ अन्वयव्यतिरेकनिश्चायकस्य ।

^६ यदैककार्यकरणं प्रति सामर्थ्यं तत् तदैव न पूर्वं न पश्चात् तत्कार्याभावात् (१) सामर्थ्यञ्च तदव्यतिरिक्तमेवमुत्तरोत्तरकार्योत्पत्तावपि सामर्थ्यभेदेन पदार्थ-भेदात् क्षणिक एव क्रमाक्रमनियमः । अन्यथा एकदैककार्यकरणेऽनेककृतौ वान्य-दाऽवस्तुत्वं कार्याभावात् पुनः कृतोक्रम एव । अथ प्रकारान्तरेण नैकदा नापि पुनः पुनः करोति तदास्यावस्तुत्वं नित्यस्याकर्तृत्वात् ।

कृतकत्वाभावः सामर्थ्यादाकाशादौ गम्यते । तथा वैधर्म्यदृष्टान्तेन तादात्म्ये कथिते सामर्थ्यादिन्वयो घटादौ गम्यते ॥

एवं साधनभावेऽवश्यं साध्यस्यावश्यं भावो यदि साध्याभावे हेत्वभावः । तथा साध्याभावे हेत्वभावस्तदा भवति । (२७)

यदि साधनभावेऽवश्यं साध्यभावः । एवं कार्यानुपलम्भयोरपि योज्यं ॥

हेतुस्वभावाभावोतः प्रतिषेधे च कस्यचित् ।

हेतुर्युक्तोपलम्भस्य तस्य चानुपलम्भनम् ॥२८॥

यतः कारणव्यापकनिवृत्तिभ्यां कार्यव्याप्यनिवृत्तिः अतो हेतोः^१ स्वभावस्य व्यापकस्याभावः । कस्यचित् कार्यस्य व्याप्यस्य च प्रतिषेधेऽभावे^२ऽभावव्यवहारे च हेतुः । तथा तस्य प्रतिषेध्यस्य^३ युक्तो^४पलम्भस्य उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलम्भनं प्रति^५षेधे^६ प्रतिषेधव्यवहारे हेतुः^७ । तस्य स्वयमेवाभा^८वरूपत्वात् ॥ (२८)

इतीयन्त्रिविधोक्ताप्यनुपलब्धिरनेकधा ।

तत्तद्विरुद्धाद्यगतिगतिभेदप्रयोगतः ॥२९॥

इति निर्दिष्टक्रमेणेषमनुपलब्धिः कारणव्यापकस्वभावानुपलब्धिभेदेन त्रिविधा^९प्यनेकधा बहुप्रकारा तत्तद्विरुद्धाद्यगतिगतिभेदप्रयोगतः । ते च कारणव्यापकस्वभावास्तेषां विरुद्धादयश्च तत्तद्विरुद्धादय आदि^{१०}शब्दाद् विरुद्धकार्यादयश्च तेषां यथाक्रमगतिगतयः कारणव्यापकस्वभावानामनुपलब्ध्य^{११}(ः ।) तेषां विरुद्धादीनामुपलब्ध्यश्च तासामन्योन्यं भेदो नानात्वं तस्य प्रयोगतः । शब्दस्याभिधाव्यापारात् । यथोक्तं^{१२} प्राक् । सैषाऽनेकप्रकारापि त्रिविधानुपलब्धिः संगृहीतेत्यर्थः ॥ (२९)

उक्तमर्थं श्लोकाभ्यां संगृह्णन्नाह ।

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।

अविनाभावनियमोऽदर्शान्न न दर्शनात् ॥३०॥

^१ कारणस्य ।

^२ च शब्दात् । ^३ स्वभावस्य । ^४ न्याय्य ।

^५ कारणव्यापकानुपलब्धी तु प्रतिषेधतद्व्यवहारयोः ।

^६ इत्यर्थः परः ।

^७ किं कारणं प्रतिषेधस्य न हेतुरित्याह ।

^८ समासात् ।

^९ कारणविरुद्धकार्योपलब्धिरादिना ।

^{१०} प्रागत्राष्टधोक्तवत् ।

कार्यकारणभावात् तदुत्पत्तेर्वा नियामकात् साधनस्य साध्याव्यभिचार-
कारणात् स्वभावात् तादात्म्याद्वा नियामकादविनाभावनियमः साध्याव्यभि-
चारित्वनियमः साधनस्य । विपक्षे हेतोरदर्शनात् न सपक्षे दर्शनात् । दर्शनादर्शन-
योर्व्यभिचारिण्यपि हेतौ सम्भवात् नियमहेत्वभावाच्च ॥ (३०)

अवश्यंभावनियमोऽन्यथा परस्य कः परैः ।

अर्थान्तरनिमित्ते वा धर्मे वाससि रागवत् ॥३१॥

अन्यथा तादात्म्यतदुत्पत्त्योरव्यभिचारनिबन्धनयोरस्वीकारे परस्य साध्यस्य
परैः साधनैः कोऽवश्यंभावनियमो न कश्चित् ।^१उत्पादकादन्योर्थोऽर्थान्तरं तन्निमित्ते
वा धर्मे^२स्वभावभूते कोऽवश्यंभावनियमः । वाससि रागवत् । यथा^३र्थान्तर-
निमित्तस्य रागस्य वस्त्रे^४ नावश्यंभावनियमः ॥ (३१)

(ख) अविनाभावनियमः

अर्थान्तरनिमित्तो हि धर्मः स्यादन्य एव सः ।

पश्चाद्भावाच्च हेतुत्वं फलेष्येकान्तता कुतः ॥३२॥

वस्त्रोत्पादकादर्थान्तरनिमित्तो रागद्रव्यकारणो हि धर्मो रागः^५ प्रागुत्पन्नाद्
वस्त्रादन्य एव स्याद् भिन्नकालत्वाद् भिन्नहेतुकत्वाच्च (१) इत्थं^६मपि यद्येकत्वं १९b
विश्वमेकं भवेत् । ततश्च सहोत्पत्तिनाशौ स्यातां । सर्वत्र सर्वं चोपयुज्यते ।
एकत्वाभिमानस्तु सदृशापरापरोत्पत्तेर्भ्रान्त्या । तस्य^७ चा^८र्थान्तरनिमित्त^९स्य
धर्मस्य वस्त्रोत्पादात् पश्चाद्भावाच्च हेतुत्वं वस्त्रं प्रति । अतः कारणतयापि
नास्यानुमानं रागोत्पत्तौ वस्त्रं सहकारिकारणं । अतः कार्यतया रागानुमानं चेत्

^१ अविनाभावेनैव सिद्धे पुनर्नियमग्रहणं परनिरासाय । स ह्यन्यं
नियममिच्छति ।

^२ कृतकस्य हेतोरर्थान्तरस्य मुद्गार्देनिमित्तत्वमनित्यं प्रतीयते यत्
तस्य कुतो नियमः । ^३ कुसुम्भादि । ^४ पूर्वनिष्पन्ने ।

^५ दूषणान्तरमाह । अर्थान्तरनिमित्तमनित्यत्वं कृतकादन्यदेव स्यात् ।

^६ अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यदुत विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च ।

^७ त्रैगुण्यादैक्यमिति चेदाह ।

^८ अहेतुफलस्य साध्यस्यासंबन्धाद्धेतुः फलम्वा स्यादित्याह ।

^९ कृतकादर्थान्तरनिमित्तस्यानित्यस्य न हेतुत्वं ।

^{१०} फले नित्ये पश्चाद्भाविनि च नैकान्तता कृतकस्य ज्ञापकहेतोः ।

फलेपि कारणादनुमीयमाने एकान्तता कु^१तः । न ह्यवश्यं कारणानि कार्यवन्ति
भवन्ति ॥ (३२)

यदि दर्शनादर्शने नान्वयव्यतिरेकबुद्धिहेतुर्धूमोऽग्निन्न व्यभिचरतीति न स्यात्
प्रतिपत्तिरित्याह ।

कार्यं धूमो हुतभुजः कार्यधर्मानुवृत्तितः ।

तस्याभावे तु स भवन् हेतुमत्तां विलंघयेत् ॥३३॥

कार्यं धूमो हुतभुजः कार्यधर्मस्य कारणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य त्रिविध^१ -
दर्शनादर्शननिश्चितस्यानुवृत्तितः स^२ धूमस्तस्याग्नेरभावे तु भवन् हेतुमत्ताम्बि^३लंघ-
येदतिक्रामयेत् ॥ (३३)

नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वाऽहेतोरन्यानपेक्षणात् ।

अपेक्षातश्च भावानां कादाचित्कस्य सम्भवः ॥३४॥

अहेतुत्वे च धूमस्य नित्यं सत्त्वमाकाशस्येव स्यात् । असत्त्वं शशविषाणादेरिव ।
अहेतोरन्यानपेक्षणाभावात् अपेक्षातश्च भावानां कादाचित्कस्य सम्भवः । ततो
यद्यहेतुर्भावस्तदा नित्यं स्यात् । असदेव वा स्याद्वेत्यभावात् (१) तस्माद् धूमस्य^४
कादाचित्कत्वदर्शनात् हेतुमत्त्वं । अन्यन्वयव्यतिरेकानुविधानदर्शनात् तत्कार्य-
त्वञ्च । यश्च यस्य कार्यं स तं न^३ व्यभिचरति । तदधीनस्वरूपत्वात्^५ ॥ (३४)

अतश्च (१)

अग्निस्वभावः शक्रस्य मूर्धा यद्यग्निरेव सः ।

अथानग्निस्वभावोसौ धूमस्तत्र कथं भवेत् ॥३५॥

अग्निस्वभावः शक्रस्य मूर्द्धा वल्मीको यद्यग्निरेव स तदा न हि वह्निस्वरूपतां
विहायान्यद् वह्ने रूपं । अथान्यथा प्रतीयमानत्वादनग्निस्वभावोसौ तदा धूमो
वह्नेर्जन्त्यस्वभावस्तत्र शक्रमूर्ध्नि कथं भवेत् । न हि वह्निजन्योन्यस्माद् भवितु-

^१ प्रागदृष्टौ क्रमात् पश्यन् वेत्ति हेतुफलस्थितिं ।

दृष्टौ वा क्रमशोऽपश्यन्नन्यथा त्वनवस्थितिः ॥

^२ धूमस्यान्यत्राग्निजन्यत्वे न किञ्चिद् बाधकमस्ति । तदेवेदमिति च
प्रतीतेस्तत्सामान्यं प्रतीतमुच्यते ।

^३ न वाग्निसम्बन्धितयात्यक्षमीक्षेताकारणान् सकृदप्यनुदयात् ।

^४ नापि स्वभावतो भवति । अनिष्पन्नस्यासत्त्वादेव । ^५ तद्विकारणमकारणं ।

मर्हति तदधीनत्वात् । ततः शक्रमूढर्नो धूमोत्पत्तिरिति भ्रान्तिरे^१पा^१ । वह्नेरेव तद्देशवर्तिनोऽनुपलक्षितादुत्पत्तिः ॥ (३५)

किञ्च (१)

धूमहेतुस्वभावो हि वह्निस्तच्छक्तिभेदवान् ।

अधूमहेतोर्धूमस्य भावे स स्यादहेतुकः ॥३६॥

धूमहेतुस्वभावस्तच्छक्ति^२भेदवान् धूमजननशक्तिविशेषयुक्तो वह्निः प्रतीतः । अधूमहेतोरदहनात् धूमस्य भावे स धूमोऽहेतुकः स्यात् । हेतुं प्रमाणनिश्चितमन्तरेणैवोत्पादात् । अहेतुत्वे च नित्यं सत्त्वमसत्त्वम्वा स्यादित्युक्तं ॥ (३६)

स्यादेतत् (१) शालूकादि स्वबीजाद् विजाती^३याच्च गोमयादेर्दृश्यते (१) तत्कथमवह्नेर्धूमोत्पादेऽहेतुत्वप्रसङ्ग इत्याह (१)

अन्वयव्यतिरेकाद्यः यस्य दृष्टोनुवर्तकः ।

स्वभावस्तस्य तद्वेतुरतो भिन्नात्र सम्भवः ॥३७॥

अन्वय^४व्यतिरेकाद् यः स्वभावो यस्यानुवर्तकोऽपेक्षको दृष्टस्तस्य स्वभावस्य तदनुवर्त्यमानं हेतुरतो भिन्नाद् विजातीयान्न संभवः कस्यचि^५द् । यद्वि शालूकादि स्वबीजप्रभवं यच्च विजातीयप्रभवं तयोः सदृशत्वप्रतीतावपि न तादृशत्वं रस-वीर्यविपा^६क^५भेदात् । यदि तु हेतुभेदेऽप्यभेदो विश्वात्मकं द्रव्यं स्यादित्याद्युक्तं 60a प्रसज्येत ॥ (३७)

(४) सामान्यचिन्ता

स्वभावेऽप्यविनाभावो भावमात्रानुरोधिनि ।

तदभावे स्वयम्भावस्याभावः स्यादभेदतः ॥३८॥

^१ वाष्पे वर्षासु ।..... ^२ खद्योतादिसकाशात् । ^३ कार्यहेतुमधि ।

^४ उत्पद्यमानस्य पूर्वपररूपविविक्तस्य प्रत्यक्षेण ग्रहात् क्षणिकग्रह एव । न त्वक्षणिकग्रहः पूर्वपरकालयोरभासात् तत्सम्बन्धितयाऽभानमिदानीं पूर्वस्य विनाशः । अन्यस्वभावस्य भानमेवोत्पाद इति कथमुच्यते पूर्वोत्तरक्षणानां विनाशोत्पादादृष्टेरक्षणिक इति । नाप्यनेकक्षणरूप इदानीन्तनः तत्त्वे ह्यतीतादित्वमस्य स्यात् । तत्र चासत्त्वादेवाभानं । भासश्च वर्तमानस्यैव सत्त्वात् । तेन स्पष्टवस्तुभानमेव क्षणिकत्वं भ्रान्तेस्तु नाध्यवसायः प्रथममनुपलब्ध्या प्राक् सत्त्वं । अन्यत आगमनं तत्सिन्निहि(त)कुड्यादेर्हेतुत्वनिषेधः । एतावद्भिर्धूमो नाग्निजन्यः स्यात् । प्रथमप्रत्यक्षपक्षे यत्सन्निधानात् कार्यप्रवृत्तिस्तन्मध्ये यदभावे कार्याभावस्तत्करणं ज्ञेयं गर्दभादेः ।

^५ यदा कदलीबीजकन्दोद्भवा स्फुटमेव तादृशो लोको विवेचयत्याकारभेदात् ।

स्वभावे^१पि हेतावविनाभावः। क्व(१)साध्ये भावमात्रानुरोधेन साधन-
स्वरूपमात्रानुवर्तिनि व्यापके यथा कृतकत्वस्यानित्यत्वे(१) यतस्तस्य व्यापकस्या-
भावे भावस्य व्याप्यस्य कृतकत्वादेः स्वयमभावः स्यात्। अभेदत एकात्म्याद्
वस्तुतः ॥ (३८)

यदि य एव कृतकः स एवानित्यो भेदाभावात् तदा^२ प्रतिज्ञा^३र्थकदेशो
हेतुः स्यादित्याह।

सर्वे भावाः स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थितेः।

स्वभावपरभावाभ्यां व्यावृत्तिभागिनो यतः ॥३९॥

सर्वे भावाः स्वभावेन^४ स्वस्वभावव्यवस्थितेः। आत्मात्मीयरूपव्यवस्थित-
त्वात्। स्वभावपरभावाभ्यां सजातीयाद् विजातीयाच्च व्यावृत्ति^५भागिनो यस्मा^६ न
केनचिन्मिश्राः। (३९)

तस्माद् व्यावृत्तिरर्थानां यतश्च तन्निबन्धनाः।

जातिभेदाः प्रकल्प्यन्ते तद्विशेषावगाहिनः ॥४०॥

तस्माद् यतो यतोऽस्वरूपादर्थ^७द् व्यावृत्तिरर्थानां तन्निबन्धनाः^८ तत्तद्व्या-

^१ स्वभावे भावोपीत्युक्तेपि प्राक् तदनूद्य पक्षैकदेशासिद्धिनिवृत्त्यर्थं पुनराह।

^२ एकं सन्धित्सतोऽपरं प्रबाधते।

^३ पक्षनिर्देशः प्रतिज्ञा तस्या अर्थो धर्मधर्मिसममुदायः। तदैकदेशः
साध्यधर्मात्मको हेतुः स्यादसिद्धः (१) अत्र च पूर्ववृत्तेन धर्मकल्पनाबीजं द्वितीयेन
धर्मकल्पना तृतीयेन प्रतिज्ञार्थैकदेशगतापरिहार इति समासार्थः।

^४ जात्यादिभिर्भावा भिद्यन्ते न स्वभावेनेति परः (१) तन्न (१) भावा
भिन्नाभिन्नभेदकारणे भावस्य न कि (ञिच्च)त् ॥ सर्वभावा भिन्ना इति नाध्यक्षानु-
गम्यमिति बहवः। तन्न।

तत्त्वमुक्तं प्रतिद्वयं भिन्नरूपोपलम्भनात्।

न ह्याख्यातुमशक्यत्वाद् भेदो नास्तीति गम्यते ॥

गवादवादीनां स्वरूपेणोत्पत्तिरेव भेदः।

^५ यदि न वस्तुतो धर्मधर्मिभावः कथम्बुद्धिभेद इत्याह।

^६ नित्याकृतकादेः।

^७ शब्दादयः

^८ नित्यो नेति वासनातोऽनित्यबुद्धिरेवेति बुद्धिभेदः।

वृत्तिनिमित्ता जाति^१भेदास्त^२द्विशेषावगाहिनः तत्स्वलक्षणाश्रयाः कल्पन्ते शब्दः स्ववाच्यतया ॥ (४०)

यतः शब्दः काश्चिद् अर्थक्रियाः कुर्वन्नतत्कारिणोऽशब्दादकृतकान्नित्यादेश्च व्यावृत्त इति तत्तद्व्यवच्छेदप्रतिपादनार्थं शब्दकृतकानित्यत्वाद्या जातयोऽनन्य-शब्दवाच्यतया कल्पन्ते ।

तस्माद् विशेषो यो येन धर्मेण संप्रतीयते ।

न स शक्यस्ततोऽन्येन तेन भिन्ना व्यवस्थितिः ॥४१॥

तस्मात् स्वभावाभेदेऽपि कृतकत्वानित्यत्वादीनां येन धर्मेण नाम्नाऽनित्य इत्यनेन यो विशेषो नित्याद् व्यावृत्तिः संप्रतीयते न स विशेषः शक्यः ततोऽनित्य-शब्दादन्येन कृतकशब्देन प्रत्येतुं (१) तेन कारणेन साध्यसाधनयोर्भिन्ना व्यवस्थितिः । यद्यपि शब्द एव कृतकोऽनित्यश्च तथाप्यशब्दव्यावृत्ततया निश्चितो धर्मी कृत-कतया च हेतुः । अनित्यतया चासिद्धः साध्यः^३ । ततो धर्मिसाध्यसाधनानां भेदः कल्पितो न तु तान्येव कल्पितानि तेषां सत्वात्^४ । ततः कल्पितधर्मिणि कल्पितात् साधनात् कल्पितस्य साध्यस्य^५ सिद्धिमाचक्षाणः प्रत्याख्यातः (१) तस्मान्न प्रतिज्ञार्थकदेशो हेतुः । साध्यसाधनयोर्भिन्नव्यवच्छेदरूपत्वात् ॥ (४१)

कस्मात् पुनर्व्यवच्छेदः शब्दलिङ्गाभ्यां प्रतिपाद्यत इतीष्यते न तु वस्त्वेव विधिरूपेणेत्याह^६ (१)

एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।

कोन्यो भागो न दृष्टः स्यात् यः प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥४२॥

एकस्यार्थस्वभावस्य स्वयमात्मना प्रत्यक्षस्य सतः कोन्यो भागो न दृष्टः स्यात् यः प्रमाणैः^७ परीक्ष्यते निर्णय्यते । यदि प्रमाणान्तरैः शब्दान्तरैश्च वस्त्वेव विषयीकर्तव्यं^८ तदा तत् प्रत्यक्षेण शब्दान्तरेण च दृष्टमेवेति व्यर्थानि प्रमाणानि स्युः । (४२)

^१ अनित्यकृतकादयः । ^२ स्वलक्षणस्य ये विशेषा अकृतकादिव्यावृत्ताः ।

^३ अतो भिन्नविषया विकल्पाः शब्दाश्च तत्समविषया अपर्यायाः ।

^४ सर्वगत आत्मा सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्वादित्यादि ।

^५ सामान्यं खलु नात्माधि(ष्ठ)तोऽपि कल्पितो धर्मधर्मिभावोन्यथापि साध्यते ।

^६ धर्मधर्मिनिर्देशस्य दृष्टस्यानुमानैर्व्यक्त्यपेक्षया बहुवचनं ।

^७ यथाऽनित्ये साध्ये शब्दो धर्मी प्रत्यक्षतः सर्वाकारं सिद्धः स्यात् ।

त्वन्मतेपि प्रत्यक्षेण दृष्टे धर्मिणि प्रमाणान्तरवैफल्यं स्यात् (१) नेत्याह ।

नो चेद् भ्रान्तिनिमित्तेन संयोज्येत गुणान्तरम् ।

शुक्तौ वा रजताकारो रूपसाधर्म्यदर्शनात् ॥४३॥

दृष्टे सर्वथा वस्तुनि नो चेद् भ्रान्तिनिमित्तेन सादृश्यादिना संयोज्येतारोप्येत गुणान्तरं धर्मान्तरमसदे^१व^१ शुक्तौ वा शुक्ताविव रूपसाधर्म्यदर्शनात् भ्रान्ति-
60b निमित्ताद् रजताकारस्तदा सर्व्वथा वस्तुनिश्चयात् प्रमाणान्तरशब्दान्तरवैफल्यं स्यात् । (४३)

एतदेवाह (१)

तस्माद् दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुणः ।

भ्रान्तेर्न निश्चय इति साधनं संप्रवर्त्तते ॥४४॥

तस्माद् ^२ दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुणः धर्मः । तथापि भ्रान्तेर्विव-
रीताकारारोपिकाया न निश्ची^३यत इत्यारोपितव्यवच्छेदार्थं^४ साधनं शब्दान्त-
रञ्च संप्रवर्त्तते ॥ (४४)

न केवलं प्रत्यक्षाद् वस्तुग्रहे साधनान्तरशब्दान्तर^१वैफल्यं कित्त्वनुमाना-
दपीत्याह ।

वस्तुग्रहेनुमानाच्च धर्मस्यैकस्य निश्चये ।

सर्व्वग्रहो ह्यपोहे तु नायं दोषः प्रसज्यते ॥४५॥

वस्तुग्रहेनुमानाच्च धर्मस्यैकस्य कृतकत्वादेः प्रत्ययभेदाभेदित्वादिकृते निश्चये
सर्वस्यानित्यत्वादेर्ग्रहः स्यात् । एकरूपत्वात् । कृतकत्वादिसाधनान्तरवैयर्थ्यं ।
अपोहे^३ त्वन्यव्यवच्छेदे शब्दलिङ्गविषये स्वीक्रियमाणे नायं प्रमाणान्तरादिवैफल्य-

^१ विकल्पेन सदृशापरोत्पत्त्या भ्रान्त्या नारोप्येत स्थिरत्वादि(ति) चेत् ।
अनुभूतानिश्चिते तु प्रमाणान्तरं प्रवर्त्तत एवारोपनिवृत्तये । तच्च लिङ्गं स्वव्यापकं
विधिरूपेण निश्चितत्वादन्यसमारोपं निषेधति । अन्यथा समारोप एव व्यावृत्ते-
रल्पवृत्तिर्न स्यात् ।

^२ अर्नशस्यैकदेशदर्शनायोगात् ।

^३ दृष्टोपि ।

^४ अपोह्यतेऽनेनेति बाह्यतया आरोपित आकारः । अपोह्यतेस्मिन् स्व-
क्षणम्बाऽपोहः ।

षः प्रसज्यते^१ । न खलु प्रत्यग्रदृष्टं वस्त्वन्तरं शब्दलिङ्गाभ्यां विषयीक्रियते^२ किन्त्वन्यव्यवच्छेदः । एकस्मिंश्च व्यवच्छेदे सिद्धेऽप्यसिद्धं व्यवच्छेदान्तरं लिङ्गान्तरतः शब्दान्तरतश्च साध्यत इति न कश्चिद् दोषः ॥ (४५)

तस्मादपोहविषयं लिङ्गमिति प्रकीर्तितम् ।

अन्यथा धर्मिणः सिद्धौ किमतः साधकं परम् ॥४६॥

तस्मादाचार्येणापोहविषयं लिङ्गमिति प्रकीर्तितं । लिङ्गमुपलक्षणं शब्दश्च । अन्यथा यदि वस्तुविषयं^३ लिङ्गं तदा धर्मिणः सर्वात्मना प्रत्यक्षतः सिद्धौ किमतो धर्मिणः परमसिद्धमस्ति यत्प्रसाधकं लिङ्गम्प्रमाणं स्यात् ॥ (४६)

कचित् सामान्यविषयं दृष्टे ज्ञानमलिङ्गजम् ।

कथमन्यापोहविषयं तन्मात्रापोहगोचरः ॥४७॥

ननु क्वचिन्नीलादावसारोपितोऽन्यो विपरीतांशो यस्मिन् । तस्मिन् प्रत्यक्षेण दृष्टे यज्ज्ञानमलिङ्गजं विकल्पकं सामान्यविषयं भवति । तदारोपाभावात् । कथमन्यापोहविषयं । आह^४ तन्मात्रस्यानीलमात्रस्यापोहो विजातीयो व्यावृत्तिव्यवच्छेदः स गोचरो यस्य तत्तथा । नीलविकल्पस्यानीलव्यवच्छेद एव विषय इत्यर्थः ॥ (४७)

कस्मादेवमित्याह (१)

निश्चयारोपमनसोर्बाध्यबाधकभावतः ।

समारोपविवेकेऽस्य प्रवृत्तिरिति गम्यते ॥४८॥

^१ न विकल्पानां स्वरूपेण बाह्यो ग्राह्योऽपि तु स्वाकारेण सहैकीकृत एव बाह्यो विषयः स चासत्योऽपोह्यतेऽनेनान्यदित्यपोहः ।

^२ अकस्माद् धूमादग्निप्रतिपत्तावपि विपर्यासोस्ति । अग्निमन्तं प्रदेशमनग्निमत्वेन (धूमदर्शनात् प्राक् दर्शने साग्निदेशादन्योयमिति) ग्रहात् तस्मान् धर्मबुद्धिर्वस्तुग्राहिणीत्यपोहविषया लिङ्गादनुमेयमनुसरन्नवश्यं संशयितो विपर्यस्तो वा स्यात् ।

^३ उक्तेन प्रकारेण न साक्षात् । ^४ नापोहविषयं ।

^५ स्वलक्षणं स्वाकाराभेदेन गृह्यत् प्रत्यक्षव्यापारमात्मन्यारोपयति । बाह्याध्यवसाय एव योज्यते तेन नीलमिति नीलसजातीये विहितं सर्व्वमन्यद् व्यवच्छिन्नति । रूपनिश्चयेऽपि क्षणिकत्वा निश्चयात् ।

निश्चयारो^१पमनसोर्बाध्यबाधकभावतः । समारोपस्य विवेके व्यवच्छेदेऽस्य निश्चयस्य प्रवृत्तिरिति गम्यते ॥ (४८)

तस्माद् (१)

यावन्तोऽशसमारोपा निश्चयास्तन्निरासतः ।

तावन्त एव शब्दा भिन्नव्यवच्छेदगोचराः ॥४९॥

यावन्तोऽशस्य^२ धर्मस्य समारोपास्तस्य निरासनिमित्तं विनिश्चयाः शब्दाश्च तावन्त एव (१) तेन ते निश्चयाः शब्दाश्च भिन्नव्यवच्छेदगोचराः ॥ (४९)

अन्यथा वस्तु विषयीकुरुत एकेन वा धिया ।

एकत्र नान्यो विषयोस्तीति स्यात् पर्यायता ॥५०॥

अन्यथा यदि शब्दनिश्चयौ सर्वात्मना वस्तु विषयीकुरुतः तदे^३केन शब्देन बुद्ध्या वा विकल्पिकया व्याप्ते सर्वात्मना विषयीकृते वस्तुन्येकत्र नान्योऽप्रतिपक्षो विषयोस्तीति पर्यायता शब्दानां स्यात् विकल्पानाञ्चैकविषयता भवेत् ॥ (५०)

ननु द्रव्यादुपाधयः परस्परञ्च भिन्नास्तन्निमित्ता विकल्पाः शब्दाश्च तेषु तदाधारे वा द्रव्ये वर्तन्त इत्याह ।

नानोपाधिविशिष्टस्य भेदिनोर्थस्य ग्राहिका ।

उपकाराङ्गशक्तिभ्योऽभिन्नात्मनिश्चयग्रहे ॥५१॥

यस्यापि नैयायिका दे^४र्मते नानोपाधेर्द्रव्याद्यनेकधर्मविशिष्ट^५स्यात्
612 एवोपाधि^६ भेदाद् भेदिनोर्थस्य^७ ग्राहिका विधिरूपेण^८ धीः (१) तस्यापि^९ मतेन नानाप्रकाराणामुपाधीनामुपकारस्याङ्गं^{१०} याः शक्तयस्ताभ्योऽभिन्नात्मन उपाधिमतो द्रव्यस्य निश्चयज्ञानेन ग्रहे ॥ (५१)

^१ प्रत्यक्षपृष्ठभाविन्यारोपे ।

^२ यतो वस्तुव्यवसायेन शब्दादेर्वृत्तिः न वस्तुस्वरूपग्रहेण ततः ।

^३ वैशेषिकादेः भिन्नं पारमार्थिकं धर्मधर्मित्वं निन्दति ।

^४ घटादेः ।

^५ उपाधिषु वा शब्दधियौ वर्तन्ते इति न पर्यायताप्रसङ्गः ।

^६ नानाभेदयोगात् स्वयमभिन्नस्य ।

^७ प्रत्युपाधिभिन्ना । ^८ दूषणमाशङ्क्य परिहरति

^९ कारणं ।

सर्वात्मना कृते ग्राहे को भेदः स्यादनिश्चितः ।
तयोरात्मनि सम्बन्धादेकज्ञाने द्वयग्रहः ॥५२॥

सर्वात्मना कृते सत्युपकार्यस्योपाधिकलापस्य मध्ये को भेद उपाधिविशेषः स्यादनिश्चितः । यथा द्रव्यमेकमुपाधिमुपकरोति । तथा परानपि (१) तत् एकोपाध्युपकारकत्वे विधिरूपेण गृह्यमाणे^१ सर्वोपाध्युपकारकत्वं गृह्येत । तथा च सर्वोपाधिग्रहणप्रसङ्गः । न हि यत्सापेक्षं यद्रूपं तद^२ग्रहणे तद् गृहीतुं शक्यं ॥

ननु धूमापेक्षं वह्नेः कारणत्वं न च तद्ग्रहे धूमग्रहः । नैतद् युक्तं (१) तथाहि (१)

किं पुनः कारणत्वमिष्टं वह्नेर्यद्यविद्यमानत्वाद् धूमात् पूर्वकालभाविता । धूमासाहित्यं वर्तमानकालसत्ता । न तद् धूमापेक्षं स्वकारणात् तथोत्पत्तेः । धूममन्तरेणैव च भावात् । न च तद्ग्रहे धूमग्रहो विरुद्धत्वात् । न हि धूमग्रहणे तस्मात् प्राग्भावित्वस्य तदसाहित्यस्य च ग्रहणं । अथ धूमस्यायं हेतुरिति निश्चयविषयत्वं कारणत्वमिष्टन्तदाऽस्त्येवेदृशकारणत्वस्य ग्रहे धूमप्रतीतिरुभयप्रतीत्याकारत्वादस्य निश्चयस्य द्वयान्वयव्यतिरेकग्रहणसापेक्षत्वाच्च ॥

ननु च गृहीततदुत्पत्तेरनिमानादर्शनात् कारणत्वप्रतीतिर्न च तदा धूमप्रतीतिः ॥

(सिद्धान्ती ।) न च तत्र प्रत्यक्षात् कारणत्वस्य प्रतीतिः किन्त्वग्निरूपमात्रस्य (१) अन्यथा सर्वस्य तद्दर्शिनः कारणत्वप्रतीतिप्रसङ्गः ।^३ किन्तु व्याप्तिग्रहसापेक्षा आनुमानिकी तत्प्रतीतिः । तथा हि गृहीततदुत्पत्तेरेवेयं भवति नान्यस्य । तदुत्पत्तिग्रहे च यदेवं रूपं तदेतत्कारणमिति गृहीता व्याप्तिरनुमानप्रतीतौ च धूमकारणं वह्निरिति व्यवच्छेदद्वयमन्योन्यसापेक्षं प्रतीयत एव इत्यलं तत्प्रसङ्गेन । न ह्यनुत्वातितकार्यः कारणत्वनिश्चयः । अत्यन्तमभ्यासाच्च व्याप्तिग्रहसंस्कारस्य प्रबुद्धत्वादपेक्षा नास्तीत्यतत्त्वविवेकिनां नानुमानत्वप्रबोधः । न ह्यनुमानमहमित्युत्पन्नमनुमानमुच्यते । किन्तु त्रिरूपलिङ्गजमनुमेयविषयं कारणत्वज्ञानञ्च तादृशमेव । द्रव्यन्तु येनैव रूपेण एकमुपाधिमुपकरोति तेनैवापरानपीत्येकोपाध्युपकारकत्वे गृह्यमाणे नानेकोपाध्युपकारकत्वस्य ग्रहणात् सर्वोपाधिग्रहणप्रसङ्गः परस्परसापेक्षत्वात् । ततश्च तयोरोपाधिकलापतदुपकारकत्वयोरात्मनि सम्बन्धात् ।

^१ सति सम्बन्धाद् द्वयग्रह उपाध्युपाधिमतोः

^२ स्वाग्रहणे स्वाम्यग्रहवत् ।

^३ कथन्ताहि तत्प्रतीतिरित्याह ।

द्रव्यस्य सम्बन्धादेकस्योपाध्युपकारकत्वस्य ज्ञाने द्वयस्य ग्रहः स्यात् । एकनियता प्रतीतिर्न भवेदित्यर्थः ॥ (५२)

अथ द्रव्यादुपाध्युपकारिकाः शक्तयो भिन्ना एव द्रव्यग्रहणे तासामग्रहणात् न सर्वोपाधिग्रहणप्रसङ्ग इत्याह ।

धर्मोपकारशक्तीनां भेदे ताः तस्य किं यदि ।

नोपकारस्ततः तासां तथा स्यादनवस्थितिः ॥५३॥

धर्माणामुपाधीनां^१ उपकारस्य निमित्तभूतानां शक्तीनां द्रव्याद् भेदे स्वीक्रियमाणे ताः शक्तयस्तस्य द्रव्यस्य किं कस्मात् (१) यदि नोपकारस्ततो द्रव्यात् तासां शक्तीनामुपकारमन्तरेण सम्बन्धेऽतिप्रसङ्गात् (१) अथ तासां शक्तीनां द्रव्येणोपकारः क्रियते स्वरूपेण तदा शक्त्युपकारत्वस्य ग्रहणाच्छक्तीनां ग्रहः । तद्ग्रहाच्च सर्वोपाधिग्रहणप्रसङ्गः तदवस्थः ।

61b स्यादेतत् (१) शक्तीरपि भिन्नाभिः शक्तिभिरुपकरोति तथा स्यादनवस्थितिः । तथा हि यास्ताः शक्त्युपकारिकाः शक्तयस्ता द्रव्यस्योपकारद्वारा^१द्(?) यदीष्टास्तदास्वरूपेणोपकारकत्वे सर्वोपाधिग्रहणप्रसङ्गभयादन्याः शक्तय एष्टव्याः । तथा चानवस्था व्यक्ता । (५३)

उक्तमर्थं संगृह्णन्नाह ।

एकोपकारके ग्राह्येऽदृष्टाः तस्मिन्न सन्ति ते ।

सर्वोपकारकं ह्येकं तद्ग्रहे सकलग्रहः ॥५४॥

एकस्योपाधेरुपकारके द्रव्ये ग्राह्येऽभिमतं तत् एकोपाध्युपकारकद्रव्यस्वभावादपरे उपाध्यन्तराणामुपकारका उपकारशक्तिभेदा दृष्टे तस्मिन्नेकोपाध्युपकारके द्रव्येऽदृष्टा ये ते न सन्ति (१) एकमेव हि रूपं सर्वोपाध्युपकारकमतस्तस्यैकोपाधिमतो ग्रहे सकलोपाधिग्रहः स्यात् ॥ (५४)

^१ यदोपाधिष्वेव शब्दादिवृत्तिस्तदा नोक्तो दोषः किन्तु शब्दाद्यैरनाक्षेपादुपाधिमति प्रवृत्तिर्न स्यादिति व्यर्थः शब्दप्रयोगः । अर्थक्रियाश्रयो हि व्यवहार उपाध(य)श्चात्र व्यवहारेऽसमर्थाः (१) समर्थश्चोपाधिमाम्नोच्यते (१) किञ्च (१) निश्चयगृहीतेष्वर्थे भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं प्रमाणान्तरमिच्छता निश्चयविषयश्च न च निश्चित इत्यभ्युपेतं स्यात् अन्यथा भ्रान्त्ययोगात् (१) तच्चायुक्तमित्याह ।

क. न्यायमीमांसामतनिरासः

(क) व्यावृत्तस्वभावा भावाः

यदि भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं गृहीतेष्वन्यदिष्यते ।

तद्व्यवच्छेदविषयं सिद्धन्तद्वत् ततोऽपरम् ॥५५॥

सर्वात्मना विकल्पेन गृहीतेषु वस्तुनि भ्रान्त्या तथा न निश्चय इति यदि भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थमन्यत् प्रमाणान्तरमिष्यते (१) तद्भ्रान्तिनिवर्तकं प्रमाणान्तरं व्यवच्छेदविषयं सिद्धं^१ भ्रमारोपितत्वापो^२हविषयत्वाद् । ततो भ्रान्तिनिवर्तकादपरं यत् पूर्वमुत्पन्नम्बस्तुविषयमिष्टं तद्वदपोहविषयं सिद्धं ॥ (५५)

कस्मादित्याह (१)

तद्विपक्षसमारोपविषये यदि निश्चयैः ।

निश्चीयते न यद् रूपं तत्तेषां विषयः कथम् ॥५६॥

अविद्यमानान्यसमारोपे विषये वृत्तेः । विकल्पो हि व्यवच्छेदविषयं निश्चिन्वन् तद्विपक्षसमारोपविषये न भवति । किन्तु तद्व्यवच्छेदनिश्चयारोपमनसोर्बोध्य-
बाधकभावत इत्युक्तं ।

अपि^३ च निश्चयैरेकाकारप्रवृत्तै^३र्यद् रूपं न निश्चीयते तत्तेषांस्विषयः क^३थ-
मुच्यते । निश्चितञ्चाप्रतिपन्नं चेति विप्रतिसि^(?)ष्टं । यदि कृतकत्वनिश्चये-
ऽनित्यत्वाद्यपि निश्चितं कथं तस्याप्रतिपत्तिः । कृत(क)त्वस्यापि वा माभूत् ॥
(५६)

एवन्तर्हि प्रत्यक्षगृहीते वस्तुनि निश्चयानिश्चयौ न स्यातामित्याह ।

प्रत्यक्षेण गृहीतेषु विशेषैशविवर्जिते ।

यद्विशेषावसायेस्ति प्रत्ययः स प्रतीयते ॥५७॥

प्रत्यक्षेण गृहीतेषु विशेषे स्वलक्षणे सर्वतो व्यावृत्तैऽशैर्भागे^४र्विवर्जिते यस्य विशेषस्य व्यवच्छेदस्यावसायेस्ति प्रत्ययः सहकारी प्रकरणाभ्यासपाटवा^४दिः स

^१ उत्पित्सुसमारोपनिषेधद्वारेण ।

^२ किञ्च ।

^३ यदेषां स्वविषयनिश्चयनमेव स्वार्थं वृत्तिः ।

प्रतीयते नेतरः । न खल्वस्मन्मते प्रत्यक्षं निश्च^१यात्मकं नाप्यनुभवमात्राधीनो निश्चयो^२ येन सर्व्वथा निश्चयप्रसङ्गः । किन्तु यत्र व्यवच्छेदे^३ऽभ्यासादयः^४ सह-कारिणः प्रत्यक्षस्य सन्ति स निश्चीयते नान्य इति युक्तो विभागः । (५७)

तत्रापि चान्यव्यावृत्तिरन्यव्यावृत्त इत्यपि ।

शब्दाश्च निश्चयाश्चैव निमित्तमनुरुन्धते ॥५८॥

तत्रापि चान्यापोहेपि शब्दविकल्पविषयेऽन्यव्यावृत्तिरन्यव्यावृत्त इत्यपि (१) ये शब्दाश्च निश्चयाश्चैव भिन्नविषया इव प्रवर्तन्ते न ते^५ व्यावृत्तिव्यावृत्तयो-र्वास्तवभेदनिबन्धनाः किन्तर्हि संकेतमेव भेदव्यवहारव्यस्थापकं वक्ष्यमाण-निमित्तमनुरुन्धतेऽनुवर्तन्ते । यदि गोरन्याऽगोव्यावृत्तिस्तदा यथा गौरगोरश्वादे-र्व्यावृत्तस्तथाऽगोव्यावृत्तेरपि व्यावृत्तः । ततश्चाश्वादिवद् गोरगौरैव स्यात् । यो ह्यगोव्यावृत्तेर्व्यावृत्तः सोऽगौर्यथाश्वादिर्गौरश्च तथेति स्यात् । तथाऽगोव्यावृत्ति^६-रपि न प्राप्नोति । सर्व्वस्यैवागोत्वात् । गोरगोरन्यत्वे हि तस्माद् व्यावृत्तिः स्यात् । यदा तु गौरैव नास्ति तदा कस्य कस्माद् व्यावृत्तिः । तस्मान्न व्यावृत्ति-व्यावृत्तयोर्वस्तुतो भेदः । (५८)

ततश्च ॥

द्वयोरेकाभिधानेपि विभक्तिर्व्यतिरेकिणी ।

भिन्नमर्थमिवान्वेति वाच्यते स विशेषतः ॥५९॥

द्वयोर्व्यावृत्तिव्यावृत्तयोरेकस्यार्थस्याभिधानेपि वस्तुतो विभक्तिः पष्ठ्यादि-व्यतिरेको वाच्यभेदः तद्वती । व्यावृत्तस्य व्यावृत्तिरिति भिन्नमिवार्थमन्वेत्यनु-

^१ कथमिदानीमनिश्चीयमानं प्रत्यक्षेणापि ग्रहीतमिति चेन्न प्रत्यक्षं निश्च-येन गृह्णाति किन्तु तत्प्रतिभासेन (१) शब्दप्रतिपत्त्योर्भेदस्तु संकेतभेदान्न तत्त्वतो वाच्यभेदः । संकेतभेदश्चानन्तरं भेदान्तरेत्याद्युक्तः ।

^२ अनुभवो हि पटीयान् स्मृतिबीजमाधत्ते निश्चयः स्मृतिरूपः ।

^३ यथोपाध्याये पितर्यागच्छति पिता मे आगच्छतीति तत्रापि तारतम्यात् पूर्वपरविकल्पजननशक्तिः ।

^४ अथ गोरश्वादव्यावृत्तिर्व्यावृत्तो गौरिति वा यदा क्रियते तदा व्यावृत्ति-तद्वतोर्वस्तुतो भेदे सामान्यं नामान्तरेणोक्तं स्यात् व्यावृत्तिरिति । अभेदेपि ज्ञान-शब्दयोर्भेदो (स्वलक्षणात्) न स्यादित्याह (१) एकमानेन सर्वसिद्धौ मानान्तरादि-वैयर्थ्यं तदवस्थं ।

गच्छति वाचकत्वेन । वाच्यस्य लेखविशेषतोऽल्पभेदात् साङ्केतिकादभिन्ने- 62a
प्यर्थे ॥ (५९)

किमर्थं संकेतभेदः कश्च वाच्यविशेष इत्याह ।

भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपौ तयोर्द्वयोः ।

पदं सङ्केतभेदस्य ज्ञातृवाञ्छानुरोधिनः ॥६०॥

भेदान्तरस्य^२ प्रतिपाद्यमानाद् व्यवच्छेदादन्यस्य व्यवच्छेदस्य प्रतिक्षेपः^३ ।
सामानाधिकरण्यस्य स्वभावोऽप्रतिक्षेपस्तत्सम्भवः । तौ^४ तयोर्द्वयोर्व्यावृत्ति-
व्यावृत्त^५शब्दयोः^६ संकेतभेदस्य ज्ञातृवाञ्छानुरोधिनः पदं कारणं (१) ज्ञाता^७ हि
कदाचित् गौरनश्वत्वं निष्कृष्टधर्मान्तर^८सम्बन्धयोग्यत्वं जिज्ञासते^९ (१) तदा
गो^{१०}त्वमस्येत्युच्यते न तु गोत्वमस्य शुक्लमिति । यदा तु व्यावृत्ति^{११}रेवानिष्कृष्ट-
धर्मान्तरसम्बन्धयोग्या जिज्ञासिता भवति (१) तदा व्यावृत्तशब्दसंकेतो यथा गौरय-
मिति धर्मान्तरसामानाधिकरण्यञ्च गौः^{१२} शुक्ल इत्यादि^{१३} ॥ (६०)

भेदोयमेव सर्वत्र द्रव्यभावाभिधायिनोः ।

शब्दयोर्न तयोर्वाच्ये विशेषस्तेन कश्चन ॥६१॥

भेदोयमेव संकेतकृतो धर्मान्तर^१प्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपप्रतिपत्तिफलो द्रव्य^२भावा-
भिधायिनोर्द्वैर्धर्मवाचिनोः शब्दयोर्न वास्तवः । तेन तयोर्वाच्ये निश्चयविषये
न कश्चिद् विशेषः । भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपाभ्यामेकस्यैव प्रत्यायनात् ॥ (६१)

^१ शब्दा हीच्छाधीना न वस्त्वधीनाः ते यथा प्रयोक्तुमिष्यन्ते भेदेऽभेदे वा
तथा वाचकाः (१) यथा राज्ञः पुरुष आत्मात्मनो द्रष्टृति ।

^२ गोत्वापेक्षया द्रव्यत्वपार्थिवत्वादेः ।

^३ अस्वीकारः । ^४ यथाक्रमं । ^५ धर्मधर्मिवाचिनोः । ^६ प्रयोजनं ।

^७ श्रोता ।

^८ (अमहिषत्वादि) किमस्याशवाद् व्यावृत्तं रूपमस्तीति ।

^९ न सामानाधिकरण्यम्बिशेषणविशेष्यभावो वा त्यक्त्वा भेदान्तरत्वा-
देव गोत्वशुक्लत्वाभ्यां युक्तमेकं धर्मिणं गृहीत्वा बुद्धेरप्रतिभासनात् ।

^{१०} कुतोस्य व्यावृत्तिरिति तदा भेदान्तराक्षेपात् तत्साक्षात्वाच्च ।

^{११} अनेकधर्मवन्तं धर्मिणमेकमिव दर्शयन्ती बुद्धिरत्र यस्मात् ।

^{१२} अयं नीलादि । ^{१३} नापरं सामान्यगुणादिकं बाधितत्वात् ।

^{१४} सर्वत्र सामान्यतद्वति गुणतद्वति क्रियातद्वति ।

जिज्ञापयिषुरर्थं तं तद्धितेन कृतापि वा ।

अन्येन वा यदि ब्रूयात् भेदो नास्ति ततःपरः ॥६२॥

तथा व्यवहर्ता जिज्ञापयिषुरर्थं तं साङ्केतिकं भेदं तद्धितेन कृतापि वा^१ पाचकत्वमस्य पाचकोयम्पाकः पाक्यो वेत्यादि । अन्येन वा स्वयंकृतेन समयेन यदि ब्रूयात् (१) तथापि ततो भेदप्रतिपादकात् तद्धितादेर्भेदः परो वास्तवो नास्ति ॥ (६२)

तेनान्यापोहविषये तद्दोषोपवर्णनम् ।*

प्रत्याख्यातं पृथक्त्वे हि स्याद् दोषो जातितद्वतोः ॥६३॥

तेन व्यावृत्तिव्यावृत्तयोरभेदेनान्यापोहविषये जातिमान् शब्दवाच्य इति^१ पक्षः तद्वत् पक्षभूदोषोऽन्यापोहेऽपि स्यादिति । तद्दोषोपवर्णनं प्रत्याख्यातं । तद्वत् पक्षो हि जातिमभिधाय शब्दस्तद्वति वर्तत इति तद्वचने^२ स्वातन्त्र्यम^३स्य न स्यात् सामानाधिकरण्यञ्च न भवेत् (१) गौः शुक्ल इति जातेरशुक्लत्वात् (१) न चोपचाराश्रयेण स्वातन्त्र्यं सामान्याधिकरण्यञ्चास्वलद्वगतियुक्तमित्यादि जातितद्वतोः पृथक्त्वे हि स्याद् दोष एषः । न तु व्यावृत्तिव्यावृत्तिमतोर्भेद इति नात्र तत्पक्षोक्तदोषः ॥ (६३)

यदि^४ व्यावृत्तितद्वतोर्भेदस्तदा गोगोत्वं शुक्लत्वसास्नादिमत्वादयश्चेति षष्ठीवचनभेदादि न प्राप्नोतीत्याह ।

येषां वस्तुवशा वाचो न विवक्षापराश्रयाः ।

षष्ठीवचनभेदादि चोद्यं तान् प्रति युक्तिमत् ॥६४॥

येषां बाह्यानां मते वस्तुवशा वस्तुवायत्ता वाचो न विवक्षापर आश्रयः कारणं यासां तास्तथा । षष्ठीवचनभेदादि चोद्यं तान् प्रति युक्तिमत् ॥ (६४)

यद् यथा वाचकत्वेन वक्तृभिर्विनियम्यते ।

अनपेक्षितबाह्यार्थं तत् तथा वाचकं वचः ॥६५॥

^१ जातिगुणक्रियासम्बन्धैश्चतुष्टयी वृत्तिरुक्तानेनैव ।

* तद्वत्पक्षोपवर्णनम् ।

^२ जाति । ^३ शब्दस्य ।

^४ कथमिदानीमेकस्याननुगमादन्यव्यावृत्तिः सामान्यं । स्वलक्षणानुभवोत्तर-
मेककार्येष्वेकभाकारमादर्श (य) न्विकल्पः सामान्यं अतत्कार्येभ्यो भिद्यमाना अर्थाः
सामान्यादिव्यवहारविषय इत्यन्यापोहविषयत्वं ।

अस्माकं यद्वचो यथा धर्मान्तरस्य प्रतिक्षेपेणाप्रतिवाचकत्वेन वक्तृभिर्नियम्यते विशेष्टेण व्यवस्थाप्यतेऽनपेक्षितबाह्या^१र्थं संकेतमात्रानुरोधित्वात् तद्वचस्तथा वाचकमिष्टमिति न चोद्यावकाशः ॥ (६५)

दाराः षण्णगरीत्यादौ भेदाभेदव्यवस्थितेः ।

खस्य स्वभावः खत्वं वेत्यत्र वा किं निबन्धनम् ॥६६॥

यस्य तु वास्तव एव शाब्दो व्यवहारस्तस्य दाराः षण्णगरी^१त्यादावादिशब्दात् गृहा विंशतिरित्यादौ च यथाक्रममभिन्ने भिन्ने च वस्तुतो भेदाभेदयोर्बहुवचनैकवचननिमित्तयोर्व्यवस्थितेः । खस्य स्वभावः खत्वं वेत्यत्र धर्मिधर्मभेदस्य किम्वा निमित्तं न किञ्चन । न ह्येकस्या(ः) स्त्रिया बहुत्वं षण्णां नगरा^२णां वा एकत्वमाकाशस्य स्वभावो भि^३न्नः सामान्यं वास्ति । अथ चास्ति शब्दवृत्तिस्ततः कल्पित एव तद्विषयो वक्तव्यः ॥ (६६)

यदि सर्वतो व्यावृत्तस्वभावा भावा न तेषु सामान्यमस्ति कथं गोत्वमित्यादिसामान्यप्रतीतिरित्याह ।

एकार्थप्रतिभासिन्या भावानाश्रित्य भेदिनः ।

रूपं परेषां व्यावृत्तं सा धीः संवृतिरुच्यते ॥६७॥

भेदिनः सर्वतो व्यावृत्तान् भावानाश्रित्य परम्परापातेभ्य^३ उत्पद्य यथा धिया एकार्थप्रतिभासिन्या एकार्थाध्यवसायस्वाकारया स्वरूपेण स्वप्रतिभासेन परेषां स्वलक्षणानां रूपं सर्वतो^४ व्यावृत्तं^५ संनियते प्रच्छाद्यते सा^६ बुद्धिः ६२b संवृतिरुच्यते ॥ (६७)

^१ क्रियातो गुणतो वा समाहारो द्रव्याश्रितः । नगरन्तु विजातीयानारम्भाद्द्रव्यं ।

^२ भेदान्तरादिना एतदुक्तमभवति । अनश्वत्वमहिषत्वादिषु भेदान्तरेष्वेकपिण्डनिष्ठेषु सत्त्वप्यनपेक्षितभेदान्तरमश्वव्यवच्छेदलक्षणमनश्वत्वमात्रमनश्वत्वशब्दस्य धर्मवचनस्य संकेतकारणं । अत्यक्तभेदान्तरन्तु तदेवानश्वत्वं अनश्व इति धर्मवचनस्य संकेतभेदे कारणं (१) एतच्च पूर्वश्लोकावतारणेन ज्ञेयं ।

^३ तदन्यव्यतिरेकिणः पदार्थानाश्रित्य ।

^४ तदेवं समारोपपक्षे परोक्तं दूषणं परिहृत्यान्यव्यावृत्तिपक्षे तानभ्युपगमादेवं व्यावृत्ताभावा एकत्वेनाध्यवसिताः सामान्यमित्युक्त्वा बुद्ध्याकारे सामान्ये परदूषणमपनयति । तत्तु बुद्ध्याकारश्च बुद्धिस्थो नार्थबुद्धयन्तरानुगः । नाभिप्रेतार्थकारी च सोपि वाच्यो न तत्त्वतः ॥ अनुप्रवेशे सामान्यं न स्यादित्यव्यतिरिक्तदूषणं ।

^५ प्रकृत्या एकाकारपरामर्शहेतून् भावानाश्रित्य विकल्पबुद्धिरैकाकारोत्पद्यमाना यं एकमाकारं भावेष्वप्ययति स एव बुद्ध्याकारः शब्दप्रवृत्त्यङ्गः सामान्यं सिद्धान्तिनापि बीजमस्य वाच्यमनाश्रयस्यानुत्पत्तिरित्याह ।

तथा संवृतनानात्वाः संवृत्या भेदिनः स्वयम् ।

अभेदिन इवाभान्ति भेदा^१ रूपेण केनचित् ॥६८॥

तथा संवृत्या स्वयमात्मना भेदिनः स्वस्वभावव्यवस्थिता भावाः संवृतनानात्वाः स्थगितभेदाः केनचिद् रूपेण विजातीयव्यावृत्त्युपकल्पितेन गोत्वादिनाऽभेदिन इवाभान्ति ॥ (६८)

तस्या अभिप्रायवशात् सामान्यं सत्प्रकीर्तितम् ।

यथा तयोपकल्पितं तदसत् परमार्थतः ॥६९॥

तस्या बुद्धेः सामान्यरूपतयाऽध्यवसिताकारायाऽ(?अ)भिप्रायवशात् सामान्यं सत् प्रकीर्तितं । विजातीयव्यावृत्तेर्वस्तुष्वभावात् । तदुपकल्पितं गोत्वादि सामान्यरूपेण^१ बुद्ध्याकारमध्यवश्यं (?स्य)न्ति व्यवहर्तारः । अध्यवसायानुरोधेन च सामान्यं सदित्युच्यते (१) यथा वस्तुत्वेन तत् सामान्यं तथा संवृत्तिबुद्ध्या कल्पितं तथाऽसत् परमार्थतः ॥ (६९)

तदेवासत्त्वमाह ।

व्यक्तयो नानुयस्त्यन्यदनुयायि न भासते ।

ज्ञानादव्यतिरिक्तं वा कथमर्थान्तरं ब्रजेत् ॥७०॥

व्यक्तयस्तावन्न परस्परमनुयन्ति भेदात्^२ । तास्वनु^३यायि च किञ्चिन्न भासते व्यक्तिमात्रवेदनात् । यच्च ज्ञानादव्यतिरिक्तमाकार^४स्वरूपं तत्कथमर्थान्तरं ज्ञानान्तरं^५ वा ब्रजेत् स्वलक्षणरूपत्वादस्य ॥ (७०)

तस्मान्मिथ्याविकल्पोयमर्थेष्वेकात्मताग्रहः ।

इतरेतरभेदोस्य बीजं संज्ञा यदर्थिका ॥७१॥

तस्मादर्थरूप^२स्य ज्ञानरूपस्य च सामान्यस्य योगान्मिथ्याविकल्पोयमर्थशून्य एष विकल्पोयमर्थेष्वेकात्मतायाः सामान्यरूपतायाः ग्रहः । अस्य^६ चैकात्मतया प्रति-

^१ PH. भावाः ^२ व्यतिरिक्ते ।

^३ विकल्पप्रतिभासेपि दोषश्चेत् समानाकारो भात्येव यथा प्रतिभास-
ञ्चास्त्येवावस्तुत्वात् ।

^४ विकल्पबुद्ध्याकारोस्तु सामान्यं स च ज्ञानवद् वस्तुसन्नित्यत्राह ।

^५ बाह्याव्यक्तेर्ज्ञानस्य चाव्यापने स्यात् सामान्यं ।

^६ एकप्रत्यवमर्षज्ञानसाधने नियता इति साध्यमुक्तम् ।

भासिनो मिथ्याविकल्पस्य बीजं हेतुरितरस्मादतत्कार्यं^१ कारिणो भेदो व्यावृत्तिः ।
यदर्थिका संज्ञा शब्दोपि विजातीयव्यावृत्तौ संकेत्यते तद्विषयश्च ॥ (७१)

(ख) भिन्नानामभिन्नं कार्यम्

कथं पुनर्भिन्नानामभिन्नं कार्यमित्याह ।

एकप्रत्यवमर्शार्थज्ञानाद्येकार्थसाधने ।

केचिद् भेदेपि नियताः स्वभावेनैन्द्रियादिवत् ॥७२॥

एकप्रत्यवमर्शं एकाकाराध्यवसा^२योऽर्थज्ञानं रूपादिज्ञानं^३ च तदादिर्यस्य
ज्वरहरणादेः । तस्यैकार्थस्य साधने करणे स्वभावेन प्रकृत्या स्वहेतुदत्तया भेदेपि
भेदाविशेषेपि केचिद् बाहुल्यादयो नियता न कर्कादय इन्द्रियादिवत्^४ । यथा
चक्षूरूपालोकमनस्कारादयः^५ एव भेदाविशेषेपि रूपविज्ञानं जनयन्ति न श्रोत्र-
शब्दादयः ॥ (७२)

एतदेव दृष्टान्तरेण दृढयन्नाह ।

ज्वरादिशमने काश्चित् सह प्रत्येकमेव वा ।

दृष्टा यथा वौषधयो नानात्वेपि न चापराः ॥७३॥

ज्वरादिशमने कर्तव्ये^६ काश्चित् गूडूच्यादयः सह परस्परं प्रत्येकम्वा दृष्टा ।
नानात्वेपि न चापराः । यथा गूडूचीमुस्तादयो भिन्नास्तथा त्रपुषादयोपि । तथापि
काश्चिज्ज्वरं शमयन्ति न सर्वाः । एवं शाबलेयादय एकप्रत्यवमर्शं कुर्वन्ति ।
न कर्कादयः ॥ (७३)

स्यादेतत् । तास्वौषधीषु सामान्यं किञ्चिदस्ति तत् ज्वरादिशमनं करोति ।
तन्नैष दृष्टान्तः (ः) इत्याह ।

अविशेषान्न सामान्यमविशेषप्रसङ्गतः ।

तासां क्षेत्रादिभेदेपि ध्रौव्याच्चानुपकारतः ॥७४॥

अविशेषात् सामान्यस्याक्रियाव^७स्थातः क्रियावस्थायां न सामान्यं काञ्चिदर्थ-
क्रियामुपकल्पयति । तासां गूडूच्यादिव्यक्तीनां क्षेत्रादिभेदेपि सामान्यस्य कार्यिणो-
ऽविशिष्टत्वात् ज्वरशमनादेः कार्यस्याविशेषप्रसङ्गतः चिरक्षिप्रशमनाद्यभावा-
सक्तेः ।^८ ध्रौव्याच्चानुपकारतः । सामान्यस्य नित्यत्वात् । अन्येभ्यः सहकारिभ्य
उपकाराभावात् सकृत् तत्कार्याणि स्युः ॥ (७४)

^१ बाह्यदोहाद्यकारिणः ।

^२ पूर्व्वेण सह द्वन्द्वः ।

^३ अर्थज्ञानादिदृष्टान्तः । ^४ असत्यप्येककार्यनियते सामान्ये । ^५ प्रसङ्गात् ।

(ग) अपोहस्य विजातीयव्यावर्तकत्वम्

अपोहविषयत्वे शब्दवि^०कल्पयोः सामान्यं विशेषणविशेष्यभावं धर्मिधर्म-
भावञ्च व्यवस्थापयितुमाह ।

तत्स्वभावविकल्पा धीस्तदर्थे वाप्यनर्थिका ।

विकल्पिकाऽतत्कार्यार्थभेदनिष्ठा प्रजायते ॥७५॥

तस्योत्पलादेः शब्दादेश्च स्वरक्षणस्य स्वभावग्रहादुर्ध्वं या विकल्पिका धीः
प्रजायते वस्तुतोऽनर्थिकापि तदर्थेव स्वरक्षणविषयेवाऽध्यवसायानुरोधात् परमा-
र्थता^१ऽतत्कार्येभ्यो अर्थेभ्यो भेदो व्यावृत्तिस्तत्र निष्ठाऽवस्थानं यस्या सा तथा
विजातीयव्यावृत्तिविषयेत्यर्थः ॥ (७५)

तस्यां यद्रूपमाभाति बाह्यमेकमिवान्यतः ।

व्यावृत्तमिव निस्तत्त्वं परीक्षानङ्गभावतः ॥७६॥

अर्था ज्ञाननिविष्टास्त एवं व्यावृत्तरूपकाः ।

अभिन्ना इव चाभान्ति व्यावृत्ताः पुनरन्यतः ॥७७॥

63a तस्यां विकल्पबुद्धौ यद् रूपं य आकारो दृश्यविकल्पयोरेकत्वाध्यवसाया-
भ्यासदाद्यादिबाह्यमपि बाह्यमिवासाधारणमप्येकमिव सर्वव्यक्तिषु सदृशवृत्तेः ।
यथा यथा व्यक्तयो दृश्यन्ते तथा तथैवाध्यवसायात् व्यावृत्तमिव विजातीयव्यावृत्त-
वस्त्वभेदेन निश्चयात् । न च तद्व्यावृत्तं गोरूपत्वप्रसङ्गात् । अत एव निस्तत्त्वं
निःस्वरूपं यथाभूतरूपतिरोधानेनान्यथाध्यवसायात् । तथा चापरी^१क्षाया विचार-
स्यानङ्गभावादनश्रयान्निस्तत्त्वं तत्^२ द्विविधं त्वर्थो ज्ञानं वा । न चैतत् तथा । यतः^३
कारणात् तेन कल्पितेन सामान्यरूपेण तेऽर्था एकार्थक्रियाकारिणोऽतत्कार्ये^४भ्यो

^१ तेन यद् [कुमारिल] भट्टः (१) “अन्य निवृत्तिमात्रापोहे अनीलादि-
व्यावृत्तानुत्पलादिव्यावृत्त्यभावः । एवमनुत्पले ततो न विशेषणविशेष्यता । नापि
सामानाधिकरण्यमपोहयोर्भेदात् (१) न च स्वरक्षणं शब्दविषयः । अपोहयोर्वा-
प्रतीतेः” तन्निरस्तं । बाह्याभिन्नस्य स्वाकारस्य शब्दादिविषयत्वेनेष्टत्वात् (१)
तेन नीलोत्पलादिशब्दे शबलार्थाभिधानमेव ।

^२ परीक्षाङ्गं ।

^३ यतो बुद्धिप्रतिभासि रूपं निस्तत्वमतस्तद्विषयो
व्यवहारोपि मिथ्यार्थ इत्याह ।

^४ यतो विजातीयाद् व्यावृत्तिरूपवन्तः । यथाऽनुत्पलाद् व्यावृत्तिरुपि उत्प-
लार्थाः ।

व्यावृत्तस्वभावा ज्ञाननिविष्टा विकल्पबुद्ध्यारूढा अभिज्ञा इवा^१ भान्त्युत्पलत्वादिना शब्दत्वादिना च ।

एतेन सामान्यव्यवस्थो^२क्ता (१) त^३ एवैकजा^४त्यवसिताऽन्यतोऽनीलात् नित्याच्च नीलमित्यादिविकल्पाकारेण एकेन तत्कारिता^५ व्यावृत्तरूपताऽध्यवसायविषयेण विशेषिता व्यावृत्ता आभान्ति नीलोत्पलमिति शब्द^६स्यानित्यत्वमिति ॥ (७६, ७७)

त एव तेषां सामान्यसमानाधारगोचरैः ।

ज्ञानाभिधानैर्व्यवहारो मिथ्यार्थः प्रतन्यते ॥७८॥

तेषामुभयव्यावृत्तिविशेषितानां विकल्पाखण्डानामर्थानां सामान्ययोर्विशेषणविशेष्यभूतयोर्द्धर्मधर्मरूपयोश्च सामानाधिकरण्यं समानाधारो भावप्रधानत्वान्निर्देशस्य । स गोचरो येषान्तैर्ज्ञानाभिधानैर्विकल्पशब्दैर्विशेषणविशेष्यभावस्य धर्मिधर्मभावस्य व्यवहारो मिथ्यार्थः प्रतन्यते विस्तार्यते ॥ (७८)

स च सर्वः पदार्थानामन्योन्याभावसंश्रयः ।

तेनान्यापोहविषयः तदतत्कार्यकारिणाम् ॥७९॥

वस्तुलाभाश्रयो ;

स च ज्ञानाभिधानलक्षणो विशेषणविशेष्यभावादिव्यवहारः सर्वः पदार्थानां तदतत्कार्यकारिणामन्योन्यस्य इतरेतरस्याभावो व्यवच्छेदः^७ संश्रयो विषयो यस्य स तथा । तेन व्यवच्छेदविषयत्वेनापोहविषयो व्यवस्थाप्यते ।^८ वस्तुनो^९ लाभस्य प्राप्तेश्चाश्रयो निमित्तं स व्यवहारो भवति ॥^{१०} (७९)

यत्र यथोक्तानुमितौ यथा ।

नान्यत्र भ्रान्तिसाम्येऽपि दीपतेजो मणौ यथा ॥८०॥

यत्र व्यवहारे वस्तुनः सम्बन्धः परंपरया तदुत्पत्तेरस्ति^{१०} यथोक्तानुमितौ

^१ न वस्तुतो बुद्धिरूपस्यालीकत्वात् । ^२ व्यवहारनिमित्तं ।

^३ त एवेति परिकारिकाया आकृष्टं ।

^४ त एव ज्ञान(नि)विष्टा व्यावृत्ताः सन्तः पुनरन्यतः सजातीयादपि व्यावृत्ता भान्ति यथा नीला अनीलादतश्च व्यावृत्तिद्वयस्य भानात् सामानाधिकरण्यबीजमुक्तं ।

^५ व्यावृत्तभावः । ^६ उत्पलानित्यमात्रजाती बुद्ध्या नीलशब्देन विशेषिते ।

^७ व्यावृत्तपदार्थानुभवद्वारेणोत्पत्तेः । ^८ विधिविषयत्वादस्य ।

^९ न सर्वः किन्तु । ^{१०} उदाहरणमाह ।

यादृशी साध्यप्रतिबद्धकार्यस्वभावानुपलम्भलिङ्गजानुमितिस्कृता । तत्र यथा परंपरया वस्तुसम्बन्धाद् वस्तुप्राप्तिर्नान्यत्र^१ भ्रान्तिसाम्येऽपि दीपतेजो मणौ यथा । कुञ्चिकाविवरदेशस्थे दीपतेजसि भ्रा^२न्त्या समारोपिते मणौ^३ परम्परयापि वस्तुसम्बन्धाभावान्न प्राप्तिः । एवं यद्यपि सर्वस्य विकल्पस्य स्वप्रतिभासेऽनर्थेर्थाध्यवसायेन वृत्तेभ्रान्तित्वं तथापि यो वस्तुसम्बन्धवान् स तत्प्रापको नेतर इति युक्तो विभागः ॥ (८०)

ननु यदि ज्ञाननिविष्टानामर्थानां सामर्थ्यादिव्यवहारस्तदा बाह्येषु स न स्यादित्याह ।

तत्रानेकोपि कार्यैका न तत्कार्यपराश्रयैः ।

ज्ञानाभिधानैरेकत्वात् व्यवहारः प्रतीयते ॥८१॥

तत्र गवाश्वादिव्यक्तिषु मध्येऽनेकोपि सा(?शा)वलेयबाहुलेयादिरे^४-
कमभेदावसायादिकार्यं यस्य ज्ञानाभिधानैः कीदृशैस्तद्वाहाद्यकार्यं कार्यं न भवति
येषां कर्कादीनां तेभ्योऽन्यता तद्व्यवच्छेदः स आश्रयो विषयो येषां तैरेकत्वेन
व्यवहारं प्रतीयते प्राप्यते । शावलेयादिर्विजातीयव्यावृत्तौ व्यावृत्त्याश्रयैः शब्द-
ज्ञानैरेकत्वेन व्यवहियते इत्यर्थः ॥ (८१)

ततश्चैकोप्यनेककृत् तद्भावपरिदीपनात् ।

अतत्कार्यार्थभेदेन नानाधर्मः प्रतीयते ॥८२॥

63b ततश्चैकोपि दीपादिरालोकान्धकारापनयनवर्तिदाहाद्यनेककार्यकृत्^५ (।)
तद्भावस्यानेककार्यकारित्वस्य परिदीपननिमित्तमतत्कार्यार्थेभ्य एकैककार्य-
समर्थेभ्यो भेदेन व्यवच्छेदेन नानाधर्मः प्रतीयते शब्दविकल्पैः । यथाऽनालोक-
कारिभ्यो भेदादालोककृदनन्धकारहन्तृभ्यो भेदादन्धकारहन्ता दीप उच्यत
इत्यादि ॥ (८२)

यथाप्रतीति कथितः शब्दार्थोसावसन्नपि ।

सामानाधिकरण्यं च वस्तुन्यस्य न सम्भवः ॥८३॥

^१ स्थिरादिविकल्पे तत्र प(१)रंपर्येणापि वस्तुसम्बन्धात् वस्तुनोऽस्थिरादि-
त्वाद् । ^२ अधिगन्तव्ये ।

^३ तथेत्यन्तरं सामान्यव्यपेक्षया सामानाधिकरण्यविशेषणविशेष्यभावव्य-
वहारश्च बाह्येष्वेवेति दर्शयन्नाह ।

तदेवं यथा^१प्रतीति संव्यवहारानतिक्रमेण^२ शब्दार्थः सामान्यलक्षणः सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यभावश्च च शब्दात् कथितोऽसन्नपि परमार्थतः । यतो वस्तुन्यस्य शब्दार्थस्य सामान्यादेः पारमार्थिकस्यासंभवः । सर्वतो व्यावृत्तस्य वस्तुमात्रस्याध्यक्षेणोपलम्भात् । तद्व्यावृत्त्याश्रयेण कल्प्यमानं सामान्यं तत्सामानाधिकरण्यं चावस्त्वेव ॥ (८३)

धर्मधर्मिव्यवस्थानं भेदोऽभेदश्च यादृशः ।

असमीक्षिततत्त्वोर्थो यथा लोके प्रतीयते ॥ ८४ ॥

तथा धर्म^३धर्मिणोर्व्यवस्थानियमः^४ शब्दो धर्म्येव कृतकत्वं धर्म एव । तयोर्भेदः^५ शब्दो धर्मी कृतकत्वं धर्म इत्यभेदश्च कृतकोऽनित्यश्च शब्द इत्यादि (१) यादृशो धर्मान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपाभ्यामुक्तोऽसमीक्षित^६तत्त्वोर्थोऽलक्षिततत्त्वो यथा^७ लोके प्रतीयते ॥ (८४)

तं तथैव समाश्रित्य साध्यसाधनसंस्थितिः ।

परमार्थावताराय विद्वद्भिरवकल्प्यते ॥ ८५ ॥

तं धर्मधर्मिणादिविभागं तथैव समाश्रित्य साध्यसाधनसंस्थितिर्विद्वद्भि-
रवकल्प्यते (१) परमार्थे वस्तुस्वभावभूते क्षणिकत्वादाववताराय^८ लोकस्य वस्तुत्वक्षणिकत्वयोर्भेदः परः कल्पितः वस्तु तु क्षणिकमेव । तच्च साध्यसाधन-
कल्पनया शक्यं प्रत्येतुं ॥ (८५)

कस्मात् पुनर्वस्तुनि सामान्यधर्मधर्मादि नास्तीत्याह (१)

संसृज्यन्ते न भिद्यन्ते स्वतोर्थाः पारमार्थिकाः ।

रूपमेकमनेकश्च तेषु बुद्धेरुपसवः ॥ ८६ ॥

पारमार्थिका अर्थाः स्वतः स्वरूपेण न संसृज्यन्ते (१) यतः सामान्यं वस्तु स्यात् । नापि भिद्यन्ते कृतकत्वशब्दत्वादिना यतो धर्मधर्मभेदो भवेत् । यत्तु तेषु^९ रूपमेकं गोत्वाद्यनुयायि । अनेकञ्च^{१०} शब्दकृतकत्वादि व्यवह्रियतेऽसौ बुद्धेरनादिवासनोपहताया उपल्पवो मिथ्योपदर्शनं ॥ (८६)

^१ यदि बाह्ये सामान्यादिव्यवहारस्तर्हि वास्तवः प्राप्त इत्याह ।

^२ विकल्पबुद्धचनुरोधेन । ^३ अयमपि ज्ञानप्रतिभासिन्यर्थ इत्याह ।

^४ शब्दस्य कृतकमिति । ^५ विकल्पारोपितत्वात् ।

^६ बुद्धचारूढोप्यध्यवसिततद्भावतया । ^७ बहुष्वर्थेषु ।

^८ एकत्रार्थः ।

भेदस्ततोपि बौद्धेऽर्थे सामान्यं भेद इत्यपि ।

तस्यैव चान्यव्यावृत्त्या धर्मभेदः प्रकल्प्यते ॥८७॥

ततोयं विशेष इदं सामान्यमिति भेद इदं साध्यमिदं साधनमित्यपि भेदो बौद्धे बुद्धिपरिकल्पितेऽर्थे न वस्तुनि । कथन्तर्हि स्वलक्षणे कृतकत्वादिभेद इत्याह । तस्यैव स्वलक्षणस्यान्यस्मादकृतकादेव्यावृत्त्या तदाश्रयेण धर्मभेदः प्रकल्प्यते ॥ (८७)

कस्मात् कल्पितभेदद्वारेण साध्यसाधनभाव इष्टो न वस्तुभेदेनेत्याह ।

साध्यसाधनसंकल्पे वस्तुदर्शनहानितः ।

भेदः सामान्यसंसृष्टो ग्राह्यो नात्र स्वलक्षणम् ॥८८॥

साध्यसाधनसंकल्पे इदं साध्यमिदं साधनमिति विकल्पे क्रियमाणे वस्तुदर्शनस्य हानितः कल्पित एव भेदः । न खलु विकल्पे वस्तुदर्शनमस्ति कल्पितगोचर^१त्वात् तस्य । आलोचनाज्ञानं वस्तुविषयं न किञ्चित् तद् विभजति ।

नन्वाचार्यदिग्ना ग स्य भेदः सामान्यसंसृष्टो ग्राह्य इष्टः । अत्र^२ भेदः सामान्यसंसृष्टः प्रतीयते इत्यस्मिन् वचने न स्वलक्षणं ग्राह्यतया निर्दिष्टं किन्त्वध्यवसेयतया^३ ॥ (८८)

कस्मादेव^४ मित्याह ।

समानभिन्नाद्याकारैर्न तद् ग्राह्यं कथञ्चन ।

भेदानां बहुभेदानां तत्रैकस्मिन्नयोगतः ॥८९॥

समानभिन्नाद्याकारैः सामान्याकारधर्मिधर्मभेदाकारसामानाधिकरण्याद्याकारैश्च तत् स्वलक्षणं कथञ्चन ग्राह्यं न भवति । किं कारणमित्याह । भेदानां^५ धर्माणां कृतकत्वादीनां बहुभेदानामनेकप्रकाराणां तत्र स्वलक्षण एकस्मिन्नयोगतः ॥ (८९)

^१ कुतः स्वलक्षणस्य सामान्यसहितस्य ग्रह इति वा ।

^२ बाह्य एव भेदास्तेनापोहलक्षणेन सामान्येन संसृष्टा अध्यवसीयन्ते ।

^३ तत्र बौद्धव्यं ।

^४ वस्तुरूपाणां ।

^५ निरंशत्वात् ।

तद्रूपं सर्वतो भिन्नं तथा तत्प्रतिपादिका ।

न श्रुतिः कल्पना वास्ति सामान्येनैव वृत्तिः ॥९०॥

तस्मात् तस्य स्वलक्षणस्य रूपं सर्वतः सजातीयविजातीयाद् भिन्नं तथा तेन सर्वतो भिन्नेन रूपेण तत्प्रतिपादिका श्रुतिः कल्पना वा नास्ति । सामान्येनैव कल्पितेन रूपेण शब्दविकल्पयोर्वृत्तिः ॥ (९०)

किं पुनः स्वलक्षणमेव शब्देनोच्यते इत्याह^१ ।

शब्दाः संकेतितं प्राहुर्व्यवहाराय स स्मृतः ।

तदा स्वलक्षणं नास्ति सङ्केतस्तेन तत्र न ॥९१॥

64a

शब्दाः संकेतितमर्थमाहुर्न यं कञ्चित् ।^२ स संकेतो व्यवहाराय स्मृतः (१) संकेतित^३मर्थं शब्दा^४दुच्चरितात् प्रतिपद्येयमिति संकेतग्रहणं । तदा व्यवहारकाले च स्वलक्षणं^५ संकेतविषयो नास्ति तेन तत्र स्वलक्षणे संकेतो न युक्तः ॥ (९१)

एवन्तर्हि सामान्ये^६ व्यवहारकालानुयायिनि संकेतः^६ स्यादित्याह ।

अपि प्रवर्त्तत पुमान् विज्ञायार्थक्रियाक्षमान् ।

तत्साधनायेत्यर्थेषु संयोज्यन्तेऽभिधाक्रियाः ॥९२॥

अपि^७प्रवर्त्तत पुमान् शब्दाद् विज्ञायार्थक्रियाक्षमान् । तस्या अर्थक्रियायाः साधनायेति । एतदर्थमर्थेषु संयोज्यन्ते संकेत्यन्ते शब्दा न व्यसनितया ॥ (९२)

अत्रानर्थक्रियायोग्यो नास्ति तद्वानलं स च ।

साक्षान्न योज्यते कस्मादानन्त्याच्चेदिदं समम् ॥९३॥

तत्रैवं सत्यनर्थक्रियायां योग्योऽर्थक्रियायां^८ शक्ता जातिरिति न तत्र सङ्केतो युक्तः । तद्वान् जातिमान् विशेषोऽलं शक्तो^९ऽर्थक्रियायामिति तत्र संकेत इति चेत् । स विशेषश्च साक्षात् संङ्केते कस्मान्न योज्यते (१) किं जातिव्यवधि-

^१ येन तत्प्रतिपादिका न श्रुतिः ।

^२ सामान्येनैवेत्युक्तेऽप्यधिकपरिहारायोपन्यासः ।

^३ संकेतविषयीकृतं ।

^४ एकस्वलक्षणस्यापि क्षणिकत्वान्नानुगमोऽक्षणिकस्यापि संकेतज्ञानाजन-
कत्वात् । किमुत देशकालभिन्नेषु ।

^५ वै शो षि क स्य व्यतिरिक्ते सां ख्य स्याव्यतिरिक्ते । ^६ भवतु ।

^७ कथं नाम । ^८ सामान्येन शब्दलक्षितेन सम्बन्धाद् व्यतिरिक्ते लक्ष्यते

स्वीकारेण अनर्थक्रियाकारित्वादस्याः स्वलक्षणस्य च विपर्ययात्। व्यक्तीनामान्त्यान्न तत्र शक्य इति चेत्। इदमानन्त्यं समं^१ जातिमद्व्यक्तिष्वपि^२॥ (९३)

तत्कारिणामतत्कारिभेदसाम्ये न किं कृतः।

तद्वद्दोषस्य साम्याच्चेदस्तु जातिरतं परा ॥९४॥

किञ्च यामर्थक्रियामुद्दिश्य शब्दनिधोगस्तत्कारि^३णामर्थानामतत्कारिभ्यो यो भेदो व्यवच्छेदस्तदेव साम्यं सामान्यमन्यापोहः साधारणत्वात्। तत्र किं संकेतो न कृतः सामान्यवदपोहोपि साधारणोऽनर्थक्रियाकारी स्वलक्षणसम्बन्धात् तदुपलभ्यरूपश्च। तद्वद्दोषस्य जाति^४मति संकेतविषये आनन्त्यात् संकेताकरणस्य साम्याच्चेदस्तु दोषः समानत्वात् (।) द्वयोरस्य जातिः पराऽलमनुपयुक्ता जातिमभ्युपेत्यापि विजातीयव्यवच्छेदो^५ऽवश्याश्रयणीयः। यदि गौरश्वादिभ्यो न व्यवच्छिन्नस्तदाश्च एव स्यात्। यश्चैकस्य व्यवच्छेदः^६ स सर्वस्य (।) स एव सङ्केतविषयो^७ऽस्तु किं प्रमाणबाधितजातिस्वीकारेण। अत एव तद्वद्दोषोपि न सम्भवति। अभ्युपगम्य तु सांप्रतमापादितं ॥ (९४) किञ्च (।)

तदन्यपरिहारेण प्रवर्त्ततेति च ध्वनिः।

तेन तेभ्योऽव्यवच्छेदे प्रवर्त्तत कथञ्च सः ॥९५॥

तस्मा^८देकार्थक्रियाकारिणो^९ऽन्यस्य परिहारेण शब्दात् प्रवर्त्ततेति ध्वनिरुच्यते। तेन ध्वनिना तेभ्योऽतत्कारिभ्योऽस्य तत्कारिणोऽव्यवच्छेद^{१०}

^१ न हि गोशब्दाद् गोत्वबुद्ध्या व्यक्तिबोधोस्ति। सामान्ये वातोदिते कथं व्यक्तौ वृत्तिः। न हि सम्बन्धेपि दण्डं (f) च्छन्धीति दण्डिनं छिनत्ति कश्चित्।

^२ जातौ कृते संकेते व्यक्तावप्रतीतिर्न च जातितद्वतोः सम्बन्धोऽतदुत्पत्तेः।

^३ जातिमत्पक्षे यो [दिग्]नागोक्तदोषः। तद्वतो नास्वतन्त्रत्वादित्यादिना तद्दोषावताराद् भेदेन्यव्यावृत्तिलक्षणे न शब्दनिधोगः जातिकल्पनसमर्थनिर्व्वन्ध एव नित्यव्यापिताद्ययोगादयमाशयो व्यावृत्त्यभिधाने नागस्य जातिर्न प्रवृत्तियोग्या तद्द्वातोदितेपि न वृत्तिरित्युक्तेः अर्थाशक्तेः।

^४ भावानामन्यव्यावृत्त्यभावे वस्तुभूताऽनेकासमवेता जातिरपि न स्यात्।

^५ विजातीयाद् भेद एव सजातीयाभेदः इति आनन्त्यादिदोषः खण्डितः स्यात् जातिधर्मश्च दर्शित इति व्यवच्छेदं त्यक्त्वा।

^६ व्यवच्छेदविशिष्टोर्थः। ^७ अधुना शब्देनावश्यं व्यावृत्तिश्चोदनीयेत्याह। ^८ श्रोत्रा प्रतिपादकेन।

व्यवच्छेदेऽक्रियमाणे कथं स श्रोता प्रतिनियतपदार्थार्थी^१ प्रवर्तते विषयानभिधानात् ॥ (९५)

अथ शब्दैर्व्यवच्छेदः क्रियत एव प्रवृत्तिविषयस्तु जातिरुच्यत इत्याह ।

व्यवच्छेदोऽस्ति चेदस्य नन्वेतावत् प्रयोजनम् ।

शब्दानामिति किं तत्र सामान्येनापरेण वः ॥ ९६ ॥

अस्य जातिमतो व्यवच्छेदोऽस्ति चेत् । नन्वेतावदन्यव्यवच्छेदे^२ न प्रवर्तनं शब्दानां प्रयोजनमिष्टमिति सामान्येनापरेण किं कार्यं वः । तदन्तरेण च शब्दान्यव्यवच्छेदाभिधानेपि प्रवृत्तिसंभवात् ॥ (९६)

(६) सामान्याभावे प्रत्यभिज्ञासंगतिः

यदि नास्ति जातिस्तदा भिन्नस्वभावेषु भा^३वेषु स एवायं गौरित्यादि प्रत्यभिज्ञानं न स्यादित्याह ।

ज्ञानाद्यर्थक्रियां तांस्तां दृष्ट्वा भेदेन कुर्वतः ।

अर्थान्तदन्यविश्लेषविषयैर्ध्वनिभिः सह ॥ ९७ ॥

ज्ञानमादिर्यस्या बाह्यार्थक्रियायास्तामेकाकारपरामर्शविषयां भेदेन नानात्वेपि कुर्वतोऽर्थान् दृष्ट्वा तदन्यस्माद् यो विश्लेषः स विषयो येषां तैर्ध्वनिभिः सह ॥ (९७)

संयोज्य प्रत्यभिज्ञानं पूर्वदृष्टान्यदर्शने ।

परस्यापि न सा बुद्धिः सामान्यादेव केवलात् ॥ ९८ ॥

संयोज्य स एवायं गौरित्यादिप्रत्यभिज्ञानं पूर्वदृष्टादार्थाद् विलक्षणस्य दर्शनेपि कुर्यात् । तदन्यविश्लेषस्य सर्वत्र साम्यात् ॥

किञ्च (१) यदि नानात्वात् प्रत्यभिज्ञानमयुक्तं तदा परस्यापि न सा प्रत्यभिज्ञा^४ बुद्धिः सामान्यादेव केवलादिष्टा किन्तु सामान्यविशेषाभ्यां^३ । (९८)

कस्मादित्याह (१)

नित्यं तन्मात्रविज्ञाने व्यक्त्यज्ञानप्रसङ्गतः ।

नित्यतया तस्य सामान्यमात्रस्य विज्ञाने व्यक्त्यज्ञानप्रसङ्गतः ॥

^१ आनयेति सर्वस्य अग्निमिति व्यवच्छेदवैयर्थ्यं अव्यवच्छेदेनाभिधाने ।

^२ तदस्वीकारे न जातिरित्युक्तं ।

^३ मी मां स क स्य मतेन ।

(ङ) तद्वत्तानिश्चयः

तदा कदाचित् सम्बद्धस्यागृहीतस्य तद्वत्तः ॥९९॥

तद्वत्तानिश्चयो न स्याद् व्यवहारस्ततः कथम् ।

यदा सामान्यज्ञानस्य न विशेषो विषयस्तदा कदाचिदगृहीतस्य सम्बद्धस्य सामान्येन तद्वत्तो विशेषस्य (९९) तद्वत्तानिश्चय इदमस्य सामान्यमिति ज्ञानं न स्यात् । ततस्तद्वत्ताव्यवहारः कथं त्वन्मते ॥

एकवस्तुसहायाश्चेद् व्यक्तयो ज्ञानकारणम् ॥१००॥

तदेकं वस्तु किं तासां नानात्वं समपोहति ।

नानात्वाच्चैकविज्ञानहेतुता तासु नेष्यते ॥१०१॥

64b एकं वस्तु सामान्यं तत्सहायाश्चेद् व्यक्तयो ज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञानस्य कारण-
मिष्यन्ते (१) तदेकं सामान्यं वस्तु किन्तासां व्यक्तीनामभिश्चस्वभावानां नानात्वं
समपोहति (१) येन प्रत्यभिज्ञानहेतुत्वे ।^१ नानात्वाच्चैकस्य^२ प्रत्यभिज्ञा-
ज्ञानस्य हेतुता तासु त्वया नेष्यते । तच्चेत् तथैव^३ न^४ स्यात्^५ प्रत्यभिज्ञा-
नम् ॥ (१००, १०१)

अनेकमपि यद्येकमपेक्षयाभिन्नबुद्धिकृत् ।

ताभिर्विनापि प्रत्येकं क्रियमाणान्वियं प्रति ॥१०२॥

तेनैकेनापि सामान्यात् तासां नेत्यग्रहे धिया ।

अनेकमपि व्यक्तिरूपं यद्येकं सामान्यमपेक्षयाभिन्नबुद्धिकृत् प्रत्यभिज्ञानकारी-
ष्यते । ताभिर्व्यक्तिभिः प्रत्येकं^६ विनैकैकया प्रेरितेन सामान्येनैकेन क्रियमाणां
धियं^१ प्रत्यभिज्ञां प्रतिभासां व्यक्तीनां^२ सामर्थ्यं नेति तया धिया तासामग्रहः ।
केवलं सामान्यग्रहणे च तद्वत्ता निश्चयो न स्यादिति दुःपरिहरं ॥ (१०२)

ननु यथा नीलादीनामेकैकापायेपि चक्षुर्विज्ञानं दृष्टं तत्समुदायेपि दृश्यते ।
एवं यद्यपि प्रत्येकं व्यक्तीनां व्यभिचारस्तथापि यदा सत्त्वं^३ तदा विषयत्व-
मित्याह ॥

^१ किं पुनस्तासां नानात्वापोहः भाष्यत इत्याह । ^२ ह्यर्थे चः ।

^३ व्यक्तिषु । ^४ पूर्ववद् व्यक्तिग्रहः । ^५ च एवार्थः ।

^६ न समस्ताभिः किन्तु प्रत्येकं शावलेयाभावे बाहुल्ये गोबुद्धिस्तदभावे-
न्यत्र (१) एवं सर्वसां प्रत्येकमभावेपि ।

^७ प्रत्येकं व्यक्त्यभावेपि ज्ञानभावात् ।

^८ बाह्यमध्यवस्यतीत्यलीकेति न सम्बाद इत्याह ।

नीलादेर्नैत्रविज्ञाने पृथक् सामर्थ्यदर्शनात् ॥१०३॥

नीलादेर्नैत्रविज्ञाने कार्ये पृथक् प्रत्येकं सामर्थ्यदर्शनात् । (१०३)

शक्तिसिद्धिः समूहेपि नैवं व्यक्तेः कथञ्चन ।

शक्तिसिद्धिः समूहेपि युक्ता । एवं व्यक्तेर्न प्रत्यभिज्ञा^१नजनने सामर्थ्यं कथञ्चन दृष्टं येन समुदायेपि सामर्थ्यकल्पना स्यात्^१ ॥

तासामन्यतमापेक्ष्यं तच्चेच्छक्तं न केवलम् ॥१०४॥

तासां व्यक्तीनामन्यतमापेक्ष्यं तत् सामान्यं प्रत्यभिज्ञाने शक्तं न केवलमिति चेत्^२ ॥ (१०४)

तदेकमुपकुर्युस्ताः कथमेकान्धियञ्च न ।

कार्यञ्च तासां प्राप्नोसौ जननं यदुपक्रिया ॥१०५॥

तत्सामान्यमेकं कथन्ता व्यक्तय उपकुर्युः (१) न त्वेकान्धियमनुपक्रियमाणस्य समवेतत्वेऽतिप्रसङ्गाद् व्यक्तिभिः सामान्यमुपकर्तव्यं । तथा धीरप्येकोपकर्तव्या । यच्च सामान्यादिरुपक्रियते व्यक्तिभिः कार्येण तासां प्राप्नोसौ यद्यसमादुपक्रिया जननमेव । न ह्युपक्रियमाणादन्यस्मिन्नपकाराख्ये वस्तुनि कृतेपि तस्य किञ्चित् । तत्सम्बन्धाच्चेत् । सम्बन्धो भिन्न एवेति किन्तस्य जातं । अभिन्ने तूपकारे स एव कृतः स्यात् । तथा जननमेवोपकारः ॥ (१०५)

अभिन्नप्रतिभासा धीर्न भिन्नेष्विति चेन्मतम् ।

प्रतिभासो धिया भिन्नः समाना इति तद्ग्रहात् ॥१०६॥

एकसामान्याभावेऽभिन्नप्रतिभासा एकाकारा धीर्न भिन्नेष्विति चेन्मतं । ननु^३ प्रतिभासो धिया भिन्नो नैकाकारः समाना इमा इति तासां व्यक्तीनां ग्रहात् ।^४ न हि भूत^५कण्ठगुणवदेकं सामान्यं^६सर्वानुपा(?)या) यि व्यक्तिव्यतिरिक्तं प्रतिभाति । किन्तु गौर्गौरिति सामान्यमवसीयते तच्च भेदाधिष्ठानमेव ॥ (१०६)

^१ नीलादिस्वस्वरूपभेदवत् ज्ञानान्यपि भिन्नान्याकारभेदात् । नैवं शुक्लादिसहितसामान्यजनिते ज्ञाने भेदः । ^२ एवं सति ।

^३ व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तसामान्ययोगाद् भ्रान्तिरेव व्यक्तिष्वेकाकारः प्रतिभास इत्युक्त्वा नैवास्त्येकप्रतिभासो व्यक्तिष्वित्याहाधुना ।

^४ न ह्येकस्मिन् प्रतिभासे समाना इति युक्तं किन्तु तदेवेति ।

^५ नवग्रहं । ^६ व्यक्तिविशिष्टसामान्यग्रहोपि न युक्त इत्याह ।

कथन्ता भिन्नधीग्राह्याः समाश्चेदेककार्यता ।

सादृश्यं ननु धीः कार्यं तासां सा च विभिद्यते ॥१०७॥

^१ननु समाश्चेद् व्यक्तयोध्यवसीयन्ते । कथं ता भिन्नधीग्राह्याः । ^२न खलु समत्वमेकत्वं किन्त्वेककार्यतासादृश्यं (१) न हि स एवायं तदत्र वेति निश्चयः । अपि त्वयमपि गौरित्यध्यवसायः । तथा चैकार्थक्रियाकारित्वमे^३व सादृश्यं । ननु धीः कार्यं तासां व्यक्तीनां सा च प्रतिव्यक्ति भिद्यते तत्कथमेकार्थक्रियाकारित्वं सादृश्यं^३ । (१०७)

अत आह ।

एकप्रत्यवमर्शस्य हेतुत्वाद् धीरभेदिनी ।

एकधीहेतुभावेन व्यक्तीनामप्यभिन्नता ॥१०८॥

यद्यपि प्रतिव्यक्ति भिन्ना तथाप्येकप्रत्यवमर्शस्य^४ हेतुत्वाद् धीरभेदित्येकाऽभिधीयते (१) तथाविधायाश्चैकस्या धियो^५ हेतुभावेन व्यक्तीनामभिन्नतोच्यते ॥ (१०८)

सा चातत्कार्यविश्लेषस्तदन्यस्थानुवर्तिनः ।

अदृष्टेः प्रतिषेधाच्च संकेतस्तद्विद्विर्धकः ॥१०९॥

सा चाभिन्नतास्तत्कार्येभ्यः पदार्थेभ्यो विश्लेषो व्यवच्छेदस्तत्कारिणां वस्तुभूतजातिरेव किन्ने^६ष्यते इत्याह । ततो व्यवच्छेदादन्यस्य (अनुवर्तिनः) सामान्यस्य वस्तुसतोऽदृष्टेः स्वभावानुपलब्ध्या प्रतिषेधाच्च^६ । ततश्च संकेतस्तद्विद्विर्धक-^७स्तस्य व्यवच्छेदस्य विद्विर्धो यस्यास्ति स तथा ॥ (१०९)

अतत्कारिविवेकेन प्रवृत्त्यर्थतया श्रुतिः ।

अकार्यकृतितत्कारितुल्यरूपावभासिनीम् ॥११०॥

^१ परोत्र विरोधमाह समाश्चेत् (१) कथम्भिन्नधीग्राह्या एकाभिन्नधीग्राह्या अपि स्युर्व्यक्तिसामान्ये समाना इति अन्यथा घटपटादिवदभेद एव स्यात् ।

^२ न समानतान्यथानुपपत्त्या स्वहेतुभ्यस्तथोत्पत्तेः केषाञ्चित् ।

^३ उदकाहरणादि प्रतिव्यक्ति भिन्नं अनुभवज्ञानमेव व्यक्तिकार्यं तदपि भिन्नमेव न विकल्पकं व्यक्त्यभावेऽपि भावात् धीरविकल्पापि ।

^४ स्वविषयस्यैकाकारप्रत्ययस्य ।

^५ अध्यवसितैकरूपायाः प्रत्येकं व्यक्तिग्राहिधियां भेदेऽपि प्रत्यभिज्ञया तासामेकत्वमध्यवसीयत इत्यर्थः एतदेवैककार्यतासादृश्यं ।

^६ पूर्वोक्तात् । ^७ विकल्पाध्यस्तबाह्यप्रतिपत्त्यर्थः ।

संकेतश्चातत्कारिविवेकेन प्रवृत्त्यर्थतया प्रवृत्तिप्रयोजनत्वेन कृतः।^१ ततश्च श्रुतिरपि धियं जनयन्त्यर्थेन विसंवादिकेति सम्बन्धनीयं। कीदृशीं धियं (१) स्वाकारे-
ऽकार्यकृति। कार्यकारणासमर्थं तत्कारि तु^२त्यरूपावभासिनीमेकार्थक्रियाकारि- 65a
सर्व्ववस्तुसाधारणैकरूपाध्यवसायिनीं ॥ (११०)

धियं वस्तुपृथग्भावमात्रबोजामनर्थिकाम्।

जनयन्त्यप्यतत्कारिपरिहाराङ्गभावतः ॥१११॥

वस्तु^३नस्तत्कारिणोऽतत्कारिभ्यश्च पृथग्भाव एव केवलः स बीजं कारणं यस्या-
स्तामनर्थिकामर्थशून्यां^४ परमार्थतः।

कथमविसम्वादिता तर्हि सेत्याह।

अतत्कारिणां विजातीयानां परिहारस्याङ्गभावतः कारणत्वात् तद्व्यवच्छे-
दस्य विषयत्वात्^५ तत्र प्रवृत्तिः। (१११)

वस्तुभेदाश्रयाच्चार्थे न विसंवादिका मता।

ततोऽन्यापोहविषया तत्कर्त्राश्रितभावतः ॥११२॥

वस्तुभेदाश्रयाच्च वस्तुविषयस्य परंपरया हेतुत्वात् तत्र प्रवर्तय^६न्ती श्रुतिरर्थे
न विसंवादिका मता।^७ ततोऽन्यापोहविषया तत्कर्त्राश्रितभावतः।
तत्कार्यकतृ^८वस्त्वाश्रितत्वात्^९ ॥ (११२)

अवृत्तव्यतिरेकेण वृत्तार्थग्रहणे द्वयम्।

अन्योन्याश्रयमित्येकग्रहाभावे द्वयाग्रहः ॥११३॥

ननु संकेतकालेऽवृक्षव्यतिरेकेण वृक्षार्थस्य ग्रहणे द्वयमन्योन्याश्रयं वृक्षो^{१०}-
ऽवृक्षश्चान्योन्यापेक्ष इत्येकस्य वृक्षस्यावृक्षस्य चाव्यवस्थितत्वाद् ग्रहाभावे द्वयाग्रहः

^१ शब्दजनिता धीः स्वाकारं बाह्यमध्यवस्यतीत्यलीकेति न सम्वादः इत्याह।

^२ एतेन बहिः प्रवृत्त्यङ्गत्वं श्रुतेः।

^३ विधित्वेन वस्त्वध्यवसा(या)त् कथमन्यापोहविषयतेत्याह ततोऽतत्कारि-
परिहारे हेतुत्वात्।

^४ अन्यव्यावृत्तवस्त्वध्यवसायिबुद्धिजननात् स्वलक्षणे प्रवर्तयति।

^५ विधित्वेन वस्त्वध्यवसा(या)त् कथमन्यापोहविषयतेत्याह (१) ततोऽ-
तत्कारिपरिहारहेतुः।

^६ स्वार्थाभिधानाच्छ्रुतेरपोहे कर्तृत्वं व्यवहारे संकेते वस्तुभेदाश्रयत्वाद्-
पोहाश्रितत्वं।

^७ यावद् गां नाबुद्ध तावद् गां न बुध्यते इति परः तत्सामान्यमेष्टव्यं।

प्राप्तः। निश्चिते हि वृक्षे तदभावः शक्यो निश्चेतुं। अवृक्षत्वे च निश्चिते वृक्षो निश्चेय इत्येकानि^१श्चयाद् द्वयानिश्चयः ॥ (११३)

सङ्केतासम्भवस्तस्मादिति केचित् प्रचक्षते ।

तेषामवृक्षास्सङ्केते व्यवच्छिन्ना न वा ;

सेङ्केतासम्भवस्तस्मादिति केचि ज्जै मि नी याः प्रचक्षते । तेषामेव^२ वादिनां जातावपि सङ्केते क्रियमाणेऽवृक्षा व्यवच्छिन्ना न वा ।

यदि ॥११४॥

व्यवच्छिन्नाः कथं ज्ञाताः प्राग्वृक्षग्रहणादृते ।

अनिराकरणे तेषां सङ्केते व्यवहारिणाम् ॥११५॥

यदि व्यवच्छिन्ना इष्यन्ते कथं संकेतात् प्राक् ज्ञाता वृक्षग्रहणादृते संकेताद् वृक्षस्याज्ञातत्वाद् अवृक्षाः कथं ज्ञाताः । अथ न व्यवच्छिन्नाः तदाऽनिराकरणे तेषां संकेते व्यवहारिणां व्यवहारकाले^३ ॥ (११५)

न स्यात् तत्परिहारेण प्रवृत्तिवृक्षभेदवत् ।

अविधाय निषिद्धान्यत् प्रदर्श्यैकं पुरः स्थितम् ॥११६॥

वृक्षोयमिति संकेतः क्रियते तत् प्रपद्यते ।

व्यवहारेपि तेनायमदोष इति चेत् ;

तेषामवृक्षाणां परिहारेण न स्यात् प्रवृत्तिः वृक्षभेदवद् (१) यथा वृक्षविशेषाणां वृक्षसंकेतेऽव्यवच्छिन्नत्वात् प्रवृत्तिविषयत्वमेवमवृक्षाणामपि स्यात् । नन्वे^४कं शाखादिमन्तं पुरः(ः)स्थितं प्रदर्श्य तस्मादन्यदविधाय निषिद्ध्य च । (११६) वृक्षोयमिति च संकेतः क्रियते वस्तुसामान्यादिभिः तत् संकेतविषयं सामान्यं^४ तत्सम्बन्धिबाह्यलक्षणं व्यवहारे प्रपद्यते तेनायमन्तरोक्तदोषो न भवतीति चेत् ॥

तरुः ॥११७॥

अयमप्ययमेवेति प्रसङ्गो न निवर्तते ।

एकप्रत्ययमर्शाख्ये ज्ञाने ;

^१ तुल्यदोषतामाह ।

^२ न हि संकेते पराव्यवच्छेदेन निवेशिच्छब्दाद् व्यवहारे तत्परिहारेण प्रवृत्तिः ।

^३ वस्तुसामान्यवादी प्राह ।

^४ सामान्ये कृतो व्यक्तिषु व्यापकः स्यात् ।

अत्र चा^४य^१सपि शाखादिमांस्तरयमेव तररिति पूर्वकोऽवृक्षाव्यवच्छेद-
प्रसङ्गो न निवर्त्ततेऽत्र चोक्त एव दोष इति द्वयोरप्येकाग्रहात् द्रयासम्भवात्
सङ्केतासम्भवः समानः। इदानीं परिहर्तुमाह।^२ एकप्रत्यवसर्वाख्ये ज्ञाने भेदा-
विशेषेपि केचिदेव भावा एकाकाराध्यवसायहेतवो नेतरे ॥ (११७)

एकत्र हि स्थितः ॥११८॥

प्रपत्ता तदतद्धेतूनर्थान् विभजते स्वयम् ।

तद्बुद्धिवर्तिनो भावान् भातो हेतुतया धियः ॥११९॥

अहेतुरूपविकलानेकरूपानिव स्वयम् ।

भेदेन प्रतिपद्येतेत्युक्तिर्भेदे नियुज्यते ॥१२०॥

तत्रैकस्मिन्नेकाकारज्ञानाध्यवसाये स्थितः प्रतिपत्ता पुरुषस्तद^३तद्धेतूनर्थान्
विभजते स्वयं। यानेकाकारपरामर्शविषयबुद्ध्यादिहेतूनध्यवस्यति। यांश्चा-
न्यथा तान् यथाक्रमं तद्धेतूनतद्धेतूश्च भेदेन व्यवस्थापयति संकेतात् प्रागेव^४
तद्बुद्धिवर्तिन एकाकारपरामर्शविषयान् भावान् शाखादिमतो धिय एकाकाराया
हेतुतया भातः प्रतिभासमाना न हेतोरेकाकारबुद्ध्यकारणस्य शाखादिमत्वरहितस्य
रूपेण विकलान् परमार्थभिन्ना^५नप्येकरूपानिव^६ स्वयमात्मना संकेतयिता मन्यमानः
प्रतिपाद्योपि तानतत्कारिभ्यः शाखादिमत्वरहितेभ्यो भेदे^७नासंकरेण प्रतिपद्येतेति ।
उक्तिः शब्दो भेदेऽन्यापोहे नियुज्यते।^८ (११८-२०)

तं तस्या धीर्विकल्पिका भ्रान्त्यैकं वस्तिवेषते ।

क्वचिन्निवेशनायार्थे विनिवर्त्य कुतश्चन ॥१२१॥

बुद्धेः प्रयुज्यते शब्दस्तदर्थस्यावधारणात् ।

व्यर्थोन्यथा प्रयोगः स्यात् ;

^१ तररयसपीति पक्षेऽन्यस्यापि तद्वस्त्वमनिषिद्धमिति व्यवहारो न नियतः।
अयमेवेति पक्षेऽतद्व्यवच्छेदः स्यात्। तत्र चोक्तं प्रतिपाद्येन संकेते वृक्षावृक्षौ
कथं ज्ञाताविति तदवस्थो दोषः।

^२ न दृष्टविपरीतस्य सुज्ञानात्। व्यवच्छेदे तु नैवमनन्वयात् एकत्र दृष्टस्य
क्व(चि)दपि। एतत्तुल्यं यस्मादित्याह।

^३ अतद्धेतुभ्यस्तद्धेतून् विभज्य स्थापयति या बुद्धिः। ^४ नियुक्ते

^५ एकव्यक्तौ गोशब्दसङ्केते सत्यपि संकेतविषयस्य व्यक्त्यन्तरेऽनुगमात् स
एवायं गौरिति स्यात् प्रतीतिः। ^६ सङ्केत्यते।

तं भेदं तस्या उक्तेरुच्चारिताया वाच्यतया प्रतियती धीर्विकल्पिका प्रकृति-
 भ्रान्त्या एकमिव वस्वीक्षते । तस्मात् कुतश्चनाकार्यकारिणो^१ऽर्थाद् विनिवर्त्य
 १५b क्वचिदेकार्थक्रियाकारिण्यर्थे बुद्धे^२ निवेशनाय शब्दः प्रयुज्यते (१) तदर्थस्य
 शब्दार्थस्यावधारणात् । घटेनोदकमानयेत्यादौ प्रतिपदमवधारणमिष्टं । व्यर्थोऽन्यथा
 प्रयोगः स्यात् । यदि येन केनचिदानयनमिष्टमुदकमानयेत्युच्येत । यदि^३ शब्दानां
 व्यवच्छेदो वाच्यस्तदा ज्ञेयादिपदानां सर्वस्य ज्ञेयत्वेन व्यवच्छेदा^४भावात् ।
 (१२१, १२२)

अर्थो न स्यादित्याह^३

तज्ज्ञेयादिपदेष्वपि ॥१२२॥

व्यवहारोपनीतेषु व्यवच्छेद्योस्ति कश्चन ।

यस्माद् व्यवच्छेदमन्तरेण न शब्दप्रयोगः तत् तस्माज्ज्ञेया^५दिपदेष्वपि
 कुतश्चित् प्रकरणात् व्यवहारोपनीतेषु^५ विशेषविषयेषु कश्चन तदितरोस्ति
 कल्पितो वा ।^६

निवेशनं च यो यस्माद् भिद्यते तन्निवर्तनात् ॥१२३॥

तद्भेदे भिद्यमानानां समानाकारभासिनि ।

यो यस्मादतत्कारिणो भिद्यते (१) तमतत्कारिणम्विनिवर्त्य भिद्यमानानां
 तद्भेदेऽतत्कारिभेदे समानाकार^७भासिनि निवेशनञ्च शब्दानां^८ ॥

स चायमन्यव्यावृत्त्या गम्यते तस्य वस्तुनः ॥१२४॥

^१ ज्ञेयादिदोषे व्यतिरेक उक्तो राद्धान्तः ।

^२ अन्यापोहे शब्दार्थे परोऽव्यापित्वमाह । अज्ञेयाद् विज्ञेयस्य भेदेन विषयी-
 करणं वाच्यं ततोऽज्ञेयोपि ज्ञेयः स्यादविषयीकृताद् व्यवच्छेदाशक्तेः । एकाग्रसर्व-
 ज्ञेयश्च व्यतिरिक्तसमुदायास्वीकृतेरनर्थकता स्यात् । यत्परः शब्द स शब्दार्थ इति
 विधायकस्य व्यवच्छेदोप्यर्थ इत्यर्थः ।

^३ अन्यथा यदि शब्देन कश्चिदर्थो न व्यवच्छिद्यते व्यर्थः शब्दप्रयोगः
 स्यादुक्तयुक्त्या ।

^४ ज्ञेयाः सर्व्वपदार्थाः सर्व्वज्ञज्ञानस्येत्यत्रापि यदज्ञेयत्वमाशङ्कितन्तद्व्यवच्छेद्यं ।

^५ विधिप्रतिषेधप्रयोगस्थेषु ।

^६ यदि विधिशब्दार्थोऽर्थान्वयनिषेधस्तर्हि नागोक्तम्विरुद्धमित्यत आह वृक्षस्यायं
 भेदो न स्याद् घटवत् ।

^७ विकल्पेनैकत्वेनारोप्य सर्व्वत्र । ^८ सङ्कृतेषु विधिरुक्तोऽनेन ।

स चायमन्यव्यवच्छेदः प्रोक्त आचार्येण अन्यव्यावृत्त्याजन्यव्यावृत्तत्वेन गम्यते तस्य वस्तुनः (॥ १२४)

कश्चिद् भाग इति प्रोक्तो रूपं नास्यापि किञ्चन ।

कश्चिद् भागो धर्म इत्यर्थवाचकेन शब्दोऽर्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टानेव भावानाहेत्यादिना ग्रन्थेन^१ । न त्वन्यव्यावृत्तिर्नाम काचिदन्या । तद्विशिष्टञ्च वस्तु वाच्यमिति किन्त्वाक्षिप्तव्यावृत्तिको धर्म एव कश्चित् कल्पितभेदो बहिरध्यवसायविषयः शब्दवाच्यः । वस्तुतो रूपं नास्यापि किञ्चनास्ति ।

तद्गतावेव शब्देभ्यो गम्यतेन्यनिवर्त्तनम् ॥१२५॥

शब्देभ्यस्तस्य धर्मस्य नीलादेर्गता^२वेव^३ गम्यते अन्यस्य निवर्त्तनमसंकरप्रतीति-सामर्थ्यात् । (१२५)

न तत्र गम्यते कश्चित् केनचिद् भेदवान् परः ।

न चापि शब्दो द्वयकृदन्योन्याभाव इत्यसौ ॥१२६॥

न तत्र शाब्द्यां बुद्धौ कश्चिन्नीला^३दिः केनचिद् व्यावृत्त्यादिना विशिष्टः परो गम्यते । न चापि^४ शब्दो द्वयस्य व्यावृत्तिवचनस्य तद्विशिष्टवचनस्य मुख्यतः कृत् कर्त्ताऽसंकीर्णधर्मं वदन् सामर्थ्याद् व्यावृत्तिञ्चाह । तदेवाह (१) अन्योन्याभाव इति (१) यस्मात् परस्परभावरूपः सर्वो धर्मस्तस्मात् तद्वचने व्यावृत्तिरपि सामर्थ्यादुक्ता । (१२६)

अरूपो रूपवत्त्वेन दर्शनं बुद्धिविस्रवः ।

तेनैवापरमार्थोसावन्यथा न हि वस्तुनः ॥१२७॥

यदचायं भेदोसावरूपो रूपवत्त्वेन यत् तद्दर्शनं^५मस्य स बुद्धिविप्लवः ।^६ तेनैव बुद्धिविप्लवेनापरमापरमार्थोऽसत्योसौ भेदः । अन्यथा परमार्थत्वे व्यावृत्तिर्वस्तुनो न वस्तु स्यात् । (१२७)

तच्चायुक्तं ।

^१ प्रोक्तो निर्दिष्टो गम्यत इति सम्बन्धः ।

^२ यदि भेदस्य नीरूपत्वं कथं तर्हि निवृत्तिविशिष्टं वाच्यमित्याह तद्गतेति ।

^३ अन्यतो भेदस्यानुयायिनः शब्दवाच्यत्वे सामान्यं तदेव स्यादित्याह असाविति शब्दविशेषयोर्भेदः । ^४ नन्वेकः शब्दो विधिप्रतिषेधकृत् कथमित्याह ।

^५ एतावन्मात्रेण व्यावृत्तिविशिष्टत्वं न दण्डवत्

^६ दृश्यविकल्पैक्येन वस्तुश्रोत्रोः ।

व्यावृत्तिवस्तु भवति भेदोऽस्यास्मादितीरणात् ।

न हि वस्तुनो व्यावृत्तिर्वस्तु भवितुमर्हति । अस्मादेव वृक्षादस्य वृक्षस्य भेद इतीरणाद् विकल्पनात् भेदस्य वस्तुत्वे भिद्यमाना शिशपैव वा भेदः स्याद् वस्त्वन्तरं^१ वा । न तावच्छिशपा धवादेरवृक्षाद् भेदाभावप्रसङ्गात् । न हि शिशपास्वभावलक्षणो भेदो धवादेरस्ति येन तेप्यवृक्षस्य भेदाः स्युः ॥

सर्वत्र एव हि भिद्यमानाभावास्तदात्मन इति चेत् । न तर्ह्येको भेदस्तत्कारिणामतत्कारिभ्यो यः शब्दवाच्यः । व्यक्तिस्वभावस्य तु भेदस्य संकेताविषयत्वादवाच्यतैव । अथ वस्त्वन्तरं भेदस्तदा तस्माद् भेदाख्या(ना)द् वस्त्वन्तराद् भिद्यमानस्य शिशपादेर्भेदो^२ वक्तव्यः अन्यथा वस्त्वन्तरत्वायोगात् । एवञ्चावृक्षव्यावृत्तेर्द्वयवृत्तत्वात् शिशपादिरवृक्षः कर्कादिवत् । भेदस्य च वृक्षाद् भिन्नत्वं भेदान्तरोपाधिकमेवेति द्रव्यान्तरवर्णभेदः स्यात् । न ह्यन्योन्यस्य भेदः सम्बन्धाभावेनातिप्रसङ्गात् । सति सम्बन्धे कार्यकारणभाव एवासौ । ततः सर्वं कार्यं 66a स्वकारणस्य भेदः (व्यावृत्तिः) स्यात् ।^३ तस्माद् योऽयं भेदः शब्दव्यवहारविषयोऽनुयायी स कल्पितोऽपरमार्थः । स्वस्वभावव्यवस्थितास्तु भावाः पारमार्थिको भेदः ॥

ननु यदि वस्त्वैक^४रूपं तदैकेन शब्देन लिङ्गेन वा वस्तुनि प्रतिपादिते^५ शब्दप्रमाणान्तरवृत्तिर्न स्यात् ॥

एकार्थश्लेषविच्छेद एको व्याप्रियते ध्वनिः ॥१२८॥

लिङ्गं वा तत्र विच्छिन्नं वाच्यं वस्तु न किञ्चन ।

एकस्य नित्यत्वादेरर्थस्य श्लेषः सम्बन्धस्तस्य विच्छेदे व्यावृत्ता^६वेको ध्वनि-

^१ अभिन्ना वाऽवृक्षाद् वृक्षस्य भिन्ना वा उभयथापि दूषणमाह निवृत्तिरूपत्वेनावुद्धत्वात् सङ्कृतावृत्तेश्च न शब्दविषयत्वमनुभवान्तु वृक्षोऽयं नावृक्ष इति निश्चयः (ः।) तेनान्यनिवृत्तिः प्रतिषेधविकल्पेन कल्पितावृक्षादौ च वृत्तेः शब्दोन्यनिवृत्तमाक्षिपति । तेनान्यनिवृत्तिविशिष्टत्वमुक्तमाचार्येण ।

^२ भेदशिशपयोर्मध्येऽपरः ।

^३ अतदो व्यावृत्तिस्तेनैवं न चैवं तद्भेदाभिमतोपि मा भूत् ।

^४ पूर्वव्युक्त्या न व्यतिरिक्ता व्यावृत्तिर्नापि सामान्यं ।

^५ अखण्डे स्वीक्रियमाणे तस्माद् यो येन धर्मेणेत्युक्तेपि प्रागधिकविधानायाह (।) अ(?आ)कारान्तरसमारोपोत्र (?) श्लेषः (।) स च प्रतिपत्तिभेदेनानेकः ।

^६ बुद्धिप्रतिभासिनि धर्मिणि बाह्यभिन्नतयाध्यस्ते शब्दस्य (?मा) त्रेण वृत्तेरिति तत्राभिप्रायः ।

लिङ्गं वा व्याप्रियते^१ । तत्र ध्वनौ लिङ्गे वा विच्छिन्नं सर्वतो व्यावृत्तं न किञ्चन वाच्यम^१स्ति एका व्यावृत्तिः शब्देन लिङ्गेन वा प्रतिपाद्यते न वस्त्वित्यर्थः ।

यस्याभिधानतो वस्तुसामर्थ्यादखिले गतिः ॥१२९॥

भवेन्नानाफलः शब्द एकाधारो भवत्यतः ।

यस्य वस्तुनोऽभिधानतो वस्तुसामर्थ्यादखिले कृतकानित्यादिवस्तुरूपे गतिर्भवेत् । येन शब्दप्रमाणान्तरवैयर्थ्यं स्यात् । अतः शब्दो भूयान्नानाफलोऽनेकधर्म-प्रतीतिफल एकाधार एकधर्मिनिष्ठो भवति ।

साध्यसाधनभावादिमाख्याय सामानाधिकरण्यन्दर्शयितुमाह ।^२

विच्छेदं सूचयन्नेकमप्रतिक्षिप्य वर्त्तते ॥१३०॥

यदान्यत्; तेन स व्याप्त एकत्वेन च भासते ।

विच्छेदमनीलादिव्यवच्छेदमेकै^३कं नीलादिशब्दः सूचयन् यदाऽप्रतिक्षिप्यान्यद-
नुत्पलव्यवच्छेदादौ वर्त्तते (१) तद्वाचक^३शब्दप्रयोगे सति तेन व्याप्तः शिष्ट-
एकत्वेन च भासते ।

सामानाधिकरण्यं स्यात् तदा बुद्ध्यनुरोधतः ॥१३१॥

तदा सामानाधिकरण्यं स्यान्नीलोत्पलमित्युभयव्यावृत्तिविशिष्टैकवस्तुव्यव-
सायिकाया बुद्धेरनुरोधतः ॥ (१३१)

किञ्च ।

वस्तुधर्मस्य संस्पर्शो विच्छेदकरणे ध्वनेः ।

स्यात् सत्यं सति तत्त्वे हि नैकवस्त्वभिधायिनि ॥१३२॥

ध्वनौ विच्छेदकरणे व्यावृत्ति^४प्रतिपादकत्वेऽवस्थिते वस्तुधर्मस्य नीलादेः
संस्पर्शः प्रवृत्तिविषयत्व^३ स्यात् । स विच्छेदो हि यस्मात् तत्र वस्तुनि सत्यं सन्
तस्मात् सूचने तद्वती प्रवृत्तिर्युक्ता । एकं सामान्यं वस्तु तदभिधायिनि तु ध्वनौ
न वस्तुसंस्पर्शः ॥ (१३२)

हेतुमाह (१)

^१ स्वार्थाभिधाद्वाराऽरोपखण्डेन शब्दप्रमान्तरसाफल्यमित्यर्थः ।

^२ यदि वस्त्वेव शब्दादेर्विषयस्तदा सर्वाकारप्रतीतिप्रसंगोऽसामानाधिकरण्या-
दयश्चेत्यन्यापोहे विषयत्वमाह ।

^३ अनुत्पलप्रयोगेऽनेन व्याप्तो नीलशब्दः ।

^४ स्वार्थाभिधानद्वारेण ।

बुद्धावभासमानस्य दृश्यस्याभावनिश्चयात् ।

तेनान्यापोहविषयाः प्रोक्ताः सामान्यगोचराः ॥१३३॥

शब्दाश्च बुद्ध्यश्चैव वस्तुन्येषामसंभवात् ।

बुद्धावभासमानस्य दृश्यस्य सम्मतस्य तस्य स्वभावानुपलब्धेरभावनिश्चयात् । न वस्तुनि सत्त्वमिति कथं तत्प्रतिपादिकायाः श्रुतेर्वस्तुनि वृत्तिः । तेन^१ व्यवच्छेदस्य वस्तुनि सत्त्वेन सामान्य^२गोचरादशब्दाः^३ बुद्ध्यश्च कल्पिका अन्या^४पोहविषया आचार्येण प्रोक्ताः (:) । अपोहः शब्दलिङ्गाभ्यां प्रतिपाद्यत इति ब्रुवता । न तु भूतसामान्यविषया । वस्तुन्येषां नीलत्वादीनामनुपलब्धिबाधितत्वेनासम्भवात् ।

एकत्वाद् वस्तरूपस्य भिन्नरूपा मतिः कुतः ॥१३४॥

अन्वयव्यतिरेकौ वा नैकस्यैकार्थगोचरौ ।

यदि वाच्यं तदेक^५त्वाद् वस्तरूपस्य । तस्मिन् भिन्नरूपा^६ अनित्यकृतत्वाद्या मतिः कुतः ।^७ एकत्वाद् विषयस्यैकरूपवद् बुद्ध्युक्ता विशेषश्च सर्वतो व्यावृत्त इति तदात्मभूतं सामान्यम^८पि तथा स्यात् । ततश्चैकस्य सामान्यस्यान्वयव्यतिरेकानुवृत्त्यननुवृत्तौ^९ एकार्थगोचरौ व्यक्त्यन्तरविषयौ न सम्भवतः । तथा हि सामान्यं व्यक्त्यन्तरानुयायि न व्यक्तिरिति वदता व्यक्त्यभिन्नात्मनः सामान्यस्यान्वयव्यतिरेकौ विरुद्धावभ्युगतौ स्यातां । तच्चायुक्तं ।

अभेदव्यवहाराश्च भेदे स्युरनिबन्धनाः ॥१३५॥

अथवा^{१०} व्यक्त्यात्मनो व्यक्तिरूपवद् भेदे च सामान्यस्याभेद^{११}व्यवहारा अनिबन्धनाः स्युरेकस्यानुयायिनोऽभा^{१२}वात् ।

अस्मन्मते तु (१)

सर्वत्र भावाद् व्यावृत्तेनैते दोषाः प्रसङ्गिनः ।

^१ यतो वस्तुनि शब्दार्थे दोषः ।

^२ विकल्पिका इत्यर्थः ।

^३ अन्योऽपोह्यतेऽनेनेति विकल्पाकारोपोहः ।

^४ तच्छब्दवाच्यं सामान्यं स्वलक्षणाद् भिन्नमभिन्नं वास्तुः प्राह । वैशेषिक-साङ्ख्येयादेः ।

^५ स्वसामान्याकारा ।

^६ अखण्डं यदि शब्दवाच्यं ।

^७ भेदपक्षे दोषमाह ॥

^८ सामान्याधिकरण्यादयः ।

सर्वत्र व्यक्तिषु भावात् व्यावृत्तेः सजातीयाद्^१ विजातीयाच्चैते दोषा भिन्नाभास^२बुद्धिविषयत्वाभावान्वय^३व्यतिरेकादि^४विरुद्धधर्माध्यासा अप्रसङ्गिनो^५ भवन्ति । शब्दविकल्पानां भिन्नाभिन्नव्यावृत्तिविषयत्वात् विजातीयव्यावृत्त्याश्रयेणान्वयबुद्धिविषयत्वात् । सजातीयव्यावृत्त्याश्रयेण व्यतिरेकबुद्धिविषयत्वाच्चेति ॥

कस्मात् पुनरन्यव्यावृत्तौ शब्दसङ्केतो न स्वलक्षण इत्याह ।

66b

एककार्येषु भावेषु तत्कार्यपरिचोदने ॥१३६॥

गौरवाशक्तिवैफल्याद् भेदाख्यायाः समा श्रुतिः ।

कृता वृद्धैरतत्कार्यव्यावृत्तिविनिबन्धना ॥१३७॥

एक^६ कार्येष्वेकत्वाध्यवसायविषयकार्यकारिषु भावेषु तत्कार्यपरि^७चोदननिमित्तं प्रतिव्यक्ति भेदाख्याया भिन्नस्य शब्दस्य योजनेन संकेतक्रियाया व्यक्त्यानन्त्याद् गौरवाशक्ते^८वैफल्याच्च । समा एका श्रुतिरतत्कार्येभ्यो या व्यावृत्तिस्तन्निबन्धना तदाश्रया वृद्धैः^९ कृता संकेतिता । (१३६, १३७)

न भावे सर्वभावानां स्वस्वभावव्यवस्थितेः ।

यद् रूपं शावलेयस्य बाहुलेयस्य नास्ति तत् ॥१३८॥

न भावे स्वलक्षणे कस्मादित्याह । सर्वभावानां स्वस्वभावव्यवस्थितेः^{१०} कारणतः । यद्रूपं शावलेयस्य बाहुले^{११}यस्य नास्ति तद् रूपं । (१३८)

अतत्कार्यपरावृत्तिर्द्वयोरपि च विद्यते ।

अतत्कार्येभ्यः परावृत्तिश्च द्वयोः शावलेयबाहुलेययोरपि विद्यते ।^{१२} ततस्तत्रैव संकेतो न स्वलक्षणे ।

स्वलक्षणान्येव तर्ह्यभिन्नस्य^{१३} शब्दस्य वाच्यानि स्युरित्याह ।

^१ सजातिभावो विजातिव्यावृत्तिरिति सम्बन्धः ।

^२ अनित्यकृतत्वादि । ^३ व्यक्तिरूपत्वे । ^४ अभेद्यव्यवहाराः । ^५ यथैको गौरगोभिन्नस्तथान्येपीति नासामान्यतादोषः । ^६ विजातीयव्यावृत्तं भावं सर्वत्र बुद्ध्या स्वाकाराभेदेनाध्यस्तमेकं शब्दाभिधेयमुक्त्वाधुनाऽभिन्नाकारस्विनान्येककार्येषु च भावेषु कः शब्दो नियोज्यत इत्याह । ^७ एककार्याणां चोदनाथं त्रिकालस्थानां । ^८ स्वलक्षणस्याबाध्यत्वात् ^९ व्यवहारज्ञैः ।

^{१०} असांकर्यात् ।

^{११} सवार्थाभेदः शब्दाभेदस्य कारणमेष्टव्यं ।

^{१२} एकस्य सर्वसजातीये

अर्थाभेदेन च विना शब्दाभेदो न युज्यते ॥१३९॥

अर्थस्याभेदेन च विना शब्दस्याभेदो न युज्यतेऽतिप्रसङ्गात् । (१३९)

एवन्तर्ह्येकार्यतैव भिन्नशब्दवाच्या स्यादित्याह ।

तस्मात् तत्कार्यतापीष्टाऽतत्कार्यादेव भिन्नता ।

यस्मादर्थाभेदाच्छब्दाभेदः कार्यञ्च प्रतिव्यक्ति भिन्नमिति तत्कार्यताप्येक-
कार्योच्यते । साप्यतत्कार्याद् भिन्न^१तैव^२ स चापोहः ।

अतत्कार्यव्यावृत्तौ संकेतक्रियां द्रढयितुं दृष्टान्तमाह ।

चक्षुरादावनेकत्र रूपविज्ञानके क्वचित् ॥१४०॥

अविशेषेण तत्कार्यचोदनासंभवे सति ।

सकृत् सर्वप्रतीत्यर्थं कश्चित् साङ्केतिकीं श्रुतिम् ॥१४१॥

कुर्याद्विज्ञेति तद्रूपसामान्याद् व्यतिरेकिणः ।

यथा चक्षुरादावनेकत्र क्वचिद् रूपविज्ञानफले विषयभूतेऽविशेषेण सामान्येन^३
तस्य चक्षुरादिकार्यस्य कारणवाचकैकशब्दद्वारेण चोदनायाः परेभ्यः प्रकाशनाया-
श्चक्षुरालोकादिष्वेकसामान्यभावेऽपि संभवे सति कश्चित् सन्धेयव्यवहाररुचिः
सकृत् सर्वस्य चक्षुरादेः प्रतीत्यर्थं^४ सांकेतिकीं श्रुतिं कुर्यात् । (१) कुतो रूपं^५
विज्ञानमिति ऋते^६विनापि तद्रूपाद् रूपविज्ञानजनकात् सामान्यान्चक्षुरादिव्यति-
रेकिणः ।

एकवृत्तेरनेकोपि यद्येकश्रुतिमान् भवेत् ॥१४२॥

वृत्तिराधेयता व्यक्तिरिति तस्मिन्न युज्यते ।

नित्यस्यानुपकार्यत्वात् नाधारः ;

अर्थैकस्य सामान्यस्य वृत्तेरनेकोपि^७ विषयो यद्येकश्रुतिमान् भवेत् तदा को
दोषः ।^८ ननु केयम्वृत्तिरिष्टा (१) किमाधेयता उत व्यक्तिरभिव्यक्तिः ।
इत्येतद् द्वयमपि तस्मिन् सामान्ये न युज्यते । कथमित्याह । नित्यस्यानाधेयति-

^१ न तु तत्कार्यता नाम सामान्यमस्ति ।

^२ असाधारणकारणचोदने तु चक्षुरादीनां नैकाश्रुतिः ।

^३ व्यवहारलाघवार्थं । अविशेषेण सामग्रीप्रश्ने ।

^४ परो रूपविज्ञानहेतुः सरो वेति ।

^५ एककार्यत्वेनैकः शब्दो बहुषु सामान्येन वेत्यविशेषं मन्यते परः ।

^६ उपलभ्यत्वेऽनुपलब्धिरनुपलभ्यत्वे च बहुष्वेकशब्दः तुल्यज्ञानञ्च नेत्युक्तं ।

शयस्या^१ विशिष्टरूपस्य केनचिदनुपकार्यत्वात् नाधारः कश्चित्^२ न ह्यनुपकारक आधारोऽतिप्रसङ्गात् ।^३

ननु वदरस्यानुपकारकमपि कुण्डमाधार इत्याह ।

प्रविसर्पतः ॥१४३॥

शक्तिस्तद्देशजननं कुण्डादेर्बदरादिषु ।

न संभवति साप्यत्र तदभावेऽप्यवस्थितेः ॥१४४॥

बदरादिषु गुरुतया प्रविसर्पतो विसर्पणात् । प्रतिक्षणमसमान^३देशोत्पत्तेः कुण्डादेः सहकारिणः तद्देशजननं^४ वदरोपादानदेशजननं शक्तिः कारणत्वमाधारता(१) सापि शक्तिलक्षणाधारतात्र सामान्ये न संभवति जन्यत्वाभावात् । सामान्यस्य स्थितिं कुर्वन् विशेष आधारः स्यादित्याह । तस्य विशेषस्याभावेऽप्यवस्थितेः (१४३, १४४)

न स्थितिः साप्ययुक्तैव भेदाभेदविवेचने ।

न स्थितिर्विशेषात् सामान्यस्य स्वरूपातिरिक्ताया स्थितेर्निष्क्रियत्वेनाभावात् स्वरूपस्थितिः । तच्च प्रत्येकं व्यक्त्यपायेऽप्यस्तीति नासौ ततः । अस्तु वा स्थितिः साप्ययुक्तैव भेदाभेदविवेचने क्रियमाणे । तथा ह्याश्रयहेतुका स्थितिः सामान्याभिन्नाभिन्ना वा स्यात् । भिन्ना चेत् तस्याः कारणत्वा^५दाश्रयः स्यात् । न तु सामान्यस्य स्थितिरसम्बन्धात् । सामान्यस्यापि चेद् भेदे सति कोऽनयोः सम्बन्धः । न कार्यकारणभावः स्थितेराश्रयादुत्पत्तेः । सामान्यादुत्पत्तौ वा न व्यक्तिराधारः स्यात्(१) स्थितिहेतुत्वाभावात् । सामान्यञ्च^६ नित्यत्वादकार्यमेव । न चान्यः^६ सम्बन्धोऽस्ति निराकरणात् ।

एवं गमनप्रतिबन्धादिष्वपि वाच्यं । तदेवं न तावदाधेयता वृत्तिः ।

व्यक्तिरपि न युक्ता(१)

^१ इह गोत्वमिति समवायश्चेन्न स समवेतस्य क्वचित् स्यात् तच्च तदायत्तत्वे तदुत्पत्त्यान्यस्य ।

^२ पूर्वत्रानेकान्तमाह परः ।

^३ कुण्डात् तुल्यदेशे ।

^४ कुण्डवदरक्षणाद् विशिष्टदेशजत्वेनैकसामग्र्यधीनत्वमुक्तं ।

^५ अभेदपक्षे स्थितिक्रिया सामान्यक्रियैव सा चायुक्ता ।

^६ व्यक्तिसामान्ययोः(ः) स्थितेरन्यः ।

विज्ञानात्पत्तियोग्यत्वायात्मन्यन्यानुरोधि यत् ॥१४५॥

तद् व्यङ्ग्यं योग्यतायाश्च कारणं कारकं मतम् ।

प्रागेवास्य च योग्यत्वे तदपेक्षा न युज्यते ॥१४६॥

67a यत् स्वरूपेण स्थितमेव (सामान्यं) स्वविषयविज्ञानोत्पत्तियोग्यत्वायात्मन्यन्यानुरोधि परापेक्षं तद् व्यङ्ग्यमुच्यते । यच्च योग्यतायाः स्वरूपभूतायाः कारकं^१ तत् कारणं मतं । व्यतिरिक्तयोग्यताकरणे तु न स्यात् सामान्य^२स्योपलब्धिः । उपलम्भायोग्यस्वभावत्वात् । योग्यतासम्बन्धेऽप्यनुपलभ्यस्वभावानपायात् तदवस्थोऽनुपलम्भः । अथ व्यञ्जकाभिमतैर्विशेषैर्न योग्यता क्रियते^३ तदा सा प्रागेवास्तीति स्यात् । तथा च प्रागेवास्य योग्यत्वे तदपेक्षा व्यञ्जकापेक्षा न युज्यते (१४५, १४६)

सामान्यस्याविकार्यस्य तत्सामान्यवतः कुतः ।

तत् तस्मात् सामान्यवतो विशेषस्य सकाशात् सामान्यस्याविकार्यस्य व्यक्तिरपि कुतः सम्भवति ।

अथ न सामान्यस्य संस्काराद् व्यक्तिर्व्यञ्जिका किन्त्विन्द्रियस्याञ्जनवदित्याह ।

अञ्जनादेरिव व्यक्तेः संस्कारोऽक्षस्य न भवेत् ॥१४७॥

तत्प्रतिपत्तेरभिन्नत्वात् तद्भावाभावकालयोः ।

अञ्जनादेरिवेन्द्रियस्य न संस्कारो व्यक्तेः सकाशात् । तत्प्रतिपत्तेस्तस्या व्यक्तेः^४ भावाभावकालयोरभिन्नत्वात् । न हि यथे^५न्द्रियस्याञ्जनसंस्कारभावाभावयोरर्थप्रतिपत्तेः स्पष्टास्पष्टलक्षणो विशेषः तथा व्यक्तिभावाभावकालयोः सामान्यप्रतीतिः सर्व्वदा तुल्याकारत्वात् तस्याः ॥

किञ्च ।

व्यञ्जकस्य च जातीनां जातिमत्ता यदीष्यते ॥१४८॥

प्राप्तो गोत्वादिना तद्वान् प्रदीपादिप्रकाशकः ।

^१ दीपादि । पूर्वमयोग्यस्य योग्यत्वेनोत्पादनात् ।

^२ व्यञ्जकात् कारकस्य विशेषो जननमात्रं न ज्ञानजननयोग्यता धूमेनाजनकेनापि न व्यभिचारोत्र वल्लिर्जनको धूमजत्वाज्ज्ञानस्यान्यथाग्निस्वलक्षणाकारत्वं स्यात् ।

^३ ज्ञानस्य व्यक्त्यसत्त्वेऽप्यभेदात् स्पष्टत्वेन । ^४ व्यञ्जिकायाः ।

व्यञ्जकस्य^१ विशेषस्य जातीनां जातिमत्ता यदीष्यते (१) तदा गोत्वादिना सामान्येन प्रदीपादि^२स्तस्य प्रकाशकः तद्वान् सामान्यवान् प्राप्तः^३ व्यञ्जक-लक्षणत्वात् तद्वतः । तस्मान्न वृत्तिरभिव्यक्तिर^४पि तत्कथमेकवृत्तेरनेकोप्येकशब्द-वान् स्यात् ॥

किञ्च (१)^५

व्यक्तेरन्याथवानन्या येषां जातिस्तु विद्यते ॥१४९॥

तेषां व्यक्तिष्वपूर्वासु कथं सामान्यबुद्ध्यः ।

व्यक्तेरन्याऽथवाऽनन्या अव्यतिरिक्ता येषां वै शेषि क सांख्यादीनां जाति-विद्यते^६ एवेति मतं (१) तेषां मते व्यक्तिष्वपूर्वासु कथं सामान्यबुद्ध्यः स्युः ।

तथा हि (१)

एकत्र तत्सतोऽन्यत्र दर्शनासम्भवात् सतः ॥१५०॥

अनन्यत्वेऽन्वयाभावादन्यत्वेऽप्यनपाश्रयात् ।

अनन्यत्वे एकत्र व्यक्तौ तदात्मनः सतः सामान्यस्यान्यत्र व्यक्त्यन्तरेऽन्वया-भावात् दर्शनासम्भवात् । कथं सामान्यबुद्धिः । अन्यत्वेऽपि जातेरनपाश्रयादुक्त^७-युक्त्या^८ऽश्रयत्वाभावात् न व्यक्तिष्वपूर्वासु तन्निबन्धना धीः स्यात् ।

अपि च^९ सामान्यं स्वाश्रयगतं वा^{१०} कल्प्यते सर्वगतं वा आकाशादिवत् । तत्र प्रथमपक्षं दूषयितुमाह (१)

न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चाच्च चांशवत् ॥१५१॥

जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिः ।

^१ व्यञ्जिकात्वेऽपि व्यक्तेर्जातिमत्त्वमयुक्तमतिप्रसङ्गादित्याह ।

^२ आदिनेन्द्रियमनस्कारादि । ^३ शावलेयादिवत् ।

^४ यद्वा सर्वगतत्वेऽपि व्यक्तिः सत्तानुरोधतः । व्यक्तिशून्येऽदर्शनं व्यञ्ज-काभावात् अत एव । ^५ वस्तुसतीत्यर्थः । ^६ आधाराधयेतन्निषेधात् ।

^७ “केनचिच्चात्मनैकत्वं नानात्वञ्चास्य केनचिदि”ति (श्लोकवा० ५६०) भिन्नाभिन्नपक्षोपपद्युक्त इत्याह । यद्वस्तुत्वे सत्यतद्रूपं तस्य ततोऽन्यत्वमेव । यथा सुखाद् दुःखस्य । वस्तुत्वे सत्याशक्तिरूपञ्चेष्यते सामान्यमित्येतद्रूपत्वेनान्यत्वे व्यवहारस्य साध्यत्वात् स्वभावहेतुः ॥ तच्चेत् सामान्यस्य रूपमनन्यत्तदेव तद् भवति । अतत्वेऽन्यत्वात् । अनन्यत्वेऽन्वयाभावस्यैव दोषः ।

^८ “पिण्डेष्वेव च सामान्यं नान्तरा गृह्यते यत” इति (कुमारिल) भट्टः (श्लोकवार्तिके ५५१) ।

एकव्यक्तिस्थितं सामान्यं व्यक्त्यन्तरमुत्पद्यमानं निष्क्रियत्वान्न याति।^१ न तत्र व्यक्त्युत्पत्तिदेशे प्रागासीत्। व्यक्तिमात्रनिष्ठत्वात्। अस्ति च पश्चादुत्पत्तेः सामान्यं^२ सामान्यं^३ शून्याया व्यक्तेः स्थित्यनुपगमा^४न्न चांशवत् (१) न हि सामान्यं सावयवं येन क्वचिदेकेनावयवेन समवेतं सद् अवयवान्तरैरुत्पद्यमानव्यक्तिभिः सम्बध्यते। न च पूर्वोत्पन्नमाधारं जहाति^५ (१) उत्पित्सुव्यक्त्यन्तरेण सम्बन्धार्थमन्यत्र स्थितस्यापरसम्बन्धस्तद्देशागमनं किल न युज्यत इत्यहो व्यसनसन्ततिः स्वाश्रयगतसामान्यवादिनां।

किञ्च (१)

अन्यत्र वर्त्तमानस्य ततोऽन्यस्थानजन्मनि ॥१५२॥

स्वस्थानादचलतोऽन्यत्र वृत्तिरयुक्तिमत्।

अन्यत्र पूर्वस्थितायां व्यक्तौ वर्त्तमानस्य सामान्यस्य स्वस्मात्^६ स्थानादाश्रयादचलतः ततः पूर्वव्यक्तेरन्यत्र स्थाने जन्म यस्य तत्र द्रव्ये वृत्तिरित्ययुक्तिमत्। न हि व्यक्त्यन्तरस्थितस्य व्यक्त्यन्तरमनागच्छतस्तेन सहानुत्पद्यमानस्य च तत्सम्बन्धो युक्तः।

तथा^७ (१)

यत्रासौ वर्त्तते भावस्तेन संबध्यतेपि न ॥१५३॥

तद्देशिनश्च व्याप्नोति किमप्येतन्महाद्भुतम्।

यत्र देशेऽसौ^८ शावलेयादिर्भावो वर्त्तते तेन देशेन सामान्यं न सम्बध्यते स्वव्यक्तिनिष्ठत्वात् तस्य। तद्देशिनं सामान्यसम्बन्धरहितो देशो यस्य तं विशेषञ्च 67b व्याप्नोतीति किमपि महाद्भुतमेतत् दुर्बुद्धिविलपितेषु॥

^१ न प्रतिबिम्बवदवस्तुत्वात्

^२ “बिरुद्धपरिमाणेषु वज्रादर्शतलादिषु।

पर्वतादिस्वभावानां भावानां नास्ति सम्भवो” यतः।

^३ यैः प्रकारैर्व्यक्त्यन्तरे सम्भवस्तेनेष्यन्ते सामान्यञ्चात्रेति व्याघातः (१) व्यक्तिमसमवेतभानमनुत्पादेपीति किमुत्पादेनेति चेन्न। प्रतिभासोऽलीकः सामान्याभावेपीति न तन्मात्रात् सत्यत्वमिति नेष्टसिद्धिः।

^४ न व्यक्तिसहोत्पन्नं नित्यत्वात्। न व्यक्त्युत्पाद एव तदुत्पादाभेदात्।

^५ अनंशम्बा

^६ पूर्वव्यक्तिदेशादविचलदपि ततोऽन्यदेशद्रव्यं व्याप्नोतीत्यत्राह।

^७ पश्चाद्भावी।

व्यक्तैयवैकत्र व्यक्ताऽथ सर्वगा जातिरिष्यते ॥१५४॥

सर्वत्र दृश्येताभेदात् सापि न व्यक्त्यपेक्षिणी ।

अथ^१ सर्वत्रगा जातिरिष्यते तदैकत्रैव देशे व्यक्त्या व्यक्ता सा जातिः सर्वत्र^२ देशे दृश्येताभेदात् । एकव्यक्तिव्यक्तं रूपं सर्वत्र विद्यमानमभिन्नमित्युपलब्धिप्रसङ्गः । व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावश्चायुक्त इत्युक्तं^३ (१) भवतु वा तथापि न सा जातिर्व्यक्त्यपेक्षिणी ।

तथा हि ।

व्यञ्जकस्याप्रतीतौ न व्यङ्ग्यं सम्यक् प्रतीयते ॥१५५॥

विपर्ययः पुनः कस्मादिष्टः सामान्यतद्वतोः ।

व्यञ्जकस्य^४ प्रदीपादेरप्रतीतौ न व्यङ्ग्यं घटादिः संप्रतीयत इति^५ तावत् स्थितं । सामान्यतद्वतोः पुनः कस्माद् विपर्यय इष्टः । यदि व्यक्तिः सामान्यस्य व्यञ्जिका तदा व्यक्तेर्गृहे सामान्यं न गृह्येत । इह तु सामान्यस्य व्यङ्ग्यस्य प्राग्ग्रहणं (१) ततस्तद्विगिष्टत्वेन व्यक्तिर्गृह्यत इति किमिष्यते । व्यञ्जकाग्रहे व्यङ्ग्याग्रहणात् ।

किञ्च (१)

पाचकादिष्वभिन्नेन विनाप्यर्थेन वाचकः ॥१५६॥

यदि सामान्यमेवाभिन्नाभिधानहेतुर्न व्यक्तयः तदा पाचकादिष्वभिन्नेनार्थेन पाचकत्वादि^६ सामान्येन विनैव^७ त्वन्मतेपि पाचकादिशब्दः कथं वाचकः ।

प्रत्ययरुचानुयायी । कर्म पचनादि^८ तद्वेतुरिति चेत्^९ । आह ।

भेदान्न हेतुः कर्मास्य न जातिः कर्मसंश्रयात् ।

^१ स्वाश्रयेन्द्रियसंयोगात् पक्षत्वात्तच्छून्येन दृश्यते जातिरिति समाधानुरपि ।

^२ व्यक्तिशून्येपि नो चेत् स्वभावानानात्वाप्रसङ्गः ।

^३ वृत्तिराधेयतेत्यादिना ।

^४ नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति सामान्यग्रहद्वारा व्यक्तिग्रह इष्टः (१)

स च न्यायविपरीतः ।

^५ पाचकादिरन्यत्रापीत्यनुवृत्तप्रत्ययः ।

^६ अध्ययनादि ।

^७ व्यक्तिभ्य एव प्रत्ययोस्तु किं कर्मादिना ।

भेदान्न हेतुः कर्मादि । कर्मापि प्रतिव्यक्त्येकस्यामपि पौर्वपर्येण भिन्न^१मेव तत्कथं व्यक्तिवदेकाभिधानहेतुः । कर्मसामान्यं^२ हेतुश्चेदाह । अस्य कर्मणो जातिर्नाभिन्नाऽभिधानहेतुः । तस्याः कर्मसंश्रयात् । कर्मणि^३ समवेतत्वात् तत्रैवाभिधानहेतुता स्यान्न^३ द्रव्ये^४ ।

अथ कर्मसामान्यं कर्मणि सम्बद्धं तच्च द्रव्य इति परम्परया तत्सम्बद्धं तन्निमित्तः शब्दो द्रव्ये वर्तते इत्याह ।

श्रुत्यन्तरनिमित्तत्वात् कर्मणो न निमित्तता ॥१५७॥

असंबंधान्न सामान्यं नायुक्तं शब्दकारणात् ।

अतिप्रसंगात् ;

श्रुत्यन्तरस्य पाचकादिशब्दादन्यस्य पाक^५ इत्यादिशब्दस्य निमित्तत्वात् कर्मणो द्रव्ये पाचकशब्दवृत्तौ नास्ति निमित्तता परंपरयापि । तथाऽनित्यत्वात् स्थित्यभावाच्च^६ कर्मणस्तस्मिन्निवृत्ते पाचकादिप्रतिपत्तिर्न स्यात् । अपचत्यपि^७ तद्वचपदेशो दृश्यते । नित्यत्वात् कर्मसामान्यं पाचकव्यपदेशे हेतुश्चेदाह (१) असम्बन्धात्^८ । द्रव्येण कर्मसामान्यस्य न सम्बन्धः साक्षात् तत्रासमवायात् । नापि परंपरया कर्मणा तत्समवेतस्य नष्टत्वात्^९ समवायिना सामान्येन सम्बन्धाभावात् । न^{१०} सामान्यं शब्दस्य पाचकादेः कारणाभावायुक्तं किंवदयुक्तमेवातिप्रसङ्गात् । कर्म^{११}त्वस्य सम्बन्धव्यातिरेकेण व्यपदेशहेतुत्वे सर्वत्र तथात्वप्र^{१२}सङ्गः (१५७) ॥

अपचत्यपि पुरुषेऽतीतानागतं कर्म तद्वचपदेशनिमित्तमिति चेत् । आह (१)

^१ भिन्नमभिन्नप्रत्ययहेतुर्न भवतीत्येकं सामान्यमिष्टं तद् यदि भिन्नमपि कर्माभिन्नं प्रत्ययं जनयेत् व्यक्तिभिः कोपराधः कृतः ।

^२ कर्मणः पाकक्रियासमवेतं ।

^३ द्रव्यादर्थान्तरभूते ।

^४ पाचकशब्दादिना द्रव्यस्यैव परिच्छेदः ।

^५ पाकः पाक इति हि ततः कर्मजातेः स्यान्न पाचक इति ।

^६ पचत एव कर्मास्ति न सर्वदा कर्म ।

^७ कर्मणि

^८ कर्मनिमित्तत्वे सति पाचक इति नोच्येत उच्यते च तन्न वस्तुभूतक्रियानिमित्तको व्यपदेशः ।

^९ नष्टे कर्मणि सामान्यं न कर्मणि न कर्तरीति सम्बद्धसम्बन्धोपि नेत्यसम्बन्धान्न शब्दज्ञानहेतुः ।

^{१०} कर्मणः ।

^{११} असम्बद्धमपि हेतुरित्याह । ^{१२} गोत्वमप्यश्वज्ञानहेतुः स्यात् ।

कर्मापि नासज्ज्ञानाभिधानयोः ॥१५८॥

अनैमित्तिकतापत्तेः ;

न कर्मासदपि ज्ञानाभिधानयोर्हेतुरनैमित्तिकताया^१ आपत्तेः । हेतुं विना भवतोऽहेतुकत्वप्रसङ्गात् (१) अतीतानागतञ्च कर्माविद्यमानत्वादसदेव ।

पाकादिनिर्वर्तिका शक्तिः पाचकादिव्यपदेश^२हे^३तुरिति चेत् । आह (१)

न च शक्तिरनन्वयात् ।

शक्तिर्हि द्रव्यादभिन्ना भिन्ना वा प्रतिपन्ना । अभिन्ना चेत् तदा द्रव्यवदनन्वयाच्चान्वयिनोऽन्वयिशब्दहेतुता^४ । अथ भिन्ना तदा^५ऽनुपकारकयोः सम्बन्धानुपपत्तेर्द्रव्येणोपक्रियमाणा शक्तिस्तत्सम्बन्धिनीति वक्तव्यं (१) अत्रापि द्रव्यं शक्त्यन्तरेण स्वयमेवासमर्थस्वभावतया शक्तिमुपकरोतीति वाच्यं । आद्येऽनवस्था द्वितीये तु कार्यमेव किन्न करोतीत्यलं शक्तिस्वी^६कारेण^७ ॥

68a

सामान्यं पाचकत्वादि यदि प्रागेव तद्भवेत् ॥१५९॥

व्यक्तं सत्तादिवन्नो चेन्न पश्चादविशेषतः ।

क्रियोपकारापेक्षस्य व्यञ्जकत्वेऽविकारिणः ॥१६०॥

अतिशये वा ह्यप्यस्य क्षणिकत्वात् क्रिया कुतः ।

अभिन्नाभिधाने निमित्तं सामान्यमेव^८ पाचकत्वादि यदीष्यते तदा पाकादिक्रियातः प्रागेव तत् पाचकत्वादि सामान्यं द्रव्योत्पत्तावेव व्यक्तं भवेत्^९ (१) नो चेत् प्रागव्यक्तं न पश्चादपि व्यक्तं स्याद^{१०}विशेषतो विशेषाभावात् (१) नित्यैकरूपस्य सामान्यस्य क्रियायाः कर्मणः पाकादि न उपकारस्तदपेक्षस्य द्रव्यस्य पाचकत्वादिसामान्यव्यञ्जकत्वे चेप्यमाणेऽविकारिणः स्थिरस्य^{११} द्रव्यस्यापेक्षा नास्ति । अतिशये वा प्रागवस्थातः स्वीक्रियमाणे क्षणिकत्वं स्यात् । क्षणिकत्वा-

^१ अहेतुकौ ज्ञानशब्दौ स्यातां ।

^२ पाचकस्था । ^३ अन्वयित्वात् शब्दज्ञानादेरपि ।

^४ शक्तेरेवोपयोगाद् द्रव्यानुपयोगासङ्गः ।

^५ द्रव्यञ्च नान्वेतीत्यन्वयी शब्दो न स्यात् ।

^६ पाचकादिद्रव्येषु ।

^७ यदैव वस्तु तदैव गोत्वादिसत्तादियोगात् यथा सत्ता द्रव्यत्वादि यावद्द्रव्यभावि ।

^८ सामान्याश्रयद्रव्यस्य ।

^९ अक्षणिकत्वान्न सहकार्यपेक्षा ।

दुत्पत्त्यनन्तरविनाशित्वात् क्रिया कर्म कुतः सम्भवति । उत्पत्त्यनन्तरं स्थितौ हि कर्म कुर्यात् । सा च क्षणिकस्य नास्तीति न तेनोपकारोपि ।

तुल्ये भेदे यथा जातिः प्रत्यासत्त्या प्रसर्पति ॥१६१॥

कचिन्नान्यत्र सैवास्तु शब्दज्ञाननिबन्धनम् ।

वस्तुभूतसामान्यवादिनोपि व्यक्तीनां तुल्ये भेदे परस्परमेकार्थकरणादिकया यथा प्रत्यासत्त्या क्वचिद् व्यक्तौ शब्दलेखबाहुलेययोर्जातिः^१ प्रसर्पति^२ । नान्यत्र कर्कादौ^३ । सैव प्रत्यासत्तिरभिन्नस्य शब्दज्ञानस्य निबन्धनस्तु किं प्रमाणान्तरबाधितजातिस्वीकारेण ॥

ख. सांख्यमतनिरासः

सां ख्याः^४ प्राहुः ।

न निवृत्तिं विहायास्ति यदि भावान्वयोपरः ॥१६२॥

एकस्य कार्यमन्यस्य न स्यादत्यन्तभेदतः ।

यदि निवृत्तिं विजातीय^५ व्यवच्छेदं विहाय भावानां सत्वरजस्तमःसाम्या-
वस्थास्वभावप्रकृत्यात्मनाऽद्वय एकरूपोऽन्वयोऽपरो नास्ति (१) तदेकस्य कार्यमङ्कुरो-
ऽन्यस्य क्षित्यादेर्न स्यात् । बीजक्षित्यादीनामत्यन्तभेद^६तः । अङ्कुरकारकं यद् रूपं
बीजस्य तच्चेत् क्षित्यादेर्नास्ति न स्यादसौ तत्कारकः । अस्तित्वे चैकरूपान्वयः (१)

सिद्धान्तवाद्याह ।

यद्येकात्मतया नेकः कार्यस्यैकस्य कारकः ॥१६३॥

आत्मैकत्रापि वास्तीति व्यर्थाः स्युः सहकारिणः ।

यद्येकात्मतयाऽनेको बीजज्ञ^(?)लिलादिः कार्यस्याङ्कुरस्यैकस्य कारकस्त-
दाङ्कुरकारक आत्माऽनुयायी । एकत्रापि बीजेऽन्यत्र वास्तीति व्यर्थाः सहकारिणः
स्युः एकत्र विद्यमानेनैव तेनात्मना कार्योत्पत्तेः ।

^१ व्याप्य वर्तते विना सामान्यं ।

^२ नाश्वविशेषादौ ।

^३ तस्माद्व्यावृत्तेरेवैकत्वाध्यवसायाद्भावेऽप्यन्वय इति स्थितम् ।

^४ यद् बीजस्याङ्कुरजनकं रूपं न तत्पृथिव्यादावस्ति यदस्ति बुद्धचारोपित-
व्यावृत्तत्वं न तज्जनकं निःस्वभावत्वात् । सां ख्यस्तु यज्जनकं रूपं बीजे तच्चेदन्य-
स्यापि स्यात् मतेन स्वभावेन ततोऽभिन्न इत्यन्वयमाह । भेदेऽपि केचित् नियता
इत्यत्र व्यभिचारः ।

नापैत्यभिन्नं तद् रूपं विशेषाः खल्वपायिनः ॥१६४॥

एकापाये फलाभावाद् विशेषेभ्यस्तदुद्भवः ।

सह^१कारिणा^२मभावेपि बीजसत्त्वेऽभिन्नं तत् प्रधानं^३ कर्तृरूपं नापैति^४
नित्यत्वात्^५ व्यक्ति^६सत्त्वाच्च । विशेषाः^७ खलु नूनमपायिनो न प्रधानं ।^८ एकस्य
सहकारिणो विशेषस्यापायेपि फलस्याभावात् । विशेषेभ्यस्तस्य कार्यस्य उद्भवो
निश्चीयते न प्रधानात् (१) विशेषस्यान्वय^९व्यतिरेकानुविधानात् । सामान्यस्य^{१०}
विपर्ययात् ।

स पारमार्थिको भावो य एवार्थक्रियाक्षमः ॥१६५॥

स च नान्वेति योन्वेति न तस्मात् कार्यसम्भवः ।

स एव पारमार्थिको भावो योर्थक्रियाक्षमः ।^{११} स च विशेषोर्थक्रियाक्षमो
नान्वेति परस्परं भेदात् (१) योऽन्वेति प्रधानाख्यो भावो न तस्मात् कार्यस्य
सम्भवः ।

यद्येकरूपा^{१२} ननुगमस्तदा विशेषेष्वपि केचिज्जनयन्ति नापर इति कुतोयं^{१३}
विभाग इत्याह ।

तेनात्मनापि भेदे हि हेतुः कश्चिन्न चापरः ॥१६६॥

स्वभावोयमभेदे तु स्यातां नाशोद्भवौ सकृत् ।

येनैक^{१४} रूपान्वये सहकारिवैकल्यप्रसङ्गस्तेन कारणेनात्मना स्वरूपेण बीजजल-
शिलानलादीनां भेदेपि कश्चित् क्षितिशः (? स) लिलबीजादिरङ्कुरस्य हेतुर्न
चापरः शिलानलादिः । हि यस्मात् स्वभावोयमङ्कुरजननशक्तः । तदितरश्च
प्रमाणदृष्टो बीजादीनां शिलादीनाञ्च नात्र पर्यनुयोगावतारः । कुत उत्पन्न इति
चेत् । स्वस्वहेतोः । सोपि कस्मात् तज्जनक इति चेत् । स्वहेतोः (१) तत्रापि

^१ एतदेव द्रढयन्नाह । ^२ सामान्यं । ^३ अस्य न विशेषो विशेषेऽभेदहानेः ।

^४ एकस्य अप्यन्ते । ^५ त्रैगुण्यस्य सर्व्वत्मना सर्व्वत्र सर्व्वदा सत्त्वात् ।

^६ व्यक्तिभेदाः । ^७ अत एकव्यक्तिसत्त्वेपि कार्यं स्यान्न चास्त्यतः ।

^८ पाथपृथिव्यादेरङ्कुरेण । ^९ एकविशेषस्थितावप्यविकलस्य ।

^{१०} प्रधानस्य ।

^{११} सर्व्वं सामान्यं निरस्य पृथिव्यादेर्जनकत्वे न कोप्यजनक इत्याशयः ।

^{१२} “एकस्य कार्यमन्यस्य न स्यादत्यन्तभेदतः” (३।१६५) इत्याह ।

“ज्वरादिशमन” (३।७३) इत्याद्युक्तेष्वधिकार्यं ।

प्रश्ने तदेवोत्तरं । अनादिश्च हेतुफलपरंपरैकरूपानुगमाद् (१) विशेषाणामभेदे^१ तु
68b स्वीक्रियमाणे सकृदेकस्य नाशोद्भवौ^२ स्यातां (१) विशेषान्तरयोर्यथासंभवं नाशे
जन्मनि च तदपरस्य विशेषस्य तदभिन्नरूपतया नाशोद्भवौ स्यातां^३ (१)

भेदोपि तेन नैवं चेद् य एकस्मिन् विनश्यति ॥१६७॥

तिष्ठत्यात्मा न तस्यातो न स्यात् सामान्यभेदधीः ।

अथ परस्परं विशेषाणामेकान्तेन नाभेदः (१) किन्तिहि भेदो विशेषरूपतया ।
तेन भेदेनैवं सकृन्नाशोद्भवप्रसङ्गो न चेत् । यद्येकस्मिन् विशेषे विनश्यति (१)
तिष्ठत्यात्मानुयायी प्रधानाख्यस्तदा स तस्य विशेषस्यात्मा न भवति (१) न हि
यस्मिन् विनश्यति यो न नष्टः स तस्य^४ स्वभावो विरुद्धधर्माध्यासलक्षणत्वाद-
भेदस्य । अतः परस्परं सर्वथा भेदान्न स्यात् सामान्यभेदधीः^५ । अन्वयि सामान्य-
मनन्वयी भेद उच्यते (१) यदा च सामान्यं भेदाद् भिन्नं तदाऽनुगामिव्यक्तिस्वरूपं
न सामान्यं (१) न च तदात्मको भेदः । अतस्तद्बुद्धिरपि न भवेत् ।

नन्वन्यनिवृत्तावपि समानमेतत् । भावे नश्यति अन्यनिवृत्तिर्नश्यति न वा ।
यदि नश्यति न स्याद् व्यक्त्यन्तरे तद्बुद्धिः (१)^६ अथ न नश्यति तदाऽन्यन्तभेदात्
सामान्यभेदबुद्धिर्न स्यादित्याह ।

निवृत्तौर्निःस्वभावत्वात् न स्थानास्थानकल्पना ॥१६८॥

उपलवश्च सामान्यधियस्तेनाप्यदूषणा ।

निवृत्ते^७ निःस्वभावत्वात् न स्थानास्थानयोः स्थितिनिवृत्त्योः कल्पना युक्ता ।
कल्पिता ह्यन्यनिवृत्तिः निःस्वभावा सा किं भावाद् भिन्नाऽभिन्ना वेति न युक्ता
कल्पना । न हि शशविषाणं भिन्नमभिन्नमेति युक्तं कल्पयितुं^८ । उपप्लवो

^१ भिन्नानां कश्चिद्धेतुर्नान्यः स्वभावादित्यत्र न किञ्चिद् बाधकं भवतु बाधे-
त्याह ।

^२ उपलक्षणमेतत् सूत्रे सर्वत्र सर्वोत्पादिरपि ज्ञेयः ।

^३ व्यपदेशोपि सर्वं हि वस्तु रूपेण भिद्यते

न परस्परं । तन्मतं सामान्यं सर्वत्र स्थितं विशेषा नश्यन्ति ।

^४ परस्परसम्बद्धा

^५ विजातिव्यावृत्तबाह्यं स्वाकाराभेदेनाध्यस्तं शब्दविकल्पविषयमपोहं मु-
क्त्वाऽन्यनिवृत्तिमात्रे प्राह (दिग्) नागाभिमते वा ।

^६ विकल्पबुद्ध्यारोपितसामान्येपि विशेषे नश्यतीत्यादिनेत्याह यः सामान्या-
कारोऽनेकपदार्थाभिन्नः स भ्रान्तो बहिर्वास्ति ।

मिथ्यात्वञ्च सामान्यधियो विषयाभावात् (१) तेन^१ नाप्यदूषणा ॥

यत्तस्य जनकं रूपं ततोऽन्यो जनकः कथम् ॥१६९॥

भिन्ना विशेषा जनकाः ;

ननुवत्तं यदि भावाः^३ सर्वथा भिन्नास्तदा यत्तस्य बीजस्य जनकं रूपं न तदन्यस्य क्षित्यादेरिति ततोऽन्यो जनकः कथमिति । अत्रोत्तरमप्युक्तमभिन्नरूपा-
न्वयव्यतिरेकानुविधानाभावाद् भिन्ना^४ विशेषा एव जनकास्तदन्वयव्यतिरेकानु-
विधानात् कार्यस्य सर्व एव ते तत्कार्यस्योत्पादकतयोत्पन्नास्तदुत्पादयन्ति ।

अप्यभेदोऽपि तेषु चेत् ।

तेन तेऽजनकाः प्रोक्ताः ;

तेषु विशेषेष्वन्वयिना रूपेणाभेदोऽप्यस्ति तेनैव ते जनका इति चेत्^५ (१)
तेनान्वयिरूपेण ते विशेषा अजनकाः प्रोक्ताः^६ एकत्रापि विशेषे तदभावात् सहकारि-
वैफल्यप्रसक्तेः । तदन्वयव्यतिरेकानर्थविधानाद् विशेषस्य विपर्ययाच्चेति^७ ।

किञ्च (१)

प्रतिभासोऽपि भेदकः ॥१७०॥

अनन्यभाक् स एवार्थस्तस्य व्यावृत्तयोपरे ।

प्रतिभासोऽप्यनन्यभाग^८ भेदको विशेषाणामसंकीर्णरूपव्यवस्थापनात् । अपि
शब्दादुत्पत्तिस्थितिविनाशादयश्च समानाः । ततश्च विशेष एवार्थः पारमार्थिकः ।
ये त्वपरे सामान्यादयो^९ धर्मास्ते तस्य शेषस्य विजातीयाद् व्यावृत्तयः कल्पिता
अनर्थक्रियाकारिणः ।

^१ न प्लवत्वेन हेतुना नास्या युक्तदूषणं सामान्यबुद्धौ ।

^२ तुल्यदोषत्वमपनीय प्रकारान्तरेण प्रक्रान्तचोद्यापनया (या) ह ।

^३ “एकापाये फलाभावाद् विशेषेभ्यस्तदुद्भव” (३।१६५) इति प्रसाधनं
प्रागुक्तं स्मारयति ।

^४ नात्र विरोधोऽस्ति ।

^५ सामान्यान्वयव्यतिरेकानुविधानादिति नापैत्यभिन्नमित्यादिना ।

^६ “स्यातां नाशोद्भवौ सकृदि”त्यादिना (३।१६७) भेदं प्रसाध्य प्रतिभास-
भेदेनापि भेदमाह ।

^७ प्रतिव्यक्तिभिन्नः ।

तत् कार्यं कारणञ्चोक्तं तत्स्वलक्षणमिष्यते ॥१७१॥

तत्त्यागामिफलाः सर्वाः पुरुषाणां प्रवृत्तयः ।

अर्थक्रियाकारि तु^१ यद् रूपं तत्कार्यं कारणञ्चोक्तं तत्स्वलक्षणमिष्यते (१)
तस्य त्यागाप्तिस्तत्फलाः पुरुषाणामर्थानर्थप्राप्तिपरिहारैषिणां प्रवृत्तयः सर्वाः ।

किञ्च^२ (१)

यथाऽभेदाविशेषेपि न सर्वं सर्वसाधनम् ॥१७२॥

तथाऽभेदाविशेषेपि न सर्वं सर्वसाधनम् ।

सांख्यस्यापि मते यथाऽभेदस्य प्रधानात्मतया सर्वभावेष्वाविशेषेपि न सर्वं
व्यक्तं सर्वस्य कार्यस्य साधनं हेतुः । तथा भेदाविशेषेपि^३ न सर्वं क्षितिबीजा-
नलशिलादिकं सर्वस्य तापाङ्कुरादेः साधनं ।

भेदे हि कारकं किञ्चिद् वस्तुधर्मतया भवेत् ॥१७३॥

विशेषान्तराद् भेदे हि सति वस्तुधर्मतया^४ वस्तुस्वभावत्वात् किञ्चिद् वस्तु
कारकं भवेत् । न सर्वमिति युक्तं स्वहेतुबलायातत्वाद् भिन्नशक्तिकत्वस्य । (१७३)

अभेदे तु विरुध्येते तस्यैकस्य क्रियाक्रिये ।

अभेदे तु सर्वभावानां विरुध्येते तस्यै^५ कस्याङ्कुरादेः क्रियाक्रिये बीजरू-
पतया प्रधानमङ्कुरकारकमकारकञ्च दहनरूपतया । विप्रतिषिद्धञ्चैतत्^६

६१२ कथमेकस्य युक्तं ॥

भेदोप्यस्त्यक्रियातश्चेत् न कुर्युः सहकारिणः ॥१७४॥

व्यक्तीनां मिथो व्यक्तिरूपतया भेदोप्यस्ति । व्यक्त्यन्तरसाध्यस्य कार्यस्या-
क्रियातश्चेत् । तदा भेदात् सहकारिणः कार्यं न कुर्युः । एकस्य यः कारकः स्वभाव-
स्तस्यान्यत्राभावात् । (१७४)

पर्यायेणाथ कर्तृत्वं स किं तस्यैव वस्तुनः ।

^१ विशेषरूपं ।

^२ एवं मीमांसकादि मतेन प्रातिभासिकं सामान्यं निरस्यानुमानिकं
पूर्वोक्तं प्रत्याह ।

^३ बौद्धस्य ।

^४ अभेदे तु तस्य सर्वत्राभिन्नत्वात् क्रियाक्रिये विरुद्धे ।

^५ त्रैगुण्यस्य बीजबहनाद्यात्मकस्य ।

अथ^१ कारकैकस्वभावानुगमात् सहकारिणां पर्यायेण कर्तृत्वं । स पर्याय-
स्तस्यान्वयिन एकस्य^२ वस्तुनः किं (कस्मात्) युक्तः । न ह्येकं वस्तु कार्यं कुर्वत
पर्यायेण न करोतीति युक्तं व्यपदेश्यं तेनै^३व क्रियमाणत्वात् । सहकारिणां बहूनां
पर्यायेण क्रिया सम्भाव्यते । तेषु चैकस्य कारकं रूपमन्यत्र नास्तीति न ते कुर्युः ।
सर्वेषाञ्च स्वहेतुवलायात् एककार्यकारकः स्वभावोऽस्माभिरिव सां ख्यैर्नेष्यते ॥

किञ्च^४ ।

अत्यन्तभेदाभेदौ तु स्यातां तद्वति वस्तुनि ॥१७५॥

तद्वति सामान्यविशेषवति वस्तुनि स्वीक्रियमाणेऽत्यन्तमेकान्तेन सामान्य-
विशेषयोर्भेदाभेदौ स्यातां । सामान्यस्वरूपत्वाद् भेदस्य सामान्यमेव^५ भवेन्न
भेदो भेदात्मत्वात् सामान्यस्य भेद एव भवेत् सामान्यं ।^६ (१७५)

अथ तयोः कथञ्चन^७ भेदोप्यस्तीति चेदाह (१)

अन्योन्यं वा तयोर्भेदः सदृशासदृशात्मनोः ।

तयोः सामान्यविशेषयोः सदृशासदृशात्मनोः^८ साधारणासाधारणस्वरूपयो-
रन्योन्यं भेद एव वा भवेत् । न कथञ्चिदेकत्वं ।

एतदेव स्फुटयितुं पूर्वपक्षयति (१)

तयोरपि भवेद् भेदो यदि येनात्मना तयोः ॥१७६॥

भेदः सामान्यमित्येतद् यदि भेदस्तदात्मना ।

भेद एव ;

^१यवबीजञ्चे (त्) शाल्यङ्कुरकारणं पर्यायेण यदा तच्छालिबीजत्वेन
परिणमेत् । प्रधानशक्त्यधिष्ठितभेदपरिणामे प्रधानशक्तेर्भेदत्वेन परिणामे वा सर्वत्र
सर्वोपयोगात् ।

^२शालिबीजस्य यवबीजत्वेन परिणामो न युक्त इत्यर्थः भेदाधिष्ठानत्वात्
पर्यायस्य ।

^३परिणामं निरस्याभिन्नं भिन्नं भिन्नाभिन्नं सर्वासु चोत्तरोत्तरावस्थास्वनु-
यायित्वाद्बुद्धवृत्तिर्वा समं सर्वासु व्यक्तिष्वनुयायित्वात् तिर्यग्वृत्तिर्वा सामान्यं
सांख्यमीमांसकनैयायिकादेर्दृष्टयितुमाह किञ्चेति ।

^४निरस्तमभिन्नं ।

^५स्वभावाभेदेऽपि लक्षणभेदात् अवस्थायाः ।

^६अनुगतव्यावृत्तयोरश्लेषात् ।

न सर्व्वीत्मनाऽभेद^१स्तयोः सामान्यविशेषोरपि कथञ्चिद् भेदो^३ भवेद् यदि (१) अन्यथा सामान्यविशेषभावानुपपत्तिः। अत्राह। येनात्मना स्वरूपेण साधारणेन चासाधारणेन च तयोः सामान्यविशेषयोर्भेदः सामान्यं विशेष इत्येतद् व्यवस्थाप्यते। तेनात्मना साधारणासाधारणेन यदि भेदस्तदा भेद एव तयोः स्यात् भिन्नलक्षणत्वात्।

तथा च स्यान्निःसामान्यविशेषता ॥१७७॥

भेदसामान्ययोर्यद्वद् घटादीनां परस्परम्।

तथा च निःसामान्यविशेषता सामान्यविशेषरूपताऽभावः सामान्यविशेषयो^२रभिमतयोः स्यात्। यद्वद् घटादीनां विशेषाणां परस्परं न सामान्यविशेषता।^३ विशेषः स्व(लक्षण)रूपमनुगामि सामान्यं तदेवानुगामि विशेष उच्यते (१) यदि तु तयोर्भेद एव न सामान्यविशेषभावः स्यात्।^४

यमात्मानं पुरस्कृत्य पुरुषोऽयं प्रवर्तते ॥१७८॥

तत्साध्यफलवाञ्छावान् भेदाभेदौ तदाश्रयौ।

चिन्त्यते स्वात्मना भेदः;

अपि चायं व्यवहारी पुरुषो यमर्थस्यात्मानं स्वभावं पुरस्कृत्य प्रवृत्तिविषयत्वेनाग्रहं कृत्वा तत्साध्यफलवाञ्छावान् अर्थसाध्यफलसमीहायु^५क्तः सन^६ प्रवर्तते (१) तदाश्रयौ तदर्थविषयौ भेदाभेदौ शास्त्रकारैश्चिन्त्येते। न त्वर्थक्रियानुपयुक्तसामान्यविषयौ (१) तेषाञ्चार्थक्रियाकारिणां पुरुषप्रवृत्तिविषयाणामर्थानां स्वात्मना स्वरूपेण भेदः।^६

कथं तर्ह्येकेबुद्धिशब्दविषयतेत्याह।

व्यावृत्त्या च समानता ॥१७९॥

अस्त्येव वस्तु नान्वेति प्रवृत्त्यादिप्रसङ्गतः।

^१ सामान्यं विशेष इति भेदस्थापनात्।

^२ भेदो निःसामान्यः सामान्यं निर्विशेषः।

^३ अजन्यजनकत्वेन सम्बन्धाभावात्।

^४ दिगम्बरस्योर्ध्वतासामान्यं सांख्यस्य तिर्यक् एकदोषेण (देशिनं) निरस्य

तिर्यक्सामान्यं पुनराह।

^५ अर्थार्थितः सामान्यस्य भेदाभेदचिन्तया न किञ्चिदनर्थत्वात्।

^६ आत्यन्तिकोस्त्येव।

विजातीयाद् व्यावृत्त्या च सा समानताऽस्त्येव । स्वस्वभावनियतन्तु स्वलक्षणं वस्तु नान्वेति सर्वत्र प्रवृत्त्यादिप्रसङ्गतः । अग्निरपि^१ श (=स) लिल^२स्व-भाव एवेति श (=स) लिलार्थी तत्रापि प्रवर्तते । तस्मात् स्थितमेतत् (।) न किञ्चित् किमप्यन्वेतीति^३ ।

ग. जैनमतनिरासः

एतेनैव यदाह्नीकाः किमप्ययुक्तमाकुलम् ॥१८०॥

प्रलपन्ति प्रतिक्षिप्तं तदप्येकान्तसम्भवात् ।

एतेन सांख्य मतनिराकरणेनैवाह्नीका दि ग म्ब रा^४ यत् “स्यादुष्टो दधि वस्तुत्वात् । न वा स्यादुष्टो^५ विशेषरूपतये” ति । किमप्ययुक्ततया हेयोपादेयविष-यापरिनिष्ठानादाकुलं प्रलपन्ति तदपि प्रतिक्षिप्तमेकान्तस्य भेदस्य सम्भवात् ।

आकुलत्वमेवाख्यातुमाह ।^७

सर्वस्योभयरूपत्वे तद्विशेषनिराकृतेः ॥१८१॥

चोदितो “दधि खादे” ति किमुष्टं नाभिधावति ।

सर्वस्य वस्तुन उभयरूपत्वे^८ स्वपररूपत्वे सति तद्विशेषस्य दध्येव दधिनोष्ट्र 69b उष्ट्र एवोष्ट्रो न दधीत्यस्य भेदस्य निराकृतेः । दधि खादेति चोदितो नियोज्यः किमुष्टं प्रति नाभिधावति ।

अथास्त्यतिशयः कश्चिद् येन भेदेन वर्तते ॥१८२॥

स एव विशेषोऽन्यत्र नास्तीत्यनुभयं परम् ।

अथास्ति दध्नः सकाशाद् उष्ट्रस्यातिशयो विशेषः कश्चिद् येन विशेषेण चोदितेन भेदेन प्रतिनियमेन दधिशब्दाद् दध्यैव उष्ट्रशब्दादुष्ट्र एव प्रवर्तते (।) एवन्तर्हि स^१ विशेष एवान्यत्रासम्भवी उष्ट्रो विशेषो दधिलक्षणोऽन्यत्र वस्तुनि नास्तीति सर्वं वस्त्वनुभयं^२ न स्वपररूपं किन्तु परमेव परस्मात् ।

^१ अथ स्वलक्षणमन्वेष्यतीति किं कल्पितव्यावृत्त्यापीत्यपि न परस्परं भेदात् । यदि घटः पटे स्यादुदकार्थी पटेपि प्रवर्तते न चास्तीति न प्रवृत्त्यादिना तुल्योत्पत्ति-निरोधादि । ^२ सामान्यविशेषयोर्वस्तुत एकत्वात् कृतकानित्यत्वानि वा व्यभिचारो व्यावृत्तस्वलक्षणस्यैव सामान्यत्वात् बौद्धे ।

^३ सर्वः सर्वस्वभावो न च सर्वस्वभावः ।

^४ दध्यवस्थायां । ^५ दध्यादेरुष्ट्रादिषु तादात्म्यानुगमात् ।

^६ स्वरूपभेदवलक्षणभेदश्चेत् न च द्रव्यत्वं द्रव्यादिव्यतिरिक्तं भावि ।

किञ्च (१)

सर्व्वात्मत्वे च सर्व्वेषां भिन्नौ स्यातां न धीध्वनी ॥१८३॥

भेदसंहारवादस्य तदभेदादसम्भवः ।

सर्व्वेषां भावानां सर्व्वात्मत्वे च भिन्नौ धीध्वनी न स्यातामेकविषयत्वात् । तयोर्धीध्वन्योरभेदात् भेदसंहारवादस्यासम्भवः स्यात् । उष्ट्राद् भिन्नं दधीति भेदव्यवहारो दध्यवोष्ट्र इति च तदात्मतोपसंहारव्यवहारश्च^२ बुद्धिशब्दयोरभेदान्न स्यात् । न हि बुद्धिशब्दयोर्भेदव्यवहारो युक्तः । तन्निबन्धनत्वात् तस्य । तदभावेपि भावे चातिप्रसङ्गात् । भेदप्रतीत्योर्भावात् तादात्म्योपसंहारश्च कथं तदधीनत्वात् तस्य ।

३. शब्दचिन्ता

द्रव्याभावादभावस्य शब्दा रूपाभिधायिनः ॥१८४॥

नाशङ्क्या एव सिद्धास्तेऽतोव्यवच्छेदवाचकाः ।

उक्तं तावद् भावादिशब्दानां व्यवच्छेदविषयत्वं । येष्यभावादिशब्दा अभावस्य स्वरूपाभावात् तेपि रूपाभिधायिनो वस्तुवाचका नाशङ्क्या एव । सम्भवद् वस्तु वाच्यं^३ स्यान्न वेति चिन्त्येतापि ।^१ यत्र तु वस्त्वेव नास्ति तत्र का चिन्ता । अतस्तेऽभावादिशब्दा व्यवच्छेदस्य भावव्यावृत्तेर्वाचकाः सिद्धाः । तस्मात् स्थितमेतत् स्वभावहेतोर्व्वस्तुतः साध्यात्मकत्वेपि न प्रतिज्ञार्थकदेशो हेतुः । साध्यसाधनधर्मिध्वनिविकल्पानां भिन्न^२व्यवच्छेदविषय^३त्वात् । न च साध्यादीनां कल्पितत्वं भेदस्य कल्पनात् । शब्दत्वेन निश्चितो धर्म^४सत्त्वेन च हेतुः (१) क्षणिकत्वेन निश्चितः साध्यः । इत्यकल्पिता एव धर्म्यादय इत्युक्तं ।

स चायं स्वभावो हेतुः ॥

उपाधिभेदापेक्षो वा स्वभावः केवलोऽथवा ॥१८५॥

उच्यते साध्यसिध्यर्थं नाशे कार्यत्वसत्त्ववत् ।

^१ यथाऽविषयशब्दाभावाग्राहकत्वादपोहविषयाः सिद्धा इति दृष्टान्तेन परः साध्यस्तथाभावविषया अप्यपोहविषयाभावस्वरूपाग्राहकत्वात् (१) केवलमध्यवसायात् तद्विषयत्वं ।

^२ कारणेन कृत इति द्वितीयादिक्षणस्थायीति शब्दे भिन्नभिन्नारोपव्यवच्छेदकत्वेन । ^३ वस्तुविषयत्वे स्यात् प्रतिज्ञार्थकदेशता ।

क्वचिदुपाधिभेदो विशेषणविशेषो भिन्नो^१ऽभिन्नो^२ वा तदपेक्षः। केवलो विशेषणरहितः शुद्धोऽथवा साध्यसिद्ध्यर्थमुच्यते^३ नाशे कार्यत्वसत्त्ववत्। नाशे साध्ये कार्यत्वं भिन्नविशेषणापेक्षः स्वभावः तज्जन्मन्यपेक्षितप^४रव्यापारस्य कार्यत्वात्। एवं प्रत्ययभेदभेदित्वादयो द्रष्टव्याः। उत्पत्तिमत्त्वं पुनरभिन्न-विशेषणमुत्पत्त्या स्वभावभूतया कल्पितभेदया विशेषणात्। सत्त्वन्तु केवलं नाश एव साध्ये स्वभावो विशेषणानुपादानात्।

सत्तास्वभावो हेतुश्चेत् सा सत्ता साध्यते कथम् ॥१८६॥
भेदेनानन्वयात् सोऽयं व्याहतो हेतुसाध्ययोः।

ननु स^५त्तास्वभावो हेतुश्चेदभिमतः सामान्यरूपो विशेषस्यानन्वयात्। तदा सा सत्ता प्रधाना^६ख्या सर्वव्यक्तिव्यापिनी कथं साध्यतेऽचे^७तनत्वा-दिहेतोः। अथ भेदानां परस्परमत्यन्तं भेदेनानन्वयान्न साध्यते तदा सोऽयं भेदाना-मन्वयो हि हे^८तुसाध्ययोर्व्याहतः।

अर्थानन्वयिनः साध्यता न युक्ता तथा साधनतापि। तत् कथं सत्त्वं साधनं
(1) तस्मात् सत्ता सामान्यं साध्यञ्च “साधनञ्चानन्वयात् स्यात्”^९।

अत्राह।

भावोपादानमात्रे तु साध्ये सामान्यधर्मिणि ॥१८७॥
न कश्चिदर्थः सिद्धः स्यादनिषिद्धञ्च तादृशम्।

भावः सत्ता सा उपादानं विशेषणं यस्य स भावोपादानः। स एव केवलस्त-
न्मात्रं तस्मिन्^{१०} साध्ये सामान्यधर्मिणि सामान्यधर्मवति न कश्चिदर्थः प्रधान- 70a

^१ यद्यपि कृतके सत्त्वमस्ति तथापि हेतुकृतोऽयं कृतक एतन्मात्रम्विवक्षितं
न सामर्थ्यं।

^२ स्थानकारणादिप्रत्ययभेदित्वपुरुषप्रयत्नजत्वं स्वभावभूतधर्मभेदेनोत्पत्ति-
मत्त्वं।

^३ अनित्ये कृतकमुपाधिभेदापेक्षं सत्त्वमनपेक्षं। ^४ सत्त्वे

^५ सांख्यस्यास्ति प्रधानमिति साध्यं।

^६ अथ सत्तायाः सामान्ये साध्ये सिद्धसाध्यताऽतो विशेषः साध्यः तत्रान्वयात्
साध्यशून्यो दृष्टान्तोऽतो न सत्ता।

^७ सत्त्वहेतावसाध्यशून्यो दृष्टान्तविशेषाणां दुष्टो हेतौ साध्यं च।

^८ असिद्धत्वात्। ^९ इति सांख्योक्तौ बौद्धो दोषमाह।

सिद्धिलक्षणः सांख्यस्य ^१ सिद्धः स्यात् (१) सत्त्वमात्रविशेषणस्य धर्मिणः साधनात् । अनिषिद्धञ्च तादृशं साध्यं भेदानां सत्त्वस्येष्टत्वात् ^२ ॥

उपात्तभेदे साध्येस्मिन् भवेद्धेतुरनन्वयः ॥१८८॥

सत्तायां तेन साध्यायां विशेषः साधितो भवेत् ।

अथैकमुखाद्यात्मकमित्यप्रधानविशेष (ण) विशेषितं सत्त्वं साध्यं । तदोपात्तभेदे साध्येऽस्मिन् ^३ सत्त्वे भवेद्धेतुरनन्वयोऽन्वयरहितः प्रधानस्य क्वचिदन्वयासिद्धेः (१) सामान्यमेव ^४ पुनः किन्तु साध्यते । सामान्ये साध्ये सिद्धसाधनदोषात् । सत्तायां साध्यायामिष्टायां तेन वादिना विशेष एवाभिमतः साधितो भवेत् ।

अत्र चानन्वयदोष उक्तः ।

अस्माकन्तु ^५ (१)

अपरामृष्टतद्भेदे वस्तुमात्रे तु साधने ॥१८९॥

तन्मात्रव्यापिनः साध्यस्यान्वयो न विहन्यते ।

अपरामृष्टोऽनध्यवसितः तस्य वस्तुनो ^६ भेदो यस्मिन् तस्मिन् वस्तुमात्रे तु साधने तन्मात्रव्यापिनः साध्यस्यानित्यत्वस्यान्वयो न विहन्यतेऽतः साधनत्वं सत्त्वस्य युक्तं ।

ननु धूमादग्नि^७साधनेपि समानमेतत् । तथा हि यदि धूमादग्निसत्तामात्रं साध्यते तदा सिद्धसाध्यता । अथ पर्वतेऽस्तीति साध्यते तदाऽन्वयासिद्धिः । नैतदस्ति । ^८ न हि पक्षायोगव्यवच्छेदस्तमग्निं विशेषी^९ करोति । अनग्निव्यावृत्तस्य साधनात् । सत्तासाधने तु तद्(सत्त्व)विशेष एव प्रधानाख्यः साध्यः ।

किञ्च (१)

नासिद्धे भावधर्मोस्ति व्यभिचार्युभयाश्रयः ॥१९०॥

धर्मो विरुद्धोऽभावस्य सा सत्ता साध्यते कथम् ।

^१ त्रैगुण्यादिर्यतो नित्यः ^२ सिद्धसाध्यतोक्ता

^३ निरन्वयविनाशाभावान्नित्ये त्रिगुणत्वात् सुखदुःखमोहात्मके कर्तृत्वादि-युक्ते धूमाग्न्योस्त्वयोगव्यवच्छेदेन व्याप्तिः प्रदेशनिष्ठताऽसिद्धा साध्येति न दोषः ।

^४ दोषमाह । ^५ सत्तायाः ।

^६ यत्र धूमस्तत्राग्निरित्यग्निमात्रेण व्याप्तोऽग्निरान्तरीयो धूमः सिद्धो यत्रैव दृश्यते तत्रैवाग्निर्बुद्धिं जनयति तत्र च साध्यनिर्देशेन न किञ्चित् ।

^७ पक्षोऽग्नेर्न विशेषणं ।

सत्तायां साधनमचेतनत्वादीष्टं सद्भावधर्मोऽभावधर्म उभय^१ धर्मो वा भवेत् । तत्र साधनात् प्रागसिद्धे भावे भावधर्मो नास्तीत्यसिद्धासौ । उभयाश्रयो भावाभावधर्मश्च व्यभिचार्यनैकान्तिकः । न ह्युभयधर्म एका^२न्तेनैकसत्तां गमयति । अमूर्तत्वमिव वस्तुतां^३ । अभावस्य तु धर्मो विरुद्धोऽसत्त्वसाधनात्^४ । ततस्त्रिविधदोषदुष्टत्वात् साधनस्य^५ सा सत्ता कथं साध्यते ।

साधनपक्षे तु सत्ता धर्मिणि सिद्धत्वान्नासिद्धा^६ । अनित्यताव्याप्तिप्राप्तेः^७ विरोधव्यभिचारौ चापास्तौ । तस्माद् ।

सिद्धः स्वभावो गमकोऽतो गम्यस्तस्य व्यापकः ॥१९॥

सिद्धः स्वभावनियतः स्वनिवृत्तौ निवर्तकः ।

व्याप्यस्वभावः साध्यात्मतया सिद्धो (निश्चितो) गमकः । तस्य व्याप्यस्य व्यापकः स्वभावः सिद्धो गम्यः । व्यापकस्य तत्र भाव एव । व्याप्यस्य च तत्रैव भाव इत्युभयधर्मरूपाया व्याप्तेः सिद्धत्वात् ।

अतश्चायं^८ व्यापकः स्वनिवृत्तौ तस्य व्याप्यस्य निवर्तकः । अनेन साधर्म्यवैधर्म्यप्रयोगाबु^९द्दिष्टौ ।

(१) निर्हेतुकविनाशः

उदाहरणमाह ।

अनित्यत्वे यथा कार्यमकार्यं वाऽविनाशिनि ॥१९२॥

अहेतुत्वाद् विनाशस्य स्वभावादनुबन्धिता ।

अनित्यत्वे साध्ये कार्यं^{१०} हेतुर्यथा यत् कृतकं तदनित्यं तथा घटः कृतकश्च शब्द इति साधर्म्यप्रयोगः । अकार्यमकार्यस्वभावो वाऽविनाशिनि नाशाभाव इति । अनित्यत्वनिवृत्तौ कृतकत्वनिवृत्तिर्यथाकाशे कृतकश्च शब्द इति वैधर्म्यप्रयोगः । कथं पुनर्गम्यते सत्त्वमात्रानुबन्धिनी नश्वरतेत्याह (१) अहेतुत्वात्^{११} अ^{१२}हेतुकत्वाद्

^१ यो भावस्य धर्मः स्वभावः स कथं न भावस्य ।

^२ प्रसङ्गस्याश्रितत्वाद् न मूर्त्तनिवृत्तिमात्रं भावे विज्ञानेपि निरूप्याख्येपीति विपक्षादव्यावृत्तेरगमकं ।

^३ हेतुसिद्धिं स्वीकृत्यानेकान्तविरुद्धतोक्तिरिहासिद्धावभावात् ।

^४ यत् किञ्चित् साधनमुपादीयते तस्य ।

^५ निश्चयात् । ^६ गम्यगमकत्वमुक्त्वा निवर्त्यनिवर्तकमाह ।

^७ कृतकत्वं । ^८ व्याप्तिविषयं प्रमाणं विपक्षे बाधकमाह पुष्टः परेण ।

विनाशस्य स्वभावाद् वस्तुसत्तामात्रेणानुबन्धिता^१ ।

कस्मादेवमित्याह ।

सापेक्षाणां हि भावानां नावश्यम्भावितैर्द्यते ॥१९३॥

बाहुल्येपीति चेत् तस्य हेतोः कचिदसम्भवः ।

सापेक्षाणां भावानां हि यस्मादवश्यंभाविता^२ नैक्ष्यते रागस्येव वाससि ।
ततश्च कश्चिद् घटो न विनश्येदपि । विनाशकानां हेतूनां बाहुल्यादवश्यं इति चेत् ।
बाहुल्येपि तस्य नाशकस्य हेतोः^३ क्वचिद् घटादावसम्भवः स्यात् । तद्व्या-
70b घातकानामपि^४ बाहुल्यात् ।

एतेन व्यभिचारित्वमुक्तं कार्याव्यवस्थितेः ॥१९४॥

सर्वेषां नाशहेतूनां हेतुमन्नाशवादिनाम् ।

एतेन नाश^५हेतूनां प्रतिरोधसम्भवेन हेतु^६मन्नाशवादिनां मतेन नाशहेतूनां
मुद्गरादीनां सर्व्वेषां नाशे कार्येऽनुमापयितव्ये व्यभिचारित्वमुक्तं बोद्धव्यं । कार्या-
व्यवस्थितेः । विनाशहेतोर्विनाशस्योत्पत्तिनियमाभावात् ।

कथं पुनर्विनाशस्याहेतुतेत्याह ।

असामर्थ्याच्च तद्धेतोर्भवत्येव स्वभावतः ॥१९५॥

यत्र नाम भवत्यस्मादन्यत्रापि स्वभावतः ।

असामर्थ्याच्च तद्धेतोर्विनश्वरस्य वा भावस्य विनाशः कि^१यते नाशहेतुना ।
तत्र विनश्वरस्य स्वयमेव विनाशादलं नाशहेतुना । अविनश्वरस्य नाशं कर्तुं न
कश्चित् समर्थः । च शब्दात् क्रिया^२प्रतिषेधः स्यात् । तथा ह्यभावो यदि पर्युदासो

^१ भावस्तावदित्यादिना निहेतुकत्वे सिद्धे स्वरसते(१) निवर्त्तमाने घटे
मुद्गरादिसहाये कपालजनके सद्शक्षणानारम्भान्मन्दमतीनां सहेतुत्वावसायो मुद्-
गराच्छेदात् संतानस्य न प्रतीतिबाधापि ।

^२ नित्योपि स्यात् कश्चित् ।

^३ सर्व्वज्ञसत्त्वे तु न दोषो यतः यदुपदिश्यते तज्ज्ञानपूर्व्वं यथान्यत् उपदिश्यते
च चतुरार्यसत्त्यं स ज्ञानी सर्व्ववित्

^४ लिङ्गत्वेनोपात्तानां ।

^५ ये यद्भावं प्रत्यनपेक्षास्ते तद्भावनियता यथाऽसम्भवत्प्रतिबन्धान्त्या
सामग्री कार्योत्पादनेऽन्यानपेक्षश्च कृतको विनाशे इति स्वभावहेतुः ।

^६ कारकत्वं ।

भावान्तरं कपालादिकं तदा तस्य मुद्गरादिहेतुतेष्यत एव । तदुत्पादेपि घटस्य न किञ्चिदिति प्राग्बुदुपलब्ध्यादिप्रसङ्गः । तस्मादभावं करोति भावं न करोतीति स्यात् । तथा चाकर्तुरहेतुतैव । तस्माद् विनाशहेतोर^२योगात् एव विनाशः स्वभावतः स्वहेतोर्भवति अस्मादिति^१ भावो हेतुः । यत्र नाम विनाशो भवतीति मुद्गरात् कपालोत्पत्तौ लोकाभिमानस्तत्र विनाशकायोगात् स्वहेतोरेव विनश्चरस्वभाव-
तयोत्पत्तेर्द्वितीये क्षणे न भवतीति वक्तव्यं । तस्मादहेतु^३त्वव्यवस्थानादन्यत्रापि यत्र विसदृशानुत्पत्त्या विनाशोत्पत्त्यभिमानो नास्ति तत्रापि स्वभावतः स्वहेतोरेव विनश्य^४तीति विनाश एकक्षणस्थायी भावो जायते ।

तथाविधे च भावमात्रानुरोधिनि विनाशे सत्त्वं हेतुरव्यभिचारः कार्यस्य कारणे तदधीनत्वादित्युक्तं । तदेवाह^५ ।

या काचिद् भावविषयाऽनुमितिर्द्विविधैव सा ॥१९६॥

स्वसाध्ये कार्यभावाभ्यां सम्बन्धनियमात् तयोः ।

या काचि^६द् भावविषयानुमितिः सा द्विविधैव कार्यभावाभ्यां हेतुभ्यां कारण-
व्यापकविषया भवन्ती तयोः कार्यस्वभावयोः एव स्वसाध्ये सम्बन्धस्य नियमात् ।
अन्यस्य तु साध्येऽनापत्तेरतदात्मत्वाच्च नाव्यभिचारनियम^७ः ।

(२) अनुपलब्धिचिन्ता

क. अनुपलब्धेः प्रामाण्यम्

अनुपलब्धेरप्युपलब्धिनिवृत्तिमात्रलक्षणायाः प्रामाण्यमाख्यातुमाह ।

प्रवृत्तेर्बुद्धिपूर्वत्वात् तद्भावानुपलम्भने ॥१९७॥

प्रवर्तितव्यं नेत्युक्ताऽनुपलब्धेः प्रमाणता ।

सज्ज्ञानशब्दव्यवहाराणांप्रवृत्तेर्बुद्धिपूर्वकत्वात् तस्या बुद्धे^८र्भावानुपलम्भने
कारणाभावात् प्रवर्तितव्यं नेति सामर्थ्यात् सिध्यति (१) न हि कारणाभावं
कार्यं युक्तं । अतोऽनुपलब्धेरुपलब्धिनिवृत्तिरूपायाः प्रवृत्तिनिषेधे साध्ये प्रमाण-
तोक्ता चा र्ये ण । न पिशाचादिकं घटादिकं सदिति^९ वक्तव्यमनुपलब्धेरिति
सद्व्यवहारप्रतिषेधमात्रं साध्यते न त्वसत्त्वव्यवहारः ।

^१ स्वभावमात्रभावात् । ^२ हेतुनिरपेक्षत्वात् ।

^३ अत्र द्वौ वस्तुसाधनाविति प्रागुक्तमुपसंहरति । ^४ विधि ।

^५ तस्य प्रवृत्तिविषयस्य भावस्यानुपलम्भने प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रेक्षावता ।

यत्र तर्हि प्रत्यक्षानुमानयोः शास्त्रस्य निवृत्तिस्तस्याभाव एव साधयितुं युक्त इत्याह ।

शास्त्राधिकारासम्बद्धा बहवोऽर्था अतीन्द्रियाः ॥१९८॥

अलिङ्गाश्च कथन्तेषामभावोऽनुपलब्धितः ।

शास्त्राधिकारे^१ऽसम्बद्धा अनेन शास्त्रविषयत्वमाह (१) बहवोऽर्था अनियत-
कारणोपनिपातजन्याः सूक्ष्मा दुर्लक्षभेदा मनोवृत्तयो जन्मिनां । देशफलव्यवहिता
वाऽनुत्पन्ना द्रव्यविशेषा अतीन्द्रियाः । अनेन प्रत्यक्षाविषयतामाह । लिङ्गाच्चा-
ननुमेयतामाह । तेषामर्थानां प्रत्यक्षानुमानशास्त्रनिवृत्तिलक्षणाया अनुपलब्धितः
कथमभावः साधयितुं युक्तः । सत्यप्यनुपलम्भे तेषां सत्त्वसम्भवात् ।

अत ईदृश्यनुपलब्धिः ।

सदसन्निश्चयफला नेति स्याद् वाऽप्रमाणता ॥१९९॥

प्रमाणमपि काचित् स्याद् लिङ्गातिशयभाविनी ।

सतोऽसन्निश्चयफला नेति अप्रमाणता^२ वाऽस्याः स्यात् । सत्त्वप्रतिपेधे साध्ये
काचित् त्वनुपलब्धिर्लिङ्गजा प्रतीतिरस्मिन्नेव^३ साध्ये प्रमाणमपि^४ स्यादलिङ्गाति-
71a शयभाविनी लिङ्गविशेषप्रभवा । यथोक्तं प्राग्घेतुभेदव्यपेक्षयेति (१) उपलब्धि-
लक्षणप्राप्तानुपलब्धिलिङ्गजेत्यर्थः ।

स्वभावज्ञापकाज्ञानस्यार्थं न्याय उदाहृतः ॥२००॥

यत् पुनरुक्तमप्रमाणमनुपलब्धिरिति ।^५ यस्य कस्यचित् स्वभावस्य ज्ञापकस्य^६
लिङ्गस्य चाज्ञानस्यानुपलब्धे^७र्यं न्याय उदाहृतः । न हि स्वभावो नोपलभ्यत^८
इत्येव नास्ति । देशकालस्वभावविप्रकृष्टानामदर्शनेपि सत्त्वाविरोधात् । ततो

^१ शास्त्राधिकारो यत्र प्रकरणे तत्रान्तरीयकाः ।

^२ सन्निश्चयफला न सद्ब्रह्महारनिमित्ताभावात् । नाप्यसन्निश्चयफला सन्देहात् ।
इति हेतोः स्याद्वाऽस्या अप्रमाणता । निश्चयफलं हि प्रमाणं ।

^३ शास्त्रं हि पुरुषार्थमधिवृत्तं तत्र च न सर्वमधिकृतं पुरुषचेतोवृत्तीनां
प्रत्येकमानन्त्येनाशक्यवचनत्वादनियतान्निमित्ताद् भवनशीलत्वाच्च बहुत्वं ।
देशादिविप्रकृष्टाः पुरुषानुपयोगिनो न निर्देश्याः । लिङ्गस्यानुपलब्धेरतिशये
उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वं तदभावो यत्रास्ति ।

^४ भस्मविशेषेण किन्तु पिशाचादेः ।

^५ स्वभावज्ञापकयोरज्ञानं तस्य ।

^६ अदृश्यविषयायाः ।

^७ स्वभावाज्ञानेन प्रत्यक्षनिवृत्तिरुक्ता ।

नास्ति^१ विरक्त^२चेत इत्याद्य^३युक्तं (१) न च कारणमित्येव कार्याण्यव्यवधानतो भवन्ति (१) ततो नास्ति दानहिंसाविरतिचेतनानामभ्युदयहेतुता फलानन्तर्याभावादित्ययुक्तं^४ । (२००)

कार्ये तु कारकाज्ञानमभावस्यैव साधकम् ।

कारकाज्ञान^५न्तु कार्येऽभावस्यैव साधकं (१) न ह्यसति कारणे कार्यसंभवः^६ ॥

स्वभावानुपलम्भश्च स्वभावेर्थस्य लिङ्गिनि ॥२०१॥

तदभावः प्रतीयेत हेतुना यदि केनचित् ।

तथार्थस्य व्यापकतया निश्चितस्य स्वभावस्यानुपलम्भश्च स्वभावे व्याप्ये लिङ्गिन्यसत्तया साध्ये साधनं^७ तदा च कारणव्यापकानुपलब्धौ गमिके यदि केन चिद्धेतुनोपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलम्भेनान्येन वा तयोः कारणव्यापकयोरेवभावः प्रतीयते (१) न तूपलम्भभावमात्रेण सन्दिग्धासिद्धत्वात् ।

ख. स्वभावानुपलब्धिः .

स्वभावानुपलम्भमाह ।

दृश्यस्य दर्शनाभावकारणाऽसम्भवे सति ॥२०२॥

भावस्यानुपलम्भस्य भावाभावः प्रतीयते ।

दृश्यस्य वस्तुनो दर्शनाभावस्य यत् कारणं व्यवधानेन्द्रियवैकल्यादि तस्यासम्भवे सति भावस्यानुपलब्धस्य भाव (= सत्ता) भावः स्वभा^८वानुपलब्धेः प्रतीयते ॥

ग. अनुपलब्धिरेवाभावः

विरुद्धस्य च भावस्य भावे तद्भावबाधनात् ॥२०३॥

तद्विरुद्धोपलब्धौ स्यादसत्ताया विनिश्चयः ।

^१ अनुमानिवृत्तिरुक्ता लिङ्गाज्ञानेन ।

^२ हिंसाविरतिचेतनादेर्नाभ्युदयहेतुतादि ।

^३ मूषिकादिविषविकारवद् व्यवहितं फलं स्यात् ।

^४ कारणानुपलम्भः साध्येऽनुपलब्धिर्या दृश्येपि ।

^५ यदि कथञ्चित् कारणाभावः सिध्येत् तदा कार्याभावः साध्यः यथा नात्र धूमोनग्नेः ।

विरुद्धस्य^१ निवर्तकस्य वृत्त्यादेर्भावस्य भावे तस्य श (? स) लिलादेर्निवर्त्यस्य भावबाधनात् । तद्विरुद्धोपलब्धौ सत्यामसत्ता^२या विनिश्चयः स्यात् ।

तन्वनुपलब्धेरभावसाधने को दृष्टान्तः । व्योमकुसुमादिरिति चेत् । अत्रापि यद्यनुपलब्धेरभावसिद्धिस्तदा दृष्टान्तान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गः । तदनपेक्षायां तदनुपलब्धेरभावसाध्यं प्रमाणम^३स्तु ।

असम्बद्धमेतत् । न ह्यभावोऽनुपलब्ध्या साध्यते । अनुपलब्धि^३रेव ह्यभावः स च सिद्ध एव । तथापि तु मूढः^४ तमव्यवहरन् निमित्तो^५पदर्शनेन व्यवहार्यते^६ । तथा च भावो^७ऽभावस्य दृष्टान्तः^८ । तयोः स्वनैमित्तिक^९प्रवर्तनस्य सिद्धत्वात् ।

ननु यदिदं^{१०} न सन्ति प्रधानादयोऽनुपलब्धेरिति तत्र कथमसद्व्यवहारविधिः सद्व्यवहारप्रतिषेधो वा । प्रधानादिशब्दवाच्यस्य^{११} प्रतिषेधे त^{१२}च्छब्दाप्रयोगात्^{१३} ।

अत्राह ।

अनादिवासनोद्भूतविकल्पपरिनिष्ठितः ॥२०४॥

शब्दार्थस्त्रिविधो धर्मी भावाभावोभयाश्रयः ।

अनादिविकल्पाभ्यासवासनाया उद्भूतविकल्पे परिनिष्ठितः प्रतिभासमानः शब्दार्थो धर्मी त्रिविधः । कथं^{१४}मित्याह (१) भावाभावोभयाश्रयः । सदसदुभय-

^१ यदभावः साध्यस्तद्विरुद्धस्यानयोरुपादानयोरन्योन्यवैगुण्यस्याश्रयत्वेनारम्भ-विरोधात् । ^२ प्रतिषेध्यस्य । ^३ उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य ।

^४ अभावतत्त्वभावानुपलब्ध्यावभावव्यवहार एव साध्यते । ^५ अनुपलम्भेन ।

^६ व्यवहारं । ^७ निरुपाख्योपि ।

^८ यथा दृश्यः सन् दृश्यते तथा दृश्योऽसन्ननुपलब्धेः ।

^९ उपलब्ध्यनुपलब्धौर्भावाभावव्यवहारप्रवर्तनस्य । यस्य यत्र निमित्तं सकलमप्रतिबद्धमस्ति तत्र तेन भवितव्यं यथाऽङ्कुरादि । अस्ति चोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्ध्यावसद्व्यवहारनिमित्तमिति स्वभावहेतुः अनुपलब्धिः ।

^{१०} (दिग्) नागादिनोक्तं ।

^{११} वाच्यम्बिना वाचकाप्रयोगात् प्रधानं ।

^{१२} प्रधानशब्दाप्रयोगे प्रतिषेधोपि प्रतिषेध्याकीर्तनास्त्रिविधस्याप्रयोगादयुक्त इति चोदकाशयः ।

^{१३} कथं भावाश्रयोर्थजन्यत्वेनाविकल्पत्वप्रसङ्गात् कथमभावाश्रयस्तस्याकारणत्वात् । उभयोऽहेतुकत्वात् त्यक्तः ।

विकल्पवासनाप्रभवत्वात् । तदध्यवसायेन तद्विषयत्वात् । तत्र भावोपादानो विकल्पः पटादिरभावोपादानः शशविज्ञा(?)णादिः । उभयोपादानः प्रधानेश्वरादिः ।

तस्मिन् भावानुपादाने साध्येऽस्यानुपलम्भनम् ॥२०५॥

तथा हेतुर्न तस्यैवाभावः शब्दप्रयोगतः ।

तस्मिन् शब्दार्थे प्रधानादौ भावानुपादाने भावभूतप्रधानाश्रये साध्येऽस्य प्रधाना^१देस्तथा (बाह्य)भावश्रयत्वेनानुपलम्भनं हेतु^२र्व्यवहारसाधनः । न तु तस्य^३ शब्दार्थस्यैवाभावः प्रधानादिशब्दस्य तत्प्रतिपादकस्य प्रयोगतः^४ ॥

यदि तु वस्त्वेव शब्दविषयस्तदा (१)

परमार्थैकतानत्वे शब्दानामनिबन्धना ॥२०६॥

न स्यात् प्रवृत्तिरर्थेषु दर्शनान्तरभेदेषु ।

परमार्थैकतानत्वे परमार्थैकपर(वृत्ति)त्वे शब्दानामर्थेषु दर्शनान्तरभेदेषु प्रतिदर्शनं भिन्नाभ्युप^५ग^६मेन नित्यत्वानित्यत्वत्रिगुणीमयत्वादिकल्पितभेदेषु अनिबन्धना परमार्थनिबन्धनरहिता प्रवृत्तिर्न स्यात् । न हि परस्परविरुद्धा बहवो धर्मा एकत्र सन्ति ।

अतीताजातयोर्वापि न च स्यादनृतार्थता ॥२०७॥

वाचः कस्याश्चिदित्येषा बौद्धार्थविषया मता ।

अतीताजातयोर्वाप्यसतोर्न स्याच्छब्दवृत्तिः । न च कस्याश्चिद् वाचोऽनृतार्थता स्यात् । अर्थमन्तरेण शब्दाभावात् । यस्मादेते दोषा वस्तुविषयत्वे वाच इति तस्मादेषा बौद्धार्थविषया कल्पितार्थगोचरा मता ।

यश्च शब्दार्थः^७ तस्य भावानुपादानत्वं साध्यते न तु स एव निषिध्यतेऽन्यथा (१)

शब्दार्थापह्नवे साध्ये धर्माधारनिराकृतेः ॥२०८॥

न साध्यः समुदायः स्यात् सिद्धो धर्मश्च केवलः ।

^१ बुद्धिर्वर्तितो धर्मिणः ।

^२ प्रधानादिविकल्पप्रतिभासस्य बाह्योपादानत्वानुपलम्भोस्तीति नापक्षधर्मः ।

^३ विकल्पस्थस्य ॥

^४ यदि स्वलक्षणमभिधेयं स्यात् तदा तत्प्रतिषेधेऽनर्थकस्य शब्दस्याप्रयोगः स्यात् न चैतत् । ^५ स्वलक्ष (त्वे) ^६ सिद्धान्त (त्वे) ।

^७ वाक् । ^८ विकल्पभासी ।

शब्दार्थस्यापह्नवे साध्ये धर्माधार^१स्य धर्मिणो^२ निराकृतेः समुदायः साध्यो न स्यात् । धर्मिधर्मसमुदायश्चानुमेयः । धर्म एव केवलः साध्यते इति चेत् सिद्धो^३ धर्मश्चाभावादिः केवलः (१) किमर्थं साधनीयः प्रधानादिविकल्पस्य भावानुपादानत्वं तु न सिद्धं तदेव साध्यं^४ युक्तं ।

किञ्च^५ (१)

सदसत्पक्षभेदेन शब्दार्थानपवादिभिः ॥२०९॥

वस्त्वेव चिन्त्यते ह्यत्र प्रतिबद्धः फलोदयः ।

सदसत्पक्षभेदेन वस्त्वेव व्यवहारिभिः शब्दार्थानपवादिभिः चिन्त्यते नावस्तु ।
हि यस्माद् अत्र वस्तुनि फलस्यार्थक्रियाया उदयः प्रतिबद्धः ।

ततश्च (१)

अर्थक्रियाऽसमर्थस्य विचारैः किं तदर्थिनाम् ॥२१०॥

षण्डस्य रूपे वैरूप्ये कामिन्या किं परीक्षया ।

अर्थक्रियायामसमर्थस्य शब्दार्थादिविचारैः सदसत्पक्षचिन्ताभिस्तदर्थिनामर्थ-
क्रियाथिनां किं न किञ्चित् प्रयोजनं^६ (१) षण्डस्य नपुंसकस्य रूपे वैरूप्ये वा
कामिन्या वृषस्यन्त्या^७ योषितः किं परीक्षया ।^८

घ. कल्पितस्यानुपलब्धिर्धर्मः

यत् पुनराचार्येणोक्तं कल्पितस्यानुपलब्धिर्द्धर्म इति तस्य कोर्थः ।^९

शब्दार्थः कल्पनाज्ञानविषयत्वेन कल्पितः ॥२११॥

धर्मो वस्त्वाश्रयाऽसिद्धिरस्योक्ता न्यायवादिना ।

कल्पनाज्ञानस्य विषयत्वेन कल्पित इष्टः प्रधानादिशब्दार्थः । अस्य^{१०} कल्पितस्य
वस्त्वा^{११}श्रयाऽसिद्धिर्वस्त्वाधिष्ठानत्वानुपलब्धिर्द्धर्मो न्यायवादिनाचार्येणोक्ता ।

^१ नास्तित्वं साध्यो धर्मः सिद्धान्ती । ^२ प्रधानादिशब्दार्थस्य ।

^३ नास्तित्वमात्रस्य क्वचित् सिद्धत्वात् । ^४ प्रतिज्ञा । ^५ दृष्टान्तमाह ।

^६ उ द्यो त क रा झुक्तदोषनिरासाय पृच्छति नागेन (? दिग्नागः) ।

^७ उत्तरमाह । ^८ प्रधानादिशब्दार्थस्य ।

^९ वस्तुनो बाह्यस्य प्रधानस्याश्रयणं तेनासिद्धिरनुपलब्धिर्द्धर्म उक्तो लिङ्गभूतो
भावानुपादानत्वे साध्ये प्रमाणेन चेत् सत्त्वं प्रधानस्य । नानुपलब्धिः धर्मः ।
असत्त्वेप्यसत्त्वादिति परोक्तमपास्तमनेन शब्दार्थस्यैव कल्पितत्वात् ।

४. आगमचिन्ता

ननु यदुक्तं (१) प्रमाणत्रय^१निवृत्तावपि नार्थाभावनिरुचय इति तन्मा भूत् प्रत्यक्षानुमानयोरसर्वविषय^२त्वात् तन्निवृत्त्या (५) भावनिरुचयः। आगमस्तु सर्वविषय इति तन्निवृत्तौ युक्तोऽर्थासत्त्वनिरुचय इत्याह^३।

नान्तरीयकताऽभावाच्छब्दानां वस्तुभिस्सह ॥२१२॥

नार्थसिद्धिस्ततस्ते हि वक्त्रभिप्रायसूचकाः।

नान्तरीयकताया अविनाभावस्याभावाद् वस्तुभिः सह शब्दानां। ततः शब्देभ्यो नार्थस्य सिद्धिनिरुचयः। किन्तुहि तेभ्यो गम्यत इत्याह^३। वक्तुरभिप्रायस्य विवक्षायास्ते शब्दाः सूचकास्तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्। न च विवक्षा यथार्थं भवति^४ ^५येन परंपरया तत्सम्वादः स्यात्। विसम्वादाभिप्रायादज्ञानाद् वाऽन्यथापि विवक्षासम्भवात्।

72a

आप्तवादाविसंवादसामान्यादनुमानता ॥२१३॥

यद्येवं सर्वमेव वचनं प्रवृत्तिकामानां परीक्षाहं स्यात्। कश्च सम्वादार्थः कथञ्चाप्तवादसामान्यादनुमानतास्या चार्थे णोक्तेत्याह।^५

सम्बद्धानुगुणोपायं पुरुषार्थाभिधायकम्।

परीक्षाधिकृतं वाक्यमतोनधिकृतम्परम् ॥२१४॥

सम्बद्धवाक्यानां परस्परभिसम्बद्धानामेकार्थोपसंहारात् (१) न च दशदाडि-
मादिवाक्यमिवैकार्थनिभिधायि। अनुगुणोपायं शक्यानुष्ठानोपेयसाधनं न तु

^१ आगमेन सह। ^२ सिद्धान्ती।

^३ ...“शास्त्राधिकार” (३।१९८) इत्यत्र नागमे सर्वार्थनिबन्धनमुक्तं यत् तद् बाह्यार्थे यद्यपि घटविवक्षातः पटशब्दस्योत्पत्तिस्तथापि स्थानकरणाभिघातादेरेव साक्षात्कारणादुत्पत्तेर्व्यभिचाराभावाद्वाहेतुकत्वं।

^४ आगमप्रामाण्यमभ्युपगम्यात्र तु नैव बाह्यार्थेऽस्य प्रामाण्यमित्युक्तम्।

^५ यो य आप्तवादः सोऽविसंवादी यथा क्षणिकाः सर्वसंस्कार इत्यादिकः। आप्तवादश्चायमत्यन्तपरोक्षेप्यर्थे इत्यविसम्वादसामान्यादागमस्य बाह्ये (दिग्)-
नागेनानुमानमुक्तमित्यभ्युपेतबाधामाह। उच्यते न पुरुषोऽनाश्रित्यागमप्रामाण्य-
मसितुं समर्थः। प्रत्यक्षफलाया हिंसादिविरतेः स्वर्गादिश्रुतेरविरतेनैरकादिश्रुतेः।
तद्भावे विरोधाभावाच्च। तत् सति प्रवृत्तितव्ये वरमेवं प्रवृत्त इति परीक्षया
प्रामाण्यमाह (१) तच्च शास्त्रं न सर्वमधिकृतं किन्तु।

विषयमनतक्षकफणारत्नालङ्कारोपदेशकमिव पुरुषार्थस्य स्वर्गापवर्गस्याभिधायकं न तु काकदन्तपरीक्षोपदेशकमिव परीक्षायां प्रवृत्त्यर्हविषयमधिकृतं वाक्यं । अतोऽपरमनधिकृतमनवधानार्हत्वात् ।

प्रत्यक्षेणानुमानेन द्विविधेनाप्यबाधनम् ।

दृष्टादृष्टार्थयोरस्याविसंवादः तदर्थयोः ॥२१५॥

अस्य च परीक्षार्हस्य वाक्यस्याविसम्वादः तदर्थयो^१ रागमाभिधेययोर्दृष्टा-
दृष्टयोः प्रत्यक्षा^२प्रत्यक्ष^३योरर्थयोः प्रत्यक्षेणानुमानेन च द्विविधेनेति वस्तुबलभाविना-
गमाश्रयेण चाबाधनमन्येषाञ्च बाधनं नाम । यथा प्रत्यक्षत्वेन सम्मतानां पञ्चानां
स्कन्धानां प्रत्यक्षेणाबाधनं सिद्धिरेव अप्रत्यक्षत्वेनेष्टानां शब्दादि^३त्रिगुणमयत्व-
द्रव्यकर्मसामान्यसंयोगादीनाञ्च तेन बाधनं^४ । अनुमेयत्वेनेष्टानां चतुरार्यसत्यानां
वस्तुबलप्रवृत्ते^५नानुमा^६नेनाबाधनं सिद्धिरेव । अननुमेयत्वेनेष्टानाञ्चात्मेश्वरा-
दीनामनुमानेन^६ बाध एव । अत्यन्तपरोक्षाणां रागादिहेतुकाऽधर्मप्रहाणादीनामा-
गमाश्रयानुमानेनाबाधनं सिद्धिरेव^७ रागादिहेतुत्वेनेष्टस्य हेतुत्वानुपरोधिनः
स्तानोपवासाग्निहोत्रादेः प्रहाणोपायतयाऽनुपदेशात् हेतुव्याघातस्योपायत्वेनोपदेशा-
च्चैवं^४ विधमबाधनमविसम्वाद इष्टः ।

आप्तवादाविसंवादसामान्यादनुमानता ।

बुद्धेरगत्याऽभिहिता निषिद्धाप्यस्य गोचरे ॥२१६॥

तस्यैवं भूतस्याप्तवादस्यादृष्टव्यभिचारस्याविसम्वादसामान्यात्^८ प्रत्यक्षानु-
मानागम्येप्यर्थे उत्पन्नाया बुद्धेरविसम्वादादनुमानता चाचार्यं दिग्नागेनाभिहिता-

^१ गुणत्रययुक्तञ्च यद्यविसंवादि तदा प्रवर्तितव्यमित्यविसम्वादमाह ।

^२ प्रत्यक्षानुमानविषययोः ।

^३ सां ख्ये शब्दादिस्वभावानां सुखदुःखमोहानां प्रत्यक्षेणाप्रतीतेः । वैशेषिका-
देर्द्रव्यमाकाशादि । अनेकद्रव्यञ्च द्रव्यमवयवी । कर्मोत्क्षेपणादि । सामान्यं सत्ता
गोत्वादि । आदिना विभागादि ।

^४ नीलादिव्यतिरेकेणानुपलब्धेः ।

^५ आगमापेक्षेण । ^६ लिङ्गाभावाज्ञानुमेयता ।

^७ रागद्वेषादिस्वभावमधर्मन्तदुत्थं कायकर्मादि चाधर्ममभ्युपेत्य स्तानाद्य-
नुक्तेः ।

^८ शक्यपरिच्छेदेऽविसम्वादवत्परोक्षेऽप्याप्तवादात्लिङ्गादुत्पन्नायाः सम्वादबुद्धेर-
नुमानता ।

गत्या । अत्यन्तपरोक्षेष्वर्थेषु दानहिंसाचेतनादिष्वर्थानिर्ध्वगणादागमप्रामाण्य-
मनाश्रित्य स्थातुमसामर्थ्यादितद्भावे विरोधाभावाच्च सत्यां प्रवृत्तौ^१ वर^२मेवं
प्रवृत्तिरित्यगत्या^३ अनुमानतोक्ता । न तु वस्तुतो वचनानामर्थेषु नान्तरीयकत्वा-
भावात् । (२१६)

किम्वा^३ (१)

हेयोपादेयतत्त्वस्य सोपायस्य प्रसिद्धितः ।

प्रधानार्थाविसम्वादादनुमानम्परत्र वा ॥२१७॥

हेयस्य दुःखसत्यस्य उपादेयस्य निरोधसत्यस्य^४ सोपायस्य यथाक्रमं समुदय-
सत्यस्य समार्गसत्यस्य चागमोक्तवस्तुबलप्रवृत्तेनानुमाने प्रसिद्धितो निश्चयात् ।
सत्यचतुष्टयाधिगमस्य निर्व्वाणहेतुत्वेन प्रधानार्थस्याविसम्वादात् । परत्रात्यन्त-
परोक्षेप्यर्थे भग^५वद्वचनादुत्पन्नं ज्ञानमनुमानं युक्तमिति वा पक्षात्तरं । (२१७)

पुरुषातिशयापेक्षं यथार्थमपरे विदुः ।

इष्टोयमर्थः प्रत्येतुं शक्यः सोतिशयो यदि ॥२१८॥

अपरे नै या यि का दयः पुरुषस्यातिशयापेक्षं यथाभूतार्थदर्शि तदाख्यात् पुरुष-
प्रणीतं वचनं यथार्थं सत्यार्थं प्रतिजानीयुः (१)

सिद्धान्तमाह (१) पुरुषातिशयप्रणीतं वचनं प्रमाणमितीष्टोऽयमर्थो यदि
पुरुषाणां सोतिशयो ज्ञातुं शक्यः स्यात् ।

(१) पौरुषेयत्वे

क. पुरुषातिशयप्रणीतं वचनं प्रमाणम्

किन्तु (१)

अयमेवं न वेत्यन्यदोषानिर्दोषतापि वा ।

दुर्लभत्वात् प्रमाणानां दुर्बोधेत्यपरे विदुः ॥२१९॥

अयं पुमानेवंदोषवान् न वा निर्दोष इत्यन्यस्य^७ दोषा निर्दोषतापि वा प्रमा- 72b
णानां^८ दुर्लभत्वाद् दुर्बोधे^९त्यपरे सौ ग ता विदुः । दुर्बोधेत्यन्यदोषा इत्यनेन
लिङ्ग^{१०}वचनविपरिणामेन सम्बन्धनीयं ।

^१ न तु प्रमाणगम्य एवार्थे विसंवादकात् । ^२ अतोऽन्यथापरोक्षे प्रवृत्त्य-
संभवात् । ^३ अथवा । ^४ तत्त्वमविपरीतं रूपं । ^५ अन्यगुणदोषनिश्चायकानां ।

^६ चैतसानामतीन्द्रियत्वात् नापि रागाद्यनुमेयाः कायवचसां प्रतिसंख्य-
यान्यथात्वस्य शक्यत्वात् । ^७ पुल्लिङ्गबहुवचनं कृत्वा ।

तत्किमशक्योच्छेदा दोषा नेत्याह ।

सर्वेषां सविपक्षत्वान्निर्हासातिशयं श्रितः ।

सात्मीभावात् तदभ्यासाद् हीयेरन्नास्रवाः कश्चित् ॥२२०॥

सर्वेषामास्रवाणां रागादीनां प्रतिपक्षसंमुखीभावाभावयोर्निर्हासातिशयावुपच-
यापचयौ श्रयन्त इति निर्हासातिशयं श्रितस्तेषां सविपक्षत्वात् प्रतिपक्ष^१सम्भवात्
तस्य प्रतिपक्षस्याभ्यासात् सात्मीभावादास्रवा क्व^२चिच्चित्तसन्ताने हीयेरन्निति
खलु निर्दोषपुरुषापलापः क्रियते किन्तु तदवधारणोपायो नास्तीत्युच्यते । इच्छा-
धीनस्य व्याहारस्यान्यथापि कर्तुं शक्यत्वात् । न ततस्तथार्थनिश्चयः ।

अथ सात्मीयभूतप्रतिपक्षस्य मार्गाभ्यासान्निर्दोषतायामपि सत्यां विपक्षाभ्या-
सात् पुनर्दोषोत्पत्तिरित्याह ।

निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः ।

न बाधा यत्नवत्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः ॥२२१॥

निरुपद्रवस्य दोषरारोद्धेजकस्य प्रहाणात् । भूतार्थस्य प्रमाणपरिदृष्टा^३र्थ-
विषयत्वात् । स्व^४भावस्यानारोपितत्वात् (१) मार्गसात्म्यस्य विपक्षेण न बाधा
यत्नवत्वेऽपि । यत्न एव तावन्न सम्भवति विपक्षाभ्यासे दोषदर्शनात् । यत्नवत्वेऽपि
तु बुद्धेस्तत्र मार्गसात्म्येऽभिरुचिविषयत्वेन पक्षपाततो^५ न बाधा । न हि रज्ज्वां
निवृत्तसर्पभ्रमः सर्पं भावयितुं यतते कश्चित् (१) भूतार्थस्य दर्शनात् ।

ख, सत्कायदर्शनं दोषकारणम्

कः पुनर्दोषाणां हेतुर्यत्प्रहाणादमी प्रहीयन्त इत्याह ।

सर्व्वासां दोषजातीनां जातिः सत्कायदर्शनात् ।

सर्व्वासां दोषजातीनां दोषप्रकाराणां जातिर्जन्म सत्कायदर्शनादात्माभिनिवे-
शात् ।

नन्वविद्याहेतुकाः क्लेशा भगवतोक्ता इत्याह ।

साऽविद्या तत्र तत्स्नेहस्तस्माद् द्वेषादिसम्भवः ॥२२२॥

^१ नैरात्म्यस्य । ^२ भूतार्थत्वादेव मार्गश्चित्तस्य स्वभाव उक्तः ।

^३ दोषप्रतिपक्षस्य विपर्ययैः सो यत्राभूतार्था स्वभावेर्दोषैः न बाधार्थः श्रोत्रियः
सन् कापालिको भवति तस्य पूर्वा घृणा यथाऽयत्नमशक्यनिवर्त्या तद्वत् ।

^४ बहुमानतः ।

साऽविद्या सत्कायदर्शनमेवाविद्याऽन्यत्रोच्यत इति नास्ति विरोधः। तत्र सत्कायदर्शने सति तेष्व्वात्मीयेषु स्नेहस्तस्मादात्मीयेषु स्नेहात् तदपकारिषु द्वेषादीनां सम्भव इति दोषोत्पत्तिक्रमः। अतो नैरात्म्यदर्शनं मा^४र्गो युक्तः सत्काय-दृष्टिप्रतिपक्षत्वात्।

यतश्च सत्त्वदृष्टिरविद्या।

मोहो निदानं दोषाणां अत एवाभिधीयते।

सत्कायदृष्टिरन्यत्र ;

अत एव मोहोऽविद्या दोषाणां निदानमभिधीयते। भगवता “ऽविद्या हेतुकाः सर्वे क्लेशा” इति पुनरन्यत्र प्रदेशे “सत्कायदृष्टिर्दोषनिदानम्” अभिधीयते।

नन्वन्येपीन्द्रियविषया योनिशोभनस्कारादयो दोषहेतवस्तत्किमविद्या-सत्कायदृष्टी एवाभिहिते इत्याह।

तत्प्रहाणे प्रहाणतः ॥२२३॥

तस्य मोहस्य सत्कायदृष्टि^५लक्षणस्य प्रहाणे दोषाणां प्रहाणतः प्राधान्यात् स एवोक्तो नेतर इत्यर्थः ॥ (२२३)

५. अपौरुषेयत्वे

(१) वेदप्रामाण्यनिरासः

वेदप्रमाण्यं निराचिकीर्षन् परमतमुत्थापयति।

गिराम्मिथ्यात्वहेतूनां दोषाणां पुरुषाश्रयात्।

अपौरुषेयं सत्यार्थमिति केचित् प्रचक्षते ॥२२४॥

गिरां वाचां मिथ्यात्व^१स्य हेतूनां दोषाणामज्ञानविसम्वादाभिप्रायादीनां वा पुरुषस्याश्रयादाश्रयणत्वात् अपौरुषेयं वाक्यं मिथ्यात्वहेतोः पुरुषदोषस्याभावात् सत्यार्थमिति केचित् जै मि नी याः प्रचक्षते ॥^६ (२२४)

^१ मृषा (१) र्थत्वस्य ये हेतवो दोषा रागादयस्तेषां वाचश्च पुरुष आश्रयस्तैः पुरुषस्य परिगृहीतत्वादप्रमाणत्वं (१) द्विधा शब्दार्थौ निसर्गसिद्धौ वेदादौ औपाधिकः पुरुषाधीनोन्यत्र। न मिथ्यात्वं वेदे पुरुषनिवृत्तेः। न संशयोऽप्रतिभासात्। नाज्ञानं वेदादर्थगतेः (१) पुरुषकारणाभावान्मिथ्यात्वकार्याभावसिद्धिः।

गिरां सत्यत्वहेतूनां गुणानां पुरुषाश्रयात् ।

अपौरुषेयं मिथ्यार्थं किं नेत्यन्ये प्रचक्षते ॥२२५॥

तानेव^१ प्रति गिरां सत्यत्वस्य हेतूनां^२ दयाधर्मपरत्वादीनां गुणानां पुरुषस्या-
श्रयादपौरुषेयं वाक्यं सत्यता^३ हेतोः पुरुषगुणस्याभावात् मिथ्यार्थं किं न भवतीत्यन्ये
सौ ग ताः प्रचक्षते ॥ (२२५)

किञ्च (१)

अर्थज्ञापनहेतुर्हि सङ्केतः पुरुषाश्रयः ।

गिरामपौरुषेयत्वेऽप्यतो मिथ्यात्वसम्भवः ॥२२६॥

सङ्केतमन्तरेणापौरुषे^४ यादपि वाक्यादर्थप्रतीतिरभावात् । अर्थज्ञापनहेतुरिह-
73a सङ्केतः स्वीकर्तव्यः । स च पुरुषकृतत्वात् पुरुषाश्रयः । अतः संकेतस्य^७ पुरुषा-
श्रयत्वात् गिरामपौरुषेयत्वेऽपि मिथ्यात्वस्य सम्भवः । संकेतवशेन वाचोऽर्थं ब्रूते ।
स च दोषाश्रयेण पुरुषेण क्रियत इति तासां न विसंवादशङ्कानिरासः । पौरुषेय-
वाक्यवदिति व्यर्थमपौरुषेयत्वकल्पनं । (२२६)

क, अपौरुषेयत्वेऽप्यप्रामाण्यम्

अथ शब्दार्थ^५योः सम्बन्धो न पौरुषेयः किन्तु स्वाभाविकः ततो न मिथ्यात्व-
सम्भवः । तदा (१)

सम्बन्धापौरुषेयत्वे स्यात् प्रतीतिरसंविदः ।

सम्बन्धापौरुषेयत्वेऽपीष्यमाणे^६ स्यादर्थानां प्रतीतिरसंविदोऽविद्यमानसङ्केत-
प्रतीतेः पुंसः । न चेच्छब्दार्थयोः सांकेतिको वाच्यवाचकतासम्बन्धः किन्तु स्वाभा-
विकः । तदाऽगृहीतश (?स) ङ्केतोपि श्रुताच्छब्दादर्थं प्रतिपद्येतेति ।

^१ मी मां स कानेव शास्त्रकारः परमुखेनाह । ^२ दयादीनां ।

^३ पुरुषनिवृत्त्या सत्त्वकारणनिवृत्तेः कार्यस्यापि सत्त्वस्य निवृत्तितः शब्दे
सत्यत्वमिथ्यात्वयोः पुरुषायत्तत्वात् पुरुषनिवृत्तौ सत्यवन्मिथ्यात्वं च स्यात् ।

^४ वस्तुतः पुंनिवृत्त्या सत्यमिथ्यार्थत्वनिवृत्तेरानर्थक्यादनुत्पत्तिरक्षणमानर्थ-
क्यं सङ्केतकाभावात् स्वभावतोर्यबोधानुपपत्तिः ।

^५ शब्दार्थानादितेव सम्बन्धोनादिः (१) स च त्रिप्रमाणकः श्रोतुर्बाधायै
केन शब्दे प्रयुक्ते पाद्वन्स्थः प्रयोक्तारं वाच्यं वाचकञ्च बुध्यतेऽध्यक्षेण । श्रोतुश्च
प्रतिपन्नत्वं प्रवृत्तिलिङ्गानुमानेन । अर्थप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या च शब्दार्थाश्रितां
वाच्यवाचकशक्तिमवगच्छत्यर्थापत्त्येति त्रीणि प्रमाणानि सम्बन्धस्य बोधे ।

अथ संकेतात् सतोपि तस्य सम्बन्धस्याभिव्यक्ति (:) प्रदीपादिवद् घटादेरतो नागृहीतव्यञ्जकस्य व्यङ्ग्यप्रतीतिः । तदा (१)

संकेतात् तदभिव्यक्तावसमर्थान्यकल्पना ॥२२७॥

सङ्केतात् तस्य सम्बन्धस्याभिव्यक्ताविष्यमा^१णायां संकेतादन्यस्य सम्बन्धस्य कल्पनाऽसमर्था सम्बन्धव्यवस्थापनाय । संकेतादेव वाच्यवाचकभावस्य कल्पितस्य घटमानत्वात् हस्तसंज्ञादेरिवार्थप्रतिपादनस्य । (२२७)

किञ्च (१) वाचा किमेकेनार्थेन सह वाच्यवाचकसम्बन्धः । अथानेकैः । तत्र^२ (१)

गिरामेकार्थनियमे न स्यादर्थान्तरे गतिः ।

गिरामेकस्मिन्नर्थे वाचकतया नियमे सति संकेतवशादन्यत्रार्थे न स्याद् गतिः । दृश्यते च वि^३वक्षातोऽनेकार्थाभिधानम्^४ ॥

अनेकार्थाभिसम्बन्धे विरुद्धव्यक्तिसम्भवः ॥२२८॥

अनेकैरर्थैर्वाचकत्वाभिसम्बन्धे विरुद्धस्यार्थस्य व्यक्तेः^५ प्रतीतिः सम्भवः स्यात् । अग्निष्टोमः स्वर्गस्य साधनमिति विपर्ययोप्यवसीयेत^६ (१) ततश्चाप्रवृत्तिरेव स्यात् स्वर्गार्थिनः । (२२८)

अथानेकार्थाभिधायपि शब्दः पुरुषेण सङ्केतादभिमतार्थाभिधायित्वेन नियम्यते तदा (१)

अपौरुषेयतायाञ्च व्यर्था स्यात् परिकल्पना ।

वाच्यश्च हेतुभिन्नानां सम्बन्धस्य व्यवस्थितेः ॥२२९॥

अपौरुषेयतायाञ्च व्यर्था परिकल्पना स्यात् । तदभ्युपग^७मेपि पुरुषस्वातन्त्र्याभ्युपगमात् । तदार्थेभ्यो भिन्नानां शब्दानां तैः सह सम्बन्धस्य व्यवस्थितेः^८ । हेतुरुच

^१ प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या सम्बन्धकल्पनमत्यर्थेपि चेन्न प्रतीतिः किन्तत्कल्पनया संकेत एवान्वयव्यतिरेकात् । ^२ नित्ये सम्बन्धदोषमाह ।

^३ अनेकार्थप्रतिपादनस्य दर्शनात् सर्वे सर्वार्थवाचकाश्चेत् ।

^४ अभिमत एव समय इत्यनियमात् सर्ववाचकत्वे किं स्वर्गसाधन एवाग्नि-होत्रादिसंकेतः किम्वा तद्विरुद्धे बुद्धिमान्धादिति संशयात् ।

^५ द्विधा शब्दविषयः साक्षाज्जातिस्तल्लक्षिता च व्यक्तिरिति व्यक्त्या सम्बन्धे सम्बन्धीत्यादि । ^६ व्यवस्थाय (१): षष्ठी ।

वाच्यो^१ येनाव्यभिचारः। न हि शब्दार्थयोस्तादात्म्यं भेदात्। नापि तदुत्पत्तिरर्थ-
मन्तरेणापि विवक्षातः शब्दोत्पत्तेः। अन्यथा चाव्यभिचाराभावात्। (२२९)

उक्तमर्थं संगृह्णन्नाह।

असंस्कार्यतया पुंभिः सर्व्वथा स्यान्निरर्थता।

संस्कारोपगमे मुख्यं गजस्नाननिभं भवेत् ॥२३०॥

यदि सङ्केतनिरपेक्षाणां स्वत एव वाचकत्वं शब्दानां तदा^२ पुंभिः^३ संस्कार्य-
तया सङ्केतद्वारेण नियम्यतया सर्व्वथा निरर्थता स्यात्। पुरुषसङ्केतनिरपेक्षाच्छ-
ब्दादर्थप्रतीतिरभावात्। एतद्दोषभयात् संस्कारस्योपगमे स्वीकारे इदमपौरुषेयत्वं
मुख्यमनुपचरितं गजस्नान^४ भवेत्। गजो हि स्नाने पङ्कमपनीय पुनस्तेनात्मानं
लिम्पति। तथाऽपौरुषेयत्वं सम्बन्धस्य स्वीकृत्यापि पुनः सङ्केते पुरुषा^५पेक्षेति
व्यक्तं साम्यं। (२३०)

ख. सम्बन्धचिन्ता

(क) सम्बन्ध्यनित्यत्वे सम्बन्धानित्यता

सम्बन्धिनामनित्यत्वान्न संबन्धेस्ति नित्यता।

तथा सम्बन्धिनामर्थानामनित्यत्वात् सम्बन्धे नित्यता नास्ति। न ह्याश्रया-
पाये भवत्याश्रितं।

किञ्च (१)

नित्यस्यानुपकार्यत्वादकुर्वाणश्च नाश्रयः ॥२३१॥

अर्थैरतः स शब्दानां संस्कार्यः पुरुषैर्धिया।

नित्यस्य सम्बन्धस्यानुपकार्यत्वात्। अकुर्वाणोऽनुपकुर्वाणः शब्दोऽर्थश्चाश्रयो
73b न युक्तः। यतः स्वाभाविकसम्बन्धानुपपत्तिरतः सम्बन्धोऽर्थैः सह शब्दानां पुरुषै-
र्व्यवहर्तृभिरर्थप्रतिपादनाभिप्रायान्वयव्यतिरेकानुविधानमा^६श्रित्य धिया कल्पिकया^७
संस्कार्यो व्यवस्थाप्यः।

^१ शब्दार्थसम्बन्धवादिना। ^२ सत्यमिथ्यार्थत्वयोः पुरुषसंस्कारप्रतिबद्धत्वात्।

^३ मिथ्यार्थतापि स्यात्। जातिचोदनेपि न प्रयोजनं निल्लोठितमेतदन्यापोहं
“अपि प्रवर्तते पुमान् विज्ञायार्थक्रियाक्षमान्।” (३।९२)

^४ शब्दार्थावसंबन्धिनावपि सम्बद्धौ पुरुषस्य प्रतिभासेते विकल्पबुद्धौ
अनादिव्यवहारारभ्यासादर्थकार्यः शब्दस्तद्भावानुविधायित्वादित्यध्यवसायवशात्
सम्बन्धव्यवस्था।

अथानित्य एव सम्बन्धस्तदा सम्बन्धिनां नाशे सम्बन्धस्य नष्टत्वान्निरर्थकः शब्दः स्यात् ।

अथवा (१)

अर्थैरेव सहोत्पादे न स्वभावविपर्ययः ॥२३२॥

शब्देषु युक्तः ;

वाच्यैरर्थैरेव सह सम्बन्धस्योत्पाद इष्यते (१) तदोत्पाद इष्यमाणेपि पूर्वमर्थेन सह सम्बन्धस्य विनष्टत्वात् । अर्थसम्बन्धरहितात्मसु शब्देषु स्वभावस्य सम्बन्धविकलस्य विपर्ययः सम्बन्धयोगी न युक्तः^१ । न हि नित्यस्य पूर्वापरैक-स्वभाव^२स्यान्यथात्वं युक्तं । अन्यथा नित्यताहानिप्रसङ्गात् ।

(ख) सम्बन्धः कल्पितः

अस्मन्मते तु (१)

सम्बन्धे नायं दोषो विकल्पिते ।

विकल्पिते कल्पनानिमित्ते सम्बन्धेऽयं स्वभावान्यत्वप्रसङ्गदोषो न भवति । न हि कल्पनाकलृप्तो धर्मः स्वभावं वस्तुतः स्पृशति ।

नित्यत्वादाश्रयापायेप्यनाशो यदि सम्मतः ॥२३३॥

नित्येष्वश्रयसामर्थ्यं किं येनेष्टः स चाश्रयः ।

सम्बन्धस्य^३ नित्यत्वात् आश्रयस्य वाच्यस्यापायेप्यनाशो यदि जाते^३रिव सम्मतः तदा नित्येषु जाति^४सम्बन्धादिष्वश्रयस्य वाच्यस्य वाचकस्य च किं सामर्थ्य-मुपकारविशेषाधायकं^२ येन सामर्थ्येन स वाच्यादिराश्रय इष्टः । न हानुपकार्य-माश्रितमतिप्रसङ्गात् । नित्यस्य चोपकारासम्भवः । भेदाभेदकल्पनायामयुक्तत्वात्

अथ नित्यस्यापि जातिसम्बन्धादेराश्रयेणाभिव्यक्तिलक्षण उपकारः क्रियते । न चाव्यक्तिहेतुः कारको दीपादिवत् घटादेरित्याह ।

ज्ञानोत्पादेन हेतूनां सम्बन्धात् सहकारिणाम् ॥२३४॥

तदुत्पादनयोग्यत्वेनोत्पत्तिर्व्यक्तिरिष्यते ।

घटादिष्वपि युक्तिज्ञैः ;

^१ अर्थेन सहोत्पन्नस्यानुपकारिणि शब्देनाश्रयणाच्च ।

^२ सम्बन्धिनामनित्यत्वादित्यादौ परः ।

^३ नित्यत्वादाश्रयनाशेप्यनाशवत् । ^४ प्रसिद्धिमात्रं तन्निर्व्वस्तुकं ।

ज्ञानोत्पादेन हेतूनां दीपादीनां सहकारिणां^१ सम्बन्धात् तदुत्पादनयोग्यत्वेन^२ ज्ञानोत्पादनसमर्थत्वेनोत्पत्तिर्घटादिष्वपि भावेषु युक्तिज्ञैर्न्यायविद्भिर्व्यक्तिरिष्यते-
ज्यथा ज्ञानोत्पादनयोग्यस्य स्वभावस्यानुत्पत्तौ ज्ञानोत्पादनं न स्यात् (१)

अविशेषेऽविकारिणाम् ॥२३५॥

व्यञ्जकैः स्वैः कुतः कोर्थो व्यक्तास्तैस्ते यतो मताः ।

नित्यानां जातिसम्बन्धादीनामविकारिणां कुतश्चिदविशेषे विशेषासम्भवे
स्वैर्व्यञ्जकैराश्रयाभिमतैः कोर्थः स्वभावान्यथात्वादिः कुतो न कश्चित् । यतो-
ऽर्थात् कृतात् तैर्व्यञ्जकैस्ते^४ जात्यादयो व्यक्ता मताः ।

(ग) भेदाभेदव्यवस्थातोऽपि सम्बन्धस्यावस्तुत्वम्

किञ्च^३ (१)

सम्बन्धस्य च वस्तुत्वे स्याद् भेदाद् बुद्धिचित्रता ॥२३६॥

ताभ्यामभेदे तावेव नातोऽन्या वस्तुनो गतिः ।

यदि सम्बन्धस्य वस्तुत्वन्तदा वस्तुत्वे सति भेदोऽभेदो वाऽभ्युपगन्तव्यः ।
तत्र भेदाद्^३ बुद्धेश्चित्रता स्यात् (१) वाच्यवाचकौ सम्बन्धश्चेति त्रितयं दृश्येत^४ ।
न चेक्ष्यते । अथ द्वितीयः पक्षः तदा ताभ्यामभेदे सम्बन्धस्य तौ वाच्यवाचकावेव
स्यातां न तु सम्बन्धो नाम कश्चित् । अथ सम्बन्धो न भिन्नो नाप्यभिन्नः^५ ।
अतो भेदाभेदाभ्यामन्या वस्तुनो गतिर्नास्ति । अन्योन्यव्यवच्छेदात्मकत्वादन-
यो राश्यन्तरासम्भवान्त्वान्यः प्रकारोस्ति वस्तुनः ।

तस्माद् (१)

भिन्नत्वाद् वस्तुरूपस्य सम्बन्धः कल्पनाकृतः ॥२३७॥

सद्द्रव्यं स्यात् पराधीनं सम्बन्धोन्यस्य वा कथम् ।

^१ योग्यदेशावस्थानात् ।

^२ न च सम्बन्धस्त्रिप्रमाणक इति दर्शयन्नाह वर्णा न वाचकास्तेन वाच्य-
वाचकसम्बन्धस्यावृत्तिर्वर्णेषु निरर्थकत्वात् तद्वृत्तौ सम्बन्धस्य वाचकाङ्गत्वं
स्यात् ।

^३ सम्बन्धिभ्यां सम्बन्धस्य भेदात् ।

^४ यत्सम्बन्धाभ्यां (?) भेदेन नोपलभ्यते तत्ततो नान्यत् यद् दृश्यं नोपलभ्यते
तन्नास्ति ।

^५ तत्त्वान्यत्स्वरहितः सम्बन्ध इत्यत्राह ।

भिन्नत्वाद् वस्तुनोः सम्बन्धिनोः रूपस्य सम्बन्धः श्लेषलक्षणः कल्पनया कृतो न वास्तवः। अन्यथा सद्द्रव्यं सम्बन्धाख्यं पराधीनं सम्बन्धायत्तं कथं स्यात्।^१ कथम्वा भिन्नयोः सम्बन्धिनोः श्लेषलक्षणः सम्बन्धः परस्परममिश्रस्वभावत्वात् सर्वस्य तथा^२पि सम्बन्धेतिप्रसङ्गात्।

(६) वर्णपदादिषु सम्बन्धस्यासद्भावः

किञ्च (१)

वर्णार्ण निरर्थकाः सन्तः;

अयं सम्बन्धो वर्तमानो वर्णेषु पदादिषु वा वर्तते। तत्र वर्णाः सन्तो^३ निरर्थकाः प्रत्येकं तेषामर्थप्रतिपादकत्वाभावात्। नानाप्रयोक्तृप्रयुक्तेभ्योऽर्थाप्रतिपत्तेश्च व्यतिक्रमप्रयुक्तेभ्यश्च स^३रो रस इत्यादिभ्यः^४स्तुल्या स्यात् प्रतिपत्तिस्तत्समुदायस्य चासम्भवः क्रमेणोपलम्भात्। न च समुदायो नाम समुदायिभ्यो भिन्नोऽनुपलम्भवाधित^५त्वात्। तेषाञ्च वाचकत्वादेकस्मादपि 74a प्रतीतिः स्यात्। प्रत्येकं न चेद् वाचकाः समुदितेभ्योपि तेभ्यो न स्यात् प्रतीतिस्तदाप्यन्यस्याभावात्।

अथ क्रमेण वर्णेषु गृहीतेषु तत्संस्कारसहायेनाध्यक्षेण गृहीतादन्यवर्णादर्थप्रतीतिः^६। तत्किमन्त्य एव वर्णो वाचको नान्ये। तथा चेद् व्यर्थं तेषामुच्चारणं। सव्वेषु प्रतीतेष्वर्थप्रतीतिरिति चेत्। किमन्त्यवर्णग्राहिकया बुद्ध्या^७ सर्वत्र ग्रहणं। अन्यान्यबुद्धयैव चेत्। ताः किं बुद्धयोऽन्त्यवर्णबुद्धिकाले भवन्ति। येन तदार्थप्रतीतिरुच्यते। अन्यान्यकाल एवेति चेत्। यदि ताभिर्वाचका वर्णा गृह्यन्ते (१) एकैकवर्णग्रहणेऽप्यर्थप्रतीतिः स्यात्। वाचकेषु सर्वेषु गृहीतेषु प्रतीतिरिति चेत्। तदा तु न प्रत्येकं वाचकस्तदतिरिक्तश्च समुदायो नास्ति ॥

^१ एतेनार्थान्तरत्वे सम्बन्धस्याश्रितत्वं श्लेषञ्च गतः।

^२ वस्तुसन्तो विद्यमाना अपि।

^३ साहित्याभावेन। नानुमानाल्लिङ्गा-

भावाच्च हि केचिद् दृष्टान्ते सम्बन्धं कार्यार्थप्रतीतिः सम्बन्धस्यातीन्द्रियत्वे-
नेन्द्रियादिवत् साधनापेक्षणात्।

^४ क्रमविशेषेणैकप्रयोक्तृप्रयुक्ता वर्णा एव वाचका इति न दोषश्चेत्। न क्रमस्य नार्थान्तरत्वेन यद् रूपं सरे तद्रूपं रसेपीति तुल्या प्रतीतिः स्यात्।

^५ न वर्णानुभवाहितसंस्कारस्य वर्णेष्वेव स्मृतिहेतुत्वान्नार्थं न हि गवानुभवा-
हितसंस्कारोऽवस्मरणमादधति। दृष्टत्वादित्यपि न संकेतं विनाऽसत्यात्। संके-
तश्च सामान्यविषयो न वर्णस्वलक्षणे।

प्रत्येकं समर्थाः स्थितिबीजादयोऽङ्कुरजनने न च केवला^१जनयन्तीति चेत् । ये समर्था न तेषां क्षणिकत्वात् पृथग्भाव इत्यसमानं । समुदिता एव तु समर्थाः । न त्वेवं वर्णानां क्वापि समुदायः क्रमोपलभ्यत्वात् । तदा चेद् प्रतिपादका अवाचका एव । पूर्ववर्णग्रहणसंस्कारेपि किमन्त्यवर्णबुद्धौ सर्व्वे प्रतिभान्ति न वा । न तावदुपलभ्यन्ते ततस्तदुपदर्शमपि व्यर्थं सर्व्वेषु क्रमात् प्रतीतेषु स्मृतिः समुदाय-विषया भवतीति चेत् । किम्वर्णानां समुदायोस्ति प्रतीतो वा यः स्मर्यते केवलं कल्प्यते । कल्पितस्य वाचकत्वाभ्युपगमे न विवादः । तस्मान्न वर्णं सम्बन्ध-वृत्तिः ।

पदवाक्यादिषु तर्हि स्यादिति चेत् ।

पदादिपरिकल्पितम् ॥२३८॥

अवस्तुनि कथं वृत्तिः सम्बन्धस्यास्य वस्तुनः ।

^१ न हि क्रमोच्चारितेभ्यो वर्णभ्यो व्यतिरिक्तं पदादिकमुपलभ्यते (१) केवलं कल्पनाबुद्ध्या^२ क्रमोच्चारितानां वर्णानां समुदायः कल्पितः पदं । पदानाञ्च समुदायः क^१ल्पितो वाक्यमुच्यते । तच्च कल्पितत्वादवस्तु । अवस्तुनि सम्बन्धस्य वस्तुनः कथम्वृत्तिः । न हि शशविशा (?षा)णस्य नीलादिर्द्धर्मो युक्तः । तदेवं न सम्बन्धो नित्योऽनित्यो वा युक्त इति स्थितं ॥

ग. नापौरुषेयता

अपौरुषेयतापीष्टा कर्तृणामस्मृतेः किल ॥२३९॥

सन्त्यस्याप्यनुवक्तार इति धिग्व्यापकं तमः ।

वेदवाक्यानामपौरुषेयतापि केनचि न्मी मां स क^३ प्रवरेणेष्टा कर्तृणामस्मृतेः । लिङ्गात् किल । अक्षमायां किल शब्दः । अस्याप्यर्थस्य न्यायाद् दूरमायातस्या-

^१ वैयाकरणानां वर्णविद्यतिरिक्तं पदादि निरस्यते ।

^२ भिन्नवर्णानुभवात् कथमेकपदाद्यवभासौ विकल्पः । अस्ति चेत्यनुभवो-स्तीत्याह क्रमवर्णानुभवदृष्टभाविमनोविज्ञानं वर्णान्यदादित्वेनैकस्वभावानध्य-वस्यति मिथ्याविभ्रमोऽनादिः ।

^३ बहूनां जीर्णकृपादीनां कर्ता न स्मर्यते न च तावताऽकर्तृता । इति व्यभिचारादयुक्तं लिङ्गं जैमि (नि) नीकतं ।

नुवक्तारः पण्डितमन्याः^१ सन्ति । तस्यैव^२ तावदीदृशं^३ प्रज्ञास्खलितं कथम्बृ-
त्तमिति सविस्मयानुकम्पन्लश्चेतः । तदप्यपरेऽनुवदन्ती^४ति निर्दयाक्रान्तभुवनं
धिग्व्यापकन्तमः ।^५ तथा हि कर्तुः स्मरणमसिद्धं स्मरन्ति सौगता मन्त्राणां कर्तृन्
अष्टकादीन् । काणा^६दाश्च विधातारं । मिथ्या तत्स्मरणञ्चेत् । कुमार-
सम्भवादेरपि कालिदासादिकर्तृस्मरणं मिथ्येति तदप्यपौरुषेयं । तत्रैकं स्मरण-
मप्रमाणमन्यच्चान्यथेति नात्र विभाग^७कारणं । बहूनां संप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तयश्च
न प्रमाणेतरलक्षणे सम्वादसत्त्वेन सिध्यतः । ततश्चास्मृतकर्तृकमित्यशक्यनिश्चयं
सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात्^८ ।

घ. न नित्यता

(क) a गुर्वध्ययनपूर्वकत्वादपि न

यथायमन्यतोऽश्रुत्वा नेमं वर्णपदक्रमम् ॥२४०॥

वक्तुं समर्थः पुरुषस्तथान्योपीति कश्चन ।

यदापि वेदानधीयानो यथायमिदानीन्तनो माणवकोऽन्यत उपाध्यायादश्रुत्वा
इममुच्यमानं वर्णपदयोः क्रममानुपूर्वविशिष्टां वेदाख्यां वक्तुमसमर्थो
वेदकपाठकत्वात् । तथाऽन्य उपाध्यायस्तदुपाध्यायोपीत्यनादिरेष क्रम इति 74b
कश्चिन्मीमांसकः । सर्वस्यैव वेदपाठः परोपदेशादिति नित्यतैव वेदानां ।

तत्राप्याह ।

^१ कुमारिलादयः ।

^२ यः कर्तृस्मरणादपौरुषेयतामाह जैमिनि (:) एवमेतदिति निःकृपमाक्रान्तं
जगत् येन तमसा । अज्ञानस्यैव धिग्वदो न प्राणिनः ।

^३ यत इदं साधनमसिद्धमनेकञ्चेत्याह ।

^४ अतिस्थूलं सह विस्मयेनानुकम्पया च वर्तते श्रुतवतोपीदृशमविद्याविलसित-
मिति सविस्मयं । गाढेनाविद्याबन्धेन सत्त्वाः पीडयन्त इति सानुकम्पं अपरे
तन्मतानुगाः । ^५ वैशेषिकाः । ^६ साधनान्तरं निरस्यति ।

“वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।

विद्या (? वेदा) ध्ययनवाच्यत्वादधुनाध्ययनं यथे”ति

(श्लोकवार्तिके ९४९) दूषयन्नाह ।

अन्यो वा रचितो ग्रन्थः सम्प्रदायाद् ऋते परैः ॥२४१॥

दृष्टः कोऽभिहितो येन सोप्येवं नानुमीयते ।

अन्यो वा वेदादितरः काव्यादिग्रन्थो रचितः कविप्रभृतिभिः सम्प्रदायाद् ऋते उपदेशाद्विना परैरध्येतृभिरभिहितः को दृष्टो न कश्चित् (१) येन परोपदेशेऽसत्यशक्याध्ययनत्वेन सोपि काव्यादिरेवं नित्यं नानुमीयते^१ । तत्रापि हेतुरयं सिद्ध एव । अथ पुरुषेण तत्करणाविरोधात् सन्दिग्धव्यतिरेकताऽस्य हेतोस्तदा वेदेपि दुष्टत्वमस्या (:) कथं निवार्यम् ।

अपि च (१)

यज्जातीयो यतः सिद्धः सोऽविशिष्टोऽग्निकाष्ठवत् ॥२४२॥

अदृष्टहेतुरप्यन्यस्तद्भवः संप्रतीयते ।

यज्जातीयो यद्द्रव्यसमानजातीयो यः पदार्थो यतो हेतोः सिद्धोऽन्यव्यतिरेकाभ्यां निश्चितः स तज्जातीयत्वेनाविशिष्टो अन्योऽदृष्टहेतुरपि तद्धेतुकत्वेन संप्रतीयते (१) किमिव । अग्निकाष्ठवत् । काष्ठकार्यत्वेन वल्लेर्निश्चितत्वात् (१) (१) वल्लिदर्शनाददृष्टमपि काष्ठमनुमीयते^२ । न च^३ वैदिक^४पौरुषेयवाक्यानां कश्चिद्भेदः (१) सर्वेषां दुर्भणत्वादीनां मन्त्रादिसामान्यानाञ्च साधारणत्वात् ।

इदानीम्वेदकरणसमर्थपुरुषादर्शनं भा रतादिष्वपि समानं^५ । ततोऽसत्यवान्तरभेदे भेदाद्धेतूपन्यासो न युक्तः । सति तु वस्तुतः (१)

तत्राप्रदर्श्य ये भेदं कार्यसामान्यदर्शनात् ॥२४३॥

हेतवः प्रवितन्यन्ते सर्वे ते व्यभिचारिणः ।

तत्र साधनीकृते^६ वस्तुन्यवान्तरभेदे भेद^६सप्रदर्श्य कार्यसा^७मान्यस्य विजातीयव्यावृत्तिमात्रस्य दर्शनात् । ये हेतवो यद्वेदाध्ययनं^८ तद्वेदाध्ययनपूर्वकं न करणपूर्वकं^९ यथा यः पथिकाग्निः^९ स ज्वालापूर्वको न वारणिनिर्मथनपूर्वक

^१ विनोपदेशं पाठाशक्तेः काव्येपि सत्त्वात् ।

^२ अपौरुषेयत्वप्रतिज्ञाया अनुमानबाधोक्तानेन । ^३ काष्ठहेतुकोयमग्निरिति ।

^४ इदानीन्तदकारणात् । ^५ एतस्मिन्न्याये स्थिते । ^६ लौकिकवैदिकयोः ।

^७ पुरुषकार्यैः शब्दैः सामान्यस्य तुल्यस्य वैदिकशब्देषु दर्शनात् ।

^८ स्वयमकृत्वा वेदस्य अध्ययनं दाष्टान्तिकमग्नेर्दृष्टान्तो नैकान्तिकत्वसाधनस्य ।

^९ आद्योपि पथिककृतोऽग्निरदृष्टहेतुत्वात् कालान्तरहेतुकः पथिकाग्नित्वात् ज्वालान्तरसंभूतदृश्यमानाग्नित्वात् ज्वालारणिजन्मनोरबाध्यबाधकत्वादनेकान्तिको वल्लिसामान्ये ।

इत्यादयः प्रवितन्यन्ते विस्तार्यन्ते सर्वे ते व्यभिचारिणोऽनैकान्तिकाः न हि^१
वेदाध्ययनमित्येवाध्ययनपूर्वकं कृत्वा करण^२पूर्वकस्याप्यध्ययनस्योपपत्तेः ।
अरणिनिर्मथनस्य च वल्लेर्भावाविरोधात् ।

भवतु वा ।

सर्व्वथाऽनादिता सिद्ध्येदेवं नापुरुषाश्रयः ॥२४४॥

तस्मादपौरुषेयत्वे स्यादन्योप्यनराश्रयः ।

एवं वेदाध्ययनमध्ययनपूर्व्वतासा^४ धनं^३ तथापि सर्व्वथाऽनादिता वेदाध्ययनस्य
सिद्ध्येत् डिम्भकपांशुक्रीडादीनामिव नापुरुषाश्रयः पुरुषाश्रयणाभावस्तु न सिद्ध्येत् ।
डिम्भकपांशुक्रीडा^४दयो हि दर्शनपूर्व्वका अनादयश्च न चापौरुषेयाः डिम्भकैरेव
क्रियमाणत्वात् । एवं शब्दा अप्यध्येतृभिरेव क्रियन्ते न तु स्वयमात्मानं ध्वनयन्ति
येनापौरुषेयाः स्युः । अनादिस्तादृक् कर^५णक्रमः पुरुषपरंपराया अनादेरागतत्वात् ।
अथानादित्वादेवापौरुषेयतेत्याह । तस्यानादित्वादपौरुषेयत्वे साध्ये स्यादन्यो^६-
प्यपौरुषेयोऽनराश्रय इति प्रसङ्गः ।

b. तमेवाह ।

म्लेच्छादिव्यवहाराणां नास्तिक्यवचसामपि ॥२४५॥

अनादित्वाद् तथाभावः ;

म्लेच्छादेर्व्यवहाराणां मा^७तृविवाहमुक्तिप्रापणमारणादीनां नास्तिक्यवच-
सा^८मपि परलोककर्मफलाद्यपवादिनामनादित्वात् तथाभावोऽपौरुषेयत्वं स्यात् ।

यदि पौ^९रुषेयाः कथमनादय इत्याह ।

पूर्व्वसंस्कारसन्ततेः ।

^१ वेदक्रियाशक्तिरहितस्योपपदेष्टुपूर्व्वकाध्यायदृष्टिर्न ब्रह्मादेरपि तथात्वं
स्वयं रचयित्वाध्ययनसंभवाविरोधात् ।

^२ यद्वेदाध्ययनमित्यादौ वा । ७ स्वयं कृत्वा ।

^३ अभ्युपगम्याह ।

^४ आदिना भोजनादि बालस्य ।

^५ लोकव्यवहारः ।

^६ मृते भर्त्तरि पुत्रेण मातृविवाहः कार्यः । वृद्धादीनां मारणं संसारमोचनार्थं
आदिना मदनत्रयोदश्यां मदनोत्सवः पुत्रादिजन्मोत्सवः ।

^७ लोकायतिकानां ।

पूर्वसंस्कारादनादेः सन्ततेः सन्तानेन प्रवृत्तेः ।

अथानादित्वात् म्लेच्छादिव्यवहाराणाञ्चापौरुषेयतास्त्वित्याह ।

तादृशेऽपौरुषेयत्वे कः सिद्धेऽपि गुणो भवेत् ॥२४६॥

तादृशे म्लेच्छादिव्यवहारसाधारणेऽपौरुषेयत्वे सिद्धेऽपि को गुणः अविस्मवा-
75a दकलक्षणो भवेत् । पौरुषेयवाक्यानां विस्मवादादर्शनादपौरुषेयत्वमिष्टं । स च
तस्मिन्नपि सति म्लेच्छादिव्यवहाराणामिव^१ दुष्परिहरः ।

(ख) a. अनादित्वेऽर्थसंस्कारभेदेन संशयः

अथ वेदवाक्यानामेवानादित्वादपौरुषेयत्वं तदा (1)

अर्थसंस्कारभेदानां दर्शनात् संशयः पुनः ।

अर्थस्य संस्कारो व्याख्यानं तस्य भेदानां विकल्पानां प्रकृतिप्रत्ययानेकार्थ^१त्वात्
रूढेतिरुक्तादिभ्यश्च यथाप्रतिभं पुंसान्दर्शनात् संशयोऽर्थनिश्चयाभावः ।

b. कस्य चापौरुषेयत्वमिष्टं किम्वर्णानामुत पदवाक्यानामित्याह^२ ।

अन्याविशेषाद् वर्णानां साधने किं फलं भवेत् ॥२४७॥

अन्यैर्लौकिकैर्वर्णैर्वेदिकानामविशेषात् प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनैकत्वादपौरुषेयत्वस्य^३
साधने किं फलं भवेत् (1) तथात्वे लौकिकानामर्थव्यभिचारात् ।

c. वाक्यं भिन्नं न वर्णैर्भ्यो विद्यतेऽनुपलम्भतः ।

अनेकावयवात्मत्वे पृथक् तेषां निरर्थता ॥२४८॥

अतद्रूपे च ताद्रूप्यं कल्पितं सिंहादिवत् ।

वाक्यं पदञ्च वर्णैर्भ्यो भिन्नं न विद्यतेऽनुपलम्भात् (1) तत्कथमस्यापौरु-
षेयत्वं^३ साध्यं । अभिन्नं चेत् तदानेकावयवात्मत्वे वाक्यस्य तेषामवयवानां
पृथक् प्रत्येकं निरर्थकतेति पदात्मकमनर्थकमेव स्यात् । ततश्चातद्रूपेऽवाचक-

^१ अपौरुषेयत्वं कल्पयित्वापि पुनः संशय एव यतो वेदार्थव्याख्याविकल्पा-
नामाचार्यभेदेन भेदः ।

^२ वर्णविकल्पमधिकृत्य ।

^३ प्रत्येकं वर्णानिर्णयार्थप्रतीतिकार्यान्यथानुपपत्त्यास्ति पदादीति चेन्न
यावान्वर्णसमुदायोऽर्थप्रतीतये संकेतस्तावतोऽर्थप्रतीत्यभाव एतस्मान्न चैवं दृश्यानुप-
लम्भाच्च पदादेः ।

रूपे तादृष्यं वाचकत्वं कल्पितं कल्पनावुद्धिनिमित्तं भाणवकादाविव सि^२हतादि ।
ततः^१ पौरुषेयमेव वाचकत्वं स्यादिति प्रस्तुतक्षतिः ।

d. अथ प्रत्येकमवयवानां सार्थकत्वं तदा (1)

प्रत्येकं सार्थकत्वेपि मिथ्यानेकत्वकल्पना ॥२४९॥

एकावयवगत्या च वाक्यार्थप्रतिपद् भवेत् ।

प्रत्येकं सार्थकत्वे^३पि मिथ्यानेकत्वस्यानेकावयवात्मकस्य कल्पना^३ एक-
स्मादर्थप्रतीतिः ।^४ तथैकस्यावयवस्य गत्या वाक्यार्थस्य प्रतिपत् प्रतीतिर्भवेत् (1)
एकस्यापि वाचकत्वात् । तत्समुदायो वाचक इति चेत् । स किन्तेभ्यो भिन्नः ।
स च प्रत्युक्तः (1) अवयवा^३ मिलिताः समुदाय इति चेत् । स च^५ न सम्भवत्येव ।
तद् यदि प्रत्येकं वाचकत्वमेव तदैषां प्रत्येकं वाचकत्वे चैकस्मादपि स्यादर्थप्रतीतिः ।

अथ (1)

सकृच्छ्रुतौ च सर्वेषां कालभेदो न युज्यते ॥२५०॥

एकावयवगत्याऽर्थप्रतिपत्तेरवयवान्तरवैफल्यदोषात् सर्वावयवानां सकृच्छ्रुति-
रिष्यते । तदा सर्वेषामवयवानां सकृच्छ्रुतौ चाभिमतायामवयवश्रवणस्य कालभेदो^६
न युज्यते । दृश्येत च ।

(ग) स्फोटनिरासः

अथानव^४यवमेकं वर्णभ्यो व्यतिरिक्तं स्फोटरूपं वाक्यं तच्च क्रमवद्भिन्निय-
तानुपूर्वीकैर्ध्वनिभिः क्रमेण व्यज्यते । व्यक्त्यनुक्रमेणैव च क्रमवत् प्रतीयते
तद्रूपाविभागेन नाद^७रूपाणामवर्णानां ग्रहणात् वर्णविभागवच्च लक्ष्यते ।
वस्तुतस्तथारहितमपीति केचित् ।

एकत्वेपि ह्यभिन्नस्य क्रमशो गत्यसम्भवात् ।

तदेकत्वेपि ह्यभिन्नस्यानवयवस्य स्फोटरूपस्य वाक्यस्य प्रथमध्वनिनापि
व्यक्तत्वात् क्रम^८शो गतेः^९ प्रतीतिरसम्भवात् सकृत् प्रतीतिप्रसङ्गः^९ । यदि
प्रथमव्यक्तौ न प्रतीतिरपरास्वपि न स्यात् । तदेकव्यञ्जकत्वाद् व्यक्तीनां ।

^१ वाचकत्वस्य पुरुषेण कल्पितत्वात् । ^२ वाक्यार्थेन ।

^३ एकस्याप्यवयवस्य वाक्यार्थवत्त्वादवयवान्तरापेक्षा न स्यात् ।

^४ यदा चैकोप्यवयवोर्थवान् तदा । ^५ परवर्णोच्चारणे पूर्वध्वंसात् ।

^६ एकावयवबोधकाले सर्वत्र श्रवणात् । ^७ नादानां भेदात् ।

^८ गृहीतागृहीतयोरभेदात् । ^९ जातिस्फोटस्तु जात्यभावादेव निरस्तः ।

किञ्च (१) वाक्यन्तन्नित्यमनित्यम्वा स्यात्।

अनित्यं यत्नसम्भूतं पौरुषेयं कथञ्च तत् ॥२५१॥

नित्योपलब्धिर्नित्यत्वेऽप्यनावरणसम्भवात्।

यद्यनित्यं पौरुषेयं कथं न तत् यत्नसम्भवात्^१ घटादिवत्। नित्यत्वेऽप्युपलब्धिर्नित्या भवेत्। वाक्यानामनावरणसम्भवात्। आवरणायोगात्। यदि नित्यं कदाचिदुपलभ्यते तदा तस्यानावृतस्वभावता^२ऽभ्युपगन्तव्या। तादृशं नित्यमुपलभ्येताभिमतकाल इव। आवृतस्वभावे तु सर्वदाऽनुपलम्भः स्यात्। तस्मात् कालभेदेनोपलभ्यानुपलभ्यस्वभावत्वादेकस्य नाशादन्यस्योदय इति स्यात्। तथा च नित्यत्वक्षतिः।

एकस्वभाव एव शब्दः परं (१)

अश्रुतिर्विकलत्वाच्चेत् कस्यचित् सहकारिणः ॥२५२॥

काममन्यप्रतीक्षोक्तिर्नियमस्तु विरुध्यते।

75b

कस्यचित् सहकारिणो ज्ञानजनकस्य वैकल्यादश्रुतिरिति चेत्। काममन्यस्य सहकारिण उपकारकस्य प्रतीक्षापेक्षणमस्तु नियमः पूर्वपरैकस्वभावतावरणन्तु शब्दानां विरुध्यते। न ह्येकस्वभावः परमपेक्षते चेति क्षमं। उपकारकस्यापेक्षणीयत्वात्। उपकारान्तरस्य च स्वभावान्तरलक्षणत्वात्।

अपि च शब्दा अव्यापिनो व्यापिनो वा स्युः। तत्र (१)

सर्वत्रानुपलम्भः स्यात् तेषामव्यापिता यदि ॥२५३॥

सर्वेषामुपलम्भः स्यात् युगपद् व्यापिता यदि।

यद्यव्यापिता तेषां सर्वत्र देशेऽनुपलम्भः स्यात्। न ह्येकदेशस्थितः शैलः सर्वत्रोपलभ्यते। योग्यतातिशयलाभाद् व्यञ्जकेभ्यो दृश्यते एवेति चेत्। एवन्तर्हि सर्वैः सर्वदेशस्थैरुपलभ्येत। तथा व्यापिता यदि^३ सर्वेषां शब्दानां युगपदुपलम्भः स्यात्। व्यापित्वात् सर्वेषां सर्वत्र भावात्।

अथ व्यापित्वेपि य एवाभिव्यक्त्या संस्कृतः^३ स एवोपलभ्यते नेतरः।

^१ अवश्यं ह्युत्पत्तिमदनित्यं कुतश्चित् स्यान्निरर्हेतुकत्वे देशादिनियमाभावात् तच्च पुरुषप्रयत्नान्वयव्यतिरेकानुविधायिपौरुषेयमेव स्यात्। किञ्चिदेव प्रतिनियतं वस्तुस्थित्यास्ति तत्कदाचित् कस्यचिद् भवति तेन क्वचित् कदाचिच्छ्रवणं।

^२ श्रोत्रजप्रतिज्ञया नित्यत्वं व्यापित्वञ्च शब्दानामित्याह।

^३ प्रयत्नाभिहतवायुना संस्कृतस्य शब्दस्य संस्कृतेनैवेन्द्रियेणोपलब्धेर्न प्रसङ्गः।

संस्कृतस्योपलम्भे च कः संस्कर्त्ताऽविकारिणः ॥२५४॥

इन्द्रियस्य स्यात् संस्कारः शृणुयान्निखिलञ्च तत् ।

संस्कृतस्य चोपलम्भे च स्वीक्रियमाणे नित्यत्वादविकारिणः कः संस्कर्त्ता नाम । न ह्यनुपकुर्वन् संस्कर्त्ता^२ अनुपकार्यो वा संस्कार्यः । अथेन्द्रियमनित्यत्वात् संस्कार्यं ततः संस्कृत एव पश्यति नान्य इति विभागः । सत्यमिन्द्रियस्य स्यात् संस्कारः । किन्तु तदिन्द्रियं निखिलं च शब्दग्रामं शृणुयात् न त्वेकशब्दं ।^१

संस्कारभेदभिन्नत्वादेकार्थनियमो यदि ॥२५५॥

अनेकशब्दसंघाते श्रुतिः कलकले कथम् ।

संस्कारस्य शब्दविषयस्य भेदात् प्रतिनियमाद् भिन्नत्वादिन्द्रियसंस्काराणामेकस्मिन्नर्थे शब्दे नियमः श्रुतिर्यदीष्यते तदानेकशब्दसंघाते कलकले श्रुतिरनेकेषां शब्दानां कथं^३ संस्कारप्रतिनियमादिन्द्रियं नानेकशब्दग्राहि स्यात्^२ ।

अथ (१)

ध्वनयः केवलं तत्र श्रूयन्ते चेन्न वाचकाः ॥२५६॥

ध्वनिभ्यो भिन्नमस्तीति श्रद्धेयमविवक्षितम् ।

तत्र कलकले ध्वनयः शब्दव्यञ्जकाः केवलं श्रूयन्ते न वाचकाः शब्दाः^३ (१) ध्वनिभ्यः श्रूयमाणेभ्यो भिन्नं^४ शब्दरूपमस्तीति यत्किञ्चिदमतिश्रद्धेयं । श्रद्धावशाद् यद्येतदङ्गीक्रियते न तु प्रमाणवलात् ।

किञ्च (१)

स्थितेष्वन्येषु शब्देषु श्रूयते वाचकः कथम् ॥२५७॥

कलकले ध्वनिमात्रं यदि श्रूयते न शब्दः तदा बहूनां व्याहर्तृणां तूष्णीम्भावादन्येष्वन्येषु शब्देषु स्थितेषु एकस्मिन्^४ पुरुषे व्याहरति कथं वाचकः श्रूयते

^१ अथ यथा शब्दप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्येन्द्रियस्य संस्कारकल्पना तथा संस्कारभेदो यतः प्रतिविषयं भिन्नत्वादिन्द्रियस्यैकशब्दस्य ग्रहणं । प्रतिनियता हि संस्काराः शब्दानां तत्र केनचित् संस्कृतमिन्द्रियं कस्य (चि) देव ग्राहकं ।

^२ तस्मात् तालवादिना शब्दकरणमेव तेन यावन्तः श्रूयन्ते ।

^३ वाचक एव प्रतिनियतशक्तीन्द्रियं न ध्वनिषु ।

^४ वर्णपदादिशब्दस्य ध्वनिविशेषत्वात् ।

^१कलकलइ व ध्वनिमा^२त्रश्रुतिस्तदापि स्यात् । अथ वाचकस्थोलब्धिप्रत्ययभावा-
^३दुपलब्धिस्तदा कलकलेपि स्याद् विशेषाभावात् (।)

यदि चेन्द्रियाणां संस्कारविशेषाच्छब्दविशेषोपलब्धिप्रतिनियमस्तदा (।)

कथं वा शक्तिनियमाद् भिन्नध्वनिगतिर्भवेत् ।

शक्तिनियमस्तदा शक्तिनियमादिन्द्रियाणां कथं भिन्नध्वनिगतिर्भवेत्^४ ।
शब्दविशेषवत् ध्वनिविशेषस्यैव ग्राहकमिन्द्रियं स्यात् तत्क^५थं कलकलध्वनि-
प्रतीतिः ।

किञ्च (।)

ध्वनयः संमता यैस्ते दोषैः कैरप्यवाचकाः ॥२५८॥

ध्वनिभिर्व्यज्यमानेस्मिन् वाचकेपि कथं न ते ।

यैः कैरपि दोषैर्ध्वनयोऽवाचकाः सम्मतास्ते दोषा व्यज्यमानेपि वाचकेस्मिन्
कथन्न भवन्ति । तथाहि । यथा प्रत्येकमवाचकत्वाद् वाच(क)त्वे वा ध्वन्यन्तरवैफल्यात्
साहित्याभावाच्च ध्वनयोऽवाचकास्तथा ध्वनिभिः प्रत्येकं वाचकानभिव्यक्तेरभि-
व्यक्तौ वा ध्वन्यन्तरे वैफल्यात् साहित्याभावाच्च नाभिव्यज्येत^६ शब्दः । अनभिव्य-
क्तश्च कथं प्र^७तिपादयेत् ।

(घ) a. वर्णानुपूर्विचिन्ता

वर्णानुपूर्वी वाक्यं चेन्न वर्णानामभेदतः ॥२५९॥

तेषाञ्च न व्यवस्थानं क्रमान्तरविरोधतः ।

वर्णानामानुपूर्वी परिपाटिविशेषो वाक्यं^८ । तच्चोपलभ्यत एवेति चेत् ।
न वर्णानामानुपूर्व्याया अभेदतः । न हि वर्णभ्यो भिन्ना आनुपूर्वी प्रतीति-

^१ अवाचकश्रवणादेव । वाचकेन सह पृथग्वा ध्वनेरपि श्रवणं स्यादित्यर्थः ।

^२ कलकलेपि वाचकश्रुतिः स्यात् पदवाक्यच्छेदबाधात् ।

^३ पूर्वपूर्वध्वनिभागस्योत्तरोत्तरेण ध्वनिभागोनासन्धानाद् वैयाकरणादौरवाचका
इष्टा ते दोषाः । तस्मादनुपलब्धिवादितो ध्वनिः

^४ गतौ वा युगपन्नानारूपध्वनिश्रुतिवच्छब्दानामपि स्यात् न हि तैः किञ्चिद-
पराद्धं ।

^५ तन्न वर्णद्विपौरुषेयता ।

^६ न वर्णव्यतिरिक्तं तच्चापौरुषेयं ।

विषयः। ततश्च वर्णा एव वाक्यमिति स्यात्। तेषाञ्च लोकवेदयोर्न विशेष इति सर्वत्र प्रामाण्यं। अथाप्रामाण्यम्वा स्यात्। अथ विशेषानुपूर्विका वर्णा एव वेदवाक्यं नेतर इत्याह^१ तेषा^७ञ्च वर्णानां न व्यवस्थान^२क्रमनियमः। 76a क्रमान्तरस्य लौकिकस्य विरोधतः। तथा हि वर्णवदानुपूर्विका नित्या न च वर्णा बहवः^३ सन्ति। समानजातीया वा एकत्वाद् वर्णस्य। ततश्चाग्निरित्येवा^४-कारगकारनकाराणामानुपूर्विकविशिष्टः स्यात् नगमित्यन्यथा न भवेत्। कृत-कानामपि बीजाङ्कुरपत्रादीना^५मृतुसं^६वत्सरादीनां विशिष्टानुपूर्विका नान्यथा भवति किम्पुनर्नित्यानां।

सा चेयमानुपूर्विका वर्णानां (1) .

देशकालक्रमाभावो व्याप्तिनित्यत्ववर्णनात् ॥२६०॥

देशकृता वा^१ पिपीलिकानामिव पंक्तौ स्यात्। कालकृता वा^२ बीजाङ्कुरादीनामिव। द्वयोरपि देशकालक्रमयोरभावो वर्णानां व्याप्तिनित्यत्वयोर्वर्णनात्। अन्योन्यदेशपरिहारेण। वृत्तिर्हि देशपौर्वापर्यं। तच्च सर्वगानामसम्भवि। तथा-न्योन्यकालपरिहारेण वृत्तिः कालपौर्वापर्यञ्च नित्यानामसम्भवि। (२६०)

अथानुपूर्विका समर्थनार्थमनित्यताऽव्या^३पितेष्ट्यते।

अनित्याव्यापितायाञ्च दोषः प्रागेव कीर्तितः।

अनित्या^४व्यापितायाञ्च दोषः प्रागेवोक्तः। अनित्यत्वे पौरुषेयता। अव्यापित्वे च सर्वत्रोपलब्धिश्च न स्यात्^{१०}।

व्यक्तिक्रमोपि वाक्यं न नित्यव्यक्तिनिराकृतेः ॥२६१॥

व्यापारादेव तत्सिद्धेः करणानां च कार्यता।

^१ अथ क्रमो वर्णानां धर्ममात्रं न वस्त्वन्तरं ततोयमदोष इत्याह।

^२ न व्यवस्थितक्रमत्वं

^३ येन केनचिद् व्यवस्थित(त)क्रमा वैदिकाः स्युरन्ये लौकिका यथेष्टपरा-वृत्तयः।

^४ कर्णं एकत्र एवाकारगकारो गकारश्च करणं। ^५ हेमन्तादि।

^६ शौक्रवार्हस्पत्यादि आदिना ग्रहादि।

^७ देशकालाभ्यां कृतो यः क्रमस्तस्य वर्णोऽवभावः।

^८ बीजकाले नाङ्कुरस्तत्काले न पत्रादि।

^९ “अनित्यं यत्नसंभूतं पौरुषेयं कथञ्च तदि” (३।२५१)त्यादिना।

^{१०} न वर्णानुपूर्विका वाक्यं येनायं दोषः स्यात् किन्तु वर्णव्यक्तेरित्याह।

इति नित्यव्यापिनामपि शब्दानां व्यक्तेरभिव्यक्तेः^१ प्रतिनियतदेशकालायाः क्रमो वाक्यं न युक्तः। नित्यस्य व्यक्तिनि^२राकृतेर्ज्ञानोत्पादनहेतूनामित्यादिना। तस्मात् करणानां व्यापरादेव तेषाम्वर्णानां सिद्धेः कार्यतैषां^३ युक्ता न व्यङ्ग्यता।

b. किञ्च (i)

स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धर्थे व्यञ्जको मतः ॥२६२॥

यथा दीपोन्यथा वापि को विशेषोस्य कारकात्।

सिद्धे विद्यमानेऽर्थे^३ स्वज्ञानेन कारणेना^४न्यस्य ज्ञानहेतुर्व्यञ्जको मतः। प्रदीपो घटस्य यथा। अन्यथा वापीति यदि व्यङ्ग्यः प्राक् सिद्धो न भवेत् तदास्य^५ व्यञ्जकस्य कारकाद्धेतोः को विशेषो न कश्चित्। अपूर्वप्रतिपत्तिहेतुत्वाविशेषात्।

c. तथा (i)

करणानां समग्राणां व्यापारादुपलब्धितः ॥२६३॥

नियमेन च कार्यत्वं व्यञ्जके तदसम्भवात्।

करणानां समग्राणां व्यापारात् नियमेनोपलब्धितश्च कार्यत्वमे^४व वर्णानां व्यञ्जके दीपादौ तस्य व्यङ्ग्योपलब्धिनियमस्यासम्भवात्। न हि दीप इत्येव घटप्रतीतिः^५ करणसामग्र्यन्तु कार्यमवश्यम्भावयतीति करणसामग्रे नियतोपलम्भस्य कार्यतैव।

d. तद्रूपावरणानां च व्यक्तिस्ते विगमो यदि ॥२६४॥

अभावे करणग्रामसामर्थ्यं किं नु तद्भवेत्।

^१ यदा कार्यस्याक्रिया व्यक्तिः।

^२ व्यञ्जककृतेन साक्षाज्जननशक्त्युपधानेन ज्ञानजननासमर्थानां कार्यविशेष एव व्यक्तिः।

^३ स्वकारणादुत्पन्ने व्यङ्ग्ये। ^४ दीपः स्वज्ञानद्वारा घटं बोधयति।

^५ शब्दो वा घटादिवत् कार्यवत् कार्य एव? यः परार्थं प्रयुज्यते स प्रयोगात् प्राग् विद्यमानो यथा वाह्या(?वास्या)दि च्छिदायां। प्रयुज्यते च शब्दः परप्रत्यायनाय। प्रत्यभिज्ञयापि सिद्धः॥ ग्रहे क्षणिकेपि कर्मणि प्रयोगो दीपादौ च प्रत्यभिज्ञेत्यनेकान्ता एते।

^६ घटशून्ये देशेऽनुपलब्धेः।

तेषाम्वर्णानां रूपस्य स्तिमितवायवीयावयवसंयोगरूपानामावरणानां प्रयत्न-
प्रेरितेन वायुना विगमो यदि व्यक्तिस्ते मीमांसक स्पेष्टा तदा^१ पूर्वाविस्थात्यागे
नातिशयो न व्यक्तिरनित्यत्वासक्तेः। उपलम्भावरणविगमो वा शब्दालम्बनं
ज्ञानम्वा व्यक्तिः स्यादित्यत्राह कार्यं व्यक्तिरशक्या यस्मादावरणविगमेऽभावे
नीरूपे करणग्रामस्य किं नु तत् सामर्थ्यं भवेत्। क्वचित् कर्तव्ये सामर्थ्यं स्यात्।
न तु कर्तव्याभावे^१। यदि समस्तकात्त्वर्थं (? यत्त्व)सम्भवेपि शब्दानां न
कार्यता तदा (१)

शब्दाविशेषादन्येषामपि व्यक्तिः प्रसज्यते ॥२६५॥

तथाभ्युपगमे सर्वकारकाणां निरर्थता।

शब्दाविशेषा^२दन्यव्यापारान्तरादुपलभ्यमानत्वनियमेनान्येषां घटादीनामपि
व्यक्तिः प्रसज्यते कार्यता न स्यात्।^३ तथाभ्युपगमे च^४ सर्वेषां कारकाणां
व्यञ्ज^५काभिमतानां निरर्थकता। उत्पादकं हि कारणमिष्यते न तु व्यञ्जकं
शब्दानामिव।

c. साधनं प्रत्यभिज्ञानं सत्प्रयोगादि यन्मतम् ॥२६६॥

अनुदाहरणं सर्वभावानां क्षणभङ्गतः।

यच्च^६ नित्यत्वसिद्धये वर्णानां प्रत्यभिज्ञानं^७ सत्प्रयोग आदिशब्दादुच्चा-
र्यमाणत्वादि साधनं मतं सन्नेव हि प्रयुज्यते। यथा वास्यादि च्छिदायां (१) ततः
प्रयोगात् प्रयोगेपि विद्यमानत्वाद् वर्णा नित्या एव। तदनुदाहरणं दृष्टान्तविकलं^८
सर्वेषामभावानां क्षणभङ्गतः।

दूष्यः कुहेतुरन्योपि ;

अनयैव दिशा परैरुच्यमानः कुहेतुरन्यो^९पि दूष्यः।

76b

^१ नित्यस्यानाधेयातिशयत्वान्नावरणमित्युक्तेरिव।

^२ न किञ्चिदपि कार्यं स्यात्। ^३ सर्वस्य व्यङ्ग्यत्वमिष्टञ्चेत्।

^४ व्यक्तेः पक्षत्रयानतिक्रमात् तस्यात्रासंभवाज्ञानस्य सिद्धत्वात्।

^५ व्यञ्जकविकल्पत्रये द्वयं निरस्तं। न ज्ञानकरणात् सत्कार्यका(?वा)दे
वस्तुवत्। असत्कार्ये तु सर्वस्य कार्यतासक्तिर्ज्ञानवत् स्यात्। ^६ किञ्च।

^७ अष्टकृत्वो गोशब्द उच्चारितो नाष्टौ गोशब्दाः। यत्प्रयुज्यते तत्प्राक्
सद् यथा वास्यादि। यत्परार्थं प्रत्यायत्तमुच्चार्यते। उच्चरितप्रध्वंसित्वे परप्रत्या-
यनं न स्यात्। ^८ विनाशस्याकारणत्वादिना। ^९ साधनार्थः

f. अथ बुद्धिरभिव्यक्तिवर्णानां सा च क्रमवती वाक्यमिष्टं तदा^१ वाक्य-
स्यापौरुषेयत्वेनेष्टत्वाद् बुद्धिरपौरुषेयी स्यात्। तत्र (1)

बुद्धेरपुरुषाश्रये ॥२६७॥

बाधाभ्युपेतप्रत्यक्षप्रतीतानुमितैः समम् ।

बुद्धेरपुरुषाश्रये पुरुषानाश्रयणे^२ बाधा। कैरित्याह। अभ्युपेतप्रत्यक्षप्रतीतानुमितैः
समं एककालमेव बुद्धेरपुरुषाश्रयत्वस्याभ्युपेतन पुरुष^३ गुणत्वाभ्युपगमेन
प्रत्यक्षप्रतीतेन च पुरुषकार्य^४त्वेन। तत्प्रयत्नका^५ र्थत्वेन वा कादाचित्कत्वा-
नुमितेन कार्यत्वेन च बाधा।

g. वर्णानामानुपूर्वी वाक्यं स्यादित्याह।

आनुपूर्व्याश्च वर्णभ्यो भेदः स्फोटेन चिन्तितः ॥२६८॥

कल्पनारोपिता सा स्यात् कथं वाऽपुरुषाश्रया ।

वर्णभ्य आनुपूर्व्या भेदश्च स्फोटेन चिन्तितेन एकत्वेन ह्यभिन्नस्य क्रमशः
इत्यादिना चिन्तितः। न हि वर्णभ्यो व्यतिरिक्ता आनुपूर्वी काचिदुपलभ्यते।
अभेदपक्षे च सरो रस इत्यादौ प्रतिपत्तेर्भेदाभावप्रसङ्गः। प्रकारान्तरस्य चाभावः।
तस्माद् वस्तुभूतानुपूर्व्याऽयोगात् कल्पना^२रोपिता सा स्यात्। तथा चापुरुषाश्रया
कथमुच्यते।

(ङ) निर्हेतुको विनाशः

कथं पुनरवगम्यते ध्वनिरवश्यमनित्य इत्याह।

सत्तामात्रानुबन्धित्वात् नाशस्यानित्यता ध्वनेः ॥२६९॥

अविनाशात् स एवास्य विनाश इति चेत् कथम्।

अन्योर्थान्यस्य नाशोस्तु काष्ठं कस्मान्न दृश्यते ॥२७०॥

सत्तामात्रानुबन्धित्वान्नाशस्य ध्वनेरनित्यता। न खल्वसतामन्यस्मान्ना-
शोत्पत्तिः स्वहेतोरेव तु विनश्वरस्वभावतयोत्पन्ना भावा विनश्यन्ति। ^६ विनाशो
हि क्रियमाणो भावाद् व्यतिरिक्तो वा भवेत्। अव्यतिरेकपक्षे भाव एव क्रियत

^१ज्ञानं व्यक्तिरित्यत्र बुद्धीनां अनुक्रमो वाक्याव्यक्तीनां
क्रमवत्त्वात्। तच्चवायुक्तत्र बुद्धिरूपत्वाद् वाक्यस्य अभ्युपगम्य दोषमाह।

^२ साध्ये प्रतिज्ञायाः।

^३ तीर्थस्य।

^४ भावस्यैव कार्यत्वात्।

^५ तद्भावभावित्वात्।

^६ अभ्युपगम्याह।

इति स्यात् । तच्चाश^१क्यक्रियमुत्पन्नत्वात् । व्यतिरेकेष्यनेः सकाशात् अर्था-
न्तरस्य विनाशाख्यस्योत्पत्तौ काष्ठस्य दर्शनम्भवेदविनाशात् ।

स एवाग्निजन्माऽर्थोऽस्य^२ विनाशस्तेनादर्शनमिति चेत्^३ कथमन्योर्थोन्यस्य
विनाशो युक्तः । एवं ह्यति^३प्रसङ्गः स्यात् । काष्ठेऽग्निकृतः स्वभावो^४ विनाशो
न सर्व्व इति चेत् । काष्ठविनाशयोः कः सम्बन्धः । नाश्रयाश्रयिभावो निषेत्स्य-
मानत्वा^५त् । कार्यकारणभावश्चेत् अग्नेरपि स विनाशः स्यात् । तस्यापि
कार्यत्वात् । तस्मान्न भावान्तरमर्थस्य नाशः (।) अस्तु वा नाशः काष्ठञ्चेद-
प्रच्युतप्राचीनस्वभावं कस्मान्न दृश्यते ।

ननु योसावर्थान्तरस्वभावो बह्विकृतः^५ स काष्ठस्य नाशो नाशरूपतया
प्रतीतेः । विनाशश्चाभावो यश्चाभावः स काष्ठविरोधिरूप एव क्रियते ।
न चायमर्थान्तरत्वाद् घटवद् वि^६रोधिरूपतया कुर्त्तुमशक्यः । न हि घटवद-
र्थान्तरत्वाद् धूमोऽग्निकार्यो न भवति । तस्माद् यथान्तररूपोपि धूमोऽग्निना
क्रियते तथा विरोधिरूपोपि विनाशीक्रियेत । ययोश्च परस्परपरिहारेण विरोध-
स्तयोरेकभाव एवापरस्परस्यादर्शनमिति कथमग्निकृतस्यार्थान्तरस्य विनाश-
संज्ञितस्य विरोधिनो भावे काष्ठस्य दर्शनमुच्यते ।

अत्रोच्यते । योसा^६वर्थान्तरस्वभावो नाशस्तेन सह काष्ठस्य को विरोधः । 77a
यदि सहानवस्थानलक्षणः सम्भाव्यत एव । तद्भावयोर्निवर्त्यनिवर्त्तकभावदर्शना-
दग्निशीतयोरिव । किन्तु भावान्तरस्य यदि काष्ठविनाशकत्वं । स च नाशः
किमर्थान्तरनिवृत्तिः । अर्थान्तरत्वे तुल्यः प्रसङ्गः ।^६ निवृत्तिश्च निःस्वभावा
न तत्र हेतुव्यापार इति वक्ष्यते । परस्परपरिहारस्थितिलक्षणश्चेद् विरोधः ।
एवमप्यतिप्रसङ्गः । यथा काष्ठाद् भिन्नमभिमतपदार्थान्तरं तथान्यदपि घटा-
दिकमिति तदपि काष्ठस्य विनाशः स्यात् ।

ननु य एव काष्ठस्य नाशरूपतया विरोधिरूपतया च स्वहेतुभिः क्रियते
स एव नाशो न तु यः कश्चिदर्थ इति कथमतिप्रसक्तिः ।

^१ काष्ठस्याभावोऽभूतत्वान्न दृश्यते ।

^२ भवत्वग्निजार्थस्याभाव इति नाम तथापि ।

^३ सर्व्वे पदार्थाः काष्ठस्य विनाशः स्युः । ^४ ततो नातिप्रसङ्गः ।

^५ तेन परिग्रहात् स्वीकारात् काष्ठं न दृश्यते ।

^६ तदुत्पादेपि काष्ठं तथैव दृश्यते ।

तदप्ययुक्तं । परस्परपरिहारेण हि विरोधी नाश इष्टः । स च परस्पर-परिहारोऽभिमतपदार्थवद् घटादीनामपीति न विशेषः । अथ य एव काष्ठनिवृत्ति-रूपः स एव तन्नाशो नान्यः । किमिदं निवृत्तिरूपत्वं काष्ठादन्यत्वं निवृत्तिमात्रा-त्मकत्वम्बा । अन्यत्वञ्चेत् तदितरस्यापि समानं । निवृत्तिमात्रात्मकत्वञ्च भावान्तरस्यायुक्तं स्वभावाविशेषवत्वात् । यदुत्पत्तौ यन्निवृत्तिः स विरोधी नाश-श्चेति चेत् । अन्या तर्हि विनाशान्निवृत्तिः । तत्र च समानः सर्व्व एव प्रसङ्गः । तस्मात् काष्ठं स्व^१रसनिरोधितया निवर्त्ततेऽग्निकाष्ठादिसामग्र्यास्त्वङ्गारादिकं जायत इति युक्तं । अर्थान्तरस्वभावे तु सति नाशे काष्ठं कस्मान्न दृश्यत इत्यनिवार्यः प्रसङ्गः ।

तत्परिग्रहतश्चेन्न तेनानावरणं यतः ।

विनाशस्य विनाशित्वं ;

तेन विनाशाख्येन भावान्तरेण परिग्रहतोवष्टब्धत्वात् काष्ठादर्शनमिति चेत् । न तेन भावान्तरेण काष्ठस्यानावरणं यतस्ततः काष्ठस्यापरिग्रहः । न हि नाशो वस्त्वावरणमविनाशित्वप्रसङ्गात् । न च पूर्व्वपरैकस्वभावस्यावरणं युक्त-मित्युक्तं । किञ्च (१)

स्यादुत्पत्तेस्ततः पुनः ॥२७१॥

काष्ठस्य दर्शनं ;

भावान्तरभूतस्य नाशस्य यद्युत्पत्तिरिष्यते तदोत्पत्तिलिङ्गाद् विनाशित्वं नाश^१स्य स्यात् घटादिवत् । ततः काष्ठनाशस्य नाशात् पुनः काष्ठदर्शनं भवेत् ।

हन्तृघाते चैत्रापुनर्भवः ।

यथात्राप्येवमिति चेत् हन्तृर्नामरणत्वतः ॥२७२॥

ननु चैत्रस्य हन्तृव्याघाते कृते चैत्रस्य पुनर्भावो नास्ति यथा, तथात्रापि काष्ठ-नाशनिवृत्त्या न काष्ठपुनर्भाव इति चेत् । न हन्तुरमरणत्वतः^१ न हि हन्ता मरणं चैत्रस्य । किन्त्वन्य एवेन्द्रियायुर्निरोधः । येन हन्तृमरणे चैत्रपुनरुज्जीवन-प्रसङ्गः । यदि त्विन्द्रियादिनिरोधनिवृत्तिः स्यात् स्यादेवोज्जीवनं तच्च त्वन्मते प्राप्तं । निरोधस्योत्पत्तिभावयोरिष्टः । (२७२)

अनन्यत्वे विनाशस्य स्यान्नाशः काष्ठमेव तु ।

तस्यासत्वादहेतुत्वं नातो न्या विद्यते गतिः ॥२७३॥

अथ न भावाद्भिन्नो नाशः क्तिन्तर्ह्यभिन्नः । अनन्यत्वे विनाशस्य नाशः काष्ठमेव तु स्यात् (१) तस्य काष्ठ^१स्याग्निसन्निधानात् (१) प्रागेव सत्वादहेतुत्वं ^२ नाशकाभिमतस्य । नातो भेदाभेदप्रकारादन्या गतिरुत्पत्तिमतोस्ति । द्विधापि च नाशहेत्वयोगः ^३ । (२७३)

अहेतुत्वेपि नाशस्य नित्यत्वाद् भावनाशयोः ।

सहभावप्रसङ्गश्चेदसतो नित्यता कुतः ॥२७४॥

अहेतुत्वेपि नाशस्य नित्यत्वादाकाशादिवत् भावनाशयोरन्योन्याभावस्वभावयोः सहभावप्रसङ्गश्चेत् (१) ननु नाशस्यासतो नीरूपत्वान्नित्यता कुतः । वस्तु हि नित्यमनित्यम्वा स्यात् । यत्तु न किञ्चित् तत्कथमु^४च्यतां (१२७४)

असत्त्वेऽभावनाशित्वप्रसङ्गोपि न युज्यते ।

नाशेन यस्माद् भावस्य न विनाशनमिष्यते ॥२७५॥

अतश्चानित्यत्वादसत्त्वे नाशस्याभावनाशित्वस्य ^५ प्रसङ्गो^६पि न युज्यते यस्माद् भावस्य काष्ठादेर्नाशेन हेतुना नाशनं नेष्यते । यदि हि नाशेन नाशः क्रियते इतीष्यते तदा नाशाभावे वस्तुनाशो न स्यात् । किन्तु ^७ स्वहेतुत एव भावा एकक्षणस्थितिधर्माण उत्पन्ना द्वितीये क्षणे न भवन्ति न तु नाम कश्चिद् भवति । यस्य नित्यत्वान्नित्य (त्व)योर्दोषावकाशः । (२७५)

२. कथन्तर्हीदानीमहेतुको नाशो भवतीत्युच्यते ^८ इत्याह ^९ (१)

नश्यन् भावः परापेक्षो न तस्य ज्ञापनाय सा ।

अवस्थाऽहेतुरुक्तास्या भेदमारोप्य चेतसा ॥२७६॥

^१ अहेतोरुत्पन्नस्य न वह्न्यादिभिः किञ्चित्कर्तव्यमिति नाशोऽस्तु ।

^२ प्रध्वंसाभावं नाशं गृहीत्वा परतोद्यमाशङ्कतेऽहेतुहिते क्षणिकवादिनः नित्यं भवेत् भावकालेपीति सहभावः स्यात् । ^३ विनाशस्य भावनिवृत्तिलक्षणत्वात् ।

^४ बौद्धस्य यदि नाशोऽसन्निष्ठस्तदा भावस्य नाशित्वं न स्यात् कथमसन् विनाशो भावं नाशयेदिति असतो व्यापारायोगात् ।

^५ कथन्तर्हि भावो नष्ट इति व्यपदेश इत्याह ।

^६ भावस्य नाश इति व्यतिरेकः कथं यस्य स्वभाव एव नास्ति तस्य किमहेतुकः सहेतुको वेति चिन्तया ।

77b नश्यन् भाव एव क्षणस्थितिधर्मतया स्वहेतोस्तत्तद्वितीये क्षणेऽभवन्न परा-
पेक्षः कारणान्तरनिरपेक्ष इति । तस्य कारणान्तरानपेक्षनाशित्वस्य ज्ञापनाय
सा भावानामवस्थाऽहेतुर्ह्युक्ता । अहेतुको विनाशो भवतीत्यादि वचसैवास्या
अवस्थाया धर्मिणः सकाशात्^१ भेदान्तरप्रतिक्षेपेण चेतसा विकल्पकेन^२ भेदजा-
रोप्य न तु वस्तुतो नाशो नाम कश्चित् भावाद् भिन्नस्वभावो भवति । (२७६)

स्वतोपि भावेऽभावस्य विकल्पश्चेदयं समः ।

न तस्य किञ्चिद् भवति न भवत्येव केवलम् ॥२७७॥

^३स्वतोप्यभाव^४स्य भावेऽप्यन्तत्वात्यन्तविकल्पः समश्चेत् । तथा हि यदि
भावाद् भिन्नोप्यभावो ज्ञातो भावः किमिति न दृश्यतेऽभेदे तु भाव एव नाश इति
कथं नष्टः । अत्राह (१) न तस्य भावस्य किञ्चिद्^५ विनाशोऽन्यो^६ वा भवति ।
किन्तर्हि स एव केवलं न भवति । व्यवहर्तव्यरूपत्वात् तस्य । तत्र च
भेदाभेदविकल्पानवतारः । (२७७)

भावे ह्येष विकल्पः स्याद् विधेर्वस्वनुरोधतः ।

हि यस्मात् भावे विकल्प ए^७ष भेदाभेदात्मकः स्यात् विधेर्वस्वनुरोधतः ।
नाशस्तु प्रसज्यप्रतिषेधरूपो निःस्वभावत्वात् भेदाभेदविकल्पाक्षमः । यदि च
प्रसज्यप्रतिषेधेपि वस्त्वन्तरविधिस्तदा पर्युदासान्न भिद्येतोभयत्रापि विधेः प्राधा-
न्यात् । पर्युदासो वा न सिध्येत् एकनिवृत्तावपरविधाने स स्यात् निवृत्त्यसिद्धौ
तु कथं युव^८तः ।

न भावो भवतीत्युक्तमभावो भवतीति न ॥२७८॥

यदा च भावनिवृत्तिविनाशार्थः त^९दाऽभावो भवतीत्यादि वाक्येन भावो न
भवतीत्युक्तं^{१०} । अभावस्य भावायोगात् । अतश्च हेतुरपि नाशस्य न कश्चित् । (२७८)

b. अपेक्षेत परः कार्यं यदि विद्येत किञ्चन ।

यदकिञ्चित्करं वस्तु किं केनचिदपेक्ष्यते ॥२७९॥

^१ अर्थान्तरमिव नाशः ।

^२ भावस्य नाशः किमन्यस्मान्न वेति जिज्ञासायां ।

^३ ननु यस्याहेतुको नाशो बौद्धस्य तन्मते । ^४ नाशस्य ।

^५ व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तम्बा । ^६ स्थित्यन्यथात्वाद्विद्वर्गः ।

^७ इति पर्युदासोपि न स्यात् ।

^८ एवं हि भावो निर्वर्तितो भवति यदि किञ्चिन्न विधीयते ।

यस्मात् परः कारणाभिमतोऽपेक्ष्यते^१ यदि किञ्चन कार्यं विद्येत । अन्यथा यदकिञ्चित्करं वस्तु तत् केनचित् किमपेक्ष्यते । (२७९)

एतेनाहेतुकत्वेपि ह्यभूत्वा नाशभावतः ।

सत्तानाशित्वदोषस्य प्रत्याख्यातं प्रसञ्जनम् ॥२८०॥

^२ एतेन नाशस्य निःस्वभावत्वकथनेनाहेतुकत्वेपि^३ सत्यभूत्वा नाशस्य भावतः^४ । सत्तानाशित्व^५दोषस्य प्रसञ्जनं^६ घटादाविव^७ प्रत्याख्यातं^८ । न ह्यभावो नाम कश्चिद् भवति यस्याभूत्वा भावात् सत्त्वं नाशित्वम्वा स्यात् ॥ (२८०)

c. यथा केषाञ्चिदेष्टः प्रतिघो जन्मिनां तथा ।

नाशः)स्वभावो भावानां नानुत्पत्तिमतां यदि ॥२८१॥

ननु यथा जन्मिनां बुद्ध्यादीनां मध्ये केषाञ्चिदेव घटादीनां प्रतिघोः स्वदेशे वस्त्वन्तरोत्पत्तिव्याघात इष्टः । न बुद्ध्यादीनां । तथा यदि सत्तामुत्पत्तिमतामेव नाशः स्वभावः स्यात् नानुत्पत्तिमतां शब्दाकाशादीनां तदा^९ कथमुक्तं^{१०} सत्ता^{११}-मात्रानुबन्धित्वात् नाशस्यानित्यता ध्वनेरिति । (२८१)

अत्राह (१)

स्वभावनियमाद्धेतोः स्वभावनियमः फले ।

नानित्ये रूपभेदोस्ति भेदकानामभावतः ॥२८२॥

^१ विनश्यता भावेनापेक्षेत यदि भावस्य कर्तव्यं स्यात् ।

^२ परता हेतुकेपि नाशेऽभूत्वा भावात् सत्ताऽनित्यत्वञ्च दुर्निवारं अभूत्वा भवन्नहेतुकं इत्यपि विरुद्धं कदाचित्कस्य सहेतुत्वात् । ^३ नाशस्य स्वीकृते ।

^४ स नाशो अभूत्वा भवतीति हेतोः सत्ता च नाशित्वञ्चेति । ^५ यत्परेण ।

^६ तदेतेनैव ।

^७ नाशे कस्यापि भावानभ्युप(ग)मात् ।

^८ एतेन सत्वञ्चानश्वरञ्चेति व्यभिचारः ।

^९ ननु नाशस्वभावो भावानां नानुत्पत्तिमतां यदीति प्रकृतं चोद्यं न चात्र नानित्येत्यादिः परिहारः । नाकाशादेः स्वहेतुतो नश्वरताऽनुत्पत्तिमत्त्वात् ॥ अत्र सिद्धान्त्येवमन्यते । यथा सत्त्वं व्यभिचार्युक्तं (:) तथा कृतकोपि कश्चिन्नश्वरः कश्चिन्नेत्याशङ्क्यते । तेनादौ कृतकव्यभिचारं परिहरति ॥ सत्त्वेप्युच्यते । ये क्वचित् कदाचित् केनचिदज्ञाता ज्ञायन्ते पुनर्न ज्ञायन्ते तेषां सत्तानुबन्धी नाश इति व्याप्तिः । अन्यथा नित्यत्वात् सदा ज्ञानजननप्रसङ्गः । सहकार्यपेक्षापि न । नित्यत्वात् पूर्वमेव निष्पत्तेर्ज्ञानज (न) कस्य ।

हेतोः स्वभावस्य विशिष्ट^१कार्योत्पादनयोग्यताया नियमात् । फले कार्ये स्वभावस्य प्रतिघाप्रतिघादेनियमः । ततो नित्यत्वाभिमतानाञ्च हेतुमन्तरेण स्वभावनियमायोगात् हेतुरेष्टव्यः । कृतके पुनरनित्ये वा भावे रूपस्य नश्वरानश्वरस्य भेदो नास्ति । कस्मादित्याह । नित्यानि^२त्यस्वभावतया कृतकस्य भेदकानां हेतूनामभावतः । न हि कश्चिदेव हेतुरनित्यं जनयति^३ नापरः सर्वेषां कृतकानामर्थक्रियाकारित्वात् । तस्य चानित्यताव्याप्तेः । (२८२)

d. प्रत्याख्येयाऽत एवैषां सम्बन्धस्यापि नित्यता ।

सम्बन्धदोषैः प्रागुक्तैः शब्दशक्तिश्च दूषिता ॥२८३॥

अतः^४ सर्वभावक्षणिकत्वसाधकात् प्रमाणादेवैषां शब्दानामर्थसम्बन्धस्यापि नित्यता प्रत्याख्येया । सम्बन्धस्य वस्तुत्वे क्षणिकत्वात् । या च शब्दशक्ति-
78a योग्यताख्याऽर्थप्रतिपत्त्याश्रयो^५ वर्ण्यते^६ सा^७ च शब्दाद् व्यतिरिक्तैवेति तद्व^८-
दनित्या । अथ भिन्ना^९ तादृशी च सम्बन्धदोषैः “सम्बन्धिनामनित्यत्वान्न सम्बन्धे^{१०}
अस्ति नित्यते” (३।२३१)त्यादिना प्रागुक्तैर्दूषितेति न पुनरुच्यते ।^{११} (२८३)

(२) a नव्यमीमांसक(भाट्ट)मतनिरासः

क. अपौरुषेयत्वेऽपि दोषाः

(क) अपौरुषेयत्वान्न यथार्थज्ञानसाधनम् ।

न तावदपौरुषेयं वचनमस्तीत्युक्तं । भवतु वा । तथापि (।)

नाऽपौरुषेयमित्येव यथार्थज्ञानसाधनम् ।

दृष्टोऽन्यथापि बह्व्यादिरदुष्टः पुरुषागसा ॥२८४॥

^१ अयं सप्रतिघस्य जनकोऽयं नेति ।

^२ सर्वेषां विनश्वरस्वभावस्यैव जननात् ।

^३ अनन्तरोक्तात् वस्तुमात्रानुबन्धात् ।

^४ जैमिनीयैः ।

^५ व्यतिरिक्त एव नास्तीत्यतोऽधुना ।

^६ शब्दवत्

^७ शब्दशक्तिः सम्बन्धः ।

^८ अव्यतिरेकात् । ^९ तदेवं ।

नापौरुषेयमित्येव वचनं यथाऽर्थस्याविसम्वादिनो ज्ञानस्य साधनं^१ यस्मात् पुरुषस्यागसा दोषेणादुष्टोपि बह्व्यादि^२ नीलोत्पला^३ दावन्यथा अप^४ रार्थज्ञान- हेतुद्वष्टः ।^५ (२८४)

(ख) अकृतकत्वे ज्ञानहेतुत्वाभावः

किञ्च (१)

न ज्ञानहेतुतैव स्यात् तस्मिन्नकृतके मते ।

नित्येभ्यो वस्तुसामर्थ्यात् न च जन्मास्ति कस्यचित् ॥२८५॥

तस्मिन् शब्देऽकृतके मते^१ ज्ञानहेतुतैव न स्यात् न हि नित्येभ्यो वस्तु^२- सामर्थ्यात् कार्यजन्माशक्तेः कस्यचित् ज्ञानस्यान्यस्य वा^३ जन्मास्ति (१) क्रमाक्रमयोर्व्यापिकयोर्नित्याश्रितत्वेः । तद्व्याप्यस्य सामर्थ्यस्याभावात्^४ । (२८५)

(ग) शब्दे समारोपितगोचरा बुद्ध्यः

तस्मात् (१)

विकल्पवासनोद्भूताः समारोपितगोचराः ।

जायन्ते बुद्ध्यस्तत्र केवलं नार्थगोचराः ॥२८६॥

तत्रानित्यात्मन्युच्चरिते शब्देऽनाद्यन्तेन विकल्पेन चित्तसन्ततावारोपिताया वासनाया विकल्पिका बुद्ध्यो जायन्ते^१ समारोपित^२ गोचराः^३ कल्पितार्थ-

^१ शक्यनिश्चयः । ^२ ज्योत्स्नादि ।

^३ न हि रागादि पुंदोषसंस्कारादेवार्थेषु ज्ञाप्येषु ज्ञापकानां शब्दानां ज्ञानभ्रमः प्रकृत्यापि मिथ्याज्ञानजननस्य संभाव्यत्वाद् वने दवो रात्रौ नीलोत्पलो रक्तप्रतिभासि ज्ञानहेतु ज्योत्स्ना पीते शुक्लज्ञानहेतुरिति विना पुरुषञ्च दृष्टेर्व्वनदवादेः ;

^४ बह्व्यादेः सहकारि बलादस्त्वन्यथात्वं नित्ये तु नैवमिति चेन्न शब्देपि सङ्कोतसहकार्यपेक्षत्वादनपेक्ष्य ज्ञानजननस्वभावत्वे सङ्कोतकरणव्यापारम्बिनापि वेदादर्थज्ञानं सर्व्वस्य सदा स्यान्न चैवं तन्न स्थितस्वभावतेति मिथ्याज्ञानहेतुत्वं तदवस्थं ।

^५ दृष्टे सति ।

^६ प्रतीत्य जन्मकाले यत् तदजनकं रूपं तत्स्थस्याजनकत्वात् ।

^७ एतत्परिहाराय नित्यं स्वकार्यजननञ्च मिथ्याऽदर्शनात्

^८ नित्याकाशादिभ्यो बुद्ध्यो भवन्तीत्यपि मूषा न ता (:) तद्भावभावान्यः

क्रमयौगपद्यार्थक्रियाविरोधात् ।

^९ स्वागमसंस्कारकल्पनाया बाह्यत्वेन ततः ।

^{१०} आकाशाद्याकारः ।

विषया नार्थगोचरा न स्व^१लक्षणविषयाः। तथार्थत्वे शब्दप्रमाणान्तर-
वैफल्यस्योक्तेः।^२ (२८६)

ख. कृतकत्वेऽपि न दोषः

(क) कृतकत्वान्न मिथ्यात्वनियमः

ननु (१)

मिथ्यात्वं कृतकेष्वेव दृष्टमित्यकृतं वचः।

सत्यार्थं व्यतिरेकस्य विरोधिव्यापनाद् यदि ॥२८७॥

हेतावसम्भवे भावस्तत् तस्यापि शङ्क्यते।

विरुद्धानाम्पदार्थानामपि व्यापकदर्शनात् ॥२८८॥

मिथ्यात्वमर्थशून्यत्वं कृतकेष्वेव वाक्येषु दृष्टमि^३त्यकृतं वचः (१) सत्यार्थं
यदि स्यात् तदा को दोषः। कस्मादेवमित्याह परः। अकृतकत्वस्य साधनस्य
विरोधिना कृतकत्वेन साध्य^४विपर्ययस्य मिथ्यात्वस्य व्यापनात्^५। अत्राह।
विपक्षान्मिथ्यात्वादकृतकस्य हेतोरसंभवेऽसंभवनिमित्तं हेतौ बाधकप्रमाणेऽनुक्ते
तस्याकृतकत्वस्यापि मिथ्यात्वे विपक्षे भावः शङ्क्यते बाधकप्रमाणादर्शनात्।

ननु मिथ्यात्वं कृतकेषु दृष्टं तदकृतकेषु विरोधिषु कथं स्यादित्याह। विरुद्धाना-
मपि हि व्याप्यानां पदार्थानामेकस्य व्यापकस्य दर्शनात्। यथा प्रयत्नानन्तरीय-
कत्वयोरेकेन कृतकत्वेनानित्यत्वेन वा^६ व्याप्तिः। (२८७, २८८)

किञ्च (१)

नासत्ता सिद्धिरित्युक्तं सर्वतोनुपलम्भनात्।

असिद्धायामसत्तायां सन्दिग्धा व्यतिरेकिता ॥२८९॥

सर्वतो विपक्षाद्धेतोरसत्ताया अनुपलम्भात् प्रतिबन्धमन्तरेण न सिद्धिरित्युक्तं
प्राक्। “न चादर्शनमात्रेण विपक्षेऽव्यभिचारिते” (३।१२)त्यादिना। असिद्धा-
याम्बासत्तायां विपक्षाद् व्यतिरेकिता सन्दिग्धा (१)

^१ आकाशादि।

^२ सत्यार्थं वेदवाक्यमकृतकत्वादित्यत्रान्वयाभावात् व्यतिरेकिप्रयोगमाह।

^३ हेतोः। ^४ सत्यार्थत्वस्य।

^५ वेदे कृतकनिवृत्तौ मिथ्यानिवृत्तेः सत्यता सेषदैव।

कस्मात् पुनर्व्यतिरेकनिश्चयापेक्षा। न हि साधनतयोपात्तो धर्म इत्येव साधनं। (२८९)

किन्तहि (1)

अन्वयो व्यतिरेको वा सत्त्वं वा साध्यधर्मिणि।

तन्निश्चयफलैर्ज्ञानैः सिद्ध्यन्ति यदि साधनम् ॥२९०॥

अन्वयः सपक्षे^१ व्यतिरेको विपक्षात्^२। साध्यधर्मिणि सत्त्वं^३श्वा तन्निश्चयफलैरन्वयादिनिश्चयप्रयोजनैर्ज्ञानैः प्रमाणात्मभिर्यदि सिद्ध्यन्ति तदा साधनं भवति। निश्चितत्रैरूप्यस्यैव हेतुत्वात्। (२९०)

यदपि व्यतिरेकी हेतुरित्युक्तं तच्चायुक्तमित्याह^४।

यत्र साध्यविपक्षस्य वर्ण्यते व्यतिरेकिता।

स एवास्य सपक्षः स्यात् सर्वो हेतुरनन्वयो ॥२९१॥

यत्र धर्मिणि साध्यविपक्षस्य मिथ्यात्वस्य साधनाविपक्षव्यतिरेकाद् व्यतिरेकिता वर्ण्यते। यत् कृतकं न भवति तन्मिथ्यार्थञ्च न भवतीति स एव साध्यसाधनविपर्ययनिवृत्तिदर्शनविषयो धर्मी सपक्षः स्यादस्याकृतकत्वस्य हेतोः। विपर्ययनिषेधेन विधेरेव प्रतिपादनात्। यत्र च साध्यसाधनसत्त्वनिश्चयः स एव पक्षः। अतः सर्वो हेतुरनन्वयो न केवलव्यतिरेकी। (२९१)

(ख) समयत्वान्मन्त्राणां कृतकारिता

ननु^५ पक्षस्य वेदस्य कथं सपक्षता सपक्षलक्षणयोगात्। एवं तर्हि सर्वः पक्षः सपक्षः स्यात्। भवत्येव किमन्येनेति चेत्। अन्यस्यापि लाक्षणिकं तत्कथं त्यज्यतां। किञ्च(1)

समयत्वे हि मन्त्राणां कस्यचित् कार्यदर्शनम्।

किञ्चित्कार्य^६कारिणो मन्त्रा अपौरुषेयाश्चेति व्याहृतं (1) तथा हि 78b कस्यचित् सत्यतपःप्रभावतः पुंसः समयत्वे संकेतत्वे मन्त्राणामभ्युपगम्यमाने

^१ स्वसाध्येन हेतोर्व्याप्तिः। ^२ व्यावृत्तिर्त्वा।

^३ हेतोः पक्षधर्मत्वं। ^४ य एव मिथ्यात्वव्यवच्छेदस्य विषयः।

^५ साध्यधर्मसामान्येन समानोर्थः सपक्षः।

^६ साधर्म्यदृष्टान्त उच्यते न चायमिहास्ति साध्यत्वेनान्वय एव सपक्ष उच्यते। ^७ सङ्केतत्वादेव पौरुषेयत्वमाह।

कार्यस्य मन्त्रप्रयोगनिष्पत्तिः(?) अद्यत्वेनेष्टस्य साधनं सिद्धिः स्यात्। केनचि-
च्छक्तिविशेषवता मन्त्रप्रणीतं मन्त्रमेवंप्रयुञ्जानस्यायमर्थः सेत्स्यतीति समयस्य
कृतत्वात् सिद्धिः स्यात्। कविसमयादिवत् काव्यपाठकस्या^१र्थसिद्धिः।

अथापि भावशक्तिः स्यादन्यथाप्यविशेषतः ॥२९२॥

अथापि भावशक्तिः ^१ स्वभावशक्तिः सादृश्यपौरुषेयाणां स्यात्। यया-
भिमतसिद्धिः। एवन्तर्हान्यथा प्रयुक्तेषु मन्त्रे ^३ स्यादभिमतमविशेषतो वर्णार्-
त्मकस्य मन्त्रस्य। (२९२)

(ग) वर्णक्रमो मन्त्रेष्वकिञ्चित्करः

वर्णानां क्रमविशेषो मन्त्रः ततस्तद्ग्रहणेन फलमिति चेत्।

क्रमस्यार्थान्तरत्वञ्च पूर्वमेव निराकृतम्।

नित्यं तदर्थसिद्धिः स्यादसामर्थ्यमपेक्ष्यते ॥२९३॥

क्रमस्य वर्णोभ्योऽर्थान्तरत्वञ्च पूर्वमेव निराकृतं। “वर्णानुपूर्वी वाक्यञ्चे-
दित्य(३।२५९)त्रान्तरे। अस्तु वा क्रमः तस्य नित्यत्वात् तदर्थस्य
तन्निष्पत्तिः(?) अस्यार्थस्य नित्यं सिद्धिः स्यात्। न ह्यविकले ^४कारणे
कार्यक्षेपो युक्तः। अथ प्रयोगविधानाद्यपेक्षास्ति साप्ययुक्ता। अपेक्षणे कस्यचित्
सहकारिणोऽसामर्थ्यं स्वभावतः स्यात्। समर्थस्यान्यापेक्षाऽयोगात्। अपेक्ष-
णीयात् समर्थस्वभावोत्पत्तौ तु स्यादपेक्षा। (२९३)

किञ्च (१)

सर्वस्य साधनं ते स्युर्भावशक्तिर्यदीदृशी।

मन्त्राणां भावशक्तिर्यदीदृशी कार्यविशेषसाधिका तदा सर्वस्य यजमानस्य
इतरस्य^५ च ते मन्त्रा अभिमतार्थसिद्धेः साधनं स्युः। ^३न हि कार्यकारिता तेषां
कञ्चिदेव प्रति नेतरान् साधारणत्वाद् भावस्वभावस्य।

ग. नित्यत्वे दोषः

(क) असंस्कार्यस्य न प्रयोक्तृभेदापेक्षा

अथ प्रयोक्तुर्विशेषमपेक्ष्य फलप्रायाः। तच्चासत्।

^१ मत्काव्यं यः पठति तस्मै मयेदं देयमिति समयात् कर्तुः।

^२ विधिना नियोगं। ^३ तस्य तद्रूपविशिष्टं विधिशून्ये विपरीतपाठादौ च।

^४ आधेयातिशयस्य।

^५ पातक्यादेश्च।

प्रयोक्तृभेदापेक्षा च नासंस्कार्यस्य युज्यते ॥२९४॥

प्रयोक्तृभेदो यजमानत्वं तदपेक्षा च नित्यस्य परैरसंस्कार्यस्य न युज्यते । (२९४)

संस्कार्यस्यापि भावस्य वस्तुभेदो हि भेदकः ।

प्रयोक्तृभेदान्नियमः शक्तौ न समये भवेत् ॥२९५॥

संस्कार्यस्यापि भावस्य^१ वस्तुनः^२ संस्कर्तृभेदो हि भेदको भवितुमर्हति । न तु ब्राह्मणशूद्रादीनां वस्तुतो जातिभेदः कश्चिदस्ति व्यवहारमात्रत्वात् तस्य । ततश्च प्रयोक्तृभेदादपि मन्त्राणां शक्तौ नियमो न सम्भवति । ननूपलभ्यते नियता मन्त्राणां शक्तिः । सत्यमुपलभ्यते किन्तु सा पुरुषकृते समयेऽभ्युपगम्यमाने भवेत् न त्वकृतत्वे ।^३ यो हि ब्राह्मण इति प्रसिद्धः तस्यैवायं विधिप्रयुक्तो मन्त्रः फलप्रदो नेतरस्येति कर्त्रा पुरुषेण शक्तिविशेषवता समितत्वात्मान्मन्त्रस्य । (२९५)

(ख) नित्यानां मन्त्राणां प्रयोजको निरर्थकः

किञ्च (१)

अनाधेयविशेषाणां किङ्कुर्वाणः प्रयोजकः ।

प्रयोगो यद्यभिव्यक्तिः सा प्रागेव निराकृता ॥२९६॥

नित्यानां^४ नामनाधेयविशेषाणां प्रयोक्ता^५ पुरुषः किङ्कुर्वाणः प्रयोजक इष्टः । अनुपकारकस्य प्रयोजकत्वे सर्वस्य तथात्वप्रसङ्गात् । यद्यभिव्यक्तिः प्रयोग उच्यते^६ साऽभिव्यक्तिर्नित्यानां प्रागेव सामान्यप्रस्तावे निराकृता । न हि स्वरूप-परिणाम^७ आवरणविगमो वा सा^८ नित्यानां घटते । (२९६)

(ग) नित्यस्य व्यक्तिसिद्धा

बुद्धिः कदाचित् सम्भाव्यते^९ । तदा (१)

व्यक्तिश्च बुद्धिः सा यस्मात् स फलैर्यदि युज्यते ।

स्याच्छ्रोतुः फलसंबन्धो वक्ता हि व्यक्तिकारणम् ॥२९७॥

^१ आधेयातिशयस्य । ^२ कारणस्य ।

^३ यदा तु समयो मन्त्रस्तदा समयकर्त्ता वस्त्वनपेक्षः समयं करोतीत्याह ।

^४ अन्यथापि न कश्चित् फलमश्नुतेऽन्यो न शूद्रादिरिति कुतोऽयं विभागः ।

^५ नोत्पादनं । ^६ नित्यस्य तदनुपपत्तेः नित्यस्य तु युक्तापेक्षा ।

^७ अभिव्यक्तिर्न घटते ।

^८ नित्यत्वान्न योग्योत्पत्तिः किन्तु शब्दविषया बुद्धिः ।

तद्व्यक्तिश्च बुद्धिरुच्येत । सा^१यस्माद् वक्तु^२ भवति स फ^३ लेन युज्यते यदि तदा नातिप्रसङ्गः । नन्वेमपि श्रोतुः फलसम्बन्धः^४ स्यान्न वक्तुरेव ।^५ वक्ता हि व्यक्तेर्ज्ञानस्य कारण^६मिति फले युज्यते । तच्च^७ ज्ञानहेतुत्वं श्रोतुरप्यस्त्येव ।^८ (२९७)

किञ्च (१)

अनभिव्यक्तशब्दानां करणानां प्रयोजनम् ।

मनोजपो वा व्यर्थः स्याच्छब्दो हि श्रोत्रगोचरः ॥२९८॥

अनभिव्यक्तोऽनिवेदितः^९ शब्दो यैस्तेषां करणादीनां प्रयोजनं प्रयोगः 79a यदा । तदा ताल्वादिकरणप्रस्पन्दमात्रयो^{१०}पांशुजपः क्रियते न तु व्यक्तमुच्यते । यदा च तामपि^{११} विना^{१२} मनोमात्रेण मनोजपो वा क्रियते तदा द्वावपि जपाविमौ व्यर्थौ स्यातां ।^{१३} शब्दो हि श्रोत्रगोचर उच्यते न च जपयोरनयोः श्रोत्रगोचरः कश्चिदस्ति । (२९८)

पारम्पर्येण तज्जत्वात् तद्व्यक्तिः सापि चेन्मतिः ।

ते तथा स्युस्तदर्थं चेदसिद्धं कल्पनान्वयात् ॥२९९॥

^१ व्यक्तिः । ^२ पुरुषात् । ^३ यो वक्त्रा पठ्यमानं मंत्रं शृणोति । ^४ यस्मात् ।

^५ नित्ये शब्दे बुद्धिजन्मार्थं पुंसो व्यापाराभा(वा)दनुपकार्योपकारकत्वाच्च वक्ता श्रोतुरुपकार इति विशेषोनयोर्नास्ति ।

^६ मन्त्रविषयं । ^७ किं न फलेन युज्यते ।

^८ श्रोत्रविषयं न नीतः यैस्ताल्वादिभिः ।

^९ प्रयोगो व्यर्थः स्यादिति संबन्धः । यत्रौष्ठप्रस्पन्दमात्रेण उपांशुजपः क्रियते सोपि व्यर्थः स्यादित्यादावुत्पत्त्य व्यक्ति नित्येषु अनाधेयातिशयेषु ।

^{१०} यदपि विशिष्टः प्रयोक्ता मन्त्रफलमश्नुत इति तत्रापि समीरितार्थोत्पाद-योग्योत्पादनमुत्पन्नस्य उत्तरोत्तरविशेषोत्पादनम्बार्थः सविशेषजन्मनि स्यात् ।

^{११} ताल्वादिकरणप्रस्पन्दमात्रां ।

^{१२} यस्माच्छ्रोत्रग्राह्य एव शब्दः तत्त्वभावश्च मन्त्रः । उपांशुमनोजप-योश्च श्रोत्रग्रहणाभावादशब्दत्वं तत्त्वादमन्त्रः कथं फलवान् । अयमाशयः शब्दा-त्मनां मन्त्राणां व्यक्तिहेतुः शब्दग्राहिज्ञानहेतुपुरुषः प्रयोक्ता तस्य फलेन सम्बन्धः चेत् । तदोपांशुमनोजपी न फलयोगी स्यादभिव्यक्त्यहेतुत्वात् । मन्त्रस्य श्रोत्र-ग्राह्यापीरुषेयं नित्यत्वाभ्युपगमात् ।

ननु याप्युपांशुमनोजपकाले शब्दाभासा धीः सापि ^१ मतिः पारम्पर्येण तज्जत्वात् तस्य व्यक्तिरिति चेत् । यद्येवं शब्दविकल्पवदर्थविकल्पा ^२ अपि तत्प्रभवा इति तेषां ^३ तथा शब्दव्यक्तयः स्युः । परः न केवलाच्छब्दप्रभ-
वत्वात् तद्व्यक्तिः ^४ किन्तु तदर्थं शब्दविषया सतीति चेत् न चार्थविकल्पः शब्द-
विषयः । शब्दविकल्पस्य ^५ शब्दविषयत्वमसिद्धं कल्पनाया वाच्यवाचकयोज-
नाया अन्वयात् सम्बन्धात् न च कल्पना वस्तुविषयेति ^६ कथ्यते । (२९९)

घ, समयकाराणामुक्त्या फलविशेषः

अस्माकन्तु मते (१)

स्वसामान्यस्वभावानामेकभावविवक्षया ।

उक्तेः समयकाराणामविरोधो न वस्तुनि ॥३००॥

स्वसामान्यस्वभावानां शब्दस्वलक्षणसामान्यलक्षणानां प्रत्यक्षविकल्पबुद्धि-
विषयाणामेक ^१ त्वाध्यवसायवशादेकभावस्यैकत्वस्य । ^२ विवक्षया समयकाराणां समय-
कर्तृभिः शक्तिमत्पुंभिर्मन्त्राणामुक्तेरविरोधः । उपांशुजपमनोजपयोर्वैकल्य-
विरोधाभावो दृश्यविकल्प्यावेकाध्यवसायादेकार्थकारित्वेनाधिष्ठितत्वात्
तत्कुस्तः । ये तु वस्तुभूतं मन्त्रमिच्छन्ति तेषाम्बिरोध एव तदाह । न वस्तुनि
विरोधाभावः । न ह्युपांशुजपादिविषयो वस्तुकल्पितत्वात् ^३ । (३००)

^१ तद्व्यक्तिस्तस्य शब्दस्य व्यक्तित्वात् पूर्वशब्दजज्ञाना हि संस्कारस्य मनो-
जपे शब्दप्रतिभासात् मन्त्रत्वं ।

^२ संकेतात् किल वादिनो मनोजपादिसाफल्यमाह दृश्यविकल्पैक्यात् ।

^३ विकल्पा अपि मन्त्रा इति तत्प्रयोक्तापि फलभाग् स्यात् । एतेनातिप्रसङ्गः
उक्तः । ^४ यतस्तद्वान् प्रयोक्ता स्यात् ।

^५ स्वलक्षणाविषयत्वाद् विकल्पस्य समयकाराभिप्रायसंवादनात् फल-
प्राप्तेः । न तु वस्तुन्यविरोधः शब्दात् फले मननमशब्दो यतः ।

^६ वासनाप्रबाधादुत्पत्तेर्बाह्यासत्त्वेपि ।

^७ दृश्यविकल्पैक्यात् ।

^८ समयकाराभिप्रायसम्पादनात् फलप्राप्तेः न तु वस्तुन्यविरोधः शब्दात् फले
मननमशब्दो यतः ।

^९ यदुक्तं वर्णा एव मन्त्रस्तत्र ।

ड. वर्यानुपूर्विचिन्ता

(क) आनुपूर्व्यभावे नार्थभेदः

अथ त्वन्मतेपि (१)

आनुपूर्व्यामसत्यां स्यात् सरो रस इति श्रुतौ ।

न कार्यभेद इति चेद् अस्ति सा पुरुषाश्रया ॥३०१॥

आनुपूर्व्यां वर्णव्यतिरिक्तायामसत्यां सरो रस इति प्रसिद्धानुलोमविलोम क्रमायां श्रुतौ कार्यस्य स्वज्ञानस्य भेदो न स्यादिति चेत् । अस्त्यस्मन्मते सानुपूर्वी पुरुषाश्रया^१ पुरुषकृता प्रतिपदं^२ भिन्ना ततो न ज्ञानभेदप्रसङ्गः । (३०१)

तथा हि (१)

यो यद्वर्णसमुत्थानज्ञानजाज्ज्ञानतो ध्वनिः ।

जायते तदुपाधिः स श्रुत्या समवसीयते ॥३०२॥

यो ध्वनिर्जायते तद्वर्णसमुत्थो ज्ञानतः । यश्चासौ वर्णश्च यद्वर्णस्तस्य समुत्थानं कारणं तच्च तत् ज्ञानञ्च यद्वर्णसमुत्थानं^३ ज्ञानं तस्माज्जातं यद्वर्णसमुत्थानज्ञानजं तस्मात् ज्ञानमतः । अयमर्थं आद्यस्य वर्ण^४स्य यत्समुत्थापकं विवक्षात्मकं ज्ञानं तेन समनन्तरप्रत्ययेन सता द्वितीयवर्णसमुत्थापकं ज्ञानं जन्यते तेन च द्वितीयो वर्ण एवं द्वितीयवर्णसमुत्थापकात् ज्ञानात् तृतीयवर्णोत्थापकज्ञानोत्पत्तौ तृतीयवर्णोत्पत्तिरिति कारणक्रमाद्वर्णोत्पत्तिक्रम उक्तः^५ । पुनः कार्यक्रमेण क्रमं दर्शयितु माह^६ । स उत्तरो वर्णस्तदुपाधिः पूर्ववर्णविशेषणस्तदनन्तर इत्यर्थः । श्रुत्या श्रवणज्ञानेन ग्राह्यवर्णकार्येण श्रोतृसन्तानवर्तिना समवसीयते । क्रमोत्पन्ना वर्णाः स्वस्वजनितज्ञानैरसहभाविन एव गृह्यन्ते । (३०२)

ननु क्रमभाविनां सहदर्शनाभावात्कथं पूर्ववर्णोपाधि^७ ग्रहणमित्याह (१)

^१ वर्णाव्यतिरिक्ता ।

^२ तत्रैकत्वाध्यवसायः परं मन्दानां ।

^३ वक्तृस्थं पूर्वपूर्ववर्णसमुत्थापकहेतु ।

^४ कारणभेदात्कार्यभेदमुक्त्वा ।

^५ वर्णाश्च क्रमेणोत्पन्नाः श्रोतृसन्तानस्थानां स्वविषयज्ञानानां क्रमेण हेतवो भवन्तो जायन्त इति दर्शयन्माह ।

^६ परकाले पूर्ववर्णध्वंसात् ।

तज्ज्ञानजनितज्ञानः स श्रुतावपदश्रुतिः ।

अपेक्ष्य तस्मृतिं पश्चात् स्मृतिमाधत्त आत्मनि ॥३०३॥

तस्य पूर्ववर्णस्य ज्ञानेन ग्राहके^१णोत्तरवर्णसहकारिणा जनितं ग्राहकं^२ ज्ञानं यस्मिन् स तत् ज्ञानजनित उत्तरो वर्णः मन्दमुच्चार्यमाणत्वात्^३ श्रुतौ श्रवणज्ञानेऽपदश्रुतिर्मन्दचारि^४श्रवणज्ञानः । तस्य पूर्ववर्णस्य स्मृतिमपेक्षा^५-
त्मनि स्मृति पूर्ववर्णान्तरत्वेनाधत्ते (१) यस्मात् पूर्ववर्णान्तरत्वेनोत्तरः स्मर्यते (१) तस्मात्तदनन्तर एवासौ गृहीत इत्यर्थः । (३०३)

(ख) आनुपूर्वी पौरुषेयी

इत्येषा पौरुषेय्येव तद्वेतुग्राहिचेतसाम् ।

कार्यकारणता वर्णे ह्यानुपूर्वीति कथ्यते ॥३०४॥

इत्येवमुक्तेन क्रमे^१ण वर्णेषु क्रमभाविषु तद्वेतुचेतसां वर्णो^२त्थापकचेतसां 79b
वक्तृसन्तानवर्तिनां । तद्ग्राहिचेतसां वर्णोग्राहकचेतसां श्रोतृसन्तानवर्तिनां
कार्यकारणतैषा यथायोगं वर्णपिक्षा क्रमवती कारणता कार्यता चानुपूर्वी
कथ्यते (१) सा च पुरुषनिर्वर्त्यत्वात् पौरुषेय्येव । (३०४)

अन्यदेव ततो रूपं तद्वर्णानां पदे पदे ।

कर्तृसंस्कारतो भिन्नं सहितं कार्यभेदकृत् ॥३०५॥

यतो न नित्यत्वं ततोऽन्यदेव वर्णानां तद्रूपं पदे पदे प्रतिपदमेकाध्यवसायविष-
यत्वेपि^१ कर्तृ^२संस्कारतो वर्णसमुत्थापकचित्तशक्तिभेदाज्जातं भिन्नं^३ । क्रमेण
चानुभूय स्मृत्या सहितं स्मृतं सत् कार्यभेदकृदर्थप्रतिपत्तिविशेषकारि । (३०५)

^१ साकारालम्बनं ज्ञानकाल एवाकारसमुत्थापकचित्तेनाकारो जनित इति
समकालता ।

^२ शनैरुच्चारितो यदा वर्णः ।

^३ यो मनसापि जपेत् तदर्थकरोहमिति यत्र विभक्ता वर्णा अवधार्यन्ते-
वस्थायां । ^४ त्वरिते क्रमश्रुतिः कुतः ।

^५ एवं रेफाकारविसर्जनीयोत्थापकानि पूर्वपूर्वसमनन्तरप्रत्ययानि ।

^६ कार्यजन्यत्वात् । ^७ अन्यथा देशाद्यनियमान्नियमे च देशादेरेवेन्धनत्वम् ।

^८ क्रमभेद एव वर्णभेदः केवलं रसपदात्र स पदान्तरस्याभेदो नावधार्यते ।

^९ यतः ।

सा चानुपूर्वी वर्णानां तद्धेतुग्राहिचेतसाम् ।
 इच्छाऽविरुद्धसिद्धीनां स्थितिक्रमविरोधतः ॥३०६॥
 कार्यकारणतासिद्धेः पुंभ्यो वर्णक्रमस्य च ।
 सर्वो वर्णक्रमः पुंभ्यो दहनेन्धनयुक्तिवत् ॥३०७॥

सा च वर्णानामानुपूर्वी^१ तद्धेतुग्राहिचेतसां रचनाकृतः पुरुषात्प्रवृत्तेति न स्थितिक्रमा वर्णाः पुरुषेच्छयाऽविरुद्धसिद्धीनां वर्णानां स्थितस्य क्रमस्य विरोधात् (१) न हि स्थितिक्रमाणां हिमवद्विन्ध्यमलयानामिच्छया विपरीतक्रमः शक्यः (१) वर्णास्तिवच्छया विपर्ययास्यन्ते विकल्पक्रमानुविधायित्वाच्च (१) तद्वत् कल्पितो-
 प्यर्थो न प्रमाणं कार्यकारणतायाः सिद्धेः (१) सर्वो वैदिकोऽन्यश्च वर्णक्रमः^२ पुंभ्यो^३ भवतीत्यवधारणं । दहनेन्धनयुक्तिवत् (१) ^४यथैकस्य दहनस्य इन्धनपूर्व-
 कत्वदृष्ट्या सर्वोऽग्निरिन्धनपूर्व इति न्यायः । (३०६, ३०७)

असाधारणता सिद्धा पुंसां च क्रमकारिणां ।

अतो ज्ञानप्रभावाभ्यामन्येषां तदभावतः ॥३०८॥

अतएव च मन्त्राख्य^१ वर्णक्रमकारिणां पुंसां ज्ञान^२प्रभावाभ्यां पुरुषान्तरैः
 सहासाधारणताऽसमानता^३ सिद्धा । अन्येषां^४न्तयोर्ज्ञानप्रभावयोरभावंतः । (३०८)

च, आप्तचिन्ता

(क) आप्तसिद्धिः

a. ननु तन्त्रज्ञा रथ्यापुरुषा अपि मन्त्रं किञ्चित् कार्यसमर्थं प्रणयन्तो दृश्यन्ते ।
 ततो मन्त्रकरणा^१न्तातिशयसिद्धिरित्याह ।

येपि मन्त्रविदः केचिन् मन्त्रान् कांश्चन कुर्वन्ते ।

प्रभोः प्रभावस्तेषां स तदुक्तन्यायवृत्तितः ॥३०९॥

^१ (वर्णनिरर्थकत्वेपि एकविकल्पेन विषयीकृताः क्रमिणो वर्णाः सहिता उक्ताः) । ^२ (पुरुषः कारणं वर्णक्रमस्येति) ।

^३ पुंविकल्पानुक्रमे सति भावादसति वा भावात् ।

^४ तथा लोकवर्णक्रमवद् वैदिकः साध्यते ।

^५ समीहितफलसाधनवर्णक्रमज्ञानं समीहितसंपादनशक्तिप्रभावः ।

^६ तदयं क्रमवत्त्वेन ज्ञातुः स परोक्षदृश्यस्ति ।

^७ प्राक्तनानाम् ।

^८ एवमन्योपि स्यात् कथं पुरुषातिशयसिद्धिः ।

यपि केचित् साधारणा मन्त्रविदो मन्त्रशास्त्रज्ञाः कांश्चन मन्त्रान् विषादिश-
मनान् कुर्वन्ते तेषां प्रभोर्मन्त्रप्रणेतुरतिशयितशक्तेः स प्रभावः सामर्थ्य^१ तदुक्तस्य
न्यायस्य समयानुष्ठानादेव^२ त्तिः। आराधितस्य प्रभोः प्रभावादीदृग् शक्तिलाभ
इत्यर्थः^३। (३०९)

तस्मात् (१)

कृतकाः पौरुषेयाश्च मन्त्रा वाच्याः फलेप्सुना ।

अशक्तिसाधनं पुंसामनेनैव निराकृतम् ॥३१०॥

कृतकाः पौरुषेयाश्च मन्त्रा वाच्याः । फलेप्सुना सर्व्वेण येन पुरुषाः शक्ति-
विशेषवन्तो मन्त्रान् प्रणेतुमीशते (१)^३ अनेनैव मन्त्रादिप्रणयनं प्रति पुंसाम-
शक्तिसाधनं यत् किमपि^४ मी मां स कैरिष्टं तन्निराकृतं बोद्धव्यं । (३१०)

एतदेव स्फुटयितुमाह (१)

बुद्धीन्द्रियोक्तिपुंस्त्वादिसाधनं यत्तु वर्ण्यते ।

प्रमाणाभं यथार्थास्ति न हि शेषवतो गतिः ॥३११॥

^५बुद्धीन्द्रियोक्तिपुंस्त्वादिसाधनं शक्तिविशेषनिराकरणं यत्तु वर्ण्यते तत्
प्रमाणाभमनैकान्तिकं (१) न हि बुद्धिमत् एकस्य शक्तिविशेषो न दृष्ट इत्यन्यस्यापि
तथा । अभ्यासाधीनो हि प्रकर्षो गुणेषु तदभिलाषादभ्यासोपि सम्भवी (१) दृश्यते
च प्रज्ञादिगुणानामतिशयितः प्रकर्ष इति बुद्धि^६मत्वाद्यसाधनं ।^७ न हि शेषवतो
लिङ्गात् (१) यथार्थानुमेयस्य गतिर्भवितुमर्हति । (३११)

b. अपि च (१) पुरुषातिशयमनिच्छतां जैमिनीयानां महत् दुःश्लिष्टं ।
तथा हि (१)

अर्थोयं नायमर्थो न इति शब्दा वदन्ति न ।

कल्पयोयमर्थः पुरुषैस्ते च रागादिसंयुताः ॥३१२॥

^१ प्रभुस्तुष्टस्तत्प्रणीतानप्यधितिष्ठतीति भावः ।

^२ अपि च केचित् मन्त्र(ान्) कुर्वन्ते न सर्व्व इति वदता पुरुषातिशय एव
समाधितः स्यात् ।

^३ मन्त्रकर्तृज्ञानातिशयसाधनेन वस्तुबलायातस्य निवारणसाधनाभावात् ।

^४ सत्त्वादिन्द्रियत्वाद् वचनात् पुंस्त्वन्तस्या(?) पुरुषवदित्यत आह । आदिना
प्राण्यादिमत्वात् ।

^५ विपक्षवृत्तेः सन्दे(हे)न सर्व्वस्य शेषवत्वात् ।

अयमर्थोऽस्य शब्दस्यायं नेति न तावच्छब्दाः स्वयं वदन्ति । तस्मात् पुरुषै-
रयमर्थः कल्प्यः । ते च रागादियुक्ता नावधार^१णपटवः । (३१२)

स एकस्तत्त्वविज्ञान्य इति भेदश्च किंकृतः ।

तद्वत् पुंस्त्वे कथमपि ज्ञानी कश्चित् कथं न वः ॥३१३॥

अथ रागिष्वपि कश्चिज्जैमिन्यादिर्जानात्येव । तत्रैकस्तत्त्वविदन्यो नेति
भेदश्च किंकृत एषः । रागि^२त्वाविशेषात् सर्व्व एवाज्ञः प्राप्तो न वा कश्चित् । अथ
पुरुषत्वसाम्येपि जैमिन्यादिरतीन्द्रियार्थदर्शित्वाद् वैदिकशब्दानामतीन्द्रियार्थसम्बन्ध-
वेत्ता कल्प्यते (१) तदा पुंस्त्वे सत्यपि कश्चिदन्योपि ज्ञानी ज्ञानातिशयवान् कथमप्य-
भ्यासादिना तद्वज्जैमिन्यादिवत् । कथम्बो^३ मीमांसकानां नाभिमतः । (३१३)

(ख) आप्तलक्षणम्

स्यादेतन्न वयं पुरुषप्रामाण्याद् व्याख्यानमनुमन्यामहे । किन्तु (१)

प्रमाणमविसंवादि वचनं सौर्थविद् यदि ।

न ह्यत्यन्तपरोक्षेषु प्रमाणस्यास्ति सम्भवः ॥३१४॥

यस्य प्रमा^४णमविसंवादि वचनं सौर्थविद् वेदार्थज्ञाता यदीष्यते । नन्वत्यन्त-
८०a परोक्षेषु वेदार्थेषु प्रमाणस्य सम्भवो न हि कस्यचिदस्ति तत्कथं सम्वादादर्थविद्
व्यवस्थाप्यते । (३१४)

अपि च^५ (१)

यस्य प्रमाणसंवादि वचनं तत्कृतं वचः ।

स आगम इति प्राप्तं निरर्थाऽपौरुषेयता ॥३१५॥

यस्य प्रमाणसम्वादि वचनं स यदि व्याख्याता तदा सम्वाद आगमलक्षणमिति
तेन संस्कृतं^६ वच आगम इति^६ प्राप्तमिति निरर्थाऽपौरुषेयता वेदानां कल्पिता ।
(३१५)

^१ तत्कल्पितो न प्रमाणं पुरुषातिशयाभावप्रतिज्ञापि विरोधिता त्वयं ।

^२ ज्ञानवानन्यो प्रसक्तः ।

^३ मन्त्रकर्तुर्ज्ञानातिशयसाधनेन वस्तुबलागतस्य निवारणे को दोषः (?) ।

^४ बहुषु व्याख्यातृषु यः प्रमाणं प्रत्यक्षादि संस्यन्दयति तद्भाषितं गृह्यत इति
ब्रुवताऽपौरुषेयत्वादागमलक्षणान्यदेवमागमलक्षणं स्यादित्याह ।

^५ प्रमाणानुगृहीतत्वे ख्यापनं संस्कृतत्वं ।

^६ न प्रकाशयति जैमिनिशवरस्वाम्यादिवैयर्थ्यासङ्गता ।

(ग) परपक्षे दोषाः

a. तथा (1)

यद्यत्यन्तपरोक्षेऽनागमज्ञानसम्भवः ।

अतीन्द्रियार्थवित् कश्चिदस्तीत्यभिमतं भवेत् ॥३१६॥

यद्यत्यन्तपरोक्षे स्वर्गसम्बन्धादौ जै मि न्या देरनागवस्यागमनिरपे^१क्ष^२स्य ज्ञानस्य सम्भवः । तदाऽतीन्द्रियार्थदर्शी^३ कश्चिदस्तीत्यभिमतं भवेत् । ततस्तत्प्रति-
क्षेपो न युक्तः । (३१६)

यदि तु न कश्चिदतीन्द्रियार्थदर्शी तदा (1)

स्वयं रागादिमान्नार्थं वेत्ति वेदस्य नान्यतः ।

न वेदयति वेदोपि वेदार्थस्य कुतो गतिः ॥३१७॥

स्वयं रागादिमान् पुमान् वेदस्यार्थं न वेत्ति न चान्यतः^३ अन्यस्यापि रागा-
दिमत्वेऽज्ञानत्वात् । वेदोपि स्वार्थं न^४ वेदयति ततश्च कुतो वेदार्थस्य गतिः । न
कुतश्चिदिति पुरुषा एव यथाप्रतिभं कल्पयेयुः । (३१७)

तेनाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति श्रुतौ ।

खादेच्छ्वमांसमित्येष नार्थ इत्यत्र का प्रमा ॥३१८॥

तेना“ग्निहोत्रं जुहु”यात् स्वर्गकाम” इति श्रुतौ^५ वेदवाक्ये “श्वमांसं खादेदि”-
त्येष नार्थ इत्यत्र का प्रमा । इत्यपि कल्पयितुं शक्यत्वात्^६ । (३१८)

b. प्रसिद्धो लोकवादश्चेत्तत्र कोतीन्द्रियार्थदृक् ।

अनेकार्थेषु शब्देषु येनार्थाय विवेचितः ॥३१९॥

अग्निर्दाहादिसमर्थः तस्मिन् घृतादिप्रक्षेपश्च हवनमिति प्रसिद्धो लोकवादः
ततो नान्यार्थकल्पनेति चेत् । तत्र लोके रागादिमति कोतीन्द्रियार्थदृक्त्वमिति
येनानेकार्थेणैवनेकार्थाभिधानयोग्येषु शब्देष्वयमभिमतो^७र्थो विवेचितो वाच्यतया^८
विशेषणव्यवस्थापितः । यदि दाहकद्रव्ये घृतप्रक्षेपस्य स्वर्गेण सम्बन्धः श्वमांसभक्षणेन

^१ परोक्षे ।

^२ अनुमानस्याध्यक्षपूर्वत्वात् ।

^३ न ह्यन्धेनाकृष्यमाणोन्धोवगच्छति वर्त्म ।

^४ अज्ञातार्थत्वेन वेदस्य ।

^५ क्वचिदप्यर्थे प्रत्यासत्तिविप्रकर्षरहितायां ।

^६ अनुमानस्याप्यध्यक्षपूर्वत्वात् ।

^७ अयमर्थो वेदस्य नाप्य इति विभक्तौ ।

च नास्तीति केनापि दृष्टं स्यात् स्यादयमर्थविवेकः । तद्वशीं तु रागादिमत्वात् कश्चिन्नेष्ट इति नास्ति विपरीतकल्पनानिरासः । (३१९)

न च लोकप्रसिद्धानुसाराद् वेदार्थव्यवस्था । तथा हि (१)

स्वर्गोर्वश्यादिशब्दश्च दृष्टोऽरूढार्थवाचकः ।

शब्दान्तरेषु तादृक्षु तादृश्येवास्तु कल्पना ॥३२०॥

स्वर्गोर्वश्यादिशब्दश्चारूढार्थवाचको^१ दृष्टः । मनुष्यातिशायिपुरुषविशेष-
निकेतो^२ऽतिमानुषसुखाधिष्ठानो नानोपकरणः स्वर्गः । तत्स्थाऽप्सरा उर्वशी ति
प्रसिद्धो लोकवादः^३ । तमुल्लंघ्य दुःखेनासम्भिन्ना निरतिशया प्रीतिः स्वर्गः ।
उर्वशी चारणिः पात्री वेत्यप्रसिद्धार्थकल्पनेति । शब्दान्तरे^४ऽवग्निरहोत्रादिषु तादृक्षु
सर्वार्थयोगेषु तादृश्येवाप्रसिद्धार्थैव कल्पनास्तु न्यायस्य तुल्यत्वात् । (३२०)

किञ्च (१)

प्रसिद्धश्च नृणां वादः प्रमाणं स च नेष्यते ।

ततश्च भूयोर्यगतिः किमेतद् द्विष्टकामितम् ॥३२१॥

प्रसिद्धश्च नृणाम्वाद एव न त्वन्यथा काचित् । स^५ च पुरुषप्रवर्तितत्वात्
प्रमाणं नेष्यते भवता । भूयः पुनस्ततो जनवादादर्थस्य गतिरिति किमेतद् द्विष्ट-
कामितं । लोकवादोऽप्रमाणत्वात् द्विष्टः संप्रति काम्यते इति व्यक्तो विरोधः । (३२१)

अथ प्रसिद्धिमुल्लंघ्य कल्पने न निबन्धनम् ।

प्रसिद्धेऽप्रमाणत्वात् तदग्रहे किं निबन्धनम् ॥३२२॥

अथ लोकस्य प्रसिद्धिमुल्लंघ्य इवमांसभक्षणाद्यर्थकल्पने न निबन्धनमस्ति ।
ननु प्रसिद्धेऽप्रमाणत्वात् तस्या ग्रहे^६ किं निबन्धनं विचारकस्य न किञ्चित् । (३२२)

किञ्च (१)

उत्पादिता प्रसिद्धयैव शङ्का शब्दार्थनिश्चये ।

यस्मान्नानार्थवृत्तित्वं शब्दानां तत्र दृश्यते ॥३२३॥

^१ वेदवादिना कृतो ।

^२ पौरुषेये नायं दोषः संप्रदायसम्भवात् । लोकसंकेतप्रसिद्धशब्दानुविधानात् ।
शब्दानामनेकार्थत्वेऽपि । पुरुषोपयोगिनमेवागमार्थं चतुःसत्यं निश्चिन्वन्ति सौगता
न प्रवादमात्रं बृद्धस्येत्यतोऽप्यदोषः ॥ एतत् त्रयं वेदेनेति त्याज्यन्तदित्याह ।

^३ प्रदेशान्तरे वन्ही घृतहवनमुक्तं ततो निश्चय इत्यपि न तस्याप्यप्रसिद्धार्थत्वात् ।
इवमांसकल्पनैवास्तु । ^४ प्रसिद्धिग्रहोऽपि मा भूत् ।

प्रसिद्धैव शब्दार्थनिश्चये विपरीतार्थकल्पनायाः^६ शङ्कोत्पादिता ।
यस्मान्नानार्थवृत्तित्वं शब्दानां गवाक्षप्रभृतीनां तत्र प्रसिद्धौ दृश्यते (१३२३)

c. तथा (१)

अन्यथासम्भवाभावात् नानाशक्तेः स्वयं ध्वनेः ।

अवश्यं शङ्कया भाव्यं नियामकमपश्यताम् ॥३२४॥

नानाशक्तेरनेकार्थप्रतिपादनयोग्यस्य ध्वनेः स्वयमात्मनाऽन्यथासम्भवस्य
एकार्थप्रतिपादन^१योग्यतासम्भवस्यासम्भवात् । अवश्यमर्थान्तरशङ्कया भाव्यं ।
कथमित्याह । नियामकमपश्यतामनेकार्थस्य शब्दस्य एकवृत्तिनियमकारण-
मपश्यतां पुंसां ।^२ (३२४)

d. किञ्च (१)

एष स्थाणुरयं मार्ग इति वक्तीति कश्चन ।

अन्यः स्वयं ब्रवीमीति तयोर्भेदः परीक्ष्यताम् ॥३२५॥

स्वयमर्थप्रतिपाद^३नशून्यो नेता^४नभिमतार्थद्योतकत्वेन प्रतिपादयन् कर्तुं 8ob
भिद्यते । तस्याप्येवं व्यापारत्वात् । यथा केनचित् कश्चन^५ पन्थानं पृष्ठ आह ।
नाहं जाने किन्तु स्थाणुरेष^६ वक्ति (१) अयं मार्ग इति । अन्यः पुनः प्रत्याह (१)
अहं स्वयं ब्रवीमि (१) अयं मार्ग इति (१) तयोरेवं वादिनोः प्रतिपादकत्वस्य भेदः
परीक्ष्यतां (१) एको निरभिप्राय^७वचनं वक्तृत्वेन व्यपदिशति ।^१ अन्यस्तु नेति
वचनवैदग्ध्य^८मेवानयोर्भिद्यते नोपदेशप्रवृत्तिनिवृत्ती । तथा स्वयमर्थं प्रतिपादयतोपि
वेदार्थविशेषाभिधायिनोऽभिदधत् कर्तव्यं वाचकतायाः । (३२५)

e. अथ तदर्थप्रतिपादने योग्या एव शब्दाः । नन्वेवं (१)

सर्वत्र योग्यस्यैकार्थद्योतने नियमः कुतः ।

ज्ञाता वातीन्द्रियाः केन विवक्षावचनादृते ॥३२६॥

^१ साध्याथदिन्यत्र वृत्तिरन्यथा । तदसम्भवो यस्तस्याभावादिति द्वौ निषेधौ
सम्भवोन्यथापि ।

^२ यत एव तस्मादज्ञातार्थशब्देऽवप्रमाणकार्यारोपसिद्धित्य व्याचक्षाणो जैमि-
निस्तद्व्याजेन स्वमतमेवाहेत्यर्थं दर्शयन्नाह ।

^३ वैदिकशब्दान्...वैकत्वे नियमः । ^४ पाठलिपुत्रस्य ।

^५ मार्गोपदेशसामर्थ्यशून्यस्थाणुव्याजेन मार्गमाह ।

^६ स्थाणोः । ^७ जडस्य प्रतिपत्तिमान्द्यादन्यत्र विशेषो नानयोः ।

सर्वत्रार्थे योग्यस्य शब्दस्य एकार्थद्योतेने नियमः कुतो जातः (१) पुरुष-
श्चेन्नियामको न भवति । स्यादेतत् (१) प्रतिनियता एवार्थास्तेषां न ते पुरुषेण
नियम्यन्ते ।^१ एवमपि ^२ ज्ञाता वा अतीन्द्रियाः प्रतिनियता अर्थाः^३ केन पुरुषेण
रागादिमता विवक्षायाः (:) प्रकाशकात् वचनात् प्रतिपादनादृते (१) न हि वेदेषु
कस्यचिद् विवक्षास्ति (१) तदवगतिमन्तरेण च प्रतिनियतार्थता न शक्या बोद्धुं ।
न हि शब्दाः स्वयं स्वार्थनियमं कथयन्ति संकेतमन्तरेण (१) स च पौरुषेयः । न
चार्थनियमावगमं विना संकेतकरणं अर्थनियमप्रतीतिश्च^४ विना संकेतं नास्तीति
व्यक्तमितरेतराश्रयत्वं । (३२६)

f. अपि च (१)

विवक्षानियमे हेतुः सङ्केतस्तत्प्रकाशनः ।

अपौरुषेये सा नास्ति तस्य सैकार्थता कुतः ॥३२७॥

विवक्षार्थस्य नियमे हेतुः संकेतः तत्प्रकाशनोऽर्थनियमबोधनः । अपौरुषेये च
वेदे सा विवक्षा नास्ति पुरुषप्रयोज्यत्वात् तस्याः । ततस्तत्प्रसाध्या सा एकार्थता
वेदस्य कुतः । (२२७)

अथ (१)

स्वभावनियमेन्यत्र न योज्येत तया पुनः ।

सङ्केतश्च निरर्थः स्याद् व्यक्तौ च नियमः कुतः ॥३२८॥

स्वभावतः शब्दाः क्वचिदर्थे नियता^५स्तदा स्वभावनियमे^६ ज्यत्रार्थे वाचकत्वेन
तया विवक्षया न योज्येत^७ पुनः । न हि स्वभावेन प्रतिनियतविषयोऽन्यथा कर्तुं
शक्यते^८ । संकेतश्च निरर्थः स्यात् स्वभावप्रतिनियमे सति न हि चक्षुरिन्द्रियं
रूपग्रहणप्रतिनियतं तत्र सङ्केतमपेक्षते ।^९ सङ्केताद् वाचकताया^{१०} व्यक्ताविष्य-
माणायां नियमः कुतः (१) अयमेवास्य शब्दस्यार्थ इति नियमो न युज्यते
पुरुषाधीनसङ्केतापेक्षायां । (३२८)

तथाहि (१)

^१ तथापि तं ज्ञातुमशक्तः पुरुषः । ^२ पुरुषातिशयानिष्टेः ।

^३ न विवक्षातः । ^४ स शब्दो यथेष्टं सम्वादितं तुल्यरसमिति ।

^५ चक्षुरिव रूपे ।

^६ संकेतापेक्षप्रतीतयस्तु स्वप्रतीत्यर्थसंकेतितराजचित्तवत् ।

^७ वैदिकार्थो निसर्गसिद्धः संकेतेन व्यज्यत इत्याह । ^८ स्वभावविशेषस्य ।

यत्र स्वातन्त्र्यमिच्छाया नियमो नाम तत्र कः ।

द्योतयेत् तेन सङ्केतो नेष्टामेवास्य योग्यताम् ॥३२९॥

यत्र^१ पुरुषस्य स्वात^२न्त्र्यमिच्छायास्तत्र नियमो नाम कः सङ्केतः ।^३ तेनेच्छा-
धीनत्वेन संकेतो नेष्टामेव^४ योग्यतामुद्द्योतयेत् । अनभिमतमपि व्यञ्जयेदित्यर्थः ।
तदेवमपौरुषेयत्वमागमलक्षणं ब्रूवाणा मी मां स काः प्रतिक्षिप्ताः । (३२९)

(२) b. बृद्धमीमांसक(जैमिनि)मतनिरासः

क. वेदैकदेशसंवादित्वे न सर्वस्य प्रामाण्यम्

^५संप्रति बृद्ध मी मां स कानां मतं दूषयितुमुत्थापयति ।

यस्मात् किलेदृशं सत्यं यथाग्निः शीतनोदनः ।

वाक्यं वेदैकदेशत्वादन्यदप्यपरोऽब्रवीत् ॥३३०॥

^६ यथा वैदिकं वाक्यं “मग्निहिमस्य भेषजमि”ति सत्यं शीतनोदनत्वेन वल्लेः
प्रमाणसिद्धत्वात्^७ तथाऽन्यदपि^८ वाक्यं “मग्निष्टोमेन जुहुयात् स्वर्गकाम” इत्यादि
(१) वेदैकदेशत्वात्^९ सत्यमित्यपरो मी मां स कोऽब्रवीदुक्तवान् (१) किल
शब्दोऽक्षमायां । (३३०)

रसवत् तुल्यरूपत्वादेकभाण्डे च पाकवत् ।

शेषवद् व्यभिचारित्वात् क्षिप्तं न्यायविदेदृशम् ॥३३१॥

ईदृशमनुमानं शेषवदनैकान्तिकं व्यभिचारित्वान्ध्यायविदाचार्यं^{१०}दिग्भा-
गेन प्रतिक्षिप्तं रसवत् तुल्यरूपत्वात् । स्वादितफलेन तुल्यरूपत्वात् फलान्तरस्य
तादृग्^{११}रसानुमानवत् । एकभाण्डान्तर्गतत्वात् दृष्टपाकतण्डुला^{१२}नुमानवत् । 81a

^१ संकेते । ^२ अनियतत्वेन । ^३ वैदिकशब्दस्य ।

^४ तदेवमपौरुषेयत्वं नागमलक्षणमित्युक्त्वा एकदेशाविसम्वादनमागमलक्षणं
दूषयितुमाह । ^५ यस्मात् सत्यं तन्न दूष्यमिति परः

^६ विशेषस्य पक्षीकरणात् साध्यमाह । यत्र बौद्धस्य विप्रतिपत्तिरेकदेशे
तदवितथमिति ।

^७ हेतुः सामान्यं प्रतिज्ञार्थतानिरासाय । ^८ बृद्धः चक्षुर्दोषोपहतत्वात् ।

^९ नैयायिकशेषवदनुमानव्यभिचारमुद्भावयता (प्रमाण) समुच्चये ।

^{१०} अस्वादितं तुल्यरसमिति ।

^{११} एकभाण्डे पचनात् । अदृष्टा अपि तण्डुलाः पक्वा इति साध्यं ।

न होतादृशस्य हेतोः साध्यप्रतिबन्धोस्ति विपर्ययबाधकप्रमाणादिति विपश्चितं प्राक्^१ । (३३१)

ख, वेदप्रामाण्यघोषणा जैमिनेर्धाष्टैयम्

दृश्यते च बहुतरविषये विसम्बादो वेदस्य कथमेकसत्यतया सर्वत्र तथात्वं ।
तथा^२ च (१)

नित्यस्य पुंसः कर्तृत्वं नित्यान् भावानतीन्द्रियान् ।

ऐन्द्रियान्विषमं हेतुं भावानां विषमां स्थितिम् ॥३३२॥

निवृत्तिं च प्रमाणाभ्यामन्यद् वा व्यस्तगोचरम् ।

विरुद्धमागमापेक्षेणानुमानेन वा वदत् ॥३३३॥

विरोधमसमाधाय शास्त्रार्थं चाप्रदर्श्य सः ।

सत्यार्थं प्रतिजानानो जयेद् धाष्टैयं बन्धकीम् ॥३३४॥

परैरनाघेयविशेषस्य पुंस आत्मनः क्रमजन्मसु कर्मादिषु^३ कर्तृत्वं वद^४च्छा-
स्त्रं । तथा नित्यान् भावान् दिक्कालाकाशादीनर्थक्रियारहितान् सतो^५ वदत् ।
वस्तुतोऽतीन्द्रियान्^६ गुणकर्मसामान्यादीन् ऐन्द्रियान्^७ प्रत्यक्षान् वदत् । तथा
भावानां विषमं हेतुं प्राग^८जनकं वदत् । तथा विषमां स्थितिं निस्प (? ष्य)
ज्ञानां भावानामाश्रयवशेन^९ स्थितिं वदत् । निवृत्तिञ्च विषमां स्वतोऽनश्वर-
स्वभावा^{१०}नामन्यकृतां निवृत्तिं वदत् । अन्यद्वा^{१०} वस्तु व्यस्तगोचरं प्रमाणा-
भ्यां प्रत्यक्षानुमानाभ्यां निरस्तावकाशं वदत् । आगमापेक्षेणागमसिद्धलिङ्ग-

^१ “यस्यादर्शनमात्रेण व्यतिरेकः प्रदर्श्यत” (३।१३) इत्यादिना ।

^२ शक्यपरिच्छेदेऽपि विषये प्रमाणविरोधादयुक्तत्वमेवाह ।

^३ तत्फलभोक्तृत्वं ।

^४ वददिति सर्वत्र योज्यं त्रिभिः श्लोकेरत्र सम्बन्धः । “मुखदुःखादिसम्बित्ति-
समवायस्तु भोक्तृता” । तत्र नित्यानां कार्यकरणत्वस्य निरस्तत्वात् ।

^५ अक्षणिकस्य क्रमयौगपद्यार्थक्रियाविरोधने वस्तुधर्मातिक्रमादयुक्तं तत् ।

^६ तदयुक्तमनध्यक्षस्याध्यक्षत्वविरोधात् ।

^७ अर्थक्रियाः प्रागजनकं पश्चात् सहकार्यपेक्षया जनकं तदयुक्तं नित्यस्या-
विशेषात् ।

^८ संश्व सर्वनिराशंसो भावः कथमपेक्षते परं ।

^९ विनाशस्याहेतुत्वोक्तेः ।

^{१०} अन्यदप्यभावादिकं सदित्याह ।

त्रैरूप्येणानुमानेन ^२ च विरुद्धमग्निहोत्रस्नानादेः पापशमनं वदत् । ^१ न हि रागादिप्रभवो धर्मस्तदपनयनमन्तरेण स्नानादेर्निवृत्तिमर्हति । एवम्बिधविसम्वादभाजमर्थं वदत् शास्त्रं विरोधं ^३ प्रामाणिकमसमाधाय अपरिहृत्य प्रवृत्तिकामोचितं शास्त्रार्थमनु ^४ गुणोपायं पुरुषार्थलक्षणञ्चाप्रदर्श्य स जरन्मीमांसक एकदेशसम्वाददर्शनात् सत्यार्थं प्रतिजानानो धाष्टर्चेन बन्धकौ साक्षाद्दृष्टव्यलीकां स्वर्पातिं स्वशीलप्रामाण्योद्भावनेन भ्रान्तमावेदयन्तीं जयेत् । (३३२-३३४)

किञ्च (१)

सिध्येत् प्रमाणं यद्येवमप्रमाणमथेह किम् ।

न ह्येकं नास्ति सत्यार्थं पुरुषे बहुभाषिणि ॥३३५॥

यद्येवं ^५ दृष्टैकदेशसम्वादस्यावयवत्वादन्यदपि प्रमाणं सिध्येत् । अथेह न्याये किमप्रमाणं शास्त्रं भविष्यति । न हि बहुभाषिणि पुरुषे सत्यार्थमेकं वचो नास्ति कित्वस्त्येव । तेनैव दृष्टान्तेन तद्वचनं प्रमाणं स्यात् । (३३५)

नायं स्वभावः कार्यं वा वस्तूनां वक्तरि ध्वनिः ।

न च तद्व्यतिरिक्तस्य विद्यतेव्यभिचारिता ॥३३६॥

नायं ध्वनिर्वस्तूनां स्वभावः । कार्यम्बा ^६ यस्माद् वक्तरि ध्वनिर्भवति । न हि वस्तुनः स्वभावोऽन्यत्र धर्मिणि वर्तते । कार्यम्बाऽन्यतो भवितुमर्हति । न च तद्व्यतिरिक्तस्य कार्यस्वभावाभ्यामपरस्याव्यभिचारिता विद्यत इति निवेदितं । (३३६)

स्यादेतद् (१)

प्रवृत्तिर्वाचकानाञ्च वाच्यदृष्टिकृतेति चेत् ।

परस्परविरुद्धार्था कथमेकत्र सा भवेत् ॥३३७॥

वाचकानां शब्दानां प्रवृत्तिर्वाच्यदृष्टिकृता अभिधेयदर्शनागता ततः परंपरया ^७

^१ आगमाश्रयानुमानबाधितमेतदित्याह । ^२ शक्यविचारे वस्तुनि ।

^३ पुरुषप्रवृत्तिनिमित्तं । ^४ सर्व्वः पुरुषः सर्व्वत्रार्थं प्रमाणं स्यादित्याह ।

^५ विना वाच्यं न शब्दवृत्तिश्चेत् ।

^६ पदानां सङ्गतिः सम्बन्धः । शक्यसाधन उपायोऽनुगुणः । अभ्युदयादिः पुरुषार्थ इति शास्त्रधर्मा प्रदर्श्य विरोधमसमाधाय चात्यन्तप्रसिद्धसत्यार्थतामात्रेण प्रज्ञा-प्रकर्षेणापि दुरवगाहेऽपि सत्यार्थतां साधयन् दुश्चारिणीं जयेत् । “सा स्वाभिना परेण सङ्गता त्वमित्युपालब्धाऽह । पश्यत पुंसो वैपरीत्यं धर्मेपत्या प्रत्ययमकृत्वा स्वनेत्रबुद्बुदयोः प्रत्येति । जरत्काणग्राम्यकाष्टहारेण प्रार्थिताऽसङ्गता । रूप-गुणानुरागेण किल मन्त्रमुख्यदारकं कामयेहमिति तुल्यं दृष्टविरोधस्यातिपरोक्षे-अविसम्बादानुमानेन” (स्ववृत्तौ) ।

तत्कार्यतैवैषामिति चेत् । एवं तर्हि सा शब्दप्रवृत्तिरेकत्र वस्तुनि परस्परविरुद्धार्था
कथम्भवेत् ।^५ (३३७)

यदि यथा^१ वस्त्वेव शब्दस्तदा वस्तुत एकरूपेण^२ शब्दे नित्यः किमयमनित्यो
वेत्यादि शब्दसन्दर्भो न भवेत् ।

वस्तुभिर्नागमास्तेन कथञ्चिन्नान्तरीयकाः ।

प्रतिपत्तुर्न सिध्यन्ति कुतस्तेभ्योऽर्थनिश्चयः ॥३३८॥

तेन^३ प्रतिबन्धाभावेन वस्तुभिः सह नान्तरीयका आगमा प्रतिपत्तुरर्थं शब्दात्
प्रतिपद्यमानस्य कथञ्चिन्न सिध्यन्ति । तत् कुतस्तेभ्य आगमार्थनिश्चयः । (३३८)

तस्मान्न तन्निवृत्त्यापि भावाभावः प्रसिध्यति ।

तेनासन्निश्चयफलाऽनुपलब्धिर्न सिध्यति ॥३३९॥

यस्मात् प्रवर्तमानादागमान्नास्त्यर्थसिद्धिस्तस्मात् तस्यागमस्य निवृत्त्यापि
भावस्याभावो न सिध्यति । तेन प्रमा^४णत्रयनिवृत्तिलक्षणानुपलब्धिरर्थाना-
मसन्निश्चयफला न सिध्यति । ततो युक्तमुक्तं “सदसन्निश्चय^५ फला नेति स्याद् वा-
ऽप्रमाणतेति । सद्ब्रह्मवहारप्रतिषेधे तु प्रमाणमेव (१) दृश्यानुपलब्धिस्तु सद्ब्रह्मवहार-
प्रतिषेधेऽसद्ब्रह्मवहारसाधने चाधिकृते व्यवस्थितेत्यवस्थितं ॥ (३३९)

आचार्ये म नो र थ न न्दि कृतायां वार्तिकवृत्तौ तृतीयः परिच्छेदः ॥

^१ वाच्यार्थस्य गमको हि तज्जन्यस्तत्स्वभावो वा स्यादित्याह शब्दस्त्वच्छा-
यत्तो न बहिरधीनः (१) सति वाच्ये तद्दर्शनं दृष्टेर्विवक्षा । ततो वचनं परम्परा (?)

^२ आगम्यते तेन ।

^३ शब्दानां वस्तुसम्बन्धेन ।

^४ सर्वविषयत्वादागमस्य सति वस्तुन्यविसम्वादेनावृत्तेस्तन्निवृत्तिलक्षणा-
नुपलब्धिरभावसाधनमित्युक्तमेव परस्य । विनापि वस्त्वागमप्रवृत्तेः सर्व-
विषयत्वञ्च निरस्तमप्रस्तुतावचनात् ।

चतुर्थः परिच्छेदः^१

परार्थानुमानं

स्वार्थानुमानं^७ व्याख्याय परार्थानुमानं व्याख्यातुमाह (1) 81b
तत्र परार्थानुमानं^२ स्वदृष्टार्थप्रकाशनमित्याचार्यीयलक्षणं । स्वेन^३
दृष्टः स्वदृष्टः । स्वदृष्टश्चासावर्थश्चेति त्रिरूपो हेतुः । तस्य प्रकाशनम्बचनं
अनुमानहेतुत्वादित्यर्थः ।

१. परार्थानुमानलक्षणम् (दिग्भागस्य)

(१) तत्र स्वदृष्टग्रहणफलम्

क. परमतनिरासाय

ननु त्रिरूपलिङ्गाख्यानमित्येवास्तु किं स्वदृष्टग्रहणेनेति शङ्कायां परम-
तनिरासार्थतामस्य दर्शयितुमाह ।

परस्य प्रतिपाद्यत्वात् अदृष्टोपि स्वयं परैः ।

दृष्टसाधनमित्येके तत्क्षेपायात्मदृष्टवचः ॥१॥

परस्य परार्थानुमानेन प्रतिपाद्यत्वात् साधन^१वादिना स्वयमदृष्टोपि प्रमाणेन
परैः प्रतिवादिभिरागमाद् दृष्टसाधनं लिङ्गमित्येके सां ख्याः । ते हि सुखादी-
नामुत्पत्तिमत्त्वादित्यादचेतनत्वं रूपादीनामिव बौद्धं प्रत्याहुः । न ह्यसत उत्पत्ति-
मत्त्वं सतश्च निरन्वयविनाशोऽनित्यत्वं हेतुः सांख्यसिद्धः । बौद्धस्य पुनरागमात्

^१ चतुर्थो व्याख्यायते । तत्र सम्बन्धमन्तरेण वाक्यार्थावृत्तेरिति तृतीय-
परिच्छेदं व्याख्यायानेनोत्तरसम्बन्धं कथयन् प्रतिपत्तुं मुखार्थमन्त्यपरिच्छेदे
सर्वमेव शास्त्रशरीरमनुक्रमेण वृत्तिकृत् कथयति “अनुमानम्”त्यादि ।

^२ [तत्रैव]—परार्थमनुमानं तु ।

^३ वादिप्रतिवादिभ्यामिति प्रकरणात् ।

सिद्धः। तावतैव हेतुरिति मन्यन्ते तस्य परमतस्य क्षेपाय प्रतिषेधायाम्-
दृष्टवच्चः अदृष्टवचनं सूत्रे न प्रतिवादिमात्रसिद्धस्य हेतुत्वं किन्तुभयसिद्धस्यैवे-
त्यर्थः ॥ (१)

ख, अनुमानविषये नागमस्य प्रामाण्यम्

न चागमात् प्रतिवादिनोपि साधनसिद्धिर्युक्तेति वक्तुमाह।

अनुमाविषये नेष्टं परीक्षितपरिग्रहात्।

वाचः प्रामाण्यमस्मिन् हि नानुमानं प्रवर्तते ॥२॥

अनुमानस्य वस्तुबलप्रवृत्तस्य विषये यस्मादनुमानज्ञानमृत्पद्यते (१) स च
त्रिरूपो हेतुः (१) तत्र प्रतिपाद्ये वाच आगमात्मिकायाः प्रामाण्यं नेष्टमर्थप्रति-
बन्धाभावादित्युक्तं।

किञ्च (१) प्रमाणान्तरसम्वादात् परीक्षितस्य प्रमाणोपपन्नस्यागमा-
र्थस्य परिग्रहात् स्वीकारान्नेष्टं वचनप्रामाण्यं। यदि वचनमित्येव प्रमाणान्तदा
प्रतिज्ञापदादेव साध्यस्य सिद्धेर्निष्फलं हेतुदृष्टन्तादिवचनं स्यात्। प्रमाणान्तर-
सम्वादापेक्षा च न भवेत्। सम्वादज्ञानस्यैवार्थभावाभावानुविधायित्वात् तस्मि-
न्नागमार्थे प्रामाण्यं। वचनस्य तु विपर्ययात्। यदि त्वागम इत्येव प्रमाणं
(१) तदा प्रमाणान्तरसम्वादापेक्षा न स्यात्। हि यस्मात्। अस्मिन्नागमार्थे
प्रमाणप्रतिपादितत्वान्निश्चितेऽनुमानं न प्रवर्तते (१) यदि ह्यागमार्थः सन्दिह्येत
तदा तन्निश्चयार्था प्रमाणान्तरवृत्तिरपेक्ष्येत ॥ (२)

बाधनायागमस्योक्तेः साधनस्य परं प्रति।

सोप्रमाणं तदाऽसिद्धं तत्सिद्धमखिलन्ततः ॥३॥

यदि चागमस्य सुखादिचैतन्यप्रतिपादकस्य बाधनाय साधनस्योत्पत्ति-
मत्वादेः सांख्ये न परं बौद्धं प्रत्युक्तिः ततः कारणात् स आगमोऽप्रमाणं। तदा।
न हि प्रमाणस्य बाधो युक्तः। तत आगमाप्रामाण्यात् तेनागमेन साक्षात्
पारंपर्याभ्यां सिद्धमुत्पत्तिमत्त्वादि साध्यं चाचैतन्यमखिलमिदमसिद्धं ॥ (३)

ग, प्रमाणेन बाध्यमानस्यागमस्य न सिद्धिः

तदागमवतः सिद्धं यदि कस्य क आगमः।

बाध्यमानः प्रमाणेन स सिद्धः कथमागमः ॥४॥

स च सुखाद्युत्पत्तिमत्त्वप्रतिपादक आगमः (च) तदागमः तद्वतस्तत्सम्बन्धिनो
बौद्धस्य सिद्धमुत्पत्तिमत्त्वादिलिङ्गमिति चेत्। कस्य पुरुषस्य क आगमः सम्बन्धी। न

तावदवयवत् आगमोपि पुरुषस्य सहजसम्बन्धेन^१ सम्बद्धः^१ । नापि युक्त्युपपन्नतयो^२-
पाधिना^३ प्रत्यक्षानुमानवत् सम्बन्धः । तथा हि प्रमाणेनोत्पत्तिमत्त्वादिलिङ्गजेना-
नुमानेनागमप्रतिपादितस्य सुखादिचैतन्यस्य बाधनात् बाध्यमान आगमः हेतुः । स
कथमागमसिद्धो येन युक्तिसम्वादोपाधिनापि पुरुषेण सम्बन्धमनुभवेत् । (४)

स्यादेतत् । सुखादीनामचैतन्यं तेनैवागमेन प्रदेशान्तरे दर्शितमतोऽबाध्यत्वात्
प्रमाणादस्मात् साधनविधिर्युक्त इत्याह ।

82a

तद्विरुद्धाभ्युपगमस्तेनैव च कथं भवेत् ।

तदन्योपगमे तस्य त्यागांगस्याप्रमाणात् ॥५॥

तस्माच्चैतन्यात् प्रतिपादिताद् विरुद्धस्याचैतन्यस्याभ्युपगमस्तेन चैतन्यप्रति-
पादकेनैव चागमेन कथम्भवेत् । सम्भवे वा विरुद्धार्थाभिधायित्वेनाप्रमाणादागमा-
द्धेतुसिद्धिर्युक्तैव (१) आगमप्रतीतेनोत्पत्तिमत्त्वादिना । तस्मादागमोक्तं चैतन्या-
दन्यस्याचैतन्यस्योपगमे स्वीकारे वा प्रतिवादिना क्रियमाणे तस्यागमस्य^४ त्यागां-
गस्याप्रमाणात्ताभ्युपगता स्यात् (१) यदैवागमप्रामाण्यस्य बाधके हेतावाद्वियते तदैव
तत्र संशयितः । न चाप्रमाणाद्धेतुसिद्धिः ॥ (५)

किञ्च (१)

तत् कस्मात् साधनं नोक्तं स्वप्रतीतिर्यदुद्भवा ।

युक्त्या ययागमो ग्राह्यः परस्यापि च सा न किम् ॥६॥

अयम्वादी तावत् स्वयमप्रतीतमेवाचैतन्यं पर^५स्मै प्रतिपादयति । न च साधन-
मन्तरेणैव प्रतीतिः । ततः प्रतिपादयितुः^६ स्वस्य प्रतीतिश्चैतन्यविषया यस्मात्
साधनादुद्भवो यस्याः सा यदुद्भवा । तत्साधनं स्वागमादिकं कस्मात्^७ प्रतिपाद्यं प्रति
नोक्तं । स्वयं प्रतिपन्नसामर्थ्यमेव साधनं वक्तुमुचितं । तथा निर्युक्तकस्यागमस्या-
प्रामाण्यात् यथा युक्त्युपपन्न आगमः साधनत्वेन ग्राह्यो वादिना सा युक्तिः परस्य
प्रतिपाद्यस्यापि किन्तु साधनं येन तत्परित्यज्यान्यदप्रमाणसिद्धमुत्पत्त्याद्युच्यते । (६)

अथ योगबलजेन प्रत्यक्षेण सुखादीनामचैतन्यं प्रतीतं^८ न तदन्यथा प्र^९तिपादयितुं
परस्य शक्यत इति परोपगतं साधनमुच्यते ॥

^१ तादात्मा (?त्म्या) भाव उक्तः ।

^२ तदुत्पत्तेः । ^३ अस्येदमिति ।

^४ अज्ञातं ममेति वचने उपहसनीयः स्यात् ।

^५ सांख्यस्य ।

^६ तदुत्पत्तेः । ^७ कपिलऋषिणा ।

ननु तथापि नाकस्मिको बुद्धिसुखाद्यचैतन्यविषयस्य निश्चयः। तत्साक्षा-
त्कारिप्रत्यक्षतत्साधनयोगानुष्ठानयोः ^१ साध्यसाधनभावावधारणञ्चावश्यक-
र्तव्यं। तन्निश्चयमन्तरेण योगानुष्ठानायोगात्। तथा च (१)

प्राकृतस्य सतः प्राग् यैः प्रतिपत्त्यक्षसंभवौ।

साधनैः साधनान्यर्थशक्तिज्ञानेस्य तान्यलम् ॥७॥

प्राकृतस्यावर्गदर्शनस्य सतो यैः साधनैः सुखाद्यचैतन्यादिविषयं तद्ग्राहि
प्रत्यक्ष^१तत्साधनयोः सम्बन्धञ्च निश्चित्य प्रवृत्तस्योपाये प्रतिपत्तुरनुष्ठानस्य।
तत्फलस्याक्षस्य प्रत्यक्षस्याचैतन्यादिविषयग्राहिणः सम्भवौ भवतः (१) तानि
साधनान्यर्थस्योपायाभ्यासस्य शक्तेरचैतन्यग्राहिप्रत्यक्षजनिकाया ज्ञाने कर्तव्ये-
ऽस्य प्रतिपाद्यसालं समर्थानि। ततस्तान्येव साधनान्युच्यन्तां ^२ किं स्वयमदृष्ट-
साध्य ^३प्रतिपादनसामर्थ्येनोत्पत्तिमत्वादिनोक्तेन ॥ (७)

स्यादेतत्। प्रत्यक्षस्याचैतन्यादिविषयस्य योगाद्यभ्यासेन सह साध्यसाधन-
सम्बन्धो विप्रकृष्टत्वात् सामान्याकारेणापि न प्रतीयते ततोस्यानुपदर्शनमित्याह।

विच्छिन्नानुगमा येपि सामान्येनाप्यगोचराः।

साध्यसाधनचिन्तास्ति न तेष्वर्थेषु काचन ॥८॥

येपि विच्छिन्नो विप्रकृष्टोऽनुगमः सम्बन्धो येषां ते प्रत्यक्षतदुपायादयः
सामान्येनाविशेषाकारेणाप्यगोचरास्तेष्वर्थेष्विदं साधनमिदं साध्यमिति ^४ च
साध्यसाधनचिन्ता काचन नास्ति। ततोऽवर्गदर्शनस्याबुद्धिविषयीकृतयो रूपयो-
रुपायोपेययोरेकत्रानुष्ठानादपरत्र निष्पादनमिति कुतः ॥ (८)

किञ्च (१) अप्रमाणकादागमादिच्छामात्रेण प्रतिपाद्यो हेतुं कुर्वन् पुन-
रिच्छया तमेव परिहरन् हेतुतदाभासयोरिच्छाधीनतां स्वीकुर्यादित्याख्यातुमाह।

पुंसामभिप्रायवशात् तत्त्वात्तत्त्वव्यवस्थितौ।

लुप्तौ हेतुतदाभासौ तस्य वस्त्वसमाश्रयात् ॥९॥

82b पुंसामभिप्रायवशादिच्छानुरोधात् तत्त्वात्तत्त्वयोर्हेतुतदाभासत्वयोर्व्यवस्थि-
ताविष्यमाणायां हेतुतदाभासौ लुप्तौ स्यातां अव्यवस्थितत्वात् तस्य पुरुषाभिप्रा-

^१ ज्ञात्वा हि लिङ्गैस्तदुपायोनुष्ठीयतेऽन्यथा भावनानुपपत्तेः।

^२ यथास्माभिर्द्वितीयपरिच्छेदे उक्तं परो मोक्षेऽविद्या (सत्काय) तृष्णाभ्यांक्षेपि
जन्मेति सम्बन्धः शून्यतादृष्टिस्तयोः प्रतिपक्ष इति यथेह तृष्णया प्रवृत्तिरविद्या-
प्रेरणया। ^३ यत्रैव स्कन्धेऽविद्यादयस्तत्रानारोपितेऽविद्याशून्यमिति सम्बन्धः।

यस्य वस्त्वसंश्रयाद् यथावस्तुप्रवृत्तिनियमाभावात् ॥ (९)

अपि च (१)

सन्नर्थो ज्ञानसापेक्षो नासन् ज्ञानेन साधकः ।

सतोपि वस्त्वसंश्लिष्टाऽसंगत्या सदृशी गतिः ॥१०॥

सन्नर्थो ज्ञानसापेक्षः साध्यसाधकः प्रतीतो यथा धूमादिः । नासन्नर्थो ज्ञानेन प्रतीतिमात्रेण साधकः साध्यस्य यथा कल्पितो धूमः । अथाचैतन्यम्बस्तुतोस्त्येव तद् यथा कथञ्चित् परस्मै^१ प्रतिपादनीयं । अतः पराभ्युपगतो हेतुः क्रियत इत्याह । सतोप्यचैतन्यस्य वस्त्वसंश्लिष्टा वस्तुभूतलिङ्गाप्रतिबद्धा गतिरसङ्गत्याऽसतः प्रतीत्या सदृशी सम्यक् प्रतीतत्वाभावात् । अन्येत्वसद्गत्या दोषवत्प्रतीत्या सदृशीति व्याचक्षते (१) तेषां सतोप्यवस्तुकृता प्रतिपत्तिरसत्प्रतिपत्ति नाति-
शेते । अप्रत्ययत्वादिति विनिश्चयग्रन्थेन सह एकवाक्यता न स्यात् ॥ (१०)

किञ्च (१)

लिङ्गं स्वभावः कार्यं वा दृश्यादर्शनमेव वा ।

सम्बद्धं वस्तुतस्सिद्धं तदसिद्धं किमात्मनः ॥११॥

लिङ्गं साध्यार्थसम्बद्धं नान्यत् व्यभिचारात् । तच्च स्वभावः कार्यं दृश्यादर्शनमनुपलब्धिरेवान्यस्य प्रतिबन्धाभावादित्युक्तं । तदुत्पत्त्यादिकं यदि त्रिषु हेतुष्वन्तर्भूतं तदा वस्तुतः परमार्थतः सिद्धं प्रतिपाद्यस्य किं कस्मादात्मनः सांख्यस्य वादिनो^१ऽसिद्धं । उत्पत्तिमत्त्वादिस्वभावहेतुः स्यात् । स च धर्मि-
ग्राहकात् प्रमाणादन्यतो वा शिंशपा^२त्ववत् कृतकत्वादिवदर्थान् प्रतिवादिन इव वादिनोपि सिद्ध्येत् । (११)

अथ^३ त्रिविधे हेतौ नान्तर्भवति उत्पत्त्यादि तदा (१)

परेणाप्यन्यतो गन्तुमयुक्तं;

परेण प्रतिवादिनापि त्रिविधाद्धेतोरन्यतो हेतोरचैतन्यं गन्तुं प्रत्येतुमयुक्तं (१)
यदि पराभ्युपगमसिद्धमसाधनं तदा प्रसङ्गहेतुरहेतुः स्यादित्याह ।

परकल्पितैः

प्रसङ्गो द्वयसम्बन्धादेकापायेन्यहानये ॥१२॥

^१ उभयसिद्धमस्तु । ^२ वृक्षं ग्राहयति ।

^३ पराभ्युपगतेन दूषयित्वा प्रमाऽनन्तर्भावमाह ।

परकल्पितैः साधनैः प्रसङ्गः क्रियते यथा सामान्यस्य परोपगतानेकवृत्तित्वाद् अनेकत्वमापाद्यते न त्वयं पारमार्थिको हेतुस्त्वेरूप्याभावात् । यद्ययं न हेतुः ^४ तदा किमर्थमुच्यत इत्याह । द्वयोः साध्यसाधनयोः सम्बन्धाद् व्याप्यव्यापकभावात् स्फारितादेकस्य साध्यस्यापायेऽन्यस्य साधनस्य हानये । यथा चानेकं ^१ सामान्यं तस्मान्नानेकवृत्तीति विपर्ययप्रयोगे साध्याभावे साधनाभावः कथ्यते । प्रसङ्ग-विपर्ययोत्र मौलो हेतुः साध्यसाधनव्याप्तिग्राहकप्रमाणस्मारकस्तु प्रसङ्गे प्रयोग इत्यर्थः । भिन्नदेश^२ कालादिष्वनेकासु व्यक्तिषु वृत्तस्य तदतद्देशत्वादिविरुद्धधर्मा-ध्यासादनेकत्वसिद्धेरनेकवृत्तत्वानेकत्वयोर्व्याप्तिसिद्धिर्बोद्धव्या । (१)

उक्तं स्वदृष्टग्रहणस्य साफल्यं ^३ ॥

(२) अर्थग्रहणफलम्

अर्थग्रहणस्येदानीं वक्तव्यं । अदृष्टार्थप्रकाशनमित्यत्र सूत्रे यदुपात्तं (१)

तदर्थग्रहणं शब्दकल्पनारोपितात्मनाम् ।

अलिङ्गत्वप्रसिद्धयर्थमर्थार्थस्य सिद्धितः ॥१३॥

तदर्थग्रहणं शब्देन ^३ कल्पनया चारोपित आत्मा येषां पक्षसपक्षान्यतरत्वा-दीनां तेषामलिङ्गत्वप्रसिद्धयर्थं बोद्धव्यं । कस्मात् पुनः कल्पितस्या^४लिङ्गत्व-मित्याह । अर्थाद् वस्तुभूताल्लिङ्गादर्थस्य साध्यस्य सिद्धितः ॥ (१)

कल्पनागमयोः कर्तुरिच्छामात्रानुवृत्तितः ।

वस्तुनश्चान्यथाभावात् तत्कृता व्यभिचारिणः ॥१४॥

कल्पनाया आगमस्य शब्दस्य च कर्तुः पुरुषस्येच्छामात्रस्यानुवृत्तितो नुरोधा-त् । वस्तुनश्चान्यथाभावात् । कर्तुरिच्छानुवृत्तेस्ताभ्यां शब्दकल्पनाभ्यां कृता हेतवो व्यभिचारिणो नैकान्तिकाः । (१४)

उक्तमर्थग्रहणप्रयोजनं ॥

स्वदृष्टार्थप्रकाशनशब्देन त्रिरूपलिङ्गवचनमिष्टं । न पक्षवचनमपीति वक्तव्यं ॥

^१ पक्षधर्मोपसंहार एषः ।

^२ उभयसिद्धो हेतुः सूचितः प्रमोपपत्तिः ।

^३ यथा सर्व्वगत आत्मा सर्व्वत्रोपलभ्यमानगुणत्वादाकाशवत् ॥ नित्योऽनित्यो वा शब्दः पक्षसपक्षान्यतरत्वात्परमाणुवद् घटवद्वा ।

२. पक्षचिन्ता

(२) पक्षहेतुवचनमसाधनम्

क, हेतुवचनं न साधनम्

यदि साक्षात् पारस्पर्येण वा पक्षवचनं साध्यप्रतिपत्तावुपयुज्यते। तदो- 83a
च्येत किन्त्वेतन्नास्तीत्याह।

अर्थादर्थगतेः शक्तिः पक्षहेत्वभिधानयोः।

नार्थे तेन तयोर्नास्ति स्वतः साधनसंस्थितिः ॥१५॥

१ साक्षात् तावत् पक्षाभिधानस्य हेत्वभिधानस्य च प्रतिपाद्येऽर्थे शक्तिर्न
विद्यते (1) किं कारणमित्याह।

अर्थाद् वचनप्रतिपाद्यादर्थस्य साध्यस्य गतेर्न वचनात्। तेन साक्षादर्थप्रतिपाद-
कत्वाभावेन तयोः पक्षहेत्वभिधानयोः स्वतः स्वरूपेण साधनसंस्थितिः। साधनत्व-
व्यवस्था नास्ति २ यतश्च पक्षवचनं साक्षादर्थे न प्रमाणं ॥ (१५)

ख, पक्षवचनमसाधनम्

तत् पक्षवचनं वक्तुरभिप्रायनिवेदने।

प्रमाणां संशयोत्पत्तैस्ततः साक्षान्न साधनम् ॥१६॥

तत्तस्मात् पक्षवचनं वक्तुरभिप्रायनिवेदने प्रमाणं शब्दप्रामाण्यमाचार्यस्य
वदतोऽभिमतमिति बोद्धव्यं। तत्पक्षवचनात् साध्येऽर्थे संशयोत्पत्तेरनिश्चयान्न साक्षात्
साधनमर्थस्य तत् ॥ (१६)

परंपरया साध्यसाधनात् प्रमाणं पक्षवचनं वक्तुरभिप्रायनिवेदने प्रमाणन्तर्हि
स्यादित्याह।

साध्यस्यैवाभिधानेन पारस्पर्येण नाप्यलम्।

शक्तस्य सूचकं हेतुवचोऽशक्तमपि स्वयम् ॥ १७ ॥

१ पञ्चावयवत्वात् परे पक्षहेतुवचनयोः साधनत्वमाहुः। तन्निषेधायाह।
साधनं भवत् साक्षात् पारस्पर्येण वा स्यात् तत्र प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तउपनयनिगमनाख्यं।

२ ननु आचार्येण शब्दं प्रमाणमिष्टं कथन्ततो नार्थ इत्याह।

पारम्पर्येणापि पक्षवचनमलं समर्थं न साध्यसिद्धौ । साध्यस्यैव केवल-
स्याभिधानात् । न हि पक्षवचसा साधकं किञ्चिदुच्यते साध्यमात्रस्यैवाभिधा-
नात् । ^१त्रिरूपस्य हेतोर्वचो वचनन्तु स्वयं साक्षात् सिद्धावशक्तमपि (१)
शक्तस्य त्रिरूपलिङ्गस्य सूचकं प्रतिपादकमिति साधनमुचितं ॥ (१७)

ग. (दिशागस्य) पक्षवचनमसाधनत्वेनेष्टम्

नन्वाचार्यस्य पक्षवचनमसाधनत्वेनेष्टमिति कथं ज्ञायत इत्याह ।

हेत्वर्थविषयत्वेन तदशक्तोक्तिरीरिता ।

शक्तिस्तस्यापि चेद्वेतुवचनस्य प्रवर्त्तनात् ॥१८॥

हेतोरर्थः साध्यः स विषयोस्येति हेत्वर्थविषयः तत्त्वेन साध्यार्थोपदर्शकत्वेन
तस्य पक्षवचनस्य साध्यसाधनं प्रत्यशक्तस्योक्तिरीरिता निर्दिष्टाचार्येण (१)
“तत्रानुमेयनिर्देशो हेत्वर्थविषयो मत” इत्यनेन ग्रन्थेन । ततो ज्ञायते पक्षवचन-
मसाधनमिष्टमाचार्यस्येति ।

ननु तस्य पक्षवचनस्यापि साध्यसिद्धौ शक्तिरस्ति । तत्साधकस्य हेतुवचनस्य
प्रव^४र्त्तनात् । नह्यनुद्दिष्टे^५ साधनप्रस्तावः । ततः साधनप्रस्तावनाहेतुत्वेन
पक्षवचनस्य साधकत्वमस्तीति चेत् । एवं (१९८)

तत्संशयेन जिज्ञासोर्भवेत् प्रकरणाश्रयः ।

तस्य साध्यसंशयेन जिज्ञासा तस्याञ्च सत्यां साधनमुच्यत इति^२ जिज्ञासोः
पुंसः संशयो जिज्ञासा च प्रकरणस्य साधनप्रस्तावस्याश्रयो निमित्तमिति भवेत्
साधनं पक्षवचनवत् ।

ननु संशयजिज्ञासे प्रतिपाद्यप्रवर्त्तिते^३ पक्षवचनन्तु वादिप्रवर्त्तितं तत्कथं
तत्समुदायस्य साधनस्य वादिना निर्देशसंभव इत्याह ।

^१हेतुवचोवत् पारंपर्येण स्यादौपचारिकं साधनं तत्तु साध्यस्यासिद्धस्याभिधायक-
मिति नोपचरितोपि साधनं उक्तञ्च ।

तत्रानुमेयनिर्देशो हेत्वर्थविषयो मत इति ।

^२परस्य दशावयवं वाक्यं । तत्र जिज्ञासासंशयप्रयोजनशक्यप्राप्तिसंशय-
व्युदासाः षञ्च प्रवृत्त्यङ्गानि । प्रतिज्ञादिषञ्चावयवाः । प्रवृत्त्यङ्गैरनेकान्तमाह
साधनवचनाश्रयत्वेन संशयादीनामपि साधनत्वं स्यात् ।

विपक्षोपगमेप्येतत् तुल्यमित्यनवस्थितिः ॥१९॥

एवर्हि विपक्षस्य साध्यविरुद्धस्य धर्मस्योपगमे^१ पराभिप्रायेण नित्यशब्द इति साध्यनिर्देशकृते पार्श्वस्थानां तथा संशयनिरासार्थं यत्कृतकं तदनित्यं यथा घटः कृतकश्च शब्द इति पुनर्वादिनैवोच्यते । तदा नित्यत्वप्रतिज्ञायास्तदनित्यत्वा-
व्यभिचारिकृतक^२त्वहेतुप्रवर्तकत्वं तुल्यमिति नित्यत्वप्रतिज्ञाप्यनित्यप्रतिज्ञावत् 83b
साधनं स्यादित्यनवस्थितिः साधनावयवानां^३ ॥ (१९)

यतश्च पक्षवचनस्य साध्यसिद्धौ साक्षात् पारम्पर्येण वा सामर्थ्यं नास्ति ततः(1)

अन्तरङ्गं तु सामर्थ्यं त्रिषु रूपेषु संस्थितम् ।

तत्र स्मृतिसमाधानं तद्वचस्येव संस्थितम् ॥२०॥

अन्तरङ्गं सामर्थ्यं तु शब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमश्चेति त्रिष्वेव पक्षधर्मतादिषु रूपेषु संस्थितं । तत्र त्रिरूपलिङ्गे साध्यसाधनशक्तिस्मृतेः समा^३धानमारोपणं^१ तद्वचसि त्रिरूपलिङ्गप्रतिपादकवचन एव संस्थितं । अतस्तदेव पारम्पर्येण साध्य-
सिद्धेरङ्गात्वात् प्रमाणन्त पक्षवचनं ॥ (२०)

ननु (1)

अख्यापिते हि विषये हेतुवृत्तेरसंभवात् ।

विषयख्यापनादेव सिद्धौ चेत्तस्य शक्तता ॥२१॥

उक्तमत्र;

अख्यापितेऽप्रतिपादिते साधनस्य विषये साध्ये हेतोर्वृत्तेरेव ह्यसंभवात् तस्य पक्षवचनस्य विषयख्यापनादेव साध्यस्य सिद्धौ पारम्पर्येण शक्ततेति चेत् । (२१)
उक्तमत्र संशयजिज्ञासयोरपि साधनप्रवर्तकत्वात्^३ साधनत्वप्रसङ्ग इति ।

किञ्च (1)

विनाप्यस्मात् कृतकः शब्द ईदृशाः ।

सर्वेऽनित्या इति प्रोक्तेऽप्यर्थात् तन्नाशधोर्भवेत् ॥२२॥

अस्मात् पक्षवचनाद् विनापि कृतकः शब्द ईदृशा ये कृतकास्ते सर्वेऽनित्या इति पक्षधर्मताव्याप्तिवचने प्रोक्तेऽप्यर्थात् तस्य शब्दस्य नाशधीर्भवेत् । अनित्य-

^१ वादिना ।

^२ न चैवं तस्मात् हेतुप्रवर्तकत्वेन प्रतिज्ञायाः साधनत्वं ।

^३ उत्पादनं ।

त्वाव्यभिचारि कृतकत्वं शब्दे वर्तमानमनित्यतां तत्र गमयत्येवेति निष्फलं ^१
पक्षवचनं । (२२)

(२) प्रतिज्ञा न साधनावयवः

तस्मात् (१)

अनुक्तावपि पक्षस्य सिद्धेरप्रतिबन्धतः ।

त्रिष्वन्यतरूपस्यैवानुक्तिर्यूनतोदिता ॥२३॥

पक्षस्यानुक्तावपि साध्यसिद्धेरप्रतिबन्धतः अविरोधात् त्रिषु पक्षधर्मतादिषु
रूपेष्वन्यतरमस्य एकस्यानुक्तिर्यूनतोदिता साधनदोषो न तु पक्षाद्यवचनं । (२३)

यदि ^२ च प्रतिज्ञा साधनमिष्यते तदा साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञालक्षण-
मतिव्यापि स्यात् । असिद्धस्य हेतुर्दृष्टान्तस्य चासिद्धस्य साध्यत्वं साधनत्वञ्चा-
स्तीति प्रतिज्ञार्थं स्यात् । यस्य तु मते प्रतिज्ञा न साधनं (१)

साध्योक्तिं वा प्रतिज्ञां स वदन् दोषैर्न युज्यते ।

साधनाधिकृतेरेव हेत्वाभासाप्रसङ्गतः ॥२४॥

स साध्योक्तिं साध्यनिर्देशं प्रतिज्ञां वदन्नन्तरोक्तदोषैर्न युज्यते । साधना-
धिकृतेः साधनत्वेनाधिकारादेव प्रतिज्ञार्थस्य ^३ हेत्वाभासेष्वप्रसङ्गतः (२४)

यस्माद् (१)

अविशेषोक्तिरप्येकजातीये संशयावहा ।

अन्यथा सर्वसाध्योक्तेः प्रतिज्ञात्वं प्रसज्यते ॥२५॥

अविशेषोक्तिः ^४ सामान्याभिधानमप्येकजातीये ^५ संशयावहा तत्त्वार्थशङ्को-
पाधिका न सर्वत्रेति न्यायः । ततोऽसाधनमेव साध्यं प्रतिज्ञा । नत्वसिद्ध-
हेतुर्दृष्टान्तादिकं तस्य साधनत्वेनेष्टत्वात् । अन्यथा यद्येवं नाभ्युपगम्यते तदा
सर्वस्याः साध्योक्तेर्घटं ^६ करोतीत्यादेः प्रतिज्ञात्वं प्रसज्यते । ज्ञापकहेत्वधिका-
रात् तत्साध्यस्यैव प्रतिज्ञात्वं न कारकहेतुसाध्यस्येति चेत् । यद्येवमसाधनभूत-
साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा न साधननिर्देश इति सिद्धं । (२५)

^१ द्वितीयकृतकशब्दवदुच्यमाने निग्रहस्थानं । ^२ पक्षस्यासाधनत्वे गुणमाह ।

^३ साधनस्य विजातीयत्वात् ।

^४ साधनासाधनविभागं विनोक्तिः ।

^५ साध्य एव न साधने ।

^६ असिद्धस्य करणात् ।

स्यादेतत् १ (1)

सिद्धोक्तेः साधनत्वाच्च परस्यापि न दुष्यति ।

इदानीं साध्यनिर्देशः साधनावयवः कथम् ॥२६॥

परस्यापि २ सिद्धोक्तेः सिद्धार्थप्रतिपादकत्वात् । साधनत्वाच्च प्रतिज्ञात्व-
मिष्टं । अतो हेत्वाभासादि प्रतिज्ञात्व^६प्रसङ्गेन न दुष्यति । हेत्वाभासाद्यसि- 84a
द्धत्वादसाधनमसाधनत्वाच्च न प्रतिज्ञा । इदानीं^३मस्मिन्नभ्युपगमे साध्यनिर्देशो-
ऽसिद्धत्वात् साधनावयवः कथं (1) न हि प्रतिज्ञार्थः सिद्धः । तदर्थमेव साधनोपन्या-
सात् । असिद्धश्च न साधनं हेत्वाभासवत् ॥ (२६)

या च स्व^४यूथ्यानां पूर्वपक्षपरिहारोक्तिः (1)

साभासोक्त्याद्युपक्षेपपरिहारविडम्बना ।

असम्बद्धा तथा ह्येष न न्याय्य इति सूचितम् ॥२७॥

पक्ष^५वचनं साधनं साभास(साभासार्थं)त्वादिति चेत् न प्रत्यक्षेणा-^६
नेकान्तात् प्रत्यक्षं साभासमपि न कस्यचित् प्रमाणस्य साधनं वचना^७त्मत्वे सति
साभास^८त्वात् साधनत्वमिति चेत् । न दूषणेना^९नेकान्तात् । दूषणं साभास-
वचनात्मत्वेपि न साधनमिति सापि साभासोक्तिरा^{१०}दिर्यस्य तौ साभासोक्त्यादी

१ सिद्धो हि शब्दादिकः साध्यधर्मी । अन्यथाऽश्रयासिद्धो हेतुरपक्षधर्मत्वात्
स्यात् कथं साधकः ।

२ योपि प्रतिज्ञासाधनमाह । तस्यापि हेत्वाभासवचने न प्रतिज्ञात्वं ।

३ यद्यसिद्धाभिधानाद्धेत्वाभासा न साधनं तदा ।

४ न्यायमुखटीकाकारादेः ।

५ प्रयोगस्तु पक्षवचनं साधनं साधनकाले उपादानात् हेतुदृष्टान्तवत् ।

पूर्वपक्षः ।

६ परिहारः । ७ तेनैव पर आशङ्क्यते ।

८ प्रत्यक्षमवचनात्मकं ।

९ परिहारः । साधनकाले दूषणमप्युपादीयते न च तत्साधनं ।

१० अत्र यदि परः प्रदूषयति अदूषणत्वे सति साभासोक्तिर्हेतुस्तदा नैवानेकान्तः ।

एवं यत्रयत्र न्यायमुखटीकाकृता व्यभिचारा उच्यते तत्र तत्र परेण विशेषण-
मुच्यते इति परंपरा । विरुद्धाव्यभिचार्युपक्षे च पक्षवचनं न साधनमसिद्धोक्तेर-
सिद्धदृष्टान्तवचनवत् । इत्युक्त एव बाधितः स्यात् ।

उपक्षेपपरिहारौ। तावेव विडम्बनाऽयुक्ततया। अत एवाह (१) असम्बद्धा। तथा हि साभासत्वस्य विपर्यये बाधक^१प्रमाणभावादेवाहेतुत्वादसम्बन्धः पूर्वपक्षः। ततस्तमनुम^२त्य प्रत्यक्षेणानेकान्ततापादनमशो^३भनं। पुनर्वचनात्मत्वं विशेषणं परोक्तमप्रतिक्षिप्य दूषणाभासेनानेकान्ततापादनं चायुक्तं। तदेव^३ हि हेतोर्विशेषणमुपयुक्तं (१) यद्विपक्षाद्वेतुं व्यावर्तयति न च वचनात्मत्वाऽसाधनत्वयोः कश्चिद्विरोधो येनासाधनाद् वचनात्मत्वनिवृत्तेर्विशेषणसाफल्यं स्यात्। तथा ह्येष विपक्षादव्यावर्तक^३हेतुविशेषणोपन्यासो न न्याय्य इति वर्णितं^४ प्राक् वेदनित्यतासिध्यर्थमध्ययनपूर्वकमित्युक्ते भारताध्ययनेनानेकान्ततामापादितां प्रतिषेद्धुं वेदाध्ययनत्वे सतीति विशेषणं मी मां स केनोपन्यस्तं तदपि करण (कृति) पूर्वकं भारताध्ययनवद् स्यात् न कश्चिद् विरोधः। ततो विपक्षादव्यावर्तकं विशेषणमयुक्तमित्युक्तं प्राक् ॥ (२७)

(३) पक्षलक्षणकरणे प्रयोजनम्

ननु यदि पक्षवचनमसाधनं सामर्थ्यगम्याभिधेयञ्च तदाचार्येण पक्षलक्षणं कृतं किमर्थमित्याह (१)

गम्यार्थत्वेपि साध्योक्तेरसंमोहाय लक्षणम्।

तच्चतुर्लक्षणं रूपनिपातेषु स्वयं पदैः ॥२८॥

साध्यव्याप्तपक्षवचनसामर्थ्याद् गम्यार्थत्वेपि साध्योक्तेः पक्षवचनस्य लक्षणमुक्तमसंमोहाय विप्रतिपत्तिनिराकरणेन साध्यप्रतिपत्त्यर्थं। तथा ह्यात्मार्थत्वं साध्यमपि सां ख्या असाध्यमाचक्षते परार्थत्वमसाध्यमपि साध्यमिति सन्ति विप्रतिपत्तयः। तच्च साध्यं चतुर्लक्षणमुक्तं। स्वरूपेणैव निर्देश्यः स्वयमिष्टोऽनिराकृतः पक्ष इत्यत्र लक्षणचतुष्टयप्रतिपादकं रूपनिपातेषु स्वयं पदैर्यथाक्रमम् (॥२८॥)

असिद्धासाधनार्थोक्तवाद्यभ्युपगतग्रहः।

अनुक्तोपीच्छया व्याप्तः साध्य आत्मार्थवन्मतः ॥२९॥

असिद्धस्यासाधनस्यार्थोक्तस्य वाद्यभ्युपगतस्य ग्रहः। असिद्धस्वभावत्वात् साध्यस्य न सिद्धस्य ग्रहणं। ततः सिद्धं चाक्षुषत्वादि रूपादेन साध्यं। निपातैव

^१ वचने साभासत्वासाधनत्वयोरविरोधात्।

^२ विरुद्धाव्यभिचार्युपक्षेपादिशोभनं स्यात् सन्दिग्धं व्यतिरेकाद् भावनं न्याय्यं।

^३ तत्प्रतिक्षेपोपायमाह। ^४ युक्तं तु विशेषणं वेदचिन्तायां अपौरुषेयं।

कारकरणेनासाधनस्य ग्रहणं ततश्चाक्षुषत्वाद्यसिद्धमपि साधनत्वेन शब्देभिधी-
यमानं न साध्यं। दृष्टशब्देनार्थोक्तस्यापि ग्रहणं। ततोऽनुक्तमप्यात्मार्थत्वं
संघातत्वाच्चक्षुरादेः सांख्यस्य साध्यं स्वयं शब्देन बाह्यभ्युपगतस्य ग्रहणं। ततः
शास्त्राभ्युपगतस्याकाशगुणत्वादेः शब्दे धर्मिणि वादिनाऽनित्यत्वे साधयितुमारब्धे- 84b
ऽसाध्यता। अल्पवक्तव्यतयाऽर्थोक्तस्य तावत् साध्यतां समर्थयितुमाह। वादिनो-
ऽनुक्तोपीच्छया व्याप्तः साध्यो मतः। आत्मार्थवत्। यथा आत्मास्ति न वेति विवादे
तत्साधनार्थं सांख्ये न परार्थाश्चक्षुरादयः संघातत्वात् शयनाश(?स)नाद्यङ्गवत्।
इत्युक्तस्य साधनस्यात्मार्थत्वमनुक्तमपि साध्यमिच्छाविषयत्वात्॥ (२९)

नन्विष्टशब्देनानिष्टस्य सर्वस्य निरासात्। शास्त्रोपगतस्यापि बाह्यनिष्ट-
स्यासाध्यत्वं सिद्धं। तन्निष्फलं स्वयंपदमित्याह। व्यवच्छेदफलत्वाच्छब्दा-^१
नामिष्टशब्दात् (१)

सर्वान्येष्टनिवृत्तावप्याशङ्कास्थानवारणम्।

वृत्तौ स्वयंश्रुतेनाह कृता चैषा तदर्थिका॥३०॥

सर्वस्य वादिनोऽन्येन शास्त्रादिना इष्टस्य निवृत्तौ सिद्धायामपि शास्त्रेणेष्टं
वादिनोपीष्टमेवेति शङ्कास्थानस्य विप्रतिपत्तिविषयस्य वारणं फलं स्वयंश्रुतेनाचार्यो
वृत्तावाह। स्वयमिति शास्त्रानपेक्षमभ्युपगमन्दर्शयति। एषा स्वयंश्रुतिस्तदर्थिका
विप्रतिपत्तिनिराकरणार्था कृता॥ (३०)

(४) आत्मार्थत्वविवादे दोषः

^१ य एवेच्छया विषयीकृतः स (१)

विशेषस्तद्व्यपेक्षत्वात् कथितो धर्मधर्मिणोः।

अनुक्तावपि बाह्याया भवेत् प्रकरणाद् गतिः॥३१॥

विशेषो धर्मधर्मिणोः सम्बन्धी व्यपेक्षत्वात्। इच्छारचितात् सम्बन्धात्
साध्यत्वे^२न कथितः। चक्षुरादीनां संहतविषयं पारार्थ्यमिति धर्मस्य विशेषः साध्यः।
पारार्थस्य साध्यत्वात् परार्थाः सन्तश्चक्षुरादयोऽसंहतार्था इति धर्मिणो विशेषः
साध्यः। चक्षुरादयोऽनेकाणुसञ्चयात्मिकाः क्रमेणैककालञ्च संहताः। ज्ञानादि तु

^१ यदि वादिनेष्ट एव साध्यस्तदा धर्मविशेषविपरीतसाधनादीनां विरुद्धानाम-
सम्भव एवेत्याह।

कालभेदेनानेकत्वात् संहतानि । तेषां परार्थानां सतामसंहतविषयत्वमेवेच्छाविषय-
त्वात् साध्यं । आत्मनः सर्वकालमेकत्वे^१ नासंहतत्वात् । कथं पुनरात्मार्थत्वस्यानुक्तौ
तद्विषयाया वाञ्छायाः प्रतीतिरित्याह । वाञ्छाया अनुक्तावपि मुख्यं शब्देन
प्रकरणादात्मास्ति नास्तीति संशये सति तत्साधनोपन्यासप्रस्तावाद् गतिः
प्रतीतिर्भवति ॥ (३१)

आत्मार्थत्वस्य विवादे को दोष इत्याह (१)

अनन्वयोपि दृष्टान्ते दोषस्तस्य यथोदितम् ।

आत्मा परश्चेत् सोऽसिद्ध इति तत्रेष्टघातवत् ॥३२॥

तस्येच्छाविषयस्यात्मार्थत्वस्य साध्यानन्वयो दृष्टान्ते दोषः^१ । अपिशब्दा-
द्वक्ष्यमाण इष्टविघातश्च । यथोदितमाचार्य^२ व सुबन्धुना । परार्थश्चक्षुरादय
इत्यत्र परश्चेदात्मा विवक्षितः सोऽसिद्धो दृष्टान्त इति । तत्रान्वये सतीष्टविघा-
तवत् । साधनं । इष्टात्मार्थत्वविपर्ययेणान्वयात् तत्साधकत्वात् ॥ (३२)

अथात्मार्थत्वं न साध्यमित्याह (१)

साधनं यद्विवादे न न्यस्तं तच्चेन्न साध्यते ।

किं साध्यमन्यथानिष्टं भवेद् वैफल्यमेव वा ॥३३॥

यस्यात्मनोर्यस्य विवादेऽस्ति नास्तीति सन्देहे न साधनं न्यस्तमुपन्यस्तं
तच्चेन्न साध्यते किमिदानीं साध्यं स्यात् । अन्यथा विवादविषयो यदि न साध्यं
तदा^३ निष्टं विपर्ययसिद्धिः स्यात् । यथा व्युत्पन्नसर्वशब्दवादिनं^४ प्रत्यव्युत्पन्न-
संज्ञाशब्दवादिना तदर्थवत्त्वसिद्धयर्थं साधनमुच्यते ॥

संज्ञिसम्बन्धात् प्रागर्थव^५ च्छब्दरूपं विभक्तिदर्शनात् तदन्यशब्दवदिति ।
अत्र^६ गच्छतीति गोरित्येकार्थसमवायात् क्रियोपलक्षितेन बाह्यसामान्येनार्थ-
वान् गोशब्दः सिद्धोऽव्युत्पन्नवादिनः । ननु स्वरूपमात्रेणा^७र्थनार्थवान् । अर्थ-
मात्रजञ्च साध्यत्वे^८ नोद्दिष्टं न तु स्वरूपेणार्थनार्थवत्त्वं ततो दृष्टान्ते विभक्त्य-
न्तस्य वाक्यार्थवत्त्वेन व्याप्तिसिद्धेर्देवदत्तादावपि पक्षीकृते संज्ञाशब्दे देवैर्दत्तो देवदत्त
इति वाक्यार्थवत्त्वं स्वरूपार्थवत्त्वे विरुद्धं सिध्यति ॥

^१ उक्त विरुद्धत्वं । ^२ वैयाकरण ।

^३ संज्ञी नास्तीति न संज्ञाशब्दस्तदर्थवानिति मत्वायं ।

^४ नित्ये शब्दार्थसम्बन्धे । ^५ तस्य साध्यत्वेनानभ्युपगमात् ।

अथवेष्टस्य साध्यत्वाभावे परार्थाश्चक्षुरादयः संहतत्वादित्यत्रात्मार्थत्वस्या-
संहतपारार्थ्यस्यासाध्यत्वात् । ज्ञानहेतुत्वेन संहतपारार्थ्यस्य बौद्धेनापीष्टे । साध^१- 85a
नवैफल्यमेव वा स्यात् । (३३)

सद्वितीयप्रयोगेषु निरन्वयविरुद्धते ।

एतेन कथिते साध्यं ;

एतेन साध्यत्वेनेष्टस्यानन्वयदोषदर्शनेन सद्वितीयप्रयोगेषु चा र्वा ककृतेषु
यथाभिव्यक्तचैतन्यशरीरलक्षणपुरुष^१ सद्वितीयो घटः । अनुत्पन्नत्वात् । कुड्यवदिति
शरीरमेवाभिव्यक्तचैतन्यं पुरुषो नात्मा कश्चित् परलोकी तेन सद्वितीयत्वं (ससहा-
यत्वं) घटस्य साध्यत इति प्रयोगफलं । तत्र च निरन्वयविरुद्धते कथिते । तथा
ह्यभिव्य^१क्तचैतन्यदेहलक्षणपुरुषेण सद्वितीयत्वं साध्यं ।^२ तेन च कुड्येन्वयो न
दृष्ट इति निरन्वयता (१) घटस्य तु कुड्येऽन्वयो दृष्ट इति तेन सद्वितीयत्व-
साधनात् विरुद्धता स्यात् ।

(व्यक्त्यसिद्धौ न सामान्यम्)

सामान्येनाथ सम्मतम् ॥३४॥

तदेवार्थान्तराभावाद् देहानाप्तौ न सिध्यति ।

वाच्यशून्यं प्रलपतां तदेतज्जाड्यवर्णिणतम् ॥३५॥

अथ सामान्येन^३ विशेषमनुल्लिख्य सद्वितीयत्वं साध्यं कुड्ये सद्वितीयत्व-
मात्रेणान्वयात् । एवमपि तत्सामान्यमेव न सिध्यति प्रतिवादिनः । घटादभि-
व्यक्तचैतन्यस्वभावतयाऽर्थान्ति^४राभावात् । अर्थान्तरत्वासम्भवात् । देहस्यानाप्ता-
वर्थान्तरत्वेनासिद्धौ द्वयोर्भिन्नयोरन्यतरसद्वितीयत्वं सामान्यं स्यात् ।^५ न हि घटः
स्वरूपेणैवान्यतरसद्वितीयः । देहन्तु नाभिव्यक्तचैतन्यलक्षणपुरुषमिच्छति प्रतिवादीति
भेदाभावात् । तेनापि नान्यतरसद्वितीयत्वसिद्धिः । यतश्च न घटस्य स्वरूपेणैव
सद्वितीयत्वसम्भवः । भेदाधिष्ठानत्वात् तस्य, ना^५पि देहेनान्वयाभावात् । ततो
वाच्यशून्यत्वमर्थशून्यत्वमन्यतरसद्वितीयत्वं प्रलपतां परलोकापवादिनां तदेतदन्य-
तरसद्वितीयत्वसाध्यवचनं जाड्यस्य वर्णिणतं चेष्टितं ॥ (३४, ३५)

^१ घटयोरन्यतरेण ।

^२ प्रत्यक्षविषयत्वादनुमानमुक्तं ।

^३ अन्यतरार्थान्तरभावः सामान्यं साध्यं ।

^४ न हि गोव्यक्त्यभावे सामान्यं ।

तुल्यं नाशेऽपि चेच्छब्दघटभेदेन कल्पने ।

न सिद्धेन विनाशेन तद्वत् साधनाद् ध्वनेः ॥३६॥

नाशेऽपि साध्ये शब्दघटयोः साध्यदृष्टान्तधर्मिणोः सम्बन्धितया भेदेन^१ कल्पने शब्दसम्बन्धिनो नाशस्य घटेऽन्वयाभावादसाध्यत्वं । घटसम्बन्धिनश्च शब्देऽसम्भवा^२दसाध्यतेति तुल्यमिदमिति चेत् । न तुल्यं विनाशेन प्रध्वंसलक्षणेन सिद्धेन निश्चितेन ध्वनेस्तद्वत्तो विनाशवतः साधनाद्विनाशसामान्यं साध्यं सिद्धं केवलं तद्वत्ता शब्दस्य न सिद्धेति साध्यते । यथा विनाशे सामान्येन सिद्धे सत्यसिद्धस्तद्वान् शब्दः साध्यते^३ । (३६)

तथार्थान्तरभावे स्यात् तद्वान् कुम्भोऽपि

तथार्थान्तरभावेऽभि^४व्यक्तचैतन्यस्वभावतया देहस्य घटात् वैजात्ये सिद्धे सति तद्वान् कुम्भोऽपि सिध्यते । न चैतत् प्रतिवादी बोधयितुं शक्यते । तेनाचैतन्यस्य भूतव्यतिरिक्तस्यैव स्वीकारात् । यदि पुनश्चेतनस्वभावतया घटजातीयेनैव देहेन^५ सद्वितीयत्वं घटस्य साध्यते तदा सिध्यत्येव । तथाविधस्य सद्वितीयत्वस्य सिद्धत्वाद् विनाशवत् । किन्तु वादिनो नेष्टसिद्धिः । देहस्य चेतनस्वभावतयाऽसिद्धेः ॥

अनित्यता ।

विशिष्टा ध्वनिनान्वेति नो चेन्नायोगवारणात् ॥३७॥

85b अथ ध्वनिना स्वसम्बन्धितया विशिष्टाऽनित्यता^६ दृष्टान्तं नान्वेतीति चेत् । नानन्वयदोषो विशेषणेनायोगस्यासम्बन्धस्य वारणात् ॥ (३७)

द्विविधो हि व्यवच्छेदो वियोगापरयोगयोः ।

व्यवच्छेदाद्योगे तु वार्यं नानन्वयागमः ॥३८॥

द्विविधो हि व्यवच्छेदो विशेषणेन दृष्टो वियोगापरयोगयोरयोगान्ययोगयोर्व्यवच्छेदात् । यथा चैत्रो धनुर्द्धरः पार्थो धनुर्द्धर इति । तत्र धर्मिणा विशेषणेनायोगे वार्येऽनित्यताया नानन्वयागमोऽनन्वयापत्तिर्न भवति । शब्दोऽनित्यो न वेत्ययोगः शङ्कितो विशेषणेन^७ व्यावर्त्यते शब्दोऽनित्य इति । एवम्विधा चानित्यता नान्यसम्बन्धेन विरुध्यत इति नानन्वयो दृष्टान्ते ॥ (३८)

उक्तार्थसंग्रहमाह ।

^१ शब्दानित्यता घटनित्यतेति ।

^२ एवमर्थान्तरभावः सिद्धो नास्ति ।

^३ घटव्यक्त्या ।

सामान्यमेव तत्साध्यं न च सिद्धप्रसाधम् ।

विशिष्टं धर्मिणा तच्च न निरन्वयदोषवत् ॥३९॥

तदनित्यतादि सामान्यमेव साध्यं न विशेषो येनानन्वयदोषः स्यात् । नन्व-
नित्यतादि सामान्यं सिद्धमेव क्वचित् साधने वैयर्थ्यमित्याह । न च सिद्धस्य
क्वचित् सत्तामात्रेणानित्यत्वस्य प्रसाधनं । धर्मिण्ययोग्यवच्छेदस्यासिद्धस्य
प्रसाधनात् । न च धर्मिणा^१ऽयोग्यवच्छेदतो विशिष्टं तच्चानित्यतादि दृष्टान्ते
निरन्वयदोषवत् (१) न च अयोग्यवच्छेदेन धर्मिविशेषितस्य धर्मन्तरसम्बन्धा-
विरोधात् ॥ (३९)

एतेन धर्मिधर्माभ्यां विशिष्टौ धर्मधर्मिणौ ।

प्रत्याख्यातौ निराकुर्वन् धर्मिण्येवमसाधनात् ॥४०॥

एतेनेष्टस्य साध्यत्ववचनेन धर्मिधर्माभ्यां विशिष्टौ धर्मधर्माणावनन्वया-
न्निराकुर्वन् चावर्त्ताको यथा न शब्दानित्यत्ववान् शब्दो नानित्यशब्दवान् वा शब्द
इति । न हि शब्दानित्यत्वेनानित्यशब्देन वा क्वचिद् घटादौ दृष्टान्ते कृतक-
त्वस्यान्वयोस्ति तत इष्टविपर्ययसिद्धाद् विरुद्धं कृतकत्वमिति स एवं वदन् प्रत्या-
ख्यातः कथमित्याह । धर्मिणि शब्दे एवं धर्मिविशिष्टस्य धर्मस्य धर्माविशिष्टस्य
वा धर्मिणोऽसाधनादनित्यत्वमात्रस्य शब्दे साध्यत्वेनेष्टत्वात् । अन्यथाऽनित्य-
शब्दवति शब्दे सिद्धेऽपि शब्दो नानित्यः स्यात् । यदि धर्ममात्रं साध्यं तदा समुदायः
साध्यो न स्यात्^२ । हेतोस्तदपवादो^३ विरुद्धस्य न स्यादित्याह । धर्ममात्रस्य
धर्मि^४साध्यत्वात् । (४०)

समुदायापवादो हि न धर्मिणि विरुध्यते ।

साध्यं यतस्तथा नेष्टं साध्यो धर्मोत्र केवलः ॥४१॥

समुदाय एव साध्यो हि यस्मात् तस्माद् विरुद्धस्य हेतोरिष्टसमुदाया^५प-
वादो न विरुध्यते । ननु समुदायस्य साध्यत्वेऽनन्वयदोष इष्टविधातो वा स्यादि-
त्याह (१) तथा धर्मिधर्मसमुदायोऽन्यधर्मिसम्बन्धितया साध्यं यतो नेष्टं (१)
तस्मान्नानन्वयो विरुद्धता वा । तथा ह्यत्र^६ शब्दादौ धर्मिणि धर्मोऽनित्यतादिः
केवलः साध्य इष्टः । तस्य चान्वयोस्तीति न दोषः । (४१)

^१ विद्युदादौ ।

^२ न धर्मिणा सह समुदायसाधनात् । न हि शब्दे परः शब्दानित्यत्वसमुदायः
साध्यः ततः तस्य निराकरणेऽपि न दोषः । ^३ आश्रयासिद्धिरन्यथा ।

^४ ॥०॥ स्वयं शब्दात् । स च द्वयोरेकाभावे समुदाय एव निराकृतः स्यात् ।

उक्तमिष्टग्रहणस्य प्रयोजनं ॥

(५) स्वयंशब्दग्रहणफलम्

स्वयं शब्दस्येदानीं वक्तुमाह ।

एकस्य धर्मिणः शास्त्रे नानाधर्मस्थितावपि ।

साध्यः स्यादात्मनैवेष्ट इत्युपात्ता स्वयं श्रुतिः ॥४२॥

86a एकस्य शब्दादेर्द्धर्मिणः शास्त्रे नानाधर्माणाममूर्तत्वानित्यताकाशगुणत्वादीनां स्थितावभ्युपगमेपि वादिना आत्मनैव साधनोपन्यासकाले साधयितुमिष्टो धर्मः साध्यः स्यात् । नान्य इति स्वयं श्रुतिराचार्येणोपात्ता । (४२)

यदि पुनः (1)

शास्त्राभ्युपगमादेव सर्वादानात् प्रबाधने ।

तत्रैकस्यापि दोषः स्याद् यदि हेतुप्रतिज्ञयोः ॥४३॥

शास्त्रेणाभ्युपगमादेव सर्वेषां धर्माणामादानात् परिग्रहात् वादिना तत्र तेषु मध्ये एकस्यापि धर्मस्योपन्यस्तहेतुना बाधने हेतुप्रतिज्ञयोर्विरुद्धता दोष उच्यते^१ ॥ (४३)

यथा शब्दे शास्त्रेष्टमाकाशाश्रयत्वं बाधमानस्य^२ वादीष्टमनित्यत्वं साध्यतोपि कृतकत्वस्य विरुद्धत्वं प्रतिज्ञाविरोधो बाधधीयते । कृतकं हि क्षणिकं । न च क्षणिकमुत्पादानन्तरं क्षणमप्यस्ति । ततः^३ कृतकत्वमाकाशाश्रयत्वबाधनं ।

शब्दनाशो प्रसाध्ये स्याद् गन्धभूगुणताक्षतेः ।

हेतुर्विरुद्धोऽप्रकृतेर्भावेदन्यत्र सा समा ॥४४॥

तथा कृतकत्वात् शब्दस्य नाशो साध्यमाने गन्धस्य^४ कृतकत्वान्नश्वरस्य भूगुणतायाः पृथिव्याश्रिततायाः शास्त्रेष्टायाश्च क्षतेः । विपर्ययानात् हेतुः प्रय-

^१ यदि तदापरः श्लोकः ।

^२ आकाशस्य नित्यत्वात् तदाश्रितञ्च नित्यं स्यात् । तदनित्यत्वेन बाध्यते ।

^३ वैशेषिककृता यथा शब्दे आकाशगुणत्वमिष्टं एवं गन्धे पृथिवीगुणत्वमपीति कोत्र विशेषो येनैकत्र हेतुप्रतिज्ञादोषो नान्यत्रेति भावः अप्रकृतत्वाच्चेदत्रापि समानं । अनेन वेदापौरुषेयवादिनं प्रत्युक्तमनित्यः शब्दः कृतकत्वात् जलादिवत् । गन्धेपि कृतकत्वादनित्यत्वे भूगुणत्वक्षतेः ।

^४ धर्मिणः

त्नानन्तरीयकत्वादि^१विरुद्धः स्यात् । प्रतिज्ञा विरुद्धा स्यात् । उपात्तो हेतुः वादिनानिष्टं शास्त्रेष्टं बाधत इत्येव यदि विरुद्धः तदा गन्धभूगुणतां बाधमानस्य कृतकत्वस्य शब्दे विरुद्धता स्यात् । शास्त्रेष्टबाधकताया अ^२विशेषात् । (४४)

अथ गन्धभूगुणताया साध्यत्वेनाप्रकृतेरप्रस्तुते तद्बाधनेपि शब्दे कृतकत्वं विरुद्धं नो चेत् सा प्रकृतिरन्यत्राकाशगुणत्वेपि समा । न हि वादिना आकाशगुणत्वं साधयितुमिष्टं कित्त्वानित्यत्वं । अतोऽप्रकृतस्यास्य बाधने न विरुद्धः स्याद्धेतुः ।

अथात्र धर्मी प्रकृतस्तत्र शास्त्रार्थबाधनम् ।

अथ वादीष्टतां ब्रूयाद् धर्मिधर्मादिसाधनैः ॥४५॥

अथात्राकाशगुणत्वादौ धर्मी शब्दः प्रकृतः । तत्र शास्त्रार्थस्याकाशगुणत्वादेः साधनं तद्बाधने च विरुद्धता^३ हेतोः । भूगुणत्वे तु गन्धो धर्म्यप्रकृत इति तद्बाधनेपि न विरोधः । नैप परिहारः । तथाहि न वादीष्टविपर्ययसिनेन दोष उक्तः । किन्तु शास्त्रार्थविरोधेन तथा च प्रकृतत्वमनुपयुक्तं । अथ बाधनिष्टतयाऽप्रकृतत्वं तच्चाकाशगुणत्वयोः समानं । अथाकाशगुणत्वस्य वादीष्टतां परो ब्रूयात् धर्मिधर्मादिसाधनैः ^२ । साध्यधर्मिधर्मत्वात् तदेकदेशत्वाद्वाकाशगुणत्वमिष्टं वादिनोऽनित्यत्ववदिति । (४५)

ननु (१)

कैश्चित् प्रकरणैरिच्छा भवेत् सा गम्यते च तैः ।

बलात् तवेच्छेयमिति व्यक्तमीश्वरचेष्टितम् ॥४६॥

कैश्चित् प्रकरणैर्विवादादिभिरिच्छावादिनः कस्मिँश्चिद् धर्मो भवेत् । तैरेव च प्रकरणैः सा इच्छा गम्यते परेणापि । न तु तस्य धर्मिणो धर्म इत्येव वादिनेष्यते । ततो धर्मिधर्मत्वादिसन्दिग्धविपक्षव्यतिरेकित्वात् शेषवत् । स्वयमनिच्छतश्च वादिनः साधनस्य बलात् तवेच्छेयमिति यदुच्यते व्यक्तमिदमीश्वर^४-चेष्टितमित्युपहसति । (४६)

किञ्च (१)

वदन्नकार्यलिङ्गां तां व्यभिचारेण बाध्यते ।

अनान्तरीयके चार्थे बाधितेन्यस्य का क्षतिः ॥४७॥

^१ कृतकत्वादिरादिना ।

^२ यो धर्मिणो विशेषः साध्यसमुदायैकदेशविशेषो वा स साध्यः ।

तामिच्छामकार्यलिङ्गजां कार्येतरलिङ्गामनुमेयत्वेन वदन् परो व्यभिचारेण बाध्यते । न ह्यन्योऽकार्योऽन्यं न व्यभिचरतीति नियमोस्ति । अपि च साध्यस्यानित्यत्वस्यानन्तरीयकेऽर्थे आकाशगुणत्वादौ बाधितत्वेऽप्यन्यस्य साध्यस्य का क्षतिः । न ह्यनित्यत्वमाकाशगुणत्वानन्तरीयकं येन तदभावे तदपि न स्यात् । कृतकत्वन्वनि^१त्वत्यताऽव्यभिचारीति तस्मान्नानुमानमनैकान्तिकं । (४७)

३. शब्दाप्रामाण्यचिन्ता

(१) शास्त्रविरोधोऽकिञ्चित्करः

उक्तञ्च नागमापेक्षमनुमानं स्वगोचरे ।

सिद्धं तेन सुसिद्धं तन्न तदा शास्त्रमीक्ष्यते ॥४८॥

अनुमाविषये नेष्टं वाचः प्रामाण्य (३।३।१०) मित्यादिनोक्तं प्राक् । वस्तुबलप्रवृत्तमनुमानं नागमापेक्षं स्वस्य गोचरे साध्य इति । तस्मात् तेन वस्तुबलप्रवृत्तेनागमानपेक्षिणाऽनुमाने यत् सिद्धं सुसिद्धन्तत्तदा च न शास्त्रमीक्ष्यते बाधितं न वेति वस्तुबलप्रवृत्तानुमानेन तदपेक्षाभावात् । तदानुकाले शास्त्रस्यानाश्रयणात् ।^१(४८)

वादत्यागस्तदा स्याच्चेन्न तदानभ्युपायतः ।

उपायो ह्यभ्युपायेऽयमनङ्गं स तदापि संन् ॥४९॥

86b वादत्यागः स्याच्चेत् । न वादत्यागः सिसाधयिषितैकधर्मादपरस्य शास्त्राभ्युपेतस्य तदा साधनोपन्यासका^१ले साध्यतयाऽनभ्युपायतोऽस्वीकारात् । ननु शास्त्राभ्युपगमाद् यदा वादः क्रियते तदा शास्त्रार्थबाधनात् वादत्यागः स्यादेवेत्याह । शास्त्रस्याभ्युपाये^२ऽयम्विचार^३ उपायः । ततस्तदा विचारकाले सन्नप्यभ्युपगमोऽनङ्गं शास्त्रार्थग्रहणे गृहीतस्य त्यागः स्यात् । न वि^१चारात् प्राग् ग्रहणमभ्युपगमान्त्याय्यं । (४८)

कदा तर्हि शास्त्रेण बाधेष्यते इत्याह ।

तदा विशुद्धे विषयद्वये शास्त्रपरिग्रहम् ।

चिकीर्षोः स हि कालः स्यात् तदा शास्त्रेण बाधनम् ॥५०॥

^१ वस्तुबलप्रवृत्ते ।

^२ स्वीकारे

^३ विचार्यग्रहात् ।

शास्त्रोपदर्शिते विषय^१ द्वये प्रत्यक्षपरोक्षे रूप^२ नैरात्म्यादौ तदा प्रमाणप्रवृत्त्या विशुद्धे निर्णयति सति पश्चादत्यन्तपरोक्षे स्वर्गादौ शास्त्रेण शास्त्राश्रयणेनानुमानं चिकीर्षोः सतः स हि कालोऽभ्युगम्य यदि शास्त्रबाधो न भवेत् । अतस्तदा शास्त्रेण बाधनं साध्यसाधनादेरिष्यते । (५०)

तदपि कस्माच्छास्त्रबाधेऽप्यत इत्याह । (१)

तद्विरोधेन चिन्तायास्तत्सिद्धान्तैर्ध्वयोगतः ।

तृतीयस्थानसंक्रान्तौ न्याय्यः शास्त्रपरिग्रहः ॥५१॥

तस्य शास्त्रस्य विरोधेन तत्सिद्धेर्ध्वेषु लिङ्गादिष्वसिद्धकल्पेषु गमक-चिन्ताया अयोगतः । यस्मात् प्रत्यक्षपरोक्षार्थयोनगमाधिकारः तस्मात् तृतीयस्थानेऽतीन्द्रिये विषये विचारसंक्रान्तौ शास्त्रपरिग्रहो न्याय्यः प्रकारान्तराभावात् । (५१)

तत्रापि साध्यधर्मस्य नान्तरीयकबाधनम् ।

परिहार्यं न चान्येषामनवस्थाप्रसङ्गतः ॥५२॥

तत्र शास्त्रे परिग्रहेऽपि तदा साध्ययितुमारब्धस्य साध्यधर्मस्य यन्नान्तरीय^३कं सम्बद्धं यथा क्षणिकत्वस्य नैरात्म्यं तस्य बाधनं परिहार्यं । वस्तुतस्तादात्म्यादनयोर्नैरात्म्यबाधने क्षणिकत्वबाधनप्रसङ्गात् । न त्वन्येषां साध्यस्याकारणाव्यापकभूतानां धर्माणां बाधनं परिहार्यमनवस्थाप्रसङ्गतः । न हि शास्त्रदर्शितसम्भवधर्मव्याप्तिलिङ्गस्य दृष्टान्ते दर्शयितुं शक्यते येन कश्चिदागमाश्रयो हेतुरवतिष्ठेत । (५२)

ननु शास्त्र^४मनपेक्ष्य न वादः कर्तव्य इति वस्तुबलप्रवृत्तानुमानेऽपि शास्त्रापेक्षेत्याह ।

केनेयं सर्वचिन्तासु शास्त्रं ग्राह्यमिति स्थितिः ।

कृतेदानीमसिद्धान्तैर्ग्राह्यो धूमेन नानलः ॥५३॥

सर्वसिद्धिः परोक्षात्यन्तपरोक्षार्थचिन्तासु शास्त्रं ग्राह्यमिति केनेयं स्थितिः कृता (१) नैतदनुमन्यन्ते विद्वान्तः । इदानीमविदुषामस्मिन्तभ्युपगमेऽसिद्धान्तैः सिद्धान्त-

^१ विषयाशास्त्रयस्तत्र प्रत्यक्षानुमानविषयौ प्राग्विचारेण विशोधनीयौ । तथा विशुद्धे पश्चाच्छास्त्रग्रहं चिकीर्षा ।

^२ रूपाद्यक्षस्यान्यदनुमायाः ।

विशेषाश्रयरहितैर्गोपालकादिभिर्दूमेन लिङ्गेन नानलो ग्राह्यः^१ । (५३)

न च कस्यचित् सिद्धान्तसम्बन्धो युक्तः ।^२ तथा हि सम्बन्धो भवन् सहजो वा भवेदौपाधिको वा (१) द्वयमपि निषेद्धमाह ।

रिक्तस्य जन्तोर्जातस्य गुणदोषमपश्यतः ।

विलब्धा वत केनामी सिद्धान्तविषमग्रहाः ॥५४॥

रिक्तस्य तुच्छस्य सिद्धान्तरहितस्य जन्तोर्जातस्यानेन सहज^३सम्बन्धाभाव-
निमित्तमुक्तं । गुणदोषं प्रामाण्याप्रामाण्यनिबन्धनमपश्यतः^४ । अनेनौपाधिक-
सम्बन्धनिमित्ताभाव उक्तः ।^५ केनानर्थपटीयसा सिद्धान्ता^६एव विषमग्रहा
दुष्परिहारात्वादिसौ विलब्धा^७ वत येषु स्वामि^८त्वेन जन्तवो व्यवहरन्ति ।
न हि कर्णनाश(? स)मिव सिद्धान्तः प्राणिसहजः । नापि दोषोज्जितगुणो-
पपन्नः प्रमाणमिव विचारात् प्राक् सिद्धान्तः सिद्धो येन समर्थविषयः
स्यात् । (५४)

किञ्च (१)

यदि साधन एकत्र सर्वं शास्त्रं निदर्शने ।

दर्शयेत् साधनं स्यादित्येषा लोकोत्तरा स्थितिः ॥५५॥

यदि साधन एकत्र सर्वं शास्त्रं शास्त्रार्थं निदर्शने दृष्टान्ते वादी दर्शयेत् तदा
तत् साधनं स्यात् (१) न त्वेकस्य शास्त्रदर्शितधर्मस्यान्वये । एतच्च न क्वचित्
87a साधने कर्तुं शक्यमिति लोकाति^९क्रान्ता स्थितिरेषा । (५५)

अपि च (१)

असम्बद्धस्य धर्मस्य किमसिद्धौ न सिध्यति ।

हेतुस्तत्साधनायोक्तः किं दुष्टस्तत्र सिध्यति ॥५६॥

असम्बद्धस्य साधयितुमप्रवृत्तस्य धर्मस्याकाशगुणत्वादेः कृतकत्वाद्धेतोर्वि-
पर्यासनादसिद्धौ सत्यां सिद्धयिषितं हेतुव्यापकमनित्यत्वं किं न सिध्यति । न हि
व्यापकमन्तरेण व्याप्यं भवति । हेतुस्तस्य व्यापकस्य साधनायोक्तः किन्दुष्टः

^१ शास्त्रापरिग्रहेण सिद्धिप्रतिबन्धात् ।

^२ सहजः कर्णादिवत् । औपाधिकः स्वयं गुणदोषपरीक्षयाभ्युपगच्छतः ।

^३ आगममात्रेण । ^४ उपहसति । ^५ त्याजयितुमशक्यत्वात् ।

^६ अस्यायमागमो नास्येति ।

तत्र स्वसाध्ये सिध्यति साध्यप्रतिपादनं साध्यव्यापारः तच्चेदस्ति कथं दुष्टः ॥ (५६)

शास्त्रार्थबाधनेऽभिमतस्यापि न सिद्धिरिति चेत् । आह ॥

धर्मानुपनीयैव दृष्टान्ते धर्मिणोऽखिलान् ।

वाग्धूमादेर्जनोन्वेति चैतन्यदहनादिकम् ॥ (५७) ॥

धर्मिणो^१धर्मान् शास्त्रदर्शितानखिलान् हेतुव्यापकत्वेनानुपनीयाप्रदर्श्य
वाग्धूमादेर्हेतोश्चैतन्यदहनादिकं यथाक्रमं स्वसन्तान^२वन्महानसवच्च जनोऽन्वेति
प्रतिपद्यते ॥ (५७)

किञ्च (१)

स्वभावं कारणं चार्थोऽव्यभिचारेण साधयन् ।

कस्यचिद् वादबाधायां स्वभावान्न निवर्तते ॥ (५८) ॥

स्वभावं व्यापकं वृक्षत्वादि कारणं वृक्षत्वादि चार्थो व्याप्यः शिक्षापादि : कार्यं
धूमादिरव्यभिचारेणाविनाभावित्वात् साधयन् कस्यचित् शास्त्रपराधीनस्य वादिनो
वादस्य बाधायां स्वभावात् व्यापककारणगमकान्न निवर्तते ततः शास्त्रेषु
धर्मान्तरव्याहतावपि हेतुः साध्यीकृतं स्वसम्बद्धमर्थं प्रतिपादयति । (५८)

ततश्च ।

प्रपद्यमानश्चान्यस्तं नान्तरीयकमीप्सितैः ।

साध्यार्थैर्हेतुना तेन कथमप्रतिपादितः ॥ (५९) ॥

साध्यैरर्थैर्मितैराप्तं प्रत्येतुमिष्टैर्नान्तरीयकमविनाभाविनं तं हेतुं प्रपद्यमानः
प्रतिपद्यमानोन्यः प्रतिवादी कथन्तेन हेतुनाऽप्रतिपादितः साध्यनान्तरीयकतया
क्वचिद्धर्मिणि साधनप्रतीतिरेव हि साध्यप्रतीतिः सा चास्ति प्रतिवादिनः ॥ (५९)

किञ्च (१)

हेतुना^३ यः शास्त्रार्थो बाध्यते किन्तस्मिन् साध्ये वादिना हेतुरसाधूक्तः ।
आहोस्वि (? स्वि) त् तत्र साध्ये हेतुरुच्यतां मा वा वस्तुतस्तद्बाधकोसौ हेतुरिति
दुष्टता । तत्राद्यपक्षे भवत्येव दोषो यद्येवमिष्यते (१)

अथ (१)

उक्तोऽनुक्तोपि वा हेतुर्विरोद्धा वादिनोत्र किम् ।

न हि तस्योक्तिदोषेण स जातः शास्त्रबाधनः ॥ (६०) ॥

^१ चेतनोयं वचनादहमिव ।

^२ प्रकृतसाधकेन यथा कृतकत्वेनाकाशगुणत्वादि ।

उक्तोऽनुक्तोपि वा हेतुः वस्तुत एव तस्य विरोद्धा प्रतिघातकस्तदा तत्र शास्त्रार्थबाधने वादिनः किन्दूषणं न किञ्चित् । हि यस्मात् तस्य^१ वादिन उक्तिदोषेण स कृतकत्वादिहेतुः शास्त्रस्य शास्त्रार्थस्याकाशगुणत्वादेः बाधनो बाधको न जातः ॥ (६०)

बाधकस्याभिधानाच्चेद् दोषो यदि वदेन्न सः ।

किन्न बाधेत सोऽकुर्वन्नयुक्तं केन दुष्यति ॥६१॥

शास्त्रार्थबाधकस्य हेतोरभिधानात् वादिनोपि दोषश्चेत् यदि तं हेतुं न वदेत् स वादी । तदा किमसौ हेतुः शास्त्रार्थं न बाधेत । वस्तुतस्तद्विरोधित्वादवश्यं बाधते ततश्च स वाद्यकुर्वन्नयुक्तं केन कारणेन दुष्यति पराजितः स्यात् ॥ (६१)

ननु यदि दुष्टहेतु^२वचनेपि न वादिनो दुष्टता । तदाऽसिद्धादिवचनेपि न दोषः स्यादित्याह ।

अन्येषु हेत्वाभासेषु स्वेष्टस्येवाप्रसाधनात् ।

दुष्येद् व्यर्थभिधानेन नात्र तस्य प्रसाधनात् ॥६२॥

अन्येष्वसिद्धादिषु हेत्वाभासेषु वाद्युक्तेषु स्वेष्टस्य वादीष्टस्यैवाप्रसाधनाद् वादी दुष्यति । व्यर्थस्य साध्यसाधनानुपयुक्तस्य साधनस्याभिधानात्^१ । अत्र कृतकत्वे तु वाद्युक्ते वाञ्छितस्यानित्यत्वस्य प्रसाधनान्न वादी दुष्यति । शास्त्रार्थे तु वाद्यनिष्ठे बाध्यमाने शास्त्रमेव दुष्टं भविष्यति ॥ (६२)

यद्यपि स्वेष्ट^२स्य तेन साधनं तथापि शास्त्रार्थस्य बाधनमिति दुष्ट एवेत्याह ।

यदि किञ्चित् कचित् शास्त्रे न युक्तं प्रतिषिध्यते ।

ब्रुवाणो युक्तमप्यन्यदिति राजकुलस्थितिः ॥६३॥

कचिद् वै शे पि का दिशास्त्रे निर्दिष्टं यदि किञ्चिदाकाशगुणत्वादि बाध्यमानत्वादयुक्तं । तावताऽन्यदनित्यत्वादियुक्तमपि कृतकत्वेहेतुना ब्रुवाणः प्रतिपादयन् प्रतिषिध्यते शास्त्रार्थबाधनात् विरोधो^३पन्यासेनेति व्यक्तमियं राजकुलस्थितिः । राजशासनस्यैव बलप्रवृत्तस्य युक्तायुक्तविचार^४णावहिर्भावात् । (६३)

किञ्च (१)

सर्वानर्थान् समीकृत्य वक्तुं शक्यं न साधनम् ।

सर्वत्र तेन सुच्छन्नेयं साध्यसाधनसंस्थितिः ॥६४॥

सर्वान् शास्त्रदृष्टानर्थान् साध्यत्वेन समीकृत्य किञ्चित् साधनं वक्तु-
मशक्यं दृष्टान्ते शास्त्रदृष्टाखिलधर्मव्याप्त्यनुपलम्भात् । तेन कारणेन सर्वत्र
धर्मिणि साध्यसाधनयोः संस्थितिर्व्यवस्थेयं सुच्छन्ना स्यात् ॥ (६४)

(शब्दस्य नाकाशगुणत्वम्)

यदि तद्वाकाशगुणत्वाभावेऽप्यनित्यत्वं सिध्यदवाध्यं शब्दे तदा श्रावणत्वादि-
हेतुना नित्यत्वमपि साध्यमानमवाध्यं स्यादित्याह ।

विरुद्धयोरेकधर्मिण्ययोगादस्तु बाधनम् ।

विरुद्धैकान्तिके नात्र तद्वदस्ति विरोधिता ॥६५॥

विरुद्धयोनित्यत्वानित्यत्वयोरेकत्र शब्दे धर्मिण्ययोगाद् विरुद्धैकान्तिके
विरुद्धाव्यभिचारिणि श्रावणत्वादौ नित्यत्वसाधके बाधनमस्तु । नह्येकत्र धर्मिणि
विरुद्धौ धर्मौ भवितुमर्हतः । तद्वन्नित्यत्वयोरिवात्रानयोः प्रकृताप्रकृतयोरनित्यत्वा-
काशगुणत्वाभावयोर्विरोधिता नास्ति । ततः कृतकत्वाच्छब्देऽनित्यत्वसिद्धावाकाश-
गुणत्वाभावो न बाध्यते ॥ (६५)

स्यादेतत् । प्रकृताप्रकृतयोरनित्यत्वाकाशगुणत्वाभावयोः परस्परं (१)

अबाध्यबाधकत्वेपि तयोः शास्त्रार्थविसृवात् ।

असम्बन्धेपि बाधा चेत् स्यात् सर्वं सर्वबाधनम् ॥६६॥

बाध्यबाधकत्वाभावेऽप्येकस्मिन्ननित्यत्वे कृतकत्वात् सिध्यति शब्दे धर्मिणि
शास्त्रार्थस्य शास्त्राभ्युपगतस्याकाशगुणत्वस्य विप्लवात् कारणाद् असम्बद्धे (१)
अप्रकृताकाशगुणत्वसम्बन्धरहितेऽनित्यत्वेपि बाधा भवतीति चेत् । एवन्तर्हि
प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् गन्धे पृथिवीगुणत्वबाधने सर्वं कृतकत्वादि सर्व-
स्यानित्यत्वादेः साध्यस्य बाधनं ^३ स्यात् । शब्दादौ धर्मिण्यप्रकृतशास्त्रार्थ-
बाधनस्य तुल्यत्वात् ॥ (६६)

सम्बन्धस्तेन तस्यैव बाधनादस्ति चेदसत् ।

हेतोः सर्वस्य चिन्त्यत्वात् स्वसाध्ये गुणदोषयोः ॥६७॥

अथ तत्र शब्द एव धर्मिणि आकाशगुणत्वस्य सत्त्वात् सम्बन्धोऽस्ति तेन
कृतकत्वात् तस्यैव बाधनाद् विरोधः । पृथिवीगुणत्वन्तु शब्दे धर्मिण्यसम्बद्धः ।
ततस्तद्बाधनेपि शब्दे कृतकत्वमविरुद्धमिति चेत् । असदेतत् । सर्वस्य हेतोः
स्वसाध्ये प्रकृते गुणदोषयोश्चिन्त्यत्वात् । यत्पुनरप्रकृतं धर्मिसम्बद्धमपि ^४ न
तत् साध्यं तद्बाधनेपि न काचित् क्षतिः ॥ (६७)

किञ्च (१) धर्मिणि सत्तामात्रं न सम्बन्धः । किन्तु (१)

नान्तरीयकता साध्ये सम्बन्धः सेह नेक्ष्यते ।

केवलं शास्त्रपीडेति दोषः सान्यकृते समा ॥६८॥

साध्ये नान्तरीयकता ^१ साध्याविनाभावित्वं सम्बन्ध उच्यते (१) सा साध्य-
नान्तरीयता इह प्रकृताकाशगुणत्वबाधने सति नेक्ष्यते ^२ (१) यद्यपि सत्वनान्त-
रीयकमाकाशगुणत्वं शब्दे स्यात् न बाध्येत । केवलं शास्त्राभ्युपगतधर्मबाधना-
च्छास्त्रपीडेति दोषः । सा च कृतकत्वादित्यत्व^३सिद्धौ दृश्यते शास्त्रपीडा-
ज्ज्येन प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिना गन्धे पृथिवीगुणत्वबाधनेपि समेति कृतकत्वं
शब्दे विरुद्धं स्यात् ॥ (६८)

यदप्याहुराचार्याः शास्त्रमभ्युपगम्य यदा वादः क्रियते तदा शास्त्रदृष्टस्य
सकलस्य धर्मस्य साध्यतेत्यत्राह ।

शास्त्राभ्युपगमात् साध्यः शास्त्रदृष्टोऽखिलो यदि ।

प्रतिज्ञाऽसिद्धदृष्टान्तहेतुवादः प्रसज्यते ॥६९॥

शास्त्राभ्युपगमाच्छास्त्रदृष्टोऽखिलो धर्मो यदि साध्य इष्यते तदाऽसिद्धयोः
शास्त्रोद्दिष्टयोर्हेतुदृष्टान्तयोर्वादः ^४ प्रतिज्ञा साध्यं प्रसज्यते । शास्त्रे दृष्टस्या-
सिद्धस्य साध्यत्वात् ॥ (६९)

स्यादेतत् । किन्तु (१)

उक्तयोः साधनत्वेन नो चेदीप्सितवादतः ।

न्यायप्राप्तं न साध्यत्वं वचनाद् विनिवर्त्तते ॥७०॥

वादिनेप्सितस्य साध्यत्वेन वादतः स्वयं साध्यत्वेनेप्सितः पक्षो विरुद्धत्वा-
न्निराकृत इत्यादिकात् ^५ साधनत्वेनोक्तयोरसिद्धहेतुदृष्टान्तयोः साध्यता नो
चेत् । नन्वसिद्धस्य शास्त्राभ्युपगतस्य साध्यत्वं न्यायप्राप्तं वचनमात्रादीप्सित-
साध्यत्वं प्रतिपादकत्वान्न विनिवर्त्तते ^६ ॥ (७०)

^१ साध्यस्य तदन्यनान्तरीयकता यथाऽनित्यत्वस्य दुःखादिनान्तरीयकता ।

^२ केवलं संयोगादिविपर्ययसनाच्छास्त्रवाचा ।

^३ साध्यत्वेनेप्सित इति कृतं अन्यत्र स्वरूपेणैवेत्यवधारणमतः ।

^४ और्ष्यमिवाग्नेः ।

अनीप्सितमसाध्यञ्चेद् वादिनान्योप्यनीप्सितः ।

धर्मोऽसाध्यस्तदाऽसाध्यं बाधमानं विरोधि किम् ॥७१॥

शास्त्राभ्युपगमेपि वादिनाऽनीप्सितमसाध्यं चेत् । एवन्तर्ह्याकाशगुण- 88a
त्वादिरपि धर्मो वादिना साध्यत्वेनानीप्सितोऽसाध्यः स्यात् । तदा तदसाध्य-
माकाशगुणत्वं बाधमानं कृतकत्वं किं कस्माद् विरोधि । (७१)

(२) अन्यथा स्वयंशब्दोऽनर्थकः

किञ्च (१)

पक्षलक्षणबाह्यार्थः स्वयंशब्दोऽनर्थकः ।

शास्त्रेष्विच्छाप्रवृत्त्यर्थो यदि शङ्का कुतोन्वियम् ॥७२॥

यदि शास्त्राभ्युपगतत्वं पक्ष^१लक्षणं तदा स्वयंशब्दोपि पक्षलक्षणबाह्यार्थो
भिन्नाभिधेयोऽनर्थकः स्यात् । शास्त्राभ्युपगमे शास्त्रेष्टस्य साध्यताप्राप्तौ वादीष्ट-
मात्रं साध्यं नान्यदिति हि स्वयंशब्दस्य प्रयोजनं । शास्त्रेष्टमात्रस्य तु साध्यत्वे
निष्फलमे^१व तत् । शास्त्रेष्विच्छया प्रवृत्त्यर्थः ^२ स्वयंशब्दो यदि कथ्यते स्वयं-
शब्दमन्तरेण शास्त्रमिच्छया न ग्रहीतव्यमिति शङ्केयं कुतो नु हेतोर्जाता । येन
तन्निवृत्त्यर्था स्वयंश्रुतिर्वर्ण्यते ॥ (७२)

सोनिषिद्धः प्रमाणेन गृह्यन् केन निवार्यते ।

निषिद्धश्चेत् प्रमाणेन वाचा केन प्रवर्त्यते ॥७३॥

स वादी प्रमाणेन शास्त्रार्थबाधकेनानिषिद्धः शास्त्रं गृह्यन् केन निवार्यते
न केनचित् । यतः स्वयंग्रहणं शास्त्रं ग्राहयत् सफलं स्यात् । प्रमाणेन चे-
च्छास्त्रार्थबाधकेन निषिद्धो वादी वाचा स्वयंशब्देन शास्त्राभ्युपगमे केन लक्षण-
कर्त्रा प्रवर्त्यते न केनचित् ॥ (७३)

किञ्च (१)

पूर्वमप्येष सिद्धान्तं स्वेच्छयैव गृहीतवान् ।

किञ्चिदन्यं स (तु) पुनर्ग्रहीतुं लभते न किम् ॥७४॥

एष वादी पूर्वमपि स्वेच्छयैव सिद्धान्तं कणादादिप्रणीतं गृहीतवान् । न
त्वन्यपुराणादिवलात् । स कथमिच्छया शास्त्रोद्दिष्ट(ङ्) किञ्चिद् धर्मव्यभि-

^१ शास्त्रार्थः सर्वः साध्यः ।

^२ स्वीकृतशास्त्रं मुक्त्वा वादकाले शास्त्रान्तरमिच्छया लभ्यतेऽङ्गीकर्तुं ।

चारदर्शनादिना शास्त्रेषु सफलधर्मकलापसाध्यत्वादन्यं सिद्धान्तमाकाशगुणत्व-
रहितानित्यतादिकं ग्रहीतुं किञ्च लभते (१) इच्छाधीनत्वे नियमायोगात् । तस्मात्
स्वयंग्रहणं शास्त्रेच्छाप्रवृत्त्यर्थमित्ययुक्तं ॥ (७४)

नन्विष्टस्यापि स्वेच्छयैव साध्यतापरिग्रहः सिद्ध इति व्यर्थं स्वयंग्रहणमित्याह ।

दृष्टेर्विप्रतिपत्तीनामत्राकार्षीत् स्वयंश्रुतिम् ।

इष्टाक्षतिमसाध्यत्वमनवस्थाञ्च दर्शयन् ॥७५॥

शास्त्रकारस्येष्टं साध्यमिति विप्रतिपत्तीनां दृष्टेस्तन्निराकरणार्थमत्र पक्ष-
लक्षणे स्वयंश्रुतिमाचार्योऽकार्षीत् । शास्त्रेष्वाकाशगुणत्वासिद्धावपि वादी-
ष्टस्याक्षतिं शास्त्रेष्टस्यासाध्यत्वं शास्त्रेष्टधर्मान्तरासिद्धौ हेतुबलप्रसिद्धसाध्य-
बाधने ^१ गन्धे भू^२गुणताबाधा^३यां शब्दे कृतकत्वमनित्यत्वसाधनं विरुद्धं स्या-
दित्यादि कामनवस्थाञ्च परस्य दर्शयन्नाचा र्यः स्वयंश्रुतिमकार्षीदिति पूर्व्वेण
सम्बन्धः ॥ (७५)

समयाहितभेदस्य परिहारेण धर्मिणः ।

प्रसिद्धस्य गृहीत्यर्था जगादान्यः स्वयंश्रुतिम् ॥७६॥

समयेन ^४ सिद्धान्तेनाहित आरोपितो भेदो विशेष आकाशगुणत्वादिर्यस्य
तस्य धर्मिणः परिहारेणागमनिरपेक्षप्रमाणबलात् प्रसिद्धस्य धर्मिणः शब्दमात्रा-
देर्गृहीतिरित्यर्थः प्रयोजनं यस्यास्तां स्वयंश्रुतिमन्यो ^५ जगाद । स्वं प्रसिद्धो
धर्मी कार्यो नागमसिद्ध इत्यर्थः । (७६)

अत्राह ।

विचारप्रस्तुतेरेव प्रसिद्धः सिद्ध आश्रयः ।

स्वेच्छाकल्पितभेदेषु पदार्थेष्वविवादतः ॥७७॥

धर्मिणि साध्यधर्मस्य भावाभावविचारप्रस्तुतेरेवागममनपेक्ष्य प्रसिद्ध आश्रयो
धर्मी सिद्धः स्वेच्छया कल्पितो भेदो विशेषो येषां तेषु पदार्थेष्वविवादतो विवा-
दाभावात् । न हि कल्पितभेदे धर्मिणि कश्चित् प्रेक्षावान् कस्यचिद् धर्मस्य साधनं
बाधनं वेहते (१) किन्तु प्रमाणप्रतीते वस्तुनि । अतस्तदर्थम^६पि स्वयंग्रहण-
मनुपयुक्तं ॥ (७७)

^१ तदसम्बद्धानित्यत्वे बाधाभ्युपगमे ।

^२ तत्परिहृतावप्येवं विरोधः स्यादित्यनवस्था ।

^३ टीकाकारकल्पितार्थदूषणायाम् ।

असाध्यतामथ ग्राह सिद्धादेशेन धर्मिणः ।

स्वरूपेणैव निर्देश्य इत्यनेनैव तद्गतं ॥७८॥

अथ सिद्धादेशेन प्रसिद्धार्थवाचकेन स्वयंशब्देन धर्मिणो^१ऽसाध्यतां ग्राह ।
यथाऽस्ति प्रधानं भेदानां^२मनुपदर्शनादिति । इदमप्ययुक्तं । यस्मात् स्वरूपेण
साध्यत्वेनैव निर्देश्य इत्यनेन पक्षलक्षणावयवेनैव च तद्धर्मिणः सिद्धस्यासाध्यत्वं
गतं प्रतीतं ॥ (७८)

तथा ह्ययमिष्टोऽनिराकृतः पक्ष इत्यनेन (१)

सिद्धसाधनरूपेण निर्देशस्य हि सम्भवे ।

साध्यत्वैनेव निर्देश्य इतीदं फलवद् भवेत् ॥७९॥

सिद्धस्य सिद्ध^३रूपेण निर्देशस्य धर्मवचन^४स्यासिद्धस्यापि साधनरूपेण 88b
निर्देशस्यासिद्धवचनस्य पक्षत्वसम्भवे हि तत्प्रतिषेधं विदधत् साध्यत्वेनैव निर्देश्य
इतीदं फलवद् भवेत् । साध्यस्यैव निर्देशः पक्ष इति सिद्धस्य धर्मिणोऽसिद्धस्य
च साधनत्वेनोक्तस्य निरासः ॥ (७९)

किञ्च (१)

अनुमानस्य सामान्यविषयत्वञ्च वर्णितात् ।

इहैवं न ह्यनुक्तेऽपि किञ्चित् पक्षे विरुध्यते ॥८०॥

अनुमानस्य सामान्यविषयत्वं स्वयमाचार्येण वर्णितं (१) यदि च धर्मी
पक्षः तदा तस्य स्वलक्षणत्वात् सामान्यविषयता व्याहृत्येत । किञ्चेह पक्षलक्षण
एव^५मुक्तक्र(मे)णानुक्तेऽपि स्वयंशब्दे सिद्धधर्म्यसिद्धसाधनव्यवच्छेदार्थे किञ्चित्
पक्षे प्रतिपाद्ये न विरुध्यते ॥ (८०)

नन्वनुक्ते स्वयंशब्दे पक्षलक्षणं (१)

कुर्याच्चेद् धर्मिणं साध्यं ततः किन्तन्न शक्यते ।

कस्माद्वेत्वन्वयाभावान्न च दोषस्तयोरपि ॥८१॥

धर्मिणं साध्यं कुर्यादिति दोषः । ततो धर्मिणः पक्षत्वप्रसङ्गात् किन्दूषणं ।
तद्धर्मिपक्षत्वं कर्तुं न शक्यत इति अशक्यतादूषणं । कस्मात् कारणाद् धर्मी

^१ असिद्धधर्मिपरिहारेण सिद्धधर्मिग्रहमाह ।

^२ धर्म्यैव प्रधानमसिद्धः क्वास्तित्वं साध्यं ।

^३ तद्ध्याकार एव ।

पक्षो भवितुं नार्हति धर्मिणः साध्यत्वेनासिद्धतायां^१ हेतोरभावात् । विशेषस्य धर्मिणो दृष्टान्ते^२ऽसम्भवात् (१) अन्वयाभावान्च धर्मि पक्षः कर्तुं न शक्यते । (८१)

नन्वयं दोषस्तयोर्हेतुदृष्टान्तयोर्न तु पक्षस्य ॥ तथा हि (१)

उत्तरावयवापेक्षो न दोषः पक्ष इष्यते ।

तथा हेत्वादिदोषोपि पक्षदोषः प्रसज्यते ॥८२॥

साधनवाक्यस्य पक्षादुत्तरेऽवयवे हेतुदृष्टान्तादिकेऽपेक्षा यस्यासौ दोषः पक्षे नेष्यते हेतुदृष्टान्तसम्बन्धित्वात् तस्य । यदि तूत्तरावयवापेक्षोपि पक्षस्य बाधनात् पक्षदोष उच्यते तथा सति हेत्वादिदोषोपि पक्षदोषः प्रसज्यते । (८२)

सर्वैः पक्षस्य बाधातस्तस्मात् तन्मात्रसङ्गिनः ।

पक्षदोषा मता नान्ये प्रत्यक्षादिविरोधवत् ॥८३॥

सर्वैर्हेत्वादिदोषैः^३ पक्षस्य बाधात् तस्मात् तन्मात्रसङ्गिनः पक्षमात्रसम्बद्धा दोषाः पक्षदोषा मताः । नान्येऽवयवान्तरापेक्षाः प्रत्यक्षादिविरोधवत् । यथा प्रत्यक्षादिबाधितत्वमवयवान्तरानपेक्षं पक्षदोषः । (८३)

तस्माद् (१)

हेत्वादिलक्षणैर्बाध्यं मुक्त्वा पक्षस्य लक्षणम् ।

उच्यते परिहारार्थमव्याप्तिव्यतिरेकयोः ॥८४॥

हेत्वादीनां लक्षणैर्बाध्यं परिहर्तव्यं दोषमन्वयविरोधादिकं मुक्त्वा पक्षमात्रानुषङ्गिणोरव्याप्तिव्यतिरेकयोः परिहारार्थं पक्षलक्षणमुच्यते^४ व्यतिरेक आधि-
* क्यमभिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ (८४)

तत्र येन पदेन यद् दूषणं परिह्रियते तदाह ।

स्वयन्निपातरूपाख्या व्यतिरेकस्य बाधिकाः ।

सहानिराकृतेनेष्टश्रुतिरव्याप्तिबाधनी ॥८५॥

स्वयञ्च निपातञ्च एवं रूपं स्वरूपञ्चाख्या श्रुतयः सहानिराकृतेन पदेन व्यतिरेकस्यातिव्याप्तेर्बाधिकाः । स्वयंशब्देन शास्त्रेष्टस्य निपातेनासिद्धस्यापि साधनत्वेनोक्तस्य स्वरूपशब्देन सिद्धस्य । निराकृतशब्देन प्रत्यक्षादि-

^१ आश्रयासिद्ध्या ।

^२ अन्यथा हेत्वादिलक्षणं निर्विषयं स्यात् ।

निराकृतस्य पक्षत्वं सक्तं निषिध्यते । इष्टश्रुतिरव्याप्तेर्बाधनी । इ^१ष्टशब्दे ह्यक्रियमाणे निर्दिष्टमेव साध्यं साध्यं स्यात् न प्रकरणापन्नमिष्टं ॥ (८५)

यदि “स्वयंनिपातरूपाख्या व्यतिरेकस्य बाधिकाः” प्रमाणसमुच्चयलक्षणे निर्दिष्टास्तदा न्यायमुखे “साध्यत्वेनेप्सितः पक्षो विरुद्धार्थानिराकृत” इति पक्षलक्षणे ता न सन्तीति कथन्तेनाव्याप्तिव्यतिरेकयोः परिहार इत्याह साध्यत्वेनेप्सितः पक्ष इति (१)

साध्याभ्युपगमः पक्षलक्षणं तेष्वपक्षता ।

निराकृते बाधनतः शेषेऽलक्षणवृत्तितः ॥८६॥

साध्याभ्युपगमः पक्ष इति पक्षलक्षणम^१वतिष्ठते । तथा च तेषु शास्त्रेष्ठादिषु पञ्चसु व्यावर्त्येषु मध्ये निराकृते प्रत्यक्षादिबाधिते बाधनतोऽपक्षता विरुद्धार्थानिराकृतस्य पक्षविधानात् । शेषे शास्त्रेष्टे वादिनाऽनिष्टे साधने च सिद्धे साध्यितुमिष्ट एष्यमाणे सिद्धे च साध्यविपरीतेऽप्रस्तुते चोक्तमात्रे लक्षणस्य साध्यत्वेनेप्सितत्वस्यावृत्तितोऽपक्षता सिद्धेति परिपूर्णमिदमपि लक्षणं ॥ (८६)

ननु यथा सत्यर्थे^१भ्यो^१वर्तमाने कुविधानादीप्सितशब्दो वर्तमानमिच्छा- 89a माह । तथेष्टशब्दोपि तत्र एषिष्यमाणे पक्षत्वमप्रसक्तमेव तत्किं प्रमाणसमुच्चयलक्षणेऽवधारणं कृतमित्याह ।

स्वयमिष्टाभिधानेन गतार्थेष्ववधारणे ।

कृत्यान्तेनाभिसम्बन्धादुक्तं कालान्तरच्छिदे ॥८७॥

स्वयमिष्ट इत्यनयोः पदयोरभिधानेनावधारणे निपातार्थे गते प्रतीतेपि कृत्यान्तेन निर्देश्य शब्देन सर्वकालसम्बन्धयोग्याभिधायिनाऽभिसम्बन्धादिष्टशब्दस्यावर्तमानकालेच्छाविषयस्यापि पक्षत्वं स्यात् । यथा^१ आगतो देवदत्तो द्रष्टव्य इति (१) यदा गमिष्यति तदा द्रक्ष्यत इत्यर्थः । अतो वर्तमानकालात् कालान्तरस्य भविष्यदादेः साध्ये साध्येच्छाविषयस्य च्छिदे प्रतिषेधार्थमुक्तमवधारणं स्वरूपेणैवेति । (८७)

यस्मात् कृत्यान्तेनाभिसम्बन्धात् कालसामान्यवृत्तिः (१)

इहानङ्गमिषेर्भिच्छा तेनेप्सितपदे पुनः ।

अङ्गमेव तथाऽसिद्धहेत्वादि प्रतिषिध्यते ॥८८॥

इह प्रमाणसमुच्च (य) लक्षणे निष्ठा वर्तमानसाध्यत्वेष्टिप्रतिपादन-
मत्यनङ्गमहेतुः। न्यायमुखे तेन कृत्यान्तेन सम्बन्धाभावे^१नेप्सितपदे पुनरङ्ग-
मेव निष्ठा वर्तमानसाध्येच्छाबोधने तथा^२वर्तमानसाध्येच्छाबोधिकयाऽसिद्ध-
हेत्वाद्यपीष्यमाणं साध्यत्वेन प्रतिषिध्यते। तस्मान्न धर्मिणः साध्यता^३प्रति-
क्षेपार्थं स्वयंग्रहणं सिद्धत्वे^४नैव तत्परिहारस्य लब्धत्वात्॥ (८८)

नापि शास्त्रेष्विच्छाप्रवृत्त्यर्थं^५मिच्छामात्रेणैव तद्ग्रहणस्य सिद्धत्वादि-
त्युक्तं।

अवाचकत्वाच्चायुक्तं तेनेष्टं स्वयमात्मना।

अनपेक्ष्याखिलं शास्त्रं तद्वादीष्टस्य साध्यता॥८९॥

अवाचकत्वाच्चायुक्तं। तदर्थं स्वयंग्रहणं। न हि^३ स्वयंशब्दः स्वेच्छया
शास्त्रं ग्राह्यमित्येतदर्थवाचकं किन्तु वादिन एव वाचकः। तेन तद्वाचकत्वेन स्वयं
वादिनाऽत्मना शास्त्रमखिलमनपेक्ष्य यदिष्टं तस्य वादीष्टस्य साध्यतेष्यते न
शास्त्रेष्टस्येत्युपसंहारः। (८९)

तेनानभीष्टसंसृष्टस्येष्टस्यापि हि बाधने।

यथा साध्यमबाधातः पक्षहेतू न दुष्यतः॥९०॥

तेन^४कारणेन वादिनो नभीष्टेनाकाशगुणत्वेन संसृष्टस्येष्टस्यानित्यत्वस्यापि
हि बाधनेऽभिधीयमाने पक्षहेतू न दुष्यतः। किङ्कारण^५मित्याह। यथा साध्यम-
बाधातः। न हि वादिनाऽकाशगुणत्वैकार्थसमवाय्यनित्यत्वं साधयितुमिष्टं येनास्य
बाधः स्यात् किन्त्वनित्यत्वमात्रं। न चास्य प्रत्यक्षादिबाधास्ति। हेतोर्वा तदपेक्षया
विरुद्धताविकं। तदेवं स्वयं निपातरूपाख्या व्यतिरेकस्य बाधिकाः सहानिराकृतेनेति
व्याख्यातं॥ (९०)

(३) सहानिराकृतग्रहणफलम्

अनिराकृतपदं व्याख्यातुमाह।

अनिषिद्धः प्रमाणाभ्यां स चोपगम इष्यते।

सन्दिग्धे हेतुवचनाद् व्यस्तो हेतोरनाश्रयः॥९१॥

^१ निष्ठया। ^२ समयाहिता दृद्युक्ता।

^३ विचारप्रस्तुतेरेव प्रसिद्धः सिद्ध आश्रयः।

^४ असाध्यतामित्याद्युक्त।

^५ दृष्टानुमेयवचनेन।

स चोक्तलक्षणः साध्यस्योपगमः पक्षः । प्रमाणाभ्यां प्रत्यक्षानुमानाभ्याम-
निषिद्ध इष्यते । कस्मादित्याह । संदिग्धेऽर्थे साधकबाधकप्रमाणविषये हेतोर्वचनाद्
व्यस्तः प्रमाणप्रतिक्षिप्तो हेतोरनाश्रयोऽविषयः । (९१)

(४) बाधा चतुर्विधा

यदि द्विविधौ पक्षबाधौ तदा प्रत्यक्षानुमानाप्तैः प्रसिद्धेनेति कथमाचार्येण
चतुर्विधा सा दर्शितेत्याह ।

अनुमानस्य भेदेन सा बाधोक्ता चतुर्विधा ।

तत्राभ्युपायः कार्याङ्गं स्वभावाङ्गं जगत्स्थितिः ॥९२॥

अनुमानस्य भेदेन त्रैविध्येन प्रत्यक्षेण चैकेन सह सा बाधा चतुर्विधोक्ता (१)
तत्र तेऽपु बाधकेष्वभ्युपाय आप्तस्ववचने कार्यमङ्गं जगतः स्थितिव्यवहृतिः
प्रसिद्धिः स्वभावोऽङ्गं हेतुः ॥ (९२)

(५) आगमस्ववचनयोस्तुल्यबलता

कस्मात् पुनराप्तवचनं स्ववचनञ्चाभ्युपाय उच्यत इत्याह (१)

आत्मापरोधाभिमतो भूतनिश्चययुक्तवाक् ।

आप्तः स्ववचनं शास्त्रं चैकमुक्तं समत्वतः ॥९३॥

आत्मापरोधाभिमतो भूतस्यार्थस्य निश्चयेन युक्ता प्रयुक्ता वाग् यस्य स आप्त
उच्यते (१) एवं परंपरयार्थकार्यत्वेन स्ववचनं शास्त्रञ्च समत्वतोऽभ्युपाय इति
समस्य कार्यलिङ्गमेकमुक्तं । (९३)

किञ्च (१)

यथात्मनोऽप्रमाणत्वे वचनं न प्रवर्तते ।

शास्त्रसिद्धे तथा नार्थे विचारस्तदनाश्रये ॥९४॥

वक्तुरात्मनोऽप्रमाणत्वे प्रामाण्यनिमित्ताभावात् वचनप्रामाण्यं न प्रवर्तते । न ४९b
ह्यसत्यार्थेन वचनेन परः प्रतिपादयितुं शक्यते । विसम्बादनाश्रयस्य वचनादर्थ-
पत्तेः । ततो यथा प्रतिपादयितुः प्रामाण्य एव सति वचनं प्रवर्तते (१) तथा शास्त्र-
सिद्धेऽर्थे तस्य शास्त्रप्रामाण्यस्यानाश्रयेण न विचारः प्रवर्तते (१) प्रमाणविषयो

लब्धः साक्षादस्यैव प्रमाण^१स्य शास्त्रस्यात्यन्तपरोक्षार्थे विचारः प्रस्तूयते प्रेक्षै-
नान्यस्य । ततः शास्त्रस्ववचनयोः प्रामाण्येऽभ्युपगतेऽपि साम्यमुक्तं ॥ (९४)

साम्यमेव पुनः किमर्थमुपदर्शितमित्याह (१)

तत्प्रस्तावाश्रयत्वे हि शास्त्रं बाधकमित्यमुम् ।

वक्तुमर्थं स्ववाचास्य सहोक्तिः साम्यदृष्टये ॥९५॥

हि यस्मात् तत्प्रस्तावस्य विचारप्रक्रमस्याश्रयत्वेऽधिकरणत्वे सति शास्त्रं
सिद्धे धर्मिणि शास्त्रं प्रतिज्ञार्थविरुद्धबाधकं न वस्तुबलप्रवृत्तानुमानमित्यमुमर्थं
वक्तुमस्य शास्त्रस्य स्व^२वाचा साम्यस्य दृष्टये दर्शनार्थं सहोक्तिरनयोरभ्युपाय-
तानिर्देशे । स्ववचनमपि ह्युच्चारणसामर्थ्यादु^३पगतप्रामाण्यं सिद्धे धर्मिणि
विचारप्रक्रमे प्रतिज्ञार्थविषयबाधकं बाधकं दृष्टं (१) न वस्तुबलप्रवृत्तानुमानेन
इदमनयोः साम्यदर्शनप्रयोजनं ॥ (९५)

उदाहारणमप्यत्र सदृशं तेन वर्णितम् ।

प्रमाणानामभावे हि शास्त्रवाचोरयोगतः ॥९६॥

अत्र शास्त्रवचनयोः व्याघातेनाचार्येणोदाहरणमपि सदृशमभिन्नं वर्णितं^४ ।
यथा न सन्ति प्रमाणानि प्रमेयार्थानीति । कथं पुनरत्र शास्त्रार्थस्ववचनाभ्यां
व्याघात इत्याह । प्रमाणानामभावे हि शास्त्रवाचोरयोगतः । अनुपपत्तेः
प्रमाणसम्भवे हि शास्त्रवचनयोः परप्रतिपादनार्थमुक्तियुक्ता । तस्मादुच्चारण-
सामर्थ्यादभ्युपगतप्रामाण्यात् प्रयोगवचनादेव प्रमाणाभावप्रतिज्ञा बाध्यते ।

एतच्चोदाहरणम् (१)

स्ववाग्विरोधे विस्पष्टमुदाहरणमागमे ।^५

दिङ्मात्रदर्शनं तत्र प्रेत्यधर्मोसुखप्रदः ॥९७॥

स्ववाग्विरोधे स्ववचनव्याहतौ^६ विस्पष्टं तथा हि प्रमाणाभावप्रतिज्ञा-
वचनोच्चारणसामर्थ्याभ्युपगतप्रामाण्येन वचनेनैव बाध्यते । आगमे शास्त्रे
पुनरुदाहरणस्य दिङ्मात्रदर्शनमुपलक्षणमात्रमेतत् । न तु मुख्यमुदाहरणं ।
प्रमाणस्य धर्मिण आगमसिद्धत्वाभावात् । इदं पुनर्मुख्यमुदाहरणं आगमे प्रेत्य पर-
लोके धर्मोसुखप्रदः (१) आगमसिद्धे धर्मिणि धर्मो सामान्येऽसुखप्रदत्व^७स्य
विशेषस्य सुखप्रदत्वेन विरुद्धेनागमसिद्धेन बाधनात् ॥ (९७)

किन्तु (१)

शास्त्रिणोऽप्यतदालम्बे विरुद्धोक्तौ तु वस्तुनि ।

न बाधा प्रतिबन्धः स्यात् तुल्यकक्षतया तयोः ॥९८॥

शास्त्रिणोऽभ्युपगतशास्त्रस्यातदालम्बे शास्त्रासिद्धे ^१ प्रमाणसिद्धे वस्तुनि धर्मिणि शास्त्रप्रतिज्ञाविरुद्धस्य धर्मस्योक्तौ न सा बाधा। यथा मी मां स कस्य गृहीतशास्त्रस्य प्रत्यक्षसिद्धे शब्दे धर्मिणि कृतकत्वादनित्यत्वोक्तावपि शास्त्र-प्रतिज्ञातेन नित्यत्वेन न बाधा। यदि बाधा किन्तर्हि भवतीत्याह। प्रतिबन्धः ^६ स्यात्। कस्मादित्याह। तुल्यकक्षत्वात्। समवलत्वात्। यथा माता मे बन्ध्या चेति स्ववाचि तुल्यकक्षत्वात् पदयोः परस्परं प्रतिबन्धः। (९८)

ननु स्ववचनयोस्तुल्यकक्षत्वाद् युक्तः प्रतिबन्धः। आगमस्ववचनयोस्तुल्य-बलतैव कथमित्याह।

यथा स्ववाचि तच्चास्य तदा स्ववचनात्मकम् ।

तयोः प्रमाणं यस्यास्ति तत् स्यादन्यस्य बाधकम् ॥९९॥

तच्च शास्त्रं नित्यत्वप्रतिज्ञातस्य वादिनः तदा प्रसिद्धे धर्मिणि शास्त्रविरुद्ध- 90a प्रतिज्ञासमये स्वोपगमस्वीकृतप्रमाणत्वात् स्ववचनात्मकं ^२ जा^१तं वचनं शास्त्रञ्च स्वयमभ्युपगतप्रामाण्ययुक्तं तुल्यकक्षं यथा स्ववाचि माता मे बन्धयेति वचन-मात्रयोः प्रतिबन्धोन्योन्यं तयोः शास्त्रवचनयोर्विरुद्धार्थाभिधायिनोर्मध्ये यस्य प्रमाणमनुवर्तकमस्ति तत् प्रमाणवत्। अन्यस्याप्रमाणकस्य बाधकं भवति। यथा-ऽनित्यत्वं नित्यस्य शब्दे। (९९)

प्रतिज्ञामनुमानं वा प्रतिज्ञाऽपेतयुक्तिका ।

तुल्यकक्षा यथार्थम्बा बाधेत कथमन्यथा ॥१००॥

अन्यथा यदि प्रमाणसिद्धे धर्मिणि प्रमाणाननुगृहीतयोः परस्परं बाधा। प्रमा-णाभावे केनेतरस्य नाबाधेतीष्यते तदा प्रतिज्ञाविपरी^३ता शास्त्रवचनाख्याऽपेत-युक्तिका प्रतिज्ञा प्रामाण्याभ्युपगमात् तुल्यकक्षा सती कथं बाधेत। यथा शब्दे नित्यत्वप्रतिज्ञा शास्त्रोक्ता अनित्यत्वप्रतिज्ञां विद्यमानमनुमानम्बा यथार्थं। वस्तुभूत-कृतकत्वलिङ्गसमुत्थं नित्यत्वप्रतिज्ञया कथं बाधितं ^३ स्यादनित्यत्वात्। (१००)

^१ यो न शास्त्रेण दर्शितः।

^२ इति वचनात्मत्वाविशेषः।

^३ अपि च आगमानां प्रामाण्यं प्रागेव निवारितमिति कुतो बाधा। तस्माच्छास्त्र-मभ्युपगम्य धर्मविचारेष्वन्यदोषः शास्त्रबाधाख्य इष्यते।

प्रामाण्यमागमानाञ्च प्रागेव विनिवारितम् ।

अभ्युपायविचारेषु तस्माद् दोषोयमिष्यते* ॥१०१॥

तस्माद् विषयभेदस्य दर्शनार्थं पृथक्कृतः ।

अनुमानाबहिर्भूतोप्यभ्युपायः प्रबाधनात् ॥१०२॥

तस्मात् कार्यलिङ्गत्वादनुमानादबहिर्भूतोप्यभ्युपायो विषयस्य भेदो नानात्वं तद्दर्शनार्थमनुमानात् पृथक्कृतः । अनुमानं सर्वत्र बाधकं शास्त्रन्तु शास्त्रा-
श्रये धर्मिणीति बाधकत्वविषयभेदोपदर्शनं पृथक्करणफलं । कथं ज्ञायतेऽनुमाना-
बहिर्भूतं शास्त्रमित्याह । स्वसिद्धे धर्मिणि स्वोपगमविरुद्धस्य धर्मस्य प्रबाधनात्
न ह्यप्रमाणम्बाधकं । प्रमाणञ्चाप्रत्यक्षत्वात् अनुमानमेव ॥ (१०१, १०२)

अन्यथाऽतिप्रसङ्गः स्याद् व्यर्थता वा पृथक्कृतेः ।

अन्यथा यदि विषयभेदोपदर्शनफलं पृथक्करणं नेष्यते तदा प्रभेददर्शनार्थं
वक्तव्यं । तथा ^३ च कार्यस्वभावानुपलम्भानां प्रभेदो यावत् ^१ सम्भवं वाच्य
इत्यतिप्रसङ्गः स्यात् ।

अथ सदपि भेदान्तरं नोच्यते तदाऽनुमानाच्छास्त्रस्य पृथक् कृतेर्व्यर्थता वा
स्यात् । प्रभेदवचनस्याविवक्षितत्वात् । सामान्यवचनस्यानुमानेनैव सिद्धत्वात् ।
यदि विषयभेदोपदर्शनार्थमनुमानात् पृथक्वचनं शास्त्रस्य तदाभ्युपगमात् स्वव-
चनमाचार्येण किमर्थं पृथक्कृतं (न्यायमुखे) । यथा सर्वमुक्तं मृषेति (१)
तथा औलूक्यस्य नित्यः शब्द इति ।

अत्राह (१)

भेदो वाङ्मात्रवचने प्रतिबन्धः स्ववाच्यपि ॥१०३॥

स्ववाच्यपि भेदः स्ववचनस्यापि शास्त्रात् पृथक्करणं अप्रमाणकं वचनं
वाङ्मात्रं तस्मिन् प्रतिबन्धः । उच्चारणसामर्थ्यादभ्युपगतप्रामाण्यं स्ववचनं ।

अन्यथोच्चारणमेव न स्यात् । सत्यार्थता च प्रामाण्यं तन्मृषार्थतया वाच्यया
निषेध्यत इति तुल्यकक्षतया प्रतिबन्ध एवानयोर्न बाधा । तदेनं वाक्यं स्वार्थं
प्रतिबध्नाति । वाक्यान्तरनिर्दिष्टम्बस्तु शास्त्रमित्यनयोर्भेद इत्युक्तं । (१०३)

स्यादेतत् (१)

* नास्ति वृत्तौ ॥

^१ तैरपि बाधनात् ।

तेनाभ्युपागमाच्छास्त्रं प्रमाणं सर्ववस्तुषु ।

बाधकं, यदि नेच्छेत् स बाधकं किम्पुनर्भवत् ॥१०४॥

शास्त्रस्य तेन वादिनाभ्युपगमात् सर्वत्र वस्तुषु धर्मिषु शास्त्रसिद्धे वस्तुबल-
प्रवृत्ते प्रमाणनिश्चितेषु च शास्त्रं प्रमाणं सत् बाधकमेव स्यात् (१) विपरीत-
प्रतिज्ञाया न प्रतिबन्धकं । तत्कथं प्रमाणीकृतशास्त्रस्य मीमांसकस्य शब्दे प्रत्य-
क्षसिद्धे कृतकत्वादित्यत्वप्रतिज्ञायाः साध्यमानायाः शास्त्रेण प्रतिबन्धो न
बाधेत्युक्तं । ^१ अथ स वादी यदि शास्त्रं प्रमाणं नेच्छेत् तदा किं पुनर्दर्मस्यासुख-
प्रदत्वस्य बाधायां प्रमाणं भवेत् । न ह्यप्रमाणं क्वचित् प्रमाणीकृतशास्त्रस्य शब्दे
प्रत्यक्षसिद्धे भवितुमर्हति । (१०४)

धर्मस्य सुखप्रदत्वेन निर्देशादसुखप्रदत्वे साध्ये स्ववचनविरोध एवेति चेत् ।
एवं तर्हि (१)

स्ववाग्विरोधेऽभेदः स्यात् स्ववाक्शास्त्रविरोधयोः ।

पुरुषेच्छाकृता चास्य परिपूर्णता प्रमाणता ॥१०५॥

स्ववाग्विरोधेऽभ्युपगम्यमाने स्ववाक्शास्त्रविरोधयोरभेद एव स्यात् ।
द्वयो^२रभ्युपगमसिद्धप्रमाणत्वात् । पुरुषेच्छाकृता चास्य शास्त्रस्य परिपूर्णता 90b
प्रमाणतेत्युपहसति । सत्यप्यागमस्ववचनयोरभ्युपगमाहितप्राप्त्यादभेदे भेद-
दर्शननिमित्तञ्चोक्तं । (१०५)

यस्माच्छास्त्रं तत्सिद्ध एव धर्मिणि लिङ्गे च बाधकं न तु प्रमाणसिद्धेऽपि ।

तस्मात् प्रसिद्धेष्वर्थेषु शास्त्रत्यागेऽपि न क्षतिः ।

परोक्षेष्वागमाऽनिष्टौ न चिन्तैव प्रवर्तते ॥१०६॥

तस्मात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रसिद्धेषु धर्मिलिङ्गसाध्यसम्बन्धादिषु सत्सु
शास्त्रत्यागेऽपि न क्षतिः ^३ । यथा शब्दकृतत्वानित्यत्वसम्बन्धादिषु प्रमाणसि-
द्धेषु शास्त्रस्याकाशगुणत्वप्रतिपादकस्य त्यागेऽपि नानिष्टं । परोक्षेषु धर्मा-
धर्मादिषु ^३ पुनरागमस्य प्रमाणत्वेनानिष्टो चिन्तैव न प्रवर्तते (१) न ह्यसिद्धे धर्मिणि
विचारः । (१०६)

ननु शास्त्रञ्चेन्न प्रमाणं कथन्तत्सिद्धे धर्मिणि लिङ्गादौ वा विचार इत्याह ।

^१ सिद्धान्ती बध्नाति ।

^२ इष्टाप्रतिबन्धात् ।

^३ आगमो ग्राह्य एव ।

विरोधोद्भावनप्राया परीक्षाप्यत्र तद्यथा ।

अधर्ममूलं रागादि स्नानश्चाधर्मनाशनम् ॥१०७॥

अत्र शास्त्रे परीक्षापि या क्रियते सा पूर्वपराभ्यां विरोधोद्भावनप्राया न वास्तवी तद्यथाऽधर्मस्य मूलं रागादीति क्वचिदुक्तं स्नानञ्चा^१धर्म^२नाशन-^३मित्यत्रोच्यमानम्विरुद्धि । रागादयो हि पापनिदानं न च निदानाविरोधे निदानिनो बाधा । तत्कथं रागाद्यविरोधि स्नानं पापविरोधि स्यात् ।^३ अप्रमाणे शास्त्रे विरोधोद्भावनप्रायापि चिन्ता कस्मात् प्रवर्त्यते इति चेत् । दानादिचेतनानां प्रवृत्तेर्महानुसंशा(? शंसा)श्रवणात् (१) हिंसादिचेतनानां महापापश्रवणाच्च (१) अपेक्षितफलेषु दानादिष्वयं पुरुषः प्रवृत्तिका^४मो नागमप्रामाण्यमनाश्रित्यासितुं समर्थः । (१०७)

(६) प्रतीतिबाधा

ततः (१)

शास्त्रं यत्सिद्धया युक्त्या स्ववाचा च न बाध्यते ।

दृष्टेऽदृष्टेपि तद् ग्राह्यमिति चिन्ता प्रवर्त्यते ॥१०८॥

यच्छास्त्रं दृष्टे प्रमाणे विषये युक्त्या प्रत्यक्षाद्याख्यया न बाध्यते । अदृष्टे प्रमाणविषये च स्ववाचाजगमाश्रये^५जानुमानेन न बाध्यते (१) तत्प्रमाणत्वेनादृष्टे विषये प्रवृत्तिकामस्य ग्राह्यं न तु यत्किञ्चिदित्यनेन प्रयोजनेन शास्त्रे विरोधोद्भावनप्राया चिन्ता प्रवर्त्यते । (१०८)

शास्त्रस्ववचनविरोधौ व्याख्यातौ ।

^१ जपहोमादि ।

^२ चित्तमन्तर्गतं दुष्टं ती(र्थं)स्नानेन शुध्यति ।

शतशोपि तद्धौतं क्षुराभाण्डमिवाशुचि ॥

पुनः

गङ्गाद्वारे कुशावर्ते बिल्वकीनीलपर्वते ।

स्नात्वा कनखले तीर्थे सम्भवेन्न पुनर्भवे ॥

^३ यद्यस्तिदानं न बाधते तन्न तद्बाधकं यथा श्लेष्मणो मधुरादि ॥ ये यस्त्रिदानं बाधनास्तेभ्यः तस्मिन्वृत्तिर्यथा शीलं दुश्चरितस्य समाधिः पर्यवस्थानस्य । प्रज्ञाऽनुशयस्य बाधिका ।

^४ अत्यन्तपरोक्षे ।

क. आसलक्षणम्

प्रतीतिबाधा^४यां व्याख्यातुमाह ।

अर्थेण्वप्रतिषिद्धत्वात् पुरुषेच्छानुरोधिनः ।

इष्टशब्दाभिधेयस्याप्तो वान्तवागजनः ॥१०९॥

इष्टशब्दाभिधेयत्वस्याभिमतवाच्यत्वस्य पुरुषेच्छानुरोधिनः पुरुषेच्छाधीनस्या-
र्थेण्वप्रतिषिद्धत्वात् (१) न हि पुरुषेच्छायामपि शशी चन्द्रशब्दं वाचकतया न
स्वीकरोति । ततश्चात्रेष्टशब्दाभिधेयत्वे विषये आप्तो व्यवहर्ता जनोऽक्षतवाग-
प्रतिषिद्धेष्टवचनः । अनेन शब्देनायमर्थो मयाऽभिधातव्य इति कल्पनाविषयत्व-
मिष्टशब्दाभिधेयत्वं । तत्र च पुरुषस्यारोपेण स्वेच्छाधीना वचनप्रवृत्तिः । तस्मा-
दिष्टशब्दाभिधेयत्वबाधः पक्षीक्रियमाणस्तेनैव स्वसम्बेदनसिद्धेन बाध्यते । (१०९)

उक्तः प्रसिद्धशब्देन धर्मस्तद्व्यवहारजः ।

प्रत्यक्षादिमिता मानश्रुत्यारोपेण सूचिताः ॥११०॥

चन्द्रश्चन्द्र इत्यादिशब्दव्यवहाराज्जातो धर्मः कल्पनाविषयो योग्यताख्य
आचार्येण प्रसिद्धशब्देन तद्यथा शाब्दप्रसिद्धेनेत्यादिनोक्तः । शाब्दी प्रसिद्धिर्व्यवहारः
शाब्दप्रसिद्धिः तद्भूतो विषयः शाब्दप्रसिद्धः तेन बाधेत्यर्थः । न केवलमिहैव
प्रत्यक्षादिबाधास्वपि मानश्रुतौ^१ मेयस्यारोपेण प्रत्यक्षादिभ्यामनुमानागमाभ्यां
मितार्था एव विरोधिनी वाचकत्वे पक्षस्य सूचिताः । (११०)

न हि प्रत्यक्षानुमाने पुरुषचित्तवृत्तिनी आगमश्च बाध्यमाने धर्मिणि सम्भ-
वन्ति^२ । तदुपलब्धतद्धर्माः सन्तो युज्यन्ते बाधकास्तस्मात् (१)

तदाश्रयभुवामिच्छानुरोधादनिषेधिनाम् ।

कृतानामकृतानां च योग्यं विश्वं स्वभावतः ॥१११॥

तस्य लोकस्याश्रयेण भुवां भवतां शब्दानां व्यावहारिकाणां^३ इच्छानुरोधिनां (अ) १११
अर्थेषु वाचकत्वप्रवृत्तेः कारणात् क्वचिदपि विषयेऽनिषेधिनां निषेधरहितानां कृतानां
संकेतितानामसंकेतितानाञ्च विश्वमिदं वाच्यत्वेन स्वभावादेव योग्यं ॥ (१११)

ख, योग्यता प्रसिद्धिशब्दार्थः

यतश्चेष्टशब्दाभिधेयत्वयोग्यता सर्वत्र सम्भवति । अतो विशेषानपेक्षणाद् (१)

^१ नेह प्रत्यक्षादिबाधकं किं त्वेतैमिताः प्रत्यक्षानुमानशास्त्रं परिच्छिन्नाः
आवणत्वादयः प्रतिज्ञार्थस्य । प्रत्यक्षादिश्रुतौ आवणत्वाद्यारोपेण ।

^२ एषः (?) तत्रोपलब्धात् तस्य च धर्माः (:) ।

अर्थमात्रानुरोधिन्या भाविन्या भूतयापि वा ।

बाध्यते प्रतिरुन्धानः शब्दयोग्यतया तया ॥११२॥

अर्थमात्रानुरोधिन्या तया शब्दयोग्यतया भाविसंकेतापेक्षया भाविन्या ।
अतीतसंकेतापेक्षया भूतयापि वा व्यवस्थितया तामेव (योग्यतां प्रतिरुन्धानः^१ ।
यथाऽचन्द्रः शशी सत्वादिति बाध्यते) । (११२)

तद्योग्यताबलादेव वस्तुतो घटितो ध्वनिः ।

सर्वोस्यामप्रतीतेपि तस्मिंस्तत्सिद्धता ततः ॥११३॥

योग्यताबलादेव वस्तुतः सामर्थ्यात् सर्वः संकेतितोऽसंकिततश्च ध्वनिरस्यां
योग्यतायां घटितः सम्बद्धः साक्षात् वाचकत्वेन तस्मिन् शब्देऽप्रतीतेपि वस्तुनि
अप्रातिकूल्यलक्षणस्य योग्यत्वस्य सर्वदा स्थितेः । यत एवं ततस्तस्या योग्य-
तायाः शब्दप्रसिद्धताचार्येणोक्ता । यद् यत्र समर्थं तदसंमुखीभावेपि तत् तेन
व्यपदिष्य (?) ते यथा पाचक इति । समर्थञ्च वस्त्विष्टशब्दाभिधे-
^२यत्व इति कृत्वा शाब्दप्रसिद्ध इति । (११३)

असाधारणता न स्यात् बाधाहेतोरिहान्यथा ।

तन्निषेधोऽनुमानात् स्याच्छब्दार्थेऽनक्षवृत्तितः ॥११४॥

अन्यथा यदि शब्दोऽसंमुखीभवन्नपि योग्यतायां न सम्बद्धः । तदेह शब्दयो-
ग्यताप्रतिषेधे कर्तव्ये बाधाहेतोरचन्द्रः शशी सत्वादेरित्यादेरसाधारणतोक्ता न
स्यात् । सर्वस्य चन्द्रशब्दयोग्यत्वे सपक्षाभावात्मत्वसाधारणं स्यान्नान्यथा ।
शब्दार्थे योग्यतालक्षणे कल्पितेऽनक्षवृत्तितः । अक्षवृत्त्यभावात् । प्रत्यक्षबाधकमिति^३
तस्या योग्यताया निषेधोऽनुमानात् स्यात् । (११४)

असाधारणता तत्र हेतूनां यत्र नान्वयि ।

सत्त्वमित्यस्योदाहारो हेतोरेवं कुतो मतः ॥११५॥

तत्र योग्यताप्रतिषेधे कर्तव्ये सर्वेषां हेतूनां सपक्षाभावात् असाधारणता^१
कथमेतदित्याह (।) यत्र साध्ये सत्त्वमपि लिङ्गं सर्ववस्तुव्यापि नाऽन्वयि साधा-
रणं भवति तत्रान्यस्य का कथेति हेतोः कृतकत्वस्योदाहार आचार्यैस्सैवं फलः
सर्वहेत्वसाधारणत्वप्रतिपादनप्रयोजनो मतः । (११५)

^१ सर्वः शब्दो योग्यतायां स्वभावतो घटत इति न कश्चिदचन्द्रोस्ति सपक्षो
यत्र वृत्तं लिङ्गमन्वयि स्यात् ।

^२ अथवाऽसाधारणत्वादनुमानाभाव इत्यस्यायमन्योर्थः । योऽचन्द्रत्वं प्रतिजानीते
तं प्रति ब्रुवतो लोकस्यानुमानेत्युच्यते तावन्तावनिष्टौ कथमन्यत्रेष्टिः स्यात् ॥

कथं गम्यते ^४ सर्वेषां शब्दानां सर्वत्रार्थे सिद्धिरित्याह ।

संकेतसंश्रयाः शब्दाः स चेच्छामात्रसंश्रयः ।

नासिद्धिः शब्दसिद्धानामिति शाब्दप्रसिद्धिवाक् ॥११६॥

सङ्केतमन्तरेण वाचकादृष्टेः संकेतसंश्रयाः शब्दाः स च संकेतः पुरुषेच्छामात्र-
संश्रयः (१) तदतिरिक्तस्यापेक्षणीयस्याभावात् । तस्माच्छब्दसिद्धानामभिधे-
यत्वादीनां क्वचिदप्यर्थे नासिद्धिः । इति हेतोः शाब्दप्रसिद्धिराचार्यस्य ॥ (११६)
एतच्च शाब्दप्रसिद्धिवचनम् (१)

अनुमानप्रसिद्धेषु विरुद्धाव्यभिचारिणः ।

अभावं दर्शयत्येवं प्रतीतेरनुमात्वतः ॥११७॥

वस्तुबलप्रवृत्तेनानुमानेन प्रसिद्धेष्वर्थेषु विपरीतधर्मोपस्थापकस्य विरुद्धाव्य-
भिचारिणः साधनान्तरस्याभावन्दर्शयति । कस्मादित्याह । एवमी^१दृश्याः शब्द-
सिद्धाया योग्यतायाः प्रतीतेः ^२स्वभावलिङ्गसमुत्पत्त्या अनुमात्वतः । यथा
शब्दसिद्धा योग्यताऽनुमानसिद्धेति बाध्या सत्त्वादित्हेतुना (१) तथाऽन्योपि
वस्तुबलप्रवृत्तानुमानविषयः समानत्वात् न्यायस्येत्यर्थः । (११७)

अथवा ब्रुवतो लोकस्यानुमाऽभाव उच्यते ।

किन्तेन भिन्नविषया प्रतीतिरनुमानतः ॥११८॥

अथवाऽचन्द्रः शशी सत्त्वादिति विप्रति^३पद्यमानं प्रतिपत् प्रति^४पादनार्थं लोकस्य
ब्रुवतः शाब्दप्रसिद्धेनासाधारणत्वादनुमानाभाव आचार्येणोच्यते । पारमार्थिकस्य
बाध्यत्वस्माभावात् ^५ । कल्पितं निषेध्यं तच्च पुरुषेच्छामात्राधीनत्वात् सर्वत्र
सम्भवतीति सर्वस्य चन्द्रशब्दयोग्यतायोगान्न कश्चिदचन्द्रः पक्षोस्ति यत्र वर्तमान-
सत्त्वमसाधारणतां जह्यात् । एवन्दर्शिते किम्भवतीति चेत् । तेनानुमानाभावाभिधा^६
यिना शब्दप्रसिद्धाभिधानेन शब्दसिद्धा प्रतीतिर्वस्तुबलप्रवृत्तानुमानतो भिन्नविष- 91b
योक्ता भवति । वस्तुविषयं ह्यनुमानं कल्पितगोचरान्तरा शब्दी प्रतीति-
रित्यर्थः ॥ (११८)

^१ लक्षणयुक्ते बाधासंभवे लक्षणमेव दूषितं स्यात् ।

^२ अनुमीयतेऽन्येति प्रसिद्धेरनुमात्वात् ।

^३ लोकश्चन्द्रः शशी ह्लादनाद्भासनाद्वा कर्पूरादिवत् न तत्तस्यासिद्धं ।

^४ किं फलमित्याह ? वस्तुतः शशिनि चन्द्रत्वमपि शब्दबलात् ।

ग, वस्तुबलप्रवृत्तमनुमानम्

तेनानुमानाद् वस्तूनां सदसत्तानुरोधिनः ।

भिन्नस्यातद्वशा वृत्तिस्तदिच्छाजेति सूचितम् ॥११९॥

तेन ^१ विषयभेदेन वस्तूनां सदसत्तानुरोधिनोऽनुमानात् भिन्नस्य कल्पित-
स्यार्थस्य शब्दयोग्यत्वस्य वृत्तिरतद्वशा वस्तुवनायत्ता तस्य पुरुषस्येच्छाजेति सूचितं
भवति । (११९)

किञ्च (१)

चन्द्रतां शशिनोऽनिच्छन् कां प्रतीतिं स वाञ्छति ।

इति तं प्रत्यदृष्टान्तं तदसाधारणं मतम् ॥१२०॥

शशिनः सर्वजनसिद्धां व्यावहारि^१कीं चन्द्रतां चन्द्रशब्दवाच्यतां अनिच्छन्
परः कामन्यां प्रतीतिं स वाञ्छति (१) यथा वाच्यतासिद्धिः क्वचित् स्यात् । मता
च पारमार्थिकी वाच्यताप्रतीतिर्न क्वचिदस्ति । वस्तुतः सर्वस्यावाच्यता-
प्रदर्शनात् कल्पितवाच्यताप्रतीतिस्तु पुरुषेच्छामात्रप्रभवत्वात् सर्वत्राव्याहतैव ।
अतः सर्वस्य चन्द्रशब्दवाच्यतायोगात् सपक्षो नास्तीति तं चन्द्रतापलापिनं वादिनं
प्रति सत्त्वं लिङ्ग^२मदृष्टान्तमसाधारणमुक्तमाचार्येण न तु चन्द्रस्यैकस्यान्यत्रासम्भवात्
सपक्षविपक्षयोरभावादसाधारणत्वमभिप्रेतमा चा यं स्य । अचन्द्रत्वे साध्ये घटादेः
सपक्षस्य सत्त्वात् । चन्द्रस्तु विपक्षो मा भूत् (१) तथापि हेतुनिवृत्तिरस्मादव्याहतैव ।
असतोपि हेतुनिवृत्तेः साधनात् । (१२०)

अपिच (१)

नोदाहरणमेवेदमधिकृत्येदमुच्यते ।

लक्षणत्वात् तथा वृद्धोऽधात्रीत्युक्तौ च बाधनात् ॥१२१॥

अचन्द्रः शशी सत्त्वादित्येतदेवोदाहरणमधिकृत्येदं शब्दवा^३च्यत्वप्रतिक्षेप-
हेतोरसाधारणत्वं नोच्यते । लक्षणत्वात् ^२ । लक्षणेन हि लक्ष्यं व्याप्तं दर्शनीयं
न च द्वितीयचन्द्राभावेनासाधारणतोक्तिरुदाहरणान्तरं व्याप्नोति । यथा वा
चन्द्रतायाः प्रतीत्या बाधेप्यते तथाऽधात्री वृक्षः सत्त्वात् ^३ घटादिवदित्युदाहरणोक्तौ

^१ भेददर्शनेपि किं फलमित्याह ।

^२ सर्वप्रतीतिविरोधानां सामान्येन लक्षणत्वात् ।

^३ पार्थिवत्वात् ।

सर्वलोकसिद्धया पुरुषेच्छाधीनया घटादावपि वृक्षशब्दयोग्यताप्रतीत्या सपक्षाभावे-
नासाधारणत्वाद् वृक्षशब्दवाच्यत्वाभावस्य साधनात् (१) यथोक्तमेवा-
साधारणत्वमाचार्यस्येष्टं । (१२१)

यदप्यु^१च्यते द्वितीयस्य चन्द्रस्याभावादसाधारणतेति तत्राह (१)

अत्रापि लोके दृष्टत्वात् कर्पूररजतादिषु ।

समयाद्वर्तमानस्य काऽसाधारणतापि वा ॥१२२॥

लोके कर्पूररजतादिषु गान्धिकवाचिकादीनां समयाद्वर्तमानस्य दृष्टत्वा-
दत्राचन्द्रः शशी सत्त्वादित्युदाहरणे हेतोरसाधारणतापि का वा । यदि द्वितीय-
चन्द्रो न भवेत् । एवमसाधारणता ^५ स्याद् वस्तुत्वस्य । (१२२)

स्यादेतत् (१) तत्समयादपि वर्तमानस्य चन्द्रत्वादेर्न शब्दवाच्यता । ततो
यथा न वृक्षशब्दवाच्यता कर्पूरस्य तथा चन्द्रशब्दवाच्यता च न स्यादित्य-
साधारणतैवेत्याह ।

यदि तस्य कचित् सिध्येत् सिद्धं वस्तुबलेन तत् ।

तस्यैवंवादिनः सत्यपि सामयिके चन्द्रे क्वचिदर्थविशेषे चन्द्रशब्दवाच्यत्वं
यदि सिध्येत् न तु सर्वत्र कर्पूररजतादौ तदा तच्चन्द्रशब्दवाच्यत्वं वस्तुबलेन सिद्धं
स्यात् । न त्वेवं दृश्यते सर्वस्य कर्पूरादेश्च शब्दाभिधेयत्वदर्शनात् ।

अथ यत्रैव कल्प्यते चन्द्रत्वं तदेव तच्छब्दवाच्यं प्रतीयत इति तथाभ्युपगम्यते
तदा ।

प्रतीतिसिद्धोपगमेऽशशिन्यप्यनिवारणम् ॥१२३॥

सामयिके चन्द्रत्वे क्वापि प्रतीत्या सिद्धस्य चन्द्रशब्दवाच्यत्वस्योपगमे ।
शशिन्यपि तच्छब्दवाच्यस्यानिवारणं । (१२३)

तस्य वस्तुनि सिद्धस्य शशिन्यप्यनिवारणम् ।

तद्वस्त्वभावे शशिनि वारणेपि न दुष्यति ॥१२४॥

शुक्लतादिके निमित्तभूते वस्तुनि । तस्य चन्द्रशब्दाभिधेयत्वस्य सिद्धस्य
शशिन्यपि निमित्तसद्भावादनिवारणं तस्य निमित्तभूतस्य वस्तुनः शशिन्यभावे तु
चन्द्रशब्दवाच्यत्वस्य वस्तुत्वाद्धेतोर्वारणेपि न किञ्चिद् दुष्यति । निमित्ताभावे १२४

नैमित्तिकाभावास्पष्टत्वात् । सामयिकन्तु सर्वत्राशक्यवारणमिति तच्छब्दयोग्य-
ताप्यवाध्या । (१२४)

तस्मादवस्तुनियतसंकेतबलभाविनाम् ।

योग्याः पदार्था धर्माणामिच्छाया अनिरोधनात् ॥१२५॥

तस्मादवस्तुनियतो वस्तुन्यनियत इच्छाधीनत्वात् संकेतस्तस्य बलाद् भाविनां
धर्माणां वाच्यत्वादीनां पदार्थाः सर्वे धर्मित्वेन योग्याः । इच्छातः पुंसः केनचिद्
वाच्यत्वाद्युत्थापिकाया इच्छाया अनिरोधात् । (१२५)

तां योग्यतां विरुन्धानं संकेताप्रतिषेधजा ।

प्रतिहन्ति प्रतीत्याख्या योग्यताविषयेऽनुमा ॥१२६॥

तामिष्टशब्दाभिधेयत्वयोग्यतां पदार्थानां सत्त्वादिकाद्धेतोर्विरुन्धानं प्रति-
क्षिपन्तं वादिनं प्रतीत्याख्या प्रतीतिसंज्ञिताऽनुमा प्रतिहन्ति । संकेताप्रतिषे-
धजेति स्वभावलिङ्गजत्वमाह । इच्छाधीनत्वात् योग्यताविषये विपरीतधर्मो-
पस्थानमाह । प्रयोगः पुनः (१) यः पुरुषेच्छानुभिधायी स सर्वत्र सम्भवी तद्यथा
विकल्पः पुरुषेच्छानुविधायि चार्थेऽपिष्टशब्दाभिधेयत्वमिति । (१२६)

शब्दानामर्थनियमः संकेतानुविधायिनाम् ।

नेत्यनेनोक्तमत्रैषां प्रतिषेधो विरुध्यते ॥१२७॥

अनेन चेष्टशब्दाभिधेयत्वयोग्यताप्रतिषेधबाधनेन दर्शितेन शब्दानां संके-
तानुविधायिनामर्थनियमः प्रतिनियतवाचकत्वं नेत्युक्तम्भवति । ततोस्य स्वेच्छा-
कल्पितोऽर्थे एषां शब्दानां वाचकत्वस्य प्रतिषेधः सत्त्वादिहेतोः क्रियमाणो
विरुध्यते । (१२७)

यद्येवन्तदा क्वचिदर्थे निषेधं कुर्वता शब्दो बाध्यः स्यात् । ततश्च गुणा-
^३ १३कं निमित्तभूतं गुणादि^२ शब्दानां गुणगुणिसम्बन्धादिपारमार्थिकमर्थं गुणि-
शब्दादीनां निषेधन् बाध्यः स्यादित्याह । येन कल्पितमर्थं शब्दानां बाधमानः
प्रतिक्षिप्यते । न तु गुणादिकं तेन (१)

नैमित्तिक्याः श्रुतेरर्थमर्थम्बा पारमार्थिकम् ।

शब्दानां प्रतिरुन्धानोऽबाधनाहौ हि वर्णिणतः ॥१२८॥

नैमित्तिक्या ^१ वस्तुभूतगुणादिनिमित्तवत्याः श्रुतेरर्थं गुणादिकं पारमार्थिकमर्थं ^२ गुणिगुणादिसम्बन्धं शब्दानां गुण्यादिवाचिनां प्रतिस्न्धानोऽबाधनाहो वाधां नाहंतीत्युक्तो ^३ भवति ॥ (१२८)

यस्माच्च सांकेतिकार्थनिराकरणे प्रतीतिबाधा (१)

तस्माद् विषयभेदस्य दर्शनाय पृथक्कृता ।

अनुमानाबहिर्भूता प्रतीतिरपि पूर्ववत् ॥१२९॥

तस्मात् स्वभावलिङ्गजत्वेनानुमानादबहिर्भूता प्रतीतिरपि तस्मात् ^४ पृथक्कृता (१) किमर्थमित्याह । विषयस्य भेदः कल्पिताकल्पितत्वं तस्य दर्शनाय । कल्पितार्थविषया प्रतीतिः । वस्तुविषयन्त्वनुमानमित्यर्थः । पूर्ववदिति । यथा आगमस्ववचनेऽभ्युपगतप्रामाण्येऽप्रत्यक्षत्वादनुमानान्तर्गते^५पि विषयभेददर्शनाय पृथग्दर्शिते वस्तुबलप्रवृत्तेनुमानं सर्वविषयविचारे त्वागमस्ववचने अधिकृते । तथा प्रतीत्यनुमाने अपि भिन्नविषये इत्यर्थः । (१२९)

अनुमानवाधायामन्तर्भावादनयोरभ्युपगमप्रतीतिबाधयोः (१)

सिद्धयोः पृथगाख्याने दर्शयिष्ये प्रयोजनम् ।

एते सहेतुके प्राह नानुमाध्यक्षबाधने ॥१३०॥

सिद्धयो^६रपि पृथगाख्याने विषयभेदलक्षणं प्रयोजनन्दर्शयन्ना चार्थं एते अभ्युपगमप्रतीतिबाधे सहेतुके प्राह ^७ । न सन्ति ^८ प्रमाणानि प्रमेयार्थानीति ^९ प्रतिज्ञामात्रे^{१०} नेति (१) अत्र प्रतिज्ञा^{११}मात्रं शास्त्रस्ववचनयोः सिद्धयोरप्रामाण्यप्रतिज्ञाबाधकमुक्तम् (१) अतोप्य^{१२}साधारणत्वादनुमानाभावे शाब्दप्रसिद्धेनापोद्यते न सपक्ष इति । अत्र शाब्दप्रसिद्धेन शशिनश्चन्द्रत्वेनाचन्द्रत्वप्रतिज्ञाया बाधनमुक्तं । अनुमाध्यक्षबाधने तु न सहेतुके प्राह ^{१३} । अत्रावणः शब्दो नित्यो घट इति तस्माद् विषयभेदोपलक्षणार्थं सहेतुत्वाहेतुत्वदर्शनं । प्रत्यक्षानुमान^{१४}न बाधे सर्वविषये १२b अभ्युपगमप्रतीतिबाधे तु नियतविषये इत्यर्थः ॥ (१३०)

^१ निमित्ताभावे । ^२ न चन्द्रत्वं परमार्थतोस्तीति ।

^३ अबाधनार्हः । ^४ अनुमानात् ।

^५ स्ववचनाप्तवचनयोर्ग्रहोनेन । ^६ अनुमानापृथ(?) क्त्वेन निश्चितयोः ।

^७ नागः । ^८ समुच्चयमाह प्राक् प्रामाण्यमाज्ञाय विरोधमनेन ।

^९ हेतुनानेन सहेतुकमाह । ^{१०} शास्त्रस्ववचनप्रामाण्याख्येन ।

^{११} दृष्टान्ताभावात् । ^{१२} उद्योतकरादिनोक्तः । सम्बन्धो नाध्यक्ष इत्युक्त्वा ।

उक्ता प्रतीतिबाधा ॥

(७) प्रत्यक्षबाधा

प्रत्यक्षबाधा वक्तव्या । न केवलं शाब्दप्रसिद्धे व्यवहारधर्मप्रसिद्धौ तत्प्रतिरोद्धा बाध्यते । किन्तु (१)

अत्राप्यध्यक्षबाधायां नानारूपतया ध्वनौ ।

प्रसिद्धस्य श्रुतौ;

अत्राप्यध्यक्षबाधायां व्यावहारिककल्पनावशात् नानारूपतया लोके प्रसिद्धस्य ख्यातस्य ध्वनौ श्रुतौ श्रवणज्ञाने ॥

रूपं यदेव प्रतिभासते ॥१३१॥

अद्वयं शबलाभासस्यादृष्टेर्बुद्धिजन्मनः ।

तदर्थार्थोक्तिरस्यैव क्षेपेऽध्यक्षेण बाधनम् ॥१३२॥

यदेव रूपमद्वयं धर्मादिद्वयबून्यं प्रतिभासते शबलाभासस्य नाना^१कारस्य बुद्धिजन्मनोऽदृष्टेः । यदि नानाकारता शब्दस्य वास्तवी स्यात् (१) तथैव श्रुतिज्ञाने प्रतिभासेत । तदर्थार्थोक्तिरस्यैव क्षेपेऽध्यक्षेण बाधनम् । तदर्थार्थोक्तिरस्यैव^२ ग्रहणमस्याध्यक्ष^३सिद्धस्यैव रूपस्य^४क्षेपेऽध्यक्षेण बाधनमिष्टं । (१३१, १३२)

४. सामान्यचिन्ता

(१) सामान्यं व्यावृत्तिलक्षणम्

तदेव रूपं तत्रार्थः शेषं व्यावृत्तिलक्षणम् ।

अवस्तुभूतं सामान्यमतस्तन्नाक्षगोचरः ॥१३३॥

तत्र श्रुतिज्ञाने भासमानं तद्रूपमर्थः स्वलक्षणं । तदतिरिक्तं शेषं । धर्मिधर्मादि^१ व्यावृत्तिलक्षणमन्यव्यवच्छेदस्वभावम^२वस्तुभूतं सर्वत्र सम्भवात् सामान्यञ्च । अतोऽवस्तुत्वादेस्तद्गुणजात्यादि नाक्षगोचरः । (१३३)

^१ श्रोत्रशब्दयोर्थः सम्बन्धो ग्राह्यग्राहकलक्षणस्तद्विदितवाच्यः स श्रावणशब्द-
स्यार्थः । ^२ स्वलक्षणस्यैव । ^३ न ग्राह्यग्राहकत्वप्रतिषेधे सामान्यस्य वा ।

^४ जात्यादि ।

तेन समान्यधर्माणामप्रत्यक्षत्वसिद्धितः ।

प्रतिक्षेपेयबाधेति श्रावणोक्त्या प्रकाशितम् ॥१३४॥

तेनावस्तुत्वेन कारणेन सामान्यधर्माणां प्रमेयत्वादीनामप्रत्यक्षत्वस्य सिद्धितः । केनचिद्वादिना प्रत्यक्षसिद्धितः प्रतिक्षेपेपि क्रियमाणे न बाध्यबाधक-
भाव इत्यश्रावण इत्यत्र श्रावणोक्त्या निषेध्यदर्शिकया प्रकाशितं । स्वलक्षणबाधने
प्रत्यक्षबाधेत्यर्थः ॥ (१३४)

१ एवं तर्हि शब्दस्वलक्षणं नास्तीत्येव कस्मान्नोच्यते किं श्रावणत्व-
मुख्यं निषेध्य युक्तिरित्याह ।

सर्वथाऽवाच्यरूपत्वात् सिद्ध्या तस्य समाश्रयात् ।

बाधनात् तद्वलेनोक्तः श्रावणेनाक्षगोचरः ॥१३५॥

स्वलक्षणस्य सर्वथा केनचिच्छब्देनाववाच्यत्वात् १ मुख्यमभिधानं नास्त्येव ।
अथ सामान्यवृत्तिरपि स्वलक्षणशब्दोऽध्यवसायानुरोधात् स्वलक्षणमुपलक्षयति । एवं
श्रावणशब्दोपीन्द्रियग्राह्यतोपलक्षणं शब्दस्वलक्षणमुपलक्षयिष्यतीति न कश्चि-
द्विशेषः । अथवास्त्येव श्रावणशब्देनाभिधाने प्रयोजनमित्याह । श्रोत्रेन्द्रियविषयस्य
या सिद्धिस्तथा भावः । तथा सिद्ध्या तस्येन्द्रियज्ञानस्य समाश्रयाच्छब्दस्य
स्वरूपव्यवस्थित्या हेतुना तेन व्यपदेश इन्द्रियज्ञानवलेन शब्दस्वरूपावस्थितः (१)
तथाभिधानमित्यर्थः । किञ्च तस्येन्द्रियज्ञानस्य बलेन शब्दस्वलक्षणविपर्ययभावस्य २
बाधनात् कारणात् श्रावणेनाक्षगोचरः स्वलक्षणमुक्तः । नित्यो घट इत्यनुमाने
नित्यत्वविषयेण कृतकत्वलिङ्गभुवा ३ बाधितः पक्षः । स चासकृद्दर्शित एवेति
नेह विपरिञ्चितः ॥ (१३५)

(२) स्वधर्मिग्रहणप्रयोजनम्

इदानीं प्रत्यक्षानुमानाप्तप्रसिद्धेन स्वधर्मिणीति स्वधर्मिग्रहणस्य साफल्य-
माख्यातुमाह ।

सर्वत्र वादिनो धर्मो यः स्वसाध्यतयेप्सितः ।

तद्धर्मवति बाधा स्यान्मान्यधर्मेण धर्मिणि ॥१३६॥

१ इन्द्रियविषयस्वभावः स्वलक्षणं स यदि श्रावणशब्देनाभिमतः ।

२ किं क्रियानिमित्तेनोच्यते । ३ स्वलक्षणस्य । ४ तथाभूतार्थप्रतिषेधकस्य

पुरुषस्य । ५ वादिनेष्टस्य स्वस्य धर्मो स्वधर्मो तत्र ।

सर्वत्र वादकाले साध्यकाले वा वादिनः स्वसाध्यतया यो धर्म ईप्सितः तद्धर्मवति धर्मिणि बाधा स्यात् । यथा श्रावणत्ववति शब्दे बाधिते बाधा पक्षस्य । न तु वादीष्टाद् धर्मादन्येन धर्मेण धर्मवति धर्मिणि बाधिते बाधा पक्षस्य स्यादिति धर्मिग्रहप्रयोजनं यथाकाशगुणत्ववति शब्दे बाधितेन पक्षबाधा । (१३६)

अन्यथास्योपरोधः को बाधितेन्यत्र धर्मिणि ।

गतार्थे लक्षणेनास्मिन् स्वधर्मिवचनं पुनः ॥१३७॥

अन्यथा यद्येवं नेष्यते तदान्यत्र धर्मे धर्मिणि बाधितेऽस्य प्रकृतधर्मविशिष्टस्य धर्मिणः क उपरोधो बाधा^१ ॥ ननु स्वरूपेणैव निर्देश्यः स्वयमिष्टोऽनिराकृतः पक्ष इति पक्षलक्षणेनैवानिष्टधर्मवतो धर्मिणो बाधा न पक्षबाधेति लभ्यत २९३ एवेत्याह । पक्षस्य लक्षणेनास्मिन् वादीष्टधर्मवति धर्मिणि बाध्यत्वेन गतार्थे पुनः स्वधर्मिवचनं यत्कृतं । (१३७)

बाधायां धर्मिणोपि स्यात् बाधेत्यस्य प्रसिद्धये ।

आश्रयस्य विरोधेन तदाश्रितविरोधनात् ॥१३८॥

धर्मिणोपि^२ बाधायां धर्मस्य बाधने पक्षबाधा यथा स्यादित्यस्यार्थस्य प्रसिद्धये क्वचिदाश्रयस्य धर्मिणो विरोधेन प्रतिक्षेपेण तदाश्रितस्य धर्मस्य विरोधनात् धर्मद्वारेण धर्मिद्वारेण वा समुदायबाधायां पक्षबाधेत्यर्थः । (१३८)

अन्यथैवंविधो धर्मः साध्य इत्यभिधानतः ।

तद्बाधामेव मन्येत स्वधर्मिग्रहणन्ततः ॥१३९॥

अन्यथा धर्मिद्वारेण समुदायबाधायाः संग्रहार्थं स्वधर्मिग्रहणं यदि न क्रियते तदैवस्वधर्मः साध्यत्वेनैवेष्टो धर्मः साध्य इत्यभिधानतः । तस्य धर्ममात्रस्यैव बाधां मन्येत प्रतिपत्ता न तु धर्मिबाधामपि । ततः (१) उभयसंग्रहार्थं स्वधर्मिग्रहणमा चा र्यं स्य ॥ (१३९)

नन्वेतदप्यर्थसिद्धं सत्यं केचित्तु धर्मिणः ।

केवलस्योपरोधेपि दोषवत्तामुपागताः ॥१४०॥

^१ येन तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थः स्यात् ।

^२ तन्न साध्यस्यैव बाधायां बाधा किन्तु धर्मिणोपि ।

नन्वेतदुभयसंग्रहणमप्यर्थतः ^१ सामर्थ्यतः सिद्धं । न हि केवलो धर्मोस्ति
क्वचित् तद्वाधने तद्विशिष्टस्य धर्मिणोपि बाधनात् समुदायवाधैवैषितव्या । सा च
धर्मिद्वारेण वा भवतु धर्मद्वारेण वा न कश्चिद् विशेष इत्यर्थः ।

अत्राह सत्यमेतत् केचित्तु वादिनो ^२ धर्मिणः केवलस्योपरोधे साध्य-^३
धर्मस्याबाधायामपि पक्षस्य दोषवत्तामुपागताः प्रतिपन्ताः । (१४०)

यथा परैरनुत्पाद्यापूर्व्वरूपज्ञ स्वादिकम् ।

सकृच्छब्दाद्यहेतुत्वादित्युक्ते ग्राह दूषकः ॥१४१॥

यथा परैः सहकारि^४भिरनुत्पाद्यापूर्व्वरूपं^५ न स्वादिकमाकाशदिककालादि
न भवति । अपि तूत्पाद्यापूर्व्वरूपमेव भवति । सकृदेककालान्तदुत्पाद्यस्य ^६ कार्य-
कलापस्य शब्दादेरहेतुत्वादिविशिष्टैकरूपात् कारणात् सकृत् सर्व्वकार्योत्पत्ति-
प्रसङ्गादिति वादिनोक्ते दूषकः प्रतिवाद्याह ^७ । (१४१)

तद्वद् वस्तुस्वभावोऽसन् धर्मी व्योमादिरित्यपि ।

नैवमिष्टस्य साध्यस्य बाधा काचन विद्यते ॥१४२॥

तद्वद्यथानुत्पाद्यापूर्व्वरूप आकाशादिर्न^८ भवति । ^९ तथा वस्तुस्वभावो धर्मी
व्योमादिरसन्नित्यपि स्यात् । अर्थक्रियाऽसमर्थस्य वस्तुत्वाभावादिति धर्मिणः
केवलस्य बाधनं न धर्मस्य । एवं धर्मिबाधनेपीष्टस्य साध्यस्य काचन बाधा न
विद्यते । हेतोर्व्वाऽसिद्धिः । असत्यपि कार्यानुत्पादस्य व्यवच्छेदस्य सिद्धेः । (१४२)

ततः (१)

^१ साक्षाद् धर्मिद्वारेण चेत्यविशेषात् ।

^२ यत्र धर्मिबाधेपि साध्यस्य न क्षतिः तत्रापि दोषः ।

^३ वै शो पि (कं) प्रति सौ त्रा न्ति केन ।

^४ न क्षतस्वभावमिति साध्यं धर्मी ।

^५ शब्दहेतुराकाशं तद् यदि नित्यं एकदोत्पत्तिप्रसङ्गः सदा सन्निधानात् हेतोः ।

^६ विरुद्धतां ।

^७ वस्तुस्वभाव आकाशादिर्न^८ भवति विवक्षामनङ्गीकृत्याकाशसत्त्ववादिना
सौ त्रा न्ति केन सामान्येन प्रकृते आकाशादौ स्थिररूपत्वधर्मव्यवच्छेदमात्रे
साध्ये युगपद्वेतुत्वव्यवच्छेदरूपे हेतौ यद्याह परः वस्तुभूताकाशाभावं । तावृशो
निराकृतेपि नैवेष्टस्य व्यवच्छेदमात्रस्य बाधा प्रज्ञप्तिमिति धर्मिणि व्यवच्छेद-
मात्रस्याव्याघातात् ।

द्वयस्यापि हि साध्यत्वे साध्यधर्मोपरोधि यत् ।

बाधनं धर्मिणस्तत्र बाधेत्येतेन वर्णितम् ॥१४३॥

द्वयस्य धर्मधर्मसमुदायस्यापि हि साध्यत्वे सति यत्र धर्मिणो बाधनं साध्य-
धर्मोपरोधि तत्र पक्षबाधा युक्तेत्येतेन स्वधर्मिग्रहणेन वर्णितं । न हि साध्य-
धर्ममात्रसाधनार्थं कश्चित् साधनमन्वेषते । तस्य जगति क्वचित् सत्तायां विवा-
दाभावात् । तथा निश्चये प्रवृत्त्ययोगाच्च । किन्तु धर्मविशेषनिष्ठं साध्य-
मिष्टं ॥ (१४३)

तथैव धर्मिणोप्यत्र साध्यत्वात् केवलस्य न ।

यद्येवमत्र बाधा स्यात् ;

तत्र यथा धर्मिविशिष्टस्य साध्यत्वं धर्मस्य तथैव साध्यत्वविशिष्टत्वेन धर्मि-
णोपि साध्यत्वात् केवलस्य धर्मस्य न क्वचित् साध्यता । ततो न केवलस्य धर्मिणो
बाधने पक्षबाधा । यदि साध्यधर्मोपरोधिनि धर्मिणि बाधिते पक्षबाधेऽप्येते
(१) एवं सत्यत्र हेतौ सां ख्यं प्रति बौद्धेनोक्ते धर्मिबाधाद्वारेण धर्मबाधा स्यात् ।

नान्यानुत्पाद्यशक्तिकः ॥१४४॥

सकृच्छब्दाद्यहेतुत्वात् सुखादिरिति पूर्ववत् ।

विरोधिता भवेदत्र हेतुरैकान्तिको यदि ॥१४५॥

तद्यथा सुखादिः सुखदुःखमोहात्मकं प्रधानं नान्येन सहकारिणाऽनुत्पाद्य-
शक्तिकोऽनाधेयसामर्थ्यः सकृच्छब्दादीनां कार्याणामहेतुत्वादिति । अत्र पूर्ववत्
परैरनुत्पाद्येत्यादिप्रयोगत्वाच्च । सुखाद्यात्मकस्य नित्यत्वस्य बाधनात् सुखादौ
धर्मिणि बाधिते तद्धर्मस्य नित्यत्वस्य विरोधने विपर्ययसाधने बाधा स्यात् ।^१
अनित्यस्वभावो हि सुखादिः साधयितुमिष्टः । सुखादिस्वभावभूतनित्यत्व-
बाधने च सुखादिरेव बाधित इति धर्मोपरोधिनि धर्मिणि बाधिते पक्षबाधा
स्यात् । अत्राह । भवेदत्र हेतौ पक्षबाधा । यदि न सकृच्छब्दाद्यनुत्पादादिति
93b हेतुः साध्यस्य । वस्तुभूतसुखाद्यनित्यत्वस्य । विपर्यये सुखादिधर्म्यभावादनि-^२
त्यत्वाभावेनैकान्तिकोऽप्यभिचारी भवेत् । (१४४, १४५)

यावता या च (१)

^१ सामर्थ्यादन्याभावात् ।

^२ आदिना स्पर्शरूपरसगन्धग्रहः ।

क्रमक्रियाऽनित्यतयोरविरोधाद् विपक्षतः ।

व्यावृत्तेः संशयान्नायं शेषवद् भेद इष्यते ॥१४६॥

क्रमक्रिया हेतुः । या च साध्याऽनित्यता तयोरविरोधात् । अवस्तुभूत (धर्मि)
सुखादिधर्मानित्यत्वे विपरीते साध्ये वस्तुभूतसुखादिधर्मानित्यत्वं विपक्षस्ततो
हेतोः क्रमकरणव्यावृत्तेः संशयान्नायं विरुद्धो^१ हेतुः । शेषवद् भेदोऽनैकान्तिक-
विशेषस्त्विष्यते । सति च विरुद्धत्वे धर्मिबाधाद्वारेण धर्मबाधा स्यात् । (१४६)

(३) धर्मिस्वरूपनिरासः

स्वयमिष्टो यतो धर्मः साध्यस्तस्मात् तदाश्रयः ।

बाध्यो न केवलो नान्यसंश्रयो वेति सूचितम् ॥१४७॥

यतः कारणात् स्वयम्वादिनेष्टो^१ धर्मः साध्यस्तस्मात् साध्यधर्मस्याश्रयः
यः स एव बाध्यः केवलो न बाध्यः । यथा वस्तुभूताकाशबाधायामपि नित्यैक-
रूपत्वाभावस्य साध्यधर्मस्य न क्षतिः । साध्यधर्मादन्यस्य च धर्मस्याश्रयो न बाध्य
इति स्वयंशब्देन सूचितं । यथाऽनित्यत्वे साध्ये शब्दे आकाशगुणत्वाश्रयत्वेन
बाधायामपि न दोषः । (१४७)

तस्मात् (१)

स्वयंश्रुत्यान्यधर्माणां बाधाऽबाधेति कथ्यते ।

तथा स्वधर्मिणान्यस्य धर्मिणोपीति कथ्यते ॥१४८॥

स्वयंश्रुत्या साध्याद् धर्मादन्येषां धर्माणां यथा बाधा या साऽबाधेति कथ्यते ।
तथा स्वधर्मिणा^२ स्वधर्मिवचनेन साध्यादन्यस्य धर्मस्य धर्मिणो बाधाऽबाधेति
कथ्यते ॥ (१४८)

५—पक्षदोषाः

(१) हेतुनिरपेक्षः पक्षदोषः

तथाऽपरेपि पक्षाभासाः सन्ति ते कस्मान्नोच्यन्ते । तथा ह्यप्रसिद्धविशेष्यः
कश्चित् पक्षो यथा^३ विभुरात्मा ।^३ आत्मन एव बौद्ध स्यात्सिद्धत्वात् । कश्चिद्

^१ धर्मोपरोधाद् विरुद्धः साध्यस्याचार्यविरुद्धत्वं नेह ।

^२ वैशेषिकस्य ।

^३ सिद्धान्ती सति धर्मिणि धर्माश्चिन्त्यन्ते ।

प्रसिद्धविशेषणः। यथा विनाशी शब्दः॥ सां ख्यं^१ प्रति तस्य विनाशासिद्धेः।
कश्चिदप्रसिद्धोभयः (१) यथा समवायिकारणमात्मा। बौद्धस्योभयासिद्धेरिति^२।

नन्वसिद्धोप्यात्मा पक्षी भविष्यति तल्लक्षणयोगात् (१) न ह्यसिद्धस्य पक्षता
निरस्ता। आश्रयासिद्धत्वाद्धेतोर्न पक्ष इति चेत् । न ।^३

साधनदोषोऽयं न पक्षदोषः। तथा शब्देऽनित्यत्वं विपक्षेणमसिद्धमिति गुण
एवायं न पक्षदोषः। असिद्धस्यैव साध्यत्वात्। अथ विपर्ययसिद्ध्याऽसिद्धमुच्यते।
तथापि मूढस्य विपर्ययसिद्धावपि नायं पक्षदोषः। विरोधो नाम हेतुदोष ए-^४
वायं। प्रमाणेन च विपर्ययसिद्धौ प्रमाणबाधितत्वमेव पक्षदोषोऽस्तु। अलमप्रसिद्ध-
विशेषणत्वाभिधानेन। अप्रसिद्धोभयस्य तूभयदोषाच्च सर्व्वेऽमी हेतुदोषा एवेति
किं पक्षदोषा वक्तव्याः। अथ (१)

सर्व्वसाधनदोषेण पक्ष एवोपरुध्यते।

तथापि पक्षदोषत्वं प्रतिज्ञामात्रभाविनः॥१४९॥

सर्व्वेण साधनस्य दोषेणासिद्धत्वादिना पक्ष एवोपरुध्यते तेन पक्षदोषा
असिद्धविशेष्यादयोऽभिधीयन्ते। यद्यपि पक्षोपरोधफलाः सर्व्वे दोषास्तथापि
प्र^५तिज्ञामात्रेण^३ भवनशीलस्य दोषस्य पक्षदोषत्वमुक्तमिष्टं। (१४९)

यस्मात् साक्षात् (१)

उत्तरावयवापेक्षो यो दोषः सोऽनुबध्यते।

तेनेत्युक्तमतोऽपक्षदोषोऽसिद्धाश्रयादिकः॥१५०॥

उत्तरोऽवयवो हेतुदृष्टान्तादिस्तदपेक्षो यो दोषः स तेन हेत्वादिनानुबध्यते।
आत्मनि सम्बध्यते इत्युक्तं प्राक्। उत्तरावयवापेक्षो न दोषः पक्ष इष्यत इत्या-
दिना। अतोऽसिद्धाश्रयादिक आश्रयासिद्धत्वादिस्तरावयवापेक्षो न पक्षदोषो
मतः॥ (१५०)

नन्वश्रावणः शब्दो नित्यो घटः। नानुमानं प्रमाणं^६ (१) अचन्द्रः
शशीत्युदाहरणैरेभिर्द्वर्मस्वरूप^७ निराकरणेन बाधा दर्शिता यथा प्रतिज्ञातधर्ममात्रस्य
विपरीतधर्मोपस्थापनेन निराकरणात्। धर्मविशेषस्य धर्मविशेषस्य धर्मस्वरू-
पस्य च बाधनेन पक्षबाधास्ति^४ सा कथमवगन्तव्येत्याह।

^१ बौद्धस्य। ^२ अत्राह सिद्धान्ती। ^३ नोत्तरत्वेत्यादिविशेषेण।

^४ नित्यो घट इति प्रतिज्ञायां नित्यत्वस्य बाधितत्वात्।

^५ अव्याख्याता स मु च्च ये।

धर्मधर्मविशेषाणां स्वरूपस्य च धर्मिणः ।

बाधा साध्याङ्गभूतानामनेनैवोपदर्शिता ॥१५१॥

धर्मधर्मयोर्विशेषाणां व्यक्तिभेदापेक्षया बहुवचनं । धर्मिणः स्वरूपस्य च सर्व्वोपामेपां साध्यं प्रत्यङ्गभूतानां बाधा । अनेनैव धर्मस्वरूपनिराकरणपरेणो- 942 दाहरणेन साध्यते । पक्षलक्षणत्वाद्बाधोपदर्शिता (१) (१५१)

(२) अवयविनिरासः

तत्रोदाहृतिदिङ्मात्रमुच्यतेऽर्थस्य दृष्टये ।

द्रव्यलक्षणयुक्तान्यः संयोगेर्थास्ति दृष्टिभाक् ॥१५२॥

१ तत्राश्रावणः शब्द इत्यादिपूवाहरणदिङ्मात्रमुच्यते । साध्याङ्गभू^२तस्य सर्व्वस्यैव बाधा भवतीत्यर्थस्य दृष्टये दशनार्थं तत्र परस्यावयवेष्ववयविनो गुरुत्वादिगुणयोगिनोऽन्यत्वेऽभिमतं यदोच्यते नान्योऽवयवव्यवयवेभ्यस्तुलानतिविशेषाग्रहणादिति (१) एतद्धर्मविशेषनिराकरणेनोदा^२हरणं बोद्धव्यं । तथाहि नात्रान्यत्वमात्रं निषेद्धमिष्टं । तथात्वे धर्मस्वरूपनिराकरणोदाहरणमेतत् स्यात् । तस्मादन्यत्वस्य साध्यधर्मस्य नान्तरीयका गौरवादयो विशेषा निराकर्तुमिष्टाः । तथा च धर्मविशेषोदाहरणमेव तत् । तथाहि परैरेकस्यावयवस्यान्यास्यावयवसंयोगे सति तदन्योऽर्थोऽवयवसंज्ञितो द्रव्यस्य लक्षणेन क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणञ्चे^२त्यनेन युक्तो दृष्टिभाक् दृश्योस्तीतीष्टमेव । (१५२)

अन्यथा (१)

अदृश्यस्य विशिष्टस्य प्रतिज्ञा निष्प्रयोजना ।

इष्टो ह्यवयवी कार्यं दृष्ट्वाऽदृश्येष्वसम्भवि ॥१५३॥

अदृश्यस्य संव्यवहाराविषयस्य द्रव्यलक्षणेन विशिष्टसामान्यमात्रस्यास्तित्व-प्रतिज्ञा निष्प्रयोजना भवेत् । तथा हि परमाणुष्वदृश्येष्वदर्शनावरणप्रतिघातादि-कार्यमसंभवि दृष्ट्वाऽवयवी चेष्टः^२ । तस्मिन् दर्शनादिकार्ययोगात् । (१५३)

अविशिष्टस्य चान्यस्य साधने सिद्धसाधनम् ।

गुरुत्वाधोगती स्यातां यद्यस्य स्यात् तुलानतिः ॥१५४॥

१ यद्येवमिदमेवोदाहरणमस्तु किमर्थं नान्याऽव(य)वयवेष्वेभ्य इत्यादिकमा-चा यो णो क्तमित्याह ।

२ नान्तरीयकस्य ।

३ वंशविकेण ।

यदि पुनरनिन्द्रियग्राह्यत्वं द्रव्यलक्षणेनाविशिष्टन्तदवयवि द्रव्यं साध्यते तदा^१-
ऽविशिष्टस्यान्यस्य च साधने बौद्धस्य न काचित् क्षतिरिति सिद्धसाधनं स्यात् ।
तस्माद् दृश्यो द्रव्यगुणवान् भावोऽवयवीति साध्यं ततश्चास्यावयविनो गुरुत्वं
गुणोऽधोगतिश्च कर्म यदि स्यातां तदा मृदादिखण्डयोः सहतोलितयोर्यावती तुला-
नतिगौरववशाद् दृष्टा ततोधिका तुलानतिः स्यात् । यदा तयोर्मृदादिखण्डयोः
संयोगे सति द्रव्यान्तरमुत्पद्य^२ ते तदा तयोः पूर्वावस्थितयोः पूर्वावस्थितं गौरवं
तदोत्पन्नस्य च द्रव्यस्याधिकगौरवविशेषात् तुलानतिविशेषो दृश्येत^३ । न चैवं
तस्मान्न तत्र कार्यद्रव्यसम्भव इत्यवयवी निर्गुणो निष्क्रियश्च स्यात् (११५४)

तन्निर्गुणक्रियस्तस्मात् समवायि न कारणम् ।

तत एव न दृश्योसावदृष्टेः कार्यरूपयोः ॥१५५॥

तस्मान्निर्गुणक्रियत्वात् गुणकर्मणोर्न समवायि कारणमवयवी । तत एव
द्रव्यलक्षणयोगान्न तस्यावरणादि कार्यं स्वरूपम्वा किञ्चित् दृश्यते (१) अदर्श-
नाच्च न दृश्योऽवयवी (११५५)

[तद्बाधान्यविशेषस्य नान्तरीयकभाविनः ।

तत् तस्मादसावयविनो बाधान्यस्य^२ विशेषस्य गौरवाधोगत्यादेर्ना-
न्तरीयकभाविनः साध्या^३न्यत्वाविनाभाविनः । बाधेति धर्मविशेषनिराकरणे
निर्देशो युक्तः ।

आसूक्ष्माद् द्रव्यमालायास्तोल्यत्वादंशुपातवत् ॥१५६॥

द्रव्यान्तरगुरुत्वस्य गतिर्नेत्यपरोऽब्रवीत् ।

आसूक्ष्माद् दृघणुका^४दारभ्य द्रव्यमालायाः^५ स्थूलावयविपर्यन्तायास्तो-
ल्यत्वात् तद्द्रव्यमालावर्त्तिनः स्थूलस्य द्रव्यान्तरस्य न गतिर्भवति । तुलाया-
मंशुपातवत् । कर्पासभारपतितस्यांशोरेकस्य यथा गुरुत्वं सदपि न प्रतीयते (१)
तथा द्रव्यमालावर्त्तिनः स्थूलद्रव्यस्य इत्यपरो^६ऽब्रवीत् ।

^१ परमाणवोऽदृश्या नोदकाहरणक्षमा अतोवयवी वै शेषि कस्वीकृतः । स धर्मी
अन्यत्वं साध्यं तत्र नान्योवयवीत्युक्तं मृत्पिण्डयोस्तोल्ययोस्तृतीयक्षेपे गौरवा-
न्यत्ववत् तृतीयावयविनि नेति ।

^२ कीदृशस्येत्याह । ^३ यत्साध्यमन्यत्वन्तदविना ।

^४ त्र्यणुकादौ महत्त्वोक्तेः । ^५ उद्योतकरादिः ।

तस्य क्रमेण संयुक्ते पांशुराशौ सकृद् युते ॥१५७॥

भेदः स्याद् गौरवे तस्मात् पृथक् सह च तोलिते ।

सुवर्णमाषकादीनां संख्यासाम्यं न युज्यते ॥१५८॥

तस्यैववादिनो मते क्रमेण सूक्ष्मावयवसंयोगाभिवृद्धिपरिपाद्या संयुक्ते स्थूलावयववितां गते पांशुराशावयवसंयोगाभिवृद्धिक्रममनपेक्ष्य ^० सकृदेककालं युक्ते स्थूलावयववितां गते भेदो गौरवे स्यात् । तथा हि द्व्यणुकादिक्रमेण कार्य-द्रव्यसंयोगपरंपरया च द्रव्यमुत्पद्यते । तत्रानेकद्रव्यभारसद्भावात् महद्गौरवं भवेत् । यत्र त्वेक एव सकृत् पांशुराशिः संयोगाज्जायते तत्रैकस्य द्रव्यस्याल्पीयो गौरवं भवति न चास्त्येतत् । किञ्च (१) तस्माद् गौरवभेदात् पृथक् प्रत्येकं माष-कादौ तोलिते पिण्डा^१वस्थयोः सह चापरैर्मसि (?प) कादिभिस्तोलिते सुवर्णमास- 94b कादिभिन्नायाः संख्यायाः साम्यं ^१ न युज्यते (१) मासकावयविनां विनाशे तत्संख्यानां गौरवाणां च नाशादेकं सुवर्णमित्येव स्यात् । दृश्यते च प्रत्येकं माषकादीनां तुलायां यावती संख्या तावत्येव सहतोलितानामपि ॥ (१५७, १५८)

सर्षपादामहाराशेरुत्तरोत्तरवृद्धिमत् ।

गौरवं कार्यमालाया यदि नैवोपलभ्यते ॥१५९॥

अथ ^२ रक्तिकायाश्चतुर्थो भागः सर्षपस्तस्मादारभ्य आमहाराशेः स्थूलावयविनं यावत् क्रमवृद्धिमतां का^१र्याणां मालाया उत्तरोत्तरवृद्धिमद् गौरवं सदपि नोपलभ्यत इति यदुच्यते (१५९) तदा (१)

आसर्षपाद् गौरवन्तु दुर्लक्षतमनल्पकम् ।

तोल्यं तत्कारणं कार्यगौरवानुपलक्षणात् ॥१६०॥

आसर्षपात् सर्षपादारभ्य द्व्यणुकं यावत् पूर्वं पूर्वं गौरवं तत् दुर्लक्षतमनल्पकमिति सुतरामनुपलभ्यं स्यात् । सर्षपादुत्तरन्तु गौरवं स्वयमेव दुर्लक्ष-मिष्टमिति कार्यद्रव्यगौरवानुपलक्षणात् तस्य कार्यद्रव्यस्य कारणं परमाणवः पारिशेष्यात् तोल्यं स्यात् । न च परमाणूनां ^३ गु^२ रत्वादिगुणोपलम्भोस्ति तदनुपलक्षणेन च नावयविनः परमाणूनाम्बोपलम्भोस्तीति सर्व्वथार्थानामप्रतिपत्तिः स्यात् । (१६०)

नन्वदृष्टोऽशुवत् सोर्थो न च तत्कार्यमीदृश्यते ।

^१ रक्तिकशतेऽवयविराशेः कथमेकावयविना साम्यं । एकानेकपलपिण्डवत् ।

^२ मा भूत् संख्यावैषम्यमिति । ^३ तदनुपलम्भादेवावयविकल्पनात् ।

ननु गुरुत्वाप्रतीतावपि अंशुः प्रतीयते तद्वदवयव्यादिकमपि प्रत्येक्ष्यत इत्याह ।
न च गुरुत्वानुपलक्षणेऽप्यंशुरिव सोऽर्थोऽवयव्यादिरीक्ष्यते । न च तत्कार्यं गौरवा-
वरणादिरीक्ष्यते । तस्मादप्रत्यक्षतैव सर्व्वथा स्यात् ।

किञ्च (१)

गुरुत्वागतिवत् सर्व्वतद्गुणानुपलक्षणात् ॥१६१॥

माषकादेरनाधिक्यम् ;

गुरुत्वादिगुणागतिवत् सर्व्वेषां रूपादीनामधिकानां तस्य द्रव्यस्य गुणानामनु-
पलक्षणादवयवेष्वभ्यो माषकादेरवयविनोरनाधिक्यं । यदि ह्यवयवेष्वभ्योधिकं तदा
गुरुत्वादिवत् रूपादिवत् अवयवेषु वर्द्धमानेषु वर्द्धमानं दृश्येत ॥ (१६१)

ननु तुलानतिविशेषाग्रहणादित्युक्तमा चा येन तर्त्तिक रूपादिग्रहणाभाव
उच्यत इत्याह ।

अनतिः सोपलक्षणम् ।

यथास्वमन्त्रेणादृष्टे रूपादावधिकाधिके ॥१६२॥

अनतिराचार्येण या निर्दिष्टा सोपलक्षणमात्रं न तु नियमः । अनतिः क्वोप-
लक्षणमित्याह । रूपादौ द्रव्याभिवृद्ध्याऽधिकाधिके यथास्वं यस्य यदात्मीयं ग्राहकं
तेनाक्षेणेन्द्रियज्ञानेनादृष्टेः ^१ । यद्रूपादिविषयं यदिन्द्रियप्रत्यक्षं तदेव तस्य
धर्मविशेषस्य पक्षबाधकमित्यर्थः । तस्माद् गुणक्रियावत् दृश्यावयव्यभाव एवेति
धर्मविशेषवाग्द्वारेणोदाहरणमुक्तं ^२ ॥ (१६२)

अभ्युपायस्वबागाद्यबाधायाः संभवेन तु ।

उदाहरणमप्यन्यद्दिशा गम्यं यथोक्त्या ॥१६३॥

अभ्युपायोऽभ्युपगमः स्वबागादि ^३ र्थस्य तेनाबाधायाः संभवेन त्वन्यदप्यु-
दाहरणं । धर्मविशेषनिराकरणेन धर्मस्वरूपनिराकरणेन यथोक्तयाऽनयोदा-
हरणदिशा गम्यं ॥ (१६३)

तत्र ^४ परेणावयविनः सकाशादवयवानामन्यत्वे प्रतिज्ञाते यदुच्यते (१)
नान्येऽवयवा अवयविनः अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गा ^५ दिति । तद्धर्मविशेषनिराकरणो-

^१ अनुपलब्धिसाधनमुक्तं ।

^२ आदिना प्रत्यक्षानुमानप्रतीतिसंभवग्रहः । ^३ तदाचार्योक्तमाह ।

^४ अवयवा धर्मिणः अन्यत्वं साध्यं परेण तन्मध्ये केषाञ्चित् प्रत्यक्षत्वविशेषो-
भिमतस्तेन । स चान्यत्वेनपुनश्च तस्य भेदेनाभासनात् । यद्भेदेन यतो न भाति
न स्वप्रत्यक्षो । यथा प्रथमस्यामहतोवयविनोऽवयवाः । न भाति चान्यस्याप्य-
वयविनोऽवयवाभेदेनेति व्यापकाभावः ।

दाहरणं । तथा ह्यवयवानां भेदमिच्छन् प्रत्यक्षतामपीच्छति । अन्यत्वे च निराकृते प्रत्यक्षतायाश्च निरासात् । अवयवानां धर्मविशेषनिराकरणोदाहरणत्वं व्यक्तं । अभ्युपगम एव चात्र बाधकः । अवयवादर्थेने द्रव्यादर्शनस्वीकारात् । गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमस्तीति परेणोक्ते यदोच्यते नास्ति द्रव्यं गुणद्रव्याणां द्रव्याद्रव्यत्वप्रसङ्गात् । तद्धर्मिस्वरूपनिराकरणोदाहरणं ^१(१)

^२ तथाहि धर्मिण एव द्रव्यस्य स्वरूपमात्रं निराक्रियते (१) गुणद्रव्याणाम- ११२
न्योन्यं भेदः (स्वीकृतः) गुणोपि द्रव्यं स्यात् । द्रव्यञ्च गुणः । भेदाविशेषा-
दित्यभ्युपायस्य बाधकत्वं ।

(३) नैयायिकपक्षलक्षणे दोषः

ननु ^३ साध्य^४निर्देशः प्रतिज्ञेति पक्षलक्षणं नैयायिकानां तत्र को दोषः । असिद्धहेतुदृष्टान्तस्यापि पक्षत्वप्रसङ्ग इत्युक्तं । ननु साध्यत इति साध्यं । हेतु-
दृष्टान्तौ तु साधयिष्यते ततो नानयोः पक्षत्वप्रसङ्ग इत्याह ।

त्रिकालविषयत्वात् कृत्यानामतथात्मकम् ।

तथा परं प्रति न्यस्तं साध्यं नेष्टं तदपि तत् ॥१६४॥

कृत्यानां प्रत्ययानां कालसामान्यविहितत्वेन त्रिकालविषयत्वात् साध्य-
शब्देन कृत्यान्तेन न साध्यमात्रस्य ग्रहणं साधयिष्यमाणस्यापि ग्रहणात् । तथा च
नित्यः शब्दो मूर्तत्वात् बुद्धिबुद्ध्यादि प्रयोगे तदा वादकाले तद्धेतुदृष्टान्ता-
दिकमतथात्मकं वस्तु^५तोऽतस्त्वभावात्मकं (१) परं प्रति तथाऽतद्रूपत्वेन न्यस्त-

^१ द्रव्यं पृथिव्यादि गुणो गुरुत्वादि ।

^२ सत्तायोगात् कणभुजो द्रव्यादित्रयं सत् । पदार्थसत्करी सत्तेति वच-
नात् । अतो गुणानामपि द्रव्यतापत्तिः । दृष्टस्थितसत्त्वेन सम्बन्धात् यद् द्रव्य-
समवायिस्वभावं सत्त्वं तन्न गुण इति एकत्वहानिः सा च नेष्टेति गुणोपि द्रव्यस्थित-
रूपस्यैव वृत्तिरिति द्रव्यत्वप्रसङ्गः इति दृष्टान्तसूचनं । यत् सत्तावन्न तद् द्रव्यं
यथा गुणः । सत्तावच्च द्रव्यमिति विरुद्धव्याप्तेन धर्मिस्वरूपनिराकरणात् प्रतिज्ञा-
दोष एवं गुणोपि योज्यं ।

^३ व्याख्येयान्तर्गतत्वेन परमतमाह ।

^४ सिद्धहेत्वादिनिवृत्त्यर्थः ।

^५ सिद्धहेत्वादिनिवृत्त्यर्थः ।

^६ नित्यत्वसाधकः ।

^७ नित्ये साध्येऽनित्यं ।

मुपन्यस्तं वादिना यत्ततः साध्यं। यद्यपि शब्दे मूर्त्तत्वं नास्ति (अनिष्टञ्च साध्य-
त्वेन) तथापि हेतुदृष्टान्तयोरुपन्यासादवश्यं साध्यं। साध्यनिर्देशश्च प्रतिज्ञेति
प्रतिज्ञात्वञ्च दुर्वारं। (१६४)

(साध्यशब्दचिन्ता)

प्रत्यायनाधिकारे तु सर्वासिद्धावरोधिनी।

यस्मात् साध्यश्रुतिर्नेष्टुं विशेषमवलम्बते ॥१६५॥

प्रत्यायनस्य ज्ञापकस्य हेतोरधिकारे तु साधनस्य सर्वस्याभ्युपगमहेतुदृष्टा-
न्तादेरसिद्धावरोधः संग्रहः (१) तद्वती यस्मात् साध्यश्रुतिरिष्टं विशेषं न साध्य-
त्वेनावलम्बते परिगृह्णाति ॥ (१६५)

येन प्रत्यायनाधिकारे^१ साधनस्यासिद्धस्य पक्षत्वप्रसङ्गः (१)

तेनाप्रसिद्धदृष्टान्तहेतूदाहरणं कृतम्।

अन्यथा शशशृङ्गादौ सर्वासिद्धेऽपि साध्यता ॥१६६॥

तेनाप्रसिद्धाभ्यां दृष्टान्तहेतुभ्यां प्रतिज्ञाप्रसङ्गादुदाहरणं कृतं प्राक्। तथा
चासिद्ध^२दृष्टान्तहेतुवादः प्रसज्यत इत्यनेन। अन्यथा यदि साधनमसिद्धं विवक्षितं
न स्यात् तदा शशशृङ्गादावपि सर्वस्यासिद्धस्य पक्षत्वप्रसङ्गः ॥ (१६६)

ननु साध्यं कर्म (१) कर्मणि कृत्यविधानात्। कर्म चेप्सिततमं (१) तच्च
क्रियाप्यमात्रं पयसोदनं भुक्तं इत्यत्र क्रियाप्यत्वेप्यनीप्सिततमत्वात् पयः करणं।
ततः साधनीयत्वेपि वादिनोऽनीप्सिततमत्वात् हेतुदृष्टान्तादिकं न प्रतिज्ञा भविष्य-
ति।^४ तथा ^३ चतुर्विधः सिद्धान्तः ^३। सर्वतन्त्रसिद्धान्तः। ^४प्रतितन्त्र-
सिद्धान्तः। अधिकरणसिद्धान्तः। अभ्युपगमसिद्धान्तश्च। तत्राभ्युपगमसिद्धान्तत्वं^५
शास्त्रदृष्टस्येति। तदाश्रयेण साध्यस्य निर्देशः प्रतिज्ञा न हेतुदृष्टान्तादेः पक्षत्व-
प्रसङ्ग इत्याह।

^१ यदि साध्य इति सामान्यशब्दः किमिति हेतुदृष्टान्त एव सर्वमसिद्धमस्ती-
त्याह।

^२ द्वितीयः सन्ति प्रमाणानि प्रमेयार्थानि सर्वसंमत्या।

^३ यथा स्वं नित्यमनित्यम्वा।

^४ यत् प्रसिद्धावन्यसिद्धिः सांख्यस्य वान्तराभवनिषेधे आत्मैव सञ्चरत्य-
शरीराऽपरीक्षिताभ्युपगमात्।

^५ परीक्षात्मास्तित्ववत् न च तदा हेत्वादयोभ्युपगताः।

सर्वस्य चाप्रसिद्धत्वात् कथञ्चित् तेन न क्षमाः ।

कर्मादिभेदोपक्षेपपरिहाराविवेचने ॥१६७॥

सर्वस्य प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तादेश्चाप्रसिद्धत्वात् । साधयितुमीप्सिततमत्वेनाभ्युपगमात् कर्मत्वं (१) कर्म च साध्यं प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञात्वप्रसङ्गो दुर्वारः । अभ्युपगमश्च यथा नित्यत्वे तथा मूर्तत्वादावपि शास्त्राभ्युपगमयोश्च भेदः प्रागुक्तस्तेन कर्मत्वाविशेषेण साध्यं कर्म साधनं करणमिति कर्मादिभेदस्थोपक्षेपेणोपन्यासेन परिहाराविवेचने साध्यविशेषावगमापने कथञ्चिन्न क्षमाः । (१६७)

यद्यप्युच्यते यः साध्योऽवयवः ^१ तस्य निर्देशः प्रतिज्ञा । ततो हेत्वादेः सिद्धस्यावयवस्य न प्रतिज्ञात्वमिति । तदप्यसत् ^२ ।

किञ्च

प्रागसिद्धस्वभावत्वात् साध्योवयव इत्यसत् ।

तुल्या सिद्धान्तता ते हि येनोपगमलक्षणाः ॥१६८॥

लक्षणवचनात् प्राक् ^३ साध्यासाध्ययोरसिद्धस्वभावत्वात् । लक्षणेन हि साध्यता प्रतिपत्तव्या त्रिकालविषयत्वात् (१) कृत्यप्रत्ययस्य साधयिष्यमाणेपि साध्य इति (१) साधनं च साध्यं स्यात् । सिद्धान्तता हेतुदृष्टान्तादेरपि तुल्या । ते हि प्रतितन्त्रादिसिद्धान्ता येन कारणेन उपगमलक्षणा अभ्युपगमस्वभावाः । यथा हि नित्यत्वमभ्युपगम्यते ^४ तथा मूर्तत्वादिकमपीति न विशेषः । (१६८)

किञ्च साध्यो ^५ धर्मो धर्मी द्वयम्बा स्यात् ^६ । यदि धर्मस्तदा साध्यसाधर्म्यात् ^७ तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणमिति ^८ दृष्टान्तलक्षणं विरुध्यते । न हि साध्यधर्मस्यानित्यत्वादेर्द्धर्म उत्पत्तिमत्वादिः (१) किन्तु ^९ शब्दस्य (१) ततः साध्यधमण साधर्म्यात् दृष्टान्तस्य तद्धर्मभावित्वं साध्यधर्मोत्पत्तिमत्वादिभाववत्त्वं नास्ति ।

^१ प्रतिज्ञादिषु प्रक्रान्तेषु साधनविषय एव यः साध्यावयवः ।

^२ तथा यदि साध्यं वस्तुत एव साधनाद्भेदेन स्यात् न चैवं ।

^३ यद्यपि तदा नाभ्युपगता सिद्धान्तता तथापि कृत्यप्रत्यनिर्देशादेवाभ्युपगन्तव्येन्तर्भावः ।

^४ अतिव्याप्तिमुक्तवान्यदप्याह । ^५ नैयायिकस्य ।

^६ उत्पत्तिमान् शब्दो घटदचेति साध्यसाधर्म्यं ततः साधयितुमिष्टो धर्मस्तद्धर्मः तस्य भावः सत्ता । सोस्यास्तीति धर्मस्य धर्मान्तरासम्बन्धात् स्वरूपहानिप्रसङ्गाच्च । दृष्टान्तस्यापि तद्धर्मभावित्वं नास्ति ।

अथ धर्मी साध्यः तदोदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरिति हेतुलक्षणं न युज्येत । न हि शब्दो धर्मसिद्धो येन तत्साधनात् साध्यसाधनो हेतुः स्यात् ।

अथो^१भयं साध्यं तदोभयपक्षभाविदोषप्रसङ्गः । समुदायस्यासिद्धत्वात् स एव साध्य इत्याह ।

समुदायस्य साध्यत्वेऽप्यन्योन्यस्य विशेषणम् ।

साध्यं द्वयं तदाऽसिद्धं हेतुदृष्टान्तलक्षणम् ॥१६९॥

समुदायस्य साध्यत्वेऽपीष्यमाणेऽन्योन्यस्य परस्परं विशेषणम्वक्तव्यं । धर्मवि-
96b शिष्टो* धर्मविशिष्टो वा^२ साध्यः । यथा शब्दविशिष्टमनि^३त्यमिति तथाच
द्वयं साध्यं स्यात् । तदा द्वयसाध्यत्वाभ्युपगमे तु हेतुदृष्टान्तयोर्लक्षणमसिद्धं
स्यात् । न हि धर्मिधर्मविशिष्टेन धर्मेणानित्यशब्दसम्बन्धिना उत्पत्तिमत्त्वादिना
घटादेः साधर्म्यमस्ति येन दृष्टान्तता भवेत् । तथा धर्मविशिष्टे धर्मिणि प्रागनु-
मानाद्धेतुरपि न कस्यचित् सिद्ध इति हेतुलक्षणं च न स्यात् । (१६९)

^१ पृथक् पृथक् चतुर्थः समुदायपक्षो वक्ष्यमाणः ।

^२ यथा सर्वमनित्यं न च सर्वं शब्दः इत्यसर्वत्वान्नित्यः ।

* अत्र^१ पतितमधःपत्रपृष्ठेस्ति कुण्डलीकृतं ।

95^१ तदा^२ चासिद्धं हेतुलक्षणं धर्मिधर्मसमुदायधर्मेणोत्पत्तिमत्त्वादिनोदाहरणसाध-
र्म्यभावात् । दृष्टान्तलक्षणमप्यसिद्धं दृष्टान्ते धर्मधर्मिसमुदायेन साधर्म्यभावात् ॥

असंभवात् साध्यशब्दो धर्मिवृत्तिर्यदीष्यते ।

शास्त्रेणालं यथायोगं लोक एव प्रवर्त्तताम् ॥१७०॥

अथोत्पत्तिमत्त्वादेः समुदायधर्मत्वाभावात् साध्यशब्दो धर्मिवृत्तिरिष्यते
यथा बौद्धे नोक्त उपचारात् । तदा शास्त्रेण लक्षणेनालं किं प्रयोजनं प्रसिद्ध-
त्वात् यथायोगं बुद्धा लोक एव प्रवर्त्ततां (।) सविकल्पकं हि ज्ञानं तस्य प्रसिद्धं ।
बौद्धस्तेन लोकसिद्धमनुवदति किन्तु न्या^१यमिति तस्य पक्षैकदेशयोग्यधर्मिणो

^१ [आदर्शपुस्तकस्थकुण्डलीकृतो धर्मविशिष्टो वा साध्यः' इत्यादि 'यदि
नित्यः शब्दः सर्वस्यानित्यत्वादिति वैधर्म्यदृष्टान्तोपदर्शनमेतत्' इत्यन्तग्रन्थांशोऽत्र
यथानुक्रममेवोद्धृत्य योजितः ।]

^२ १७०-१७७ कारिकाणां व्याख्यानंतरमादर्शपुस्तकस्थमधो विन्यस्तम् ।

असंभवात् साध्यशब्दो धर्मिवृत्तिर्यदीष्यते ।

शास्त्रेणालं यथायोगं लोक एव प्रवर्त्तताम् ॥१७०॥

यथोत्पत्तिमत्वादेः समुदायधर्मत्वासंभवाद्धर्मधर्मत्वसंभवाच्च साध्यशब्दो यदि धर्मिवृत्तिरुपचारादिष्यते^१ तदा शास्त्रेण दुर्विहितेनालं लोक एव यथाक्रमं यथायोगं यस्य यादृशं लक्षणं युक्तं तदवधार्य प्रतिज्ञाहेत्वादिषु प्रवर्त्ततां । यत्तु पक्षो धर्मी अवयवसमुदायोपचारादित्यस्माभिरुच्यते । तत्सर्वं धर्मधर्मप्रतिषेधार्थं उपचारयोग्यपरिग्रहार्थं । तस्मादयुक्तं परस्य प्रतिज्ञालक्षणं । (१७०)

किञ्च ।

सर्ववाक्यानामवधारणफलत्वात्साध्यनिर्देश एव प्रतिज्ञेति पूर्वपदावधारणं वा स्यात् । साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञैवेत्युत्तरपदावधारणं वा स्यात् । तत्र प्रथमपक्षे सिद्ध-निवृत्याऽसिद्धपरिग्रहः प्रयोजनं । तच्चान्यथापि लभ्यते । तथा हि ।

साधनाख्यानसामर्थ्यात्तदर्थे साध्यता गता ।

हेत्वादिवचनैर्व्याप्तेरनाशङ्क्यं च साधनम् ॥१७१॥

सिद्धेऽपि साधनोपन्यासोऽनुपयुक्त इति साधनाख्यानसामर्थ्यात् तस्याः प्रतिज्ञाया अर्थेऽसिद्धे साध्यता प्रतीता प्रतिज्ञालक्षणं विनापि ।

धर्मसामान्यस्य दृष्टान्तेपि कथनार्थं जिज्ञासितविशेषो धर्मीति लक्षणं युक्तं । न च साध्यशब्दस्यासिद्धदृष्टान्तादौ प्रसङ्गात् पक्षत्वन्तूपचारात् ॥

किञ्च (१) अत्र साध्यनिर्देश एव प्रतिज्ञेति पूर्वावधारणन्तावन्न भवति ।

साधनाख्यानसामर्थ्यात् तदर्थे साध्यता गता ।

हेत्वादिवचनैर्व्याप्तेरनाशङ्क्यं च साधनम् ॥१७१॥

यस्मात् तदर्थे सिद्धनिवृत्याऽसिद्धग्रहार्थं साध्यता गम्यत एव (१) सिद्धसाधन-वैयर्थ्येन साधनञ्चोक्तमत्रेति तत्सामर्थ्यात् ।

अपि च साध्यनिर्देश एव प्रतिज्ञेति पूर्वावधारणे साधनं न प्रतिज्ञेति साध्यं

(१) तच्चानाशङ्क्यं तस्य हेतूदाहरणोपनयाद्यैरेव व्याप्तत्वात् (१)

पूर्वावधारणे तेन प्रतिज्ञालक्षणाभिधा ।

व्यर्था व्याप्तिफला सोक्तिः सामर्थ्याद् गम्यते ततः ॥१७२॥

तेन पूर्वावधारणे प्रतिज्ञालक्षणाभिधा व्यर्था । ततः कारणात् सामर्थ्यात् साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञैवेत्युत्तरावधारणोक्तिर्व्याप्तिफलाऽयोगव्यवच्छेदफला ।

इत्यसिद्धहेत्वा (दे)रपि प्रतिज्ञात्वप्रसङ्गः ॥

(४) प्रतिज्ञालक्षणे दोषः

नचासिद्धे हेतुदृष्टान्तादिके प्रतिज्ञार्थप्रसंगः। तथा हि। हेत्वादिवचनैः पृथक् लक्षणप्रतिपादकैर्व्याप्तेर्विषयि^३कृतत्वात् साधनं हेतुदृष्टान्तं असिद्धं च प्रतिज्ञार्थं वाऽनाशङ्क्यं। (१७१)

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधो नोक्तः पक्षाभावे (? से) ज्वित्यव्याप्तिलक्षणमिति नै या यिकावकाशं मत्वा चा यो^३ क्तं व्याख्यातुमाह। प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञा-दोष इति यथा नित्यः शब्दः सर्वस्यानित्यत्वात्। अत्र यदि शब्दो नित्यः सर्व-स्यानित्यत्वं विरुद्धमिति प्रतिज्ञया हेतोर्विरोधः। सर्वानित्यत्वे तदन्तर्गतत्वाच्छ-ब्दस्येति हेतुर्न प्रतिज्ञाविरोधः। उत्तरमाह (१)

विरुद्धतेष्टासम्बन्धोऽनुपकारसहास्थिती ।

एवं सर्वलिङ्गदोषाणां प्रतिज्ञादोषता भवेत् ॥१७३॥

इष्टेनार्थेना^१सम्बन्धो विरुद्धतात्र स्यात्। सा चानुपकारसहास्थिती। हेतुस्तत्राभावात् साध्यं नोपकरोतीति वा स्थितहेतुना इष्टधर्मविरोधात् सहा^४-नवस्थानम्वा स्यात्। तत्र नानुपकारः। यदि हेतौ दुष्टे साध्योपरोधात् प्रतिज्ञादोष एवं सर्वलिङ्गदोषाणामसिद्धादीनां प्रतिज्ञादोषता स्यात्।

पक्षदोषः परापेक्षो नेति च प्रतिपादितम् ।

इष्टासम्बन्धसिद्धश्च स एव स्यात् निराकृतः ॥१७४॥

उत्तरावयवापेक्षः पक्षदोषो न भवतीति प्रागेवोक्तं।

अथेष्टेन साध्यधर्मेणासम्भवी सहानवस्थायी हेतुर्विरुद्धः। तन्न (१) इष्टासम्बन्धसिद्धश्च स्याद् हेतुदोषो न पक्षे। निराकृतो हेत्वाभासेष्वेवो-क्तत्वात्। अधुना हेतुप्रयोग एवायं नित्या^५त्। न सर्वानित्यत्वेन शब्दे नित्य-त्वनिराक्रिया यतो विरोधः स्यात् (१) यस्मादेवं स साध्यधर्मो निराकृतः स्यात्।

अनित्यत्वसहेतुत्वे शब्द एवं प्रकीर्तयेत् ॥

दृष्टान्ताख्यानतोऽन्यत् किमस्त्यत्रार्थानुदर्शनम् ॥१७५॥

यद्यनित्यत्वं शब्दे स्यात्। ततोऽनित्यत्वसहेतुत्वे सति शब्दे एवं नित्यः शब्दः

पूर्वावधारणे तेन प्रतिज्ञालक्षणाभिधा ।

व्यर्था व्याप्तिफला सोक्तिः सामर्थ्याद्गम्यते ततः ॥१७२॥

तेनातिप्रसंगाभावेन पूर्वस्य पदस्यावधारणे प्रतिज्ञालक्षणाभिधा व्यर्था । ततः पारिशेष्यात् सामर्थ्यात्साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञैवेत्ययोगव्यवच्छेदफलमुत्तरपदावधारणं स्यात् । तथाचासिद्धहेतुदृष्टान्तादावपि प्रतिज्ञात्वं दुर्वारं । असिद्धस्य साधनाङ्गस्य कथमपि प्रतिज्ञात्वायोगताविरहात् निरस्तं प्रतिज्ञालक्षणं । (१७२)

परस्य प्रतिज्ञाभासलक्षणं संप्रति निराकरणीयं (१) हेतुप्रतिज्ञयोर्व्याघातः प्रतिज्ञादोषो मतः । यथा नित्यः शब्दः सर्वस्य नित्यत्वात् । यदि सर्वमनित्यं तदा शब्दस्यापि सर्वत्रान्तर्भावात् कुतो नित्यता । अथ शब्दो नित्यः कथं सर्वस्या नित्यतेति प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधात् । प्रतिज्ञाविरुद्धतादोषः ।

विरुद्धतेष्टासम्बन्धोऽनुपकारसहायिनी ।

एवं सर्वाङ्गदोषाणां प्रतिज्ञादोषता भवेत् ॥१७३॥

विरुद्धता चेष्टस्य साध्यधर्मस्य धर्मिण्यसम्बन्धो नाम । स च विचार्यमाणो

सर्वस्यानित्यत्वादिति प्रकीर्तयेत् । न चैवं (१) हेतुलक्षणाभावात् । वैधर्म्य-
दृष्टान्तः परमत्र । अतोऽन्यत्र किञ्चिदर्थस्य प्रदर्शनं ।

तथाहि (१)

विशेषे भिन्नमाख्याय सामान्यस्यानुवर्त्तने ।

न तद् व्याप्तिः फलं वा किं सामान्येनानुवर्त्तने ॥१७६॥

विशेषे शब्द एव भिन्नं विरुद्धं नित्यत्वमाख्याय सर्वस्यानित्यत्वादिति सामा-
न्यस्यानुवर्त्तने । न तस्य शब्दस्य विशेषस्य व्याप्तिरनित्यताप्राप्तिर्विशेष-
परिहारणैव वृत्तेः तत्र कौण्डिन्याय ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतामितिवत् । शब्दे
नित्यत्वं विधाय सर्वानित्यत्वमुच्यमानं न तमास्कन्दति अतः शब्देऽनित्यत्वम-
भवत् कथं स्वविरुद्धमपाकुर्यात् ।

यदि शब्दव्यतिरिक्तस्यानित्यत्वं नेष्टं स्यात् (तदा फलं वा किं सामा-
न्यानुवर्त्तने सर्वस्यानित्यत्वादिति । शब्दस्यानित्यत्वादित्येव वाच्यं एवं हि
स्फुटो विरोधः स्यात् (१) तस्मान्न शब्देऽनित्यत्वं (१) ।

स्यान्निराकरणं शब्दे स्थिते नैवेत्यतोऽब्रवीत् ।

अत एवाचार्योऽब्रवीत् समुच्चये "स्यान्निराकरणं शब्दानित्यत्वेनेति ।" ××

हेतुना^१ साध्यधर्मस्यानुपकारोऽनिश्चायनं वा स्यात् । धर्मिणि साध्येन सहास्थितिर्वा स्यात् । तत्र यदि हेतोः साध्ये प्रतिपादकत्वाभावात् प्रतिज्ञादोष उच्यते (१) एवं सति सर्वेषामङ्गस्य हेतोर्दोषाणां प्रतिज्ञादोषता भवेत् सर्वहेतुदोषैः प्रतिज्ञाया एव व्याहृतात् ।

पक्षदोषः परापक्षो नेति च प्रतिपादितम् ।

दृष्टासम्भवसिद्धश्च स एव स्यान्निराकृतः ॥१७४॥

प्रतिज्ञामात्रभागी च पक्षदोषः । परापक्षः साधनादिसापेक्षः न दोष इति च प्रतिपादितं प्रागुत्तरा^२वयवापेक्षो न दोषः पक्ष इष्यत इत्यादिना । अथ सहा-स्थितिस्वभावो विरोधः । तदेष्टे पक्षेऽसम्भवी हेतुदोष एवायं न पक्षदोषः । अथ तेन हेतुना प्रतिज्ञार्थनिराकरणात् प्रतिज्ञाविरोधः पक्ष दोष एव (१) तच्चायुक्तं तथा हि (१) साध्यधर्मो धर्मिण्येवं निराकृतः स्यात् ।

अनित्यत्वसहेतुत्वे शब्द एवं प्रकीर्तयेत् ।

दृष्टान्ताख्यानतोऽन्यत् किमस्त्यत्रार्थानुदर्शम् ॥१७५॥

यदि शब्दे धर्मिण्यनित्यत्वेन धर्मेण सहेतुत्वे प्रतिपाद्ये एवं सर्वस्यानित्यत्वादिति प्रकीर्तयेत्^३ । न चेदृशं वादिनो विवक्षितं सर्वस्य परस्यानित्यत्वात् । शब्दो नित्य इति विवक्षितत्वात् । तथा च सामान्यविशेषभावाद् विरोधभावः । भवतु वा शब्देऽनित्यत्वनिराकरणं विवक्षितं (१) तथापि प्रमाणबाधैवापक्षतेति न प्रतिज्ञा-विरोधो नाम पक्षदोषः तस्माद्वैतव्यर्थतानुपपत्तेः सर्वस्यानित्यत्वादित्यत्र वैधर्म्येण दृष्टान्ताख्यानतोऽन्यदर्शानुदर्शनं किमस्ति । वैधर्म्यदृष्टान्त एव^४ सुशिक्षितै-रित्यमाख्यातः । सर्वस्य नित्यत्वे व्याप्तिदर्शनार्थं यदि पुनर्वैधर्म्यदृष्टान्तोपद-र्शनमेतन्न भवति (१) तदा ।

(५) सामान्यचिन्ता

क. सामान्यानुवर्त्तने निष्फलम्

विशेषभिन्नमाख्याय सामान्यस्यानुवर्त्तने ।

न तद्वाप्तिः फलं वा किं सामान्येनानुवर्त्तने ॥१७६॥

विशेषेण शब्दे भिन्नं नित्यत्वमाख्याय सर्वस्यानित्यत्वादिति व्यापित्वात् सामान्यस्यानित्यत्वस्यानुवर्त्तने क्रियमाणे तस्यानित्यत्वस्य व्याप्तिरशेषपदार्थग्रहो न भवति । यथा कौण्डिन्यस्य तक्रदानं विहितं ब्राह्मणेभ्यः सामान्येन विहितदधि-दानेन न बाध्यते । प्रकल्प्याप^५वादविषयमुत्सर्गस्य प्रवृत्तेः । तथा शब्दे नित्यत्वस्य

विशेषविहितस्य सर्वानित्यत्वेन सामान्यविहितेन बाधाशङ्का नास्तीति कथं प्रतिज्ञा-
हेत्वोर्विरोधः। यदि शब्दव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यानित्यत्वमिष्टं न स्यात् (१) तदा
सर्वस्यानित्यत्वादिति सामान्येनानुवर्तने किं फलं स्यात्। नित्यः शब्दः शब्दस्या-
नित्यत्वादित्येव वाच्यं। एवं विरोधस्य वक्तव्यत्वात् शब्द एवोदाहरणम्भविष्य^१
तीति चेत्। नानुमत्त एवं ब्रूयात्। यद्यात्मनोऽनित्यत्वं हेतुः सिद्धः। कथं तद्विरुद्धं
साध्यं (१) तत्रैव प्रतिजानीयात्। अथासिद्धस्तदा हेतुदोष एवासौ न प्रतिज्ञा-
दोषः (१) तस्मान्नास्ति शब्दे नित्यत्वं। अतः स्वविरोधिनमपि निराकर्तुमशक्तं।

स्यान्निराकरणं शब्दे स्थितेनैवेत्यतोब्रवीत्।

अत एवाचार्यं शब्देस्थितेनैवानित्यत्वेन निराकरणं नित्यत्वस्य स्यादित्यब्रवीत्।
तदा च स्यादत्र प्रतिज्ञार्थस्य निराकरणं ॥

यदि नित्यः^४ शब्दः सर्वस्यानित्यत्वादिति वैधर्म्यदृष्टान्तोपदर्शनमेतत्।
यथा नित्यत्वविशिष्ट शब्द इति। तदा हेतु निर्देशेन स्यादित्याह (१) अ^१ सर्वश्च
शब्द इत्युपनयाद्धेतुर्वक्तव्यः।

विरुद्धविषयेन्यस्मिन् वदन्नाहान्यतां श्रुतेः ॥१७७॥

तथाहि नित्यत्वस्य वि^२रुद्धं शब्दादन्यस्मिन् वदन् सर्वस्मादन्यतां श्रुतेः 95b
शब्द^३ स्याह।

स च भेदोप्रतिज्ञेपात् सामान्यानाञ्च विद्यते।

स च सर्वस्माद् भेदोऽसर्वलक्षणः शब्दस्य न विद्यते (१) सामान्यानां
व्यापिनां भेदस्याप्रतिज्ञेपात् स्वीकारात् (१) निः शेषार्थसंगृहीतत्वात् सर्वशब्दो
न किञ्चित् परिहरति।

ननु सामान्यानां विशेषप्रतिज्ञेपो दृश्यत एव। यथा किं शिशपैव वृ^४क्षो
न वेति प्रश्ने कथ्यते न शिशपैव वृक्षः। तदा शिशपावृक्षत्वप्रतिज्ञेपो भवत्येव।

असदेतत्। न हि तत्र शिशपावृक्षत्वं निषिध्यते किन्तु शिशपैव वृक्ष इति
नियमः प्रतिक्षिप्यते (१) तदितरस्यापि वृक्षत्वात्।

वृक्षो न शिशपैवेति यथा प्रकरणे क्वचित् ॥१७८॥

^१ साधर्म्यवैधर्म्योदाहरणापेक्षः तथा न तथेति पक्षधर्मोपसंहार उपनय इह तु
वैधर्म्योपनयः। यदाह तस्मात् सर्वत्वान्नानित्य इति।

^२ सर्वमनित्यत्वेन व्याप्तं शब्दमनित्यत्वात्ततोऽन्य इत्यसर्वत्वं हेतुः स्यात्।

सर्वश्रुतेरेकवृत्तिनिषेधः स्यान्न चेयता ।

सोसर्वः सर्वभेदानामतत्त्वे तदसम्भवात् ॥१७९॥

यथा च क्वचित् प्रकरणे शिशपामात्रवृक्षत्वप्रश्नहेतौ यथा वृक्षो न शिशपैवेति शिशपामात्रवृक्षत्वनिषेध इष्टः । तथा निःशेषवस्तुसंग्राहिकायाः सर्वश्रुतेरेकत्र शब्दमात्रवृत्तिनिषेधः स्यात् (१) न चेयता स शब्दोऽसर्वः सर्वान्तर्गमात् तस्य । प्रत्येकं सर्वेषां भेदानां विशेषाणामतत्त्वेऽसर्वत्वे तस्य सर्वस्यासम्भवात् ।

अथ पारिभाषिकं सर्वत्वं शब्दादितरत्वं तथाऽसर्वत्वं शब्दे सिद्धमेवेति चेत् । तदयुक्तं^१ (१) एवं हि सर्वत्वमेव सर्वशब्देनोक्तं स्यात् । तथाऽप्रसिद्धतैव । तथा हि ।

ज्ञाप्यज्ञापकयोर्भेदात् धर्मिणो हेतुभाविनः ।

असिद्धेर्ज्ञापिकत्वस्य धर्म्यसिद्धः स्वसाधने ॥१८०॥

ज्ञाप्यज्ञापकयोर्भेदात् कारणा^२त् साध्याभिन्नं साधनं वक्तव्यं । ततो धर्मिणो हेतुत्वेन भाविनो हेतुर्भविष्यतो नित्यत्वेन साध्यत्वात् । ज्ञापकस्यासिद्धः कारणात् । धर्मि साध्यत्वात् स्वस्य साधनेऽसिद्धः । असिद्धं हि साध्यं । सिद्धञ्च साधनं । अनयोः कथमैकात्म्यं ॥

ननु शब्दत्वं सिद्धमेव । नित्यवत्तया तु तदसिद्धं साध्यते । न च तथैव तत्साधनं । शब्दत्वमात्रेण साधनत्वात् । तत्कथन्धर्मी स्वसाधनेऽसिद्ध उच्यते ॥ अयमभिप्रायः । न शब्दत्वमित्येव गमकत्वं किन्तु साध्यप्याप्तं तस्य चासाधारणत्वेन नान्यत्र व्याप्युपलम्भः । ततश्चान्यत्रानित्यत्वनियमात् शब्दे शब्दत्वं नित्यताव्याप्तं सद्धेतुर्वक्तव्यः । तथा च य एव साध्यः स एव हेतुरिति साध्यसिद्धेर्हेत्व-सिद्धिरुच्येति युक्तमुक्तं धर्म्यसिद्धः प्रसाधन इति ॥

ख. सामान्यनिरासः

धर्मधर्मिविवेकस्य सर्वभावेष्वसिद्धितः ।

सर्वत्र दोषस्तुल्यश्चेन्न संवृत्त्या विशेषतः ॥१८१॥

नन्वेवं सति सर्वत्र भावेषु धर्मयोः साध्यसाधनयोर्दोर्मिणश्च विवेकस्य भेद-स्यासिद्धितः^३ ।

^१ शब्दोऽसर्व इति पर्यायाः । तथा च यथा नित्यः शब्दः शब्दत्वादिति प्रतिज्ञार्थकदेशो हेतुरसिद्धस्तथेहाप्यसिद्धिरिति समुदायार्थः ।

^२ तत्रैव—उपरिमस्य पतितमेतत् ।

^१सर्वत्र तुल्यो दोषः । नहि शब्दादन्यत् नित्यत्वं कृतकत्वम्वा । अनित्य- १७६
त्वासिद्धौ च यथा नित्यः साध्यस्तथा तदात्मवान् कृतकोपि शब्दोऽसिद्ध एवेति चेत् ।
नैष दोषः (१)संवृत्त्या भिन्नव्यावृत्तिविषयया साध्यसाधनधर्मिणो विशेषतो
भेदात् । यथा स्वं विकल्पैः संकेतवासनानुगमनियमितकैकवृत्तिमात्रविषयार्थैः
शब्दत्वकृतकत्वनित्यत्वाद्यसंकीर्णान्येव धर्मसाधनसाध्यतया व्यवस्थाप्यन्त इति
^२न दोषः ।

यदि धर्मधर्मिविवेकोऽस्त्येव तदा तत्त्वान्यत्वप्रतिषेधः कथं कृत इत्याह ।

परमार्थविचारेषु तथाभूताप्रसिद्धितः ॥

तत्त्वान्यत्वं पदार्थेषु सांबृतेषु निषिध्यते ॥१८२॥

सांबृतेषु कल्पनाविषयेषु धर्मधर्मादिषु तत्त्वान्यत्वं परमार्थस्य तत्त्वस्य
विचारेषु निषिध्यते तथाभूतस्य यथाकल्पनं परस्परतो भिन्नस्य धर्मधर्मादिः
प्रमाणेनाप्रसिद्धितः । न तु सांबृतेषु तेषां भेदाभावः । न चेयता कल्पिते धर्मिणि
कल्पितात् साधनात् कल्पितस्य साध्यस्य सिद्धिरित्यनुमा^३नादवस्तुप्रतीत्यभाव-
प्रसङ्गः । अशब्दव्यावृत्त्या निश्चितस्य वस्तुन एव धर्मित्वात् । एवं कृतकत्वा-
नित्यत्वाभ्यां निश्चितस्य तस्यैव साधनत्वात् साध्यत्वाच्चेत्युक्तेः । अन्योन्यस्य
तेषां भेदः पुनः कल्पित एव ।

अनुमानानुमेयार्थव्यवहारस्थितिस्त्वियम् ।

भेदं प्रत्ययसंसिद्धमवलम्ब्य च कल्प्यते ॥१८३॥

अतोनुमानहेतुत्वादननुमानस्य लिङ्गस्यानुमेयार्थस्यानयोरुपलक्षणत्वात् (१)

धर्मिणश्च व्यवहारस्थितिस्त्वियमनित्यः कृतकत्वादित्यादौ क्रियमाणा तेषां
परस्परतो भेदं^३ प्रत्ययेन विकल्पकेनैकव्यावृत्तिमात्रविषयेण संसिद्धं निश्चितं ।
अवलम्ब्याश्रित्य च कल्प्यते ॥

यथा स्वं भेदनिष्ठेषु प्रत्ययेषु विवेकिनः ।

धर्मी धर्माश्च भासन्ते व्यवहारस्तदाश्रयः ॥१८४॥

तथाहि यथा स्वं यस्य य आत्मीयो ग्राह्यो भेदो व्यावृत्तिस्तन्निष्ठेषु विकल्पेषु
विवेकिनो धर्मी धर्माश्च साध्यसाधनादयो भासन्ते । तदाश्रयो विकल्पगोचरा-
श्रयो धर्मधर्मादिभेदस्य व्यवहारः प्रवर्तते ॥

एवन्तर्हि नित्यः शब्दोऽसर्वत्वादिति । अत्रापि व्यावृत्तिभेदादे^१व साध्य-
साधनभावो भविष्यतीत्याह ।

व्यवहारोपनीतोत्र स एवाश्लिष्टभेदधीः ।

साध्यः साधनतां नीतस्तेनासिद्धः प्रकाशितः ॥१८५॥

अत्र प्रयोगे स शब्द एव साध्योऽश्लिष्टभेदधीरसंपृष्टान्यादृशबुद्धिः ।
द्वाभ्यामपि शब्दाभ्यामेकस्या व्यावृत्तेः प्रतिपादनात् व्यवहारेण व्यावृत्तिसमाश्र-
येणोपनीतः प्रत्युपस्थापितः येन कारणेन साधनतां नीतः तेनासिद्धः प्रकाशितः ।

ननु संस्कृतशब्दोऽनित्यः संस्कृतत्वादिति प्रतिज्ञार्थैकदेशस्य यथा^२ हेतुत्वं तथा
नित्यः शब्दः शब्दत्वादित्यस्यापि स्यादित्याह ।

भेदसामान्ययोर्द्धर्मभेदादंगांगिता ततः ।

यथाऽनित्यः प्रयत्नोत्थः प्रयत्नोत्थतया ध्वनिः ॥१८६॥

साध्यधर्ममात्रनिष्ठत्वात् सर्वधर्मगोचरत्वाच्च भेदसामान्ययोर्द्धर्मभेदाद्
व्यावृत्तिभेदात् । साध्य^३धर्मो हि साध्यधर्मनिष्ठत्वेन सजातीयाद् विजाती-
याच्च व्यावृत्तत्वाद् विशेषः । साधनधर्मस्तु विजातीयमात्रव्यावृत्तत्वेन सामान्यं ।
ततो भेदसामान्यभावेन भेदादङ्गाङ्गिता हेतुसाध्यता युक्ता । विशेषः सा^४ध्यः
सामान्यं हेतुरिति कुतः प्रतिज्ञार्थैकदेशता । यथाऽनित्यः प्रयत्नोत्थो ध्वनिरिति
प्रतिज्ञा प्रयत्नोत्थतयेति हेतुः । शब्दः पुनरभिन्न^५विषयो हेतुः साध्यश्चेति
प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वं ॥

प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्य धर्मविशेषणत्वात् प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वमस्त्येवेत्याह ।

पक्षाङ्गत्वेप्यबाधत्वान्नासिद्धिभिन्नधर्मिणि ।

यथाश्वो न विषाणित्वादेव पिंडो विषाणवान् ॥१८७॥

97a पक्षाङ्गत्वे विशेषणत्वेपि नास्त्येव तावत् साधनस्य पक्षाङ्गत्वं विशेषसाध्य-
त्वात् । भवतु वा तथापि नासिद्धस्य । तेन विशेषणेन भिन्ने विशेषिते धर्मिणि
धर्म्यन्तरव्या^६वृत्ते प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्याविरोधादबाधत्वात् धर्मिणं विशेषयदपि

^१ अनित्यं शब्दे । ^२ नित्यः शब्दः शब्दत्वादित्यत्र ।

^३ साध्यस्य धर्मिणो धर्मस्य वा साधनतया विरोध एकस्य ज्ञाप्यज्ञापकत्व-
विरोधात् (।) अत्र तु विशेषः साध्यः सामान्यं साधनं तत्त्वे प्रतिज्ञया सिद्धि-
प्रसक्तेः ।

ALPHABETICAL INDEX TO ARTICLES

	PAGE
Aryan Attitude to Female Deities. <i>By Mangovind Banerji, M.A., B.E.Ed., Ranchi</i>	15
Asurgarh—An Unexplored Ruin. <i>By H. R. Krishnan, I.C.S., Madhavani</i>	52
Chart of letters in Sanskrit MSS. from Tibet. <i>By Rev. Rāhula Saṅkṛtyāyana</i>	64
Extent of the Sena Kingdom. <i>By Adris Banerji, M.A., Custodian, Sarnath Museum, Benares</i> ..	129
Note On the Punch-Marked Copper Band Found at Patna. <i>By E. H. C. Walsh, C.S.I., I.C.S. (Retd.)</i>	1
Note on the Worship of the Godling Basawan among the Ahirs of South Bihar. <i>By the late Sarat Chandra Mitra, M.A., B.L.</i>	58
Notes on Two Hoards of Silver Punch-Marked Coins, One Found at Ramnā and One at Machuatoli (with plates). <i>By E. H. C. Walsh, C.S.I., I.C.S. (Retd.)</i>	91
Pramāṇavārtikavṛtti. <i>Edited by Rev. Rāhula Saṅkṛtyāyana (Appendix to J. B. O. R. S.)</i>	137—176
Pramāṇavārtikavṛtti. <i>Edited by the Rāhula Saṅkṛtyāyana (Appendix to J. B. O. R. S.)</i>	177—280
Pramāṇavārtikavṛtti. <i>Edited by the Rev. Rāhula Saṅkṛtyāyana. (Appendix to J. B. O. R. S.)</i> ..	281—480
Some Unpublished Letters Relating to Anglo Nepalese Relations in the beginning of the 19th Century. <i>By Dr. Kalikinkar Datta, M.A., Ph. D., Patna College</i>	118—138
Transport of Saltpetre in India in the Seventeenth	

	PAGE
Century. By J. N. Sarkar, M.A., Patna College	34
Tridaṇḍamālā of Aśvaghōṣa. By Dr. E. H. Johnston, M.A., D.Litt., Boden Professor of Sanskrit in the University of Oxford	II

ALPHABETICAL INDEX OF NAMES OF CONTRIBUTORS WITH THEIR CONTRIBUTIONS

	PAGE
Askari, S.H., M.A.—	
(1) The Rise and Fall of Muhammad Bin Tughlaq. By Agha Mahdi Husain, Agra College, published by Messrs Luzac & Co., London, 1938, 8×6. pp. i-xvi, 1-274, (Review of Books) ..	72
(2) Humayun Badshah. By S. K. Banerji, M.A., L.T., Ph.D., Reader, Lucknow University, with an Introduction by Sir E. Denison Ross, published by Oxford University Press, 1938. 8×5½, pp. i-xxi, 1-284 (Review of Books) ..	68
Banerji, Adris, M.A. Custodian, Sarnath Museum, Benares.—	
The Extent of the Sena kingdom	129
Banerji, Mangovind, M.A., B. Ed., Ranchi.—	
Aryan Attitude to Female Deities	15
Banerji-Sastri, Dr. A., M.A., D.Phil. (Oxon.).—	
(1) La Jeune Fille Ches Les Tigres, Légendes, Devinettes et Présages de la tribu des Hos, recueillis par Sukumar Haldar adaptés librement par Andrée Karpelès. Feuilles De L' Indc. No. 5. Paris 1937. 8×5½, pp. 1-172. (Review of books)	66
(2) Annual report of the Archaeological Department, Baroda State for 1936-37. By Dr. Hiranand Sastri, Director of Archaeology, Baroda State, Baroda State Press, 1938, 11½ × 9. pp. i-iv, 1-46. Plates i-xiv (Review of books)	67
(3) Les Toiles Imprimées De Fostat Et L' Hindoustan. By R. Pfister. Paris. Les E' ditions	

	PAGE
<i>D' Art Et D' Histoire.</i> 1938, 9×11½, pp. 106, plates i-xxxvi. (Review of books) ..	125
(4) <i>Marwad ka Itihas, Part I. By Pandit Bisheshwar Nath Reu. Published by the Archaeological Department of Jodhpur, 1938. 10×7, pp. i-xi, 1-405 with 36 plates reproducing the genealo- gical lists of the Rulers of Marwar and a few historical sites</i>	153
(5) <i>India as described by early Greek Writers. By Baij Nath Puri. Published by the Indian Press, Limited, Allahabad, 1939. 7×4½, pp. 1-55, i-x (Review of books)</i>	154
Datta, Kalikinkar, M.A., Ph.D., Patna College— Some Unpublished Letters Relating to Anglo— Nepalese Relations in the beginning of the 19th Century	118—138
Jhonston Dr. E. H., M.A., D.Litt., Boden Professor of Sanskrit in the University of Oxford— The Tridandamālā of Aśvaghōṣa	11
Mitra Sarat Chandra, the late, M.A., B.L.— A note on the Worship of the Godling Basawan among the Ahirs of South Bihar	58
Sāṅkrītyāyana, Rev. Rāhula— (1) <i>Pramāṇavārtikavṛtti</i> (Appendix to J.B.O.R.S.) 137-480 (2) Chart of Letters in Sanskrit MSS. from Tibet ..	64
Sarkar J. N., M.A., Patna College— Transport of Saltpetre in India in the Seventeenth Century	34
Walsh E. H. C., C.S.I., I.C.S., (Retd.)— (1) Notes on the Punch-Marked Copper Band found at Patna (2) Notes on Two Hoards of Silver Punch-Marked Coins, One found at Ramnā and One at Machuatoli (with plates)	1 91

ALPHABETICAL INDEX TO BOOKS REVIEWED

	PAGE
Annual Report of the Archaeological Department, Baroda State for 1936-37. By Dr. Hiranand Sastri, Director of Archaeology, Baroda State Press, 1938, 11½×9, pp. 1-46, plates i-xiv	67
Humayun Badshah. By S. K. Banerji, M.A., L.T., Ph.D., Reader, Lucknow University with an introduction by Sir E. Denison Ross, published by Oxford University Press, 1938. 8×5½, pp. i-xxi, 1-284. By S. H. Askari, M.A.	68
India as described by early Greek Writers. By Baij Nath Puri. Published by the Indian Press, Limited, Allahabad. 1939, 7×4½, pp. 1-155, i-x. By Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., D.Phil.	154
La Jeune Fille Che Les Tigres Légendes, Devinettes et Présages de la tribu des Hos, recueillis par Sukumar Halidar adaptés librement par Andrée karpelès Feuilles De L' Inde. No. 5, Paris, 1937, 8×5½, pp. 1-172. By Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., D.Phil.	66
Les Toiles Imprimées De Fostat Et L' Hindoustan. By R. Pfister. Paris. Les E' ditions D' Art Et D' Histoire. 1938. 9×11½, plates xxxvi, pp. 106. By Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., D.Phil.	125
Marwad ka Itihas, Part I. By Pandit Bisheshwar Nath Reu. Published by the Archaeological Department of Jodhpur, 1938, 10×7 with 36 plates reproducing the genealogical lists of the Rulers of Marwar and a few historical sites. By Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., D.Phil.	153
Rise and Fall of Muhammad Bin Tughlaq. By Agha Mahdi Husain, Agra College, published by Messrs Luzac & Co., London 1938, 8×6, pp. i-xvi, 1-274. By S. H. Askari, M.A.	72

ALPHABETICAL INDEX TO PLATES, MAPS, ETC.

	PAGE
Key-Diagram to Dr. Banerji-Sastri's Plate of the Punch-marked Copper Band (J. B. O. R. S. 1938, p. 85) Plate I	9
The Machhuatoli Coins, (the earlier thin Coins and the later thick Coins.) Plate IV between the pages	116-117
The Machhuatoli Coins, Obverse marks (the earlier thin Coins, and the later thick Coins.) Plate I	117
The Mark on the Stone Mortar	5
The Punch-marks on the Copper Band Plate I	10
The Ramnā Coins (obverse) Plates II & III between the pages	116-117
The Silver Punch-Marked Coins Obverse Plate III 30 and Reverse Plate III 30a.	107

GENERAL INDEX TO J.B.O.R.S. 1939

A

	PAGE
Accounts, Annual, of the B.O.R.S. for 1938-39. (Expenditure)	161
Accounts, Annual, of the B.O.R.S. from 1938-39 (Income)	161
Actuals of the B.O.R.S. up to February 28, 1939 ..	88
Aditi	16
Āgamachintā (Appendix to J.B.O.R.S. Vol. XXV) ..	63
Āgamasvavachanayostulyabalatā. (Appendix to J.B.O.R.S. Vol. XXV)	445
Anityādayo nāvastudharmāḥ. (Appendix to J. B. O.R.S. Vol. XXV)	140
Annual General Meeting of the B.O.R.S., Proceedings of, held on March 21, 1939	80
Annual Report of the B.O.R.S. for the year 1938-39 ..	82
Anumānachintā (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV) ..	137
Aunpalabdhichintā (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV)	142, 284
Anyāpohachintā (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV) ..	167
Appendix to Article 'Some Unpublished Letters Relating to Anglo Nepalese Relations in the beginning of the 19th Century'	141
Archaeological Department, Baroda State, Annual Report for 1936-37, 11½ × 9, pp. i-iv, 1-46, plates I-XIV	67
Āryamañjuśrīmūlakalpa	12
Āryasuvarṇākṣīputra	12
Appendix to Bhadu songs	32
Aśvapati-gajapati-narapati-rājatrayādhipati	137
Atharva Veda	58
Avayavinirāsaḥ (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV) ..	162

B

	PAGE
Bādhā chaturvidhā (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV)	445
Badshah, Humayun, By S. K. Banerji, M.A., L.T. Ph.D., Reader, Lucknow University with an Introduction by Sir. E. Denison Ross, 8×5½, pp. i-xvi, 1-274 ..	72
Ballāla-Charitaṁ	131
Basawan, Godling, a note on the worship of, among the Ahirs of South Bihar	58
Baudhyāna Gṛhyasūtras	21
Bhaviṣya Purāṇa	22
Bhadantācārya	12
Bhadreśvarī	27
Bhādupūjā	26
Bhādu songs	30
Bhikṣu	12
Boras	34
Brahma-Kshattriyāṇām ajani-kula-śirodāmo	130
Buddhacarita	11

C

Cafila	45
Circulation, wide of the Pre-Mauryan Coins	99
Coin, Unique	106
Coins, Later	95
Coins, Mauryan of the later class	103
Coins, Round and square	106
Coins, weight of	105
Conclusion of the article "Extent of Sena Kingdom"	137
Council Meeting of the B.O.R.S., held on January 22, 1939, Proceedings of	77
Council Meeting of the B.O.R.S., held on July 30, 1939	155

D

Dākṣhinātya-kshaunindra	130
Date of the Deposit of the Ramnā Hoard was earlier than that of the Machhuatoli Hoard	96

INDEX

165

PAGE

Deities, female, Aryan attitude to	15
Description of the two Hoards	92

E

Expedition to Tibet, report of	84
--	----

F

Fatuh-us-Salatni	73
Firman	44

G

Garhjāt	134
Gaidarh	59
Gauḍeśvara	135

H

Hetuchintā	280
Hoard, Machhuatoli	93
Hoard, Ramnā	93

J

Jhumur Sur	30
Jyeṣṭhā Devī	20

K

Kālakūṭa Viṣa	20
-----------------------	----

L

Land Transport	41
Later Coin	75
Library of the B.O.R.S., addition of books to, during the year 1938-39 and a report of its progress	84
Liṅga Purāṇa	20

M

Machhuatoli Hoard	93
Mahākavi	12

	PAGE
Mahāvādin	12
Mānasapratyakṣam (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV)	191
Manuscript, Search of, Report of	85
Mark, Taxila	6
Marks, continuance of, the older class on coins of the Later class	102
Mark, Corresponding on Dr. Banerji-Sastri's plate of the Bands	4
Marks, Obverse, on silver Punch-marked Coins, One found at Ramnā and one at Machhuatoli	95
Marks, Reverse, on silver punch-marked Coins	105
Membership List of the B.O.R.S., for 1938-39	82
MSS. Sanskrit, chart of letters from Tibet	64
Muhammad Bin Tughlaq, The rise and fall of	72

N

Nānumānataḥ sāmānyasiddhiḥ (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV)	163
Number, serial of the mark on plate II	4

O

Obverse Marks	94
-----------------------	----

P

Padmottarakhaṇḍa	19
Pakṣachintā (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV)	419
Parārthānumānalakṣaṇam (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV)	413
Patellas	34
Pindi	61
Piṭhāparab	24
Pramāṇaphalachintā (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV)	208
Pratitibādha (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV)	450
Pratyakṣe śabdakalpanānirāsaḥ (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV)	171

	PAGE
Pratyakṣābhāsachintā (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV)	204
Pratyakṣabhedah (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV) ..	176
Pratyabhijñāchintā	269
Pratyakṣachintā (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV) ..	154
Prevalence of certain Marks	101
Proceedings of the Annual General Meeting of the B.O.R.S. held in the Physics Lecture Theatre of the Science College, Patna, on Tuesday, March 21, 1939 ..	80
Pr̥thivīmātaram Matīm	16
Punch-marked Copper Band, found at Patna, Notes on ..	1
Purgoes	34

R

Rahdaris	44
Rāmacharita	134
Ramnā Hoard	93
Report Annual for 1938-39	93
Report on, the 2233 silver Punch—Marked coins found in Machhuatoli, Patna, in the year 1937-38 ..	93
Report, Treasure Trove, on the 46 silver Punch—Marked Coins, found in Ramnā, Patna, in 1935 ..	93
Ruin, Unexplored, Asurgarh	52

S

Śabdachintā (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV) ..	352
Śabdavikalpaviṣayaḥ sāmānyam (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV)	189
Śabdāprāmānyachintā (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV)	432
Sāketaka	12
Saltpetre, Transport in India in the Seventeenth Century	34
Sāmānyachintā (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV) ..	458
Sāmānyachintā (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV) ..	476
Sāmānyachintā (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV) ..	301
Sāmānyanirāsaḥ (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV) ..	160
Sāmānyasvikāre doṣaḥ (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV)	165

	PAGE
Svasam̐vedane s̐nkhyaamatanirāsaḥ. (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV)	199
S̐riputra prākarana	12
Sena, Keśava	131
Sena, Lakṣmaṇa	131
Sena, Vijaya	131
Sena, Vallāla	131
Sena, Viśvarūpa	131
Search for Manuscripts, Report of	85
Shah Nama of Medieval India	73
Sm̐rtichintā, (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV)	231
Some notes regarding marks on the silver Punch-Marked coins found at Golukhpur in Patna and at Gorhoghat	6
Statement of Accounts of B.O.R.S., from April 1938 to February 28, 1939	87
Subsequent Mauryan Marks on the Older Machhuatoli Coins	97
Saundarananda	12
Svasam̐vedanachintā (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV)	244
Svasam̐vedanapratyakṣam (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV)	194
Svasam̐vittisiddhiḥ (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV)	261

T

Taxila Mark	6
Tridaṇḍamālā of Aśvaghoṣa	11
Tughlaq Nama	73
Tuṣalā	24
Tushujāgaran	26
Two Hoards, Description of	92

U

Uṣas	17
Ūrubhaṅga	14

INDEX

169

V

PAGE

Vadālakamuni	19
Vājaseneyi Saṁhitā	19
Vāsim	17
Vijñaptimātratāchintā (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV)	215
Viśvabhāratī (Quarterly)	18
Viṣṇu Purāṇa	22

Y

Yenāsau Kāśīrājaḥ samara bhuvi jītvā	136
Yogijñānapratyakṣam, (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV)	202
Yoginām jñānam (Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XXV)	278

Z

Zakat	46
---------------	----